БАГРАТ ШЬЫНҚӘБА

ИАЛКААУ

Ҩ-томкны

Аҩбатәи атом

АЦЫНҴӘАРАХ

Аҭоурыхтә роман

Аҟәа
Апҳәынҭшәҟәҭыжьырҭа
2017

УДК 821.35
ББК 84(5Абх) 6-44
Шь 81

Еиқәиршәеит
апоет-академик Мушьни Лашәриа

Шьынқәба, Б. У.
Шь 81 Иалкаау. Ҩ-томкны. Аҩбатәи атом : аҭоурыхтә роман / Баграт Шьынқәба. – Аҟәа : Апҳәынҭшәҟәҭыжьырҭа, 2017. – 496 д.

Г/р 978-5-122-66-09017

Аҩбатәи атом ианылеит Аҧсны жәлар рпоет Баграт Шьынқәба (1917–2004) еицырдыруа иҭоурыхтә роман «Ацынтцәарах».

УДК 821.35
ББК 84(5Абх) 6-44

Ари аусумҭа CC0 1.0 ала иарбоуп.
Алицензиа ахҩылаа шәахәаҧшырц азы шәҭал:
https://creativecommons.org/publicdomain/zero/1.0/deed.ru

© Шьынқәба, Б. У., аҭынхацәа, 2017
© Апҳәынҭшәҟәҭыжьырҭа, 2017

Аԥсадгьыл зцәызыз – зегь ицәызит.
Аԥсуа жәаԥҟа

АԤХЬАЖӘА

Иаҳхысыз аӡынра ҳанаагытцалоз, сабшак хәылбыҽха, атаацәа ааилатәоны, Уарда акытантәи ҳаҩны даакылсит, анкьа Артцаҩратә институт аҟны атцара сыцызтцоз, иахьа атыԥантәи абжьаратә школ аҿы директорс аус зуа Қарбеи Барчан. Усҟа ҳаҩны дааихьазу, дсымбеижьтегьы кыртцуан, имҩахытцра сеигәырӷьан, атәааха иамраӡакәа, ушԥаҟоу-ушԥану ҳәа еихьымӡа-еиԥымӡо азтцаарақәа рҿынасырхеит.

Аха Қарбеи дыццакуан, саатбжак ала ҳаҩны иаадгылараны иҟан Уардаҟа дызлахынҳәуаз раикомаа рмашьына, убри аҟнытә, ҳаицәажәара иҽаламгалакәа, ипортфель ҩаза дынтаԥшын, наԥҩырак аатиган, изгәылаз апапка цәыш аартны даахан, саԥхьа иаақәитцеит.

– Абри анапҩыра ԥстынхоуп, – даасацәажәеит иара, – даара ухшыҩ азышьтны, насгьы уҽаадмырхалакәа уаԥхьар стахын. Абар ҩажәи жәеиза шықәса раахыс, х-тӡык рнаҩс ҳгәылара инхоз, саб иаҳәшьа гәакьа Татал лшәындыҟәра итатцәахын. Дызустӡаалак аӡәгьы имбацызт атакәажә ари ашәындыҟәра ашә аалыртуа. Ҩымчыбжьа рышьтахь дыԥсит лара. Анышә датан ҳанаахынҳә адырҩаҽны ауп иангәаҳта. Изҭаз абри иубо апортфель ҩаза ҳҩахан, иахьытцәахыз ианаатаага, сан акәукәуҳәа дыҳәҳәеит, илгәалашәеит, иахьа зыԥсы там Татал лыҷкәын-

затцә Шәарах аибашьра аламҭалазы иан лҿы ԥсшьара даан даныҟаз, ари анапҩыра уажә изҭысхыз инҭатцаны, инапала ашәындыҟәра ишҭаиргылаз. Шәарах иантцамҭа ишубо, еиԥш, акрахытцуеит, аха иахьагьы уи ажәит ҳәа узҳәо иҟам. Уи ауаҩ цәала-жьыла дысзааигәан мацара ҳәа акәым сара сыззааиуа, аҩымҭа кыр иаԥсаны иҟазар, ус акы иалаҟоушәа збоит сыхәҭаахь ала, ас итцәахны ианбанӡаҳамазаауеи, акьыԥхьра даара иаҳҭахуп, ацхыраарагьы ҳагужьып ҳәа сыҟам.

Абриакәхеит, Қарбеи Барчан дҩагыланы дцеит, ҩажәи жәеиза шықәса раахыс ан лшәындыҟәра иҭатцәахыз абри апапка, наҟ-наҟ иара иазыԥшыз алахьынтца сыламыс ианажьны. Анапҩыра хыстуеит ҳәа снапы ахьсыркьысаанӡа, адырдырҳәа цәалашәарак сааимнадеит. Уи, иаалырҟьаны иаасыԥгылаз аҭакԥхықәра акәын, аӡә иакәында, ҩыцьа анышә иамоу рҿаԥхьа.

Нас, саахан иаасымтцастцан, зназы ахы инаркны атцыхәаҟынӡа иаразнак снахҟьеит, ишырҳәо еиԥш, знықҟьара инылбааздеит. Уи азхозма, ашьҭахь знык, ҩынтә сеиҭазыхынҳәит, уажәы саатгыла-аатгыло саԥхьон, ус иаарласшәа иныҟәырсны иҳәаз аҭыԥқәеи, мамзаргьы иҟам-иным иазааигәаз ахҭысқәеи цқьа срызхәыцуа.

Ари анапҩыра, иара аԥызтцаз илахьынтца еиԥш, иаацьоушьаша акы акәны избеит атцыхәтәан.

Шәарах Кәаӡба хаҭала сара дсымбацызт, аха иаҳхысыз аибашьра ҟалаанӡа акырынтә избахә саҳахьан. Уи Қарбеии сареи ҳатцкыс хәбаҟа шықәса деиҳабын. Диит 1909 шықәса рзы Уарда ақыҭан, анхаҩы Луман иҭаацәараҿы. Аҭыԥантәи ашкол ашьҭахь диасуеит Аҟәаҟа, зны дҭалеит аԥсуа школ, нас Артцаҩратә техникум.

Уи даналга, дцоит Ленинградҟа, дҭалоит Мрагыларатәи аинститут, иагьалихуеит кавказтәи абы-

зшәақәа рфакультет, дырзызырҩуеит академик И. Марр илекциақәа. Аинститут даналга, иара уа дҭалоит аспирантура, иеазҟазеитәырц иҭахуп Кавказ аҩада-мраҭашәарахьтәи абызшәақәа, даеакала иуҳәозар, аҧсуа-аедыгьатә гәыҧ иатәу, ҷыдалагьы аублаа бызшәа. Уи агәыҧ иатҵанакуа абызшәақәа наукала инартҵауланы рыҭҵаара мацара адагьы, Кавказ ашьагәыҭ бызшәақәа зегьы реигәыцхәра, реизааигәара аилкаараҿы аублаа бызшәа адырра, ҳәара аҭахума, шьардаӡа иаҧсан.

Ленинградтәи артҵаҩцәа еицҿакны Шәарах Кәаӡба излаихцәажәаз ала, абызшәақәа ртҵараҿы иааирҧшуазаарын агәыртҵҟәыл ҟаимаҭ. Убри иабзоураны Шәарах иоузар акәхап, усҟантәи аамҭазы уарлашәарлада иҟамыз, наука мҩала аҳәааныцәҟа ацара азин.

Анаука усзуҩы аибашьра аламҭалазы ҩымз инареиҳаны деимдо дрылан Ҭырқәтәылан, нас Ааигәатә Азиа иатҵанакуаз тәылақәак. Уи гәҭакыс иман аублаа бызшәа аҧсы ахьҭоу аҧшаара. Аублаақәа аҩыра зларымамыз ала, урҭ дрынианы даныҟала, иармарион рыбызшәа атҵара.

Аибашьраан даара иуадаҩын аӡәи-аӡәи реигәныҩра, уи дзацәымцеит Шәарах Кәаӡбагьы. Аӡә иҟнытә исаҳаит, иҟалап уи сазҳәаз Қарбеи Барчан иакәзаргьы, анаука усзуҩы Ленинград дшыҟаз аибашьра иалагеит, адырҩаеныҭцәҟьа арра дцеит, иаарласынгьы ҕәҕәала дырхәит. Агоспиталь ашьҭахь афронт ахь деиҭахынҳәуеит, аха 1942 шықәса инаркны уаҳа ихабар ҟамлеит, дыбжьаӡит. Иниасит жәаф шықәса, 1958 шықәса рзы Аҟәа иааҩит Шәарах Кәаӡба ихабар: хараӡа Италиа, Черменате ҳәа изышьҭоу аҭыҧ иналганы, Комо аӡиа азааигәара, апрель мза 1945 шықәса рзы, аибашьра алгамҭа аҭцыхәтәантәи амшқәа раан иҭахаз италиатәи апартизанцәа дрылажызаап аҧсуа ҷкәын-

гьы. Урҭ рыхьӡи рыжәлеи анпыҟҟала изну, азеипш ҳаҭгәын иахагылоу ахаҳә еизыхәхәаҿы, латын алфавитла ианып Шә. Кәаӡба ижәлагьы, анбан «ӡ» затцәык еилаганы. Дназгазеи Шәарах Кәаӡба хара Италиа? Иара иеипш алахьынтца змаз реиҳараҩык зыниаз иԥеипшхазар акәхап. Италиа аҳәаа иахьазааигәаз, Австриа атәылаҿы иҟан итҟәаз аибашьцәа рзы афашистцәа рлагер, убрантәи дыбналеит иара. Ижәла ахьаныз нбан затцәык еилагазаргьы, гәыҩбарада, аҳаҭгәын хаҳә аҿы зыӡбахә аҳәоз Уарда ақыҭа иалиааз Шә. Кәаӡба иакәын. Данҭахаз арыцхә – ҩажәи ԥшьба апрель 1945 шықәса – шаҳаҭра ауеит аибашьра антцәамҭахь инеиаанӡа афашистцәа дырҿагылан дышрабашьуаз, ҩымчыбжьа затцәык рыла дшахьымӡаз Аиааира мшы!

Абри аҟынӡа ауп макьана еилкааны исымоу Шәарах Кәаӡба илахьынтцахаз.

Анапҩыра аҭоурых ҳалацәажәозар, хәба-фба мзы рыҩнутҟа, акьыԥхь азырхиара сахьынӡаҿыз, акырынтә дсықәшәеит Қарбеи Барчан, исеиҳәазгьы рацәоуп.

Шәарах Кәаӡба аҳәааанырцәынтәи данызхынҳә, мызки бжаки аԥсшьара ирҭан, Аԥсныҟа дааит. Уи ҟалеит зқьи жәшәи ҩынҩажәа шықәса, аԥхынра антцәамҭазы.

Урҭ амшқәа раан Шәарах Кәаӡба ԥсшьарас иҟаитцаз акгьы ыҟам, иан лҿы, уахи-ҽени ихы адрыԥсыланы, иҩит хәышә инарықәгәыӷуа бӷьыц.

Дцо даналага, абӷьыцқәа ааиқәыршәаны апапка инагәылеитцеит, апапка апортфель инҭеитцеит. Иан длыҳәаан, ацапха аалымихын, ашәындыҟәра атца апортфель нҭаргыланы, инапала ачараҳәа ашә наиркит, нас ацапха иан иналыҭауа, усгьы ҿааиҭит:

– Сан, сара схынҳәаанӡа бшәындыҟәра иҭатцәахызааит, сгәыблыра ӷәӷәала зду абарҭ анапҩыра қьаадқәа! Ашәындыҟәра аартра сара сыдагьы аӡәгьы

азин имамзааит. Ишытцәахугьы, шәара аҳәсақәа аҩыцьа шәыда, аӡәгьы изымдыруазааит!

Ҩыцьа ззиҳәаз, абри аус иахҭыгәлаз Қарбеи иан лакәын, лыпсы ҭоуп иахьагьы.

Уиакәхеит, иаргьы дцеит. Аха уи аҵыхәтәантәи мҩазаарын дызқәылаз, уаҳа еибамбарц иҟазаарын иани иареи, наӡаӡа дапырҵуазаарын дахьааӡаз иҩны, игәара, изхара изымбаӡоз итәыла бырлаш – Апсны.

Аҳәсақәа аҩыцьагьы ираҳаз ажәа рыпсы иахыдмырӡааит, ргәы иҭаҵәахны ирыман. Арпыс иҵьабаа ғәгәала издыз ақьаадқәа ҵәахуа иан данлацәажәауаз аҽны, ибжьы иагәылшәшәозар акәхарын убри еипш гәрахатҵарак, уи заҳауаз ҩыцьа аҳәсақәа ирылнаршеит анапҩыра шытҵәахыз уаҩы иарымҳәартә еипш, убри аҽны инаркны, дара-дара анеицәажәалозгьы, уи аӡбахә ргәаладмыршәартә еипш. Лыцқәын ихабар ыҟамкәа даныбжьаӡгьы, уи ашьҭахь, хараӡа, хараӡа цьара, азеипш псыжырҭаҿы, Шәарах ихьӡ шырбаз ала адырра аныҟалагьы, Татал апортфель аӡбахә ала ажәакгьы лҿалмыршәеит. Амала, лыцқәын дзықәшәатҵәҟьаз анлаҳаз аҽны, даағьатҵәыгьатҵәны ус даацәажәеит:

– Нан, Шәарах иуацәа-иҭахцәа ҳәа аӡәыр шәыҟазар, ишәымоу зегьы шәҭиуазаргьы, иан жәымҭа ҟыргә даашьҭыхны дыжәга, илшәырба уи дызмадоу адгьыл! Знык, сара еиҭамҳәа, сыцқәын иҳаҭгәын снапы ныкәысшьыр, дҩагылан арахь дсыцаалаpашәа збоит!

Уи заҳауаз, цьара лыгәшәымшәк ачыдахаз, лара ирыдылтцаз рылымшошәа анылба, убри инаҿаршәны, уи атәы уаҳа даламцәажәеит. Уаҳа дқьыпшәыпуа, лыбжьы ҭганы дцәыуо, ма мыткәмак лҳәогьы уаҩы имаҳацызт, лылабжыш мацарақәа ракәын лӡамҩа иахьыжжуаз. Иҟалап, лыцқәын дахьжыз лыблақәа рыла ианылымба, иҭахара агәра

лзымгозҭгьы. Анс акә, арс акә, уи лыпсы ахьынӡаҭаз, ашәындыҟәрахьтә апортфель цәырылго уаҩы имбацызт; мшәан, иара дхынҳәаанӡа аӡәгьы дшаламкьысра ҳәа ажәа нимыжьхьази лыҷкәын! Зеипш ҟамло иҟоузеи ҳәа, издыруада, гәыҕрала лыпсы ҭазҭгьы аҭакәажә Татал? Уи гәаҭан Қарбеи иангьы апсҭынха алацәажәара лҭахымзар акәхарын, ус-ус, аамҭа иамфо иҟоузеи, зынӡагьы илхашҭит, лара илҳәан еипш, «лхы инҭыкәкәеит». Татал ақәра змаз пҳәысын, аҭцарагьы лымамызт. Аха Қарбеии сареи иагьарааны уи апортфель аӡбахә ҳалацәажәаргьы, аҭакәажә лыгәхашҭра мацарахь иаҳзырхомызт уи аҭаҭцәахра.

Хыхь ишазгәасҭаз еипш, Шәарах Кәаӡба инапҩыра хәышә инарықәгәыҕуа, иаҳа иҭырҳәыцааны иуҳәозар, пшьышәи пшьынҩажәи ҩба бҕьыц ыҟан. Инеипынкыланы уахәапшуазар, анҭцыра пырхагак амамкәа еиқәханы иҟан, еивҭцапсаны нбан ссала, анҭцәамҭахь унаскьацыпхьаӡа иаҳа ирццакны, аха ирпшӡаны, апхьарагьы маншәаланы иҩын…

Анапҩыра агәҭахьшәа иагәылан ҩ-даҟьак, машьынкала икьыпхьны, Шә. Кәаӡба аибашьрахь дцаанӡатәи иавтобиография. Арыцхәгьы аҭцаҩын: нанҳәа, 1940 шықәса. Убри иацын напыла иҩыз, абызшәадырҩы қәыпш аҳәаанырцәтәи даныхынҳә аинститут аҿы иҟаиҭцаз анаукатә ҳасабрба атезисқәеи, аублаа ҭаҳмада иҳамҭақәа: абҩатә быкьи, аҕәакьиа ҟамеи наӡаӡа ҭцәахтәыс Шә. Кәаӡба имҭаны Апсныҭәи аҳәынҭқарратә музеи ишаҭоу ала аршаҳаҭгеи.

Сара исыздыруам аҕәакьиа ҟама ахьагаз, аха ани аублаақәа ирҷаныз абҩатә бык ҳмузеи афондқәа зегьы иаарылукаартә иҟан, иагараангьы садгылан сахәапшхьан, аха Шәарах Кәаӡба имҭаны абра ишаанагаз сыздырумызт.

Иаҳасабрба атезисқәа рҿы, ари анапҩыра иаҟалашьахаз дахцәажәо, Шә. Кәаӡба иҩуан: «Аублаа жәлар ртрагедиатә ҭоурых аҭҵаараҿы, макьана еилкаашьа рымамкәа амымиқәара зхарԥоу абжьышшарақәа алашара рықәзырԥхаша акы акәны иҟоуп ари ахьхьаҳәа ицәажәо амаҭәар». Иара убри аамҭазгьы, автор иазгәеиҭоит анапҩыра акьыԥхь ахь ацәыргара ишазхиам, иара азыҳәа иҟатҵоу акомментариақәеи азгәаҭақәеи шазымхо, макьана еилкаамкәа ишыҟоу акыр адгьыл ҭыԥхьыӡқәеи, амаҭәар антҵараан зыӡбахә кырҵьара ицәыртҵыз аҭоурыхтә хаҿқәеи. Аха урҭ инартбааны рыҭҵаара даламгеит уи. Ма раԥхьа иахәҭаны иԥхьаӡеит иԥыхьашәаз амаҭәар инеиԥынкыланы ашәҟәы антҵара, уашьҭан наукала аус адулаоазы армазеира.

Абас иҟаз акы акәны иаапшит, аҵакы уаназхәыцлак, зынтҵәамҭа ааигәаӡаз, аха зынӡа иалгаанӡа иҿахтҵәаз, акыршықәса ашәындыҟәра иҭатҵәахыз анапҩыра.

Шәарах Кәаӡба инапҩыра, уи ада ԥсыхәа амам ҳәа ԥхьаӡаны, цьара-цьара ҭыԥқәаак снапы нархысымгазар, ишаасыднагалаз иҟоуп. Уажәы аԥхьаҩ иахь ицәырызгаанӡа, ҩбаҟа ажәа ахысҳәаарц сҭахуп иаанарԥшуа.

Уи – ашьҭамҭа беиа, ашьҭамҭа наскьа змаз жәларык шәышықәса рыҩнутҟала, адунеи ишаныӡааз атәы зҳәо, иԥхатҵәыԥхатҵәоу ҭоурыхтә даҟьоуп. Ишаабо еиԥш, иактуалдоуп узҳәо иҟам атема…

Аублаақәа!..

Урҭ, Мраҭашәаратәи Кавказ аахытҵ, ашьхақәа ршьапаны, Хәасҭеи Шахеи аӡиасқәа рыбжьара агаҿа инаватҵаны инхоз жәларан. Кавказтәи аибашьра антҵәамҭазы, аублаақәа ишьҭырхыз анымшәара рхаҿы иааганы, аҳәынтқар иеиҳабыра аублаақәа рԥызацәа ирыдыртцеит залхра цәгьаӡаз ҩ-мҩакы ралхра: ма, иахьынхоз иахытцны, Кавказ нхытц, Ҟә-

бина архаҟа илбааны анхара, ма мҳаӷьырра Ҭырҟәтәылаҟа ахтцәара. Аублаақәа рпызацәа иалырхит, ҭоурыхла хара анапшра згыз, нарха змамыз – аҵыхәтәантәи. Аублаа жәлар 1864 шықәса рзы, рҩызцәа ирхьыпшны, ишҳәыпҵыз мҳаӷьырра ицеит Ҭырҟәтәылаҟа. Зны уа иҟан, нас афырҭын баапс еимнарбӷьыжәааз, ахьҭа иарчалан иҟаз апсаатә реипш, рлахьынҵацәгьа иҟьаны ирыланапсеит Ааигәатәи Азиа атәылақәа жәпакы.

Убри аахыс ҳара ҳтәылаҿы дыҟам аублаа бызшәала ицәажәо аӡәызаҵәыкгьы. Урҭ рбызшәеи рҭоурыхи, кавказдырраҟны шьарда шаҵанакуазгьы, иахьынӡахәҭоу ҭцаашьа амоукәа, цәышьхәа зымбац адәаӡа еипш ишьҭоуп иахьанӡагьы.

Жәохәҟа шықәса уажә апхьа испыхьашәеит зыхьыӡ дыру Европатәи кавказдырҩык, профессорк иаацҳамҭа. Уи ишиҩуаз ала, Кавказ агаҿантәи амҳаӷьырра зҽазҭаз аублаақәа ирхылтцыз, Ааигәатәи Азиа тәылак аҿы, ҩ-қыҭа паҿқәак ирыланхо ауаапсыра рхыпхьаӡарахьтә, зхатәы бызшәа здырауа жәафҩы затҵәык шракәу.

Абри жәохә шықәса зхыҵуа аацҳамҭа иаҷыданы, зхатәы бызшәала ицәажәо аублаақәа рыӡбахә зҳәо даҽа нтцамҭак уаҳа ҵьаргьы испыхьамшәеит.

Абарҭ зегьы анеидухәыцлалак, ари зда маҷу, кыр инеитцыхингьы жәлар рлахьынтца зныпшуа анапҩыра, апхьаҩ иахь ацәыргара уахымыццакыр залшом. Ари, Зауркан захьӡыз, Золак зыжәлаз аублаа ҭаҳмадак иҳәамҭаны, 1940 шықәса рзы абызшәадырҩы Шә. Кәаӡба иантцамҭақәа ракәзаап.

Уи анаука усзуҩы, ҩымз инарықәгәыгуа Сириа, Ҭырҟәтәыла уҳәа, атәылақәа еимдо, аублаақәа дрышьҭаланы дтцаауа-дыпшаауа дшааиуаз, дшымгәыӷӡоз дикәшәеит, абри, шәышықәса ирҭагылаз аҭаҳмада. Мызкы инеиҳангьы иҩны дыҟан.

Зауркан Золак иҳәамҭақәа уанрыпхьауа, уапхьа даагылоит, адауапшь иеипш агәамчи ахачҳареи змаз,

зда маҷӡоу гәалашәаралагьы еиқәшәаз аҭахмада ссир. Уи шьеи-лаӷырӡи дрылагыланы инымтцәаӡоз амҩа дахьықәыз, хаҭала ихигаз, иаҳаз-иибаз, Шә. Кәаӡба дидтәаланы уасиаҭк аҳасабала, мзынаӄьак дааӄәымтцӡакәа, уахи-ҽени иаҳәаара даҿын. Аҭахмада игәалашәараҿы ахҭысқәа аницәеилаҩашьозгьы, ма иихәақәоз иӄам-иным ианазааигәазгьы, акгьы бжьаижьуамызт Шә. Кәаӡба.

Абас иааиаҳауаз зегьы дрыхьӡаны зник шәӄәыла изышьҭыхыр, уашьҭан ҭынч амцхәқәеи атцабырги еилихырц игәы иҭазар акәхарын абызшәадырҩы.

Анцәа ицьшьаны, имызкәа, маҷсаҷк рыда еибганы ҳара хӄынӡа иааӡеит уи анапҩыра.

Уи наукала аҭтцаара макьанагьы иахыпамзар ӄалап, рапхьаӡагьы иахәҭоуп ҳәа ипхьаӡатәуп анапҩыра иаанарпшуа аҭоурых фактқәеи, иара ицәырнаго абзазареи ухәа ирыцклапшны блатцарыла реилыргара.

Аха уеизгьы, анаука аганахьала џьара-џьара, малырқәак амазаргьы, сара сгәанала, уи анапҩыра, зегь рапхьаӡагьы иара зҿытцхәацәаз, алахьынтца ҷыда змаз иуаҩра амҽхак аазырпшуа документуп. Ианызтцоз иакәзар, уигьы даныпшуеит аҩымҭа. Аҭахмада иахьтә иаҳауаз игәы еибадырфон, џьара-џьара хьатцрақәак иӄаитцоз иҽрымҭакәа, рапхьаӡагьы хықәкыс иман иаҳауаз акы иаҩмыршәакәа шәӄәыла рышьҭыхра. Ус дымныӄәар, иахьа ҳнапаҿы иӄалозма жәларак адунеи ишаныӡааз меижьарада агәра узырго аҭоурыхтә даӄьақәа.

Ужәшьҭа иаамҭоуп, ихаҳтып анапҩыра. Аха зныза тцәык, апхьаҩ иудыруазар сҭахуп, еивтцапсаны иҩу, бӷьыцла пшьышәи пшьынҩажәи ҩба даӄьа инаӡо анапҩыра, уажә уапхьа ишықәу еипш, ажәабжьқәа хәҭа-хәҭала ишамызт, урҭ ахқәагьы рымамызт, уимоу, џьарамзар џьаргьы абзацтцәӄьагьы ықәыргыламызт. Иҩашьом ианызтцоз хықәкыс имаз

– иаапцымҵәаӡакәа иаҳауаз ажәабжьқәа, аамҭа кьаҿк иалагӡаны, акы аабжьамыжькәа анҵара мацара.

«Ацынҵәарах» ҳәа аҩымҭа ахьӡ узыпхьазгьы, ажәабжьқәа ахқәа ирыҭоугьы, аҩымҭа х-шәҟәыкны ашарагьы, апхьара иаҳа иарманшәалап ҳәа, Шәарах Кәаӡба иакәӡам, сара соуп изыбзоуроу, ицәгьазаргьы ибзиазаргьы, уи сара сыламыс иамаз.

АКТӘИ АШӘҞӘЫ

АԤСЦӘА РЧАРА

Аҽыуардын сахьаакәатцыз сгылоуп снапшы-аапшуа, схы ахьсырхара сзымдыруа. Агьгьа-агәгәа ахга, ҽы затцәык зтцахәаз алагьара интәалаз аҽыуардын, иаха-иаха анаскьара ишаҿызгьы, уи ашьтыбжь акәзан макьана атынчра еилазгоз. Амш шьыбжьышьтахьрахь инеихьан, аҽны ашоурацәгьа иҟаз мачк аҟара ихҽхьан, зны-зынла аладантәи ацәхәыра икәсны иааиуаз апша ҟәанда, апхзы азырбомызт, амҩакәа рҿы бла иамбо хәымсаг дуззак еипш асаба ныпхьанахәхәон. Сапхьаҟа харацәамкәа кытак салапшуан, алашбыжькәаеи арбагьбыжькәаеи еилыкка исахауан. Сармарахь шәапыцьап зыкәгылазамыз хәык саҿапшуан, џьара-џьара ҿыбгаран, џьара-џьарагьы атхәаакәа иалдаз тыҿҿа-тыҿҿа еимамло ашәахста еипш улапш иттцашәон. Егьырахьҟа иаасыкәыршан сылапш ахьынзазхоз, уарлашәарла тлакәак рыда, шәапыцьап зыкәгылазамыз каршәран.

Сгылоуп ахаан сахьымнеиц, сахьазымдыруа тәым тәылак аҿы. Иџьасшьоит, сахәапшуеит, сеитахәапшуеит сзыкәгылоу адгьыл. Абри аума, нас, рыпсадгьыл пшза зыхтныртцаз аублаа мхацьыркәа? Абри анышә аума рыбаҩкәа згәытцахәхәоу? Схәыцракәа зыбларан рҿынархеит, рынкылара уадаҩны.

Ус, аку-кухәа слымха иаатасит апсангьари иаахоз жьахәа бжьык. Исывагылаз счамадан аашьтыхны, хаи,

рыцҳа, уи ажьирагьы сазааин сыҟазаап аасгәахәын, уахь сҿынасхеит. Нымҩахытц еиқәатцәҳаҳараӡа ажьтцаа еипш алҩақ злысхьаз ажьира сыҽнадысхалон, уи даадәылтцны даасцылеит, рысса-рысса дныҟәо, рацәак даумкәа хатцак, еилаҳәарак иҩытцракны.

– Уа мшыбзиа! – сҳәеит ҭыркә бызшәала, счамадан наргылауа.

– Салам, салам! – ҿааиҭит иара. Ихәда аласыҟәны, хәымааҗьымаак, ибла хәычҷқәа аимхәыц еиқәатцәақәа реипш иҭышәшәааӡа санырхыпшыла, ууанӡа иӡбахә шсарҳәахьаз ала, «абри иакәзаргьы здыруада» – ҳәагьы саахәыцит.

Ииашатцәҟьаны, уиқәшәар уирманшәалоит ҳәа зыӡбахә сарҳәахьаз Бирам иакәзаап. Сара сзын шьапымшла ддәылтцуан уи ажьира, иареи сареи ҳаимҩалацәахеит, иаргьы дцозаарын, сара хықәкыла сыззаауаз, аублаа ҭаҳмада Зауркан Золак иахь. Амҩа ҳнеицықәлеит, хыхь-хыхь акәзаргьы, ҳаибадырит.

Ҳшынеицәажәа-ааицәажәоз уи ахәы ғьаш алҭапцтәарҭа ҳнатцагылеит. Зымҩарак, ҭыҳәҭа ҭбааны, ҩаршьҭраны илашьҭын, егьирахьҟа – ҿаҟьаны иҩаган, қыцәмыцәқәак рыда, аҳаскьынтцәҟьагьы узықәбаауамызт, амра цаҳәцаҳә иабылхьан, аӡын ирҕьеҩны иантцаауаз, апша тцәытцәы иархәашахьан.

– Абар, Зауркан Золак инхарҭа! – иҳәеит Бирам, аҿаҟьахьы инапы нарханы. Снапшит, аха хыбра ҳәа акгьы сылапш итцамшәеит. – Уахь акәым, анирахь унапшы! – ҩапхьа инапы наирхеит аҿаҟьа аҩхапҳаларахь.

Убаскан ауп иангәастҭа ҳазҭааран иҟаз апшәма «иҩны». Ахәы ғьаш алҭапцтәараҿы иамазар акәхарын рацәак иҟамыз ҳапык. Убри аҿышәҭа иадҟатцалан хыбрак, азбжак аҳапы итцахалан, егьи иаанхаз, алҩақ ахыкәкәа, ғәу, ҟауару закәу узымдыруа, акала ихыбын.

– Ара уаагыл, Зауrкан дыrказар еилыскаап, аҭахмада, изуцәызʒозеи, дыхжәоуп, имаршәа ҳамкыр, дхьапшны дҳахәампшыргьы rалоит. Дыrкамзар ҳәа сшәоит, дыrказар, уажәшьҭа ила ҳгәанаҭахьазаарын.

Иажәа алгаха имҭакәа, лак аахыҟәгылан, ашра иналагеит, аҳапшьа иҭыѡуашәа, абжьы гәаѡан, хараʒа ииасхьоу рыцҳарак алышәшәошәа, хнырҳәышьа змам ашыҟәсҟәа ирыхьҭцәыуозшәа саҳауан…

Бирам днаспырҭцын, анышә мардуанҟәа днарҿалеит. Хыхь имариаша игылан ахы аѡада ирханы ашра иаҿыз ала еиҟәаҭцәа, азааигәара даннеи, инацәаҟәа наҿаирхәмарын, иааиргәыбзыҕит, ажәаҟәакгьы наҟәҳәауа, абҕа инапы ныҟәишьит. Ала ашра иааrәытцын, инаскьаны аҭцыхәа аҭцарҿеыланы иаатәеит, сара сахь иаапшуа. Ишызбоз, Бирам ашә ҭиҟәаҭцәаара днаҭцәахит.

Ʒбахәыла сыззааз, уаѡ иламѡашьаʒо, дзеипшроузеишь Зоуrкан? Сидимкылар ишпазуеи? Иаҭанакʒозеи абызшәаҭцара анауказы аҭаҳмадеи сареи ҳаиҟәшәаара? Издыруада, саaишьа иашамзар? Бирам иакәымзар уахь инашьҭҭәыз, уи дышиацәажәогьы сеидру!

Сылапш ааихмырсыҕьʒакәа уи ашә ҭикәаҭцәаара сазыпшуп, аха макьана аʒәгьы дцәыртцуам. Дынзырхазеи, мшәан, Бирам?

Сывараҿы ишьҭаз ахаҳә ду сныҟәтәан, сыкәшамыкәша сылапш нахызгеит. Ара ҭаҳароуп, лаrәыроуп, аҟыҭа иалкуп, уи азы акәхап лашбжьи арбаҕьҿыҭбжьи уаҳаʒом. Акаршәра иахыкны, хараʒа ажәѡан аҭцаҿы апша икҿанаҳәаз пстҳәаҟәак, абамба пыжәжәахаҟәа реипш игәастоит.

«Иагьа цьа збазаргьы, сиҟәшәагәышьеит зда дыrказам аҭаҳмада», – саахәыцит сахьтәаз. Абар Бирамгьы, дхыцьхыцьуа амардуан дааҭалеит, уажәоуп иангәаста, иарма шьапы ҕәҕәала иҭцишьуазаап.

Исеиҳәарызеишь ианацьалбеит ҳәа саргьы сыццакны снеицылеит.

– Зауԥ̆кан аҩны дыԟ̆оуп, уажәы дыҟәиоуп, ипсы ишьоит, дҩагылар, уидикылоит, – иҳәеит Бирам, иаҳа длахҿыхны.

Анышә мардуан ала ҳаҩхалан, аҩны аԥхьа ҳаагылт. Ала ҩагылан, ҳара ҳахь аҽаарыххан, нас абарҭа иныҵалан, аҽырҟьаҟьаны иаатәеит. Ҳахьгылоу мӡырхоуп, ус узахьӡҵозар, иҭшәоуп, аганҟәа рҿы наԟ̆-ааԟ̆, имахәажәшьахәажәӡа х-ҵлак гылоуп. Руак ашьапаҿы атәарҭа адԟ̆аҵалоуп, убра ҳныҟәтәеит ҳҩыцьагьы. Бирам аҭаҭын цәыригеит, ҿыц иҵозшәа кыраамҭа арҳәра даҿуп.

– Сгәы иаанагоит, аԥшәма уара ишуҭаху уидикылап ҳәа, дналагеит – иара, ҵаԟ̆а дышьҭаԥшуа. Лассы-лассы ԥсыԥла ицигар аццышә ныҟәиҭәҳәалоит. – Дыхжәазаргьы гәыбӷанс иуҭозеи, гәаԟ̆рас иԟ̆оу зегьы зхызгахьоу, адгьыл иаҟәлоу ауаҩы, – даҿуп Бирам ацәажәара, сара сахь хырҟьиарак иҭахызшәа. – Санынҩнала иара дышьҭан. Исыдуҵаз узаазгеит ҳәа аилаҳәара неисырбеит, аха ҿимҭит. Убас ауп, бжеиҳан ҿиҭӡом. Нас снаидтәалан, ухы-уҵыхәа, уахьынтәаауа, саламлакәа, асас дахь дуҭоуп ҳәа иасҳәеит. Уи бзианы иԟ̆асҵеит ҳәа сгәы иаанагоит. Иареи уареи шәхала шәеизынсыжьыр иаҳа еиӷьхап. Шьҭа имӡакәа иуасҳәап, сара саб дысгәалашәаӡом, абыс сара сзааӡаз Зауԥ̆кан иоуп. Ҵоуп, хазы-хазы алҩаҵә ҩаҳашьҭуеит, аха аби-цеи реиԥш ауп ҳшыԟ̆оу, сара сыдагьы уаҳа аҭынха ҳәа аӡәгьы дизнымхеит. Умацара уахьаансыжьуа гәыбӷан сумҭан, аха маҷк сыццакуеит. Ҭаацәак, Зауԥ̆кан дналаҵаны, жьи махәҿала иныԟ̆әызгоит. Сыццакуеит, сжьира ашә аасыртыроуп, есуажәааны ачаландарҟәа мрагыларакԟ̆а ииасуеит, иаадгылар ԟ̆алоит, ҿык ашьапы чаԥатәхар ԟ̆алоит. Ахәылбыҽха хымԥада саадгы-

лоит, уԥхьара ара иалшартә иҟоуп, уфатә-ужәтә сара исылсыршап…

– Даара иҭабуп, Бирам, Анцәа усзааигазшәа ауп сара ушсыҟәшәа, сусҟәа урманшәалеит, уџьабаапса сырзрым, – сҳәеит сара.

– Ахәылԥаз саауеит, урҭҟәа рзгьы ҳаицәажәап, амала, Зауҟан џьара ак исҭоит ҳәа уаламган, дуцәгәаауеит. Уи, асас Анцәа дысзааишьҭит ҳәа ауп дышихәапшуа, уареи сареи хазы ҳнеицәажәап, абзиаразы! – иҳәан, дԥагыланы дцеит.

Саанхеит сымацара. Абарҭа иҵатәоуп ала, зны ицәоушәа алацәа неиҟәнаԥсоит, алымҳацәҟәа нхьашьшьуеит, зных, аламҵ иандыргәаҟлак, ицәырҳазшәа иааҭрысуеит, амҵҟәа иахьырзыҭрысуа, аҿаҟаҿаҟ ҳәа ацламҳәа аихакшабжьы гоит.

Сыбла ҭраа сылаԥшуеит иҟьаҟьаӡа иаарту аԥнашә Данбацәырҵуеи збара сахгәаҟуа аԥшәма? Иҟазма зныкыр ара аҭаацәара? Мамзаргьы ихала мацара дахызма? Бирами иареи ирыбжьоузеи? Уажәы хазы-хазы изыҟоузеи? Аҳаԥы итцыҳәҳәо ахыбра уамажә ахыҵуазар ҟалап, изыргылада, ианбадыргылеи? Иԥсы шҭаз адамреиԥш иҟоу аҳаԥы нхарҭас изалихзеи?

Абарҭ реиԥш ахәыцраҟәа сышрылаз, «ҟаҳы-ҟаҳы» ҳәа еимҳәаԥбжьык ааԥныԥит аԥны. Адырдырҳәа сцәа аасхыбзааит, ддәылтҵуазар акәхап Зауҟан ҳәа сгәы иаанаган, сагылеит ахьшәҭҳәа.

Ҵабыргытҵәҟьаны, рацәак мыртҵыкәа ашә даалагылт иара. Уаԥ нырҳара дук, жәԥахыр пҵацак, ихы-иҿы аазыхәхәаны, иблаҟәа ҭбааны, игәышԥы илыҟәсуаз ижакьа аӡшәах еиԥш ишкәакәан. Кабазаргьы акабарахь иузмырхо, ишьамхы илахысуа ишкәакәаӡа акы ишәын: амагҭраҟәа ҭбааҭыцәӡа, акалҭ еилаԥсауа. Иарҕьа напы иакын аиха ҵар зхарсыз лабашьак. Ашә дахьаадәылтцыз дгылан, сара дысзыԥшуа. Ала неин, инаидҳәазалеит, аха ибжьы аҟәмыргакәа, изшьапык ала инаԥхьаҳәҳәаны, сара

сахь иҿааихеит. Ишьаҿақәа реихгашьеи, иианшаӡа ихажәаабжь артәашьеи рыла макьана рацәак иныпшуамызт уи ишықәсқәа рыхьантәара.

– Бзиала уаабеит! – иҳәеит уи ҭыркә бызшәала, дшааиуаз дааҭгыланы, иаргьа напы аарацәаны игәышпы аҟынӡа ишьҭыхуа.

– Бзиара убааит! – сҳәеит саргьы иара уи абызшәала. Акырӡа дҩасхыҳәҳәо дахьгылаз ажәҩан иатцәа иапшшәылаз ибла ҟәазқәа рыла схы инаркны сшьап аҟынӡа сааимидеит, нас даасқьан, асаҟәа дныкәтәеит, сара сахьгьы утәа ҳәа инапы неиҟьеит. Уаҳа акы мҳәаӡакәа, снатәеит саргьы. Илабашьа атла хаҵьаҵьа ашьапы аҽыҩҳәа инадырсыланы иҵьыба иааҭигеит иҭеспҵыхә.

– Иахьа цәгьаӡа ишоуран, Аллаҳ злыпха ҳаура, упшишь, ани аматцәҳа шыпнатцәаз! – иҳәан, снаирпшит махәык ахь, аха сара акгьы сызгәамҭеит.

– Аа, иахьа даара ишоуран! – сҳәеит саргьы иааркьаҿшәа. Пыҭрак иааҭынчрахеит, аҭеспҵыхә аимхәыцқәа ахьеиҿапсоз ада бжьык уаҳаӡом. «Сышпалагари аҵәажәара, – схәыцуеит сара, – рапхьаӡа сзызтцаарызеи? Хылатцәҟьа сзышьҭоу макьана ицәырзгарыма?» – сгәи-сгәи еилапшуеит. – Заҟа шықәса ухытцрызеишь, Заурҟан? – насҿытцҟьеит, зынӡак сшазыпшымыз.

– Сықәразы акәхап, уаҳа уззаарыз ҳәа исымоузеи сара? Шәкы сырҭыст сынтәа! – ҿааиҭит аҭаҳмада, даапышәырччашәа.

– Аброума уара уахьиз? – стцаауеит сара, «аброуп» аниҳәагьы, сцьабаақәа зегьы мцурахоит.

– Сара сахьиз аракәӡам, ихароуп! – иҳәеит уи, ихы леикәаажьны.

Сара ишыздыруа цәырымгакәа, итцегьы еилырганы иҳәарц сҭахуп сызтцаара аҭак. Аха, уаҳа иҽаламгалакәа, иаалырҟьаны, иҭеспҵыхә арҟытцымытцрагьы дааҟәытцын:

– Дад, уара уабатәида, уабантәаауеи? – даасазтцааит.

Иҟалалакгьы, уажәшьҭа сыҽцәырсымгар ԥсыхәа амам.

– Сара шәара шәҳәынҭқарра сеиуам, Асовет Еидгылантәи саауеит!

– Ишԥа? – дтцаахт уи, илымҳа инапы надкыланы.

– Асовет Еидгыла... Урыстәыла... Кавказ... Аԥсны... – ҭырқәшәала инеиқәысыԥхьаӡеит, акы изымдырыргьы, акы идырып ҳәа ҳасаб ҟаҵаны.

– Кавказ уҳәама.. Аԥсны! – ашырҳәа дҩагылеит аԥшәма.

– Ааи, Кавказтәуп, Аԥснытәуп сара, – нацыстцеит, саргьы сҩагыланы.

– Узмилаҭда, нас, уара? – дааццакны ибжьы неиҵихит аҭаҳмада, исымҳәар ҳәа дшәозшәа.

– Саԥсыуоуп сара, Аԥснынтәи саауеит! – сыбжьы ҩеитцысхит цқьа иаҳаратәы.

– Саԥсыуоуп уҳәама? О, Аллаҳ, Аллаҳҭаала, шьарда зымчу, изакәызеи исаҳауа! – абарҭ ажәақәа иҳәеит ицқьакәакәараӡа аԥсышәала. Ажәҩан датцаԥшуа, инапқәагьы уахь иҩарханы дгылан.

– Ааи, саԥсыуоуп, Аԥснынтәи саауеит! – еиҭасҳәеит сара, аха ожәы аԥсышәала.

– О, изакә гәырӷьароузеи иаалырҟьаны иахьатәи амш исзаанагаз! Заҟа ҵуазеи аԥсшәа смаҳаижьҭеи, заҟа ҵуазеи аԥсыуак ибла сынҭамԥшижьҭеи! Сысас дахь, сызкәыхшоу, уара уаԥхьа игылоу аҭаҳмадажә дшуцәтәымуаҩым удыруазааит! Сара, аԥсуаа ржьы салтцит, сан разҟыцәгьа даԥсыуа ҭыԥҳан, Ҵабалтәын, Шаҭаа дырҭыԥҳан. Уааскьеишь, саншьа, сызкәыхшоу! – абас ҭынчхашьа имамкәа дцәажәауа саaигәыдиҳәҳәалан, сыблақәа ааимданы дрыгәӡит. – Иԥсыз ауаа гылан адәы иқәлар аҳа ԥсыуак дызбоит, аԥсышәак саҳауеит ҳәа сыҟамызт. Пхызума, мшәан? Макьанагьы агәра сызгом! – даҿын аҭаҳмада. Ина-

пы сыжәҩа иахьықәкыз итцыс-тцысуан… Ибла ҭбаақәагьы шаҟьшаҟьон, кәицқәакгьы нарыхшәалон, уажәраанӡа исаҳауаз акәмызт ибжьгьы…

Иҭеиспыҳә неитцәахит, сара сиҭанатцы, дацәыпхашьозшәа, уаҳагьы ицәыримгеит, илабашьа аакыдихит.

– Агәаҟреи агәырҩацәгьеи идырҩаз агәгьы зны игәыргьарц иҟазаап. Сашҭа иҭалаз дызусҭоу уҳәараазеи! Иухьӡузеи, иужәлоузеи, саншьа, дад?

Иасҳәеит сыжәла, сыхьӡ, саб ихьӡ.

– Утәа, дад Шәарах, утәа, уара ахатцгылара унаалом, амчра уара иумоуп, уаншьоуп. Уахатцәҟьа иаасықәшәан сыпсыргьы, акаҩҳәа ашәа ҳәо нарцәы сҭалоит, сахьнеиуагьы жәларык сзыпшуп, апсуаа еибганы адунеи ишықәу расҳәап! – иҿеизеиқәкуамызт аҭаҳмада, ихы еилагазшәа адәы дныҟәлеит. Зны дышиашоу аҩны дныҩналарын, уа арымӡааҩ тәазшәа ак нареиҳәаларын, уантәи амӡырха даақәлон, атцлақәа днарыдгылан драцәажәауа, инапы нарыкәиршон, уахьынтәи сара сахь даауан, абас ҳәауа, еиҭаҳәауа: – Асас ду дысҭоуп, сахьиз, сахьаазаз адгьыл аҟынтәи дааит, сибарц дааит: ҳжьы иалтцыз адгьыл атцыхәан цьара дкаршәуп ҳәа геишьхеи дырхысын, ипсҭазаашьа збоит ҳәа дааит. Утәа, дад Шәарах, утәа, агылара уара иуаҭәам! Еҳ, сабиц, аублаақәа асас идкылашьагьы рдыргәышьон, аха иахьа уаҩ дуқәымшәар ҳәа сшәоит. Ус сҳәеит ҳәа, псыхәак уаҩы иҟаитцап, цьушьҭ. Ҳҿи ҳнапи еиқәыпсаны ҳаншьа ҳихәапшуама?

Абас аҭаҳмада уаҳа ҭынчмҩа имамкәа дшыгьежьуаз, дшыхынҳәуаз, амра лҭашәан, ахәлара иалагеит. Алашьцара ҳхьымӡаргьы иҟаитцашаз сеидрума!

Аҩны дыҩналан, ацәашьы аиркит, амцагьы ахы неихәлеитцеит, саргьы даасыпхьан, уахь сныҩнеигалеит. Аха деиҭандәылтцит сара сааныжьны.

Аҿеҳәа нырцә-аарцә аҟәардә лаҟәқәа гылоуп, зымҩарак ацәардағәы икҿоу, апшәма ишьҭаларҭа шакәу ҩашьом, аиарҭа ҟатцоуп, ахыза пхьаршәҭуп, аԥхьа аимаа ҵарԥалақәа каԥсоуп. Анаҩсҟа ашә ҿоуп, даҿа уадак амазар акәхап. Аҩны иццьакәакәараӡа еилыргоуп. Цхыраաҩыс имада Зауркан? Бирам иакәзаргьы, аҵьшьара иҭатәуп. Ус апшәма дааҩналоит гәыдкылак афархь иманы, амца ианнақәипса, аԥырқьҳәа амцабз ҩатцҟьеит, аҩны иаҳагьы иааҩнылашааит.

– Ус ауп, дад Шәарах, ус ауп! – дналагеит аҭаҳмада, изхиҳәаауа узымдырӡо, – иубома ужьы иалтцыз аублаақәа рцынтцәарах имца ахьеикәу, апсшәа схамышҭызаап, рыцҳа, цьара маҷк исцәыхәанчаргьы гәыбған суҭарым. Сан Наси лакәын уи сзыртцоз. Уи лыбжьы аккаҳәа сгәы иааҟәҩызшәа сҟалеит уажәы…

Уаҳа ҭынчхашьа имам Зауркан, араҟагьы днатәоит, дҩагылоит, адәахьы дындәылтцуеит, дааҩналоит, цьара иҿеиқәкны даатәар, сиацәажәарц сҭахуп, аха иабаҟоу, дзышьақәгылом. Зны ихы дазтцааует, зны цьоук рахь иажәа ирхоит, дҟәындҟәындуеит. Амца бзианы ианеиқәитца, ашьҭахьтәи ауада ашә аартны дныҩналеит, кыраамҭа ддәылымтцит, ишьҭыбжьгьы саҳауам. Счамадан сынҭапшны сҩыгеи сқьаади еиқәсыршәар цәгьа избом, аха апшәмеи сареи макьана сыззааз азы аицәажәаха ҳмоуц, ус акы аҩра сналагар, игәы иаанаго сеидру.

«Ҩымз тцуеит абар, Ҭырқәтәыла, Сириа уҳәа еимдо саауеижьҭеи, аха Зауркан затцәык ида аублаак дсықәымшәац, издыруада аҭаҳмада диашазар, жәларык дырцынтцәарахзар?» – схәыцуан сара.

Ус даацәыртцуеит Зауркан, уажәы еиқәатцәа маҭәала деилаҳәоуп, ихылԥарч ихоугьы ақә ҳаракуп, уи акәу, иаҳа доухазшәа ауп дшызбо, абзқәа разынпсараха Кавказ маҟак имгоуп, аҭреи амҳасҭеи еиқәатцәҳаҳараӡа жәытә ҟамак иҟәнуп.

– Ари убома, дад! – иааган иаасирбеит аҭаҳмада,

иаазыхәхәаны, махәарк аҟара аура аманы, ажьакца цәыиатцәа ахьыкәкәа абӷатә быкь. – Ара иаанханы иҟаз аублаақәа қәрала зегь, иреиҳабыз Соулаҳ итцәахны иман, ацсра даналага, сара иситеит абри исымҕоу амаҟагьы аҟамагьы. Амаҟеи аҟамеи иара ихатәын, абыкь – жәларык ирҷануп. Иахьа, ишубо, сара исзынханы иҟоуп, сара сышьҭахь дегьызмаха иргозар акәхап. Абри еипш абыкь, аублаатәыла ҳанынхоз, саб Ҳамырзагьы иман. Исгәалашәоит, ҳаншьцәа Шаҭаа Тцабалнтәи ҳаӷны ианааҿыжәтцуаз, уаӷы ишимбац гәыргьарахон. Агәыла-азла, аҭахцәа адгаланы, саб ачара иуан, аха еизгагас ирымаз абри абыкь акәын. Уи абжьы ангалак, ҳазлатәаз зегьы ирдыруан Ҳамырза харантә иааз асасцәа шиҭаз. Нас, иахьагьы игароуп, усҟан еипш, абри абыкь абжьы, аублаақәа ирдырроуп асас дахь, зжьы салтцыз саншьа бзиахә дшысҭоу! Еизароуп, усҟан еипш агәыла-азла, иааурооуп атцаул чара!

Абасгьы ҳәаны, абыкь иманы дындәылтцит аҭаҳмада, саргьы снаишьҭалеит, уамашәа ибо. Атцла хачахьқәа днараӷсны, дышиашаз амӡырха ахықә дықәгыланы, абыкь еитцыхны инеиҿеикын, асра далагеит. Убри аҿены ада абыкь абжьы схаангьы исмаҳацызт, ахы зықәшәаз алым ахәаабжьы акыр иеипшын иара. Ицон уи аӷны ахыбра иахылтцуаз алӷатцә еипш, аҳауа иалахәхәа, ишатцәышатцәуа, игәаҟ-гәаҟуа. Итцегьы издуумзеи, итцегьы иргәаҟганы изымгозеи уи абжьы, изаҳауа зегьы аҿыр-ҿырҳәа иартцәыуартә?

Иахәтаӡамзи, нас, ауаӷытәыӷса зегьы, минуҭқәак ирыдамзаргьы, агәырқьҳәа рхылпақәа аархыхны ршьапы иқәгылан иџьабар? Избанда, шәышықәса рыӷнутцҟала, изыхҟьазаалакгьы, интцәеит, ииасит аҭоурых наскьа змаз, хатцара згымыз, ихәычцы иду, жәларык. Игоит, адунеи иқәыӷуеит атцыхәтәантәи аублаақәа рбыкь абжьы. Дасуеит атцыхәтәантәи

асолдаҭ, аҵыхәтәантәи абду, аҵыхәтәантәи апшқа, аҵыхәтәантәи ашәацьҳәаԥ, ацынҵәарах!

Абарҭ ахәыцрақәа сышрылаз, еиқәтәоит абыкьбжьы. Зауԓкани сареи аԥны ҳааԥналан, нырцәаарцә амца ҳныҽхәатәахт. Ари – аҵыхәтәантәи аублаақәа рбыкь еиқәтәазаргьы, аҵыхәтәантәи рымца еиқәуп макьана. Сихәапшуеит нырцә сҿапхьа итәоу аублаақәа рҵыхәтәа, илахь ианпыԟҟалоу акычҵырақәа, ишьамхы иқәку инап дуқәа, ишьахәар ԥаскьагақәа, ижәԥахыр пҵаҵақәа, ихахәда ҳарак – егьа ддауапшьын, анацьалбеит, даныҷкәыназ.

– Харатә иааура уаԥуп уара, – аҭынчра ааилеигеит Зауԓкан, – уск уашьҭамкәа уԟам, саргьы ҵьара аказы усзааизар акәхап, аха, суҳәоит, дад Шәарах, уахатәи ала угәы азкаршә, акы уаламцәажәан, упсы шьа, исылшаз хәашак иадамзаргьы унацҳап.

Ус ашә даахытцит, ишьҭыбжь мыргаӡақәа, Бирам. Сара сԥеихатцгылеит.

– Утәа, дад, утәа! Уи урҭқәа здыруа иакәӡам! – иҳәеит Зауԓкан, уаҳа дхьапшынгьы иааԥналаз дихәампшит. Бирам, дымтәақәа инапы ааӡәӡаны, аилаҳәара иааигаз агҿаԥрахьы инаганы, афатәқәа иҭаз аатыхны астол рықәыргылара дналагеит. Уи есымша дыччошәа ихаҿы ажьы еибархханы иԟоуп, иқьышәқәа еихагылаӡом, аҭаҭын лԥа иашәыз ихапыцқәа аапшуеит иԥежь-ԥежьӡа. Зны-зынла Зауԓкан днаидгыланы, ҭырқә бызшәала дхәыҭхәыҭуа ажәақәак наиеиҳәоит. Уаххьа архиара акәхап измааноу.

Аҭаҳмада дтәоуп уажәы иаҳа иҽырҭынчны. Изшәаахха игәышпы иқәчыз ижакьа инапы налишьуеит. Сыбла акы хшәалан ихихырц иҭахушәа, икылкааны сыблақәа дырхыпшылоит. Иахьагьы, адунеи сықәнатцы исхаштуам уи илапш: зны – ҵа змам амшын еипш итцаулан, зны – ицьбаран, ачҳара уадаԥны, зныхгьы – иҳалалын, иразын...

– Абыкь абжьы баша имгеит саншьа, дад Шәарах, – дналагеит апшәма, илапш цьбара насыҟәганы, – сҿытбжьы захаз хгәылацәа-хазлацәа агәыркьхәа аштаҿы рееиндырииеит. Зегьы акака ирылагеит, цьоук азаракәа шьны, ирыцкьаны, араса тәы дукәа ирхатцаны иахзырзуеит, егьырт ацә мажәрахә кажьны иршьын, акәац еиҿыҟьҟьа акәабкәа иртартцеит, егьырт иаанхаз – ачуанкәа акәдыргылеит, абыста хзыруразы.

Абар, абар иааины, бзиала уаабеит, Апснынтәи иаҳзааз ҳасас дахь ҳәа апсшәа уарҳәараны иҟоуп Аублаатәылатәи ҳбыргцәа бзиахәкәа, иаҳҳәап: Сит, Башныхә, Даут, Татластан, Соулах... Урт, ркалт интапало, сара сеипш еилаҳәоу цьушьома? Ркәымжәкәа иртабаҟа, рхазыртракәа хьашапаша икнаханы, раҳәа лакькәа рыдхалауа, ргәакьиа ҟамакәа рыдхәатцала... Кавказтәык абас ҳаҩны ашә дхытцны ианыҟала, ҳаикәшәараны еибаххәахьеит дареи сареи!

Атаҳмада сизызырҩуеит, исахауа цьасшьоит, иахысхәаара сыздыруам. Абар дҩагылоит Заурҟан, акҿаҩра дныкҿалан, иман дааиуеит ацәымза, кәастгак аашьтыхны инаиркуеит, нас инаганы Бирам ирхиаз астол акьлымшь иныкәиргылоит. Нас изара кны аҩны агәта даагылан, усгьы ҿааитит:

– Аҳы, дадраа ахьырпар, ҳнапы ҳзырзәзәаша ҳәсахәычкәак шәаарыпхьа! – дышиашаз адәахьы дындәылтцын, амзырха дыкәланы аханынза днаскьеит, иҟаитцарызеишь ҳәа сахьаадәылтцыз сгыланы сизыпшуеит. Адәахьы ишылашьцара илашьцахьан, аетцәакәа кәалыкәацьо ажәҩан тцамтцам дырхиахьан, итынчран.

– Уа, Сит, Даут, Соулах, Татластан, Зосхан, Аҳмет, шәарт ҳбыргцәа бзиахәкәа, ҳасас дахь дшәыман шәааскьа, шәыххь згеит, ҳнапкәа зык рыкәаҳтәап!.. – даҿуп Заурҟан, ибжьы акыр иҩеитцыхны, ашта иазымкуа ацьар дрылагылазшәа, днаҳәы-ааҳәуа. Нас

дааскьан, атҵла хачахь хәыҷы даамҵагылеит, инапы накәыршаны.

– Ибуазеи, сан Наси, цқьа былахь еитҵыхымшәа збоит, бнеи, бикәша-бизӡатә Аԥснынтәи иааз ҳаншьа. Атәымтәыла асакара хҟьалаԥалаха ҳаныкәыз, зны-зынла гәырыгәгәаагас аԥсуа хатҵашәакәа ҳзыбҳәон. Ҳара ианаҳмаҳауаз, зхабар бымбаӡаз башьцәа Шаҭаа гәхьааганы ԥсышәала акәын амыткәма шыбҳәоз. Бара дбашьахаҭамзаргьы, аԥсыуак ҳаԥны дааит, бнаидгыланы биацәажәа, издыруада, бҭахцәа, згәырԥа багаз, рхабарк беиҳәаргьы быздырмуам.

Саб Ҳамырза, итҵегьы угәырҕьоз цьысшьон, ҳасас цқьа пату ҳазиқәымтҵар ҳәа ушәама? Уабхәындцәа гәакьақәа ракәым, иара ус ԥсыуак уԥны данымԥахытҵлак, дқәыԥшзаргьы, умтәакәа маҳәра изууан, акы ахәда изхымтцәакәа, агәыла-азла идмыртәалакәа душьтуамызт, данцозгьы Мзымҭа дырымгакәа ухынҳәуамызт. Нас иахьа иахҭааз ҳасас, аԥсуа гәҭылса, Шәарах Кәаӡба цқьа дҳадҳамкылар ԥхашьарами! Уи, адунеи ҳшаныҭцыз ала шәацьҳәара иурц акәзаргьы ҟалаԥ, ҳшьаркәаста дхыланы дзааз!

Даахынҳәын, аԥныҟа ихы рханы иҿааихеит Зауркан, ашҭа агәҭаны данааи, дырԥегь ибжьы ԥеитҵыхны ҿааитҭит:

– Аҳы, дадраа, шәнаԥкәа ӡык рықәышәҭәазар, шәеидымхалакәа, асас дшәыманы, ашьаԥа шәаатҵал, шәыххь згеит.

Нас дықәтцәиаауа, ажәлар икәшан игылазшәа, рацәажәара дналагеит аублаа бызшәала. Агьаца-ҕьацаҳәа ибжьы алыԥуеит алашьцара. Теориала атҵара сыҿын акәымзар, уажәаада исмаҳац уи абызшәа. Сшанхеит сахьгылаз, уи акәу, Зоуркан иажәақәа сзеилкаауам. Акызатцәык, ицәажәашьала, цьоукы дышрықәымчуа ԥашьом.

Сылаԥш нархызгоит еилаарцыруа аетцәақәа, еиԥаҳаха саԥхьа игыланы аԥсцәа ирацәажәауаз аҭаҳма-

да снаивцшны сныҟәыпшуеит алашьцара хьантаӡа изнаҳалаз акаршәра. Мап, ажәӷангьы адгьылгьы ирызныҟәымгеит аублаа жәлар рзыҳәан самартәалк.

Дад Шәарах, ҳлашьҭы аӷныҟа ҳәа, бжьык анаасаҳа, схәыцра саалтцит. Сапхьа дгылан апшәма изнапык сара исывакны, егьи инапы аӷны ашәахь ирххо. Аӷны апхьа Бирам ҳнапкәа ааҳирӡәӡаан, ҳааӷналан, астол еицарса лаҟә ҳнахатәеит.

– Анцәа иҳаҭәеишьаз акы хнацҳап, дад, унапы аркы. Псымиллаҳ! – иҳәан, апшәма акрыфара днагеит. Ҳапхьа иқәу афатә, изакәызаалак кавказаа зышьцылоу чысым, еиқәыхьшәашәа ахрыгмгьал алоумтцозар.

Бирам аџьам гәаӷақәа рыла ирҟасҟасо иааҳамтаиргылаз, ҳаҭыр акәтцауа, инацәа нақәикын:

– Ари цәгьаӡам, – иҳәеит иара ҭыркә бызшәала, – пакла чарбасы* ҳәа иашьҭоуп, цәгьа игәырхаагоуп! – Нас днагьежьын, анышәапшьтә саан ҟьапскәа рыла даҿа хкык наҳамтаргылауа, деиҭаацәажәеит:

– Ари буҕли-буҕлама** ҳәа иашьҭоуп, уаххьазы ифатәы цәгьам!

Зауҟан алаҿимҭит, амала, иудырратәы ихы-иҿы тәамбашақә чпапшьк ныкәтцәрит, дызлаҿхәо убоит усгьы ҳәа акәхарын иаанагоз. Акрыфара ҳаҿуп.

«Сызҭоу апшәма Аллаҳ иоуп дызтцаныҳәо, аха Анцәагьы дихамышҭызаап!» – аасгәахәит аҭаҳмада иажәақәа: «Анцәа иҳаҭәеишьаз», «Псымиллаҳ» анаасаҳатцәҟьа. Уара иарбан дину иумоу ҳәа дсазтцаар ҳәа сшәоит, аха Анцәа иҟынтә, Зауҟан уи далацәажәаӡом, сара акгьы шхасымтцо идыруазшәа.

Бирам днаскьаны акҿаӷра дыкҿатәеит, ҿиҭуампсишьуам, илацәа еиқәыпсоуп, дыцәазаргьы ҟа-

*Пакла чарбасы – аҟәыд иалху чысуп. (Абринахысгьы иаҳцылауа азгәаҭаракәа Шә. Кәаӡба иантцамҭакәоуп.)
**Буҕли-буҕлама – ҭыркә чысуп.

лап. Ꚙыцьараны иаркуп ацәашьқәа, аха, цқьа ипхарц рҭахымшәа, рыблақәа ҭааун. Аҿыцәаара иаҿу ахәыштаара амца макьана ихәажжаӡа иаапшуеит. Аиаша сҳәарами, схы уамашәатцәҟьа избоит, лакәны исаҳаргьы ихастцарымызт иахьа сзықәшәаз. Апхыӡ изалымтцуа иеипш ауп схы шызбо.

Зауҟан акраамҭа ихы ақәырпсны акрыфара даҿын, ибла гәытбаа цьбарақәа сара сахь иааирхомызт уажәы. Зны ҳазхатәаз астол иныкәирпшуан, даеазныхгьы – ахәыштаарахьы аҿынаирхон. Ихапыцқәа реиҳарак шеибгоу ꚙашьом, агәырц-гәырцҳәа ицламҳәа абжьы саҳауеит. Инапсыргәытцақәа надааада иуатәа шәпара иныкәырсны, дышꚙатцҟьара, иапхьаҟа ак гәеитазшәа, ихы ꚙеитцыхны апшра дналагеит, нас ашырҳәагьы даагылеит.

– Нарчоу, уааскьеишь, уххь згеит, Нарчоу! – ҿааитит иаргьа напы еитцыхны иҟьауа. – Итәараны иҟаз зегьы шәыртәама? – «Изықәнагоз зегьы ҳартәеит, Зауҟан, ашьапагьы тәит, абыста антцо ҳаауеит, акәацшацәагьы урт ирышьтоуп, аꚙынаҳацәа заа крырҿахтцеит, уажәы реирызқәа кны, ашьапа ахашәара-атцашәара рыеашаны иаатцагылт. Атцәцақәа шәапхьа иқәгылоуп, уажәшьта, Анцәа, улыпха ҳат, ҳәа аꚙы акака аанышәкыларгьы қәнагоуп». – Убас, амарцьа, Нарчоу, сасгьы-апшәымагьы цқьа шәылапш рхыз, ианаамтоу ажәꚙашәаҟьа зымтцашәтцаша усгьы шәара дыжәдырып. Уажәы, дадраа, сасгьы-апшәымагьы мачӡак шәаасзызырꚙырц стахуп. Апшәмацәа рганахьала, рацәак сапсамзаргьы, қәрала сеиҳабуп, убри аҟнытә, аеагажә ала аҳапшьа хыртуеит ҳәа, ҳазхатәоу ачара хыстырц стахуп. Уа, Анцәа, улыпха ҳат, иаҳтоу уныҳәаз, иаднагалазгьы абзиара шәыгымхааит! Ажәлар, шәыххь згеит, уаха иаҳтоу ҳасас иаҟара амчра змоу даеаӡәы ҳара ҳаꚙны дымꚙахытцран дыҟам. Уи даншьоуп, иатәам акгьы ыҟам, аха имтцаҳтцаз

ҳчеицьыка хәыҷы ҳазыразны имцаҳтцеит, ҳалалс иауааит! Иаанышәкыл, дадраа, шәатцәцақәа!

Заурҟан дгылоуп, ихы ҩышьҭыхны ашьапа еитцых дытцапшуашәа, астол иахатәоу ажәпаҩ, ратцәцақәа шышьҭырхыз, ишыржәыз гәеитҭарц иҭахызшәа. Бирам акҿаҩраҿы дтәоуп дыштәац, уаҳа ҽыртцысра имам. Сшанханы сихәапшуеит аҭаҳмада, ииҳәақәо, иҟаитцақәо убриаҟара иртцабыргуеит, саргьы ихастцатцәҟьама схәо аҟынӡа снеихьеит.

Уажәы Заурҟани сареи Ааигәатәи Азиа тәылак аназараҿы, цәҳәырак аханы, ацәышлампыркәа реипш нышә ҭыжаак ҳшытцатәоу схаштит. Нахьхьи, Амшын Еиқәа нырцә, шәышықәса рышьҭахь аублаақәа еибганы ианыҟаз рқыҭак аҿы чарак сахатәазшәа ауп схы шызбоз. Хҩык ахацәа ҳакәӡам иҟоу ара, ҳазтцатәоугьы ҳапӡам. Уаа шәҩык зтцатәоу шьапоуп. Абар иааргеит алҩатцә рыхҟьо акәаци абысҭеи. Аҩы пхеипхеиуа атцәцақәа ирҭарҭәоит. Аныҳәаҿақәа неимырда-ааимырдоит, сырҿапшуеит ахаан исымбацыз, аҭаҳмадцәа: Сиҭ, Соулаҳ, Дауҭ, Ҭаҭласҭан... Кәымжәыла, кабала еилаҳәоуп. Адунеи ианытцит, уаҳа иҟам шырҳәоз, абар аублаақәа аҿҿаҳәа ирҳәоит рыбызшәа, игоит аҕзааҳәа ачарашәа...

Апшәма Заурҟан игәапхарала, ачара толбашьс, иара бчараҳс ҳәоуп ишиҳәаз, далхуп Парна, апшькы, аукы, икәымжәы апшьқәа пхьаршәҭны имҕытцроуп, ус ауп гәаныла дшызбахуа. Рапхьаӡа атцәца аақәхны сара синыҳәеит, агәырқьҳәа ҷкәынагьы ҭаҳмадагьы схатцгылеит. Даара сҽысшәеит, аха дызусҭазаалак аӡәгьы дсызмыртәеит. «Ҳказза ҳтәаны уныҳәаҿа шпашьҭаҳхри, дад ҳасас! Сжьы иалтцыз дызбоит ҳәа Апснынтәи уахо уаҳзааит» ҳәа игыланы сныҳәаҿа шьҭырхуеит.

Сылацәа неихызҩеит, сылапш зыдхалаз убарҭ асахьақәа сымҟәытцабар ҳәа сшәаны. Аха Заурҟан ибжьы анааихсыҕь, сҿыхазшәа сааҟалеит. Сапхьа

дтәоуп избац апшәма, ибҕа аҭӡывара инкыдтцашәа. Исзеилкаауам Бирам ихымҩапгашьа, дтәоуп ак имбазшәа, акы имаҳазшәа, иҿыпхьакны. Издыруада сара уажәы сзыргачамкыз иара уахадагьы игәы кыдырххьазар? Заурҟан ҿиҭуам, дшаапсаз ҩашьом. Аамҭа цоит, аха ажәак ихәылшәом. Бирам акаҳуа иршуеит. Убри ашыбжьы дазыӡырҩуеит Заурҟан. Акаҳуа ыжәны ҳаналга, ашьшьыҳәа дҩагылеит апшәма, илабашьа аакыдхны са сахь усгьы ҿааиҭит:

– Дад, уахала уаҳа усыргәаҟуам, амҩа уқәын, уаапсамкәан уҟам, ушьҭал уажәшьҭа. Цәамҭхаа уоуааит, саншьа, дад! Сара ашьаҧа снытцалап, макьана имгылац рацәаҩуп, агәыла-азла, аҵьабаа ҳадызбалазгьы снархылапшып! Аа, абна ушьҭал! – инапы нақәикит санааҩналаз аахыс сылапш итцашәаз, абамба хыза зныршәлаз ашьҭаларҭа. Нас, илабашьа натцарсуа, ашә ахь днаскьеит, идәылтцымҭаз, даҿазныкгьы даасыхәапшит, ихы нхырнааны. Бирам аҭаҳмада дхынҳәаанӡа сиарҭа ахьыҟаз егьи ауадахь сныҩнеигалеит.

* * *

Ауха лацәааихьшь сзыҟамтцеит. Аҭаҳмада ишьҭыбжь саҳауан, адәы дныкәлоит, деиҭааҩналоит, ихы дацәажәоит, зны ибжьы ҩҭицоит, зны хрыжьхрыжь дналагоит. Ианаацәылаша, даапсазар акәхап, ихы ныкәитцеит, аха сара уажәшьҭа сзыцәозма, сыблокнот счамадан иааҭыхны аҩра сналагеит, иац ҳанааиқәшәа инаркны ҳааипырттцаанӡа, исаҳаз аҭаҳмада иажәақәа, идызбалаз аҟазшьақәа ак сцәыбжьахар сҭахым. Ианыстцон, арахьгьы схәыцуан: аҿазеиқәкрыма иахатәи аҭаҳмада игәеилашыҩкра, сиацәажәартә дтынчны синиарыма уатцәы?

Аха ибашазаарын сгәыҩрақәа.

Шьыжьхьа анаҳфа ашьҭахь аҭаҳмада днеины атцла хацьацьа днатцатәоит, саргьы сқьаади сҩыгеи еидкы-

ланы, сааиасны иварахь асаҟәа ишьҭоу снықәтәоит. Рапҳьаӡа урҭ сҩыгақәа анцәырызга, апшәма иара ихала, дад, сара сҟнытә иуаҳарц иуҭахузеи ҳәа дсазҵааит. Убри ашьҭахь сара иасҳәеит дызнысыз ипсҭазаара аҭоурых саҳарц шысҭаху, хықәкыла сзышьҭоу аублаа бызшәа аҵара шакәҵәҟьоугьы. Убри аус анагӡараҿы иара ида псыхәа шсымам, избанзар, иара ида уи абызшәа здыруа уаҳа уаҩ дшыҟам…

Исеиҳәарызеи ҳәа сыбла ҭырхаха сихәапшуан…

Издырыртә ихы ааиртцысит…

Уи иаҳәон: «Сақәшаҳаҭуп».

Бирам иҵьабаазы маӡала сиацәажәеит, кыргьы иаармариан ҳаилаӡеит. Мышкы знык, еиҳарак ҩынтә дааиуан, иҳазхаша афатә ҳазныжьны днаҳпыртцуан.

Уи аены Зауркан дшаапсаз ангәасҭа, рацәак дысмыргәаҟит. Аха адырҩаены инаркны, ҳаидшылан ҳус ҳаҿын, мызкы инеиҳаны, инҭырҳәцааны иуҳәозар, 34 мшы иҩны ҳаидтәалан. Ҳаидтәалан спаспорт аҿҳәара нтцәаанӡа, уи аҿҳәара ахсырпоит ҳәа сашьҭаларгьы, хара сцар акәын, насгьы – иалтцуазгьы сеидру…

Ҳанааикәшәа аены инаркны ҳаицрытцаанӡа, Зауркан Золак Апсынтәылазы дыззымтцааз ҳәа иҟоузеи?

– Дад Шәарах, саншьцәа гәышьақәа Шаҭаа рхабарк аасоуҳәарауазеи? Рыжәла нтцәаӡама зынӡак? Урҭ ирыцкару лашәык, цыркьык идамзаргьы, ҵьаракыр ӡәыр дынханы дыҟоума? – деиҭасазтцаауан иара, уаанӡа иасҳәахьаз азмырхакәа, урҭ рызбахә есымшагьы иаҳаларц иҭахын.

Сара сналаган еиҭаиасҳәахуан, Шаҭаа рыжәла Тцабал уаҩ дышнымхаз, аха егьырҭ ақыҭақәа рҿы, уарлашәарла акәзаргьы, дара шынхо, аҵара змақәоугьы шыҟоу. Урҭ рахьтә издырқәоз рыхьызқәа, иахьынхоз ақыҭақәа зегьы неиқәысыпхьаӡар акәын, уаҳа дтынчхомызт.

Нас сниасуан иара даныхәыҷыз дахьнеихьаз аԥсуа ҟыҭақәа иахьатәи рыԥсҭазаара, иара ихаан иҟамыз аҟалаҟьқәа шрызҳаз, аихамҩа шиаргаз, ашыӡ аҵыхәа шыԥтцәаз, аԥсуа школқәа шыҟоу. Асовет Автономтә Республика захьӡу, уи зинқәас иамоу... Абарҭ зегьы лакәҵас ибаны дырзыӡырҩуан, иага иҭахызаргьы, ахаҵара илшомызт. Иагьцьашьатәӡам уи, сара сызлацәажәози иара иҷкәынреи еицәыхаран, аумажә зегь рыбжьан.

Мап, аԥсҭазаараҿы аманшәалара шыҟоу даҽазныкгьы агәра згеит. Археолог зны даара дахьақәгәыӷуа ҭыԥк аҿы адгьыл аарҳәны икаижьуеит, аха изакәызаалак аҭоурых аҿы шаҳаҭра зуша ҟәырҷахак иԥыхьашәом, ихы имагәыхьха наҟ днаԥыртцуеит. Даҽазных, зынӡак игәиҽанӡамкәа ҩ-жыга ҿык рыда анышә имжыцкәа, иааигәыдҳалоит анасыԥ, иԥыхьашәоит убри еиԥш аԥшаахқәа, убри аҽнынӡа аҭоурых аҿы аҵарауаа ишьақәдыргылахьаз аилкаара зынӡак иаазырҳәуа.

Убас еиԥш анасыԥ сгәыдҳалеит саргьы. Аублаақәа рыԥсадгьыл аҿы еибганы ианыҟаз ҩажәи ԥшьба шықәса зхытцуаз, иара ихатәы бызшәа еиԥштцәҟьа аԥсшәеи аедыгьа бызшәеи здыруаз ауаҩы сиднагалеит. Зауҟан урҭ абызшәақәа изымдыруазар акыр суадаҩхон сара, избанда, салацәажәартә аублаа бызшәа сзымтцацызт макьана. Инеиужьӡаз иԥсҭазаара амҩа хьанҭаҿы иара хаҭала ихигаз, иибаз, иаҳаз зегьы игәалашәара ҭаҵәахуа иман дааиуан, сара сықәшәаара дазыԥшызшәа.

Саҿуп аублаа бызшәа аҵара, зеиԥш ыҟаӡам арҵаҩы саԥхьа дтәоуп. Иҟалап, ари абызшәа аҵкыс аԥсшәа иазааигәоу даҽа бызшәак адунеи аҿы иҟамзар! Абызшәақәа реигәыцхәра ҳаналацәажәо, ишдыру еиԥш, аԥхьа игылазарауп аграмматикатә шьақәгылашьа, аха ажәар еилазаарагьы высшьа амам, еиҳараӡакгьы ажәытәӡатәи ажәақәа ршьа-

гәытқәа. Абар арҭ абызшәақәа еицырзеипшу шьагәытқәак: «а-мыцье» – «а-мца», «а-ме-ӡы» – «а-мза», «а-кк-у» – «а-қәа», «бзы» – «аӡы», «а-дла» – «а-бла», «а-пҳәеишь» – «а-пҳәыс», «цьи» – «а-цьыка».

Игәцаракны исымоуп аублаа фонетика, аԥсуа цыбжьыҟақәа иреипшым макьаназы игәастахьоу ѡ-шьҭыбжьык роуп. Иамазма иара аублаа бызшәа ахатәы диалектқәа? Уи еилкаашьа сзамҭар ҟалап, сара сзацәажәо, Шәача аӡиас амшын иахьалалоз хәкилометрак иѡацәхыкны инхоз уааип. Уи Аублаатәыла агәҭа акәын. Наҟ Тҟәаԥс аганахь, ма харакы аҟәапаҿапа иҭанхоз ирцәажәашьаз сеидру?

Шьыжьы инаркны шьыбжьаанӡа иареи сареи аҭла хачахь ҳаҭцатәоуп, иара – асқам, сара ақдыхсаха сықәтәоуп, ҳаицәажәоит аублаа бызшәала. Аҭцыхәтәаны иаҳа-иаҳа исзымариахо иалагеит, раԥхьатцәқьа снапы зсыркра сзымдырыуа саақәхон. Аинститут аҿы сызхысыз абасыхәарҭаз, ара исаҳауан ицқьакәакәаразa аублаа бызшәа… Насыԥс исзыҟалаз, сахьааҿахоз, ма аԥсшәа, ма аҭырқәшәа, ианаҭаххогьы араб бызшәа аацәырызгон. Бызшәак ахьынтә даҽа бызшәак ахь ҳниас-ааиасуа ҳшаҿу, аиаша ҳазкылсуан.

Шьыбжьышьҭахьи уахынлеи ԥсышәала ҳаицәажәоит, иаҳа ииашаны иаҳҳәозар, Зауркан аԥсышәала дцәажәоит, ииҳәо сара ашәҟәы ианысцоит. Уи, шәышықәса иаарҭысыз ауаѡы, ихәычра идура, дзықәшәаз-дзынпаз, иибаз-иаҳаз дызхысыз-дызцысыз, иара иҳәан еипш, иҭоурых ауп аккаҳәа инеиужьӡан зҳәара даҿӡоу, саргьы ак сцәыбжьахар ҳәа сшәаны, сѡышьа сырццакуеит.

– Иантцала, дад Шәарах, умыццакыкәа иантцала! – иҳәалон Зауркан зны-зынла, сара исҭахыз анеиликаа ашьҭахь, – мышкызны аӡәы даԥхьар, аӡәы иаҳар, агәра игап ауаѡытәыѡса ицәа иҭамӡо акгьы шыҟам!

Анҭцара аҟынгьы шаҟа сирманшәалауазеи, хрыжьхрыжь, дынҭгыла-ааҭгыло, ииҳәаша цқьа дазхәы-

цны, игәаламшәақәазгьы цқьа игәаларшәауа, зны-зынлагьы дышьтрақәланы, иихәац еитахәауа акәын уи иажәабжь анагӡара дшаҿыз.

Инеидкыланы атахмада ицәажәашьа уахәапшуа-зар, ицқьаны ихәон апсшәа, аха зны-зынла ажәақәак анизымхоз ыҟан. Ашьтахь иаха даҟәытцқәеит акәым-зар, ханеидтәалатцәҟьа, хәоуқәак, ма тыркәашәала, ма араб бызшәала еитаганы иансеихәалоз ыҟан. Зныхгьы сара исхәоз изеилымкаауа даақәхалон. Ашьтахь игәастеит, иара изеилымкаауаз ажәақәа иҿыцны апсшәа иаланагалаз, ма атцак ҿыц шьты-зхыз ракәзаарын.

Хәылпазыла, атахмада днаспыртцны шьтала-ра данцалак, хаицәажәараан сызхьымӡаз рынтцара сналагон. Зны-зынлагьы иааркьаҿӡаны, уашьтан исхамыштырц азы згәатақәакгьы ныҟастцон. Аха хра зланы иҟаз, табара зқәымыз игәалашәарахьтә иааигоз инымтцәаӡоз ЗаурҞан иажәабжьқәа ракәын.

ХАԤНЫ ХАНЫҞАЗ

– Дад Шәарах, ауаԥы даныхәычу иан лкыкахш иадкыланы иитцаз абызшәа, амала ирхәоит акәым-зар, уан узхылтцыз духаштраха, уи хаштшьа аман иҟам. Абызшәақәа рдырра, издыруада, абеиарақәа иреихазаргьы ҟалап ауаԥы изы. Харт аублаақәа хап-садгьыл иааннакылоз атып иабзоураны, иахзыма-риан абызшәақәа ртцара. Тцоуп, ԥнатала, таацәала акәын акәымзар, цьара тцарак ахьахтцашаз хәа акгьы еиҿкааны иҟамызт. Мраташәарахь аедыгьқәа хгәы-лацәан, мрагыларахь – апсуаа. Аублаақәа неиԥым-срада ирдыруазар акәын, иагьырдыруан наҟ-ааҟ ргәылацәа рыбызшәа, сара ибзиатцәҟьаны изды-руан апсшәа, устцәҟьа цымкрыда исымхәозаргьы, сцәажәон аедыгьа бызшәалагьы.

Иухоумырштын, дад, абызшәа, иузыртцази, ианутцази, иахьутцази, даара акратцанакуа ауп ишыҟоу. Аублаа бызшәа уеизгьы схатәы бызшәа акәын, санҩытцшәа инаркны, иара саҳауан ҳаҩната антытцгьы, исымтцар ҟалозма.

Санду пҳәыс шәпакы, кьаҿк, лыбла агәытбаақәа, уажәы избо џьысшьоит, абҳәа еиқәатцәақәа реипш интытцәры-аатцәыруа, мыцхәы слыдкылан слыман, аедыгьа бызшәагьы слыртцон. Уи аедыгьа лакәқәа илҳәоз тцыхәаптцәа рымамызт. Лакәк ҳәо дышнеиуаз, ажәа пшаахк налашәар, изакәу цқьа еилыскаанӡа дысҟәатцуамызт. Зны убз пнаҿеуеит ҳәа ажәацтцакқәа слыртцаларын, лареи сареи ацу ҳфаларын, зныхгьы атаацәа анааилатәоз сықәыргыланы слырцәажәаларын.

Исгәалашәоит, санду лдарды хацыркны, ачарыц зтаз аҳата цәыш хәычы лхы иқәтцаны, слыварпало, ҳнаҩс лбаа илеиуаз арҩаш итаз аӡлагарахь санылгалоз. Амҩангьы уи ислыртцоз абызшәала дсацәажәон.

Зны, сандуи сареи ҳашнеиуаз, даатгыланы лнапы нарықәкны ислырбеит, ашышкамсқәа еишьтахәхәа амҩахәаста еихтцәаны ацара ишаҿыз.

– Арт ныҟәара амҩа иқәуп, аха уара иулшару, нан, урт ахьцо реипцырҟьара? – дтцааит санду.

– Ишпасылымшои, аа, ибсырбап бтахызар! – сҳәан, сшьапы ҩышьтысхит, ашышкамсқәа снарыграгыларц, аха санду саанылкылеит.

– Ашышкамсқәа ушыриаауа сурбарц аума иутахү? Мап, уи хатцарам! Абыржәы уареи сареи ҳашнеиуа, ҿецәак еиқәных иаахпылар, урт ҳҩыцьагьы иаҳиааиуеит, ҿышьапхыцла анышә ҳлылакәаҳаны инаҳхысыр ишпоубарыз? Мап, мап, зынӡак иҳақӡам агәгәа харадабарада апсыҿ дахьыпсыҿу азы мацара дишьуазар! Зны-зынлагьы иҟалалоит убас, дхәычны, дыпсыҿны, арахь ахшыҩ ду иманы.

Абри инахылҳәаан, санду исалҳәеит аедыгьа лакәк.

Сыхшыҩ храӡага икылмыкәкәазар, уаазыӡыр ҩишь, дад Шәарах!

«... Дыҟазаарын аӡәы, адунеи аҿы псы зхоу зегьы рыбызшәақәа здыруаз. Зны дышнеиуаз, изгәамҭаӡакәа шышкамск днаҕрагылт.

– Уабатәи уаҩагоу, ушьапы ахьургыло узымдырруа амҩа иану! – агәы нырханы ицәажәеит ашышкамс.

Ани абызшәақәа зегьы имаҳауази, ашышкамс аашьҭихын, днахәапшит.

– Мшәан, арахь ухәычны, ухы заҟа иҟәазузеи? – иҳәеит иара.

– Иҟоуп, нас, уи зырҭәыша ахшыҩгьы!

– Уӡарагьы заҟа ипоузеи, мшәан, акрыфара уаҟәыҵма зынӡас?

– Исфозаргьы, сызхара ауп исфо, зымгәацәажәқәа еиҵызҳәо среиуам!

– Ус акәзааит, аха шықәсык заҟа узыфарызеи усгьы?

– Иага сеысшәаргьы, чарыц заҵәык ада сзыфом шықәсык!

– Иаабап, нас, ус акәзар! – иҳәан, ани ауаҩ ашышкамс чарыцк намҵаршәны, кәалапк инҭахиҩеит.

Шықәсык ниасит, аха ани ауаҩ ашышкамс ихашҭит. Ус зны иааигәалашәан, акәалап аартны дылҭапшызар, ашышкамс чарыцбжак ауп иафаз, егьи ус иҟан.

– Уаҳа шпоузымфеи? – дҵаaит ани ауаҩ.

– Сеааиҿысымкаар псыхәа ҟамлеит, – иаацәажәеит ашышкамс. – Избанда, шықәсынаҟьак харадабарада абахҭа лашьцара сҭаршәын, сагьугәаламшәеит, иара убас даеа шықәсыкгьы сугәаламшәар ҟалон, усҟан азы иаансыжьит егьи азбжа».

Оҳ, анацьалбеит, заҟа шықәса цахьоузеи ари сҿы иааҭыхны аӡәы иасымҳәеижьҭеи. Инымҵәаӡоз амҩа

ҭаҟəа-ҭаҿа сахьаныз, анышə сныларкəаҳарц амч уамагаҟəа иаасԥыҳалоз рҿапхьа, ашышкамс сызлеипшыз рацəаӡамзи, уи акəхап санду ллакəгьы зысхамышҭыз, аха схачҳареи сымч ҕəҕəеи ракəын есымша сыԥсы ҿызхуаз, сымч иацназгоз ахшыҩ сымазҭгьы, сыԥсҭазаара даҿеакхаргьы ҟаларын...

Сан, зыԥсаҭа бзиахаша, ишуасҳəаз еипш, даԥсыуа ҭыԥҳан, Ҵабалтəи Шаҭаа ирылҵыз лакəын. Уи лхатəы бызшəа акəын усгьы – аԥсшəа слырҵон. Агарашəа аԥсышəала исзылҳəон, лкыкахш иадкыланы уи агьама слыркит. О, уи лыбжьы хаа иалҩуаз лажəаҟəа блас исылҭеит адгьыл аҿы пштəыс иҟаз зегьы снарбартə еипш, лымҳас исылҭеит ашьҭыбжьқəа зегьы еилсыргартə еипш, ԥсыс исылҭеит адунеи сыҟəнаҵ уи абызшəа схамышҭыртə еипш.

Санхəычҷызгьы, саныҩеидасгьы саншьцəа рахь сыргалон ааҥҿасра. Урҭ ҭаацəа ҭбаан, асас-ацəас рыгмызт: лассы-лассы уа еиқəшəалон иеицырдыруаз ажəабжьҳəаҩцəа, ашəаҳəацəа. Аӡын ҵыхқəа раан, инеимда-ааимдо ажəала ишеисоз мацара егьарааны иҟьаҟьаӡа идыршахьан. Саргьы, шə-ҵхык еихаларгьы, сыбла цəа хыломызт, слымҳа кыдҵаны сырзыӡырҩуан Нарҭаа рлакəқəеи Абрыскьыл фырхаҵа иажəабжьи.

Цəажəаҩык ддырҿехəарц анырҭаххоз, ажəала ақəаб зыршыз анарҭ дидыркылон. Иуаҳахьоума, дад Шəарах, уи атəы? Зны, Нарҭаа дуқəа ахацламҳəаҿ иҳаиҕьу даабап ҳəа еисеит. Қəаб дук ӡыла ирҭəны иныҟəдыргылеит. Ацəажəаҩцəа аӡəаӡəала иааин, ақəаб инахагылан ицəажəон, аха аӡы ҟəызгаӡа иҭатəан. Ус Нарҭаа рматцуҩы Бжеиқəа-Бжашла ҳəа изышьҭаз ақəаб даахагылан, ацəажəара далагеит, иажəа агəҭаны даннеи, ақəаб алҩаҵə ахыззит, инагӡангьы даалгеит, ақəаб иҭаз аӡы шын, агəара-агəараҳəа иааилаҭəеит. Избанда, Нарҭ Бжеиқəа-Бжашла иажəа убриаҟара еиҿкаан, убриаҟара иҳақын, иҵабыргын...

Абас, урҭ саншьцәа рыҩнаҭа ачеицьыка аҟара ахацламҳәагьы ҳаҭыр акәын.

Ных, ных, иааҟанатцозеи иахьа слапықәшәарҭа, иахеижьҭеи сабацәа гәашақәа рызбахә ахьысҿакыз акәхап.

Ахаҳә ҭыҿҿаны аҩыра анызар, қәеи си ирзаныхуам, зықьнашықәса царгьы, аҿҿаҳәа мшаҿены еипш ицәажәоит. Саныхәычыз цсып хаала исыхәлырҭәҳәааз, сгәы рҟьаны иҭартцаз, сыцсы иаларызрыжәыз абызшәа хашҭшьас иамахзи! Џьашьатәысгьы избатәузеи, уи, дад Шәарах!

Абарҭ зызбахә ҳҳәаз ирҷыданы, аҭырқә бызшәеи араб бызшәеи срылацәажәартә еипш издыруеит. Урҭ ацсҭазаара баапс сызҭашәаз исықәыҕәҕәаны мчылатцәҟьа иснартцаз ауп. Аха урҭ сзымдыруазар, издыруада, арааӡа сзымааиргьы ҟаларын.

Иацы зны, Кавказ аублаақәа шәыпсадгьыл аҟны, шәыбызшәа зҳәо уаҩ дныммхеит, арахьгьы даара сеимдахьеит, аха уи здыруа уара уда уаҩ дсықәымшәац ҳәа уалацәажәеит; уажәа ахы ахьцо сзеилкаазар, иҟам, иӡит, интцәеит ҳәа ауп иуҳәарц иуҭаху аублаа бызшәа. Мап, дад, уара иуҳәо ииашатцәҟьазаргьы, зегьакоуп, сара сзы итцабыргым. Уа нахьхьи, Кавказ, Аублаатәылан, цырхага амамкәа ишеибгоу, ҳабызшәа аанханы иҟоушәа ауп ишызбо сара…

Унеихьоума, знықыр, уара, Аублаатәылан, закәызеи, шәгәыларами, Саӡны уналсны, Хәасҭа аӡы уныруеит. Унеихьазҭгьы, нас иуанаҳәазеи Шәача аӡиас уназхықәгылаз? Уи ҩаскьа аҩхаақәа ҭырцәажәо, ахаҳәқәа ирыбжьаҿҿо, амшын ахь иҩуа, икәаратцо иахьнеиуа, иааҟәымтцӡакәа ацәажәара иаҿуп, аха иаҳәо узеилкаама уара? Иара аӡыршьҭра цәыкәбарк ҭаршәымкәа ианааҭабо, усҟан абжьгьы ааиқәтәоит. Уаанӡа уи цәажәоит, жәларак ҳәахәы иара иаҳәоит.

Аублаатәылаҟа уалалан уаннеиуаз уара иумбарц залшомызт аублаа ҳацқьаныҳәарҭақәа. Егьырҭ зе-

гьы шыҟазаалак, иумбарц залшомызт шьарда зымчу, аублаа жәлар ҳныха ду – Быҭха.

Ишԥаузгәамҭеи, ԥхынгьы-ӡынгьы шьац иатцәа уарҳалра зызнауа ашҭа иатцәа заԥхьа ишьҭаршәу ахәы ҳарак? Уи ахәааҿы аҵьтцлақәа быжьба еихышәашәо, злыԥха ҳаура Быҭха иахагылоуп. Унеины урымтцагылазар, ишԥоумаҳаи урҭ еибырҳәоз? Зны-зынла рымахәқәа неидыкшалоит, рыбӷьыцқәа шәыршәырўеит. Ршьапқәа унарыдгылан игәоумҭеит акәымзар, тцәа змамыз ашәахсҭақәа рнубаалоит. Урҭ ахәрақәа ҿаҳан ҳәа аума исоуҳәаран угәы иҭоу? Абиԥарак ниасыр, даҽа абиԥарак, зқьышықәсала, есааԥынра хәычҷи дуи еицырхәхәа уахь инеиуан. Аҵьшьапқәа инарыддырҷаблон рцәашьқәа. Урҭ ныҳәон, иныҳәон аныха аԥхьа ишьамхнышланы. Уи ахәы ԥшӡа азганк аҿы улаԥш адымхалар залшомызт ажәытәӡатәи баа хыҽҽырак. Уи злыԥха ҳаура Быҭха атәарҭа ауп. Аагәара игәаӷны узымнеизаргьы, усгьы игәоуҭарын акәшамыкәша икаԥсаз аихаҷамаҷа. Иаҳҳәап, ажьтцәқәа, аихацқәа, архнышьнақәа, ахыци аҳҿақәеи. Нас убарҭгьы уаҳа акымзаракы сарымҳәаӡеит уҳәашама? Уа ҳаибганы ҳаныҟаз, аҭаҳмадцәа рыбла иабазшәа иагарааны ирҳәо саҳахьан, злыԥха ҳаура аҭра ишҭытцуаз... Уи, аҵықьҳәа ихысны, аҵыԥхь ацрыдды, ижжаӡа, зны ашьхаҟа идәықәлон, ҩымзхымз рышьҭахь, иара убасҵәҟьа аҭрахьы ихынҳәуан. Аԥхынраз акәын ус аныҟалалоз.

Зышықәсан мҳаҵьырра ҳдәықәлоз, аӡын гәҭаны хәылбыҽхак, ажәҩан каххаа еиҩжәаны аҵаара иаҿыз аамҭазы, иаалырҟьаны аҵықьҳәа адыдхысбжьы геит ашьхарахьтә. Хәычҷи-дуи ираҳаз рзымбатәбарахан, рыҩнқәа иаардәылтцны инаԥшызар, ҳныха аҭыԥахь иаауан аҵықь-тцықьҳәа ихысуа, аҵыԥхь ацрыдды. Аӡын гәҭаны аныха жжаӡа имҩасуа аублаақәа рҭоурых иамбацызт. Рыцҳара дук ҳшақәшәоз зегь гәҩарас иҟартцеит.

Урҭ аҵь дуқәа рыҵаӄа иҭоуп ахаан ҭабара зқәым, ҳабацәа «Апшьаӡы» ҳәа изышьҭаз аӡыхь. Нас уара уи аӡыхь унхықәгылар, иҿаҳахама, уаҳа акгьы уанамҳәаӡо? Ахаҭа умбацзар, аӡбахә шпоумаҳац Мцазҭоу аӡырпха? Убри ҳапсадгьыл жәытәаахыс азалымдарақәа изықәшәақәоз иарҳаз алабжышқәа роуп. Агәгәаҳәа, алԗаҵә ахылзза адгьыл иҵԗырны иахьаауа уаҳа акы аҳәаӡом уҳәар аӡәгьы ихеитцашам.

Ибзиоуп нас, урҭ зегьы умбазааит, Аублаатәыла унеихьазар, агаҿа уқәымсыр ӄаломызт, нас уазызырԗыма уи иаважьу амшын иаҿытцҳәацәоз? Алым апа ианахәмаруа еипш, уи аҵәқәырпақәа зны агаҿа иаҿахәмаруеит, иргәыбзыӷны идырбзоит, иӄәындӄәындуа. Зныхгьы ахы Аублаатәыла инкыдтцаны, агәышпы ӷьазӷьаз амра иаҭаны иҵәоит. Даҽазныхгьы ихагахаз адомбеиқәа реипш аҵәқәырпақәа шьҭызазан, агаҿа апаԗқәа ирысуеит, рыхқәа надпыххаало ицоит, нас уаҳа акгьы уарымҳәаӡеи урҭ рыхәаабжькқәа?

Аҳаҭгәынқәа, ееҳ, анацьалбеит, ҳабацәа гәышьақәа рҳаҭгәынқәа! Аублаатәыла инеихьоу урҭ гәамҭакәа дзықәтцуам, ахаҳәқәа ашыцламшә рхьыссы, ижу рхани ршьапани иарсуп, ма атцангәаара рыкәыршоуп. Урҭгьы ҿаҳам, идагәам, аҿҿа ицәажәоит ҭоурых бызшәала.

Ма урзызырԗзар ара зхабар умбо уатәи апсаатәқәа? Иумаҳаӡеи, нас, рашәа хаақәа зларҳәо рыбызшәа?

Мап, дад саншьа Шәарах, сызкәыхшоу, уара угәы ишаанаго еипш ус иаармариан абызшәа бжьаӡуам. Уи ауаԗ ибз антцәамҭаҿы адагьы, иҭатцәахуп иара игәатцаҿы, иара убас итцәахны ирымоуп адгьыл, аӡы, ахахәқәа. Агәра ганы сыӄоуп сара, аублаақәа рышьха зышқәа, рӡиас еижәхыслақәа, рбаа хыҽеракәа, рныҳәартақәа, рҳаҭгәынқәа, дара-дара еиқәҿыр-

ҭуеит, дара-дара иахьагьы ахьхьаҳәа ицәажәоит урҭ ԥсадгьылс измаз абызшәала!

* * *

Сызхылтцыз сабацәа нхацәан. Сабду сихьӡаанӡа дыԥсхьан, ирҳәоит аамсҭак иҿы чнырс дыҟан, убра иааихашәалоз ала иҭаацәа ныҟәигон ҳәа. Саб, Ҳамырза, адгьылқәаарыхра напаиркит. Уаҩы хандеиҩык иакәын, ашарԥаз иҩагылоз ахәлара иааимнахаанӡа тәамҩахә имамызт.

Ҳагьҭаацәа маҷмызт ҳара: саб Ҳамырза, сан Наси, саҳәшьа еиҳабы Ааишьа, уи лышьҭахь сара, сара исышьҭанеиуаз – сашьа Мата. Уи иатцкыс еитцбацәан уахык еициз саҳәшьцәа ҩыцьа – Џьунеи Қәынеи. Ааишьа затцәык хатца дцахьан, рацәак иахьҳцәыхарамыз Ԥшьада ақыҭаҿы Ҳарун захьӡыз аублаа арԥыск диман.

Сашьеи сареи аҽага ҳкыртә ҳаныҟала, ҳаргьы ҳусуцәа шьахәқәан ҳаб ҳааивагылт. Аши ахәыӡи каҳаԥсон, аха еиҳарак аџьықәреи лаҳтцон. Шьхагәара маҷкгьы ҳаман. Ашықәсан зны ҳамгәахә иахаршәаланы, џьықәреи ԥыҭки, ацхеи, ацәеи ҳзыҭигәышьар, џьыкаки, сапынки, иара убас ацәамаҭәеи, нас зегь реиҳа ҳзыргәаҟуаз ашәақьхәшәи аҭнаҳҳгәышьон, уаҳа изакәызаалак даҽак аагарҭа ҳамамызт.

Сани саҳәшьцәеи ракәзар, урҭгьы хҭацәыха рымамызт. Ауҭраҭых лартцон, абамба аадрыхуан, ихахон, исуан, ирышҳауан, ачаҩыр дыртцәуан, абацә ҟәшәаны ажьырӡы еитцартцон. Ахацәа аибашьрахь, ма дгьыл харак ахь ныҟәара, ма шәарыцара ҳанцалоз, ахацәа русгьы дара рнапы алакын.

Аарҩареи аӡысаамҭеи ҳаурақәа анықәнахлоз ыҟан. Усҟан саби сареи, сашьаеитцбы Мата аҩны даанхыжьны, Шәача аӡиас аԥсҭахьы шыцԥҟара ҳҩаскьалон. Иԥаҳҟозгьы, ауардын мҩа абаҟаз, ҟиарла ҳахан агаҿахь икылаагон ҳхаԥсыратцәҟьа баны, арахь ка-

пеиқәак ракәын аҭыркә ҭуцьарцәа иҳамтцарпсоз, аха ҳабацарыз, уаҳа ԥсыхәа ҳамамызт, ҳҳеи ҳҷышьеи неиԥшьуа ҳааиуан, ҭаацәак амла иаҳаргомызт. Уи ашыцԥсҭа зтәыз аамсҭа Алоу-иԥа Шьардын абаҵь ҳиршәон, ҵоуп, егьырҭ анхацәа раасҭа иаҳа ирмаҷны.

Уи зыхҟьозгьы башамызт.

Аԥсны еиԥш Аублаатәылагьы жәытәнатә аахыс иҟан, аиуарақәеи аҭахрақәеи зегь раҭкыс мчы змаз, ҳаҭыр зқәыз ҳәа иԥхьаӡаз – ааӡара: аамсҭцәа рыхшара ааӡара анхацәа иргон. Дара анхацәа ракәын уи еиҳаракгьы иаԥшьызгоз, ахшара диаанӡагьы аамсҭа ажәа инырҵон икалҭ акра азин сиҭозар, иуара сҭахуп ҳәа. Акыр зылшоз, акыр зымҿехакыз ауаҩы данрыуахалак, ишәшьыра рҿыҵцаркуан, қәнамгак иақәшәар ҳҿихып ҳәа иқәгәыӷуан, ажәакала, лыԥха рызҭашаз ауаҩы дырҭахын.

Аха аамсҭагьы длаԥшуан, иахьабалакгьы диҭиуамызт ихшара, уи ҳасаб азиуан иуацәаахаран иҟаз рыжәла, рхы-рҵыхәа, рыуа-рҭахы. Атәи, ахашәалеи, ахьԥши – ари ақьабз аныҟәгара азин рымамызт. Аамсҭа жәаҩык ахшара имазаргьы, жәаҵьара иҭиуан, избан акәзар, убриаҟара ауацәа гәакьақәа, адгылаҩцәа ирҳауан.

Ҳара аҭаацәагьы дҳаман санду гәакьа лааӡамҭа ахәԥҳа, аамсҭа Алоу-иԥа Шьардын. Уи ҳара аҭаацәа ҳадагьы, Золакаа зегьы хәыԥҳас дрыԥхьаӡон, рыуацәа гәакьақәа раԥхьа ддыргылон…

Аублаатәыла аамсҭцәа шамахамзар зегь реиԥш, Алоу-иԥа Шьардынгьы баатәы ҩнык изгыламызт, ахьатә ӷәы иалхын исасааирҭа-кәасқьа. Иман адгьыл, абна, ашьхатәыла – арахә рҳәырҭа, уахьтә илихуан абаҵь. Ихьшьцәа аԥсаса гәарырхуан, ауахьад изанын. Иара инапатцаҟа иҟаз ақыҭа иаланхоз уааҳәуны имхқәа лаҳҵон, иаҳрашәон, егьҭаагалон, иара убас иқәатцақәа ҭааны аҩы изҭаҳҭәон. Есмшаԥи хьачхәамеи иабраа

ҳажәлантә зегьы ихәы наагон, иаҳҳәап: аӡыс, ауасачах, аҵьмашьтәа, ацә, иара убас аҿамаҿа иҟалоз: акакан, ацха, аҩы уҳәа дасу илшара зеипшраз еипш. Уажәы саназхәыцлак излеилыскааша ала, Аублаатәи аамсҭа зегь рапҳхьаӡагьы – деибашьҩын, иахьеи уахеи иҽи икәадыри еиқәын, иабџьар датҵан, зны мшынгәыла дҳәынҷауан, зны шьханхыҵ дқәылауан, аиқәыларе-и-аиқәыҵреи ҳара ҳтәыла иамҵәаӡомызт усгьы, дахь-цалакгьы, аизарахь икылсрагьы налатҵаны, иабраа Золакаа иреигьыз иаргьажәҩаны иҵеыжәзар акәын. Цәгьарак дақәшәаргьы, рхы ихҭнырҵон, ишьа утәы-заргьы – ируан. Саб Ҳамырза итәы усгьы изҳәатәузеи, Алоу-ипа Шьардын ибзыцәашьа гәакьа иакәын, ныҟәара дгьыл харак ахь данцалоз имаҟахы дадҳәа-лан.

Алоу-ипа Шьардын иҩнытҵәҟьа иаанкыланы иман хәҩык, фҩык раҟара аматҵуцәа, урҭ, ма иихәҳақәаз, ма қәылара дахьцаз ихашәалаз, ма иара иеипш даҽа аамсҭак ҳамҭас иитақәаз ауаапсыра ракәын. Урҭ наунагӡа иара дрықәитҭын, ишьыр ауан, итҭир ауан, иааитҭаххалак рылаигӡон.

Аамстҵәан Аублаатәыла амчра зкыз, тҵоуп, урҭ рахьтә иҟан иаҳа апыжәара змаз, иаҳҳәап, Бырзықьаа реипш, аха шәара шәҿы, Апсны, ишапыз еипш, ҳара ҳҟны иҟамызт атҭауадцәа, иара убасгьы тҭауад лаша шьтҭрала дыҟамызт аҳгьы. Егьараан ҳабацәа ирҳәо-ны исаҳахьан, ажәытәӡа Апсҳа ихаан, уи ашьтахьгьы, иаҳҳәап, Қьалышьбеи Чачба иеипш џьоукы-џьоукы Апсны аҳцәа рхаангьы, Аублаатәыла дара раҳра иатҵа-накуан, аха сара схаан Аублаатәыла ахала иҟан.

Саб Ҳамырза дызлаз ҳатҭыр иқәыртҵон, хар змам аӡәы ҳәа дыпҳхьаӡан, дуаҩыразын, Анцәа иитҭаз ичеи-џьыка хәычы инапы иқәтҵаны дгылан, иҿцәажәара-гьы хаан. Иамуӡакәа, ацәгьарахь, аҳәатҭыхрахь ане-ира аниқәшәалак, саб дузымдырауа иҽеитҭеикуан. Ибжьы мацара ҳауп зҳәо аӡәы анышә дытҵанацало

иҿацахон, илакҭа ҭахәлакуан, шьҭахьҟа гьежьышьа змамыз уаҩын. Убас агәымшәара ҳадыпхьало ҳиаазон сашьагьы саргьы. Ҳшыхәыҷқәаз аҳәа ҟьашьеи, аҽыҟәҭәашьеи, ахысшьеи ҳиртцахьан. Аӡын иаҳа асы еиқәыцә ианышьҭаз, ашәаҩақәа ҳашьатцаны ашьха ҳаҿеигалон. Зны-зынла, аӡәаӡәала, ма ҳҩыцьагьы ҳаицны, аӡын ниасаанӡа, бназара ҳдәықәитцалон. Ацәҟьақәа ргыланы ахәыпшқақәа ҳкуап, абна бызшәа заа иаҳиртцахьан, шәарыцара ҳанцалоз, бна бызшәала акәын ҳазлеицәажәозгьы.

Рацәак иаҳцәыхарамызт амшынгьы. Ҳаб уахь дҳапгылан ҳнеигалон, ҳшыхәыҷқәаз аӡсашьа ҳиртцеит, ҳаныҩеидасгьы, иара инапала иҟаитцаз ашхәа пынтцатцәырқәа ҳрықәыртәаны амшын агәы ҳхитцалон... Ажәҩа аҟьашьеи, апра ахаргылашьеи, апсҟы акышьеи, иара убас амшын аныцәгьахаша амаӡақәеи уҳәа, иҳаимыртцоз ҳәа иҟази, сабгәышьа.

Уртқәа ззымдыруаз дхатцоуп ҳәа дыпхьаӡамызт, избанзар, шәарҭ апсуаа шәеипш ҳаргьы иҳаман апраґбақәа, ашхәақәа, анышьқәа, аканцьақәа. Урҭ аублаақәа ааигәахара ирыланыҟәон, апсызкраҿы рхы иадырхәон. Урҭ рылагьы Апсны агаҿаҟа, ма ҳҩадахьыҟа инхоз аедыгьа жәлақәа рахь ицаны ақәылара ҭартцон. Мшынгәыла амал зман иаауаз аҭырқә туцьарцәа рыфлыкақәа дырҳәуан.

Сан Наси даныӡґабыз дхатцампҳәысын, дҽыжәланы аҽы аапкқәа лырхәмаруан, лашьцәа ныҟәара, шәарыцара Ерцахәҟа ианцалоз, хатцамаҭәала лҽеилаҳәаны дрыццалон. Дхысыр, лхы баша икашәомызт. Ашьҭахь, ҳара зегьы ҳанлыхша, ачымазара дыхҭакны дшамазгьы, ауаа рґьычреи амтцарсрақәеи шыҟазгьы, дыҩеыжәланы, хатца еибагак иеипш абцьар лҟәынтцаны Тцабалҟа дцалон, лҭаацәа лбаразы. Егьараангьы ҽхьынтцала сылгахьан.

Зны-зынла сылацәа анаахызҩалак сапхьа дааины даагылоит, зызыртеи зыпсыртеи сзымдыруа

сан жәымҭеиқәатцәа. Аукы, шкәакәак, лыбла ґрақәа есымша ичча-ччо, аразра рхыҳәҳәыла, лыхцәы хьаԥшшәыла, асаара ишьҭасуа, лыбжьы хаакәакәаразa, уажәыгь ашьхакаԥкаԥ абжьеиԥш сгәы иқәыҩуеит.

Абас, ҳахныҟәгашьа шуадаҩызгьы, ҟыҟ-ҿыҟ ҳаламкәаны, ҳаидгәырґьало, ҳхатә цьабаала иаахрыхуаз ҳхәы ҳахатәаны ифауа ҳааиуан ҳара аҭаацәа. Аха ҳаԥхьа ишьҭазаарын, лакәны иҳаҳаргьы ихаҳамтцоз, алахьынтца еиқәатцәа. Ҳаҩны уаҳа иҩнымҩырц иҟазаарын ашәаҳәабжьы, ҳашҭаҿы иҟамларц иҟазаарын ачара. Ҳаби ҳани ирымбарц иҟазаарын дара иахьеи уахеи иззыԥшыз аҭацацәеи амаҳәцәеи.

Аԥсҭазаара шәҭы хаарас иамоу – ачкәынреи аӡґабреи иацу агәырґьара ҳлахьынтца ианымызт. Иаҳа ҳзыргәырґьашаз амшқәа шьалеи лаґырӡылеи ҳарԥылеит. Сара сызхара сҿы марқаԥа сзақәымтәеит, сызхара ашәа сзымҳәеит, сзымкәашеит сҩызцәа рыгәҭаны.

Сашьеи сареи абцьар кны, ҳаб ҳивагыланы арра ҳцартә ҳаҟан. Ҩынтә-хынтә жәпаҩык аублаақәа ҳрылагыланы қәылара Аԥсныҟа, Ашәыҟа, Аедыгьтәылаҟа ҳцахьан… Убри аамҭа иақәшәоит аублаақәа ирхыргахьаз акы еиԥшмыз аамҭа хырзаман: аурыс ҳәынҭкар дҳабашьуа иҿааихеит. Уи шықәсык акәымхеит, ҩышықәса ракәымхеит, аҭаҳмадцәеи ачымазцәеи рыда, хацәа зхылаҳәаз зегьы иахьеи уахеи абцьар иатцагылан.

Хатцак, уахыкымзар-уахык оҳ, гәышьа ҳәа иҿыртланы ииарҭа дылаиауа, ашьыжь дҩагылар, ажәжәаҳәа иус дналанагауа ҳәа иҟамызт. Ус аӡә машәыршәа иҩны даанхаӡаргьы, арашәара дахьаҿыз иабцьармаҭәеи имҩаныфеи хианы, ҳаи рҳәар дышнатцҟьара иааигәара ихшьызар акәын.

Ааи, ааи, дад Шәарах, аиашатцәҟьазы, уи аамҭа цәгьан! Аҿыкәаша зырӡсашаз ашьарҩаш катәеит

башаӡа, цәгьарамзар бзиаракгьы рзаанамгеит аублаақәа. Гәнаҳас иҟоу акы еипшым – башаӡа икаҭәаз ашьа!

Ҳарҭ еилкааны иҳамамызт ҳзеибашьуаз имчхареи ихы-итцыхәеи. Иара убасгьы зынӡак иҳаздырруамызт аханатәгьы уи аибашьра ҳадызцалоз аҭыркә султан игәы иҭатцәҟьаз.

Шәарах, дад, ауаԥы данԥслак аккаҳәа ихатәаны амыткәма рҳәоит, ма рхы-ргәы иҭасуеит, рыҽцәырԥуеит. Уи аԥсы иабаихәарҭоу, рыцҳа, аҭахы игәы алаиҟычуеит, уаҳа акгьы. Ус акәӡами, дад, сара сажәымҭагьы шыҟоу?!

Сабгьы, сашьагьы, саргьы абџьар шьҭаҳхит, атцыхәтәанынӡагьы џьара инышьҭаҳамтцеит.

Атџабырг ҳҳәозар, Аублаатәылан ахаангьы ҭынчрамызт: еиқәыларан-еиқәытџран, еимтцәаран. Ауааԥсыра ӡаны, аҿаԥа рҿатцаны мшынгәыла Ҭыркәтәылаҟа рыҭира, ажәларқәа наҟ-ааҟ реиҵара, рықәибахра, аҳәсақәа рымтцарсра уҳәа жәлар змырҕьацоз рацәаӡан. Абас аублаақәа рыԥнутцҟа аҕыҵеибагаракәа шрымазгьы, рыԥсадгьыл ашәарҭа ианҭагылоз абџьар шьҭырхуан.

Аублаатәыла Аԥснеипш иԥшӡан, тәыла беиан. Иагараан сабацәа ирҳәоны исаҳахьан, ари адгьыл еилаҳан иртәыртәырц, иршьаҟьарц, амазара иамаз қьаф аларурц жәпаԥык атәымсасцәа шықәнагалахьаз: аурымқәа, арабцәа, аҭырқәцәа. Урҭ Аублаатәыла аамҭала ирымҟәытџарклар рылшон, аха дара иртәытцәҟьаны ахаангьы иҟамлацызт. Аублаақәа бзиа ирбон ахақәиҭра, жәытәнатә аахысгьы ирылшон уи ахьчара. Иаагылеижьҭеи аибашьра иалагылан, еибашьрала иааӡан, ус ада даҽакала ҳазхәыцуамызт ҳарҭ аҿар иԥеитцагылазгьы.

Зшьамхы инанагоз, абџьар зкыртә иҟаз зегьы аибашьра руалын. Уи мап ацәызкуаз дҟаломызт, ус аӡәы даацәыртцыргьы, нхашьа-нтцышьа имамызт

жәлар рыгәҭа, ижәла ихырхуан, жәлар ргәырԥса иҭаны атәыла далырцон.

Аибашьра ауал абшьҭрала иааиуан; аб дыԥсыр, ма дҭахар, иҭыԥ аҿы аԥа днагылон. Архәҭақәа реилазаара шан қыҭала, ҳаблала. Аҳабла ахацәа ааизаны далырхуан жәаӡырхы, урҭ жәаӡырхцәа еизаны далырхуан шәӡырхы. Урҭ хазы-хазы еизаны далырхуан зықьӡык рхы. Нас зықьӡыла архәҭақәа зегьы еизаны далырхуан, аҳәа цырцыр знықымкәа-иӡынтәымкәа иаҿаԥшхьаз, ахачҳара змаз, хшыӡла икәадамыз, хьӡи-ԥшеи згымыз аԥыза. Ар рԥыза ииҳәоз даамсҭаз, дынхаӡыз – аибашьцәа зегьы рзы изакәанын, зықьӡык рхы ииҳәоз зықьӡык ацныҟәон, иара убас иҟан шәӡырыхгьы, жәаӡрыхгьы.

Ар рԥыза иԥицәон аҿҳәара, иалихуан аизарҭа аҭыԥгьы. Аҿҳәара иахымгакәаны уа еизон ма шьаԥыла, ма ҽыла, ма урҭгьы анҭгьы рҿеилархәны. Ар зегьы еицныҟәон, ӡыцьа-ӡыцьала еивагыланы. Дасу дызцаз аидара иара игалар акәын. Аӡәы затцәык – аԥыза еидара имамызт.

Аублаақәа ныҟәара иандәықәлоз мӡаныфас ишьҭырхуан: ацхамажәа, ажьтцаа, ашәхаӡа, аҵьыкахыш, аҵьыкатцәатцәа. Дасу ишәыз ицәамаҭәа анаӡсан ишьҭихуан: ажәцәеимаақәа рҵәны ӡба-хԥа, акәмызцәа еимсы, ашьамхҭырԥа, акәмызцәа қлаԥадқәа, ахҭарԥа, акәымжә кьаҿ, аупа.

Амӡан ацҳақәа хцатәхар, ахра амӡа аҿгатәхар, ақьалақәа ргылатәхар, убарҭ зегьы рзы еилахарак ҟамларц хазы иалхыз архәҭа ишьҭырхуан: аихақәа, аигәышәқәа, ахәархьқәа, аҵыркантқәа, ажыгақәа, ацәҳарршақәа, ашахақәа.

Аԥшыхәцәа ашәарҭа ааигәоуп ҳәа адырра аныҟарҵалак, ар зегьы рҿыршон хыцьараны: ажәылацәа ԥхьаҟа инагылан рҿынархон, урҭ ирышьҭагыланы, ацхыраара рыҭауа инеиуан аӡбатәи ахәҭа.

Ахҧатәи – атцыхәахьшьцәа ҳәа ирышьҭан, шәарҭа дук ҟалаанӡа шьҭахьҟа иҟазар акәын.

Ҳдәықәламҭаз, ажәӷан кылнатцәартә абжьы гар акәын абык. Ааи, абыкь, сыӷны уанааи аухатцәҟьа иусырбаз еипшгтцәҟьаз...

ҲАЦЬЫ БЫРЗЫҚЬ КЬАРАНТЫХӘ

Аублаақәа жәашықәсала хьыбираҟтцас ирапгылаз, аибашьра-еидыслара шәарҭақәа хьызла-пшала акырынтә ирылтцхьаз Адагәа-иҧа Ҳацьы Бырзықь ду аҳәынтқар иеинралцәа мчыла ианимыхәа, гьангьашрыла дҳазҭархозар ҳәа ишьҭашәарыцо ишьҭан. Ихы хтцәаны ирзаазго изыҳәан зықь мааҭ аразын ҧара азоурыжьхьан, аха чарҳәаӷык иара изыҳәан дҟамлеит. Ашьҭахь, уи изыхҟьаз-изынҧаз еилкаатцәҟьаны исыздыруам, ихатә гәаҧхарала уи ахатца ишьҭеитцеит аублаа жәлар рҧызара. Иҟалап, имч ахьишәахьаз акәзаргьы изыхҟьоз, мамзаргьы, уи аамҭацәгьа аан, ихатәы жәлар русқәа иара ишиҭахыз имцошәа баны иеаҧыригазар? Анс акә, арс акә, уи мыцхәы аҵьабаақәа здибалахьаз ажәлар рус даҧыртцны, иӷны иеаанкыланы дшыҟаз, ихы ныҟәтцаны дыҧсит. Ари ҟалеит аҭырқәтцәа идыртцысыз аибашьра ду* ианалга адырӷашықәсан.

Шьҭрала аҧызара зықәнагоз Адагәа-иҧа Ҳацьы Бырзықь иашьа гәакьа иҧа Ҳацьы Кьарантыхә иакәын. Аублаа жәлар еиҵәакны ирзымызбазаргьы, аимакреи алакӷакреи раха змадаз, иара иҿы иаангылар акәхеит. Кьарантыхә ихаҭагьы уи дазҧшызар акәхарын, дацҧыҳәаны идикылеит. Иагаумҳәан, иаб

---

*Аибашьра ду ҳәа Зауҏҟан Золак зызбахә иҳәо – Ҟрымтәи аибашьра ауп.

иашьа ду ихьӡ-ипша џьара акала итцымгәар, дамырпеипеир ҟалозма!

Ӛыц иҟартцаз аублаақәа реиҳабыра хадас Ҳаџьы Кьарантыхә данаахагыла аҿны инаркны, иааирпшуа далагеит агәџьреи ахатцареи. Ҳтәыла ахы иақәитӡароуп, ҳмеибашьыр ҟалом ҳәа, уаанӡа ажәлар дшырбахьаз акәымкәа, дпапашькны даақәгылеит. Уаанӡа иаҳатырқәа акырӡа илаҟәын. Ишнытцшәара итцагылоу ахапыц еипш иахьабалак дкаткатоит ҳәа изырҳәон. Абар, нас, уи зхырҳәааауазгьы: аибашьра ду апхьа аҳәынтқар иеинралцәа дырнаалеит, иагьақәиргәыгит ацхыраара шрыгимыжьуа ала, уи азы ачынгьы иртеит, ауалафахәы нацтаны. Иаб ианшьа ду ар драпгыланы аибашьра мца даналагылаз, иара ичынқәа ґьазґьазуа, ауарҳал хәбаба итцаршәны ашәшьыраҿы анард дасуан.

Уи аибашьра ду мтцысыр, издыруада ҳара аублаақәа ҳлахьынтца устцәҟьа имитәымхаргьы. Аҳәынтқар ир ауадаҩра иантагыла, аамтала ҳара ҳагаҿа еипш, Апсны агаҿагьы аанырмыжьыр цсыхәа рмоуит.

Атыркәцәа рыр рхада Омар-пашьа Аҟәа дыӡхытцит, ҳара ҳахьгьы иааишьтит ирхәтак. Дырҩегь қытацыпхьаӡа иҳалапсеит амулацәа, ахәацьацәа. «Аурысқәа аибашьра иатцахеит, уажәшьта арахь уаҳа рхабар жәбарым, ҳара ҳашәзааит наӡаӡа, шәышьхақәа ирхаҳаргылоит Аллаҳтаала изатцәу асултан ду имзаҿа зну абираҟ!» ҳәа наҳалаҳәо, урт иахьеи уахеи ажәлар дыртынчуамызт, џьоук ржьаларын, џьоук хырхларын.

Аублаатәыла апхьагылацәа ҳрыхәапшуазар, ари еипш атагылазаашьа иарбжьажьаз ҟалақәеит, зегь рапхьаӡагьы Ҳаџьы Кьарантыхәгьы. Ижәҩа иқәихит уаанӡа иртахьаз аҳәынтқар ичын, ауалафахәы мап ацәикит.

Аҳәынтқари асултани реибашьраан Апснытәи аҳ Ҳамытбеи Чачба иҿеимпсахит, аҳәынтқар дышидгы-

лаз даанхеит, Ҳаџьы Кьарантыхә дыблаҟьеит. Асулҭан дидгылеит, уаҳагьы уи дзааидымтцзеит.

Ус, рацәак мыртцыкәа, аҽхәара иаҿыз аҭыркәцәа рырхәҭақәа рымч шымхоз анырба, излацаз ҳамбаӡакәа амшын инхыхәашала ицеит, аҳәынҭқар иеинралцәа иаанырқылар ц иашьҭалт аамҭала изџыртцыз ахрыгәҕәарҭақәа. Аха ҳамџынҟа шәықәымлан ҳәа дықәгылт Ҳаџьы Кьарантыхә. Еиҭатцысит аибашьра, ишысҳәаз еипш, уи ахатца иапшьгарала.

Лассы-лассы ҳагаҿа иаваныҟәо рҿаархоит аҳәынҭқар иеибашьыга ҕбақәа. Зны Тҟәапс илатцакны ар ӡхытцларын, даҽазных – Шәача, нас иаалырҟьаны Рыдлар шыҟоу рҿаархаларын даҽа архәҭак.

Урҭ макьаназы хаха ҳтәыла иалаломызт, иахьаӡхытцыз ахырҕәҕәарҭақәа рыҟатцара иаҿын, аха усгьы уаҩы игәеиҭартә иҟан, аамҭақәак ниасыр, цқьа рҽеибыҭаны, инеипынкылаы ажәылара ргәы иштаз. Уи шьахәла еиликаауан ҳара ҳар рхада Ҳаџьы Кьарантыхәгьы. Аамҭа-аамҭала урҭ рхырҕәҕәарҭақәа дрықәлон, ар ҿыц рыӡхытцра дапырхагахон.

Аиаша ҳҳәар ами, дад Шәарах, ажәлар рыпсаҟны инеины иҟан, бзиарак, цәгьарак аҿы ргәы каршәны изеиқәшәомызт, иларттцаз арашәаха роуамызт, идрашәаз аҭагалаха раӡомызт.

Е-е-ҳ, анаџьалбеит, итцӡозеи уиаахыс! Адунеиажә заҟаџьара аҽеиҭанакхьоузеи! Амшын еипш ауп ишыгазго апсҭазаарагьы, џьарах инеизытцәан иажәлалап иара ацәқәырпа гәымбылқәа, ҕәҕәарҭас иҟоу зегьы рыбгауа, иҟанатцаша аныҟанатцалак, нас иҕҕарахоит, ишнеихуа апслымӡ шыра иалабаз аӡеипш, џьоук рыпсҭазаара ныкәрӡытны ицоит. Ус ауп аублаақәа иҳахьызгьы, акакала исызҳәозар, уазыӡырҩла, дад!

Ҳшымгәыгӡоз Аублаатәыла иааласоит ажәабжь шьахәк: иҳабашьуаз аурысқәа аинаалара рҿазыркит, ацҳаражәҳәацәа рацәак мыртцыкәа аублаақәа рпыза Ҳаџьы Бырзыкь Кьарантыхә инырттцаран иҟо-

уп, Аԥснытәи аҳ Ҳамытбеи Чачба, аублаақәа раазамҭа, наҟ-ааҟ дыбжьаҟазоит, мҿышак цаны егьи азы Мзымҭа аԥшаҳәа апаран ахьху аублаақәа рԥыза диқәшәаран дыҟоуп аҳәынтқар ихаҭа иахьтә ҷыдала адтца змоу еинрал дук…

Уи ажәабжь ҿык иҭытцыр шә-ҿык ирҭалон, ааԥын ԥшахаа еиԥш еимдауа аублаа қыҭақәа ирылан, шьардаѡ ирызнартцысуан ҭынч, ҟыҟҿыҟда, ашьаҟәада зыхьшым аԥсҭазааразы агәыҕра…

Ҳаџьы Кьарантыхә уажәы, аибашьраҿы агәымшәара иааирԥшуаз иабзоураны, дбарфынбираҟха ижәлар днараԥгылеит. Аублаатәылаҿы, аӡәык-ѡыџьак аҳцәа иреиуаз неивасло акәымзар, жәлар зегьы зны акы игхазаргьы, иахьа ида ԥсыхәа ҳамам ҳәа дрыдыркылеит, игәра ргеит.

Қәрала иуаѡыбжара аҟынгьы дымнеицызт, шәагаала доуцәамкәа, аха дахьынӡаҟаз уаѡы еинаалак, амцабз аԥырԥырҳәа иҿықәыҳәҳә, е-е, уажә дызбо џьысшьоит, ибла џьбарақәа рычҳара цәгьаны, еиламгылак, бжьы ҿацак. Бзиа ибон уи мыцхәы абла ахыԥшылара. Ма ублақәа хуѡар акәын, ма ухы лаурҟәыр акәын, мамзар изычҳауадаз уи илаԥш џьбара!

Аублаа хьырԥар аӡәырѡы реиԥш, Ҳаџьы Кьарантыхә ихаҵарақәеи, ишьҭыҵыз ихьӡ-иԥшеи сырԥеиԥеиуа схыхны срыман саргьы. Убасҟак бзиа дызбон убри ахатца, иара изын ахымѡас кәалааауа иааиуазар сара сыбла еихамырҟәысӡакәа инаԥыскылар сылшон сгәышԥы.

Уи ааигәаны дыздыруан, хышықәса наҟьак шькылкѡыс симан, дахьцалакгьы имаҟа садҳәалан. Ицәажәашьа, аԥҟацаҳәа иҟамчы аҟьашьа, ахьуҳәа иҿыжәлашьа, иҿы кәаруа аҿанынахалак, иҟамчы изнаԥык иахаршәны, армарахь маҷк иҿхырнаа акәадырыҭа иантәалашьа уҳәа, џьара акала сиеиԥшзар сҭахын.

Аха уажәы, жәашықәсала аамҭа аниас ашьҭахь, уи ииуқәоз, иихәақәоз цқьа иҭыршәашәаны ианысшәалак, ианыззалак, хара анапшра згыз, зычҳара маҷыз, згәы запысуаз, иҵьбарацәаз, инамцхәынгьы зхы зымхабзиаз уаӷызар ҟаларын ҳәа сгәы ииаанагоит Ҳаҵьы Кьарантыхә. Усҟан сҟатаӡа саныӷагылатҵәҟьа акәымзи, урҭқәа сызгәаҭомызт.

Еҳ, аҷкәынра ҟадыҵь! Сшьамхы аапсарак ақәмызт, сгәамч ҳазватәаз амшын гәеиужь ду ихӡаломызт, иҳачхынгаз ашьха еихыкеитцыкқәа ирықәӡомызт. Исыбаргәыз, насыҧ сыман сара усҟан, сыбзиахәха аҷкәынра амахә бзиахә сықәгылан, сытцаҟа тца змамыз тышак ыҟоуп ҳәа сыҟамызт. Аҽыбҕа иалаз цысшәаахьан, егьараан Ашәтәыла анаӡарантәи ауахьад птцәаны иаасцахьан, аибашьраҟынгьы ашәақьмца ихатәалоз салсны, егьараан саҳәа ҭкәыцәааа ажәыларахь снеихьан, аҧсра мцахәыцәа абла цымцымра сҭапшуа.

* * *

Мҽышан. Аапынра иасакьаҳәымҭан, аха аҽны, абжьаапны еипшымкәа, иаҳа ихьшәашәаран. Шьарда зымчу Быҭха амтца ҳәа иахьашьҭаз ашҭа еиужь аҿы рҽы ҭуганқәа ирықәтәаны, еиқәных, зқьи хәышәӷык Аублаатәыла жәӷахырла иалырхыз аибашьцәа ишнатцҟьара рҽырхиа игылан. Урҭ азҧшын, рпыза Ҳаҵьы Кьарантыхә барфын бираҟтцас ицәыртцра.

Настха, ашҭа агәҭаны, аҵь дуқәа рымтцаҿы еидтәалан Ҳаҵьы Кьарантыхә хадас дызмаз аублаа жәлар реиҳабыра. Шьыжьаахыс рхы еидшыланы аимакаиҿакра иаҿын. Сара ашькылкӷы сакәымзи, – ааигәа сгылан, зегь саҳауан.

– Абриаҟара аҽцәа рҵысны убрахь амӷа ақәлара аҭахны избом. Шәыххь згеит, аиҳабыра, азин сышәҭозар, закәызеи, ҳхы ҳацәшәаома ҳара нас,

истаххаша жәаԥык раҟара аалхны амԥа сыҟәларц сҭахуп! – абас ԥынтә-хынтә дцәажәахьан Кьарантыхә.

– Мап, дад Кьарантыхә! – иниаҭаркит уи заҳаз еицҿакны. – Уара узқәыло амԥа акырӡа ишәарҭоуп, аинаалара ҳшақәгәыҕуа, ацәгьарахь икылсыргьы ҟалоит. Аҳәынҭқар иеинралцәа рыгәрагара уадаҩуп. Иудыруазеи, ацәҟьа узҳаны ирымазар? Урҭ уажәы ирымбеит, ҳарҭ ашьхарыуаа ҳапхьагылацәа ҕьеԥқәа аӡәаӡәала еибамырбаӡакәа итҟәаны Сибра ҭааршәырахь рахгара. Ицәгьарахаргьы, ҳара жәларак ҳпыза дзықәгәыҕуа амч имазароуп!

Аҭыхәтәаны ҳар рпыза дазааит. Абас аимак аҭыхәа пҭцәаны ианыԥагыла, ахьуҳәа дҽыжәлеит Ҳаҵьы Кьарантыхә. Агәырқьҳәа инаҭысыз ар, дҽырпа-ҽыркәашо драпгыланы дцоит Мзымҭаҟа ихы рханы. Уа еиқәшәаараны, еицәажәараны иҟоуп аурыс еинрали, Аԥсны аҳ Ҳамыҭбеи Чачбеи, иареи.

Иҟаларызеишь, еибырҳәарызеишь, еинааларыма? О, анаҵьалбеит, ашьаӡагәаӡа ҳалҭны, ҳарҭ зымч зшәахьоу ҳачҟәынцәа ҳраазартә еипш, ҳанпслакгьы ҳаржыртә еипш, ууанӡа иҳавагыланы, ахәхәаҳәа ицәаҕәо, ахәыжәхәыжәҳәа ирашәо аамҭак аабарымашь ҳәа, хацәеи-ҳәсеи еилагәжәажәо абри амш ахәлара иазыпшын.

Ариаҟара аҽцәа жәпаԥ еиқәных рыпсадгьыл иалалан иахьнеиуаз, абжьаапны акәзар аҕзааҳәа ар рашәа ааҵәырырго, уи гәыҟаҭцаган, шьамхырҭарыган, аҽқәаҭцәҟьагьы уи рдыруан, ашәа ахапа шааҵәырыргалак аҟаҿыҳәа раҕәрақәа ирыцҳауа, аԥашашара иалагон. Аха иахьа амԥа иқәыз еицырхашьшьы инеиуан.

Ус иаалырҟьаны, иҽы аҕәра наҿеирххеит, адыхҳәагьы дылҽыжәпан, ажәԥан ахь дыпшуа даагылеит зегь ҳазхьыпшыз ҳпыза. Еицыз ҳазынтәыкгьы ҳалҽыжәтцын, ҳахқәа ԥышьҭыхны ҭәԥанҵәыҟа ҳԥа-

пшызар, тцәа змамыз алаҳәа цәаҳәак ажәҩан ырлашьцо мраҭашәарахь ишцоз аабеит. Аиашазы, зегьы ирцәымыӷхеит, аха азәгьы ҿиҭуам, ҳпыза иахиҳәаарызеи ҳәа ипшуп.

– Саҳаҭқьери шәааипхь! – иҳәеит Ҳацьы Кьарантыхә, ажәҩан иблақәа шалаӄацаз, дымхьаҳәкәа. Аибашьцәа рыжәпара дҩалсны апыза иапхьа даагылт Аублаатәыла амсылман дин ахада, аиҳабыра иалахәыз Саҳаҭқьери. Бцьар иӄәнымызт уи азәк, аукы, абаакы, хәымаажьымаак, сарақь шкәакәала ихы ҭарӄацан.

– Измаанахарызеи ари? – ҿааиҭит ҳпыза, жәҩангәыла еицырхәхәа инеиуаз алаҳәақәа инапы нарықәкны.

– Саҳ, уххь згеит, ари бзиарак иатәым!

– Уи саргьы избоит! – дахьпшыц дыпшуа даацәажәеит зегь ҳазцыз.

– Ҳахьцогьы иаабагәышьози, ҳаӷацәа ҳамҩақәа пырӄеит, иахьатәи амш ҳара ҳзы илашом, иахьа еипшхоит уацәгьы. Исҳәахьеит, урҭ агьааурқәа ари адгьыл аҿы уаҳа нхамҩа ҳарҭом! Иахьа иахҳарпаргьы, уацәы ма уацәашьҭахь ахтцәара ҳақәымшәар ауам, ус Аллаҳҭаала ду иаҳзеиӷьишьазар акәхап! – аныҳәара даҿызшәа акәын абарҭ ажәақәа шиҳәоз Саҳаҭқьери.

Ҳацьы Кьарантыхә ихы ларӄәны дхәыцуа дгылан. Ҭынчран, еиқәышьшьы ипшын зқьи хәышәҩык ауаа. Аҽқәа ракәын хырсырҳәа зыбжьы уаҳауаз.

Абӷьааҳәа, ишькыл акыхатцәӄьагьы ҳахьымгзакәа, дыҩеыжәлеит ҳпыза. Агәырқь дырган, иааицеыжәлеит егьырҭгьы. Хәаста азы ҳарны такәы ҳаныпаскьа, амсылман дин ахада иажәақәа ирыхӄьоу здырхуада, апыза уаанза игәы иштазамыз, иаҳа ишәартадахап ҳәа збаны, хыцьараны ишеит аҽцәа-еибашьцәа. Цьоукы гаҿала Мзымта азы амшын иахьалало шыӄаз рымҩа ирхеит, егьырт азымҩас

ахахьы иҩаскьаны амҩақәа ркит, ҳара ииаанхаз, ҳпыза дышҳапгылаз, Мзымҭа апшаҳәаахьы ҳалбааит.

Мзымҭа ахықә аҿы, агш дуқәа рымтцан, ҳпыза ииаҭгылартаҿы ақьала дыргылахьан. Иара данааԑыжәтц, ҳбираҟ наган, ақьала ҳарак иахарсны, ақьала апхьа ишәыршәырyа инадыргылеит. Ҳахьпшуаз нырцә мшьамбала иҭалаҳаны ҩ-қьалак ҟаҵан, бираҟк-бираҟк рапхьа ишәыршәыруан. Акы – Апсны аҳ Ҳамыҭбеи Чачба ибираҟ акәын, егьи– ацҳаражәҳәаҩ, аинрал ирхәҭа абираҟ акәын.

Урыс фицарк аӡиас даарит, иҭырџьманцәа ицны, даныхынҳәуаз уахь иццеит аублаа аамсҭцәа иреиуаз ҩыцьа. Аилацәажәара рацәак иадымхалакәа, ирыӡбеит асасцәа дуқәа аарцәҟа ирраны.

Ҳшыпшыз, паранла аӡы иаарит дара; апхьа дгылан аҳ Ҳамыҭбеи, кәымжәыла деилаҳәаны. Уи, усҟан адагьы, ҩынтә-хынтә дызбахьан, аха уи аԑены, иабаӡӡеи ду Адагәа-ипа Ҳацьы Бырзықь данпсы, игәы дҭасуа дихагыланы данитцәыуаз аҭкысгьы еицәан иҿапшылара. Деихапсы-еитцапсы, аныҟәара ицәыхьанҭазшәа дааиуан. Уи дивагылан, афицарцәа зцыз, ичынқәа ҕьазҕьазуа еинралк. Уахьихәапшуаз: шәпа-жәпак, рацәак даумкәа, шкәакәак, ижакьа хыҟапшьаан. Убри аԑены адагьы абас дааигәаны еинралк дсымбацызт, насгьы, урҭ гьаауpқәоуп ҳәа рыӡбахә митәла ирҳәауан, дзакәу збандаз ҳәа дкылкааны снеизыпшит, аха ичын ҕьазҕьазқәа рыда ауаа дызлареипшымыз ҳәа акгьы сымбеит, уимоу, иблақәа ҳалалызшәа снархыпшылеит.

Саси пшәымеи зегьы адәҳәыпш иқәгылаз ақьала азааигәа ианеипцыла, аҳ Ҳамыҭбеи егьырҭ апсшәа реиҳәааанӡа, ихы ларҟәны, иара ишихәҭаз еипш ибзыцәашьа Кьарантыхә игәы днагәӡит.

Иааикәшаны иаатәан, иалагеит аицәажәара. Еибырҳәоз шьахәла исаҳартә еипш ааигәа сыҟан. Е-е-ҳ, анацьалбеит, зынӡа исгәаламшәаӡо заҟа мши-тцхи

цахьоузеи уиаахыс, аха уи амш лацәеихьшьрак иадамзаргьы исхаштуам, икказа избоит иахьагьы. Уи, сара хатәла сызлахәыз, шахатсгьы сызмаз, Аублаатәыла алахьынтца зызбауаз амшкәа ируакын.

Исгәалашәоит, ахаскьыни амхи рыц еилаханы ианыкатцәкьаз акәын, амра цәыркьацәырасуан, ианаашәшьлак, иҿыхьтаза пшак аҿаанахон, иаақәашарпыккон, ашьхарпы алакытца тахәлак ишыкоу, аҿыцхәа амацәыс нхәытцкьаларын, агәыргәырхәа адыдгьы апста интадыдлон.

Еиқәшәаз ауаа дукәа иаха-иаха еидшылон акәымзар, реицәажәара еиқәтәашьак амамызт. Зны-зынла, афархь зқәыпсаз амцеипш, рыбжьы аагәгәахон, нас иааихсыгьхуан.

Хацьы Кьарантыхә ианакәзаалакгьы дуаҩы еилыххан, дуаҩы ццышәын, аха уи аҿены игәы зынзак итцаган, аҿура иакәтәоу иеипш, ичхара изынкыломызт. Иҿапшыларагьы акыр аҿеитакны икан, уажәы-уажәы деицрашәон, илапш амацәыс еипш инхәытцкьа-аахәытцкьон. Сахьынапшуаз избон илтцны ишыказ илахь ада, уи шьанас иаман цәгьарак анимпытцкьашаз. Иахәа ткәыцәаа дрылагьежьуама, ианацьалбеит хәа, еицыз зегьы ашәара хахтакны хаман.

Сахьрыхәапшуаз – рхатакәа рҿыркажаргьы, ркамакәа рхала рытракәа инырткьаны аиҿасра иалагоит уажәымзар-уажәы хәа ахәыцра сынтанагалон, ирхәо смахауа акынзагьы сканагон.

Хацьы Кьарантыхә иаргьарахь дизааигәаны дивагылан Баракаи-ипа Запшь Ахмет. Уи уськантәи аамтазы Кавказ нхытц-аахытц инапшаапшхьаз, ашьхарыуаа зхәатәы иазызырҩуаз, хатыр зкәыз уаҩын. Адагәа-ипа Хацьы Бырзыкь ихаан аахысгьы Аублаатәыла адәныкатәи аускәа инапы ианын, шьахәла, еиламырсзакәагьы иныкәигон. Даныцкәынзаз Стампыл атцара дызтаз изынамыгзазар-

гьы, атәым бызшәақәа ахьхьаҳәа дрылацәажәартә еипш итцахьан.

Ҳәынтқар дук диацәажәозаргьы, ихы аҳатыр аҳаракышьа дақәшәон, ажәала дарбанзаалакгьы иргәыбзыҕра изымариан, амаҭ бзы иҿоуп ҳәа шизырҳәозтцәҟьа дыҟан. Дыхҧаразаргьы – ҟәыҕа-хҧаран, дыццакуазаргьы – ианаамҭоу аҿынкылашьа дақәшәон. Хырҧашьа змамыз Аублаатәыла аусқәа рзы акырынтә асулҭан диҭаахьан, иара ишиҭахыз аусқәа рҭыҧ иқәтцаны дхынҳәхьан. Аублаатәыла аусқәа рзы днеихьан Лондон, Петербург. Абасала, Бараҟаи-иҧа Аҳмеҭ машәыршақә даапхьамызт ара.

Сара, саҳ иҿы иҭшәарызеи ҳәа сҿеиқәыршәаны сгылан, еибырҳәозгьы сазҿлымҳан, ажәак камыршәӡакәан исаҳаларц сҭахын, аха зегьытцәҟьа сара сҟынӡа иааҩуамызт, аҭырцьманцәа ҩыцьа иҟаз руаӡәк, изыхҟьаз здырхуада, ибжьы ларҟәӡаны акәын дышцәажәоз.

Аҳәынтқар еинрал иоуп рапхьа ацәажәара хызтыз. Сахьихәапшуаз, – «аҭырцьман ирыгьцәоит акәымзар, абас зхы-зҿы ҭынчу, зыбжьы ҿацам изҳәарымызт аҳәаццышә еипш ицҳафыруа ажәақәа», – сгәы иаасна ҭеит зназы.

– Уара, Ҳацьы Кьарантыхә, зламыс дуу, жәытәаахыс еицырдыруа ашьҭра еицамк Бырзықьаа ирылтцыз, иуқәнагомызт абас анаҳәааҳәра! Урыстәыла зегьы зымпытцаку аҳәынтқар лыпхала дузныҟәеит, иуиҭеит ачын, иузпитцәеит ауалафахәы. Аха урҭ зегь урыпсамхеит уара! Ааигәатәи аибашьраан ҳаҕацәа рнаалара апшьугеит, ужәҩа иқәухит учынқәа, мап ацәукит ууалафахәгьы. Еилаумгозар, инаугӡом ҳара ҳахьтә уара иудыз апҟаракәа: абџьар иатцаургылаз шатцагылац иатцагылоуп, ҳхырҕәҕәарҭақәа ушрықәлац урықәлоит, маӡала аҭырқәцәа урацәажәан, абџьар аӡыхгара уаҿуп!..

– Аинрал, уххь згеит, маҷк уҿы уапшны уцәажәаалар ухәҭоуп. Узацәажәо сара ушәарыцалақәа саарымцеит, макьана сыҧсадгьыл сшьапы ықәгылоуп, ашьамҭлаҳәқәа сышьам, сабџьар сымхым! – ҿааиҭит Кьарантыхә, ашырҳәа дҩатҟьаны.

Аҧыркъҳәа ихы-иҿы ааибакит, аха аҭырџьман еиҭеигаанӡа аинрал дыҧшны дгылан, нас деиҭаналагеит:

– Урҭқәа рҿгьы уаанымгылт уара! Пыхьаеиҧш уажәгьы уиқәгәыҕуеит асулҭан, ҳара мҩашьарада иаадыруеит маӡала ауаа унтцаны ишимоу, ианаҭаххо аамҭазгьы уи иахьтә ушазҧшу арратә цхыраара. Уи иаҟара мычхарак змоу адунеи аҿы даҽа ҳәынтқарк дыҟам ҳәа агәра ганы ушыҟазгьы, уиаҩсит, дузымхеит. Шықәсқәак рышьҭахь, уажәы ара иувагылоу Бараҟаи-иҧа Аҳмеҭ раҧхьа днаргыланы, узықәгәыҕуаз ауаа дәықәуцеит Англызтәылаҟа. Урҭ ыҟан Лондон, хаҭыр рықәтцаны ирыдыркылеит. Англыз еиҳабыра урыҳәеит абџьарла ацхырааре ахылаҧшреи угырмыжьырц. Европатәи агазеҭқәа уи ада ҳәатә рымаӡам иахьанӡагьы. Уажәааигәаӡа Аҟәа итәоу англыз консул ашәҟәы изуҩыз ҳара иаҳҧыхьашәеит, иаҭаххаргьы ара иҟоуп, ицәыраагап, нас убритцәҟьагьы маҧ ацәукырц угәы иҭоума, уххь згеит аублаақәа рҧыза Ҳаџьы Кьарантыхә? Иагьа ирҧшқаны исҳәап уҳәаргьы, аҧсахра ада даҽак узахьызтцом уара ухымҩаҧгашьа!..

Ҳаџьы Кьарантыхә, еихатә гәашьан дадырсызшәа, дахьынагылаз диашаӡа дгылан, изнаҧык ала иӡара ҭарбаҕьа икны, егьи изнаҧык иаҳәа амҳасҭа хәыш иақәкны, иблақәа иаҧхьа итәаз иаархыганы, наҟ аҧсҭҳәа зҿачыз ашьхарҧыҟа ирхан. Ихәаҧшлакгьы, иаҧхьа итәоу асасцәа дуқәа ирҳәогьы даргьы зынӡа усс имаӡамшәа ибон. Зны-зынла илаҧш џьбара, иҿагәаҿасуашәа ицәажәоз егьи аҭырџьман инеигәыдитцон, ирццакны изеиҭеиҳәарц иҭахын, аха

уи иаҳагьы даҿахо далагон. Нас даахьаҳәны аинрал бла џьбарала дааимидан, аҭырџьман алгаха имҭакәа урыс бызшәала днаипцыюлеит, аха апхьан еипш дацҭҟьан акәымкәа, иаҳа иҽыргҭынчны.

– Ииашатцәҟьаны сыпсахыҩхон, тәылақәак раҳцәа џьоукы-џьоукы реипш, шәара шәҳәатәы хатцаны, ачыни амали рзы сыжәлари стәылеи сҭир. Аха, Аллаҳ ицьшьоуп, ишубо еипш, урҭқәа срызхымхит. Суазтцаарц сҭахуп, аинрал, уххь згеит, жәытәнатә аахыс аублаақәа зқәынхоз рыпсадгьыл, ари шәара ишәтәым, наҟ шәахымтцыр ҟалом ҳәа тцҩа змам ар иманы дааин иҳадгылаз ауаҩы ихьӡузеи?

Аибашьра ду аан ишаҳзыжәуаз еипш, ианаацәгьарахалак, ҳалкажьны шәцоит, нас шәыпсы аныжәгалак, шәаахынхәны, шәыпсахцәоуп ҳәа ҳашәкуеит...

Актәи аҭырџьман арҭ ажәақәа аурыс бызшәа змаҳауаз рзы ианеиҭеига, Ҳаџьы Кьарантыхә ихатәы бызшәала дналагеит:

– Исоуҳәар ҟамлари, нас, даҽакгьы, адунеи аҿы егьырҭ аҳәынҭқарцәа дуқәа ааизаны, уара зыматц ууа шәҳәынҭқар днапхьаны, уара абри зықәхра уаҿу аублаақәа иҟартцахьоузеи цәгьарас, аарас ирыдукылозеи, адунеи иахьықәу мацара уцәымӷымзар ҳәа иазтцаар, иреиҳәараны иҟоу аацәыргеишь, аинрал, уххь згеит! Тцабыргуп, зназыҳәа ххы шәымаадеит ҳара, ҳақәгәыӷуан ҳапсҭазаашьа еиӷьхап ҳәа. Мап, ҳаицәамхазар ҳаиӷьымхеит. Ҳара жәытәнатә аахыс мшынгәыла ахәаахәҭра хныҟәгагас иҳаман. Шәара шәаалаган, ҳагаҿахь ӷбак зымааиуа амҩақәа шәкит. Хьышьҭрала иааиуаз ҳаамсҭцәа рхәацәоуп, қәылацәоуп ҳәа, анхацәа иреипштәны шәырхыччоит. Азин рымшәхит мшынгәыла ирҳәынҷаз атәцәа рыҭирагьы. Ҳарҭ аублаақәа ҩнутцҟала ҳаиҿкаашьа даҽакуп, анхацәеи ҳареи ҳаиларсуп ааӡареи ахәпҳареи рыла. Урҭ зегьы ныпхьаҳәҳәаны, шәара иааганы ауӷә еипш ҳахәда иқәышәтцарц шәаҿуп ҳара

зынӡаск иаҳзымдырӡо шәара шәзакәан. Ҳамсылман дин ҳхышәхырц шәашьҭоуп, шәнапаҿы ҳшаақалалак, ҳхәыҷқәа лкагәаны рнаҭра шәалагашт. Абарҭқәа зегь рышьҭахь еинаалашьас иҳамоузеи, уххь згеит аинрал?

Аинрал иаҳаз ажәақәа рылаҿымҭӡакәа, ичабра ааҭиган, нақ-аақ еимданы илахь ԥсыла иныкәишьит, нас дԥагылан, ишьҭахь инапкәа қацаны шьаҿаҟәак днаскьеит, дназдгылаз аҕш ашьапы днахәапшаахәапшит, иара дуасҭаны маҭәахәыс иқаитцарц иҭахызшәа. Нас даақәтцәиаан, дааин Бараҟаи-иԥа днаидгылан, усгьы ҿааиҭит:

– Иқалазеи, Бараҟаи-иԥа Аҳмеҭ, уххь згеит, ҿуҭуам, уԥҟьапцак саҳаӡом, исҭахуп сара, ажәытә-аҿатә имԥапугахьоу аусқәа уаарызхәыцны, иахьатәи ҳаицәажәараҿы хаҭала угәы иаанаго саҳарц.

Бараҟаи-иԥа Аҳмеҭ диашахәтцәаӡа дахьгылаз, дааҳәыцымыцит, игәаст̧еит ҭырцьманда еиликааз арҭ ажәақәа шааицәымыҕхаз, аха уи зынӡакгьы инирпшуамызт. Иқәшәазеи, мшәан, ари уаҳа ажәак ихәлымшәаӡо ҳәа ажәлар анаиилашыԥкуаз:

– Аилибакаара ҳагуп, аинрал, уххь згеит, аилибакаара! – ҿааиҭит уи иааркьаҿӡаны.

Ҳацьы Кьарантыхә гәеибакрыла иблақәа аашақьшақьеит, игәы инамӡеит Бараҟаи-иԥа иажәа. «Ҳара иаҳхароузеи, нас, дара ракәзар ҳаззеилымкаауа?» ҳәа шигәахәыз ԥашьомызт. Аинрал иҭахӡамкәа даацышәырчча:

– Хшыԥла уцәажәоит, Бараҟаи-иԥа, иуҭахуп, аҭыԥантәи ажәапҟа ишаҳәо еипш: «Атцәгьы мбылуа, акәацгьы ӡуа!» Аха аибашьра еилашыԥкны ианцо уи қәыца цәажәарам, уи – нақгьы арахьгьы еибашьуа рыдымгылара ауп измааноу. Нас, иааҳаҳәишь изхәарҭоу? – иҳәан, ԥапхьа ишьҭахь инапкәа қацаны, ашьшьыҳәа анеиааира дналагеит. Дшааиуаз Ҳацьы Кьарантыхә иааигәара даатҭгылан, ибжьы ԥеитцихит. – Иара ихьӡ

дуӡӡара, адунеи абжак зымпыҵаку, Урыстәылазегьтәи аҳәынҭқар ду Алықьсандр Николаи-иԥа убранӡа днажәгеит, зегь иреицәаӡоу шәҭаимыргылар амуа. Егьырҭ ашьхарыуаа хҿыхшьак рыԥшааит: џьоукы мҳаџьырра алырхит, егьырҭ аинаалара иашьҭалт. Шәара абџьар кашәԥсом, шәеибашьуеит, асулҭан иахьгьы ахьаԥшра шәзаҟәыҵуам. Сара исуалуп иахьа даҿазнык, иагьҵыхәтәантәихоит ҳәагьы сгәы иаанагоит, иугәаласыршәарц, ҵыԥх аҳәынҭқар Кавказ даныҟаз ишәыдиҵаз хырҧашьа змам азакәанԥҟара: «Сара аублаақәа ирысҭоит мызкы аҿҳәара, уи аҩнуҵҟала рхы зқәыркуа рызбароуп: ирҭахызар ара иахыҵны ицааит Ҟәбина архахьы, уа наӡаӡа ироуеит адгьыл, дара ишрымоугьы ирзаанхоит жәытәнатә аахыс ршьақәгылашьа, аӡбарҭагьы налаҵан, уи рҭахымзар, иқәҵааит Ҭырқәтәылаҟа!» – аинрал уаҳа акгьы аҵымҵакәа днеин, иҭыԥ аҿы днатәеит.

Ҭоуп, арҭ аԥеиԥш ажәақәа уа еилатәаз зегь рзыҳәангьы иҿыцмызт. Аҳәынҭқар аупа зқәыршәыз ахцыц лаҟә дықәтәаны урҭ ажәақәа аниҳәоз, жәпаҩык икәшан игылаз инадыркны, Кавказ нхыҵиаахыҵи уи ада ҳәатә рымамызт уи аҿнынӡагьы. Аха уажәы игахт урҭ ажәақәа, дыдрак еиԥш, иоумагаха. Еицәажәоз рымариаша, нахьхьи амшын ихгылаз аибашьыга ґба иҭыҳәҳәоз абзарбзанқәа агәырқьҳәа еицыҭҟьаргьы, уи аҵкыс ицәыршәаганы изгарымызт.

– Ҟәбина арха наӡара, уара ҳанурхарц угәы иахьҭоу, усҟак ибзиазар, уажәраанӡагьы иҭацәны иаанхарымызт. Ҳара мшынгәыла ҳхәаахәҭуеит, шьхагәыла арахә ҳааӡоит, ҳшәарыцоит, ҳабназоит. Маԥ, аинрал, уххь згеит, уахь ҳхы ҳзырхом, уи еиԥш ацәҟьа ҳхы ҳзаркуам. Знык ҳара ҳхыхьчарҭа ҳашьха баагәарақәа ҳрыхцаны Ҟәбина арха ҟьантазра ҳашәзықәцалар, аҳратәра еимыхуп, уажәшьҭа итәу дыҟаӡам, шәхы шәақәиҭуп ҳәа ҳара ҳабаӡӡеицәеи

ҳабзыцәашьцәеи анхацәа инарылашәҳәашт, шәынхарҭа дгьылқәагьы аашәхәароуп ҳәа шәнарыдгылашт. Уи злымшаз анхацәа-мҳаҵьырцәа раамсҭцәеи дареи ишеибааӡахьоу рхашҭны, реихаҵгыларақәа рцәызны еиҟарауааны, ҷан-ҷаны рыблақәа ҭибахуа инеилалашт. Нас ишәҭахугьы ҳалашәыгӡашт иаразнак! – даацраланы деиҭаацәажәеит аублаақәа рхада. Аха аинрал алаҿимҭит.

Уаанӡа егьырҭ раасҭа иаҳа зеырҭынчны итәаз аҳ Ҳамыҭбеи уажәы даауалыуашеит, аӡә дибарц иҭахызшәа, анаԥшааԥшра хҭеикит.

– Акаҭцәара хыҵырҭак ада уаҳа мꚙа амамзар, арахь ухымтцыр ада псыхәак ыҟамзар, нас уи амꚙа уанымлар ҟалома? Амца зкыз аҕба ишзахәо ирццакны агаҿахь идәықәымлар, уаҳа ахы абархари? О, сыбзыцәашьа, кыр исзаԥсоу, сарҕьажәꚙа, угәы иалымсын, иаахтны иуасҳәоит, еиҕьу-еицәоу аамҭа аналырхыша иҭагылам уара узаԥызоу аублаақәа! – ибжьы мырдуцәакәа, цсышәала дцәажәон аҳ, икәымжәы ау аԥшьқәа ишьамхы иныкәыршә-акәыршәуа.

– Иаҳзеибаулакгьы аинралцәеи ҳареи ҳаиужь, уара наҟ унҳабжьыҵ, аҳ, уххь згеит! – ҿааиҭит Кьарантыхә иаалырҟьаны, аха Ҳамыҭбеи уи имаҳазшәа, иажәа анагӡара даҿын:

– Згәыԥҳәыхш сааӡаз аублаақәа цәгьарак иакәшәар сҭахым, аҳас сызхадоу аԥсуаа ирзеиҕьасшьо дара рзынгьы исҭахуп, исылшо азыҳәангьы схы сеигӡом.

– Аҳ, уххь згеит, иуҳәо агәрахаҵара цәгьоуп. Аублаа жәлар ирхашҭран иҟаӡам аҳәынҭқар еинралцәа урылагыланы изныкымкәа ушҳабашьхьоу. Иуҭахы-иуҭахым еилоуҭәеит акыкахши ашьеи! Насгьы, аиаша ҳҳәап, аԥсуаа рахьалагьы узлаҿхәааша рацәак иумоузеи? Дали Ҵабали ашьаӡагәаӡа ҭыркьасо уҭысхьеит, уара утәқәаҵәҟьа урмеигӡазар, умала ужьы уфеит ауп иаанаго! Зыԥсаҭа бзиа-

хаша уабду, аҳ Қьалышьбеи, зегь ҳаидкыланы ҳазмаз, иахьа даҳҳагылазар аԥсуаагьы ҳаргьы абри еиԥш арыцҳара ҳҭагыломызт. Уи ахшыҩ ҷыдеи, агәаҕьреи, агәамчи згымыз, имԥшаар иуамызт ахәшә, аха дабаҟоу! Иара данҭахоз аҽны гәҭакыс имазгьы наҟ иццеит! Иара ишьҭахь хьыӡла-ԥшала иус назыгӡарыз ҳәа уаҩ диҭнымхеит. Уара уаб, Сафарбеи, дҩагылан, ижәлар дырзымҵаа-дырзымԥшаа, аҳреи ачыни рзыҳәа, шәақь ҭмырҟьаӡакәа, Аԥсны аурыс ҳәынҭқар иитеит. Уажәы уара ууаны, узааӡаз аублаақәа аҳәынтқар иҟәараҕ рхоуршәырц уашьҭоуп. Ссиршәа иубаша, аӡы иаго ҳәҳәабжьы иаҳаӡом ҳәа, арахь џьоукы урабжьоит, уара узҭагылоу зумбозеи? Ҵоуп, макьана аҳ ҳәа иушьҭоуп, уеиқәшәоуп малла, чынла, аха угәы иалымсын, ҳааӡамҭа, уара уаҳӡам, уара укьанџьоуп! Ани уажәы ҳаҭыр ду уқәҭцауа иуцу аинрал иаарласны ара уахганы имаҭацәа урзиҭираны дыҟоуп хәмаргас, нас урҭ тәаны акьанџьеиԥш, улархаҩархо иулахәмарлап! – дыццакы-ццакуа алеиҩеира дахьаҿыз, абас иажәақәа ахеиԥш идәықәитцон Ҳаџьы Кьарантыхә. Аурысшәахь еиҭазгоз аҭырџьман дахьӡомызт.

Аҳ Ҳамыҭбеи дахьынатәаз дтәан ихы ларҟәны, иара иахь ихҿа цҳафырха икшоз ажәақәагьы рыгәхьаа икӡамшәа, алытҟьа-ҩытҟьара иаҿыз Ҳаџьы Кьарантыхә дызлаирҭынчшаз атәы азхәыцра мацара даҿызшәа.

– Ҳара ҳадгьыл уаараны аӡәгьы иҳаимҭеит, – дцәажәон аублаақәа рԥыза, алеиҩеира дахьаҿыз, – ҳаԥсыр, нас анышә ҳалал ҳафап акәымзар, ҳаԥсы ҭанатцы аӡәгьы иҳазиҭом! Изаҳарц зҭаху ишәаҳа, аӡәгьы иҳазиҭом! Аинрал уххь згеит, анҭ убзарбзан хҭыккақәа амшын ахьтә иааԥшуа ҳрыцәшәо џьумшьан! Урҭ рыла ҳуршәарц акәхап иааган аҕбагьы ара изхықәургылаз. Хаала ҳаилгар, ҳаилгеит,

мап анакәхагьы, ҳаибашьуеит! – абас иажәақәа лҿахитцәеит Ҳацьы Кьарантыхә, изнапык ала иаҳәа амҳаста ргәгәаны икын, егьи – итҕәыцәааз аҳәа аҿеипш иашаза ажәҩан ахь ирхан.

Атырцьманцәа еихьымзаеипцымзо аитагара иаҿын, сыбла ааихмырсыгъзакәа аинрал сихәапшуан, сыпшын, уажәы-уашьтан иааилахәар, саҳәа тҕәыцәаа зышькыл скыз снаивагылап ҳәа. Ус, аинрал Ҳацьы Кьарантыхә днаихәапшын, зегьы ирбартә еипш даапышәырччеит.

– Ибзиоуп, нас, аибашьра анакәха – еибашьраз! Амала, даҽакы суазтцаауан, саҳ, уххь згеит! – дналагеит аинрал, – иаҳҳәап, ишәымоу шәтиуазаргьы абџьар шәыгшәырхарым, атыркә туцьарцәа рзандалкәеи аконтрабанда иаҿу англыз ҕбақәеи уи азы шәеитцадырхараны иҟам. Рацәак тцуам, Англиантәи уара иузаартиит агәыцәтҳәаа змоу абзарбзанкәа фба, ҩыцьа урт рылахысшьа шәзыртцашаз ацтцаны. Аха абџьар ишәоуа иатцашәыргылаша ауаапсыра, аибашьцәа абашәзыпшаауеи, шәшызынтәыку зегьы уапстцәык азна шәоуп иҟоу, шәхы зышәзымдыруазеи, баша ашьа зкашәтәозеи, ҳарт ишәабашьуа ҳамчи ҳхыпхьазареи згәашәымтозеи? Ҳара ҳиааира шшәылымшо еилкааны иумазар, нас баша ужәлар зтаурхозеи?

Ҳамтак еикәызырҩуа иаанхаз зегьы, ииҳәарызеишь ҳәа Ҳацьы Кьарантыхә иакәын иззыпшыз. Уи тәамбашақә аинрал днаихәапшын, ибжьы ҩытганы ҿааитит:

– Гәырҩас иҟоумтцан, аинрал, уххь згеит, ахатцареи агәымшәареи хыпхьазарала уаҩы имшәац макьана. Ҳара, уххь згеит, абџьаргьы ҳамоуп, уи иатцагылаша аибашьцәагьы ҳамоуп, аха издыруада, ауаапсыра ҳзымхо ҳалагар, збаҩзтәым ҳаҳәсақәа ҟамала рымгәақәа аарҟьаны, ҳантасны ацкәынцәа

аатыганы, абџьар инатџаргыланы ишәгәыдахҭцап!.. Аҽқәа шәаарых, уара, аҽқәа! – нацитцан, харак сымазшәа даасықәымчит Ҳаџьы Кьарантыхә, сара сахь даахьаҳәны.

Зегь ҩеибаргылеит. Аинрал аҳ Ҳамыҭбеи днаихәапшит. Ҳдәықәтца шьҭа, ҳаицәажәара ишубо усгьы акгьы алымтцит ҳәа акәхарын уи илапш иаҳәоз. Аха аҳ инапқәа игәыцапсаны дгылан, дырҩегь ажәақәак иҳәарц игәы ишҭаз мҩашьо, илапш хьанҭа ҟьалон, изқәикрыз издыруамызт.

– Акыр исзапсоу сыбзыцәашьа Кьарантыхә, даҽазныкгьы маҷӡак аҟара уаасзызырҩырц сҭахуп, – дналагеит уи, цџакырак инмырпшуа, иажәақәа цқьа дрызхәыцуа, – жәлары зегьы апсреи абзареи ианрыбжьагылоу, иарбан гану ҩеыздаҳкылара ҳәа азтџаара анаакәгылалак, иҟамлароуп аццакра! Дырҩегь аҳәаҭыхра, дырҩегь ажәылара, дырҩегь ашьарҩаш акаҭәара – арҭ зегь ақәӡаароуп изызку. Ус хьамҭак аӡбараҿы амчқәа еиҿагылоу шәатәуп-изатәуп, иазхом хаҭала гәаанагарак мацара. Дағьсҭан аибашьра атџыхәа пцәеит, нхытџаа рабџьар карпсеит. Кавказ аурыс ҳәынҭқар инапаҿы иааигеит! Уи иатџамгылаз ашьхарыуаа рахьтә шьардаҩгьы амшын ихылеит. Шәгәы иаанамган уа бзиак рцеипшуп ҳәа. Уажәшьҭа, Анцәа иҳәозар, ажәларқәа ҭынч аамҭак рзыҟалап ҳәа уаҩ дақәгәыгыртә иҟоуп. Издыруада, иахьа ашьаартџәыра илагылоу аублаақәа ргәы ахьшу иахҟьаны аибашьра атџыхәа шыптцәоу рзеилымкаацзар, абџьар анышьҭарымтца рхала рхы шҭадырхо рзымдырзар? Ари еипш агәлымыҩра, издыруада, тәым напык ма тәым бзык иахҟьозар?

Кыр исзапсоу сыбзыцәашьа бзиахә, сзааӡаз сабаӡзеи, жәлары зегьы ҳхьы бираҟ ҳәа изышьҭаз Адагәа-ипа Ҳаџьы Бырзыкь ду ипсы сыманы суҳәоит аублаақәеи сареи ҳаиқәшәаара уазыразхарц.

Аублаатәыла хыла-ҵыхәала аҳәҳәацәа алаҵа, еизга зеиҕьыҟам ауаа ҟәыҕақәа, атҵыс ашьапы ахьыпҵәоу здыруа, апсы ажәала дыбзазтәуа, ахә изы зажәа хәырбҕьыцу, иахьа иапшны уатҵәы иҟалаша здыруа. Аинралгьы дназгом, ӷыцьа-хӷык ӷызцәас иаашьҭыхны, схалазаҭцәык снеиуеит. Уареи сареи ҳнарыдтәаланы ҳарзыӡырӷып, ҳаилибакаап, иҳарҳәо ҳазхәыцны, мӷакы ҳаицыҟәлап! Исоуҳәозеи, нас, сыбзыцәашьа, ҳаицрыҵымҭаз?

– Адагәа-ипа Ҳаҵьы Бырзыҟь ду ипсы уманы усыҳәеит, уи ала спахны сҿоуҳәеит, иуасҳәагәышьозеи? Унеи, нас, кыкахшыла узааӡаз иуарҳәо уаҳап, амала ари амчыбжьык иахумырҧан! Шәымш аабзиахеит! – иҳәеит Ҳаҵьы Кьарантыхә, игәы инапы инадкыланы, аарла иудырратәы даахырхәаны, нас ашырҳәа иҿааихеит аҿқәа рахь.

Аҳгьы аинралгьы иахьгылац игылан, нас аҳ Ҳамытбеи иахь ихы рханы, аинрал даацәажәеит:

– Аҭауад лаша, абзиара згымхаша, баша ашьакаҭәара шысҭахым усгьы иудыруеит, амала уҵьабаақәа мцурахар ҳәа сшәоит!..

Абас инеицәажәо ашьшьыхәа апаран ахь албаара иналагеит.

Ишнеиуаз, ирыцызгьы даргьы апаран инақәтәан, Мзымҭа инхылеит. Уи гәарҭазар акәхап, нырцә агәыргәырҳәа адаул абжьы аагеит. Абжьы ҿаца назлаӷыз архәҭагьы ааилаҭырын, рҿыриашара, рҿеиқәыршәара иналагеит.

Ҳаҵьы Кьарантыхә иӷызцәеи иареи ҽыжәлахьан. Ар рпыза иҟамчы данӷаха, абыкь абжьы ажәӷан кылнатҵәартә иаагеит. Уи ладагьы-ӷадагьы аублаақәа иранаҳәон Мзымҭа апшаҳәаҿы аилацәажәара иҟаз шеипҟьаз. Ашәақь зку ихаршаланы ухысгамацәа атҵакыз, аҳәа зыҟәну амҳасҭа ҭарбаҕьаны икыз – абас аҿытцҳәацәон ахәаара иаҿыз абыкь.

АУБЛААҚӘА РЫХӘԤХА ИШИԤЫЛАЗ

Хаҭала салахәымызт уажәы зыҙбахә цәырызгаран иҟоу ахҭыс, аха Ҳамыҭбеи Чачба ҳара ҳахь инеира аҙбахә усҟан ажәлар убриаҟара еимырҟьо ирыман, ашьҭахь ҳахтцәаны хараҙа ҳанцагьы кыраамҭа ирхадырштуамызт, иудыруазеи, издыруада, сгәалашәара атца ҭылашьцараҿ џьара цәыкәбаркәак ҭаханы иҟазар, акы ҭамыжькәа зегьы узхазгалап!

Ажәазатцәык иадамхаргьы сара иаасгәалашәалак уара, дад Шәарах, џьара иуаҩумыжьроуп, избан уҳәар, аублаақәа ҳахәԥха, иҩызцәа нагақәа драԥгыланы Аублаатәыла данҽыжәтцыз амш, изыхҟьазаалакгьы, илаҳамҟәытцшьа ицаз насыԥкны иԥхьаҙатәуп. Ҳара ҳазнылаз ашьаҭарҙга амҩа акәымкәа, даҽеак алхыртә еипш аамҭа анҳамаз атцыхәтәантәи амшқәа ируакны иԥхьаҙатәуп…

* * *

Аиашатцәҟьа ҳҳәозар, уи ахәылбыҽхазы Зауҟан Золак цәыкәбарк ҭамыжькәа иҭаирцәит игәалашәаракәа рытца лашәы. Атцыхәтәанҙа Ҳамыҭбеи Чачба Аублаатәылан инеиреи, Зауҟани сареи ҳанеицәажәоз аамҭеи ирыбжьысит хынҩажәи жәибжь шықәса, абасҟак инаскьаз, аҭаҳмада ҳәанҳәахла мацара иидыруаз ахҭыс, агәаларшәара имариоу усмызт.

Ҳаидтәала аахыс игәасҭахьан, иагьџьасшьахьан, Зауҟан иара дызлахәыз, иблала иибаз ртәы ансеиҳәауаз, игәалашәара ҭабарак акәмызт. Аха ара дызлацәажәоз ахҭыс даҽакала иҟан, иара ихаҭа ишазгәеиҭаз еипш, уи иара далахәымызт, иблала имбеит, ус ҳәанҳәахла иаҳауаз, уи ахҭыс иахҳәааны игәараз ажәабжькәа, ишнеи-шнеиуаз илакәхахьаз, ма иашәахахьаз рцыԥтцәахакәа ракәын.

Убри аҟнытә, Зауҟан иаасеиҳәоз мацара антцауа аханатә сшааиуаз еипш акәымкәа, уажәы сара сажәакәа

рыла еиҭасхәарц сҭахуп аҧсуааи аублаакәеи рҭоурых аҿы адаҟьа замана аазырҧшуа уи ахҭыс. Ахарҭәаарагьы сылшоит, избанда, аҳәаанырцәҟа сдәыкәлаанӡа, уи аамҭа иазку аҭоурых нҵамҭакәа акрышьҭысххьан. Ҵоуп, урҭ зегьы ара сызрыхцәажәом, иалсхырц сҭахуп иаҳа ииашоуп ҳәа исыҧхьазо. Амала, абри ахы анҵәамҭа хыркәшахоит Зауҟан ишиҳәатцәҟьаз ианыстцаз ажәабжь ала, уи иага алакә цәа ахазаргьы, аҭоурых аҿы иҟалатцәҟьаз акоуп.

Аҳ Ҳамыҭбеи Чачба Аублаатәылаҟа амҩа дыкәлеит. Иара ихы иадитцаз абжьаҟазара Мзымҭа аҧшаҳәаҿы акгьы аналымтц ашыкәсан, аҧхынра анҵәамҭазы. Аҳ шьахәлатцәҟьа идыруан, уи еиҧш аамҭа еилаҩынт аан, иара ихала иаҧшьигаз аус хьанҭа, аус уадаҩ имҟәыҵаманшәаламхар, Кавказ анаместник ҿыц Михаил Николаи-иҧа иҿаҧхьа, иара ихаҭа иҭагылазаашьа азыҳәангьы акыр ишгәаҕьыуацәаз. Убри азоуп уи иҵеыжәлар зиҭахыз хаҭала дзыкәгәыҕуаз, уа Аублаатәыла иахьнеиуазгьы зыгәра химҧада иргашаз, Аҧсны еицырдыруаз ауаа нагакәа: Самырзаҟанoccupy

Ҳаҵьы Кьарантыхә пҳәысс диман. Абхәында иҳәатәы амаҳә ихеимҵо далагаргьы, аиаҳәшьа кыр лылшаргьы ҟалон.

Далааи Ҵабалааи рахьынтәи аҳ дицәыжәлар акәын Маршьан Алмахсиҭ, аха уи шәарыцара дахьцаз дзыхнымҳәызшәа ҽытҵгас иҟаҵаны ихы ахигеит, уи алагьы аҳ даҽазнык иирдырит рацәак дшихымхәыцуаз.

Саӡтәылан ишнеиуаз, ирымҩатәны иныдгылан Гьач Рашьыҭ дышьҭырхран иҟан, аха убригь сгәы бзиам иҳәан, дрыцымцеит, уи аҽытҵга змааназгьы адырра уадаҩмызт, аҳ иахь аҵкыс Ҳаҵьы Кьарантыхә иахь иаҳа иадицәылон, иаацәгьарахаргьы уи дидгылон.

Аҳ Ҳамыҭбеи Чачба, арҭ аҩыцьа рхымҩапгашьа иара изы иҿыцмызт, аха иахьа амҩа хьанҭа даныҟәлоз ицәыжәлар, уа иахьнеиуазгьы игәы иҭаз ицырҳәар, аублаақәа иаҳа ишизыӡырҩуаз идыруан. Ус аныҟамла, илахь еиқәнатцеит, ахәыцра хьанҭақәа издыртцысит.

Апсны аҳ драпгыланы, аҭуӷанқәа ирықәтәаны инеиуаз аҽецәа, Мзымҭа аӡиас инырны, мраҭашәарахь рхы рханы агаҿа инавалеит. Амшын ацәа хаа иҭаҳәахны иамазшәа, изакәызаалак шьҭыбжьык ахылыҩуамызт, еиқәраҳаҭха иҭатәан, агәеиужьра ккаӡа, улапш ахьынӡанаӡааӡоз, пцызкҩык иканцьатцәҟьагьы хубааломызт.

Агәды-гәдыҳәа аҽқәа ршьапышьҭыбжьы анаҩсан, амтҵ цыруазар уаҳарын, иҭынчран амш кауа. Ҭагалан аналагамҭазтцәҟьа акәын, иудырратә ашоура хҽхьан. Амхырҭақәа рҿы, цьара-цьара, аҵьықәреи иҭнагаз ахҳәатцәқәа ахҭырпа ачыхәқәа реипш улапш итцашәон. Цьара-цьарагьы, тцлақәак рҿы, ардәына еиқәатцәақәа рҿеидкыланы ишааиуаз инарықәҳазшәа, ажь еиқәатцәҳаҳараӡа амахәқәа ирылубаауан.

Ус аҽацәа, акыр амшын иалахалаз ашытцәра хыҟә ҳарак архәара ианаавшәа, рылапш наахеит ишзахәоз амшын агәаахьы анаскьара иаҿыз флыкак. Аҳ иҽы агәра даахеит, инеихьӡаз имҩалацәа усгьы днаразтцааит:

– Изтәхарыдашь ари афлыка?

– Ишәапырҳапуа излацо ала, иҩашьом аурысқәа ишыртәым! – даацәажәеит Маан Кац, ишькыл днангыланы, илахь инапы надкыланы амшын дхыпшылауа.

– Ҭырқәа ҭуцьарк итәхап, ма англыз контрабанда ныҟәцаҩык, – даацәажәеит Гьыргәал Чачба. – Нас, аиаша ҳҳәозар, гәыбӷан злаиуҭарызеи Ҳацьы Кьарантыхә, аублаақәа ак рымҭир, ак аарымхәар пстазаашьас ирымоузеи?

– Шәыпшишь, шәыпшишь, анҭ жәбома, еиҭаӡхыргеит, убама, англыз цьапҳаны! – ҿааиҭит аҳ Ҳамытбеи, наскьа анаара икыдгылаз амҩахәастахь инапы нарханы. Цьоукы, абцьар иатцаз ҩажәижәаба ҽы иреитцамкәа рагәрақәа ирынкны, инакәаратцаакәаратцо, иццакы-ццакуа абнарахь ахалара иаҿын. Урҭ абнара иатцәахаанӡа, аҳ иҩызцәеи иареи гылан ирзыпшуан.

– Ари хәартам, даара ихәартагәышьам. Сара исыздыруам уи абцьар аазхәаз иахҭнитцаз, аха аублаақәа ршьа ахҭныртцаран иҟоуп. Кьарантыхә ҟадыць, дзықәгәыгуа ҳәа имоузеи? Арыцҳара шыҟало збагәышьоит! – даацәажәеит Ҳамытбеи, илахь еиқәыршьшьы. Нас иҽы ишьхәа наирбан, иҿынеихеит.

Ицҽыжәыз иҿаҳәатәы ҟалозшәа игәныркылт абарҭ ажәақәа. Ишакәхалак, ус акәын ажәабжьны ашьтахь атаҳмадцәа ишырҳәауаз, иара убас ауп ҳара ҳазну ашәышықәса алагамтазы ашәҟәгьы ишанырцаз.

Апсныҭәи аҳ Ҳамытбеи Чачба уи амҩа даныкәлоз апхьагьы иоухьан аинрал-адиутант чыни, имаҷым-

кәа арратә орденқәеи. Иара иаҳра иадымҳәылоз, аҳәынҭқар иуӷәгьы зҭахымыз, иаҳҳәап: Далаа, Ҵабаала, Псҳәаа, иара ишиҭахыз инапаҿы раагаразы аинралцәа рырхәҭақәеи, иара еиҿкааны имаз амалициеи драӷгыланы, ашьхарыуаа рыпсҭақәа ашьарҩаш ҭыкьасо иахьыҟаиҵаз азами, аҳәынҭқар чынлеи ҳамҭалеи дзиҩычаз. Уажәы Аублаатәылаҟа амҩа даныҟәыз аинрал-адиутант чын датҵаҽеырбо, игәышпы зегьы «Анна цқьа», «Ауарб шкәакәа», «Александр Невски» уҳәа аорденқәа рыла ихҟьаны аублаақәа даарылагылар, рыблақәа ашьа хдыртцәалар ҟалон. Убарҭқәа дрызхәыцны, иахаану изларгәалашәо ала, уажәы, ашьхарыуак ишинаалоз еипш, кәымжәылеи кабалеи деилаҳәан.

Имҩалацәа ракәхап изҳәамҭаны инхаз: амҩаныҟ Аԥсныҭәи аҳ гәааҳәара имамызт, лахьеитцыхра ирҭомызт ахәыцра хьанҭақәа ихапаз.

Иҟалазеи, нас, абриаҟара ахәыцрақәа иқәпапан дзыркрызеи аҳ, Аублаатәылаҟа амҩа даныҟәыз? Уи аҭак аҟатцара ҽаламгалакәа, аԥхьаҩ игәаласыршәар сылшоит, аҳ Ҳамыҭбеи Чачба ибиографиа ахьынтәи крызтцазкуа хҭысқәак. Ҳәара аҭахымкәа урҭ идыруадаҩуан, иара усгьы акыр ихәарҽехахьаз аҳ иҭагылазаашьа адагьы, аублаақәеи иареи ироуран иҟаз аицәажәара. Абри амҩа даныҟәыз аҽны, сеидру урҭ ракәзу, даҽакызу аҳ ихы зыршаҟәоз, аха уеизгьы уи дзызхәыцшаз иман. Ҟрымтәи аибашьра ҟалаанӡагьы, Ҳамыҭбеи Чачба аҳәынҭқар иеинралцәа дрыдгылаиы, ишаҳҳәаз еипш, ашьхарыуаа драбашьит, убри алагьы иаҳраҿы имчра ирӷәӷәеит. Аха Ҟрымтәи аибашьраан, Аԥсныҭәи аҳ ауадаҩра баапс дҭагылеит.

Урҭ амш гәамтхамтқәа руак азы Ҳамыҭбеи Чачба дгылан, уисыр шьакәармак илымшәо. Иаԥхьа ииасны Мрагыларахь ацара иаҿын шьапыла иҟаз, ҽыла иҟаз архәҭақәа, аҽқәа ирыхо инаргон абзарбзанқәа, асқьалақәа ирыдтцуаз аӷбақәа, ма Новороссиискҟа,

ма Пуҭҟа рыхқәа дырхон… Аҳәынҭқар иеинралцәа, астратегиа ҳасаб азуны, аамҭала Апсны агаҿа иқәыргон архәҭақәа… Апсны аҳ изыҳәангьы уажәшьҭа ара аагылара шәарҭан. Мышқәак иабхәараа аҭауадцәа Дадианаа рахь Агыртәыланӡа днаӡазаргьы, дзанымгылт, ихьлакгьы иаҳраҿы дыҟазарц иҭаххеит. Дхынҳәит.

Аҟәа ааигәара дааихьан, данцшы, хараӡа амшынгәы хырҩапшьаа рмызгәыҭқәа хаххала ааскьара ишаҿыз ибеит асулҭан еибашьыга ҕбақәа… Аҳҭны даннеи, ипсы ааиҭакха имҭакәа, сасцәак игәашә иаалагылт.

– Изусҭцәада? – дтцааит аҳ.

– Шамиль инаиб Магомеҭ-Амин дышиашоу Сҭампылынтәи даауеит!

– Ихала дыҟоу, аӡәыр дицу?

– Уи дицуп «аедыгьа аиҳабыра рхада ҳәа зхы зыпхьаӡо, ҳарҭ апсуаа Ахан-ипа ҳәа ҳзышьҭоу, аедыгьа ҭауад Сефербеи!

– Ари еипш аамҭа еилаҩынтразы, урҭ мраҭашәарахьтәи Кавказ иқәынхо ашьхарыуаа ҟазауҭла аибашьра рылазыртцәоз, бзиарак иаанамгеит! – иҳәеит аҳ.

Асасцәа аӡә даалгар егьи дналаго, нап адыркит Апсны аҳ асулҭан ишҟа ихьарҳәразы «иҿыбаара». Иаур – хаала, иамур – мчыла ҳәа иақәкны ирыман, аха Ҳамыҭбеи Чачба иикыз ҕәҕәаны икын, ирбжьажьара рылымшеит.

Урҭ ныкәтцны ианца, ирышьҭархх Апсныҟа рҿаархеит, алаҳәажәқәа реипш еишьҭахәхәа, зеиуа уҭаху аҭырқә-англызтә пшыхәцәа – ацәгьахәшьадцәа.

Урҭ зегь рапхьа аҳ диҭааит уажәадагьы Апсныҟа иаахьаз асулҭан иахьтә Кавказ аусқәа знапы ианыз Омарбеи.

– Аҳ, уххь згеит, ари ашәҟәы, Кавказ ашьхарыуаа Ҟазауҭ бираҟ иатцагыланы агьааурқәа ирабашьларц

авизир ду иҟаитцаз аапхьара ауп, исыдуп хаҭала унапы иасыркырц! – иҳәан, мшыннырцәтәи асас аҳ иапхьа ашәҟәы ныҟәитцеит.

– Сара сқьырсиан иашоуп! – Ҳамыҭбеи Чачба идимкылт ашәҟәы.

Омарбеи агәашә аҭытцха имҭакәа – даҽа сасык амшын дааӡхытцит ҳәа аҳ адырра ирҭеит.

– Дызусҭоу еилышәкаа! – нарыдитцеит аҳ.

– Маҳмедбеи ихьӡуп, аха ҳахьихәапшуа даҭырқәам, европатәзар ҟалап, – аҭак ирҭоит аҳҭныуаа.

Ҭабыргытцәҟьан, ахьӡ Маҳмедбеи, ихаҭа дзакәытцәҟьаз алахиҩон акәымзар, Udi bene idi Patria* ҳәа адунеи ианыз, Кавказ азы Европатәи ар ркомандаҟатцаҩы ҳәа зхы зыпхьаӡоз, еицырдыруаз авантиурист Бандиа иакәын. Инҭырҳәыцааны иҟазшьа К. Маркс излазгәеиҭаз ала, уи арпыс, Мраҭашәараҿы ироль шихәмарыз аниба, Мрагыларахь диасит ироль ҿыц ихәмарырц.

Егьырҭ асасцәа реипш абригь иҽазикит инап ианыз аусқәа рырманшәалара. Британиатәи алыми асулҭан имзаҿеи рымчқәа анеибырҭа, дызусҭда уи аҿагылара зылшо ҳәа далагеит иара. Иреиҕьӡоу абҵьар хыкқәа... афинанстә цхыраара... амал... ахьӡ-апша... заҟа рыуахк дақәиргәыҕзеи уи Апсны аҳ. Бандиа ицдырҕызуан егьырҭ англызтә пшыхәцәа Лапински, Браун. Аха урҭгьы амыхәеит, иаҳа-иаҳа аҳ «иҿыбаара» уадаҩхон.

Аха ус, Ҳамыҭбеи Чачба изнаргеит ажәабжь бапсы: «Аҟәа асқьалахьы иааскьоит англыз ҕба «Циклоп», уи иахагылоуп акомандахадаҟатцаҩы ибираҟ».

Лассы дааӡхытцит сардар-екрем** Омар-пашьа. Убри инақәыршәаны Апсны агаҿа иахьабалак аҽықәхалара иналагеит асулҭан ирхәҭақәа.

---

*Ubi bene ibi Patria (латин.) «Иахьеиҕьу убраҟа ауп апсадгьылгьы».

**Сардар-екрем – (ҭырқә.) агенералиссимус.

Аԥсны аиҟәырхаразы иҟам уажәшьҭа гәыҕырҭак уҳәартә иааҟалеит зназы. Уи еиԥш аамҭа иазԥшыз, Ҭырқәтәылаҟа адцәылаԥцәа ҭауади-аамсҭеи рахьтә гәыԥҩык, лассы-лассы аҳҭныҟа неирҭас ишьҭырхит. Иууазеи, уара, улашәхама, амчра ахькыдҳалаз умбаӡои!» ҳәа, Ҳамыҭбеи Чачба ԥсгаха имҭо, икәшаны дыркит. Аха урҭгьы иҿеримҭеит, амҟәыҵахалаԥ ишиҭахызгьы дзымныҟәеит Аԥсны аҳ.

Абас иуадаҩӡаз усҟантәи аамҭазы, Аԥснытәи аҳ аҕәҕәара илзыршаз ҳанахәаԥшуа, хра злоу ҳәа иалҳкаар ахәҭоуп ҩба: уи икәшамыкәша игылаз аӡәырҩы реиҳа еилкааны иман аурыс бӡьар амчхара, Ҟрымтәи аибашьраан, аурыс ры аҵахарақәа ишрықәшәазгьы, урҭ Аԥсныҟа ишхынҳәуаз аҳ агәра ганы дыҟан. Насгьы, аҳ игәаҳәара шьҭнамхыр залшомызт, аԥсуаа рахьтә аӡәырҩы Кавказтәи афронт аҿы аурыс ир ирылагыланы хаҵарыла аҭыркә мҵахалаԥцәа иахьрабашьуаз. Абас аурысқәа меижьарада гәыкала данырзыҟала, уи иаанагон: уашьҭан, аибашьра ашьҭахь, аҳәынҭқар иимпериа аԥнуҵҟа иаҳра кьыс амамкәа иаанхауа, идԥхьаӡалаз идгьылқәеи, ибнақәеи, ишьхақәеи ишитәыц иара итәны, шықәсык ахь жәа-нызқь мааҭ разныла ауалафахәы аимпериа ахазынарҭахьтә уажәраанӡа ишиоуаз еиԥш иауа... Абри акы.

Ҩба: аурысқәа рахь иахьадицәылоз зҭахымыз аԥсуаа рыԥнуҵҟа пыҭҩык шыҟазгьы, Ҳамыҭбеи Чачба заманала идыруан, асулҭан ишҟа ихы анкыдиҵа, ихаҭа ишиҿагылоз аԥсуа жәлар. Урҭ хышә шықәса рыԥнуҵҟала ԥсыла, цәала-жьыла иԥыршәахьан асулҭан имчра «ахазынара». Убарҭ зегь рыгәхьаа мкыкәа аҳ асулҭан иахь дықәҵәиаар, аԥсуаа рабӡьар кны агәырқьҳәа иԥагылон, усҟан аҭырқәцәа аҳ идымгылакәа, дрыԥшаар ҟалон иаҳа иԥсыҽыз, дара рҳәатәы мацара ада, зхатәы зызныҟәымгоз даҿаӡәы.

Убри ҳазлацәажәо аамҭа аҭоурых ананыстцоз, Аԥснытәи аҳ усҟан иҭагылазаашьа аилкаара иахәо сԥыхьашәеит Лондонтәи агазеҭ «Таимс» аҟнытцәҟьагьы. Уи акорреспондент урҭ амшқәа раан Аҟәантәи иҩуан: «Гәыҩбарада уаҩы ибартә иҟоуп, араатәи аԥсацәа аҭыркәцәа шырцәымҕу... Урҭ ҳара ҳацхыраара аҭыԥан, ҳныҟәара зырманшәалашаз кыр цҳақәа цырххааит, иахьрылшо амҩақәа дырбгоит. Ҭауади-аамсҭеи ракәзар, ирӡаӡом Урыстәыла шеиҕьаршьо, иагьшадҳәыло, атәыла рымҟәыҭцархаларц аҭыркәцәа рыӡхыҭра – хырзаманк еиԥш ауп ишырбо».

Абас Аԥснытәи аҳ игәамчҕәҭәаара набыцра ахьамоуз, ашьҭахь лыԥха бзиа инаҭеит иаргьы. Аурысқәа хынҳәит Аԥсныҟа.

Убри ашьҭахь, цыҭраамҭак акәзаргьы, аҳәынҭқар изакәан амҩаԥгаҩцәа рыцхыраарала, Ҳамыҭбеи Чачба, «даҳаҭцәҟьаны дыҟам Аԥсны».

Аха Кавказтәи аибашьра, мраҭашәарахьтәи аҿацә ада, иалгон абар-абар. Шамиль абџьар шьҭеитцахьан. Аҳәынҭқар иеиҳабыра уажәшьҭа рацәак қьар аҭцам ҳәа ирыԥхьаӡо иалагахьан, уаанӡа ашьхарыуаа рабашьраҿы рхы иадырхәарц ирыдкылан ирымаз аҳцәеи ахан-иԥацәеи. Урҭ абри иныҟәныҟәаны, Аԥсны затцәык ада, егьырҭ Кавказ атәылаҿацәқәа рҿы аҳрақәа аԥырырххьан. 1862 шықәса рзы, Аԥсны аҳра амхра аныҟәгыла, еиқәырхашьа амоургьы ҟаларын, усҟантәи Кавказ анаместник, аҭауад Бариатински, аҳ Ҳамыҭбеи Чачба дыхьчауа, аҳәынҭқар ихаҭа иахь абас зҳәоз ашәҟәы имҩыргьы: «Уи инырра Аԥсны адагьы егьырҭ агәыларатәи ажәларқәа рҿы, сара излаздыруала, макьана даара акратцанакуа иҟоуп. Убри аҟнытә, уи ауаҩ ҳара даҳзыбзиан иҟатцара, даараӡа ихәарҭаны исыԥхьаӡоит».

Аха ҩышықәса рыҩнутцҟала аамҭақәа рҽырԥсахт иахьеицәаз ахь. Кавказ анаместник ҿыц аҭауад ду

Михаил Николаи-ипа, иара зҭыԥ аҿы дааиз иеиԥш акәымкәа, даҽакала дахәаԥшуан ари аус. Уи, Аԥсны аҳ ифункциақәа нагӡоуп ҳәа иԥхьаӡон, дагьахыццакуан аҵыхәтәанынӡа иааныжьны иҟаз аҳра, рацәак аҭыӡшәа мыргакәа аҵыхәа аԥҵәара. Аԥснытәи аҳра – ахьызҵәҟьагьы игәы иалакьакьон, џьара хьымԥшрак азыннажьуазшәа инарбозар акәхарын.

Аԥснытәи аҳ иҿынӡа иааӡуан абарҭ ажәабжь баацсқәа, иаҳагьы игәыҭҟьагаха убарҭ инарыцлон Урыстәылан зымӡапысра иалагахьаз аҳратәра аимыхра. Аҳ издыруамызт ари аус Аԥсны ишымӡапысшаз, ианымӡапысшаз... Аҳ итәыла аӡнутҟагьы аусқәа рышьақәыргылашьа даарак ихы-игәы ҭнаргәырґьо иҟамызт. Ҭауади-аамсҭеи иара идымгылоз рацәаӡын, урҭ хама-хама реихарақәеи, реиқәыларақәеи имчра дыркәадон.

Абарҭ зегьы издырҵысуаз ахәыцрақәа ирҟәыганы изыҟаломызт ихатә лахьынҵазы имаз агәҭыхақәагьы. Уи алмӡаник игәы иҭиҳәааауазар акәхарын абас: «Хаҭала уажәшьҭа схәы сфахьеит, схәы згахьеит исыхьлакгьы, аха сыҷкәынзатцә, аҳ иԥа Гьаргь, лахьынҵас изыԥшузеи? Аԥсны аҳра анацәыӡлак иԥсадгьыл дықәырцар, зинда, малда, ихы здикылара дизымдырыуа адунеи данхалозар акәхап. Нас ишԥеиԥсыхәоу? Иара иҿы инҵәараны иҟоума жәытәнатә аахыс Чачаа зхадаз аҳра аҵыхәтәа?»

Аурысқәа рабџьармчреи рынархеи цҟьа еилкааны издыруаз Ҳамыҭбеи Чачба, гәыкала иҭахын кыкахшыла дзааӡаз, хаҵара згымыз аублаақәа хәҵәықәхрадеи, баша рӡашла шьакаҭәарадеи лытцшәа змамыз аибашьра иалигарц. Абри еиԥш асамарҭал мӡа аҳ даныҟәлоз изымдырырц залшомызт ибзыцәашьа гәакьа Ҳацьы Кьарантыхә итцӡақәагьы: иаԥхьан зыӡбахә ҳамаз, аҳ «иҿыбаара» иамыхәаз аҭыркә-англызтә ԥшыхәыӡцәа, уажәы Ҳацьы Кьарантыхә икәшамыкәша рыҭрақәа ҳаны ирыман, урҭ

ракәхарын аублаақәа рпыза дымҩахызҟьозгьы, ари – иарпсыҿуан Ҳамыҭбеи Чачба ибзыцәашьа иахь имаз абзиабара.

Ҳаџьы Кьарантыхә гәымшәара игым, аха изхәарҭагәышьоузеи, хара анапшра ицәмаҷуп: уи иабџьар анышьҭеимтца, ҭынчхашьа роушам, дара аублаақәа рхаҭақәа рыдагьы, иара инырра змаз, Аԥснытәи аҳ зынӡакгьы ихымхәыцуаз аԥсуаагьы, иаҳҳәап: Асаӡқәа, Ахҷыԥсаа, Ԥсҳәаа, Далаа, Ҵабалаа. Абарҭ зегьы, Ҳаџьы Кьарантыхә ихҟьаны, рабџьар шьҭыхны ианыҩагыла, иубаз еицәа убеит ҳәа, Ҳамыҭбеи Чачба иусқәа иахьакәӡам икылсуеит. Убарҭқәа зегь рыҟнытә, ҭах гәакьак ишихәҭоу еиԥш, аҳ дзааӡаз аублаақәа гәҭыгьгьала днарылатәаны драцәажәар, ргәы кыдгылахьеит, абџьар шьҭарҵар ҟалоит. Усҟан, иара аҳ ихымхәыцуаз ԥсыуа жәлақәакгьы рҿеиқәыркышт.

Абас, Ҳамыҭбеи Чачба мызқәак рышьҭахь аурыс еинрал Мзымҭа аԥшаҳәаҿы илымшаз аинаалара иара имҟәыҵаманшәалахан ианыҟала, анаместник иҿаԥхьа иаҳаҭыр шьҭытцышт, аџьшьарагьы иаушт усҟан. Аԥсны иазынхан иамоу аҳра амхра азҵаара зынӡакгьы иқәымгылазар ҟалоит, иқәгылазаргьы Ҳамыҭбеи Чачба ихаан акәхом...

Абра, инеиԥынкыланы Зауркан Золак иажәабжьқәа рантцара сааҟәытцны ахьатцра иҟастцаз ала исҳәар истахыз гәҭакы затцәык акәын: Ҳамыҭбеи Чачба Аԥсны аҩнутҟа ҭоурых хаҿыс дыԥхьаӡоуп, убри изкны акык-ҩбак иаасԥыхьашәаз аҭоурых маҭәаркәа неиҿырԥшны еилыскаарц сҭахын, аублаақәа зыниаз атрагедиа аламҭалазы, драцәажәарц, раԥхьа ишьҭаз аџәгьара иалигарц амҩа шәарҭа дзықәлаз, уи мзызс иамаз, ихатә ԥсҭазаараҿгьы ҭыԥс иааннакылоз.

Аԥсны аҳ иаԥшьигаз аус мҩаԥысшьас иаиуз, насгьы атцыхәтәа ахькылсыз, изхааныз ргәалашәараҿы

иаанхеит, убри азоуп, шамахамзар, ихаҭәааны Заурҟангьы аҳәара зилша, саргьы, хыхь ишысҳәаз еиқш, абри ахы аҭаҳмада иажәақәа рыла мацара ихсыркәшарц зысҭаххаз.

Еиҭасҳәахуеит, аладахьы ианыстцо, иага алакәцәа аханы иҟазаргьы, џатцгәыс иамоуп аҭоурыхтә џабырг, ишырҳәо еиқш, иҟалахьоу ажәабжьуп.

* * *

– Ихатца, иуҭаххаргьы ихоумтцан, дад Шәарах, аха аӡә иакәым, ҩыцьа ракәым уи иалацәажәоз, зных еиқшгьы ҩынтә-хынтә исаҳаит иара. Ҳамыҭбеи Чачба, иаҳҭны ахьгылаз Лыхнашҭа инаркны Аублаатәыла днеиаанӡа, ҩаха-ҩымш, амҩа дахьыҟәыз знызатцәык акәзаргьы ихы ҩеитцыхны иҩызцәа дырҿампшит, дҿаҳахазшәа ажәакгьы ихәлымшәеит. Аха знызатцәыкгьы ихы аныҩеитцих, рацәак набжьамкәа ҽыхәа иатцәак, ашьхынгылара дуны, аӡара еиҩаҳаҳа, ави-виҳәа атцыхәа ҟьо, «хырр- хырр» амшха, анаара дәы иатцәа иаҿагыланы аҳәра ишаҿыз ибеит. Дааилаҳаит, иара дҿыдазшәа. Иаҕәра даахан даангылеит, имҩалацәа ааихьӡар, аҽыхәа дирбарц. Иҩызцәа, рыҽқәа инарысны, аддыҳәа ианааидххыла, аҽыхәа, лапштцашәаразаарын, иныцаба ицеит.

Убасҟан аҳ Ҳамыҭбеи Чачба, ҩаха-ҩымш ҿымҭӡакәа амҩа иқәыз, имҩалацәеи иареи адәы иатцәа иахьықәгылаз, рапхьаӡа иааихихит иҿы, дналагеит абри еиқш ажәабжь:

– Усҟангьы ари амҩа акәын дызқәыз, аха амрагыларахь акәын ихы ахьхаз. Ҳамыҭбеи хәыцы быжьшықәса дышрықәызгьы, арпыс наӡак иеиқш дҿыжәын. Зышьхынгылара харакыз аҽыхәа иақәыз акәадыр ашькылқәа ркьаҿны дантәалан, иҳазыртҭра хышқәа хьашапаша, акәымжәы шкәакәа ишәын, ахылпарч ихан, абарфын хҭырпа шкәакәагьы шәыршәыруа ишьҭахь изқәа икыдыршәылан. Уи дзааӡаз

иабаӡӡеи Адагәа-иҧа Ҳаҵьы Бырзықь иҽеиқәа цыԥцыԥ итцакәашо ииаӡамҭа дивагылан, аӷәракышьеи аҟамчҟьашьеи ирбауа. Рышьҭахьҟа шәԥык аҽцәа иреитцамкәа Аублаатәыла еиуаз ауаа нагақәа, аҟәҟәаҳәа ихысуа, аӷзааҳәа ар рашәа ҳәо иааиуан. Иҟоузеи, иҟоузеи ҳәа ажәлар еизтцаауан, издыруазгьы аҭак нарыртон: «Аҧснытәи аҳ Сафарбеи иҧа, аублаақәа ааӡара ирымаз, дааӡа-дыхьча иаб иахь ддыргьежьуеит. Утцеимшхеит, уара, аҳ иҧа инеиуа! Уанаҳҳалак, уаҳра умпытцамӡааит, ажәлар рылпха умазааит!» – дырныҳәон, дырныҧхьон дызбауаз.

Абаӡӡеи ииаӡамҭа ауҧшәыл хәычҷы амԥа хара дашәар ҳәа дшәаны, дыццакуамызт. Аҽцәажәпа иеицыз Мзымҭа ираанӡа имԥахытцит аҭауадцәа Рыдаа рҿы, уахык уа иҧхьеит. Изықәнагоз ауаа рыцҽыжәлон, адырԥауха рыҧхьара наргеит Асҧа ақыҭа, аҭауадцәа Иналаа рҿы. Иахьнеилакгьы сасцәа дахьқәан, чаран-жәран. Уаҟагьы иреиӷьыз нарыцҽыжәлан, идәықәлеит Лыхныҟа, аҳҭныҟа.

Аҧснытәи аҳ Сафарбеи Чачба иҷкәын дааӡа-дыхьча дизаазгаз иуацәа гәакьақәа ишрықәнагоз дырҧылеит. Хаха-хымш, Аҧсны зегьынцьарантә хар змамыз ауаа адгаланы, чаран-жәран, хәмарран, кәашаран. Напы мацара идәықәитцозма иҷкәын дизызааӡаз иуацәа. Абаӡӡеи раҧхьа днаргыланы, еицыз зегьы аӡә даанмыжькәа ҳамҭа ҧшаахла иԥычеит.

Ҳамыҭбеи хәычҷы, абраҟа ауп уара ушьҭаларҭа ҳәа аҳҭны ахан еихагылаҿы иреиӷьыз уадак даныԥнаргала, Аублаатәыла инижьыз ианаӡӡеи дааигәалашәан, акьыжыҳәа атцәыуара дналагеит, иара дзыхшаз иантцәҟьа дидгьежьылон, аха дылзыжьжьомызт. Иабаӡӡеи иԥызцәеи иареи ҽыжәлан, агәгәаҳәа Лыхныашҭа ианынтцытцуаз, Ҳамыҭбеи хәычҷы дырзынкыломызт, сабаӡӡеи сиццоит ҳәа иҽеишьуан…

– Гәыӷырҭалеи насыҧлеи ихыхәхәо иҭәыз схәычра ашықәсқәа! Заҟа хара шәнаскьазеи, аҧсҭазара

аҟыбаӡыбеи ахьантәаракәаеи сырзааныжьны… Абар, ҩынҩажәа шықәса инареиҳауп, лахьынҵала сабацәа ртәылаҿы аҳра снапы ианижьҭеи! Аӡеибафара иаҩызаз аамҭа баапсқәа кыр схызгеит, аха зыпсҟы скуа сыҕба макьана иаазгоит аҵәқәырпа млашьқәа ирылганы. Анкьатәи сылшара сымам, сажәит, уажәшьҭа схәарҽхеит, сгәамчгьы кәадахеит. Иаасыкәыршаны ҭынчрам, апша иаҟьаз атҵлеипш, игазҽазуеит Апсны!

Абас далгеит Ҳамыҭбеи Чачба иажәабжь.

Аҳ ихәыцрақәа шыхьанҭаз, иахьа рацәак гәаҳәаргьы шимамыз имҩалацәа игәарҭахьан, уи азы акәын даргьы рыҽхьакны изааиуаз, акы еибырҳәозаргьы ҳаипырхагахарым ҳәа рыбжьы ныҵакны изеицәажәоз. Уажәы ари ажәабжь иреиҳәазгьы рацәак игәырҿыхаган иҟамлеит.

Ус, иахьнеиша рҽадырхало ианалага, аҳ игәы дырҿыхарц, игәы ихадырштырц иақәыркит ицҽыжәыз. Руаӡәык «чоу!» ҳәа иҽы даасын, адәышкәаҕьаз дныҟәхәмар-аақәхәмарит. Маан Кац икьарахә ааҭиган, нымҩахыҵ амахә иалпшуаз атҵәа ҟапшь инақәикит. Ахысбжьгьы геит, атҵәа ҟапшь ҽаӡамызшәа инҿицҟьааит. Лафқәакгьы неибырҳәа-ааибырҳәеит. Рызхара ианеибарчча ашьҭахь, Гьыргәал Чачба дцәажәаҩ ҟазан, иаацәыригеит амҩа ркьаҿга, ажәабжь лахҿых…

Аублаатәыла агәҭа иалалан инеиуан. Еилблааеилблаауаз амра акыр инҭагьалахьан, Апснытәи аҳ Ҳамыҭбеи дзапгылаз аҽцәа Быҭха ашҭа ҳәа иахьашьҭаз адәеитцых апынтца ианаақәгылоз, иара убраҟа акәын аублаа жәлар рхаҭарнакцәеи дареи еиқәшәараны, еицәажәараны иахьыҟаз.

Аҳ Ҳамыҭбеи иҽы аҕәра даахан, даатгылт, уамашәа ибаны ашҭа дықәыпшуа. Уи ҭацәын, аганахь иҳәуаз рахәқәак рыда, агәҭаны аҵьтла дуқәа рытцаҟагьы ҵыкка иҟан.

– Иҟалазеи, уаҩ дызбаӡом, ари змаанахарызеи? – иҳәеит аҳ, днапшы-аапшуа.

– Абзиа убар, иудырп! – дналацәажәеит Маан Кац, иҿы марҟапа аарла ишьаҟәкуа.

Аҳ иҿы ишьхәа наирбан, дышиашаз адәы дныҟәлеит, имҩалацәагьы агәырҟьҳәа инаишьҭалеит.

Ашҭа абжаранӡа имнеицзаргьы ҟаларын, наҟ наскьа, адәы аханы шыҟоу, зназы изакәу рзеилымкаауа, еиҟәатцәарак еибарлаҳауа ишааскьоз гәарҭеит. Даҿа маҷк аҟара ианынаскьа, уаӷеимшхара, шәҩык иреитцамкәа аҳәсаҟәа, рхы инаркны ршьап аҟынӡа ашәеиҟәатцәа иаганы, аџьабара иалагылоу реипш рыхцәы џыртланы ирыҟәпсаны, жәҩахкыла еидгыланы адәы рымҿахак ааскьара иаҿын.

Аҳ Ҳамыҭбеи иара уатцәҟьа ицызгьы иаргьы лҿыжәтцит. Рыҿҟәа ашькылкцәа инарыҭан, ипсҭҳәа еиҟәатцәаха иааиуаз аҳәсаҟәа рахь иҟалазеи, анаџьалбеит, ипсыда, арҭ абацои, ҳәа еибыҳәауа рҿынархеит. Ашәы зхьыкәкәо иааиуаз аҳәса жәпа рапхьа дгылан аарлаҳәа игәагәоз аҭакәажә, лыхцә ӡыш тҵаӷа лыҟәпсан Адагәа-ипа Ҳаџьы Бырзыҟь ипшәма, аҳ Ҳамыҭбеи гәыпҳәыхшла дзааӡаз ианаӡзеи. Аҳ Ҳамыҭбеи ианаӡзеи дшаагәеиҭазтцәҟьа, изымбатәбарахан:

– Ҳаи, санаӡзеи аҳкәажә, иҟалазеи? Бзыҟәшәазеи?–иҳәан, иаарццакны дналпыххылеит. Аҭакәажә, апсы дихатәазшәа, аккаҳәа амыткәма лҳәон, рзаарзаа егьырҭ аҳәсаҟәагьы ҟьызҟьызуан. Лааӡамҭа зынӡагьы лыбла дыхмырпшылакәан, лмыткәма усгьы налалтцеит:

Нан, нан, уабатәида, сара усыздырӡом,
Нан, нан, иуаҳахьоума сара ишысхацәаз?
Гәыпҳәыхшла исааӡаз, соупшәыл хазына,
Аҳцәа ирылтцыз, аҳра иазшаз Ҳамыҭбеи,
Дыпсит, аха дышпапси, сара хгәаша,

Нышә даднамкыло, лағырӡык имоуа!
Аублаақәа дырцәыӡит рыхәпҳа хазына,
Аԥсуаагьы дырцәыӡит раҳ изықәгәыӷуаз!..

Аилақьызқьызра иаҿыз аҳәсақәа рыжәпара даалтцын, ҭаҷкәымла аҿыгә-ҿыгәҳәа лхы дасуа, аҳ Ҳамыҭбеи днеидгылеит лыхцәы дашьаҳауа иара ибзыцәаҳәшьа гәакьа. Лан аҭакәажә амыткәма аалымданы, усгьы налалтцеит:

О, ишԥалури убзыцәаҳәшьа, Ҳамыҭбеи,
Уалафахәыки чынки рзыҳәан аума,
Узааӡаз аублаақәа ржьы узаҕрагылаз?
Уԥсит, аха ушԥапси, о, сара хгәаша,
Зда дыҟам шуакәыз, уиасит хьӡыда-цәаада!

Иаҳагьы рыбжьы ҭганы аҳәсақәа ааилақьызқьызит. Ҳамыҭбеи рыгәҭа дҳашҳатәаараха дгылан, ихы икәаҿены, иԥсы алага-ꚙагара ицәыхьанҭаны. Иага рыцҳара дрықәшәаахьан, аха абри еиԥштцәҟьа саниоит ҳәа дыҟамызт. Ҳаџьы Кьарантыхә, бзыцәашьак иеиԥш акәым, аға иеиԥш диԥылеит иахьа. Аҳ дааҿыхазшәа аҳәсақәа днарылтцын, аҿқәа еиқәхарԥа иахьгылаз шыҟоу иҿынеихеит. Имꚙалацәа ишькыл акырҭа рибамҭо иааидгьежьылан, дынҿыжәыртцеит, даргьы ахьусуҳәа рыҿқәа инарықәтәеит.

– Бтцәыуала, санаӡӡеи, шәтцәыуала, сыбзыцәаҳәшьцәа! Ушьҭан шәахьымӡар ҳәа сшәоит! Шәааӡамҭа, саргьы сшәыцтцәыуоит! Уаҳа иҟам, иалгеит Аублаатәыла! Жәлар рыгәнаҳа узымгааит, уажә џьара уцәытцагылан сара сахьыртцәыуо исхыччауа Ҳаџьы Кьарантыхә!

Абасгьы наҳәаны, илағырӡ икәаашо, дызлааз амꚙа днықәлеит ҿырххыла, ақьызқьызреи амыткәмеи ахьсмаҳауа снаӡанда ҳәа дыццакуа. Ицҿыжәызгьы еихьысеиԥысуа ишьҭан.

АЛОУ-ИԤА ШЬАРДЫН

Ҳҭаацәа зегьы рзы имыждеиқәатцәахаз уи амш аены, аибашьрахь иҟаз сашьа еитцбы Мата ида, аҭаацәа зегьы аҩны ҳаиқәшәаны ҳаҟан. Уи аурысцәа дырҿагыланы рабашьра даҿын, ихабаргьы ааигәа иаҳмаҳацызт. Саб Ҳамырза хымш рапхьа иарґьа напы ахы ақәшәан, имжьыжькны ишыҟазгьы, дышьҭамлакәа, игәыдҳәаланы аҩны дыҩнан. Ашьыжь ҩапхьа ахәырбґьыц ақәитцеит, аҿаҳәагагьы ипсахит, аха еиқәтәашьа амоуит ахьаа, днеиааиуа аҩны дшыҩназ, адәахьгьы ддәылнацеит. Сани саҳәшьцәа аҩыцьеи агәылара ҩнарҭак аҿы, аҳабла ҳәсақәа еизаны, аибашьцәа рзы акәмызцәа асреи афатәҟатцареи иахьаҿыз рҿахаршәаланы, аҩны иааин, аӡаагареи акрyреи иалагахьан. Кьарантыхә сицны ариабжьарак аибашьра мца ҳалагылан, иацоуп ҳаныхынҳә, уажәы аизарахьынтәи ҳпыза иаҳҭныҟа днаганы, сеысыпсахырц аҩны саакыдгыланы сыҟан.

Иааҳакәыршан аибашьра иаҿын, абцьар иатцагылартә иҟаз ахацәа зегьы амца иалагылан.

Знын. Амш шьыбжьышьҭахьрахь инеихьан, еимагыланы илеиуаз асы аахкәеит. Ус, ҳгәашә дааҭалеит игәыжь лаҟә дақәтәаны санду лааӡамҭа, ҳахәпҳа Алоу-иԥа Шьардын.

Снеипыххылан, ишькыл кны дааеыжәысхит, аҭаацәагьы агәырқьҳәа уахь рҿынархеит.

– Ухәра шԥаҟоу, сыбзыцәашьа? – дтцааит асас, саб данааидгыла.

– Ибаргу егьсымам, ухатцкы сцеит Шьардын! – иҳәеит сабгьы, хьаак змаӡамыз иеипш дыххаччо, игәыдҳәалаз инапы дацәыпхашьаны ишьҭахьҟа итцәахуа.

– Ҳахәпҳа бзиахә, ҳгәыґырҭа ду, уара адунеи ушықәу сара сыпсааит! – сан лнапы ыргьежьуа днеи-

цылеит Алоу-ипа Шьардын, хынтәгьы днаикәшаны игәы днагәӡит. Уи лышьҭахь игылаз саҳәшьцәагьы, ипхашьапхаҵо, сан идлырбаз ныҟартцеит.

Ҳахәпҳа ҳишьҭагыланы зегьы аҩны ҳааҩналт. Ихылҧарчи иуапеи ааимсхын, иршәшәаны аҭӡаҿы иныкнасҳаит. Алоу-ипа Шьардын рацәак даумызт, аха дахьынӡаҟаз ҩәҩәак, еилаҟацак иакәын. Дналаҳан акрыфара ахьидыруаз аҟынтә, иӡара абаҟахыз, ибжьаӡхьан, дбаҟысаҟуа, дышәпа-жәпан, ижакьа еиқәаҵәа цыҩцыҩуа, анҵәамҭа лакьыҭаӡа, игәышпы илықәсуан. Агәгәааҳәа еиқәыз амца апхьа иара данааилоз азыҳәа мацараз сан иҟаҵаны илымаз хчы ацәыш ахьнықәылтцаз дныкәтәеит. Ҳарҭ аиҵбацәа усгьы ҳхаҵгылазар акәын, аха сани саби, ҳахәпҳа иатцкыс қәрала ишеиҳабацәазгьы, рыхазына ду иапхьа иказза итәомызт, ипхаршьон…

Сан, ишыҟалтцац еипш, абҕьааҳәа ахьурӡы ныкналҳаит, сабгьы асыс чах аҩны иҩназ шьы ҳәа иблақәа аасирбеит, аха Алоу-ипа Шьардын иҿапсреиҭан, мчылатцәкьа ҳаҟәихит.

– Акрыфахеи атәахеи сымаӡам, сыццакуеит. Ушырхәыз здыруан, сыбзыцәашьагьы дызбап аҭаацәагьы снарылапшып сҳәан, сҿаасхеит. Ариабжьарак усгьы схәыцырҭақәа рацәахашәа сыҟоуп, сгәы шәаатцалеит. Аамҭа баапсык ҳҭагылеит. Аҭахи аҭахи, крыззеилоу, инеидтәаланы ҭаацәашәала реицәажәара уажәы акәымзар, нас ианбаҭаху. Шәара аҭаацәа ишәыластцо сара уаҳа ҭах дсымам, саргьы бзиа сшыжәбо здыруеит. Саашәылатәан ак нашәабжьызгар сҭаххеит…

Абас ацәажәара даҿын Алоу-ипа Шьардын, абжьаапны еипш акәымкәа, иаҳа игәы пшқаханы, апсшәа картцәо. Анаџьалбеит, уи змаанахарызеишь ҳәа схәыцуан сахьгылаз.

– Ари еипш аамҭацәгьа аублаақәа ҭагылахьеит ҳәа сыҟам, зыцкы дсымам сыхәпҳа, ухатцкы сцеит!

– иааимидеит саб Ҳамырза. – Ҳара аҭаацәа уаҳҟәаҵ, ари ақыҭа зегьы рыбла ҭырхаха иузыԥшуп, иҳаиҳәарызеи, мҩас ҳазқәитцарызеи ҳәа. Абри еиԥш амыҟәмабара аамҭазы ҳаштаҿы уара уеыжәтцра абарҭ зегьгьы ҳзын насыԥуп!

Алоу-иԥа Шьардын икәымжәы аџьыба иааҭихит еиқәатцәаӡа цигар рҳәык, уи аены адагьы идызбалахьан, аҭуџьарцәа Ҭырқәтәылантәи изааргалон. Аҿакыха имҭакәа акәастҕа неиԥызгалт сара.

– Ишыжәдыруа еиԥш, – дналагеит ҳахәԥҳа, аҭаҭын лҩа иҿы иааҭыжьуа, – мчыбжьык аахыс Ҳаџьы Кьарантыхә хадас дызмоу аублаа реиҳабыра тәоуп, еимтцактәыс, ӡбатәыс ирымоуп аублаа жәлар иахьа изҭашәаз рҭагылазаашьа, аха макьана еицҿакны хырхарҭа рзамҭац. Уатцәы еиҭатәахуеит, иахьазкылсуа усгьы ишәаҳап. Уажәы хаҭала сара сгәаанагароуп ишәасҳәо: аҳәынҭқар иеинралцәа араҟа уаҳа нхашьа ҳарҭом, ижәбоит, иааҳакәыршан амца қьоуқьад ҳажәтцара иаҿуп. Аԥса ҳахаԥсыр аҭкыс, еиҕьӡами ҳаԥсы еиқәҳархар? Аллаҳҭаала изатцәу аҭыркә султан ду ҳрыцҳаишьоит, ҳхы имаадар, имчхара ду ҳашԥазымхьчари?!

Жәаха Сҭампылнтәи иааз ҭырқәа ҭуџьарк дысҭан, иареи сареи ҳаибадыруеижьҭеи акраатцуеит, ҳагәра еибагоит, амал ду импытцаку адагьы, уи аиҳабырахь днагоуп, ахәаахәҭра мацара азыҳәан акәымхаргьы ҟалап ҳара ҳашҟа дзыӡхытцыз. Уи уажәыгь дыҟоуп, дымцац.

Ҳгәашә данааҭала, иџьыба иааҭганы салам шәҟәык насиркит. Снахәаԥшызар, абар ассир! Уи Ҭырқәтәылаҟа мҳаџьырра ицаз, мраҭашәарахьтәи ҳгәылацәа наҭхәажәаа иреиуоу, сыуа бзиа Мураҭ иакәзаап изыҩуаз. Аа, иаргьы ахьыҟоу! – иҳәан, Алоу-иԥа Шьардын қьаадбҕьыцк ааитцихын, икәшан игылаз аҭаацәа иааҳамтцеикит, аха иаԥхьагәышьодаз, нбан здыруаз, ҳара аҭаацәа уаҳҟәаҵ, ҳқыҭа зегь еимудар-

гьы, азәгьы дуцыхьашәомызт. Иара ҳахәпҳа ихаҭагьы аарла-аарлаҳәа акәын дшапҳхьоз.

Аҭуҵьар иҳәар, уаҩы ихеимҵар ҟалон, аха ҳашьхақәа згәы ҭганы ираазаз, урҭ ргәы макьана измымҟьац, зыламыс ҳаракны изку наҭхәажә Мураҭ ииҩуа лакәҵас иҟазаргьы, хамҵашьас иҳамоузеи? – даҿын ҳахәпҳа, акьаадбӷьыц данпшыло. – Абар Мураҭ ииҩуа, иара ҭыркәшәала иҩуп, аха ишәзеиҭазгап: «Асулҭан иажәа дамеижьеит, ҳнацәа накәкны иалаҳхыз анхарҭа ҳаиҭеит. Цьанаҭ ада акы иуздкыло иҟам уи адгьыл: ишоурам, ихьҭам, есымша аапынроуп. Уаҩы иҿы иҭеиҵо изакәызаалак уа иқәыммиааиуа ҳәа акгьы ыҟам, ахьажьтцәҟьа цырны ишнеиуа, аҵьыкәреи рыц аҿытцшәаны иахьынкашәо, цәаӷәара аҭахым, рашәара аҭахым, аҵьыкәреи шьап џарџаруа иҩахылтцуеит, бӷьыц цыпхьаза лапҟьаклапҟьак аҿалоит. Џьара ҵактәыс акәымзар, ахьарыжәтә азы рахәы анырҵазом, изырҭахузеи рхәы ҭаҵо, руац ҭго. Ҳара ҳҿы алқәа шырацәоу еипш, ара иахьабалак игылоуп ахшҵлақәа. Аныга уман унадгылан, аҳәызба налоутцеит, ахьхьаҳәа ахш аҿаанахоит, иара уа ушгылоу ашәаҟьа хчыла уныга урҭәуеит. Иуртцәырц уҭахызаргьы, унапы ҩаркзаны, уи аҵла хазына бӷьыцк ааҿыршәаны аныга инҭауршәуеит, аҩны иааугаанза, аҳәызба узаламҵо ахыртцәы ҵәуеит. Аҟабакҵәҟьа убриаҟара иҟәазхоит, аихала ахы хсаны агәы иҭоу фатәыс ианҭырхлак, акамбашьқәа ҭаланы иҭатәоит ахәапаҳәа ижаҳәо.

Унапатцаҟа иҟоу ауаа уманы арахь узызхытцгәышьар, қьафла апсҭазаара шузыпшу удыруазааит». Абас инҵәоит сыуа бзиа Мураҭ исалам шәҟәы.

Нас уи ауаҩ, бзиарак данымиакәа, абас ихы иҭҳәааны изыҩрызу? Ҳзижьарызеи ҳара иашьцәа? Мураҭ ара даныҟазгьы уаҩ наган, уа дахьнеизгьы аиҳабыра дырзааигәахеит, малк-шьалк дазгәаҟуа дыҟам.

Иаҳзыпшузеи, мшәан, уахь ҳхы ҳмырхар? Аинралцәа цәгьагьы ирбаӡом, ацхыраарагьы ҳартәоит, Ҟәбина арха анаӡарахь ҳахытцыр. Ара абна ҳшагәылатәоугьы ахьҭа ҳакуеит, уи акаршәра ҭацәыраҿы асыҭәҳәа ҳацәтәаланы иаҳзыхгома ҳара? Амҵ реипш ҳантҵәараны ҳаҟоуп! Ҳахтҵәаны уа ҳаннеи, ҳдингьы шьҭаҳтцар акәхоит, ҳаҷкәынцәагьы наҳҳыкәшаны иахьымаара солдаҭра иргалашт. Насгьы ишәаҳахьазар акәхап, Урыстәыла аҳратәра еимырхит, анхацәа зегьы адгьыл аахәара рыкәшәеит. Ихтҵәаз-ихыпсааз ҳара ҳанхаҩы илшома нас, адгьыл аахәара? Нас дгьылда анхаҩы пстазашьас имоузеи? Бзык шәамжьааит, ажәак шәыхнамхааит!

О, сыбзыцәашьа бзиахә Ҳамырза! Уареи сареи, иашоуп, ӷрак ҳаицтымшааит, аха гәыпхәык ауп ҳзааӡаз, иуасҳәаз уаҳаит, уажәшьҭа уара сузыӡырҩырц сҭахуп!..

Саб, атцла ҩа еипш дҩантхьӡа дгылан, инапы ихәыз егьи изнапык атцыргәаны икын. Ҳамҭакы ҭынчран, ахьаца мца еиқәыз, агәгәаҳәа аибахеибафара иаҿын. Уаҩ дхызхшаз ассирқәа шиҳәазгьы, Алоу-ипа Шьардын иажәа зегь ҳаргачамкит, аӡын агәҭан, иаалырҟьаны дыдрак еипш ҳгәы ҭнаҟьеит. Уи акәхап сабгьы лассаамҭа иҿы зизеихымхуаз. Нас, дмыццакыкәа, дналагеит.

– Сыхәпҳа, сгәыӷыртә ду, уара унапшаапшырҭа шьардоуп, ахшыҩ ҷыда умоуп, еиӷьу-еицәоу уара уаҟара избарҭада! Уара уахьцалак сҭаацәеи сареи ҳуцуп, уматц аура, ушәшьыра атцагылара ҳара ҳзы насыпуп! Уаҳа иуасҳәагәышьозеи, цәаӷәареи рашәареи рыда акгьы ззымдыруа сара анхаҩы шьҭаха. Амала, сыхәпҳа, гәыбӷан сумҭан сахьуазтцаауа, аублаақәа зегьы рзы иптцәоума абри ахтцәара аус?

– Аублаақәа зегь ртәы саламцәажәеит, сара схатә гәаанагара ауп ишәасҳәаз, изасҳәазгьы сгәакьацәа

шәоуп! – аҭак ҟаитцеит Алоу-ипҳа Шьардын, мачҝ даацралашәа.

– Ус акәзар, зегь ирыхьуа еицҳахьыр еиҕьӡами, сыхәпҳа, сгәыҕырҭа! – деиҭаналагеит саб Ҳамырза. – Ҳажәлар амца ишалагылоу, зегь рапхьа ҳабџьар капсаны амшын ҳазлахыларызеи? Ҳнапала излаҳарцәарызеи ҳабацәа рхәышҭаара?! Изланҳажьрызеи ҳаҩны, ҳгәара, ҳапсцәа рҳаҭгәынқәа? Ҳапыртцны ҳцома, нас, уи шьарда зымчу Быҭха? Ҳхатәыдгьыл ҳшыҟәгылоугьы, дгьыл ҽыҭқәак шҳамоугьы, ҳхы аарлаҳәа иныҟәаагоит. Иҳамоу зегь кажьны Ҟәбина арха наӡараҿы ҳаннеилак, уара уиашоуп, адгьыл злааҳхәо иахҭнаҳтцо иҳамоузеи? Ҭырқәтәылангьы ҳзыҟәшәо сеидру, издыруада уаҟагьы адгьыл аахәара ҳаҟәшәар?

– Дида, дида, сара хгәаша! – дааҕьатцәыҕьатцәит сан, саб иажәа анагӡаха имҭакәа. – Уа Ҵабал сашьцәа зҭагылоу здырхуада? Урҭ арахь иааныжьны, амшын сызлахыларызеи, нас, сара? Дида, дида, ари еипш ахырзаман далампшыкәа заанатц ипсыз илыбаргәузеи? – инеимаҭәаны дтцәыуон сан, саҳәшьцәагьы рылаҕырӡ рыкәаашо сан иналыдеибаҳәалан, рыхқәа наҟ-ааҟ лыжәҩахыр инкыдтцаны, еитцаҟьны атцәыуара иналагеит.

– О, сҭаца бзиахә, ахатцампҳәыс бакәын, уажәы иҟабтцо бара ибаҭәам! Ҵабалаа ианакәзаалакгьы ихацәан, урҭ аинрал имагәшьхәа изҭацаларан иҟам. Адырра зласымоу ала, урҭгьы ҳара иаҳзыпшуп, иҟалап уажәшьҭа амшын ихылахьазаргьы. Башьцәеи бареи дук хара имгакәа, шәеибга-шәеизҩыда, Аллаҳҭаала иалихыз џьанаҭ дгьыл аҿы шәеибабараны шәыҟоуп... Ҳамырза, уа хәыдапсада адгьылгьы ҳауеит, акьаф аамҭагьы ҳзыпшуп!

Абас акыр, аамҭа ргәыбзыҕга, гәырҕәҕәага ажәала дцәажәон Алоу-ипҳа Шьардын. Аҳәсақәа мачҝ рҽааиқәыркшәа ианыҟала, саб иахь днаҳәын, деиҭаналагеит:

– О, уара абзиахә збаша, сыбзыцәашьа, иуҳәо саҳауеит, уртқәа сырзымхәыцхьоу цьумшьан, зхала ахтцәара зҭахыда! Аха суазтцаауеит, еиҳа еиҕьума нас агьаауркәа наҳажәлан, иршьуагьы шьны, ҳаԝнқәа, ҳгәаракәа ццышәтәны, иаанхазгьы арахә реипш инеидцаланы Сибра атцааршәырахь ҳахыргар? Ҳдин ҳхырхыр, иҳахшаз кагәаны ирнаҭыр?

Иажәа алгаха имҭакәа, ҳаԝны иааԝнаҳаит агәыргәырҳәа игәыҭҟьагаха агаҿантәи бзарбзан хысбжьқәак. Агәылшьап хырзаман ац еихҳәа, ахәышҭаара агәы рбганы, амца иеҳәатәаз иааҳалагьежьызшәа, ҳааиланарӡыӡеит иҳаҳаз.

– Уара, ажәымҭа ҟыргә, хык сацкәеит ҳәа унапы угәыдҳәалан аеҳәа уеҳәатәоуп, ҳачкәын, сара егьзымбаша, бзарбзан хыртҟәацк дапыхьашәазаргьы уздыруам! – даҿын сан Наси, уи уажәы атцәыуара, ақьыц-шәыпра даҟәытцын, дгәааны, лыблақәа ҭытцны ицон.

– Ибуазеи, бара, уаҳа чҳара бымаӡамкәа, иахьа еипш ахаан бсымбац! – налҿаирхьит саб.

– Абри ауп, дад, саргьы ишәасҳәо, агьааурқәа рыбзарбзан мца ҳаблырц шәҭахымзар, уаханатәгьы аеырхиара шәалага, лассы ҳхылароуп амшын, уахь, Ҭырқәтәылаҟа! Уара, дад Ҳамырза, упсырҭа ара иҟоутцозар, иҟатца, зынӡакгьы суазтцааӡом, сара санаӡӡеи, зыпсаҭа бзиахаша, лмаҭацәа рынасып сырцәгьарц сҭахым, ҳахьпсуа ҳаицыпсып, сахьцо изгоит! Издыруада Ҟәбина архаҟа албаара иаҳа еиҕьушьозар?

– Уара, дад, Заурҟан, – сара сахь даахьапшит Алоу-ипа Шьардын, – Ҳацьы Кьарантыхә ишькылкра, изааигәаахара зҭахыз мачхәызма ҳарпарцәа, аха уара уоуп уахь инеиз, иудыруеит уи сара сымшала ишыҟалаз. Ҳацьы Кьарантыхә ҳхы дархәаны, сабраа Золакаа шәыжәла ашьнаҟмарахь сԝахарц сҭахын... Аха, ишыжәбо, аамҭацәгьа ҳпырхагахоит. Уажәшьҭа

уипыртцыр цәгьам. Уигь имҳәамырза Ҭыркәтәылаҟа адәықәлара игәы иҭоуп, иуацәа-иҭахцәа еидигалоит. Аиаша уасҳәап, сара сыбзыцәашьа гәакьа ихҭылтц зынӡак гәыблыс дызмам аӡәы даaихыкәласуа маҭуꙩыс димазарц сҭахым! Сара снапатцаҟа уҟазар еигьасшьоит…

– Ҳаҵьы Кьарантыхә ипсы ꙩыҭшәааанӡа деибашьуеит, ишәан ихьатцқәо дреиуаӡам. Сара уи саaицыршәаны иҟалом, ҭоуба зухьеит! – саацәажәеит сара, Алоу-ипа иажәақәа аҟама атцарра еипш сгәы иалаҟацаз сзымчҳакәа.

– Ишәыхьзеи, уара, аби-ҧеи шәцәажәашьа сгәы иахәом! – иблақәа шаҟьшаҟьо, игәы нырханы ҿaaиҭит ҳахәҧҳа.

– Кыр иаҳзаҧсоу ҳахәҧҳа, гәыбҕан сумҭан абас суҿазза сахьуацәажәо! – снацралеит сара. – Ари еипш ааҳәышьа уаꙩы ибахьоума? Агәы ҽуаптцаршәым, иахьынаурҳәы-ааурҳәлакгьы ауа! Шәара шәакәӡамзи, мшәан, агьааурқәа ҳақәлеит, Ҟазауаҭ ҳәа ҿызҭуаз? Ҟазауаҭла ишеибашьуа иҭахаз ҵьанаҭ агәашә ҟьаҟьаӡа изаатуеит ҳәа ҳазҳәоз, ҳаҧхьа шәгыланы аибашьрахь ҳназгоз? Уажәы еибашьрада аҵьанаҭ шәыпшаaит, уи Ҭыркәтәыла акәзаап, уахь шәаала, амшын ҳхылап ҳәа шәааин шәааҳадгылт. Уажәраанӡа шәабаҟаз, шәарҭ хаиҳабацәа? Ашьарꙩаш икаҭәаз ахә зшьода? Ҳхацәа ҕьеꙩқәа башаӡа иҭахаз рыгәнаҳа здызкылода? Саб, уара уакәымзи ҳшыхәыҷқәаз акыкахш иадкыланы ахатцара ҳалазтцоз, аҧсадгьыл зхы ақәызтцаз жәлары дырхашҭуам, насыҧ имоуп ҳәа ҳзааӡоз, – саҿын сара ацәажәара, схы аҟажара даара исцәыуадаꙩны. Убри аҽны адагьы, ахаан заҧхьа смиасыцыз ҳахәҧҳа ду уиҟәатц, сзыхшаз сабтцәҟьа иҟынгьы абас ҿыгәҕәала сцәажәо сыбжьы уаꙩы имаҳацызт.

– Уеаанкыл, аҷкәын, иуцәажәашьоузеи! Сара акгьы сурым, аха, уаҧхьа итәоу ҳгәыгыртҭа ду дыз-

гәоумҭозеи? Ҳара ҳаиҭахымзар, ари еипш ахьҭаха аранӡагьы дасуа даарымызт. Дад Шьардын, ҳара мдырқәак акы ҳҳәазаргьы, уара уоуп изаҳҳәаз, угәы иалумырсын. Уара уҳәатәы хаҳамтцар, уаҳа ҳаззыӡырҩрыда? Ҭырқәтәылан бзиарак шаҳзыпшу агәра гатцәҟьаны уҟазар, ҳара ҳгәакьа уами, дад, сҭаацәагьы саргьы уара иахьуҳәо ҳаҟоуп, – даҿын саб, Алоу-ипа Шьардын дахьтәаз иааигәаарахь днаскьаны; игәы нхеит ҳәа дшәозар акәхарын.

Асас иудырратәы иаҳа даалахҿыххеит, иҟамчы еиҩырҿаны инаҩс ацәардаҭәы иқәыз аақәихын, ашитцәҳәа аҿанылаирха, апҵатца имагә иаақәтцәиаашеит, ныс дҩагылан, аҭаацәа дааҳалапшын, усгьы ҽааиҭит:

– Уажәшьҭа зыпшра ҟамтцакәа аҽырхиара шәалага. Саргьы, сымаҭәаҩыҭәа, ацхыраара сҭахуп, сгәыгәҭашәмыжьын. Уара, Ҳамырза, излазбо, ухәра уиаҟара ибаргәым, улаба аакыдхны, уашьцәа-ужәлантә хынҩажәа ҭӡы иназо унарылал, урҭ қәрала зегьы уреиҳабымзаргьы, рапхьа удыргылоит, уажәа иазыӡырҩуеит. Иаҟәытцааит аибашьра, иаҟәытцааит баша ашьакаҭәара. «Тәаха-пшыха ҟашәымтцан, амшын ахылара шәҽазшәырхиа, шәыхәпҳа, Алоу-ипа Шьардын шәапхьа днагылоит, акы шәацәымшәан!» ҳәа зегьы исызраҳәа. Ҟәбинаҟа ахытцразы цьара цәажәарак ҟалозаргьы, ироуҳәаша удырп!

Абас ҳазқәымгәыгӡоз амҩахь ҳҳы рханы, хырпашьа змамыз адтцақәа наҳаҭаны, ҳахәпҳа игәыжь днақәтәаны дцеит. Ус иҟан Аублаатәыла, ҳаамсҭцәа рқыҭа аҩнутцҟа мацара ианныҟәоз агәыжь иақәтәон, иаҳа абҕа ҭынчуп ҳәа ирыпхьаӡон.

Аҭаацәа, алпсаа дызлыргаз реипш, ҳхы ҳамагәыхьха ҳааилахеит. Дасу иҳақәшәацәгьан, ҳахьынатәаз ҳтәан, ахәыцра мымиқәара ҳхапаны. Адәахьы иаалашьцеит. Цьуна дҩагылан, ацәашьы налыркит. Сан,

абжьаапԥны еипш, ахьурӡы кналымҳаит, акәыткәа ҭалымкит, лҭаҭқәым лхарԥаны акҿаҩра дыкҿатәаан. Саб арахә еилимыргеит, ажәқәа имхьеит, аҳәаракәа шҭакыз, ус еибарҟаауа иаанхеит. Инапы игәыҵапса еихәлацәаз ахәышҭаара дыҽҳәатәоуп, илахь акыҷыраҟәа иаҳагьы ирацәахазшәа збоит, уажәыуажәы ипҟыш-пҟышӡа апхӡы цәыкәбарқәа иӡамҩа инахьыжжлоит, икәмызцәа хҭарпа аҿацә ныкәшьны иааирыцқьалоит. Ҽымҭ еиқәышьшьы итәоуп зегьы. Ацгәы заҵәык, амла иакызар акәхап, икьиуеит, икьиуеит, аха цых ҳәа аҵаҟьаратцәҟьагьы аӡәгьы илшом.

Зны-зынла, агаҿантәи абзарбзан хысбыжькәа иоумагаха ҳахьтәоу аԥацха иааҩнаҳауеит. Уи заҳаз ҳла ҵыхәа кьагәа, аатра иҵатәаны аҟуура иаҿуп. Абжьаапԥны акәзар, саб, ҭиҭ, иаапкааит, иҳаднабалозеи ҳәа егьараапы даҵаҟьахьазаарын, аха уи уажәы усс имаӡам. Ахәылбыҽха аҳәаракәа зҵарымҵаз ажәкәа еибарҟаауеит, ҳныжьны шәцома ҳәа иғызы-ғызуашәа саҳауеит. Акәытҵара изҭамлакәа, аҵла икәлаз арбаҕьқәа аки-киҳәа еиқәҿырҭуеит, Аублаатәыла иаладыртцәошәа макьана уаҩы имаҳац ажәабжь баапс – ахтцәара. Адәахьы еиҩжәаны итцаауеит, ахьҭа цәгьоуп. Аҩныҟагьы ахьҭа ҩнаҳаит, аха аӡәгьы дҩагыланы иҿыцәааз амца еиқәитцом, ишылаҳәызгьы рызгәаҭом.

Наҟтәирахьтәи акҿаҩра сыкҿатәоуп саргьы, снапқәа сгәыҵапсаны. Аҭаацәа ргәы зырҕәҕәаша ак аацәырызгарц сҭахуп, аха исҳәаша сҿашәом. Ашышҭӡывара скыдыпшылоит, алҩақ иареиқәатцәаз алыҕәра снатцапшуеит, нас, ҳабацәа ирықәлоу, ахәышҭаара иахакнаҳау архнышьна сназыпшуеит, сылацәа аахыстзар избац роуп урҭ зегьы, аха уажәы сара сзы иҿыцбарахуп. Урҭ иаҳагьы игәакьахеит, ипшӡахеит, иҳалалхеит... Изылшода абарҭ зегьы рааныжьра? Иҟазтцада уи еипш азин, ҳабацәа рабацәа иахьиз,

иахьаа̮заз, иахьыԥсыз, иахьыҩнартцәыуаз рыҩнаҭа деигьызмаха џьоук рзааныжьра?.. Абас инеилаҩынтуан схәыцрақәа, адгьылтцысраан еиԥш, ҳаҩны газҿазуашәа збон.

Ус, ашәхымс даахытцны аҩны дааҩнашылазшәа сыбла даахгылеит аԥҳәызба ссир Фелдышь. Нас, уа днеиҭатцны сахьынаԥшлакгьы иахьабалак лара дацәыртцуа лҿаалхеит. Фелдышь ҳнаҩс ақыҭаҟнытәи нхаҩык диԥҳан, лареи сареи ҳаԥсы еилатцәаны бзиа ҳаибабон, аха уи макьана аӡәгьы издыруамызт. Лассы-лассы маӡала ҳаиқәшәон, ҳагәҭыхақәа еибаҳҳәахьан, ҳазыԥшын ҳанасыԥқәа анеилаҳтцо амш. Уигь харамызт, ҳаԥхьа иааиуаз ҭагалан иахҳмырԥарц ҳаӡбахьан. Сҭаацәа, гәҩарақәак зларымаз ала, хәыҷы-хәычла ачара аҿазыҟатцара иалагахьан. Фелдышь уажәшьҭа ишԥаҳаԥсыхәо ҳәа дтцаауазшәа саҳауан. Иулшарыма сара сааныжьны амшын ахылара?» – дгьатцәыгьатцәуан лара. Сара урҭ лызтцаарақәа рҭак аҟатцара сылшомызт, сгәаҟуан. Исыӡбеит, уатцәы шаанӡа сыҩеыжәланы, дахьыҟазаалакгьы дыԥшааны слацәажәарц.

Сашьа Мата иӡбахә ҳәаны сан рзаа-рзаа лыгәызы-ғызрақәа схәыцра саалырхлоит. Сан илыцдырғызлоит саҳәшьцәагьы. Саб затцәык ҟыт ихәылшәом, дхаҳәшәыгәхазшәа арымӡ дықәҟатцоуп. Аӡын тцхы ықәҳан ацара иаҿуп, аха ацәара згәалашәода! Ус иҟьаҟьаӡа иҳаршозар акәхарын, аха ахухуҳәа иаалырҟьаны ҳла шит, џьоук ааигәа ишабаз аашьомызт. Ашә ааимԥааны санындәылтц, абартца иаатцалахьан ҩыцьа арԥарцәа, наҟ-ааҟ сашьа итцагыланы. Аҩны данааҩнаргала, иоуразоуроу аҟәада ихьшын. Сани саҳәшьеи еибархьусууа иааикәшеит. Итцагылаз иҩызцәа руаӡәы:

– Шәымшәан, абаапсы, дызгаша акгьы имыхьит, иуаҭәаашшара хәуп, ацхыраара ишәҭ, ҳарҭ ҳашьҭахьҟа ҳахнымҳәыр ҟалом! – иҳәан, ахәы днаган ацәар-

дағәы дныҟәҵаны, аҩыцьагьы рышьҭахьҟа инагьежьит.

– Амца шәҩатцха, аӡы кнашәх, аӡыршы хҭаххоит, ишәырлас! – аҭаацәа ибжьы нарылаиргеит саб. Сара даасыпхьан, Мата ишьа илабан, анарма еипш дышкәакәаӡа дахьыкәыз ҳнеихалан, иматәақәа ҳапсахит, ихәра хащтит, саб изнапык усгьы ихәомызт, сара сицхраауан, ахәра ҿаҳаӡәӡәааит, ашьанкылага ахәшә нахьишьит. Ҳамырза урҭқәа илан, нас ахәырбгьыцқәа наҟәҵаны ахәра ҿеиҳәеит. Зны ахыртцәы ӡҩаны идыржәит, нас ацхарпа ҟаҵаны иҿахҵеит. Зыцсы еихәлаханы иҟаз ахатца хәычы-хәычла ипсы ааҭалеит, ибла ҭырхаха аҭаацәа дааҳалапшит.

Убасҟан ауп, саб, иҟәардә днахан, ачымазаҩ иапхьа данаатәа.

– Дад, умшәан! – иҳәеит иара, ибжьы хаакәакәараӡа. – Ишәарҭоу акгьы ыҟам! Уаҭәа абаҩ еибгоуп, Анцәа урыцҳаишьеит, уеибганы аҩныҟа ухынҳәит!

– Сыхнымҳәыр акәымзи ибзиаз, саб! – ацәажәара шилымшозгьы, сашьа дгәамтцхамтцуа дналагеит: – Ахьымӡг усыргеит, сҩызцәа пшаахқәа ахьҭахоз сҭахар акәын саргьы! О, саб, уахь цәгьарамзар бзиарак ыҟам, ҳаӷацәа ҳҟәаҟәаса ҳақәыртцеит, инкыланы иҳамаз ҳхырӷәӷәарҭа цсыбаҩла ихҟьаны ҳапыртцит. Иаанхаз, сара сназлаз, жәипшь-ҩык аҽцәа ар ҳакәшаны цьара ҳкыдырцалеит, ахи ахәшәи анҳамтцәа, ҳаҽраҳамҭар псыхәа амоуа ҳҭагылеит. Аха уи згәаӷьуадаз! Артцәаасыртцәаахәа ҳаипхыҳәҳәаны, ҳаҽқәа ҳаарысны аӷацәа рыжәпара ҳнажәлеит. Ҳеы апырцәқәа збылуаз ашәақьмцеи, аҟәыршҩы еипш ахыртҟәац иааиуази ҳнарылсын, амшын ахықәахь ҳдәықәлеит. Сара, ишыжәбо еипш, суаҭәа ахы аҟәшәеит, уи иалҟьаз ахы сҽы сытцнашьааит. О, сҽы марқапа, Хакәла ҳәа зегь еицырдыруаз, иаразнак илеизҟәыҿит, сара сахҟьаны асы снылаҳаит,

суаҭәа дысны иаасыцрахеит, аха уеизгьы сҩеиханы саақәтәеит, уаҳа саузгылахуаз. Санынапш, еихьыс-еипысуа инеиуаз сҩызцәа ныққәыххит Ҵәаҳәыр-кыра ҳәа иахьашьҭоу амшын газго изҵажьу абахә ҳарак. Ҩапхьа арцәаасырҵәааҳәа инеипхыҳәҳәан, рыҿқәа аҟамчы нарыжәҵан, аҳаракыра ахьынтәи, абахә иаҿаапкны адсылара иаҿыз, иблаҟыблаҵәоз амшын рыҽнарҭеит. Сыблақәа абри рымбакәа, суаҭәа иақәшәаз схы акәмаҷира иҭашәар акәым-зи! Сҩызцәа пшаахқәа уажәшьҭа иабаҟоу, амшын иахәаҽеит, сара сгәы ҩарханы сыбзиахәха аҽҳәа сыҽҳәаиоуп, сан лқашь ыфауа. О, саб агәымшәа, ари хьымӡгуп, изысҭахузеи уажәшьҭатәи апсҭаза-ара?!

Абри ашьҭахь ҳарҭ иҳабашьуаз, абри иҟалаз рзым-батәбарахан акәу, уаҳа изеихсуаз уаҩ дрымбан акәу, ашәақьмца аанырқылеит. Сара саазгаз ҳгәы-лаҷкәынцәа ҩыцьа, апса абабара иалатәаны, ҳара аҽцәа иҳацхраауа, хаӷацәа иреихсуан, сышкаҳаз ан-гәарҭа, аимгеимцара рхы иархәаны, саашьҭкәыцәа-аны, бахәҩыцала срыманы амҩа иқәлеит!..

– Уҭынчха, сычкәын, дад, уҭынчха, уара хьымӡг умаӡам, ууалпшьа наугӡеит. Аибашьраҿы ус-оуп ишыҟоу, џьоук ҭахоит, џьоук аанхоит аамҭа-ла, уашьҭантәи аидыслара аҟынӡа! Уҭынчха, дад, ҳамҭак аҟара улацәа узеихьшьыр, апсгара унаҭоит, – Мата ихы шьышьуа, иргәыбзыӷра, игәшәымшә аҳәа-ра даҿын саб. Ачымазаҩ илацәа нҭааит. Ҳара аҭаа-цәа, лацәеихшь ҟамҵакәа, ҳшеилатәац ҳаилатәан.

Ус ашара адәы иаақәлеит. Дук мырҵыкәа, асы еиқәыцә изқәыжьыз ашьхара иҩавҵын, амра хаа-кәакәараӡа, гәырҩеи гәаҟрылеи иҭәыз ҳаҩны абарҵа иааҵачҷеит.

Саб иаха еипш акәымкәа, иаҳа длахҿыхын уажәы, аҳәсақәа днарыцҳаҟьан, афатә дирҟаҵеит. Дахьтәац

аишәа аханы днатәан, мчылатцәӄьа акраахҿеитцеит. Ачымазаҩгьы мачҷ деигьшәа даапшит. Саб иҽеилахәа-иҽеилаца дааин, аҭаацәа даахалатәан, ус даацәажәеит:

– Уарбанзаалакгьы, дыԥхәыс-дхатца, гәкажьра шәмыхьроуп! Ахаан ҳазқәымгәыӷуаз ҳзыӄалеит. Диашоуп ҳахәԥха, ҳхымтцәар ӄалом, ҳаԥсы-ҳанха, еибашьрак ахьыӄам дгьылк ҳзыԥшаауазар, ҳдәықәлап. Уаҳа шәымԥшын, шәалага аҽырхиара!

– Ишԥа? Ҳашԥахтцәо, саб, закәызеи иуҳәо? – ихәрагьы агәхьаа мкыкәа, аҭҳарцәҳәа ииарҭа даақәтәеит сашьа, иахеижьҭеи ҳара ҳазмырцәоз агәҭыха уажәада измаҳацыз.

– Уҽырҭынч, дад. Ҭырқәтәыла џьанаҭ дгьылуп рҳәоит, асулҭан даҳзыбзиахар, џьара дгьыл ҿацәк шԥаҳмоури, ҳанхап-ҳантцып, амлеи ахьҭеи ҳеаҳаргарым. Ҳдәықәлап ҳахәԥха ишәшьыра ҳатцагыланы, уи акыр зылшо уаҩуп, хылаԥшра ҳагижьрым, – абас даҿын саб, иаха дшызбоз акәымкәа, иахьа Алоу-иԥа Шьардын икәал дҭагыланы.

– Иууазеи, саб, уажәымҭа цәгьахама? – ҿааиҭит Мата, ҩаԥхьа иарҭа даақәтәаны. – Уара уакәымзи аибашьра ҳадызцалоз, нас узӄаҭәаада иахьа? Иугәаларшәа заӄацьара уеибашьхьаз, иԥхьаӡа заӄацьара иҿаҿаӡа иуну ухәра шәахсҭақәа!

– Иӄоутцозеи, Мата, улытцӄьа-ҩатцӄьо, ашоура умоуп, ацәажәара узеицәоуп. Исгәалашәоит, дад, исхаштрангьы сыӄам урҭқәа зегьы, аха шьҭарнахыстәи ашьакаҭәаара шьаҭарӡгоуп!

– Мап, мап, жәлары зегьы ус ихәыцӡом! – саб снеиҿаԥеит саргьы, – егьырҭ зегьы ҳшыӄазаалакгьы, аублаақәа ҳԥыза Ҳацьы Кьарантыхә, Алоу-иԥа Шьардын иеиԥш иабцьар шьҭеитцом, иԥсы ҭанатцгьы идгьыл гәакьа нижьырцгьы дыӄам! Саб, аҳаҳаи, акы уамжьааит, иухшазгьы иахьакәым ҳхы умырхан!

Абас акыраамҭа сгәы пыжәжәо аҵәажәара саҿын, сара саалгар Мата дналагон, ҳҩыцьагьы аҳәашьҩы иеипш ҳаб ҳаиҿагыланы, игәы иҭеикыз иапрыҟәҟәаара ҳаҿын. Иара дтәаны даҳзызырҩуан, иҳамеикуамызт, аха уеизгьы ҳаргьы дҳақәшаҳаҭхомызт. Нас дҩагылан, илабашьа аакыдихын, ашә дхытцаанӡа даагьежьын, аҭаацәа деиҭанаҳалапшит.

– Жәлары зегьы ирҳәо ҳаҳап, ҳамацара зегьы ҳрылгәгәа ҳауцахуа! – даацәажеит иара. Нас, сара даасыхәапшын, абасгьы нацитцеит: – Зауҟан, дад, уара умаҵурахьы уца, Ҳацьы Кьарантыхә аизарахь дноугозар акәхап, уалаӡырҩы, анс акә, арс акә, иахьеи уатцәи ҳаиҳабыра акы рмызбар ԥсыхәа ыҟам усгьы. Сара ақыҭа сналалап, снарацәажәар сҭахуп ҳажәлантәқәа. Урҭ ирцәызӡарым, ирасҳәап Алоуипа Шьардын ирзынижьыз ажәа – ахтцәара шырзыпшу. Ирҳәо саҳап, нас!..

– Ҳаи, саб, ушызбо уеумшьын! Акаамеҭ ҟалоит анырҳәа ахәац абла ҭнахит ҳәа, зда ҳамам аублақәа рфырхацәа шьамхахьы ашьаӡа еимгәҳәауа, ахы иана҄ҿагылоу аамҭазы, ҳахтцәоит ҳәа улабарҟыгәуа ақыҭа ушпарылалои? – атаххәа иажәақәа рҿааирхеит сашьа.

– Уеилагама, наҟ уеыртынч сымҳәеи! – Мата днаиқәцәҟьеит саб.

– Мап, уи диашоуп, цьаргьы умцароуп, саб! – саатцҟьеит саргьы.

– Уара узқәыло ԥсахра мҩоуп, сумшьыкәа усзышьтуам! – иҳәан, сашьа ихыза напхьаршәтны, аӡәгьы ҳааизыбзиамхаӡакәа, инапқәа неитцыргәаны дҩагылеит, аха иеизнымкылакәа, – Ы-ы-ы, Аллаҳ, Аллаҳ!, иҳәон, дааҩнытцәаан, ипсы илышәшәаны, аҵәарҭа днылаҳаит. Сани, саҳәшьцәеи, сареи ҳаххымшақә ҳнеихаххит.

Саб уаҳа дҳазхьамԥшыкәа, дындәылтцны дцеит.

АԤЫХӘТӘАНТӘИ АИЗАРА

Ҳаӷьы Кьарантыхә хадас дызмаз Аублаатәылатәи аиҳабыра, арахь Ҭырқәтәылаҟа ҳаныӡхытц меӷьлис ҳәа изышьҭаз, зынӡак жәохәҩык ракәӡан иалахәыз. Урҭ рахьтә ҩ-ҭыпк, сара санаҿу аамҭазы. Аԥсныҟа аԥкыс Аублаатәылаҟа зхы кыдыз аԥсуа жәлақәа ахҷыԥсааи асаӡқәеи иртәын.

Мзымҭа аӡиас аԥсҭа иҭанхоз ахҷыԥсаа рахьтә уи аҭыԥ изалхын урҭ ԥызас ирымаз, аԥсаса рацәаны иззаныз, анхаҩы Баӷ Кьаӷәса Бзыԥи Хәасҭеи аӡиасқәа рыбжьара инхоз асаӡқәа рахьтә – аамсҭа Рыд Уахсиҭ.

Аублаатәыла ахаҭаҭцәҟьа Ҭырқәтәылатә авилаиетқәа иреиԥшшәа жәеиза ҿацәк рыла ишан. Ҳахтцәара жәабаҟа шықәса шагыз ауп ус ашарагәы шыҟалаз. Ҭабыргны, уи еимакхеит, еиҿакхеит, аҭыӡшәа ӷәӷәа ахылтцит. Ӷьоукы-ӷьоукы аҭыԥантәи аамсҭцәа хазы-хазы аҳрақәа ирымаз рыцәнарӡыр ҳәа ишәаны, иԥаԥашькны, ари ҳара иаҳҭәым, ҳабацәа рхаангьы иҟамызт, иаҳҭахым ҳәа иқәгылеит, аха иара аԥшьызгаз Ҳаӷьы Кьарантыхә, нас Бараҟаи-иԥа Заԥшь Аҳмеҭи атәыла ахьчараҿы, жәлар реиларҭцәара азыҳәа уаҳа ԥсыхәа ыҟам ҳәа иана҄ҿагыла, иамазкуазгьы акгьы рылымшеит, дара ртәы иадыргеит.

Тәыла҄ҿацәцыԥхьаӡа аԥызацәа иазалхыз зегьы неиҩымсрыда аиҳабыра иалахәын. Урҭ рахьтә, иахҳәап: ҳара ҳахәԥҳа Алоу-иԥа Шьардын, еиҳаб еитцб Бараҟаи-иԥацәа Аҳмеҭи Ноурызи Заԥшьаа, Зоурым-иԥа Ҟасым, Бақьыр-иԥа Ӷьанҭемыр, Нарчоу-иԥа Сеидыҟ уҳәа, реиҳараҩык аамсҭцәан. Аӡәык-ҩыцьак анхацәагьы рылаԥсан. Урҭ уала-ҭахыла Ҳаӷьы Кьарантыхә изааигәаз, ма егьырҭ аамсҭцәа нагақәа рабаӡӡеицәеи рыбзыцәашьцәеи ракәын.

Атәыла҄ҿацәқәа рԥызацәа иреиуамкәа даҽа ҩыцьагьы аиҳабыра иалахәын. Аӡәы – амсылман дин

ахада Саҳаҭқьари, егьи – аиҳабыра ирыӡбоз рықәҵарақәа шәҟәыла ишьҭызхуаз адефҭарҭаҩы Мыса. Уи аишәахьча имҵаргыланы, иҵысхә ҩыгақәа еихырҕҕа иапхьа иқәҵаны, ак шьҭаҵо, ак шьҭыхуа, аизараҿы иқәгыланы ицәажәоз ирҳәақәоз, еимаркуаз-еиҿаркуаз, нас аҵыхәтәан еиқәшаҳаҭны ирыӡбоз уҳәа, ҭырқәшәала арыҕьарахьтә арымарахь анбанқәа еивҵапсо, ихы адырпсыланы анҵара даҿын. Иара ихаҭа ус еизарак аҿы дықәгыланы дцәажәо уаҩы имаҳацызт.

Аиҳабыра тәарҭас иалхны ирыман Бырзықьаа рынхарҭа, Быҭха ашҭа ҳәа изышьҭаз ахьыҟаз Мыҭҳас ақыҭаҿы. Пхнызар – аиҳабыра еизон, ашҭа еиҵых агәҭа иқәгылаз, ажәҩан хыла иҵызпссоз аҵь дуқәа рымҵаҟны, ӡнызар – ашҭа аган аҿы, зеипш ҭаӡам аӡыхь азааигәара амецьлис азын мацара иҟаҵаз аӷәтәы ҩны аҿы.

Убри ахьатә ҕәтәы ҩны аҿы ауп иахьымҩапысыз аҵыхәтәантәи аублаақәа реизара. Убра иагыӡбахеит мҳаӡьырра аҵара. Уи ахҵәара шьаҭарӡга аҵыхәтәаны убри еипш аҟны ҳқылнагеит, сара аӡәы зыҵәык сыда аублаа бызшәала ицәажәо адунеи аҿы аӡәгьы дыҟаӡам уҳәаратәы.

* * *

Март аналагамҭазҵәҟьа акәын. Уи амза Аублаатәыла ахьаҳәхьачара адыруеит, мышкы ҩынтәхынтә аҽеиҭанакуеит: зны амрахәага хаакәакәараӡа, зных апша ҵәыҵәы, ақәабаасабаа аланы, нас ақәа мацара ахаҽаҳәа икыдҵәаны аҵара иналагоит.

Асы еиқәыцә ишышьҭаз, ауха ақәоура иаахҭанакын, ҭыҳәҭақәак рҿы аҳәынҵәа зыхьтатаз кәамҟьақәак рыда, егьырахь иныкәӡәӡәаа иагеит.

Ашьыжь икаххаа ажәҩан еилганы ишыҟаз, иаразнак иаашәшьын, зны ақәа шлеиуаз, асгьы нацнаҵеит. Ақәыцқәа хьзырнааауаз апшаҕьы амахә ҟьан-

тазқәа ианаарыласлак, аԥсабара қьы-ӷызуазшәа уаҳауан. Уи аҽены, адәныҟа уск иаршаҟьоз ида, амца аҽеҳәытцра уадаҩын.

Шьыжьнатцы аиҳабыра еиҭатәахран иҟан. Ҳаџьы Кьарантыхә сицны, ашьыжь аусҳәарҭа аԥхьа ҳанааҽыжәтц, аиҳабыра иалахәыз рыдагьы, имаҷымкәа ажәлар еизахьан. Абжьааԥны ас ажәлар анеизалоз ари аштаҿы гәырӷьарахон, ашәаҳәара, акәашара, ацәҟьара кыдтцан ахысра, аҽырхәмарра… Урҭ абаҟахыз уажәы, аԥсраҟны аџьабара иалатәазшәа, зегь рылахь еиқәыршьшьы, настха-аастха, гәыԥгәыԥла рыҽшаны, рыбжьы нытцакны еицәажәо еилагылан.

Аусҳәарҭа абартца итцатәаз аиҳабыра агәырқьҳәа иҩагылан, ахада иааиԥылеит, аԥсшәақәа анааибырҳәа ашьҭахь, Ҳаџьы Кьарантыхә днараԥгыланы, инеибарԥшы-ааибарԥшны аизарахь иааԥхьаз зегьы ауада ҭбаа иныҩналеит.

Ҳаџьы Кьарантыхә дышиашаз арымӡ ҟьаҟьа дуқәа днарыбжьысны, аханы зымацара игылаз аҟәардә днықәтәеит, ишьҭагылан инеиуазгьы наҟ-ааҟ еиҿаԥшуа, арымӡқәа рҿы рҭыԥ аанырқылеит. Аублаатәылатәи ауаа ҟәыӷақәа, ашьауардын ахшыҩ змаз, ҳныхаԥааҩ Соулаҳ раԥхьа днаргыланы, ауада ҭбаа иазкуаз, агәырқьҳәа иааҩналан аиҳабыра ирыкәыӷӷаша иаагылеит.

Саргьы, аиҳабыра хада ишькылкҩы злвсакәыз ала, анеира сақәиҭын, иҩналоз сыҽрыларӡны, кәакьҭак аҟны саакҿагылт.

Зегь рышьҭахьӡа дааҩналеит адин хада Саҳаҭқьери, сарақь шкәакәала ихы ҭалаҳа, ишьапы зықәиргылоз адашьма ҭабгар ҳәа дшәозшәа, ашьшьыҳәа ишьи-ишьи еиқәтцо, атцәаца азна аӡы ихы иқәгылазаргьы џьара икаҭәарымызт, диашаӡа дышнеиуаз, Ҳаџьы Кьарантыхә изааигәаара арымӡ аханы днатәеит.

Нак̓-аак̓ арымʒк̣əа р̦ы ибжьа̦-бжьа̦аʒа т̦ыпк-т̦ыпк т̦ацəын. Урт̦, аизарахь икылымсыз, Ахҷып-сынтəи Баҕ Кьаҕəсеи Саʒтəылантəи Рыд Уахсит̦и рт̦ыпк̣əа ракəын.

Уаала ит̦əыз ауада акыраамт̦а ипшын изыҩҩʒа. Итəазгьы игылазгьы рыблак̣əа аиҳабыра рхада Ҳацьы Кьарантыхə изырхан.

Уи дтəан, инапсыргəытцак̣əа ишьамхы ик̣əкны, икылкааны иапхьа адашьма дык̣əпшуа, акыр тцхи-мши т̦ынч ихы нык̣əтцан дышмыцəацыз мҩашьо, иблак̣əа т̦чаан, илакытцак̣əа тцшəаан, ипшшəы ихы-гга.

Нас, д̦ыхазшəа ихы дҩахан, итəаз даарылапшын, ашырҳəа даагылеит, илахь маҷк ит̦ахалан ихаз ихылпарч еик̣əатцəа цыҩцыҩ ихагəт̦ахь иҩаскьеи-геит, еицырнааны ик̓əныз иҕəакьиа к̓ама аариаша-ны, инапк̣əа еиларшəны амҳаст̦а инык̣əитцан, акы ипхьаʒозшəа ат̦уан днатцапшит. Абжьаапны дшашь-цылаз иажəак̣əа ахыртк̓əац анаауа еипш еицыргы-ланы идəык̣əимтцакəа, иахьынʒазалшоз и̦еырт̦ынч-ны даацəажəеит:

– Аиҳабырагьы, аизара иаднагалаз ажəларгьы, абзиара шəык̣əзааит! Иацынʒа ҳаибашьра уск̣əа зеипшраз усгьы ижəдыруеит, ̦ыц акгьы сзацтцом. Аибашьра еилашуеит, еихсыҕьшьак амаʒам. Аурыс ҳəынт̦кар ир иахьабалак иааҳакəыршаны ажəылара иша̦ыц иа̦уп. Ҳашьт̦ахьк̓а ҳнеит̦атцыргьы абаагəа-ра еипш ҳзык̣əгəыҕуаз ҳашьхак̣əа ракəын, уахь ала-гьы ишəарт̦ахеит. Иаха атцхыбжьон апшыхəҩы иааз излаҳаиҳəаз ала, ҳаҕацəа рырхəт̦а ҕəҕəак Ашəынтəи ҳашьхак̣əа иаарытцагылеит, ахытцра ргəы ит̦аны. Амрат̦ашəарахьтəи, ишыжəдыруа, аинрал Геиман аагылашьа имамкəа ажəылара да̦уп.

Жəацы зегь ҳаиц̦акны уи аинрал иахь аинаала-разы идəык̣əаҳтцаз сара саб иашьа Бырзыкь Арслан-беи, ишыжəбо еипш, макьана ихабар ык̓аʒам, дыр-

шьу, дбаандаҩыртәу ҳаздыруам. Шәара шәыблала ижәбоит, Баӷ Кьаӷәсеи Рыд Уахситҵи жәацгьы ҳаизара иалахәмызт, иахьагьы икылымсит. Ари змааноузеи? Аханатә абџьар кны иҳадгылаз асаӡқәеи ахҷыпсааи рыҽехьаркит, урҭ цәгьара дук ргәы иҭамзаргьы, алакҩакра ихҭакны ишамоу ҩашьом! Мраҭашәарахьтәи ҳгәылацәа шаԥсыӷаа ракәзар, ишшәаҳаз еипш, рабџьар шьҭартцеит. Рыбжаҩык наҭхәаажәаа реипштцәӄьа, амшын ахылара иаҿуп, иаанхаз лакҩакуеит, изқәыркра рыздыруам, издыруада, ҳара иаҳзыԥшызаргьы сеидру! Аԥшыхәцәа ихынҳәыз изларҳәо ала, Далааи, Ҵабалааи, Ԥсҳәааи, ҩаԥхьа аҳ Ҳамыҭбеи Чачба дырԥырхагамхозар, иҳарҭахьоу ражәа еижьом, иахьеи-уахеи ирхымгакәа ар ҳзаарышьҭып ҳәа ҳгәыӷуеит.

Ӄәыӷареи хаҵареи згым аублаа раԥхьагылаҩцәа, шәыххь згеит, сара ишәасымҳәаргьы шәара ижәымбо иӄам иахьатәи амш аублаа жәлар зԥылахьоу амшқәа ишреипшым. Иахьатәи амш иаӡбароуп аибашьреи, аҭаслымреи, атәреи, ахақәитреи, ахҵәареи руакы. Хәычи-дуи, хацәеи-ҳәсеи ҳажәлар зегьы, итәаз аиҳабыра иаҳзырӡбарызеи ҳәа абри аҩны иазыԥшуп! Абри дырны, шәааи нас, шәыххь згеит, ҳхы неилаҳҵап! Хырԥашьеи зыԥшышьеи уаҳа ишыӄам усгьы изҳәатәузеи?

Иажәа абра иааҿахитцәан, ибла џьбарақәа рыла итәазгьы игылазгьы ааимидеит. Нас ашьшьыҳәа днатәеит, иаԥхьан еипш, инапсыргәытцақәа ишьамхы илықәырӷәӷәаны адашьма дықәԥшуа. Зназы иааҭынчрахеит.

Игыларыдашь уажәшьҭа ҳәа акҿыҩраахьынтәи сгәы хыҭхыҭуа итәоу срылаԥшуеит, аха макьана ҽыртцысра рымаӡам, анаҳәааҳәратцәӄьагьы рылымшошәа ауп ишызбо. «Алоу-иԥа Шьардын Ҭырқәҭәылаӄа ахтцәара усгьы иӡбахьеит, ара ианаацәырига, Ҳацьы Кьарантыхә избац иакәзар, урҭ аҩхацәак еидымсылар

псыхәа амам» ҳәа сгәы саатҳахәыцын, ҳахәпҳа дахьтәаз гәатаны снеизыпшит. Уи, ара ирҳәо, ируа акы усс имаӡамызшәа, иҿырмашьцаны, ижакьа еиқәатцәа ахыцьгәыгәынра инацәкьарақәа алархәмаруа, иапхьа атӡыварахь цьара иблақәа кыдхалон.

Ахьышәтҳәа, аидара хьантак наиқәҳәаны инкаижьызшәа, дӷагылеит амулацәа рхада Саҳатқьери. Инапсыргәытцақәа неиҿапсаны, ижакьа ҕарпшар инатцакны:

– О, Аллаҳтаала, шьарда зымчу, унапы ҳануп, улпҳа-угәыпҳа ҳагумыжьын, хара ҳамазаргьы ҳатоумтцан, иахьатәи амш ҳара ҳзы ирманшәал! – аныҳәара даҿын уи атуан датцапшуа, ибжьы тцыс-тцысуа. Ашьтахь, имахәаркәа неихышьны игәышпы инадтцаны, иапхьа еилаҕәаа итәаз аиҳабыра ашьшьыҳәа илапш нархигеит: – Аӡәгьы дзахыпаран дыҟам адунеи ҳшаны ҳақәызтцаз Аллаҳтаала ду ҳалахь ианитцаз. Уи зегьы ирзеипшуп, зегьы ирзыптцәоуп!.. Цеипшхәыс ҳажәлар ирымазар акәхарын, аамтала акәзаргьы, ари адгьыл аныттра. Аллаҳтаала иаҳзалихыз алахьынтца мчыла аҿагылара гәнаҳауп, ҳара иаҳуалуп ҳазшаз иҿапхьа аҿыррақатра! Сыбла самжьо иҟьаҟьаӡа санпшылоит амшын ирганы инагоу, агьаауркәа иаадмырбыз ҳара аублаақәа ҳамҩа ҿыц! Уи нагоуп Аллаҳтаала изаӡәу, адунеи абжак зымпытцаку асултан ду имзаҿа иатцашәтуа адгьыл пшьахь, Тырқәтәыланҟа.

Иахьшоурам, иахьыхьтам, ныҳәарада шәиипшьиира ахьырзымдыруа, ҳақымзар, гәнаҳа ахыҟам, иашамзар, залымдара ахьупымло, аҳра змоугьы, атәитәыхгьы ақьаф ахьырзеипшу, еиҕарада ауаа рнапы еибаркны, илеиҩеиуа, хьаабаада, амсылман бахча шәтышра иахьытцоу. Уи адгьыл хазына, Тырқәтәыла, шәааи, амсылманцәа, сара сахь ҳәа анапы ыргьежьуа игылан иаҳзыпшызар, нас аиҳабыра сшәазтцаауеит, иарбан ҳара ҳнызкыло, ҳаззыпшу?

Ҟәбина архаҟа шәахытҵ ҳәа аинралцәа иҳадыргало зынӡакгьы ҳхахьы иааҳамгароуп! Иҭаҳхуазеи ҳарҭ амсылманцәа агьааурқәа рҭыԥра! Дарбан џьанаҭ псыршьага баны, џьаҳаным еилашыра алызххьоу?..

Абас ибжьы ҭаға ныхтцаахтцо, иажәақәа цқьа игәылыршәа-гәылыршәо дцәажәозу, аматанеира даҿызу узеилымкаауа, акыраамҭа дгылан амула. Изаҳауаз рзы иҿыцмызт Саҳаҭқьери игәҭакы, уи иахьанӡагьы, астцәҟьа ихтны акәымзаргьы, акырынтә ажәлар адипхьалахьан Ҭыркәтәылаҟа ахтцәара. Аха уаанӡа уи заҳар змуӡоз, Алоу-иԥа Шьардын днарылатцаны аӡәырԥы, уажәы инытцакны рцәажәашьеи, рҿапшылара злаҟаз алеи, гәахәала ишрыдыркылаз ԥашьомызт. Тцоуп, иҟан, егьмаҷԥымызт уи иадымгылозгьы.

Дакӡамшәа адыххәа дԥатцҟьеит Бараҟаи-иԥа Запшь Ноурыз, кьаҿк, еиқәакы, еилацалак, ихаз ахылпарч кәахь ааихкәыцәааны агәапхәа иапхьа адашьма илықәижьын, ибла ҭысамсал ашкәакәарақәа ицьымшь хәымсысқәа аҽып-аҽыпхәа амацәыс еипш инарытцацырцырын, артцәаа ааҭиргеит.

– Ари ахацәа иреизарам! Ари зеизароу, ихашәтцозар, аҭакәажәцәеи аҟәыдырпацәеи роуп! Хымш раахыс ҳабла ҭкәыкәы ҳаидтәалоуп, аҳы, иҳаӡбаз ак сашәҳәозар! Ҳажәлар ашьа илагылоуп, арахь ҳарҭ ҳаидтәаланы аҟәыдырпара ҳаҿуп. Уара, шәааи нас, ҳхацәа маҭәақәа лаҳшәыхны, пҳәыс маҭәала ҳеeилаҳҳәап, ҳабџьарқәа ҳаҟәныхны, атыша илҭажьны амҳабысҭақәа шьҭаҳхып, агьааурқәа ртәаны крырҿахтцалап, ҳақәгьежьааны рыматҵ аауլап! Ҳарҭ аамсҭцәа, шәыххь згеит, уажәшьҭа анхацәа рапхьа ҳазлагыларызеи, ас ҳшәыргәындахар? Ргәы ҳахшәазар акәхап, ажьызатцәҟьа ашәара иаҟәытцит. Аҽы зтәыз аҽы уаара даҳәон ҳәа, ҳара адунеи ршеижьҭеи ҳхатәы дгьыл ҳамоуп, нас, ҳзаҳәарызеи џьоук

рыдгьыл! Ҳарҭ иаҳхароузеи, нас, ҳадгьыл пшӡазар, ибеиазар? Мап, дадраа, ҳара ҳаԝны ҳаҟоуп. Ҟәбинагьы ҳҭахым, иара убас Ҭырқәтәылагьы! Мап, мап, дырԝегьых мап, ашәыргәындақәа иахьырҭаху ицааит, ублаа затцәык иҟны ҳнеиаанӡа ҳаибашьуеит!.. – ихылԥа аашьҭыхны, асаба нақәыршәшәаны, ихамҵакәаны, ус инаиваҵаны днатәеит Ноурыз.

– Диашоуп Ноурыз, диашоуп! – иаагеит абыжькқәа.

– Тәыс ҳаҟамызт, ҳагьыҟалом! Ҳазхылтцызгьы хацәан, дарбанзаалак аӡә иаԥхьа рхы ладмырҟәыцызт, нас иарбан ҳара ҳзыцәшәо, хаҕәҕәацаӡа ҳаԥсадгьыл ҳшьапы ықәгылоуп! Агәыркқьҳәа иҳацгылап, ҳара ҳхацәахар, Ахҷыԥсаа, Асаӡқәа, Далаа, Ҵабалаа, Аԥсны зегьы! – абас аҕьаца-ҕьацаҳәа даацәажәеит, Ноурыз ииҳәаз дацԥыҳәаны, иӡара ҭарбаҕьа икны дахьгылаз, Хьрыԥс-иԥа Мураҭгьы. Уи аукы, фархьк, ихы ҷапшьӡа ҿыц исаны иахьыҟаз, ижакьа еиқәатцәа иаҳагьы ихы-иҿы ианчылазшәа убон.

– Ҳаибашьуеит, ҳаибашьы! Аԥсцәеи абзацәеи иахьа еилҳаргароуп! – днаҵаҳәҳәеит, дарбан сгәалашәом, настҳашәа итәаз даҽаӡәгьы.

– Дадраа! Шәаагыл, ишәыхьзеи? Ҳаит, амарцьа, ҳәа атцҟьара ианхәтцәықәхгоугьы ҟалоит! – ныбжьеигалеит Ҳаҭхәа-иԥа Сиҭ. Уи ҳара ҳҭаацәа иҳазгәакьаз уаԝын, саб иаҳәшьатцәҟьа диман, дцәажәаԝын, аиҳабыра даламзаргьы, анхацәа рахь аӡәы ҳәа иршьоз хатцан, Ҳацьы Кьарантыхәгьы дизызырԝуан, ҳаҭыр иқәитцон.

Сиҭ ибжьы шаараҳаз, зегьы ацәажәарақәа иаарҟәатцын, инеизыԥшит, аха иара дгылан уаҳа акгьы мҳәаӡо.

– Сиҭ, уара ахшыԝ ду змоу уаԝуп, иҳауҳәозеи, уажәа ааҳалоутцар ҳҭахуп! – ҿааиҭит Ҳацьы Кьарантыхә.

– Ишәасҳәозеи, дадраа, сара сыхшыԝ хәыҷ иазышьҭыхуам ари еиԥш жәлары зегьы ирзеиԥшу аус

ду. Сара схатәы ауп ишәасҳәо, сыҷкәынцәа ахꙩык, иахьа аибашьра иалагылоу, рыԥсы ҭагәышьазар, урҭгьы налаҵаны, анс акә, арс акә, абарҭ шәеиԥш зда ҳамам анагақәа иӡбаны ишьҭышәхуа ҳадгылоит. Далаа Хылԥацәгьа-иԥа дрывасҳакьуан ҳәа, шәара шәҳәатәы ҳавагыло ҳаҟам! Амала, дад Кьарантыхә, амра агыламҭаз ашәаԥшь ҵнагоит, ианҭашәоуагьы ашәаԥшь ныжьны иҭашәоит. Сара уажәы избо мраҭашәаран шьҭахьтәи ашәаԥшь ауп, иара уигьы шьаԥшшәалоуп, алаҕырӡ хьшәашәа ахәлыкәкәоит!..

Иаанагозеишь аҭаҳмада иажәамаана ҳәа ихәыцуазар акәхарын аизара иалахәыз, ҳамҭак, иҭынчран, аха нас итәазгьы игылазгьы ауухәа иааилалеит. Ҳахәԥҳа Алоу-иԥа Шьардын иахь сеиҭанаԥшыхит, уи дшынатәаз еиԥш деиқәпата, изакәызаалак ҽырҵысра имамкәа дтәан, ибҕа аҭӡывара инадҵаны. «Ишәҭаху шәҳәала, сара стәы усгьы иӡбоуп рҳәозшәа акәын иблақәа шынаԥшуаз. Еиҳарак сара хәаԥшырҭас исымаз, баа дуҵас сзықәгәыӷуаз, наџьнатә зыгәра згоз Ҳаџьы Кьарантыхә иакәын. Уи уажәы иаҳа длахҿыхызшәа збеит. Инапы анꙩышьҭих, ауада иꙩныꙩуаз аҕьалпалбжьы хәычы-хәычыла иааиқәтәеит.

Убасҟан дꙩагылеит Бараҟаи-иԥа Зацшь Аҳмеҭ, иацхьан игәы анеилахх зхылԥарч зыхԥааны иказыжьыз Ноурыз иашьа еиҵбы. Шьхынгылак, еинаалак, иӡара мыркатылла ихуҵәарын. Ичоуҳа кәымжәы цыꙩцыꙩуа, икаба шкәакәа аҵыԥшуан, бџьарс акәымкәа, ус асифаҭаз иныҟәигозшәа иразныԥсараха ҟама хәычык иҟәнубаауан. Икәымжәы иаԥшшәылаз ихылԥарчгьы, наҟ-ааҟ ажәꙩақәа ылганы, уажәымзар-уажәы иааихшәартә еиԥш ихы ашьҭахьҟа инаскьаганы ихан, ибарфын жакьа иаазыркьаҿны иҵырффан.

Ҳаџьы Кьарантыхә уи ауаꙩ данибоз игәахы еиҟәыҷҷон, аха ԥсыхәа ахьынӡамаз иҵәахуан, диҟәиҟьарц

иҭахымызт. Ихтны иааимацәгьахар, Бараҟаи-иԥа Аҳмеҭ аурысқәа рахь дицәыиасыр ҳәа дшәон.

Уажәы Бараҟаи-иԥа Аҳмеҭ дшыԥагылазҵәҟьа, иаразнак ацәажәара даламгеит; ихьтәы сааҭ ааҭиган, днахәаԥшын, ачаққәа ахԥа наиркын, наҟ инаиҵәахит, иҳазырҭрақәеи икәымжәы аԥшьқәеи днарыхәаԥш-аарыхәаԥшын, иааирҿееит, нас ипатреҭ ҭихуазшәа, иарҕьа напы игәышԥаҿы икәымжәы арҟьара инавцатцаны, диашахәтцәаӡа даагылан, ибжьы мырдуцәакәа, аха зегьы ираҳаратәы даацәажәеит:

– Иагарааны иаҳҳәахьазаргьы, абыржәы еиԥш аублаа жәлар амахәԥа ҳақәымгылац! Лассы ҳазлаҟоу ҳзымԥсахыр, ҳзықәгылоу ҳатцаԥтцәоит, ҳшыжәлару зегьы хлантцы ҳцараны ҳаҟоуп! Изхарада? Раԥхьа иргыланы – ҳара. Шәааи, иаахтны ҳаицәажәап, ҳазԥа ааӡарым; аурыс ҳәынҭқар ир рабашьра ҳаламгаран ҳалагеит, ҳара ҳнаԥс егьырҭ ашьхарыуаагьы. Шәгәы иалымсын, шәыххь згеит, ҳабацәагьы ҳаргьы ҳаблақәа хԥаны акәын ҳаҕа ҳашиабашьуаз, имчхара ду аабар ҳәа ҳшәаны! Абас, дадраа, ҳахгьы ҳазгәамҭеит, иҳабашьуазгьы имч ҳзымдырит!

– Уанбаҿыхеи, Бараҟаи-иԥа! – изымчҳакәа дныԥнытцәааит Ҳаџьы Кьарантыхә, ахьышәҭҳәа дԥатцҟьан. Уара уакәымзи, мшәан, Ҳаџьы Бырзықь бзиахә ҳаԥхьа дангылаз аахысгьы ҳажәлар аибашьра иадызцалоз. Дарбан, нас, уара уакәымзар Ҭырқәтәылеи Англызтәылеи ирызцоз ацхыраарәзы? Уахынтәи ҕбала аџьаԥҳаны ӡхызгоз? Нас, иахьа уима, уабаҟаз?

– Уажәы имбеит Бараҟаи-иԥа ажьа еиԥш ишьҭа арӡра! – ныбжьеигалеит Саҳаҭқьери дахьтәаз, дшатцәышатцәуа.

Ауада ҭынчхаанӡа ус дгылан ацәажәаԥ иҿеидыԥсала, аӡәгьы диламцәажәаӡо, нас зхы ларҟәны итәаз аизара ахантәаԥы днаихәаԥшын:

– Иуҳәо иашоуп, Ҳаҵьы Кьарантыхә, уххь згеит, абарҭ зегь шәеипш саргьы исымоуп агха. Уск̍ан сыԥсадгьыл ахақәиҭра сыхьчоз ҵьысшьон, хаҭалагьы, ижәдыруеит, зак̍антә аҳәаҭыхла ҳаҕа сиԥылахьаз. Аха урҭ зегь ҳара ҳзы шьаҭарӡгахеит. Ижәдыруазааит, раԥхьатәи ҳшәақь аурысқәа рахь ианааҭк̍ьа инаркны, ҳара ик̍аҳтцеит риашашьа змамыз агха! Баша ҳ҆еықәааҳхит, ҳ҆еыхҳартҵәеит! Абааш хаҳә еилаҭәаахра хагәла ҳасит, ҳхы акәтаҕьқәа реиԥш инадԥаҳ҆еылеит – уаҳа акгьы! Гәыбҕанс ираҳҭозеи аурыс еинралцәа? – Аҳмеҭ иажәақәа наигӡон. – Аублаа аиҳабыра иалахәыз ҵьоукы зны ҳарнаалеит, ачынқәагьы ҳарҭеит, нас, изааӡарызеи, асулҭан ҳиқәгәыгны ҳааҳәит, абҵьар шьҭыхны ҳнар҆ҿагылеит. Уск̍ангьы иаҳзымдырит, иахьагьы еилкааны иҳамам, адунеи аҳәынҭқарраҟәа зегьы, ҳара даара ҳзықәгәыҕуа аҭыркә сулҭангьы дналаҭцаны, аурыс ҳәынҭқар ишиххәыцуа, ихтны ирымҳәозаргьы, ишиҵәшәо! Ҳара ҳазҭашәаз арыцҳара еиҳараӡак изыхк̍ьо – даара ҳзықәгәыҕуа уи асулҭан ԥсика ҳәа харгәыдиҭцоит акәымзар, аурысқәа драцәажәоит, ҳара ҳзын драбашьран дык̍аӡам. Абри дырны раԥхьаӡа ҳадгьыл ршьапы анныҟәдыргыла а҆ены инаркны, аинралцәа ҳарнаалар, ҳа҆ерахҭар акәын!

– Уара ухы ԥ҆еыҭцәк̍ьаны укылсит иахьатәи аизарахь, сашьа, аха иѕдԥу҆елаз ауп исзымдыруа! – дыԝнык̍ааны даатцк̍ьахит Барак̍аи-иԥа аиҳабы. – Уҿы излаҭытцӡазеи агьааурқәа ҳарнаалап ҳәа ажәа иуҳәаз? Ара итәоу ҵьоукы акы иақәыркыргьы, уареи сареи, анкы илыхшаз, аинралцәа рнаалашьас иҳамоузеи, суазтцааууеит, Аҳмеҭ? Еиҕырк̍аны иказыжьда ԝыцьа ҳашьцәа бзиахәқәа? Нас урҭ ршьа зураны ик̍ада, уареи сареи дара зшьыз агьааурқәа ҳарнаалар? Мап, мап, саб иԥсаныс анысҳәа, ихатца, аинышәаразы да҆еа ажәакануҳәа, ԝыцьа аишьцәа ахьеидыԥсылаз рҳәо, схы шудысшьыло! Уанӡа сноумган, нак̍ уҳалтц, нак̍!

Афра гәыжәлацәгьа Ноурыз, иҟама абжараҟынӡа иаатӷихит, аха ҩыцьа ахацәа неин, деимырхха дааныркылеит.

– Ашьра зқәугьы џьара ажәак иртахьеит! Иҟалазеи, уара, сажәа анагӡаха сышәтӷа!

– Иуҳәаша уҳәахьеит, уажәшьтӷа уаҳа иацутӷарызеи?

– Ишәыхьзеи, уара, ҳааизыӡырҩып, нас, шәҽааиқәышәк!

– Ишыжәдыруа, ақыртқәа ҳара ҳатцкыс хыпхьаӡарала акырӡа еиҳауп, аха рабџьар шьтӷыхны аурыс ҳәынтқар иҿамгылеит, – дналагеит ҩапхьа Бараҟаи-иӷа Аҳмеӷ, атӷынчра иааҟалаз ихы иархәаны. – Қыртӷтәыла зегьы ҳаҟәытцып, иаагап Егры уахьныруа инхо агырқәа. Аханатә еинаалеит аурысқәеи дареи. Хатӷала ахьыпшымра рцәыӡзаргьы, ауаапсыра еиқәдырхеит, асӡа ицарым, мышкызны мышлашарак рзаапшыр ҟалоит. Ҳара аибашьреи аҽықәхреи ҳаҿнатцы, дара аҳәынтқар иугә хьантӷа ишатцазгьы, уи изакәан рхы иадырхәеит, алахтрахь рхы дырхеит, уарлашәарла акәзаргьы, урт рыхшара аурыс тцарақәа иртӷоуп.

– Уаангыл, Бараҟаи-иӷа Аҳмеӷ, уаангыл! – даатцҟьеит адин хада Саҳатӷқьери. – Зегь еилоугаргьы, оо, Аллаҳтӷаала дшаҳатӷуп, удин еилоугоит ҳәа сыҟамызт, абаапсы! Ҳаздукылада ҳара? Ақыртқәеи аурысқәеи қьырсианцәан, урт еилибакааит, ҳара ҳамсылманцәоуп, агьааурқәа храғоуп!

– Ҳақлатцәҟьа хцәажәозар, уххь згеит, Саҳатӷқьери, ҳаргьы зқьы шықәса рышьтӷахь зны иҳадаҳкылеит ақьырсианра. Ҳапсылманцәоуп ҳәа ҳхы шыҳапхьаӡогьы, уи адин ҳалаҽны ҳаҟоуп иахьа уажәраанӡагьы! Дарбан аублаау, нас, хьачхәамеи мшапи ныҳәас измам? Уахь алагьы, Саҳатӷқьери, уххьзгеит, ишуҳәо аурысқәеи ҳареи ахҟа ҳабжьалартә цахьагьы ҳаҟамызт, иахьагьы ҳаҟам!

Ꙩапхьа ихылпарч кәахь ихкәыцәааны, адашьма илықәыжьны дꙩатцӄьеит Ноурыз, иӄамагьы цырцыруа иꙩҭипааит.

– Ҳпыза, уххь згеит, саб ипсаныс анысҳәа ихатца, абри ауаꙩ наӄ данҳалшәымга, арахә еипш игра ҭырбганы дышкасыжьуа! Иахьарнахыс уара Бараӄаи уипам, сара усашьам! Иаҳзымдырӡакәа аинралцәа урнаҭхьазаап! Уҳалтц, уҳалтц! Апсахꙩы, здин еилазгаз амаҳагьа! – деимырхха, инкылара иаҿын Ноурыз.

Ҳацьы Кьарантыхә дꙩагылан, дхатцәи-хатцәиуа анеиꙩеира дналагеит. Нас ишшәырӡа игылаз Бараӄаи-ипа Аҳмеҭ днаидгылан:

– Уаҳа иуҳәарц иуҭахузеи? Издыруада аурыс еинралцәа узлахырхыз цәыругарц угәы иҭазар? Англызтәыла уаныӄаз, уатәи аиҳабыра хьы-разныла иꙩычаз афрангь аҳәа урҭеит, уи адагьы урҭ узлахырхрыз мачхәызма! Арахь урҭ абџьар цхыраара ҳарҭоит ҳәа, ашьаартцәыра илагылаз ужәлар гәакьа жьаны, аҳәынтҟар ир иргәыдутцон. Иахьа агәаӄрацәгьа ҳанҭагыла, зегьы ухы рылуршәшәарц уаҿуп, аха угьангьашра ӄьаӄьаӡа ихтит! Еи, геди, зауалеи, Аҳмеҭ, уҿҳәара ааины убгa икыдгылеит ҳәа сыӄоуп, уҿҳәара!

– Зегь ҳаҿҳәара ааины иӄоуп, уххь згеит Ҳацьы Кьарантыхә, уара ухаҭагьы ҳапхьа унаргыланы! – иеырҭынчны дналагеит Бараӄаи-ипа Аҳмеҭ. – Англыз еиҳабыра рҿаҳәатәы нармыгӡазар сара гәыбҕанс исымоузеи? Амала, иаххаҳарштрым, контрабандала акәзаргьы, англыз бџьар маҷымкәа ишҳауз. Урҭ, усӄангьы уажәгьы, ҳара уапстцәык азна иӄоу ҳзы аурыс ҳәынтҟар ддыргәааауам. Дара рзы ҳара ҳазустцәада? Афра аҽырхықәымтцақәа, ауаа шьҭахақәа ҳәа ҳрыпхьаӡоит, хымпада. Исгәалашәоит, Лондон ҳаныӄаз, ҳара ҳазҭашәаз арыцҳара атцкыс, хрыꙩ азыруан ҳаилаҳәашьеи ҳабџьармаҭәеи!

Зынӡак аҿерырҳарагьы хәарҭам. Арҭ аинралцәа бџьарла ирымпытцархалаз атәыла ҿацәқәа рҿы шьа-

ҭанкыла ажәлар ндырҵәеит ҳәа уаҩы имаҳац. Дагьстан иҟалаз шәаҳахьеит усгьы. Шамильҵәҟьагьы дрымшьит, дытҟәаны дахыргазаргьы, Урыстәыла дынхоит, млаки хьҭаки дакуа дыҟам. Иеибашьуаз дагьсҭанаа ракәзар, аӡәгьы инимырҵәеит, инхоит, инҵуеит рыҩнқәа рҿы. Уанӡа ҳамцаргьы, абар ҳгәылацәа шапсыҕаа, шәрыхәапш, изгәапханы амшын ихылаз рыда, забџьар шьҭазҵаз аӡәгьы дрыламкьысит. Урҭ аинралцәа рыгәҭа ижьышуа, ишьашуа рыдагьы, аиаша иадгылоу, ҳара ҳаилызкаауа аӡә дрыламкәа иҟалашам. Уимоу, ирҳәоит, урҭ иреиуоу баронк ашьхарыуаа рыбызшәақәа иҵоит, анбанқәа рзыҟаҵаны аҭыжьра даҿуп ҳәа.

Урҭ зегьы ирзаауазеи, иахьатәи ауп сара сызззаауа. Ҩ-мҩак роуп иҳамоу ҳара; ма ҳшеибашьуа хаҵаҵас ҳанҵәааит зегьы! Ма ҳара иаҳиааиз аҕа ишиҭаху дҳазныҟәааит! Захәа ҭыхны иаҳҿагылаз ҳаҕа иаҳа игәра згоит, маӡала абџьар ҳаазырхәоз иатқкыс! Ҭырқәтәыла уажә исымбеит сара, уа бзиарак ҳзыпшу цьышәымшьааит! Ҳаҳәшьцәа реипш ауадалыҕь ҳҭаларым, ҳашхацәоу ҳаанхааит!

Зыпсадгьыл нзыжьыз, бзиарак ипеипшым, ижәдыруазааит, абри адгьыл ҳшьапы анныкәаауго аҽны инаркны, аублаа жәлар захьӡу уаҳа иҟалом!

Суасиаҭ сҳәеит сара, уажәшьҭа, ишәҭаху сзыжәу!

Бараҟаи-ипа Аҳмеҭ, итәарҭаҿы дымтәакәа, аиҳабыра даарылҵын, арахь ажәлар еиқәыӡырҩуаз даарылагылт. Аҵыхәтәантәи уи иажәақәа убриаҟара ирмчны, насгьы гәҭыҕьҕьаала иҳәан, дызусҭазаалакгьы аӡәгьы акгьы изацымҳәеит, еиқәышьшьы иааҟалеит ҳахьыҩнагылаз.

Ус, адәныҟа апыҟҟаҳәа ҽецәак шааиз, насгьы иаарласны ишааҽыжәтцыз мҩашьо, шьҭыбжьқәак аагеит. Итәазгьы игылазгьы ргәы хыҭхыҭуа зегьы аҩналарҭа иназыпшит. Убри инақәыршәан ашә даалагылеит, жәацы аахыс зегь рыбла ҭырхаха иззыпшыз,

аинышәаразы ажәылара иаҿыз аинрал Геиман иахь ишьҭыз, Бырзыҟь Арсланбеи. Ашә данаалагыла, аҟәабасабаа зхьыкәкәоз иуапа хәылда аҭцгаҟәа аацыртланы, дымнаҳәыкәа, ижәꙍаҟәа иаархыхны, ишьҭахь игылаз ашькылкꙍы инаиитеит.

Агәырҟьҳәа иꙍеихаҭцгылаз аиҳабыра рыгәҭа данааи, шәтәаҟәа ҳәаҭцәҟьагьы изымҳәо ихы икәаҿены, иаб дышьны ихәда дыхшьызшәа, даагылеит. Аӡәгьы атәара иҿазимкит, аҵәгьара хьанҭа ирыҟәҳараны иҟаз ршьапы ишыҟәгылаз ирыҟәҳар, иаҳа инырклыларызшәа.

– Иаҳзаауагазеи саб иашьа? – иуцәымыгхартә иҟаз аҭынчра аалеигеит Ҳацьы Кьарантыхә, ганха дыпшуа.

– Цәгьарамзар, бзиара ыҟагәышьам! – аарлаҳәа даацәажәеит Бырзыҟь Арсланбеи. – Ҳаннеиҭцәҟьа иаразнак ҳидимкылт аинрал Геиман, ҳапшын, абаандцәа реипш асолдаҭ ҳарҷапшьон, ашьҭахь иааҳапхьеит, аха изакәызаалак ҳгәы иҭаз аҵәыргаха ҳалаимкӡеит, иаахыжәжәа-хыжәжәаны иҳаиҳәеит: «Уажәшьҭа еинаалашьа ҳамам, ихтцәаны Ҟәбина архаҟа илбаарц зҭаху, шәҿеитцаҳәаны ҳара ҳахь шәҿаашәха, амꙍа шәаҳҭоит. Ус акәымкәа, Ҭырҟәтәылаҟа ацара алышәхуазар, хыцьара шәыҿешаны агаҿахь акылсра шәалага, уа ишәзыпшуп аҕбаҟәа!.. Араҟа ожәшьҭа аанхашьа шәымам!..». Уаҳа дхьапшынгьы дҳахәампшит. Ҳандәыҟәлоз агаҿа иаркны ашьханӡа ажәылара еиҭеирҿыцит, даазыдгыло акы деигӡом, ирхәашоит, ибылуеит. Уажә дшаауа даауазар, ꙍымш ирхымгакәа Мыҭҳас дҟалоит…

Идыды-маҵәысны иꙍнасызшәа зегь аршанхеит ари ажәабжь баапс. Иҟалаз ахькылсуаз зегьыҭцәҟьа сзеилымкаазаргьы, уамак шаҳцеипшыз сцәа иалашәеит сахьгылаз. Абааду еипш макьана сзыҟәгәыгуаз Ҳацьы Кьарантыхә, ианацьалбеит, ииҳәарызеишь, иҟаитцарызеишь ҳәа сыбла ҭыр-

хаха снеизыпшит. Уи дахьгылаз тцаҟантәи ак наихан адгьыл дытцанагалозшәа, ашьшьыҳәа днеизҟәыҿны днатәеит, ихы ꙩнапыкла икны. Пытꙩыкгьы ус ртәартақәа ааныркылт, даҽацьоукыхгьы рыжәꙩақәа атӡывара инадтца-аадтцаны ус иаашанхалеит. Иагараан иубахьеит, апшацәгьа иараaз абнара, уаанӡа ишшәыр-шшәырӡа игылаз атцлақәа, еихышьеипышь еилажьны. Убасшәа акәын, уажәы, ахаан шәара ззымдыруаз ҳәа ипхьаӡаз аублаа хацәа реилатәашьа шыҟаз.

Ус адәныҟатәи ааꙩхит ҽышьтыбжьқәак. Дук мыртцыкәа, ипсы ихәламӡо ашә даалагылеит агаҿа зчапшьоз руаӡәы. Аӡыпсы ахьыкәкәо ихтарпа еиқәатцәа ихыхны икын, уи иадкылан иҟамчы еиꙩырҿаны.

– Ҳацьы Кьарантыхә, уххь згеит, ҳагаҿа ихгылоу атыркә ғбақәа ркапдан ажәа узааицхаит! – ҿааитит ашә дшаахытцыз еипш ибжьы гәаꙩаӡа.

– Иҳәа, нас, иҳәа! Узгылоузеи убыбӡа?! – днаитцаҟьеит аиҳабыра рхада. Акы итцасызшәа дꙩатцҟьан, дзықәтәаз аҟәардә ирццакӡан авагьежьра дналагеит.

– Ефенди Шәлиман иааицҳауеит: «Хымш раахыс хәыдапсада, ҳҿи хнапи еиқәыпса амшын ҳахгылоуп. Иахьатәи амш иаалыршаны ҳашәтахуҳашәтахыму цқьа агәра аагаратәы ианҳашәымҳәа, ҳара иаҳзыпшу англыз контрабанда ғбақәагьы ҳаманы агаҿа ҳадтцуеит!»

– Удәылцқьа наҟ! – иблақәа шаҟьшаҟьо, ақәгьежьра дшаҿыз дныꙩнытцәааит Ҳацьы Кьарантыхә. Агаҿа чапшьаꙩ дшәапырҳапуа, агага еипш ашә днылабеит. Дзыхҟьаз уи акәзаарын, ашьтахь ауп сара ианыздыр, Ҳацьы Кьарантыхә днаскьапхьан иеиҳәашаз, аизараҿы зегьы инарылаижьит, уи алагьы ихитит аублаақәа рпыза имаӡа: аизара ҟалаанӡагьы ишиӡбахьаз мҳацьырра ацара.

– Аиҳабыра иалахәу ҳааизыншәыжь, шәыххь згеит, егьырҭ шәдәылтц. Уара Барaҟаи-ипа Аҳметҭгьы уаҳа ус умам араҟа! – иҳәеит Ҳацьы Кьарантыхә, иаҳа иҿырҭынчны. Агәгәаҳәа еиҳаб-еитцбыла ҳаишьҭагыланы адәахьы ҳандәылтцит. Ҳашьҭахьҟа дҳашьҭалан дааиуан Барaҟаи-ипа Аҳметҭгьы.

Амш шьыбжьышьҭахьра инахысхьан, аҟәа хкәаахьан, апстҳәаҟәа неилыҩры-аалыҩрын, амра аакылпхеит, аха хаара атцамызт, апша тцәытцәы шасыц иасуан. Бытха ашҭа ыҟәыртәаа ажәлар еилагылан, уахьынапшлакгьы ҿылашьапыла уҳәа амҩахәастаҟәа ирныланы аизарахь иццакуаз улапш рыҟәшәон. Еидтцәатцәала игылаз сабгьы дрылазаарын, сыжәҩа нҭарс данаасыха ауп дангәаста. Наҟ снарылиган:

– Ирызбазеи аиҳабыра? Ҳцауоу, ҳаанхауоу? – даасазтцаа ит иаарццакны.

– Уи макьана еимакуп!

– Дара еимаркуа зхәарҭагәышьоузеи, арахь аамҭа иазбахьеит, – даацәажәеит саб, – ҳахәпҳа диашоуп, амшын ахылара ада, уажәшьҭа уаҳа царҭа ҳамам, дад! Ус ҳалахь ианызар акәхарын, угәы каумыжьын, Анцәа ииулак зегь бзиоуп, цытрак уаапшы, аиҳабыра ангылалак, ирзбуа усгьы иуаҳап. Сара сыццакуеит, аҳкәажә дсыпхьоит, урҭ ацаразы аҿырхиара иалагахьеит. Амала, ҳашьцәа цытҩык амҳацьырра рхахьы ирзаагом, рыҿдыруадаҩыр ҳәа сшәоит, аха жәлары зегь дәыҟәлозар, урҭгьы рхы иазхәыцып, иамузар, ҳахәпҳа драцәажәап!

Абри ашьҭахь саб ажәлар дҩарылтцын, амҩахәаста днанылеит. Сгачамкны сгылан. Саб заҟа изымариан далацәажәазеи иахьак аизараҿы еимаркуаз, еиҿаркуаз, аха тцыхәаптцәала ирзымызбаз аус. Ҳажәлантә рымада имамкәангьы иара ихала хьаҳәрада ишпеизбеи амшын ахылара? Насгьы, аҳкәажә – аҳкәажә лакәын, аха жәлары зегьы ззыпшыз аизара ныжьны дышпацеи уахь?

Абас, саб ихымѡапгашьа иахысҳәаара сзымдыруа ашышгәара сшадгылаз, рацәак мыртцыкәа, аиҳабыра еицырхашьшьы, Ҳаҵьы Кьарантыхә драпгыланы, ауада иаадәылтцын, абартца иаатцагылеит.

Уи гәазтҭаз ажәларгьы уахь инеизытцәеит.

– Ажәлар, шәхатцкы! – ҿааиҭит аублаакәа ҳпыза, ишсаҳац еипш ибжьы тцәытцәҙа ианаасаҳа – «Аибашьрахь ѡапхьа дҳапгылозаап, рыцҳа!» – аасгәахәит сара. Макьанагьы аибашьрахь сгәы сыхауан. – Уахатәи атцх агәы анеиѡнашо инаркны, ладагьы-ѡадагьы аибашьра атцыхәа птцәоит. Ҳаҕа ҳара ҳатцкыс даиааизаргьы, ҳадгьыл мацара имазааит, ҳара дегьызмаха ҳаҿиахҭарым! Аҭыркә султан, ҳазҭашәаз аҟымҟыра гәаҭаны, ишьамдгьыл аҿы анхарҭа замана ҳзалихит, аҕбақәагьы ҳзааишьҭит, амшын ҳхылоит... Абас еимгеимцарак аабаанӡа, аамҭала ҳадгьыл нҳажьуеит... Уашьҭан зны ҳхынҳәышт, асулҭан ири ҳареи ҳаилагыланы, ҳапсадгьыл ахы иақәиҭаҳҭәырц! Амала, уажәы ақәыцьма зласыз ауаса реипш акәымкәа, зегь ҿык ҳаицҭацәажәаны, ҳшызынтәыку амсылман дгьыл пшьахь ҳхы ҳархоит! Аамстцәа ирхьыпшу анхацәеи дареи усгьы инибажьрым! Уатцәы ашьыбжьон ҳшыжәлару зегьы ҳаизаны, злыпха ҳаура Быҭха ҳамтцаныҳәоит, ҳалҭагылангьы ҭоуба аауеит, дшәизааит наунагӡа жәлары зегьы ирыцрытцны даҿацьара зхы зырхаз!..

Алабҟьацәа шәааццакны шәҿи-шәкәадыри неиқәышәтца, хыла-тцыхәала еимыжәда Аублаатәыла, жәлары зегьы ирылашәҳәа мҳацьырра ҳашдәықәло! Хазы иалхны аҳәҳәацәа дәықәышәтца: Далҟа, Тцабалҟа, Псҳәыҟа, Ахҹыпсыҟа, Саӡныҟа, урҭи ҳареи иахьа уажәраанӡа ҳацәгьеи ҳабзиеи еилан, ҳнибажьрым, ҳаицдәықәлап ҳахьцо!.. Быҭха ҳанатцаныҳәалак ашьҭахь, пшыха ҟамтцакәа, аҕбақәа рҭалара ҳалагоит. Идәықәлаша, дахьдәықәлаша зықьрыхцәа шәѡырыхцәа ирарҳәап, шәѡырыхцәа жәаѡырыхцәа ирарҳәап!..

Аԥсра иаҳа сазыԥшын акәымзар, абас хаҳәыртцәиа Ҳаҵьы Кьарантыхә иқәгьежьра сақәгәыӷуамызт. Дабаќоу, мшәан, абираќ еиԥш аублаа жәлар ҳаԥхьагыла, акыршықәса хьыӡла-ԥшала аибашьра ҳадзыԥхьалоз, ахаҵа-ихаҵа, аӷа иаԥхьа ианакәзаалак зшьамхы азмырсыцыз? Уи сара сзы адау сахьа иман, ддауаԥшьын, уажәы аҵәажәара иаҿу иаабац уаҩасак иоуп, аӷа иахь изқәа рханы абналара ауп дызлацәажәоґьы!.. Дабаќоу ахьшь еиԥш иаҳхагьежьуаз, ианшәартахалак зыхьӡ ҳәаны ҿаҳҭуаз ҳԥыза хьӡырхәага?

Абас, аԥшатлакә иацќьаз аԥсҭҳәа ԥжәаахақәа реиԥш схәыцрақәа цќьашәќьа реидкылара сылымшо, сахьыќоугьы цқьа исзымдырыуа сышгылаз, аӡә днасыгәҭасны днасаҩсит, ќыт рыхәлымшәо иҳашҳатәараха игылаз ауаа рыжәпара амшын еиԥш еимгәҳәо, абарҵахь аиҳабыра ахьгылаз ахь ихы рханы днеиуан уи...

Санихәаԥш, уажәы дызбазма, дыздырит: уи аублаақәа аурыс Афанас ҳәа изышьҭаз иакәын. Ҵабыргытцәќьан уи доурысын, зны иабџьар кны ҳара иҳаибашьуаз солдаҭын, аха ихатәгәаԥхарала ҳара ҳахь диасит, аублаа ҭыԥҳа дааигеит, ҳбызшәа итцеит, ҳқьабзқәа шьҭихит. Шықәса ҩажәа раахыс дҳаланхон, ҳаҭыр иқәын, ауаҩ иаша, агәыҭбаа ҳәа дрыԥхьаӡон.

Ажәлар даарылсын, Ҳаҵьы Кьарантыхә иаԥхьа данаагыла, иуасцәа хылԥа ааихихын, ларќәы диеиеихырхәеит.

– Иќалозар, сухәоит ажәазатцәык азин суҭарц! – ҿааиҭит иара.

Ҳаҵьы Кьарантыхә ҿимҭит.

Нас ажәытә солдаҭ уаҳа дымԥшыкәа, ажәлар рахь дхьаҳәны даагылан, ибжьы ааитцихит, ахьхьаҳәа аублаа бызшәала. Уажәы дызбо џьысшьоит, аукы, аԥшьқы, ирҳәы-рҳәыз ибарфын жакьа ашлара аахыҩлахьан.

– Динлагьы шьалагьы, шәара ишәабашьуа аурысқәа ирылтцыз соуп сара… Убри аҟнытә, сара ишәасҳәо агәра шәымгаргьы ҟалоит. Аха ижәдыруазааит, хатцара згым аублаа жәлар, уи аинрал Геиман, даазыдгыло зегь былуа, даазықәшәо зегьы дырмеигӡауа иааyа, абра дшаакылслак, сара соуп зегь рапхьаӡа абарҭ ажәытә тлақәа руак аҿы икәалкәало икнеиҳауа. Избан акәзар, шәара шәеипштцәҟьа аурыс ҳәынтқар шьаартцәыра саргьы дсаҕоуп, ир сырцәыбналеит, иаҕацәа срыуахеит. Шәаҳәшьа сыҩны дыҩнагылоуп, шәжьы иалтцызгьы ҩыцьа-хҩы ахацәарпар ҳаҩны иҟоуп. Дгьыли-жәҩани ныхеи-нцәеи сыманы сшәыҳәоит, цтакырак шәылашәымтцарц! Наҟ ишәҟәыблаазааит ахтцәара! Излажәгәаҕьуазеи, уара, абаапсы, абри еипш атәыла ссир, зеипш уаҳа адунеи аҿы иҟаӡам ашьамдгьыл ааныжьра? Жәытәнатә аахысгьы шәабацәа рабацәа гәышпыла ишәзеиқәдырхаз, урт рыбаҩқәа згәытцаҳәҳәаны измоу, иахьа уажәрааӡагьы аҽырӡыса ашьарҩаш зызкашәтәаахьоу шәыпсадгьыл еиқәқьаптажәха иншәыжьырц аума шәгәы итоу? Тоуп, шәара ишәыздыруам араҟа ишәпеипшхаран иҟоу, аха иара убастцәҟьа ишәыздыруам шәара, уа шәахьнеиуагьы ишәзыпшу. Ара, иагашәыхьыргьы, шәыдгьыл аҟны шәыҟами! Аурысқәа зегь шәара ишәаҕоу цьышәымшьан. Аамтақәа асӡа ицарым, атцх лашьцарагьы мышлашарак азыпшуп! Шәнапқәа аларпсны ишәкы шәыпсадгьыл, аҳаҳаи, шәацрымтцын, зыпсы ҭахогьы аамтак ихьӡап!..

– Иазхоуп уажәшьта, иазхоуп! – ицәажәоз днаиқәҟааит Ҳацьы Кьарантыхә.

– Агьааур! – неиҿытцҟьеит Саҳатқьери, итачкәымқәа ратцәаны еиҿакшо дахьгылаз.

– Иага умҳәан, доурысми, иара итәаахьы дахоит, асолдат пса ҳахеишьырц ауп игәы итоу! – днатцаҳәҳәан ҿааитит ажәлар реилачырахьынтәи даҽаӡәы.

– Ееҳ, анацьалбеит, абри еипш ахырзаман иалампшыкәа здунеи зыпсахыз ҳабацәа ирыбаргәузеи? – лоуныҭә даақәыпсычҳаит сҩадахьшәа алабашьа зеантцаны игылаз аҭаҳмада хынҷыгәыгә.

– Аҭәа шәаах, уара, аҭәа! – ҷкәынцәақәак инарыдитцеит Ҳацьы Кьарантыхә, алаапк еипш дықәгьежьуа дахьгылаз. Урҭ неибарыҩны, аиҳабыра иалахәыз, рыеқәа ахьҭарклоз аеҭра абартца итцажьыз аҭәаӷыгк ишыҩарзышьҭхуаз иргәыдыхәҳәала аусҳәарҭа иаахалан, ауадақәа инарыҩналан, иахьабалак, аҭзыварақәа, акәакьҭақәа чаӄәа-чаӄәа иныҩнарпсеит. Лагьанла агаз ырӄасӄасо икны рышьҭахь иааиуаз арпыс, аеыр-еырхәа инақәҭәа-нақәҭәаны днахысит.

Ақәгьежьаара иаҿыз Ҳацьы Кьарантыхә днеикәшаӄьан, атцәыцьмца наларшәуа иҿынеихеит. Дук мыртцыкәа, ижәпаҳаҳараз алҩа еилахәашьра иҩалӄьеит амцабзқәа, нас иблаӄы-блатцәо аҭзывара инкыдыззалеит.

Ажәлар ираҳаз иаргачамкны, ирҳәара рҿамшәауа ишгылаз, иаалырӄьан Ҳацьы Кьарантыхә иӄаитцаз зынза ирзымбатәбарахан, аилагьежьра, аилахынҳәра иналагеит. Анаӄа, араӄа ихәытцӄьон абыжькәа:

– Ари аҩны иамашәкузеи, абаапсы?

– Нас, уара иззынужьырц угәы иҭада?

– Ҳусқәа блит аублаақәа, уи ауп измааноу!

– О, Аллаҳ, ҳрыцҳашьа!

– Ҳхала ҳхы ҭаҳархеит ҳәоума иуҳәо?

– Абраӄа ҳаршьыр хараза еиӷьуп, амшын ҳхызлар атцкыс!

– Уиаӄара ухатцазар, нас ара узгылоузеи, уабцьар кны уипцымлои аинрал иаауа?

Ус абри абжьы еилапса иаалҩит итцарыхәтцәаза, зегь ирылкькыз бжьык:

– Ҳнапалатцәӄьа иааблырц аума, нас, ҳхатә ҩынқәагьы?

Ахәылбыҽха аамлашәшәымҭаз, ажәҩан ҵызблаауаз амцабз гәазҭаз ааигәасигәа инхоз ауаа рлақәа, ахухуҳәа ашра ишаҿыз, иныхҵаӡаны аибарҟуура иналагеит. Урҭ инрыцлеит, иналк-ҩалкны, ажәқәа рыхәаабжьқәа.

Ҳацьы Кьарантыхә, иара ихаҭагьы амцабз ицрасыр ҳәа дшәазшәа, абартца дналбааҟьан, аҽҭрахьы иҿынеихеит, аиҳабыра иалахәызгьы дасу рхы ахьхаз еипхьытта инеипырҵит. Иҽеиқәа ҭуган ырпацьпацьуа иапхьа ишгыламыз аниба, дынхьапш-аахьапшит, сара ишькылкҩы сакәхарын иипшааауаз, аха сара аилаҩынтра иаҿыз снарылтцшәа, ашышгәаара сҽынахшьны амца зыцраз ҳусҳәарҭа сазыпшн. Сгәы цагәхьан, баша бардк былуазшәа акәын сшахәапшуаз. Ҳацьы Кьарантыхә иҽыжәтцара сахьымнеиз акәым, иара ихаҭагьы уаҳа дыҟамызт сара сзы. Даҽеацьоукы дҽыжәыртцазар акәхап, уи дышзахәоз ҽырххыла, имацара затцәык ацьар днарылтцны аҳҭныҟа ддәықәлеит, амцабз ишьҭацеиуа.

Аублаақәа русҳәарҭа абылра иаҿын. Амцабз ахыбра аҽагәылҳәаны, алашьцара зхылахьаз ажәҩан иатцасуан, ацыпхьқәа жжа-жжаӡа иахьабалак икарддуа.

Амцашыра зыдцеилоз ажәлар, шьҭахьҟа маҷк инеизытцәеит акәымзар, макьана еилшәаара рымамызт, ипшын, атцыхәтәантәи рыпсадгьыл апхара ргәытцаҳәҳәаны амшын ихыларц рҭахызшәа. Сгылан сара сышгылац, ашышгәаара сҽадтцаны, схы ҭууа. Тца змам тыша дуӡӡак сылҭаҳан, искуа, исышьҭуа ак сымаӡамкәа скаууа алеира саҿызшәа збон, сылапш ихгылан амцабз зҿалашоз агәытҟьара баапс еицанакыз тцҩа змамыз ауаа рхаҿқәа: изыӡымкуаз аблақәа, лассы-лассы иаатуаз аҿырҟьарақәа, итцыс-тцысуаз ажакьақәа...

Ус, аӡәы иҟамчхәы сыжәҩахыр инадирҕәҕәалеит, аҭҳарцәҳәа схәыцра саалтцны санаахьаҳә, ҳахәпҳа

Алоу-ипа Шьардын, игәыжь лаҟә дақәтәаны дгылан.

– Уеыжәл, уеыжәл! Унасышьҭалан аҳҭныҟа унеи, уаасыцхраа, маҷк сеилахоуп! Уажәшьҭагьы дузеилымкааи, ухы гаӡарыла изыхҭнуҵоз уаҳ Ҳаҵьы Кьарантыхә дзеипшроу! Ҳа-ҳа-ҳа! – игәарпханы дааччан, игәыжь даасны иҿынеихеит.

О, анаҵьалбеит, изакә гәузеи имоу! Излаилшазеи абри еипш аамҭа хырзаман ҳанҭагылоу аҟырҟырҳәа игәарпханы аччара! – аасгәахәит сара, ҵсым-бзам сахьгылаз. Ҳаҵьы Карантыхә сара сзы дыҟамызт уажәшьҭа, аха Алоу-ипа Шьардынгьы азԥа еипш даасцәымыгхеит иаразнак.

... ҲНЫШӘНАПҚӘА ШЬҬЫХНЫ...

Аҳәынҭқар иеинралцәа ажәылара ааныркылеит, Ҭырқәтәылаҟа амшын ахылара шалаҳҳхыз агәра анырга.

Аҭырқәцәагьы адырра ҳарҭеит ԥапхьа аґба ҿыцқәа шаҳзаарышьҭуаз ала, уажәшьҭа иаанхаз ахҵәаара акәын, аха уи мышкы-ԥымш уаԥы изалагӡомызт, мчыбжьыла аамҭа аҭаххеит. Уи иаҳагьы еицәан, избанда, апсрада мԥа змам, ипсы ықәханы дыҟазар аҭқыс, иара уахык далгар еиґьӡами.

Аублаатәыла ҭӡы иҭаз раӡәаӡәа адгаланы, пшьашак аены ҳаизеит Быҭха амҭан. Ашьыбжь агәаазы, хәыц еиқәатцәа зламыз аҵьмашьтәақәа шьны, агәи-агәатцәеи, алԥа рхылзз, арасатцәы иахатцаны, шкәакәа маҭәала еилаҳәаз ҳныхапааԥ Соулаҳ иаанкыланы, ҳапхьа дааины даагылеит. Ҳара зегьы агәырқьҳәа ҳнышьамхнышлан, ҳныха ду амтцаныҳәара ҳналагеит.

Абжьаапнеипш акәымкәа, ибжьы иаҳагьы игәырпшаагаха, илаґырӡ иҿашы, гәҭыґьґьала дныҳәон ҳныхапааԥ. Иҟалап ҳныха мацара акәмызҭгьы уи

дызтцаныхәоз, зегь ҳшыҟаз акәын дшыҟаз иаргьы, – ан лыхшара данлымҟәытцыржәаауа еипш, ҳазпыртцуаз ҳадгьыл гәакьа дахьтцәыуон, игәы итыхон, дартынчуамызт еилкаашьа змамыз уатцәтәи амшгьы…

– Ҳазқәыло мҩа хьантәуп, улпха-угәыпха ҳагумыжьын, ҳашрыцҳахаз гәат, уа, шьарда зымчу ҳныха ду! – иҳәан, даалгеит иныҳәапхьыз.

– Амин! Аллаҳ иуциҳәаатит! Амин! – ааилдыргеит ишьамхнышлаз.

Нас аӡәаӡәала, ҩыцьа-ҩыцьала, хҩы-хҩыла зҳәаз еипш, ҳнеины ҳныха ҳнамтцагыланы тәуба ааупт, амшын ахылара мап ацәызкыз дызустзаалакгьы наунагӡа шәипхьыз игымзарц. Ихата идагьы ихшара, идаракәац ахьынӡанаӡаазо днырттцәо-дныхуа ҳныха ду ишьтазарц.

Ҳныхахә ҳәа иаагаз ачыс лаҳамтцатцаны, ҳалабжыш иадкыланы ианаҳфа ашьтахь, Соулаҳ даагылаланы аҳәара ҟаитцеит:

– Ҳшызынтәыку ҳадгьыл гәакьа ҳақәтцны ҳахьазымдыруа атәыла ҳазцозар, ҳазтцаныҳәо ныха ҳамаӡамкәан ҳазхәартәоузеи? Тцаныҳәарада ҳныха, алужә еипш араҟа икҿаҳажьыргьы тцасым. Ажәлар шәхатцкы, азин ҟашәтцозар, идәықәызгаларц стахуп Бытха ду аҟәых, амҩангьы алпха ҳагхарым, ҳахьнеиуагьы иаҳхылапшлап!..

Ажәлар, зназыҳәа, злыпха ҳаура алакьысра шпаҟалои ҳәа ирцәымыгхеит, аха нас, цқьа ианазхәыц, иақәшаҳатхеит.

Шәышықәса иртысхьаз, ҳатыр зқәыз хҩык атахмадцәа, ҳныхапааҩ Соулаҳ рапхьа днаргыланы, ахаан уаҩ инапы ахьымнеицыз Бытха атра итырхит. Уи – ашьхауарба акәын еиҳарак изеипшыз, иара иаҟаран, ашьантцашәыгәра иалхын, аблақәа тыцьцьаауа ахьы тартәан, аци, амтцәыжәҩақәеи, ашьапхыци аразныш рхьыршан. Уи Бытха «Аиҳабы»

акәын, мышкызны, зеипш ҟамло акгьы ыҟам, ахынҳәра ҳақәшәаргьы рҳәан, ишьҭырымхит, иныҳәаныпхьаны аҭра инҭадыртәеит. Иара иавагылан, зегь рыла иара еипштцәҟьаз, аха ҳәыҳәк иаҟараз иара аҟәых – «Аитцбы», убри аашьҭырхын, ацәашьаршь акәыршаны, иаразы мацара иҟатцаз асахҭан қьаса инҭартцеит.

Ҳандәықәлоз аҽены Соулаҳ имаҟа инадҳәаланы зегь рапхьа днагылеит. Амҩа ҳахьынӡақәызгьы, нырцәҟа ҳарны агаҿа ҳангәаҟло ҳаныкәызгьы, уинахыс иага ҟымҟыра ҳҭашәаргьы, иахьабалак ҳныха ду аҟәых ҳацын, хаиднакылон, ҳгәы-ҳшьамхы аргәгәон. Цоуп, атцыхәтәаны, аус баапс ахылҿиааит уи ҳныха, иҳаигьыз, абаа ду еипш ҳзықәқәыгуаз ҳтцеи лаша дақәӡит, иара ахаҭагьы ҳцәызит, аха уи уажәы снызжьапалан сзалацәажәом, уашьҭан зны, исхамшҭуазар, инеитцыхны иуасҳәап.

* * *

Уи ахәылпаз абра иҿахитцәеит Заурҟан иажәа, уаҳа даҽеак ацитцар иҭахымхеит. Адырҩаҽены шьыжьымҭангьы лассамҭа иажәа химыртлеит.

Атцла амтцан ишьҭаз асаҟәа наҟ-ааҟ ишьапқәа ахшьны дныкәтәаан, ашьыжь Бирам изааигаз аҭаҭын димаҭ ихы адырпсыланы аххра даҿын. Ус акәын есқьынагьы, ацигар иаманшәалахартә ирыгәӡаларын, нас ҭәыцәмаҟьала амра ицәтцаны ирҩаларын, иара инапала акәын ҳәа, аӡә иихҳуаз игәапхомызт.

Абри даҿнатцы, настҳа ашәшьыраҿы схы санажьны сахьтәаз, исгәаласыршәон, иаха аҭаҳмада зыӡбахә сеиҳәоз «шьарда зымчу!» Быҭхеи, уи иашьашәалаз егьырҭ ашьхарыуаа ирымаз аныхақәа рзы сзыпхьахьази, ма исаҳахьаз ажәабжьқәеи. Урҭ еидыскылон, схы иааҭашәогьы сқьаад инанысттон.

Ажәа «Быҭха» иахьа иаҳнарбоит жәларак зтцаныҳәоз анцәахәы, нас уи ахьтәаз, иҭамбаӡо аӡыхь

хымкых азааигəа, ахəы пшʒа – ацкьатып. Атахмада излеихəо ала, аублаакəа рҿы Бытха анцəахəы ыҟан ашбаны: «Аихаби» «Аитцби», пшралаашьха уарба еипшуп ухəаратəы.

Иахнарбозеи, ажəа «Бытха» аетимологиа? Лингвистикала иахшар ауама Бытха? Ихархəозеи, хазы-хазы ацыракəа: «Бы»-«тха», мамзаргьы «Бы»-«тха»? Издыруада, ашбатəи ахəта «тха» иаанагозар аедыгьатəи «тха» – «анцəа», усҟан иханахəозеи актəи ахəта «Бы»?

Ажəа «Бытха» аиҿыршəшəараз атахмада зтцааракəак наистар стаххеит зназы, аха сҽаласымгалеит, ус сныҟəаʒаргьы, исыхəашаз акгьы шысмахаауаз гəшарас исыман.

Апсуаагьы ирыман уи еипш ажəытəʒатəи анцəахəкəа, абар, урт ахьтəаз ацкьа тыпкəа рыхьʒ: Лʒаа, Лыхны, Дыдрыпшь, Елыр, Инал-Ҟəыба, Кьач, Лашькьындар ухəа убас итцегьгьы. Иара анцəахəы ахата апсышəала иахьʒуп «аныха». Бызшəадырцəак апсуа ажəа «аныха» ршоит шбаны: аны-ха, «ан-хы» – «анцəа-хы», иаҿырпшны ажəа «ан-цəа», ан-«ан», цəа – арацəа хыпхьаʒара узырбо асуффикс, аныхəара «ан азы ахəара».

Ишпаҟалеи абас, ажəа «аныха» иаанагозар «анцəа-хы», ари акьырсианра иарҿиаз акы акəхоит, арахь тцакыла, иара ажəытəʒатəи анцəарацəаратə динхатцара хнарбозар?

Хазлахəыцуала, апсуа ажəа «аныха», акьырсианратə динхатцара афункциакəагьы шьтнахит. Иахьа макьана излаадыруала, ажəытəʒа уи анцəахəы сахьала «анцəа-хы» излеипшу хəа акгьы ыҟам. Ирхəоит, зны ахьшьыцба, зны абшьтəа ахыбаш еипшызшəа, даҽазныхгьы еилкаам пстəык асахьа амазшəа.

Афактқəа излархəо ала, хара хазну аера IV ашəышыкəса инаркны, Апсны акьырсианра алазыртцəоз Византиатəи амиссионерцəа, идырны рхы иадырхəеит ажəытəʒатəи анцəарацəатə динхатца-

ра иатәыз ацқьа ҭыпқәа. Аусқәа убас еиҿкаан, аҭыцантәи атәыла анапхгаҩцәа, абарҭ аҭыпқәа рҿы ақьырсиантә уахәамақәа дмыргылар амуа, иаҳҳәап: Лӡаа, Лыхны, Елыр. Урҭ ауахәамақәа рҿы «аныха» иашаҭцәҟьан иаҳнарбоит «анцәахы».

Иара убри аамҭазгьы, Аҧсны кырҵьара ацқьа ҭыпқәа анцәарацәатә динхатҵара ишатәыз мацара иаанхеит, ажәа аныхагьы иҭнахуа асахьа зынӡак «анцәахы» еиҧшӡам.

Сгәы иаанагоит, абраҟа еиҧш, аублаа Быҭхагьы, ажәытәӡатәи анцәарацәатә динхатҵара ианцәахәны ишыҟаз, ашьҭахь ақьырсианра аамҭазгьы аҽазымҧсахкәа иаанхеит ҳәа. Аха аублаақәа рыҧсҭазаараҿы уи ажәытәӡатәи адин иацҟан ақьырсианрагьы. Заурҟан Золак излеиҳәо ала, аублаақәа зегьы еицырзеиҧшу ныҳәан иҟан амшаҧ. Абарҭ аҩдинхатҵарак инарыцлеит ашьҭахь акрантцы амсылманрагьы. Аха амсылманра егьырҭ уаанӡатәи адинхатҵарақәа атҵанарӡыртә аублаақәа рыҩнтҟа иҵәгәазар, даргьы фанатикцәаны иҟазҭгьы, рыҧсадгьыл иахымтцыр амуа ианҭагыла, аҵьаамаҿы изымнеизеи? Урҭ, ҳәсеихацәеи, жәытәӡа аахыс ишырдыруаз еиҧш, еизеит рныхаҧшьа Быҭха амтцан. Аллаҳ дҳаракуп, аныха раагәа иҟоуп, ирбоит, иреиҕьу хәыпшӡак аҟны иртәааны ирымоуп. Есышықәса жәлары зегьы еизаны знык-ҩынтә иатцаныҳәоит. Ҭӡыцыпхьаӡа ахәы наргоит: аҩы, аӡыс, ачашә, акәакәар. Мҩа харак иқәлозгьы, Быҭха алпха имамкәа цашьа изыҟатцом. Харак здылаз, жәлары зегь ираҳартә аныха дахықәаауан, уи ала иҽирыцқьон. Ажәакала, аублаақәа рыҧсҭазаараҿы Быҭха зламыз изакәызаалак жәлар ирзеиҧшыз уск зымҩаҧысуамызт. Уи даман аныхаҧааҩ, «аныха амаа зкыз», ауаҩытәыҩсеи аныхеи ирыбжьаҟазоз, «хыхь иҟоу Анцәа ду» иахь еиҭазҳәоз ажәлар аныха ишазгәаку. Аныхаҧааҩ – ҳаҭыр змаз, ахацламҳәа бзиа згымыз, абжьы еицамк зхаз уаҩызар акәын…

Аублаақәа, амсылман гәҭылса «цьанаҭ дгьыл ахь» ицо ианалага, Быҭха «Аитцбы» рымамкәа амҩа изықәымлеит. Ари цьашьатәзами, мшәа? Мап, наҟ-наҟ сажәабжьҳәаҩ ссир исеиҳәаша сыздыруам, аха макьана исаҳахьоу ала, асулҭантә Ҭырқәтәыла агентцәа еиқәдырҽаҽаз апропаганда имҩахнаҟьеит акәымзар, аублаақәа, Ҟазауҭ абираҟ иатцагыланы хацәынмырха еибашьыртә еипш, амсылман дин азы ифанатикцәаны иҟалартә еипш, ргәы-рыпсаҿы цашәк рҳаны ирымамызт уҳәартә ауп ишыҟоу.

Амала, исзеилкаауам акы, зқьышықәсала ирыхьчоз, ашьарҩаш зызкарҭәоз, зегь реиҳа ипшьаз рыдгьыл гәакьа аныжьра рылшоит, арахь зынӡак амсылманра иатәӡам Быҭха аҟәых рымамкәа «цьанаҭ дгьыл» ахь амҩа изықәлом!..

Иҭыҭын ирҳәыз абырқьҳәа дахо Зауреҟан данаасыдтәала, антцара сааҟәытцны снеиҿапшит. Аха иара уаҳа аҿымтра илымшозшәа, апыҟҟаҳәа иажәабжь дналагеит. Сара скаламгьы аблокнот иқәтцәиааура аҽынанахеит.

* * *

– Ишуасҳәахьоу еипш, ҳахәпҳа Алоу-ипа Шьардын, аублаа аамсҭцәа зегь рапхьаӡагьы Ҭырқәтәылаҟа адәықәлара иҽазикит. Уеизгьы аамсҭа нагак ихала амшын дхылозма, ицдәықәлар акәын, ҳара иабраа Золакаа ҳаипш егьырҭ ихьыпшызгьы, нас, цьара бзиарак ззиухьазгьы налатцаны, шьардаҩы.

Аха ҳаамсҭцәа рыбжьара итцысит аимак, уара уазхәыц, дад Шәарах, ҳадгьыл гәакьа ҳшьапқәа ирытцыҩрны атцааҟәрылара ианаҿыз, «уара иуццода», «сара исыццода» ҳәа, иатахызма, нас, ахәдацәа тцибакаара?!

Иҟалаз уи ауп, Ҳацьы Кьарантыхә инапатцаҟа иҟаз пшьышә тӡы ирчыданы, ҳара аҭаацәагьы ҳналатцаны, даҽа ҩынҩажәижәаба тӡы ицдәықәларц

иҭаххеит. Уи рацәак ихаимтцозар ҟаларын ашьамдгьыл ҳәа Ҭыркәтәылазы ирҳәоз ажәабжьқәа. Насгьы, дахьнеиуазгьы идгылашаз, ихәы-ипхь изназгашаз рацәаҩызар цәгьазма! Хаҭала ҩынтә-хынтә ауаа снитцахьан Кьарантыхә. «Дзымааиуазеи сышькылкҩы иматцурахьы? Сишьцылеит, игәрагьы згоит, сахьцалакгьы смаҟа дадҳәалазар сҭахуп! Исыцдәықәлааит иҭаацәагьы иаргьы» ҳәа. Аха уи сара схахьы исзаамгеит, ишуасҳәахьоу еипш, сара сзы Ҳацьы Кьарантыхә дыпсхьан. Саб иакәын, – иауазеи ҳахәпҳа ду дшыҟоу даҽаӡәы ҳиццартә! – игәы иалырсны дцәажәеит.

Кьарантыхә иапшьигаз Шьардын ианиаҳа, ихы ааихнахит. Ашьа зыбжьаз аиҭацәа реипш еишьҭалт урҭ аҩыцьагьы анхацәа еимакны. Рҽеицәӡаны ишаҟьо акыҭақәа инарылалт. Нхаҩык иашҭа днықәххуан Кьарантыхә: «Уҽырхиа, сара усыцдәықәлоит!» ҳәа наиеиҳәон. Уи ашҭа дшынҭытцлак, дишьҭахх Шьардын даакылҟьон: «Уи иакәӡам, сара соуп узыцдәықәло!» – наидитцон уи. Амалагьы, ахацәымҕхара иҭагылаз анхацәа, изыцдәықәлара дырзымдырруа еилагәжәажәон.

Ҽнак шьыбжьон, аҭаацәа краҳфоит ҳәа аишәа ҳнахатәоны, ҽеиқәа ццышәк итцакәашо, ҳамӡырха дааҭалт Ҳацьы Кьарантыхә. Ахаан ҳаҩны ашә ахьҿаз зымбацыз, ҳшымгәыҕӡоз, абас аӡәгьы дицӡамкәа ихалазатцәык имҩахытцра цьашьатәшәа ибаны, агәырқьҳәа ҳшынҭаацәаз ҳнеипылеит.

Саби сареи ишькыл аанаҳкылт, аха Ҳацьы Кьарантыхә аҽыжәтцра иҽазимкит. Аҽеиқәа цашашон, иқәтцәиаауан, аҟырҿҳәа аҕәра иацҳауан.

– Иацы сышькылкырҭа рибаҭомызт, сыцҽыжәларагьы еимаркуан, иахьа, ижәбоит, саӡәуп, сымацара сҽыжәуп. Егьырҭ зегь шыҟазаалакгьы, Заурҟан, уара иунааломызт сааныжьра! Иухашҭма иҟаутцахьаз аҭоуба: «Саҳ дыҟанатц имаҟа садҳәалоуп, апсра иана-

дамхагьы, аҳ иапхьа – ашькылкԥы!» – ибжьы ҷахьаӡа иаасыҟәиргеит Кьарантыхә. Цабыргыцәҟьаны, ихала мацара дҽыжәланы дныҟәо аӡәгьы имбацызт, агәылара днеиуазаргьы аӡәык-ԥыцьак ицын. Иахьа, издыруада, рыцҳашьарак иара иахь исзыртцысны салахихырц игәы иҭазҭгьы?

Саб, асас игәынамӡара имбаӡозшәа:

– Ҳаи, дад Кьарантыхә, ахаан сашҭа уҭамлац, иҟалозар уҽыжәтц, ухы схумбаан, абысҭа антцаны игылоуп! – абас аҽыуаԥ диҳәауа, ишькыл дадгьежьылон, зных аҟарагьы икылкааны даасыхәапшит: «Иаҳзааиз думбаӡои, дҽыжәтцны даныҟала, ашҭа иҟәу ауасачах ахәда хырҧа!» – абри акәын саб иблаҟәа исарҳәоз, аха Ҳацьы Кьарантыхә макьана длакԥакуан. Ус, Алоу-иҧа Шьардын, ишыҟаитцалац еипш, игәыжь даҟәтәаны ҳгәашә даатҭалт. Дшааиуаз, ара апшәымас ихы ипхьаӡон усгьы, ахьышәтҳәа дылҽыжәтцын, усгьы ибжьы наиҟәиргеит аублааҟәа рпыза дҽыжәны дахьгылаз:

– Сыбзыцәашьа имӡырхаҿы уара ус умам, узлааз амԥа удыруазар, абыржәытцәҟьа уаныланы уца!

– Закәызеи узлажьу, Шьардын, сахьнеилак сышьҭа атцәы нхырсло усышьҭоуп, иухашҭма сара жәларык сышраҳу! Сахьнеилакгьы саҟәитҭуп, исҳәогьы закәануп!

– Уара уаҳра, зыҽны аублааҟәа ҳусхәарҭа ублыз аҽны интцәеит! – аҳәа еипш аҿынаирхеит Шьардын.

– Уажәааигәанӡа схатцкы кауршәуамызт, е-е, сабиц, рацәа спара баны уцәажәоит! Ашьыцра шьаҟәаҟәа шугражьыз хутит! Ацәгьарахь икылугарц уҭахымзар, убарҭ ԥынԥажәижәаба ҭӡы, зыԥны ҳгылоу аҭаацәагьы налатцаны, сара исыцдәыҟәлоит, дареи сареи ҳаиужь, уҳабжьытц, уаҳпырхагамхан! – ҿааиҭит, дышҽыжәыз Кьарантыхә.

– Ауаа рахь усгьы апхашьара уцәызхьеит, ма Аллаҳҭаала уитцапшыр, уанацьалбеит, Кьарантыхә!

Сыбзыцәашьа гәакьа ихшазгьы иаргьы сара исыцымцар ҟалома? Акыкахш аҳақ еиларгома? – акыр длақәымчны дцәажәеит Алоу-ипа Шьардын.

Убасҟан уаҳа исзымычҳаит сара, аиаша уасҳәарами, аҩыџьагьы ахьызбоз сеилагон.

– Ҳаи, џьушьҭ, ари еипш уаҩы ибахьоума? – саатҟьеит сара, – арахәтцәҟьа, ашаха ахатцаны ианырго, наҟааҟ ахы аҟьар азин амоуп! Дегьызмаха ҳаимырххара шәаҿуп, ҳара иахҭаху аӡәгьы дазтцааӡом, ҳанхацәазаргьы, ҳаргьы ҳуааун, ҳрахәым!

– Уапхьа игылоу зусҭцәоу ухашҭма, иуцәажәашьоузеи, наҟ усҭыҳә! – днасытцаҟьеит саб. Уиакәхеит, исҳәаз иазхьапшуадаз, апша иагеит.

– Уҭаацәа ирҭахымзар, ма уара ухала усыцца, Заурҟан! – еиҭагеит Кьарантыхә ибжьы.

Сара сҿы ҩеихысхаанӡа даатцҟьеит Алоу-ипа Шьардын.

– Уажә иумбеит, уххь згеит Кьарантыхә, анацәеи ахшареи реицәырӡра! Аублаақәа ҳачкәынцәеи ҳаӡгабцәеи аӡәырҩы рыхә ытцхны Ҭырқәтәыла иахьугӡахьеит!

– Уара, изҳәо, даара ԥсыцқьак уакәушәа! Нас, уара уакәӡами Ашәынтәи иҳәынчаны иааугаз ачкәынцәа, аурысқәа ирыцәӡаны, аҭырқә ҭуџьарцәа ирааӡырхәоз? – напигалеит Кьарантыхә. Нас, дынхьапшаахьапшын, усгьы нацитцеит: – Уара, Алоу-ипа Шьардын, ианакәзаалакгьы зхы мацара иашьҭаз уаҩын!

– Уара, Ҳаџьы Кьарантыхә, уажә иумбеит азараҟьа еипш, апша ахьасуа анаҳәааҳәра!

– Ҳаи, Аллаҳ иныс, цәгьарак шысируа!

– Уи згәаҕьуа ахатца дыҟазар, даацәыртцааит!

– Ҳаит, уара, қәатцааамсҭажә, упсра снапаҿы ишпаҟаз! – днатцаҳәҳәеит Ҳаџьы Кьарантыхә. Адыхҳәагьы дылҽыжәпан, иҽы аҕәра нақәыршәны, иҟама ҭҕәыцәаа иҿааихеит. Алоу-ипа Шьардынгьы иҟама

цеицеиуа ддәықәлахьан. Саҳәшьцәа шәан, иааибархьусуун, сан лышьҭахь инадибагәалеит. Саби сареи цьара акы аҿазкыха ҳаламгӡакәа, сан: «Пҳәыс илхымшаз уарбану?!» – арҵәааҳәа дыҳәҳәеит. Зҟамақәа еиҿасырц иҟаз ахацәа, иааипыххылаанӡа, лкасы налыхпаа, мацәысеимҟьаратцас рыгәҭа иныбжьалыршәит. Даргьы, иџыџ-џыџӡа, иадырсызшәа, рҭыпқәа рҿы иаашьақәхалт. Рыблақәа ашьа рхытцәало еиҿапшуан, аҭҳараҳәа ргәеисра рҳазырҭрақәа шьҭнахуан.

Ишькылкра ҳахьӡаанӡа Ҳаџьы Кьарантыхә ахуҳәа дыҩеыжәлеит.

– Ҳаџьы Кьарантыхә сакәзар, лассы уахьсырхәып сара! – дласықәҟааны, иҿы даасны ашҭа дныҭҟьеит. Алоу-ипа Шьардын, кыраамҭа длеиҩеиуа амӡырха дықәын, игәы хьапссарц иҭахызар акәхарын.

– Шәыхиоума, уара, адәықәларазы? – днаиазтцааит саб.

– Иаҳзымго иҳамагәышьоузеи, сыхәпҳа ухатцкы! – саб ихы неиҟьеит ҳаҩнахьы, – ани усгьы иҳазгом, егьирахь, уандәықәло ҳаргьы ҳнаушьҭалоит!

– Аҭырқә ґба «Нусрети-Бахри» иманшәалоуп, иагьдууп, знықҟьаразы ишьҭнахуеит пшь-ныӡқьҩык иреитцамкәа. Акапдан издыруаз уаҩын, ацага-пса уаапсыцыпхьаӡа фба-фба мааҭ рҿы дазаазгеит. Апаразы шәзеипшроузеи, уажә кыр шәызшәома? – дтцаахит Алоу-ипа Шьардын.

– Уиаҟаратцәҟьа ҳамагәышьам, аха иҳапшаап, дад! – иҳәеит саб.

– Цәгьа сҳәалаханы сыҟоуп акәымзар, шәцагапса шәсыршәомызт! – иҳәан, Алоу-ипа Шьардын игәыжь ахь иҿынеихеит.

– Ҳаџьы Кьарантыхә алаапк даҩызоуп ожәы, сабраа Золакаа уамак рытцеигалар ҳәа сшәоит, унарылалан, уаха ҩнык аҿы исзеизга, хаҭала срацәажәарц сҭахуп, рцагапса апарагьы еизганы инаргааит уахь!

Абас адтца ныҟатцаны, саби сани крыфара уааи ҳәа ишихьынҳалаз, имукәа, ҳахәпҳа дыԥеыжәланы дцеит.

Уажәытцәҟьа ҳазлапшыз ҳгәы тҟьаны ҳаман аҭаацәа зегьы, иааушa ҳзымдыруа, иаҳҳәаша ҳҿамшәо ҳаилагылан. Сан лкасы макьана ашьацра иларшәын. Саб Ҳамырза иаашьҭихын, ашьшьыҳәа иааитцыхны, иимбацыз акы акәызшәа, днахәапшит.

– Бкасыш иахьа ԥыцьа рыпсы еиқәнархеит, иагымзааит бхахә ӡыш. Ибҟәыблазааит ашәыкас! Аха, дадраа, иахьа ҳазлапшыз – хырзаманул! Ахтцәара-хыпсаара амԥа ҳаныкәгылоу, ҳахцәа арахә реипш ҳаимакны аҟамақәа рылеибаҳәоит. О, злыпха ҳаура, зынӡак ҳауцәымгхаӡама?

Дааскьан, акасы сан иналиҭеит.

Иапхьан Ҳацьы Кьарантыхә, лассы уахьсырхәып ҳәа дахьсықәмақарыз, дысгәааланаршәеит Фелдышь. Шәарак сгәы инҭагьежьын, адырдырҳәа сцәа ԥасхыбзааит.

* * *

Аухантәарак лара сышлызхәыцуаз лацәеихьшь сзыҟамтцеит, ашара адәы ианаақәлагәышьа, сдәықәлеит, издыруан есышьыжь Фелдышь аӡы ахьхылталоз. Лыԥни аӡыхьи еизааигәан, ҳара – акыр иаҳцәыхаран, аха сара сзын уи цьабаазма. Ԥышықәса тцуеит сгәырҕьо уи амԥа сануижьҭеи. Уи аҿынгьы ҳаиниеит ҳахьеикәшәалоз.

Анаара хызԥоз ашәапыцьап рхыцәқәа ԥаӡарақәа убомызт, еишьылҟҟараӡа ихчылаз анаҟә иалаӡуан.

Аӡыхь атцыхәан ахьанаа ду амтцаҟны акәын ҳахьеикәшәалоз ҳарт, ақәа кыдтцәозаргьы, амра кацеиуазаргьы иахпырхагамызт, уи атцла хыбрас иҳаман, аха уажәы, аапын аналагамҭаз, уи цәҕәыхаа игылан, икыдхан илеиуаз апсата амахә ҟьантазқәа ирхьыкәкәаны ҳаргьы иаҳҿаҭәон, аха ҳтып ахытцра ҳалшомызт.

Фелдышь адәықәлара иақәылкуан, аха дхьаҳәхьачон, мачҷк днаскьаргьы, сналыхьӡаны лнапқәа ааныскылон, ларгьы мап лҳәомызт.

Ҳꙩыцьагьы абзиабара мца ҳацраланы ҳбылуан, ҳааигәасигәа уаꙩцсы дшыҟамызгьы, хәытхәытла ҳцәажәон, ҳабжьы ꙩеитцаххыр, аҳәаццышә еипш ҳабзиабара цнаҟар ҳәа ҳшәозшәа.

– Сыхаара Фелдышь, – сцәажәон сара, лыбла гәытбаақәа ааигәаӡа сырхыпшыло, – базхәыцишь, да, ҳарꙩаш ссиркәа, ҳабна пшӡақәа, ҳашьха еилаарцыркәа, абарт зегьы ныжьны ҳазлацарызеи?

– Издыргәышьозеи, Заурҟан, жәлары зегьы ахтцәара ианақәырк, цьара шәартак рбозар акәхап!

– Нас ишпаҳапсыхәоу, Фелдышь? Шәарт знапы шәану Кьарантыхә изы ирҳәо тцабыргума?

– Итцабыргуп! Уи Шьардыни иареи аимак анрыбжьала, аҳәынтқар еинралцәа даарацәажәан, аҕба ҳзалырхит, насгьы ихьыпшу зегьы казенла Тыркәтәыланӡа ҳаргартә иҟаитцеит.

– Уи саргьы издыруеит, уаҳа?

– Ихьыпшу зегьы ҳсиа шьтихит, дасу ҳазталашаз аҕбақәа ҳарзишеит. Ҳахьнеиуа ҳнеиаанӡа, ихьыпшу дызустазаалак, ақыта алтцра азин имам, пҳәысаагаргьы дақәитым, иара убас хатцацарагьы зыҟалом!

– Апстазаара ахата ааникыларц игәы итазами? – ҿаастит сара сеилашәаны. Сҿапшылара лцәымыгхазар акәхап, снапы аанкыланы иаалшьышьит.

– Саб уаха ахәылбыеха дцоит, дшьамхнышгылан Ҳацьы Кьарантыхә диҳәарц, азин ҳаитап ҳәа ҳгәыгуеит шәара шәыхәпҳа дандәықәлонӡа аангылара. Саб уи зыҟаитцо, уареи сареи ҳаицәмызырц азоуп, Заурҟан!

– Башаӡа аццьабаа ибмырбан баб! Алоу-ипа Шьардын ицас аҟынтәгьы, Ҳацьы Кьарантыхә уи дикәшаҳатхаран дыҟаӡам. Сара сызбахә иаҳаргьы ихы ихнахуеит…

Абас ҳагәҭыхаҟәа шеибаххәоз такәаамҭа ҳацәцазар акәхап. Анаҟә аҿеашеит, икәалыкәацьо иаакылпхеит амра. Ус, пҳәыск даахыҟәгылан, Фелдышь лыхьӡ ҳәаны, аки-киҳәа ҿылҭит. Апҳәызба лцәа даҭаӡыӡеит, ашырҳәа лҿыналхеит аӡыхь ахь.

– Иҟалозар, даҿа зныҙатцәык, Фелдышь, – сналыхьӡеит аӡыхь дынхыҟәгылон. – Аӡәгьы бизымтцаан, аӡәгьы бимыҳәан, уатцәашьҭахь амра тцлак ашәара ианԥеиуа, ахьанаа ду ашьапаҿы баауеит. Ибдыруазааит, бышсыццара бааиуеит, усҟан акәхоит ҳанасыԥ алагамҭа аҿҳәара!

– Аха сыда дызмам саби сани ишԥарыԥсыхәоу?.. – уа иааҿахтцәеит лыбжьы, деитцаҟьы-еитцаҟьуа атцәыуара дналагеит, аҿырҳәагьы лылабжышҟәа рҿылархеит. Игәаӷьны даасгәыдсыҳәҳәалеит апҳәызба, акантцытцыра еипш лӡамԥа инаҟәԥсаз лылаӷырӡ цәыкәбарҟәа нацәкьысла исрыцҟьон. Аха лара лҿаасҟәылтхан, ашырҳәа лыпҳал ахь лҿыналхеит. Сналаԥысын, апҳал аашьҭыхны арԥаш инатцакны исырҭәит. О, анацьалбеит, уи аҿены акәзаарын ҳанасыԥ хыхәхәо ианҭәызгьы! Апҳал сԥахан, лыжәԥа иныҟәсыргылт.

Итцәии-тцәиуа амарда иаҿагалаз амԥахәасҭа даныланы дахьԥеиуаз, лӡара каткатон, еиҟәкьлархa ԥбаны иԥаны илыҟәыз лыхцәы хьапшшәала зны – арахь, даҿазны – анахь лӡара иаҟәтцәишон… «Фелдышь, бабаҟоу, бмааиӡо, мшәа, Фелдышь?» – ԥхалантә иааԥуан ан лыбжьы. «Снеиуеит, мшәа, снеиуеит, бымшәан!» – ихаакәакәараӡа исаҳауан апҳәызба лыбжьы. Усҟан иабаздыруаз сара, ари абжьы гәыҿкаага уаҳа исмаҳараны ишыҟаз.

Мап, мап! Уа сиашам, сыԥсҭазаараҿы даҿазныкгьы исаҳаит уи абжьы! Аха уи уашьҭан, дад, зҟәаҟәра згаша саншьа бзиахә Шәарах, уи макьана ихароуп. Акакала иԥкаауа иуасҳәалароуп, мамзар, аӡеипш зегь сыхәлатцәар ҟалоит!

* * *

Ус аилыхара ҳшаҿыз, иааит ҳдәықәлара амшгьы. Ауха ҳара аҭаацәа иаҳцәаз акгьы ыҟам. Идәықәаагалашаз ҳамаҭәаӷьыҭәа ҿаҳәаны ҳаналга, агәгәаҳәа амца ахьеиқәыз ахәышҭаара ҳакәшан ҳаатәеит, уаххьафареи цәажәареи усгьы иҟамызт. Акырынтә саб, банаҵьалбеит, амӷьа ҳақәламҭаз алаӷырӡ кабымҭәан, ҳара ахацәа ҳшыҟазаалакгьы, аӡӷабцәа ргәы ҭыбымҟьан, иаарыцҳашьа ҳәа шлеиҳәахьазгьы, сан ҿи-лаӷырӡи еиқәылхын ҳәа иҟамлеит. Лылабжышқәа ҳалмырбарц лхы-лҿы ӡыгакасыла иҭаҳәҳәан, аха убригь иалыкәкәаны аттаҳәа ахәа илаҭәон… О Анцәа, злыпха ҳаура, абриаҟара алаӷырӡ абатцәахыз уажәраанӡа!

Зхабар лзымдырӡоз Ҵабалтәи лашьцәа уҳәару, хатҵа ирымаз, уажәы мҳаҵьырра амшын ихылахьаз саҳәшьа еиҳабы Аашьа лтәы уҳәару, аҵанӡа лгәы ҭызыблаауаз лгәырӷьақәа рацәагәышьан.

Ус уаҕеимшхарала ҳшеилатәаз, иҟьаҟьаӡа иааҳаршеит. Ашә аартны адәахьы ҳандәылҵит ахацәа. Сашьагьы, саби сареи изыҟаҳҵаз алаба иҽанҵаны дныҟәон уажәшьҭа. Ажәӷьан шәахәацк хыршәламкәа иеилган. Ҳапсадгьыл аҿы ҳара уаҳа иҳамбаран иҟаз аацын хаара рацәак хара ишыҟамыз ӷьашьомызт, аҳауа, ацхарпа еипш, апхарра агәылыкәкәон, ҵларкәыкәкгьы атҵла еилӷьаарақәа ирыдтәаланы «кырркырр» ҳәа амшзырҳага арҳәара иалагахьан, аха изызҳауаз амш аабараны ҳабаҟахыз, мышзатцәык акәын иаҳзынханы иҳамаз.

Аҭаацәа ҳаиҳабы, саб Ҳамырза, днаҳатцаҟьан, мчылатцәҟьа какал ҳиркит, амӷьаныфагьы дацклапшны аҳәсақәа идирҟатцеит. Арахә еилыргара ҳабалагахуаз, аҳәарақәа аауҗьны ранацәа идҳарцәеит, ажәқәагьы рыцҳаҳшьан, агәашә иҭаҳамцеит, ус ашҭа иқәын.

Абас сҭаацәа мач-мач ирзаанхан иҟаз атцыхәтәантәи рускәа ирҿнатцы, Фелдышьи сареи ишеи-

баҳҳәахьаз ала амӡырха сынҭҟьан, сыкәкәаӡа ахыҟә сынҭалеит. Арҩаш снырша̄ан, бнала, мҩахәасҭала, амҩаҟәа еихыҵәҵәо, ҿыла усышьҭазар усхьымӡо, аҿадхалара саҿын аӡыхь. Сахьцоз гәҩарас иҟарҵахьан, аӡәгьы дазымҵааӡеит. Саҳәшьцәа сани саби ргәы иҟәыршьхьан Фелдышь даазгараны сшыҟаз.

Сызмырҭынчуаз ахыжә сыгран, дад Шәарах. Хареи-пшӡареи амрахәага еипш еилырпхаауа измоу аҷкәынра ҟадыць ҭагылашьа уадаҩ аздырӡом, гәыгыртала иҭәуп! Аха иаалырҟьан гәырҩацәгьак нахапоит, ипсҭҳәа еиҟәараха!

Фелдышь лаша, сгәыгырҭа итцхәрааны иааиуа аӡыхь ахыҟәан, ахьанааду амҵаҿы дсыҟәшәараны дыҟами!

Анцәа ихәаны, уи лареи сареи ҳанеиҟәшәа, дсыманы аҩныҟа сдәыҟәлоит. Ааигәа ҳаннеилак, саҳәшьцәа аадәылпхьаны – абар шәҭаца – ҳәа днарысҭап. Абас, лара «Радеда» лхымҳәаакәа, хатҵаҩызада хатҵа дцароуп. Саргьы, аҭацаагацәа дәыҟәымҵакәа, чарада-жәрада пҳәыс даазгароуп. Ишпаҟоуҵари, дад Шәарах, аниашьа ами зегь зырпшӡо!

Сара шәарҭас исымаз Ҳаҵьы Кьарантыхә, иахеижьҭеи цьара уамак ҟаимҵазар, ддәыҟәымлацызт, дызҭаларан иҟаз «Османие» иаха ахәылбыҿеха харантәи избон, наскьа амшын ихгылан, иара ихьыпшыз реизгара даҿызар акәхарын ҳәа уажәшьҭа ддәыҟәлахьазаарын… «Абри аилыхара иҟоу Фелдышь дысзалгонда!..» – схәыцуан амҩа сахьыҟәыз.

Сцоит ирҳәынчарц ар зышьҭоу иаҵкыс сыццакны, ашәарыцаҩ ахы изаҿамкыз ашьабсҭа аҵкыс сласны. Аха иабаҟоу, ахьанаа ду амҵа ҭацәуп икказа.

Амаҭ зыцҳаз иеипш сгьежьы-хынҳәуа, схы зҟәыскра сзымдырууа аҵла саамҵахеит. Сыпшыр, пшыха сымаӡам, аҭаацәа сзыпшуп, урҭ рымаҭәа ҿахәаны ишьҭоуп, уаҳа иахьымаара амшын ихылоит. Сцаргьы, цашьас исымоузеи, сыпсыҩҭкаара дымбакәа!

Аӡыхь казказ санаахыҟәгыла, сылапш наҟәшәеит сгәы иаҳагьы иҭызшьаашаз даҽакгьы: нымҩахытц ашьацраҿы ипыххаа, иҟәаҟәаса икажьуп пҳалк. Аха амаа еибган, иаашьҭысхын, илархаҩархо снахәапшит. Издырит, уажәы избазма, Фелдышь лӡаагага шакәыз, иагараан снапала иаашьҭыхны, кыр инаскьаганы датцастцахьан, уи амаа егьараан лнацәкьара пшӡаҟәа рыла илҭарбаӷьа икны сапхьа дгылахьан…

Апҳал пҽеит, аха иаҟәшәазеи? Издыруада дшатцалоз машәыршәа илымпытцҟьазар? Ус акәымкәа, уаҳа ҳашзеиҟәымшәоз алаздырырц лхала ипылҽзар? Ус анакәха, ипыххааса ицазаап ҳанасып, уажәшьҭа пҳалк азна алаӷырӡ азкаҭәашт иара!

Хнырҳәышьа змамыз ак шыҟалаз сцәа иалашәеит. Уажәшьҭа ипыскуазеи, Фелдышь лани лаби сырбаргьы сацәыпхамшьакәа, сыххымшаҟә ргәашә саалагылеит. Иҭацәуп амӡырха, лак, рахәык улапш итцашәом, аҩны гылоуп иҟәыҟәмашәыҟәмаха, итцарҟацоуп ашәҟәа…

Иҭацәуп, иҭынчроуп иахьабалакгьы… Цгәы еиҟәатцәа затцәык абартцаҿы ауасхыр иҟәтәоуп, агәы еиҟәыҷҷауа, абжьы тцарыхәтцәаӡа икьиуеит, икьиуеит, аблаҟәа цымцымуеит, амацәыс еипш амца инхыҷҷало сара сахь иаршәуеит. «Уажәраанӡа уабаҟаз? Узышьҭоузеи, иҟалаша аныҟала?» – сарҳәоит урҭ.

Иҩашьом аҭаацәа мҳацьырра амшын ишхылаз.

Схынҳәуеит аҩныҟа, уаӷоу дшыхынҳәра. Уххь сымгози, уаҟагьы бзиарак сзыпшызар!.. Мышзатцәык аҩнутцҟала, абриаҟара гәаҟра иаҟәшәахьоу ӡәыр дҟаларымашь, анацьалбеит?!

Абас мышҟәак рышьҭахь схы атцкыс бзиа избоз, ихаҳә еиларҭәаху абаа атцкыс сзыҟәгәыӷуаз Ҳацьы Кьарантыхә сынасып даӷрагыланы икәаҳаит, исабеитәит, нас фырҭын цсыпла амшын ихиҭәҳәалеит. Уажәы ижьы сымазар, абга цыхлым еипш, аӷырҿҳәа сацҳарын, ахәырпҳәа ишьа сатцашьшь из-

жәрын, аха урҭ сылшаргьы иабасыхәарҭаз, Фелдышь дызҭаз аґба ацәаарагьы умбо амшын ихызлахьан.

Аҩны сшааизтцәҟьа, азәгьы сызтцааха даламгзакәа, аҽҭра сынҭалан, сҽеиқәа цыҩцыҩ, Нарҭ Сасрыҟәа ирашь еипш «Бзоу» захьзыз, аґәра нахаҵаны иааҭызгеит. Уи ак акәзан ҽыс иҳамаҙазгьы, сашьа иҽы усгьы итцыршьаахьан. Бзоу сыман арҩаш ахь слалбааит. Асапын шәах ақәырчы искәабеит. Исыман аҩныҟа саахалан, аҵьықәреи ҿырпны, иахьынзаҭахыз краҿастцеит. Нас аҿы ианкны исыман ашҭа сынҭыҭцит. Уи гәазҭаз сани саҳәшьцәеи, еибарҟутцәыуа, рыблақәа рнапы напыраркит. Бзоу мыжда кәашада ашьапы мыргыло исышьҭапало иааиуан, зны-зынлагьы игәыбзыґны ахы сыднашьылон, уааи, унасықәтәа, пшатлакәтцас адәеиужь ҳнахысып аҳәозшәа.

Ус, дук мыртцыкәа, зны-зынла иара ахьықәсырхәмарлоз адәышкәаґьаз аҿы ҳназеит. Бзоу хлаҳәада, ара иҟаҳтцалоз апшьаагоз ҵьнашьан, аґәра иахо, ипашашо исыдгьежьылон.

– Бзоу бзиахә, сарґьажәҩа, акырынтә апсра сацәызгахьаз, уажәы, уара хара змаҙам, упсра снапаҿы иҟалоит! – абас сацәажәауа, ахы шьышьуа, акыраамҭа садгылан, сылаґырз хаҟәҟәала. Нас аґәра ааҿыхны снатцаҟьан, адәы инықәыстцеит.

Аублаатәыла жәлары зегьы еицҿакны: – «ҳаҽқәаагьы ҳара ҳаипш ҳаґа ипыхьамшәароуп! Дегьызмаха ауаҩ ишьа злоу урҭ адәы иқәыжьны, амшын ахылаpагьы гәнаҳауп, дасу ишиааҙаз еипш, иҽы инапала ишьааит!» – ҳәа еибырҳәаахьан. Уи адтца насыгзароуп саргьы. Скьарахә харшаланы сышхысра сҽаариашаны саагылеит, аха изуҭахгәышьоузеи, снацәа артцысра сылшом. Бзоу хлаҳәадагьы хара испырымтцкәа, апышә нышьҭышь-аашьҭышьуа игылоуп, аҭцыхәа пшза авивиҳәа иҟьауа. «Ҳаи, абри санымиакәа, абгақәа еимґәыцә ирфар исхарази?» – схәыцу-

еит сахьгылоу, исылшом ахысра. «Мшәан, закәызеи сызлажьу! Бзоу мацара аҟны сыҟоума, сыҩни с-Фелдышь гәлымтцәаахи, сыдгьыл хазынеи срылаӡарц сыҟоупеи!» – даҿакала сааипҳхьхәыцааит уажәы. Бзоу алымҳартахь скьарахә нарханы, сылацәа неиқәыпсаны снацәа аасыртцысит, аха сабџьар ахьап ааҿытцгеит. Сыблақәа анаахыст: «Уаџьал аама, урамыжда, ииуазеи, уабџьар сықәкны?» – аҳәозшәа, Бзоу абла гәыразқәа снархыпшылеит.

Атцықьҳәа ахысбыжь геит, ажәҩан ахь аетцәа кыднапаартә еипш иаакьыркьырит аҿы. О, анацьалбеит, уи абжьы гәыҿкаага змаҳаз ибаргәузеи? Зны аҟәараҳәа сеитцасуа ахьта санаркит, зны ашоура цаҳәцаҳә станаршәит. Ахы зықәшәаз аҿы, иазкылҟьаз апсра иахыпарц атахызшәа, иҩышьтпа-ҩышьтпеит, нас иаагьежь-гьежьын, сара сахь ахы аарханы, ашьапы пшӡақәа атцареыланы адәы иныкәҳаит, цаха ҟапшьыла ипа-паны исымаз апырцәқәа ишызбоз ашьа нарыхьшит.

Сара инасышьтархны ааигәа, хара, иахьабалак аҟәҟәаҳәа еибашьрак ҟалазшәа абџьарқәа ааилартцеит. Сара сеипш аублаа рырпарцәа иршьуан рыҿқәа, игәытҟьагаха ашьхақәа ирҿаҩуан, Бзоу еипш зыпсы зхытцуаз аҿқәа рыкьыркьырбыжьқәа. Иҟалап рапхьаӡа абра акәзаргьы агәымбылра сахьаӡрыжәыз. Снапала анышә иастеит сҿы, ахангьы хаҳәык насыргылеит.

Снеиқәҟьашан, схы сымагәыхьха, ирццакны сдәықәлеит ҳапсыжыртақәа рышҟа, уахь шьыжьнатцы ишнеиуаз здыруан хтаацәа. Нырцә ахәада уахьынхшәоз акәын ҳара ҳҳаблаҿы инхоз ҳажәлантә зегьы рыпсыжыртақәа ахьыҟаз.

Ацҳатцәры зхыз арҩаш снырит, уи цон ишцац, хьаабаада, ишәахпсараха. Убасҟак итынчын апсабара, адунеи аҿы гәаҟрак џьара иҟоуп узҳәарымызт. Ахәы саныҩхашла, иаразнак слымҳа иаатаҩит

ахуҳәа атцәыуабжьы. Ҳәсеи-хацәеи аҳабла зегь еизаны дасу рыпсыжыртақәа ирықәлахьан.

Иаарыгәгәаны сҿынасхеит. Снеизар, саб дӡышӡа иани иаби рхатгәынқәа рапхьа дшьамхнышланы, игәы дтасуа атцәыуара даҿын, сашьагьы ихәра ашьамхнышлара илнаршомызт, ус дгылан, игәы дтасуа. Сани саҳәшьцәеи, дышхәыҷыз ипсыз ҳашьа еитцбы иҳатгәын хәыҷы агәы иқәиааз ақыцәмыцәқәа ықәӷәшәаауа, рыхцәы цыртланы еибарқьызқьызуан. Атаацәа рҿы сара ахаҳә гәы змоу ҳәа сыпхьаӡан, шамахамзар, саныхәыҷызгьы сылагырӡ уаҩы имбацызт, аха ара исзымычҳаит, саргьы снарыдгылеит, сгәы стасуа. Ҳладахьыӷа, ҳҩадахьыӷа ҳаицтцәыуан, ҳаибарқьызқьызуан аҳабла зегьы. Сан дааин, лабхәеи ланхәеи рхатгәынқәа дрыкәшон, абасгьы лмыткәма иналатцаны:

Нани, дади, ишәыбаргәузеи, шәыпсы сакәыхшоуп!
Шәыдгьыл гәакьа, шәыдгьыл бзиахә, шәыбаҩ амадоуп!
Шәгәы ирҿыгьрым шәмата хәыҷы, ара дшәываршәуп!..
Ҳара ҳгәаӷыуп, ҳамҩа мшынуп, ҳамҩа тцхы-лашәуп!..

Итцәыуоит, ҿыц апсра иақәшәаз реипш, аҳаблақәа, ақытақәа, итцәыуоит Аублаатәыла зегьы. Избахьада, дад Шәарах, адунеи аҿы ҳәсеи-хацәеи, хәыҷи-дуи – жәлары зегьы анеицтцәыу? Анцәа иуимырбааит, уи атцкыс еицәоу агәытӷьага уаҩы иаҳараны иӷам! Уи зҿаҩуаз ашьхақәа, о, анацьалбеит, еилаӷәыбаса имцакәа изларычҳазеи? Абриаӷара адгьыл иқәкьасаз алагырӡ златәаз Аублаатәылатәи аӡиасқәа, ишны ицаҳәцаҳәуа инеиуазар акәхарын!

Атцәыуара ҳанаӷәытц, иахьабалак анышәынтрақәа рҿы аишәақәа ҳаргылт, апсцәа рхәы нааган иқәахтцеит. Шәыпсата бзиахааит! ҳәа аҩы рзыхтәаланы, атцәцақәа еитартәны, аирызқәа нарыддыргылеит ҳатгәынцыпхьаӡа. Ҳара ҳанцалак ашьтахь, агәыркьҳәа

аԥсцәа еибаргыланы, «ҳҭахцәа ҳара ҳгәыгәҭажьны иаҳԥырҵит, аха ҳхәы нрыжьит, шәааи, нас, ҳаидтәаланы акы ҳнацҳап ҳәа, рыхәқәа инархатәарызшәа, рхәы-рыԥхь иаҭахыз адгаланы, рыԥсхәы еиҭауны ҳарԥырҵит.

Абас лаҕырӡашала ргәы рданы, дасу рыҩныҟақәа рышҟа ихынҳәит, ирызго рымаҭәа аашьҭыхны агаҿахь идәықәларц.

* * *

Ҳаҩны еиқәыхьшәашәа иаҳзыԥшын, ахәышҭаара усгьы иҿыцәахьан, нырцә-аарцә ҳамаҭәа ҿаҳәаны ишьҭан.

– Ҳаит, абааԥсы, шәгәы кашәмыжьын, жәлары зегьы ирыхьуа ҳаргьы иҳахьып, зны шәаатәақәа, ҳаԥсы ааиҭаҳкып! – ҳгәы ирҕәҕәеит саб.

Нас акҿыҩра дныкҿаланы, саарала абысҭахь имаԥны дындәылтцын, «шәит, шәит,» ҳәа ҳлақәа дрыԥхьо, аатҵра днавалан, дамеигӡакәа рхәы нариҭеит, ус ҟаимҵаргьы, ҳахьцоз иҳашьҭалон дара анасыԥдақәа. Сангьы аҵьықәреи лкалҭ илаԥсаны дындәылтцын, «дәрышь, дәрышь» ҳәа акәытқәа даарыԥхьеит, уи дахьцалак аҳәыҳәаса реиԥш ихытцны илышьҭалон, ҳандәықәло дахьырымбашаз инаганы рхәы нарылҭеит. Ахьшьқәеи абгахәычқәеи шәырзынсыжьуеит ҳәагьы нарылалҳәеит, дҟутцәыуо.

Зегьы иаадыруеит, абыржәы ҳҩагылар, наунагӡа ҳахьымаара ҳашдәықәло. Ушьҭахьҟа уаҳа хынҳәышьа анумам, уаԥхьаҟа умҩа узқәыло цқьа иануԥзымдыруа, о, злыԥха ҳаура, дышԥарыцҳахо ауаҩы мыжда!

– Аҳы, дадраа, уажәшьҭа ҳдәықәлап, ҳгәылацәагьы ргәашә иҭытцуашәа збоит! – ҿааиҭит саб Ҳамырза, ихылԥа ихыхны аԥацха агәҭа даагылан. – Уа, Анцәа, шьарда зымчу, улыԥха-угәыԥха ҳагумыжьын, амҩа ҳақәлоит. Уара ушаҳаҭуп, ахаан цәгьара зымуц

сҭаацәеи сареи зхәы иаҭәҳәан изфоз уаагәышьан, иахьа иҟалаз арыцҳара ҳалоумырӡырц суҳәоит! – даақәгьежьын, ахәышҭаара дааҿеҳәагылеит: – Уара, сабацәа рабацәа, урҭ рабацәа рхәышҭаара, ахаан мца пхара згымхацыз, гәыбӷан сумҭан абас уеиқәыхьшәашәа уахьынсыжьуа.

Абри ашьҭахь, еиқәатцәамҳаҳараӡа алԝақ иаганы икнаҳаз архнышьна ааигәыдҳәҳәаланы днагәӡит, нас иҟама ааҭыхны ахчныза аханы аԝнаргәы ааҭижаан, уапстцәыла анышә еизыҳәҳәаны, иқьаса рҭәны имаҟа инадиҳәалеит. – Сычқәынцәа, дадраа! – дааҳацәажәеит сашьеи сареи – Абри сыпсадгьыл аҟәых, снышәнап ауп, санпслак, сыпсы раҳаҭхарц шәҭахызар, сгәы иқәыпсаны сыжәжы! Аҳы, уажәшьҭа шәеидарақәа шьҭышәх!

Идәықәаагалашаз ҳнарытцаланы ҳандәылтцит. Ҳашьҭахь иааиуаз саб ашә аиркырц данааха «иҟашәтцозеи, ҳаӷоу ишә аиркааит аҳәозшәа, чыжьжьыт» аргеит.

– Иҳадубалозеи, уанацьалбеит, ҳдәықәламҭаз угәамтцуеит! О, Анцәа ду, ҳахьнеилакгьы ҳашә аумыркын! – саб дааныҳәаныпхьаны ашә ныдитцеит.

Агәашә ааигәаара ҳнеирц рацәак ҳагымкәаны, саҳәшьа Цьуна илааӡаз ауасачах ҳаагәанаҭеит, дахьцалакгьы иԝуа илышьҭалон иара. Уажәгьы иԝны, акьапа ыргьало иаакылсын, изааӡаз иналышьклаҳәит. Изулакгьы, мчыла Цьунеи ауасеи ааиҟәыскәыкәаан, агәашә ҳанҭытцит, аха иара алеиабгеи рзы иааныжьны ҳашцоз адырызшәа, ихагахан иԝуа, иҟаа-ҟаауа ашҭа иааҭалеит. Уи абжьы заҳаз, згәартцра иахыпан игылаз ҳажәқәагьы аҟаара иналагеит, урҭ иаарымырдеит ҳҳәарақәагьы, итцысит алашрагьы. Цьуна рыцҳа лыжьжьара иахамшәалоз аҭаацәа, ҳара ҳцаанӡагьы, аҟама аҿыцҳафыр еипш хагәқәа ирылнаҳәон, дегьызмаха адәы иқәҳажьыз ҳхааӡага ҳарахәқәа рыбжьы.

Нaҟ ҳнаскьацыпхьаӡа иаҳа-иаҳа ҳажәпаҩхон. Ҳгәылацәа ран аҭакәажә, хәышықәса раахыс дымҵсуадыбзамхо аиарҭа иамаз, уардынла днаргон.

– О, шәанаҵьалбеит, сыҷкәынцәа, сара анышә ада ҵсыхәа змам, шәсытҵаланы сабанӡажәгари? Диниман шәымазар, абра сыжны шәца!.. – лҟьыгызбжьы иалыҩны иааҩуан уажәы-уажәы.

Амҩақәа ахьеихагылоу ҳнеицыпхьаӡа ажәлар еизытҵәон, агәылеи агәылеи еицылон, ҳаблаки ҳаблаки еиқәшәон, қыҭак даҽа қыҭак нацлон. Уажәшьҭа ҳханы угылан унапшыр, ҳтцыхәа убомызт. Ҳапхьа дгылан ҳныхапааҩ, уи ишьҭагылан аҭаҳмадцәа, аҳәсақәа, зшьап инанагоз ахәыҷқәа. Цәажәара ыҟамызт, еицырхашьшьы инеиуан зегьы, амала, ана-ара иналкҩалкны иуаҳауан: ақьра-аҕызра, ақәыпсычҳара, ашәипхьыӡ, асабицәа рҵәыуабжьы…

Ус ҳапхьаҟа, ҳара ҳазланеиуаз иахагалаз даҽа мҩак аҿы, ажәлар еидтцәатцәалан ишеилагылаз аабеит, ауаҟьанчаҟьанбжьы шырхыҩуазгьы ҳаҳаит… Арҵарцәа аддыҳәа ҳаибарыҩны, хәдаҟала ҳапхьа игылаз аҭаҳмадцәеи аҳәсақәеи ҳархыкәшаны ҳнеизар, абар Бараҟаи-иҧа Аҳмеҭ, иҽыхәа иатцәа нымҩахытц иҿаҳәоуп, иара амҩаду агәҭа дангылоуп иаҳәа цеицеи ҭыхны:

– Сышьны абраҟа сынкашәмыжьыр аҷыдахаз, уарбанзаалак аӡәгьы амҩа усҭаран сыҟам!.. – ҳәа даҿуп жәлары дырҿагыланы иаҳәа аҟьара. – Шәжьоуп, шәеиҭажьоуп, уара, абаапсқәа! Шәхынҳәы, макьана иахыпам, иқьапҭажәхаз шәыҩныҟақәа рахь, еиқәышәтца макьана зынӡак имыцәац шәхәышҭаарақәа!

– Уахҧыртц, Бараҟаи-иҧа, уахҧыртц, аҕбақәа ҳзыпшуп!

– Цан аҕбақәа шәыргап, аха шәышжьоу аныжәдырлак, арахь уаҳа шәыӡхыргаран иҟам! Ҭырқәтәыла уажәы исымбеит сара, ижәуазеи, абаапсы, цьанаҭ

ныжьны цьаҳанымӄа шәцома? Уа ишәзыпшуп амла, ахьҭа, анцәара, мамзаргьы атәитәыхра!.. Асулҭан, алаҳәажә еипш шәырпар рзыҳәа джьышуеит, дшьашуеит, абџьар иатцаргыланы иахьымаара еибашьра идәықәитцарц!.. Уи азоуп, шәара шәгәырҩа даго цьышәымшьан! – дытҳашуеит Бараӄаи-ипа Аҳмеҭ, аха иихәо заҳауада.

– Агьааурқәа ҳкагәаны ҳарнаҭыр аума иуҭаху? Ҳара ҳамсылманцәоуп, амсылман дгьыл ахь ҳцоит!

– Уара абри ахатца деилагеит, уаҳа дҿазхәо ҭынха димаӡами?

– Амсылман дгьыл акәӡам, тца змам атышахь ауп шәахьцо!

– Ноурыз иакәын, уи иашьа, мҳацьырра амшын дхылахьеит!

– Ноурыз дымцацкәа дыӄазаргьы, иааигәа днеиуамызт, урҭ аҳӄа рыбжьоуп.

– Сымпынӄа шәмааин, сымшьыкәа аӡәгьы шәсышьҭуам! Уара, уаҳа ихәыцуа аӡәгьы дшәылаӡами? Ицаз цазаргьы, шәара шәхынҳәы! Шәыжәлами, шәанацьалбеит!

– Даара ҳгәырҩа уагошәа ӄатцаны уҽхьаукуеит, ҳадгьылқәеи ҳмал инхази уреиҩаӡозаргьы ӄалап!

– Уара бзиара дук угәы иҭанда, ужәлар зегьы ахьцо урыцрытцны уаагылозма!

– Хатца уӄаӡами, абаапсы! Наунагӡа аублаақәа шыӡуа збаанӡа, атцыкьҳәа исгәыдтцан усылга! – Абас акыраамҭа дтцәаа-тцәааауан уаҩ изеилымкааӡаз Бараӄаи-ипа Аҳмеҭ хәашабга, шьаҿакгьы днаскьомызт.

Аха ахәычқәеи аҳәсақәеи анааидыгәгәалаӡа, игәаҕьны дызрыламкьыскәа, иҽынеисҭхеит. Зыҭра иҭытцыз амшын еипш, ажәлар дныпхьаҳәҳәан, агәыркьҳәа илаивсит. Дызусҭзаалак, иуацәа-иҭахцәа инадыркны, аӡәгьы дааҳәны дизхьампшит, иҽи иареи рымацара иааидхалеит.

Уажәшьҭа амҩадугьы ианӡаломызт, агаҿахь еихыҩаӡәаны инеиуаз ажәлар…

Ҳапхьаӄа, наӄ-ааӄ имаҭацәа дрыгәҭылакны, ишьапы ахьиргылаша наирбо днаргон аҭаҳмада лашә, апхьарцарҳәаҩы Сакәыт. Зназы ажәлар дсызрылымбааит иара, аха амшын ахь ҳнаскьо ҳаналага, имаӄа иадҳәалаз ипхьарца ааимҕихын, ахыц наҿишь-ааҿишьын, иааирхиеит.

Иҕралаз хьаацәгьак уаҳа илнамыршазшәа дааҕызы-ҕызит аҭаҳмада, ипхьарцагьы уи инақәнарҕызит, убас ау ашәа ахы шикыз. Нас, дгәагәо дахьнеиуаз, иаҳа-иаҳа ибжьы гәылыршәо, абарҭ реипш ажәақәа иашәа иналеитцеит:

Уа, раид, сиуама, раид, мыхәацәгьа рҳәама?
Мшынгәыла хдәықәлоит ҳнышәнапқәа шьҭыхны!
Ҳабацәа рхаҭгәынқәа ҳашцо дшәырҳама?
Рапхьа шәлаӄәыма, шәхылпақәа шәхыхны?

Аапынраз иаҳзауит асы ҩамгыла,
Ипсит ҳа ҳкәыкәу, ахьҭа аназымчҳа!
Лабжышла ишәкәаба, нас, ҳабацәа ртәыла,
Рацәа иқьапҭажәхеит ҳ-Апсадгьыл рыцҳа!

Зегь еиқәыӡырҩуеит, рыпсы ӡаны; ахәыҷы насыпдақәа рҵәыуара иаҳа иааихсыҕьшәа збоит, ачымазцәагьы уажәшьҭа уиаӄара иқьуам, иҕызуам, амҩасцәа зегьы рыпсы апхьарца иҿанаҳәеит. Аӡәык-ҩыцьак, ишырҭахӡамыз, аҭаҳмада иашәа иақәырҕызуа рҿынархеит. Апхьарцарҳәаҩы ибжьы иаҳагьы ишьҭыҵуан, угәы иаанагарымызт, ҷкәынамзар, абри ҭаҳмадак ибжьуп ҳәа:

Даҿазнык, даҿазнык ҳалапш рыхҳажьып,
Ашәы ршәуп ҳашьхақәа, еилаарцыруам.
Атцыхәтәантәи ҳашәа урҭ ирзынҳажьып,
Ҳашьхақәа гәаӄуеит, ҳахьцо рыздыруам!

«Ахшара гәыраз иан дицәымыӷхазар,
Рыцҳарак ыҟоуп! Сара шәсыцәтәымуеит,
Хара сымоума? Цқьа шәысзымааӡазар?
Снызьны шәышпацои?» – ҳ-Апсадгьыл гәрымуеит!

О, раид, ҳ-Аԥсадгьыл! Афыртын баапс иасыз
Ҳамч мырхакәа ҳахьымаара ҳашьтуеит.
Угәнаҳа ҳамазааит, абас ҳахьымҩасыз,
Ҳабаҩ аагаргьы, ҳапсы узынҳажьуеит!..

Уажәы уи ашәа, шамахамзар зегь шьтнаххьан, атаҳмада даапсаны данаҟәытцгьы, инеимда-ааимдо, агаҿахь ҳкылсаанӡа аҳәара ҳшаҿыц ҳаҿын… О, анацьалбеит, итцзозеи уиаахыс, аха акқаҳәа мшаҽны еипш сгәы иқәыҩуеит иара. Сара иагьараны избахьан цаҟьак аҿы арҩаш ахы ахьытцнахуаз, иагьараан избахьан, адгьыл ужәра инылашәаз арыц аҟата шагәылиаауаз, аха сара исымбацызт жәлар рыгәта ашәа ҽыц шиуаз. Избеит уи аҽны амҳацьыраа рашәа, агәаҟ ашәа ахы шытцнахыз. Уи, аублаақәа адгьыл ҳаныӡааӡагьы, ҳахьцалак иҳацын. Гәаҟра баапск ҳақәшәаан, агәырҩа хьантә ҳажәҩахырқәа хьарҳәо ҳанааилахалак, ҳааидтәаланы иаацәыраагон, иаҳгәаланаршәон ҳара иҳаҩсхьаз аамта, шьха ҳаракык ҳнықәланы ҳазпшуазшәа, еилыцьцьаауа иаҳнарбон иаҳцәызӡхьаз ҳапсадгьыл. Ишаҳҳәаашаҳҳәо, ӷәӷәала ҳаныгьазклак, ҳгәырҩа иаҳа иласхазшәа аабон.

Агаҿа ҳанкылс, шьапыргыларта уаҩы имоуа, ажәлар қызықызуа, аҟәараш хырикәатцәааны иқәжьын. Ауаа рымацара роума, апсасеи ашьамаҟеи, амҳацьыр амшын ирзыхгалоз цьшьа икылырцаз, агаҿа иакуамызт, алақәа ракәын, реибафабжьы узычҳарымызт.

Апра ӷбақәа ааины амшын ихгылан, аканцьақәа неивыс-ааивысуа урт рахь ауаа рнагара иаҿын…

Ҳахәпҳа Алоу-ипа Шьардын иҭаацәеи иареи, рымаҭәа-рҩыҭәа уардынла итцысны заанатц икылсхьан, рымаҭәа рыма аҕба иҭалахьан. Аҕба ду шәзалысхит ҳәа ҳшақәиргәыҕуаз иқамлеит, ҳаижьазар акәхап. Уажәы иара, иҭеиспыҳә ҕра еилырхуа, дызхытцны аӄәараҿы дгылан. Иааипылоз зегьы блала еимирӄьон, ихьыпшыз рахьтә аӡә дицәынхар ҳәа дшәаны.

Иаасцәымыҕхеит, аиаша уасҳәап, ихылҧарч аҭыҧан аҭырқәа феиз хылҧа иханы ианызба. «Уажәнатә аҽеиҭакра ас изымариахазар, уахь ҳаннеилак, иагарыуала даабап!» – аасгәахәит, аха акраусызҳәахуаз.

– Зегь аама, Ҳамырза? – дтцааит уи.

– Иааит, дад, зегь ара иӄоуп! – иҳәеит саб.

– Уажәшьҭа, зыпшра ӄамтцакәа, аканцьақәа рҭалара шәалага! Аҳәсақәеи, ахәыҷқәеи, абыргцәеи заа идәықәышәтца, амала, ҧсы зхоу акгьы уахь аҭагалара ҳшақәиҭым усгьы ижәдыруеит! – иҳәан, адттцақәа наҳаҭаны, ихала канцьак днақәтәаны, егьӄамлаӡазшәа иҽырҭынчны, аҕбахь ихы рханы аӄәара днадтцит.

Ҳаргьы ҳаҧшызма, хымаҧсыма ҳалагеит ҳус. Аканцьақәа еитцарпапа иҭәны аӄәара инадттцуан, рацәак мыртцыкәа иҭацәны иааихуан. Аҭырқә мшынуаа, ар рышьҭазшәа хдырццакуан, иҳатцаӄьон, иааузымчҳартә еипш ирымчны иҳацәажәон, аха мчыс иҳамагәышьазыз, аҧсуаа ишышәҳәало еипш, «зышхәа ҳҭаз, иашәа ҳҳәар» акәын.

Амра ттлак ашәара ианлеиуаз, агаҿа, арахәқәеи аламлашьқәеи рыда, икказа иҭацәхьан.

Сашьеи, сареи, даҽа ҩыцьа арҧарцәеи ҳакәын атцыхәтәанынӡа зҽаанкыланы, зегь рдәықәтцара иаҿыз. Ус ҳаргьы ианааҳадгыла, агәаҧсаҧҳәа адгьыл ҳаҽнықәыжьны иаагәыдкыланы, ҳалаҕырӡ ҳакәааша, иаҳзыпшыз аканцьа ҳнақәтәаны, амшын ҳанхылеит. О, анацьалбеит, сызшьапык сыдгьыл гәакьа ианықә-

гылаз, егьи аканцьа ианансыргылоз иаасықәшәан сыҧсыр акәымзи зынӡак абзиахә, аха иамуит, убама! Усҟан, ариаҟара гәаҟтцәаҟреи насыҧдареи срыниозма?

Ҳзықәтәаз ҳканцьа балыбаҭо рацәак хара имцацызт, иубаз еицәа убеит ҳәа, хашьҭахьҟа ҳанынаҧш, ҽыуаҩык, иҽыхәа иатцәа дақәтәаны, аҟәара дшаахықәххылаз гәаҳҭеит. Иаразнак даадырит. Уи – Бараҟаи-иҧа Аҳмеҭ хәашабга иакәын. Дылҽыжәҧан, иҽы аґәра нақәыршәны, амшын дӡаалома уҳәартә еиҧш, дааскьаны ахықә ҳарак даақәгылт. Инапқәа иҟьон, ибжьы рдуны ак шиҳәозгьы ҩашьомызт, аха ҳара ҳҟынӡа иажәақәа зааҩуамызт, аҧша иасуаз ишьҭахьҟа иагон.

– Уара, шәааи, ҳхынҳәны дышьҭаҳхып, дрыцҳауп, имацара атәыла данхалеит! – сҳәеит сара.

Аха ус акы ааушазаргь ҳаламыкӡакәа, итапанча шыҭҟьаз аҟара ахысбжьы ҳаҳаит, алҩатцәгьы еишьылӡа ишыҩаихҟьаз гәаҳҭеит. Ишаабоз дхышәҭны амшын дналаҳаит. Ацәқәырҧақәа даамтцадырсын, дызхыҧсаауаз ихәра ихадырштырц рҭахызшәа, дго-дааго, агара еиҧш ддыртцысуан. Ахысбжьы иарырҳаз аҽыхәаиатцәа, абжьы хтцаны иаакьыркьырын, аґәра шьҭшьуа иаманы аҟәара иныкәлеит.

Иҟалаз ҳцәымґхеит, ҳаҧсыр моу ҳмоуа хҟалеит. Уажәрааанӡа зынӡак згәырҩа ҳкымыз, зҳәатәы ҳаҳаргьы ҳтахӡамыз, иҧсра ҳгәы иалсит. «Ас зхы иазызуз ауаҩы, ҳара иҳазгәамҭоз иашак имбакәа дыҟамызт» ҳәа ҳаахәыцит ҳарҭ аканцьа ҳахьҭатәаз, аха изхәартазиз, иҟалаша ҟалахьан, ҳаргьы амшын мчра ҳаанахәаахьан.

Иҭацәын, иқьаҧҭажәын уажәшьҭа Аублаатәыла зегьы. Аӡәызатцәык иаанхан иҟаз Бараҟаи-иҧа Аҳмеҭгьы, игәы иҭеикыз анизынамыгӡа, иҽеишьит, ибаҩ мыждагьы амшыни агаҿеи еимдырххон, иахьыргара рыздыруамызт.

Уаала итᴉәыз апрагба аҽаариашан, амтцәыжәҩақәа еитцыхны амшын агәахьы амҩа шьтнахит. Аҽны, цас иауазшәа, амшын иазтᴉынчран, апшагьы ҳагба ахы ахьхаз иацҩызаха иасуан. Амра амшын ишынӡаалаз, еилыблаауа ашәапшь аацәыртцит.

Амшын агәахьы ҳанынаскьа, ҳашьхақәа ґьазґьазуа ҳабла иаахгылеит. Уажәы избазма, урт рыкәа сᴉаршәны срааӡахьан, аха уи атцыхәтәантәи ахәылбыҽхаз урт снаргәыдыпшылеит, зынӡак даҽакала, ажәҩан иаласазшәа, ибырлашха. Сара сымацара сакәызма, аґба ахыґәра ықәыртᴉәаа иқәгылаз ҳәсеи-хацәеи амҳацьырцәа зегьы, уахь анапшра иаҿын рыблақәа рзырҟәымго, ӡамҩақәакгьы алаґырӡ рхьыжжын, игон ақәыпсычҳабжьы, иныцакны атцәыуабжьы... Амшын еиҩытцә ицоз аґба наскьацыпхьаӡа, ҳашьхақәа иаҳа-иаҳа илаҟәуан, ихәашьуан. Ус-ус дара рсахьақәа ныхбалан, рыхәанга мацарақәа ааҳзынхеит. Рацәак мыртцыкәа уртгьы, апша иаҟьаз алҩа еипш, амшын еишьылра инхызлеит.

Иааґызыґызит ҩапхьа аᴉаҳмада лашә ипхьарца. Уажәа ашәа ациҳәомызт, арҳәара мацара азирхон. Заҟа иаамтᴉаны уи абжьы ҳалаҩызеи! Мацк ҳгәы ааҳханарштᴉит. Ҳапхьа – амшын, хашьтахьҟагьы – амшын, ҳахьнеиуагьы иаҳзыпшу сеидру.

Амшын еилаҽҽон, иҿыжҿыжуан аґба амызгәытᴉқәа, убартᴉ ирыхҟьаны апхьарца абжьы зны еилыкка ишааҩуа, нас иныбжьаӡуан, ус, уаҳа имгаӡо иааипхьбеит. Акы иҿнатцәазшәа сгәы нтᴉаҳаит, иҟалазеи ҳәа санынапш, аґба ахыґәра акәакьтᴉаҿы, иуапакьаҿ каршәны дықәтәан акәымжә ҩаза зшәыз аᴉаҳмада лашәы Сакәыт. Наҟ-ааҟ ишьамхқәа рыхқәа ықәтцаны ицәан, иахьантәарак дрыбжьаргыланы даазгоз, иматᴉацәа аҩыцьагьы.

Аᴉаҳмада снаидгылт, хәылпазтәи ашәапшь шиҿалашоз дыцәама, рыцҳа ҳәа схы ларҟәны санылаихәапш, ижакьа ӡыш аᴉарыра иахьыкәкәаны,

идгьыл гәакьаҿы ишьҭихыз инышәнап еипш игәыдыргәгәаланы иикыз ипхьарца дырбааӡон илаҕырӡ ацәыкәбаркәа.

– О, анацьалбеит, алашәгьы игәеиҭама, наӡаӡа ҳазпыртцуа ҳапсадгьыл ахәангатцәҟьагьы уаҳа иҳамбо ишаҳцәызыз! – насҿытцҟьеит, сцәа сҭаӡыӡо сахьгылаз.

АԤБАТӘИ АШӘҠӘЫ

ИАБАҠОУ ИАРА, АЏЬАНАҬ ДГЬЫЛ?

Иаха цқьа сшызмыцәазгьы, шьыжьӡа сгылеит, сқьаади сԥыгеи неиқәыршәаны сааин, атцла хачахь амтцаҿы асаҟәа сныкәтәеит. Сыпшуп, сызтоу апшәма данбацәыртцуеи ҳәа. Исеиҳәараны иҟоузеи, анаџьалбеит, иахьа?

Ажәԥан хтым, аптa жәпақәа аҿажьуп, иаасыкәыршан акаршәра цәыԥԥажәӡа ишьтоугьы, сара сеипш атцыхәтәантәи аублаа изызырԥларц аҭахушәа, ииуаӡа ипшуп.

Амԥа саныкәлоз, хараӡа Ҭырқәтәыла акаршәраҟәа руак атцыхәаны, абас дсыкәшәоит ҳәа иҟадаз, зыпсадгьыл хазына ныжьны «џьанаҭ дгьыл ахь» зхы зырхаз аублаақәа рцынтцәарах, зхатәы бызшәа здыруан инхаз аӡәызатцәык – Заурҟан Золак.

Иан лкыкахш иадкыланы иитцаз апсышәала дсацәажәоит, исеиҳәаран дыҟоуп, сапхьа дтәаны, ижәлар гәакьа интцәо, интцәо мацара, адунеи ишаныӡааз. Уи шыҟалаз макьана инагӡаны ишысмаҳацгьы, аӡәызатцәык ида жәларак рынтцәаара – ахырзаманкәа ирхырзамануп, уажәнатәгьы сцәа сҭаӡыӡоит. Иацы мацара исаҳаз иахатәи атцх самырцәеит, иахьагьы сарҭынчуам. Уи исызнартцысыз схәыцракәеи сареи пыҭрак ҳамацара ҳаицынижьырц иҭаххазшәа, Заурҟангьы макьана дцәыртцуам.

Зегь насыпшәа иҟалеит акәымзар, уи жәларак ртцыхәтәа иан дапсыуа ҭыпҳамзаргьы амуази?! Ахь-

хьаҳәа уажәы дызлацәажәо аԥсуа бызшәа зынӡа изымдырӡозар ҟамлауази?! Усҟан, сара аублаа бызшәа салацәажәартә еиԥш изласзымдыруаз ала, насгьы аублаа алфавит злаҟамыз ала, Зауриҟангьы саргьы ҳхатәы бызшәақәа наҟ инышьҭатҵаны, ҳаиасыр акәхон ахԥатәи – аҭыркә бызшәаахь.

Аублаақәа ртрагедиа мҳаџьыррала иалагеит.

Амҳаџьырра! Уи ажәа санхәыҷызгьы издыруан, иаҵанакуаз шысзеилымкаауазгьы…Аԥсуа жәларгьы уи рхыргеит, знык акәында, амҳаџьырра хынтә иҭанарцәит Аԥсны! Уи азыҳәан ауп, аҭаҳмадцәа ргәалашәараҿы хашҭра ақәымкәа изынхаз, иааидтәалан анкьатәи хҭыск ианалацәажәо, руаӡәк: «Аԥхьатәи амҳаџьырраан иҟалеит» – иҳәаларын, – егьи – «маԥ, аҩбатәи аан акәын» – иамеикларын. Саб Луман ушықәсира анбыкәу ҳәа уиазтҵаар, аҵыхәтәантәи амҳаџьырра адырҩашықәсан сиит ҳәа уеиҳәон.

Амҳаџьырра иагеит! анырҳәоз, схәыҷыхшыҩ аҿы, ажәлар ӡыхәашь дук нарыжәлан инықәызәӡәаа иагазшәа акәын ишеилыскааууаз. Аиашаҵәҟьазы, жәанызқьҩыла аԥсуаа уи «аӡыхәашь ду» ишахәлабгазгьы, ҳажәлар лахьынҵала аублаақәа иреиԥшымхеит. Дазынхеит аԥсуа иԥсадгьыл, имыцәеит, агәгәаҳәа еиқәуп иара ихәышҭаара. Аха иалшон даҽакала иҟаларгьы. Иалымшози ԥсыуа зхылаҳәоу зегьы рхатә гәаԥхарала, ма мчыла, аублаақәа рымҩа ианылар?!

Усҟан, иаарыдаз арахь, жәлар ршьаркәасҭа ихыланы, ма аублаа бызшәа, ма аԥсшәа аҵаразы? Дызусҭхарыдаз уи? Ҳәара аҭахума, уи сара сакәхомызт, мшәан, арахь аара акәым, схаҭагьы сҟаломызт! Иаҳҳәап, иахьа сызлаҟоу: аинститут салганы, аспирантура сҭаны, бзиа избо аҵарауаҩ изанааҭ сыманы, сыԥсадгьыл, сышколқәа… Маԥ, маԥ, урҭ роума, мшәан, схаҭагьы сҟаломызтеи!

Иацы, жәацы, ариабжьаракгьы аҭаҳмада цынҵәарах санизыӡырҩуа, сананԥшыло аублаақәа знын-

тҵәалаз амҩа – усҟантәи аамҭаз аҭагылазаашьақәа убас рҿеиқәдыршәеит, аублаақәа рҵыхәтәа абра икылымсыр ҟаломызт ҳәа агәаанагара сҿақәсыршаҳаҭуеит! Аха, сара, аҭоурыхтә ҭагылазаашьала аублаақәа ирцәыхарамкәа игылаз, уамеиқәатцәа агәаҟрақәа зхызгаз, аха даҿа лахьынтцак зауз апсуа жәлар рыхҭылтц, сара, иахьатәи абра сыҟазаара – зынӡа даҿак аҳәошәа ауп ишыҟоу; иҟалараны иҟаз ҟамларгьы ҟалозаарын! Ус анакәха, аублаақәа абри еипш атцыхәтәа иазкылымсыр ҟаломызт ҳәа ҳазҳәо алогикаҿы иҟазаап еилататарак, еиқәымшәарак…

Срызхәыцуеит, аҭоурых аҿы, ма наскьа, ма ааскьа иҟалахьоу, аублаақәа зықәшәаз иашьашәалоу ахырзаман хҭысқәа… Сеиҭахынҳәуеит, ус ҟамлар ада ԥсыхәа ыҟамызт ҳәа ҳазҳәо алогикахь. Мап, мап, иага ус акәзаргьы, зынӡактцәҟьа уи сзақәшаҳаҭхо сыҟам. Иапхьан исҳәон еипш, схаҭа абра сыҟазаара, иахьа сызлаҟоу: стцара, сзанааҭ, среспублика, смилаҭ культура, схатәы школқәа уҳәа убарҭ зегьы аҿамгылаӡои уи алогика?

– Хәыцрак уалахалан уамоуп, дад, издыруада аҩныҟа гәхьааугазар? – бжьык аасаҳаит. Аҭҳарцәҳәа схәыцра саалтцны санаахьаҳә, Зауրҟан дпышәырччо дааин дсывагылан. Ахьышәтҳәа сҩагылан, апсшәа ааибаҳҳәеит. Есымша еипш уажәгьы, иаха сшыцәаз, сыфатә-сыжәтә, сышьҭаларҭа уҳәа зегьы дааразтцааит. Нас, атцла иадҟатцалаз аҟәардә дныҟәтәаан, ибҕа нкыдитцеит. Иҿапшылара иаразнак инеиқәҟацеит.

Иапхьа иаатуаз акаршәрахь илапш наиршәит, аки-аки еишьҭарххы, ҩ-лҩатцәк еишьылӡа, аҭаҳмада иҿапхьа иныкәирчит. Ашьшьыҳәа дынҭанагалт, хараӡа ицахьаз, аха ихәыцрақәа еимдо излаз ашәышықәса. Дук мыртцыкәа иааиҿытцшәоз иажәақәа рыпхуа снаишьҭалеит саргьы…

* * *

Ҳашьҭахьҟа иаанхеит, знык ҳанамҵыхьашәа, ҳазҭаз атәым ґбақәа ирыгәҭасны, иаҳзымдыруаз атәылахь ҳаазгаз Амшын Еиқәа. Абар уажәы, хәычҷидуи, ҳәсеи-хацәеи ҳшьапы ныкәаҳаргылеит зынӡак иаҳзыпшымыз агаҿа. Самсун ақалақь азааигәара ҳеааидаҳкылеит ґбак еицҭнагаз, ҳаамсҭа Алоу-иҧа Шьардын итцанакуаз зегьы. Ҳара ҳаазгаз аґба, ҿааҳәыра змоукәа амшын ихызлаша, «Нусрети-Бахри» ахьӡын. Уаанӡа изхытцхьаз егьырҭ аублаақәагьы иахьабалак ари агаҿа иавапсан. О, Анцәа злыпха ҳаура, ауаҩы мыжда дышпагәыґырҭадахо, дегьшпарыцҳахо, уаҳа ипсадгьыл ахь хынҳәышьак шимам идыруа, тәым дгьылк дангәаҟло, иуахҭа даназыпшу! Сшьапы неихго сназқәылаз адгьыл сара сзын ицәыҩҩажәын, алахь еиқәышьшьы ишьҭан, аҳауагьы иаҳа ихьанҭан, ахьҭа аныҟоугьы ужьы иалсны убаҩқәа архьшәашәон, амрагьы, ма апсҭҳәа еиқәарақәа аҿрыланарӡуан, ма ианаакылҟьозгьы, адгьыл аблырц аҭахызшәа, аҿарґьуан. Икеикеиуа ажәҩан еилгазаргьы, ҳара ҳҟнеипш, еилыбзаауамызт, ицәышҟаҟараӡа, апштәы ахыгган. Даара ибзиан издыруаз аӡәы даасцыларгьы, ихы-иҿы еицакызшәа збон, ибжьытцәҟьагьы иара итәымызшәа саҳауан...

Уахьынапшуаз наҟ – ҟәапаҿапаран, аха бнарак еихашьшьы улапш аргәырґьомызт. Иабаҟахыз иршанхагаз ҳара ҳагаҿа; еиуеипшым шәапыцьапла пхынгьы-ӡынгьы ииатцәҟаҟараӡа ихҩаны, абна кәазақәа цыгцәоушәа ибзарыбзаруа, апсҭа ҭахьрақәа еимашьшьы, ҳзыхь казказқәа еихәлаччауа, ҳарҩаш ҭрысқәа шәахпсараха, аҟәарашқәа зҿыкәыршаз, апсызқәа зҭаҳәалмысуаз ҳзиасқәа! О, иабаҟахыз урҭ!

Ҳара ҳагаҿа бзиахә иқәнагалаз ауаҩы, иаҳҳәап, уи еипш заҳахьадаз, аха ҩнаҭак даднамкылаӡакәа адәышкәаґьаз даақәхаӡаргьы, млаки хьҭаки даго ҳәа иҟамызт, уи ипаҳалон агаҿа ианымӡалоз апсабара

абаракьаҭра: адәҳәыпшқәа рҿы атцытцындра, афсы лаҳалаҳауа, абнақәа рҿы атцыслаҳа, атцысжьы уҳәару, акакан мачхәызма, сара схаан ара кәада уафы иқәыбаӡомызт, агәылхра цәгьоуп ҳәа; абацә уҭахызар, мачхәызма, џьара жьырӡык азы акәымзар, иҿызхуадаз, арахь, амра ашәахәа еипш абгызра еилпхаауа, ацхарпа згәылкәкәоз амаахыр! Ҭагалан ҳапсҭақәа унарҭалар, атла гәафақәа рҿы асаранць еиқәышәшәо, ушьапы нылашәо ахьа цәқәыншьа, иҭқьо акыр уқәнызар, еихыцеитцыцо ашьабсҭақәа, ацәқьа аргылашьа удыруазар – зеиуахк уҭаху апсаатә, ӡиаск ахықә аҿы амца узеиқәтцар – ркьыц мацарала заќа уҭаху упыхьашәон акан рықәыффы акалмаҳақәа!.. Ари зегьы ҳадгьыл бзиахә агәыпҳәыхш акәын, дызусҭазаалак аӡәы, сасык дахибаараны дықамызт. Аха изхәарҭагәышьоузеи, урҭ зегьы ҳашьҭахьќа иаанхеит…

Ауафы мыжда имоу пату изақәымтцозаап, ахә ашьарагьы илымшозаап. Уи гәасҭеит сара!.. Џьаҳаным еилашыра агәашә ќьаќьаӡа иаартны ҳанынҭала ауп ианаадыр џьанаҭ ахаҭатцәќьа ҳашьҭахьќа ишынхаз, аха аамҭеикәшара наунагӡа иашәаҳаит шьҭахьќа хҭытцырҭа!..

* * *

О, дад Шәарах, ҳапсадгьыл хшықәтцыз еипш, ҳаибганы арахь ҳаӡхытцыз џьумшьан. Ағбақәа ҳарҭалан амшын ҳанынхыла аҿны инаркны антцәара ҳалагахьан!

Март алагамҭаз инаркны аублаақәеи, асаӡқәеи, ахҷыпсааи, Ҭыркәтәыла агаҿахь ҳнагара иаҿын.

Ағбақәа зегьы еипшымызт, иќан ҳара ҳахәпҳа Алоу-ипа Шьардын ихьыпшцәеи иареи ҳаазгаз «Нусрети-Бахри» еипш адуқәа. Акык-фбак рыхьӡқәа сгәалашәоит уажәыгь, иаҳҳәап: «Нусредие», «Маҳмадие», «Ассари-Шефкеҭ», «Османие», аха иќан итцегьы имаҷыз апрағбақәагьы…

Акапданцәа зақаѡы ауаапсыра шьҭырхуаз аҟара, аԥара роуан. Изашьҭази, арахә реиԥш ҳаидцаланы аҕба хҭарыжьуан, ҳафатә, ҳажәтә агәхьаа зкыдаз, урҭ зақаѡы шьҭырхуаз акәын усс ирымаз, зақаѡы ӡхыргаз аӡәгьы дазҵаауамызт. Ирҳәо умаҳахьеи, дад, «Аԥсыцәгьа ахаҳәтцәқьагьы, ашәаӡа еиԥш ирѡаны, аӡы алихуеит» ҳәа!

Мызкы аѡнутҟала, егарааны амшын цәгьахон. Усқан аҕбақәа, шьхагәыла иааӡаз ашьхарыуаа гәықәхақәа ҟьо ирыманы амшын иааххалон, ма иахьахәҭаӡамыз даҽеа сқьалак ахь иагон… Амҳаџьырқәа амѡаныфа рымҵәон, аӡы рымҵәон… Рыѡнутҟа ачымазара ҭысуан… Аха урҭ ирызхьаԥшуамызт, инҵәоз рыжра иадхалар ҳәа ишәозу, иршәны амшын иналарыжьуан.

Аублаа қыҭак шҳәыԥыз праҕбак иҭалеит, амшын агәаҿы амшцәгьа рԥылеит, ишьҭызазоз аҵәқәырԥақәа аҕба аамҵадырсын, акаканцәа еиԥш, иҟьо иама аҿынанахан, Варна ҳәа иахьашьҭаз иагеит. Уантәи Самсун иаанӡа ѡынѡажәи ааѡык ауаа аршра иагахьан. Самсун ианааигьы, ақалақь ачымазараҿкы алашәтцоит ҳәа, амҳаџьыр ҭырмыжьит. Макьана зыԥсы ҭаз амла инҵәон, иӡышуан… Аҕба акыҕәра иқәгылaны, аарцә акәымжәы зшәыз гәаҭаны, рнаԥқәа рҟьон. Згәы иазымчҳаз ҳара џьоук, афликақәа хрықәтәаны маӡала уи аҕба ҳнаҵагылон. Илбаарышьҭуаз ашахақәа ирыцраҳәаны уахь ирзыѡаҳашьҭуан афатәи аӡи… Аҭырқә мшынуаа ҳанаагәарҭалак, ицәҳашҳауа иҳатцаҟьон… Ирласны ҳаԥырымтцыр, иҳаихсыргьы ҟаларын…

Ҳашьҭахь изхытцыз саӡқәак ирыхьызгьы уасҳәап, дад Шәарах. Уи уаѡ ихашҭуа акы акәзар, иахьанӡа сыхшыѡ хәарҿ иазынкыларымызт. Урҭгьы праҕбан изҭаз, уртгьы амшын агәаҿы ирықәшәеит амшцәгьа. Абар мчыбжьык цахьан, аҕба шаҟьо амшын ихижьҭеи, џьаргьы изҿықәгылoмызт. Изы-

шуаз амҳацьыр иржәит агамыжьӡы. Амгәаахь ҵысит, ахәыҷы насыпдақәа амҵ реипш анҵәара иаҿын. Амшынуаа шаҟьо акыҕәра иқәын, ипсуаз ахәыҷқәа амшын ахь идыршәуан... Анацәа рзыҳәа ҳәҳәаран, ҟааран, хырцыпран...

Абра дрылан лысаби хәыҷ ида уаҳа гәакьа дызмамыз пҳәысеибак. Асаби дычмазаҩын, ан дылгәыдырҕәҕәала дшылкыз, ипсы ааихыҵит... Лыкәшамыкәша игылаз зегьы ирбон иҟалаз арыцҳара, аха ан дрыцҳашьан ҿырҭуамызт. Амшынуаа анаалывалалак: «Шьышь наани, уа наани!» ҳәа ииацәырылгон агарашәа, урҭ анлаҩслак, аҽырҳәа аҿыланахон лылабжыш, лашәа ниасуан амыткәмахь...

Амшқәа цон... Ахәыҷ рыцҳа изычҳауазма, аҕбаҿы агара иалагеит апсҩы... Амшынуаа еимдо ишааиуаз, ан разҟыцәгьа иаалыдгылеит. Мчыла лхәыҷы даалымҟәытџжәаны, иҿынадырхеит амшын аҵахь... Ларгьы лхы еилапсеит иара уаҵәҟьа, лынкылара иахьӡаанӡа, хакәыла лычқәын днаишьҭалеит, амшын еилаҽеара датҵәахит иаразнак.

Абас, амшын аҵа жәпаҩык амҳацьыр разҟыцәгьақәа рзыҳәа ишнышәынҭрахаз уаҳа сзалацәажәом, дад Шәарах, исцәыхьанҭоуп, аҳаҭгәын аартны апсы иртытра исзаҩызоуп, мцахәыцәа!

* * *

Зыпсы ҭахаз, ишуасҳәаз еипш, ҳшьапы ныкәҳаргылт ахаан иаҳамбацыз агаҿа. Убра икәгылан бажьба роума, ааба роума, дара-дара еизааигәаны маҕаза еитҳәақәак. Урҭ, аҭыркә ҭуцьарцәа Кавказ агаҿантәи иӡхыргоз аҵьыкәреи зыҩнарыпсоз ахыбрақәа ракәын. Сара санаҿу аамҭазы, урҭ рахьтә акызаҭцәык ада, егьырҭ еиҕрыкка иҭацәын. Ҳара, ҕбак иҭнагаз, Алоу-ипа Шьардын ихьыпшыз зегьы, хыҵакырҭа ҳамамкәа агаҿа ҳаныкәха, ҳамтцаа-ҳампшаа, амаҕазақәа рышәқәа аартны, ҭаацәала ҳаҽешаны, ҳлеины

ҳлыҩналеит. Рацәак мтцуазар акәхарын аҵьықәреи дәылыргеижьҭеи, арыц иаршыз аԥарԥал ахыцәхәыц убла ҭырхуан. Акәыҩрақәа рҿы икнаҳаз абызкаҭаҳарақәа урхьынҳалар, ушьҭырхрызшәа убон, аҭӡамцқәа ацәаакы ирылжжуаз аԥакәи ҟарцахьан, абаафҩы идәылшәашәауаз мацара ухлахатц аргьежьуан, аха урҭқәа усс измадаз, ақәа ҳмысуа, аԥшабаа ҳамго хытцакырҭак ҳаугәышьеит.

Ҳара ҳазхьыԥшыз ҳаҳ, Алоу-иԥа Шьардын, аҕба дшааҭытцыз еиԥш, иара иидыруаз ҭырқәа ҭуҵьарк иҩны аԥшәымара даангылт. Ишудыруа еиԥш, Анцәа ауаа еиԥшны ишеит, аха ҵьыбаҭыхла еиҟарамзарц ақәитцеит. Самсун ақалақь уахьналагылозтцәҟьа зхала игылаз ҩнык дныҩналеит. Уи млакы дакуа, хьҭакы даго дыҟамызт. Аха драԥгыланы «ҵьанаҭ дгьыл» ахь иааигаз ажәлар рҭагылазаашьа акыр даитцанаргҕәеит. «Астцәҟьа ҟаларымызт, ҵьушьҭ, ҵьара зеилибамкаарак ҳԥықәсылеит акәымзар, ахеиҭаҳәара аҭахуп, схынҳәаанӡа шәхы шәахә, шәгәы кашәмыжьын!» – иҳәан, иееибыҭаны Сҭампылҟа ддәықәларц избеит…

Идәықәламҭаз иԥҳәыс даартәаны, ара аҳәсақәа ҭитәык-аахәатәык еиԥш ирыхәаԥшуеит, саҳәшьа затцә бнапы даныстцоит, убри ак лыхьны даныҟала, ибдыруазааит бареи сареи бысҭа шаҳзеицымфо – ҳәа леиҳәеит.

Аиашазы, дызҭахыз даалыцәшәартә дыҟан шықәсы ҩажәа ирҭагылаз, аамсҭа ҭыԥҳа Шьанда. Лыԥшра, лсахьа, Фелдышь леиԥш деиҭаҳәатәын. Аублаатәыла ҳаныҟазгьы лызбахә рылаҩхьан. Аԥсни, Ҟабардеи, Аедыгьатәылеи рахьынтә аӡәымкәа-ҩыцьамкәа аамсҭа нагацәа рычҟәынцәа рыԥсы лызҭыхуа илышьҭан, аха лара илҭахӡазаргьы, лашьа Алоу-иԥа Шьардын макьана азин лиҭомызт ҵьара ацара. Уи длаԥшуан, иаҳәшьа лынасыԥ мацара акәымзаргьы ҟаларын, ихгьы дазхәыцуан, ишиҳәа-

лоз еипш, диҭахын «шьарда зымчыз» амаҳә. Апҳәызба лыгәрагара цәгьоуп, лгәы иҭатәоу сеидру, ара дахьааизгьы, ауаа беиақәа рылапш дыҵашәеит, ларгьы аҿрапшреи аҿеилаҳәареи иазгәышьуаз лакәын, дызлахырхрыз мачхәызма. Убарҭқәа дрыцәшәаны акәхап аҳкәажә лхаҵа ихынҳәра иаҳагьы дзахгәаӄуаз.

Шьанда лыхьӡ ухоумырштын, дад Шәарах, уашьҭан зны иуасҳәаран сыӄоуп, уи ллахьынҵа шлеижьаз, лашьагьы дышлықәӡыз, аублаақәагьы лара илыхӄьаны еицәаз аӄымӄыра иштагылаз. Иумаҳахьеи, мшәан, дад Шәарах, анасыҧи арыцҳареи зназы мꙮахәастак ианибарӡалоит, аха нас руак аҧыжәара агоит ҳәа.

Аҧсҭазаара иага ицәгьазаргьы, уаҵәтәи амш лаша азгәыҕра ацымкәа иӄалом. Хәыҷи-дуи, ҳәсеихацәеи жәларак ҳабла ҭырхаха, ҳаҳ ихынҳәра ҳазыҧшын, уи иҳаиҭаз аҿҳәара иахыҧеижьҭеи заӄа ҵуазыз, аха иӄамызт ихабар.

* * *

Ақәыцьма млашь, ишдыру еиҧш, амла шазхымго ангәанаҭалак, изыхшаз анҵәӄьа лкагәаны иафоит. Ус ауп иара амла ахаҭагьы шыӄоу – аб, ан аздыруам, ауа-аҭахы, аиҳабы-аиҵбы усс иамам, аламыс акәзар, зынӡак амҧынӄа иқәнажьлом, алаба ныхшьыланы згьы еиӄаранатәуеит, акызаҵәык ҧӄарас иамоу – «Иаагала, исыхәлажьла!».

Мꙮаныфас ишьҭаҳхыз анбанӡа ҳазхагәышьоз, иаразнак инҵәеит. Нас, ҳааигәасигәа адәқьанхышьцәа, ҳаӄәрышьқәа нҵәаанӡа, чабабак-чабабак рымҳхәаауан, ашьҭахь, акыр иаҧсаны маҭәаꙮыҭәак ҵәахны измаз рымгәахә иахҭнырҵо рҿаархеит, аха изакәызеи, амала ирымҵарыжьуан, амла иаго аилахәаахәҭра илшома... Адәқьанхышьцәа аӡәырꙮы,

ажәлар блаӄыблатцәо агаҿа ишыҟәхаз анырба, рыдәқьанқәа рышәқәа лыҵарӷаца иаркны, аҵәымгқәа раарханы, рхы ахьынахаз иқәтцны ацара иаҿын.

Асулҭан иеиҳабыра ҳара ҳашрыҟәгәыҕуаз имныӷәеит. Ашьхарыуа-мҳацьырцәа рацәаӡаны, бцьарла еиқәных, цыхәаптцәара рымамкәа Ҭырқәтәыла иқәнагало иаиналага, ирцәымыҕхеит. «Шәарҭ шәсасцәоуп, иахьышәҭаху анхарҭақәа ылышәх!» – ацымхәрас, амҳацьыр пыцәтцәа-пыцәтцәаны атәыла иахьабалак иахьырыгӡарц иақәыркит. Ирзалырхыз анхарҭақәагьы, аӡәгьы иитахымыз, итацәны ишьтаз адгьыл псадақәа ракәхеит. Иабаӷоу аҵьанатбаҳча? Иабаӷоу ахштцла? Иабаӷоу уаанӡа ҳазҟәдыргәыҕуаз арахә, ахыбраматәахә? Имцхеит иара убас, шәанааи инаркны хәышықәса рыҩнутӷа адгьыл абаҵь шәҳаршәом, шәычкәынцәагьы арра иаагом ҳәа иҳарҳәахьаз. Амҳацьыр анхара ишналагаз, адгьыл абаҵь ахыршәаар акәхеит, рычкәынцәагьы аӡхытцха рымҭакәа абцьар шьҭышәх ҳәа иаарыдгылеит.

Урҭ зегьы мап рцәаҳкуа ҳаналага, иаҳӷәатцит, аӡәгьы дҳазхьапшуамызт, аӡәгьы ҳидикыломызт, цқьа рхы иалпшып, «Аамҭа лууп, дара реипш иагьаҩ алагап!» – рҳәазар акәхап.

Амаҕазақәа руакы еитцарпапа цьықәреила итәны игылан. Амҳацьыр рыпсы ианақәыпш, ари ҳара ҳадгьыл иқәаадрыхыз акы ауп, ҳапхӡы ахьшуп, иҳамазкуа аӡәыр дыӷазар даацәыртцааит ҳәа имақарчақаруа илеи амаҕаза иласын, дасу ишыҩарзышьҭыхуаз аҵьықәреи еимҕәыцә агара иналагеит. Аха абар арыцҳара, аҵьықәреи алагарҭа ааигәасигәа иӷамлеит. Цьоукы аҵьықәреи рыц жәны афара рҿазыркит, даҿацьоукыхгьы ахаҳәқәа ирықәтцаны ичқәачқәны, ӡыршыла ирсаны быстҭас ируан, аха маҕазак азна зызходаз, гәларшәысгьы ирмыхәеит жәларак.

Нас, ааигәасигәа иҟаз ақытақәа ҳнарылалеит ҳгәеигәеиуа. Сыламыс сзыҟьашьуам, аҭырқәа нхацәа иахьынӡарылшоз ирымаз иамеигӡеит, рымгәахә еиҩшаны иҳарҭон, еиҭаҳарҭон, зжьы ҟапшьшьӡа иаапшуаз ахьҭа дакны зыцхахә еихамгылоз данырбалак, жәмыжәк наидыргалон. Шәышпарыцҳахеи ҳәа иҳадашшылон… Аха жәларак, ицәҳәыҟьантазны адәы иқәхаз, рныҟәгара зылшодаз!

Ихыцыз аӡы ацарҭа апшааауеит, иаангылом. Хаала, ҳәарыла-чарыла иаҳзеиқәмыртәеит ҳамлакра. Зынӡак ҳгәы ишҭамыз, ҳацәгьауцәаны ҳаақәымгылар амуит. Ахацәарпар хаз-хазы ҳаешаны, шәақьпынтцала псымышьҭыгак апшаара ҳалагеит. Ҳара ҳацәҳәыҟьантаззаргьы, ҳабџьарқәа еиқәыцырцыруа итцәахны иҳаман. Арахә ахьыҟаз ҳақәшәар, ипҭцәаны иааҳцон, еицыз еиҩшаны дасу ҳаҩныҟақәа иаагон. Аба ма ашьапымаҭәа ахьыҟаз ылапшыхәны, ақалақьқәа рҿгьы ақәылара аныҟаҳтцоз рацәан.

Иаҳҿагылоз аӡәы ҳиеигӡо ҳәа ҳаҟамызт, егьараан ҳҩызцәа ҳавыршьаахьан. Ҳара ҳахьықәнагалаз атәыла аиҳабыра, амла ҳаргәаҟны, абас зынӡак иаҳҭахӡамкәа ацәгьаурақәа иҳампытцҟьоз ирхырҟьаны ҳгәаҕ ркит. Абнауаа, аҕьычцәа, ақәылацәа ҳәа ҳзырҳәауа аҟынӡа ҳҳы наагеит.

Самсун ақалақь агәарабжьарақәа иахьабалак, ана-ара амтц чалақәа реипш игиуа иупылон ашьхарыуаа. Рыжәҩахыркәа пцацаӡа, рӡарақәа ҭаҳаҳа, рыбла цьбарақәа амца рхыҳәҳәыла зтәыла ианытцыз ахацәа, уажәы урыхәапшыр, уаҕатцәҟьа иакәзаргьы дрыцҳаушьарын. Реимаа-еимсқәа кылыжәжәа, ршьацәхыпқәа аапшуа, ркәымжәқәа қәыршәтцаршәны, рыпсы рхаҳаны, ацәажәаратцәҟьа рылымшо, рыблақәа ахьынапшуа икыдхало, акрыфарҭақәеи афрынақәеи рышәқәа инрылаҳауа ақалақь иалан. Зшьамхы инанамгоз аҭаҳмадцәеи ачымазцәеи ру-

апақәа рытҵаршәны аҩнеихагылақәа рапхьа адәытҵәҟьа ицәиалан, амҭҵ рхаабыцуа.

Амшын агәеиужьра ихыӡытұылаз ашәах еипш, лхабар зхабару сымбаӡо дысцәыӡит Фелдышь. Апҳәызба қьынқь, ахаан аӷба иҭамлацыз, амҩа баапс лызхымгазар? Заҟаҩы ыҟада амҩа рызхымгакәа амшын иҭантҵәаз? Лыпсы ҭаны дыӡхытҵзаргьы, лаби лани мчымхақәак ракәын, дырзымыхьчакәа, деихышәашәо, лыхцәы хьапшшәала саара ишьҭасуа, злапш даатҵашәаз ҵашьак, ма амал зымҟәытҵакыз ҭуҵьарк уадалықь пҳәысс дааихәазар? Урҭ реипшқәа уажәы ирымбеит, ара дара рыдгьыл аҿы имарианы ҳанроу уаҟәытҵ, нахьхьи ҳапсадгьыл аҿы ҳаныҟазгьы аублаа ҭыпҳацәа ирашәарыцо ирышьҭан, заҟаҩгьы мчыла, рынасыԥ иацәырӡны мшынгәыла иааргахьазиз арахь! Ма, издыруада, Фелдышь сгәыӷырҭа, сааигәара џьара, сара сеипш дгәаҟтҵәаҟуа агаҿа данызар?

Иҟастҵарызеи, схы абасырхари? Сзазтҵаарыда? Амла иаго сҭаацәа ныжьны сеимдо сабадәықәлари? Урҭгьы ирбагәышьоит сызмырҭынчуа мцак шсыӷроу, аха иалацәажәом, акгьы шсымчым рбозар акәхап.

«С-Фелдышь, сыпсҭыҩра, быпсы ҭагәышьазар, бахьыҟазаалакгьы быбжьы аасырҳа!» – абри акәӡан лоунытә сгәатҵа иҭыҩуаз.

* * *

Зыены Ҭырқәтәыла сшьапы ныкәсыргылаз аахыс, тҵаароуп, пшаароуп сызҿу, сашьҭоуп еилыскаарц аублаақәа ҳпыза Ҳаҵьы Кьарантыхә ихырхарҭа. Уи хаҭала ибара атҵкыс имбара еиӷьасшьон, аха сара исызҳәаз апҳәызба лҭаацәеи лареи иара ишицдәықәлаз здыруан. Инапатҵаҟа иҟаз ижәлари иареи зҭаз аӷба Самсун абаӷәазаҿы акыраамҭа ишгылаз, нас Сҭампылҟа ахы шархаз – урҭ зегьы са-

цәымҩашьо еилыскаахьан. Агаҿахь сааины амшын схыпшыло саақәгылон, еишьҭалан иааиуаз ацәқәырпақәеи, акисихәа еиқәҿыҭуа уа ихагьежьылоз аҷнышқәеи, џьара изакәызаалак Фелдышь лхабарк сарҳәарызшәа сырзыпшуан.

Ҽнак, Самсун абаӷәазаҿы ӷбак ааҽпынгылеит, шамахамзар ус иааиуаз саҩсыжьуамызт. Амшын ахықә сахьықәгылаз исаҳаит аӷба ахьынтә ауаҟьанчаҟьан бжьы ӷәӷәаны. Ааигәа саннеи, кәымжәылеи кабалеи еилаҳәаз шьхарыуак, аҭырқә мшынуаа мчылатцәҟьа ихан аӷба дышҭырҳәоз гәасҭеит. Афлыка асқьала ианнадгыла, итцагыланы дыҩхаргалеит, нас дырблаҟьаны арахь даақәрыжьит.

– Адлиа![*] – неиҿытцҟьеит иара, ацәҳара налатцаны. Дшаублааз дырны ашырҳәа снеихаххын, сицхрааны дҩасыргылеит. Ҳааиҿапшызар, абар ассир, Ҳаџьы Кьарантыхә ибзыцәашьцәа руаӡәы – Саид Дашьан.

– Иухьзеи уеиқәыҿаҳәа, Саид, абаапсы? – иџьашьаны снаиазтцааит сара. Зназы иара иакәымзар ҳәагьы сгәы иаанагеит, ӷба шахала дҿаҳәазар бамба рахәыцшәа ипызххаауа адауапшь хатца дабаҟахыз, иӡамҩа шьадақәа еидшәаланы, аарлаҳәа ишьапы дықәгылан.

– Зегь ишәыхьыз ауп исыхьыз, уаҳа исыхьран иҟазыз, Заурҟан! – аарлаҳәа иҿы еихыпхьеит иара. – Сҿы ҭбеит, абаапсы, ухатцазар, ҿамҩак аӡы сыржә!

– Умшәан, Саид! – игәы аасырӷәӷәеит сара. Дызлаҿаҳәаз ашахақәа ҟамала иаапыҟҟаны ижәҩа снатцагылан, агаҿа ҳнықәлеит. Аацынран, амра лҭашәан, ахәлара адәы иаақәлахьан, аҽны ашоура иаакылҟьаз иаргылаз амтцқәа макьана аӷуҳәа убла иҭапапон. Ақалакь ҳалтцны такәы ҳанынаскьа, дышзымцоз гәасҭеит, кәыкәымдрак азааигәара днышьҭатцаны,

---

[*]Адлиа – аублаабызшәала – алақәа.

иаарццакны аӡы снашьҭалеит. Уа снеиуа, ана снеиуа, сҳәо-счо изулак, пасма ҿыҭки еирыӡк азна аӡи сыманы схынҳәит.

Аирыӡ иҭаз неиҿакны ажәра далагеит, аӄәырқьӄәырқьҳәа аӡы лбааидонаҭцы, иӄырӄмыҵь шылеиҩеиуаз гәастон. Аирыӡ ааҭиркәкәаанӡа дызҭынчымхеит Ҳаҵьы Кьарантыхә ибзыцәашьа. Ибла ҭырхаха даасҿапшит иара, иблакыҭца ҭцшәаараҿгьы лабжыш цәыкәбаркәак нхәыҭцацырцырит. Сара сҿы еихысхаанӡа ҿааиҭит ус:

– Ҳалгеит, аублаакәа ҳҭәы ҳәа уажәшьҭа акгьы зыӄалом, Зауркан. Ҳхы ҭаҳархеит ҳнапала!..

– Уи саргьы избоит, аха исымчгәышьоузеи! – сгәы иаҳагьы инҭыпсааит, ари зҳәоз мызкәак рышьҭахь адауапшь ҳәа жәҩахкыла иалырхуаз иакәын.

Хараӡа цьара, ажәҩани амшыни ахьынеималоз, аҿыцәаара иаҿыз мрахәагак еилпхаауан. Убри иналашеишеит Фелдышь лхаҿсахьа, аха иаразнак акәхеит, амшын инхыӡлеит. Сааҿыхазшәа саакалеит, сгәатцака ицәхәаҭаз сгәыгырҭа хәычы, абарфын анхырхуа еипш, иаасыдысхаларц сҭаххеит.

– Саид, исоуҳәар кмлари, ихы абеирхеишь шәыхәпҳа Ҳаҵьы Кьарантыхә? – сҭцааит сара.

– Родост ҳәа дгьылбжьахак ыӄазаап, уи ҭыпс изалырхит, ишубо, «гәҭыгьгьаала» ҳаздызкылаз аратәи аиҳабыра. Ҳара аҭаацәа ҳада, егьырҭ ицызгьы иаргьы уахь рхы дырхеит.

Апыр-цырҳәа мцабзк аасыхӄьеит, сыпсы ааилышшааит, зхы сныкәыпшыз сгәыгра хәыч цьара исыцәцар ҳәа сшәаны, ашьшьыҳәа иаасыдысхалеит.

– Абыҵь ҳәа Ҩарданк иҭаацәеи иареи шәара агба ишәыцҭалеит, рхабар ҳәа иудыруазеи, Саид? – игәагьны снаиазтцааит, исеиҳәарызеи ҳәа сгәы хыҭхыҭуа.

– Сара санырпцыртцуаз, Абыҵь иҭаацәеи иареи еибган, Родостка идәыкәлоз амҳаҵьыр ирылан. Ипҳа

пшӡа Фелдышьгьы дрыцуп, зегьы дрылҷҷаауа, деиҭаҳәатәха. Аха изуҭахгәышьоузеи, ҳҭыпҳацәа рлахьынҵа цәгьоуп, уи џьара ԥашьак диԥыхьашәазар, ахьымӡӷ лзыԥшуп…

Хьанҭарак насыҟәԝырны агәаԥҳәа инасываҳазшәа, сыбӷа ԝеитцысхит. Шьапымшла сшьаҿа неихызгон иахьа, издыруада, насыԥ ќәырҷахак сзыԥшызар саԥхьаќа? Лыԥсы ҭагәышьазаап сыгәлымтцәах Фелдышь! Уажәшьҭа сара соуп аус злоу, уаԝы ишьапы ахьакуа дгьылк аҿы дыќазар, сышԥазымнеири лара лќынӡа? Шьхазар – схытцып, мшынзар – сыннакыларым, хаала сҳәап, мчыла сҳәап, дахьыќазаалакгьы дсыԥшаароуп лара.

– Шәарҭ шәхы атцкыс еиҭьашәшьоз шәыхәԥҳа шәышԥеицрытци, иќалазеи? – сиазтцааит сара Саид, изаазгаз апасма ҽыҭ, ииулак, дыхәцәырххо, ифаны данаалга.

Ихы икәаҽе дыштәац дтәан аублаа Саид, иара ихаҭа имҭаны иаасызцәырќьаз агәырӷьара хәыҷы зынӡакгьы изгәамҭеит. Апасма еиқәатцәа ҿирпуазшәа, ахәашақәа иҿы иҭеиԥсон… Дзакә хатцаз сымдыруази, уажәы даарыцҳасшьеит, сыхгьы гәыбӷан асҭеит, арсќаамҭа сахьазымтцааз абрахь ииаанагашьахаз.

Убри еилыскаарц ацәажәара санналага, Саид иҿы иҭеиԥсоз ахәашақәа дааргәатцны, иџьымшь хәымсысқәа леимарцахәны дналагеит ус:

– Иугәаларшәа, Заурќан, Аублаатәыла ҳаныќаз, ишԥыкәу жәларак ҳԥыза, ҳахәԥҳа ду Ҳацьы Кьарантыхә ишькылкра уаҭәамшьакәа уиԥырҵит ҳәа ҿыӷәӷәала сануацәажәоз? Уимоу, ҳќамақәа ҭыгангьы ҳааиҿаххит, – даҿын уи ацәажәара, адгьылҿыбгарра ибӷа надтцаны, ҳаԥхьа амза зхыҷҷалоз амшын еилаарцыр дхыԥшыло.

– Иудыруеит, Саид, сышԝытцшәаз инаркны Ҳацьы Кьарантыхә сара сзы дныхан, дынцәан, аха ашьҭахь,

ҳабцьар шьҭатцаны амшын ахылара данақәшаҳаҭха, сара сзы дыпсит. Избанда, аамҭак ала уи ахатца дагьныҳәон, дызтцаныҳәозгьы икәаҳауан, – ҿаасҭит сара, уи иажәа ахы ахьцоз сазымпшыкәа.

– Усҟан, уара узы дыпсит, уажәы – ҳара аҭаацәа ҳзы, игәра згоз аублаақәа зегьы рзы! – иҳәеит Саид, илапш амшын аилыцьцьара иаҟәымгакәа.

– Амҩа шәаахьынӡеицықәыз акыр ҟалама? Маӡаӡазаргьы исцәутцәахрым ҳәа сыҟоуп, Саид?

Даақәтәан, сыбла даахыпшылеит.

– Иуасҳәаран иҟоу уасиаҭк еипш иудкыл, Заурҟан, уаҳа исҳәартә еипш сҟалогьы сеидру! – дналагеит уи, иртцаулаӡан даақәыпсычҳаны: – Аублаақәа ҳахтцәара ҳара ишаадыруа мацара иҟамлеит ҳәа сыҟоуп, сашьа!.. Иҟалап, ҳабла шаапшуаз жәларак ҳарҭизар, ҳахә ытцырхызар. Иага иџьоушьап уара, убарҭ ҳазҭиз рыгәҭа Ҳацьы Кьарантыхә дгылоуп ҳәа уасҳәар! Сан гәакьа гәыпҳәыла, ишьап шьац иламыргылаӡакәа илааӡаз, шьарда зымчу Бытха еипш зыхьӡ ҳаныкәуаз, шәҿышәшь сара сзыҳәан ҳәа даагылар, ҳабла еихамырҟәысӡакәа иззынаҳагӡоз Ҳацьы Кьарантыхә ицәгьак анысҳәо, издыруеит, сара схы ацәгьа шысҳәо! Аха адунеи аҿы зегьы зцәыӡыз, ипикраны иҟоузеи? Ишпубари, уара Заурҟан, ҳара ҳзеибашьуаз аҳәынҭқар иеинралцәа: «Еибашьрада, шьакаҭәарада ужәлар неидкыланы Ҭырқәтәылаҟа иузықәгозар, упсы ҭанатцы уара ухаҭа удагьы, умаҭацәа, урҭ рмаҭацәа ирызхаша ахьы уаҳҭоит» ҳәа, Ҳацьы Кьарантыхә дхырхзар?

– Урҭ реипшқәа уазҳәада? Хаҭала џьаракыр убла иабама? Ус акы умамзар, гәеибакрыла агәаҕ узыжьжьом! – сҳәеит сара, исаҳаз џьашьаны.

– Ичҳаны усзыӡырҩла, Заурҟан, – иҳәеит аублаа арпыс Саид, ҿыцха дышьҭапшуа. – Аҕба ҳанҭалоз аҽны Ҳацьы Кьарантыхә днаскьаргон ҳзеибашьуаз ар рхада иҟнытә чыдала аштаб ахьтә иара иахь

иаашьҭыз ꙩыцьа афицарцәа, уи ихатҵкы кадыршәуамызт, идгьежьылон. Сыбла ишабоз чыҟьмаҵьак изнаргеит, иҭаз хьызу разнызу сара исыздыруам, аха уеизгьы цьмаруацхарымызт уи иҭатҵәахыз. Иара аублаақәа ҳпызагьы ар рхадеи Кавказ анаместники: «Ҳаҭырла шәахьсызныҟәаз даара иҭабуп!» ҳәа ажәа шырзынижьыз схаҭа слымҳала исаҳаит!

– Уара гәынхәтцысҭалоуп ушцәажәо, шәыхәпҳа уиаҟара гәыбӷан злаиуҭаша акгьы збом макьана.

– Урҭгьы зынӡа ибашоуп узҳәом, аха уа мацара даанымгылт ҳахәпҳа, – деиҭаналагеит исацәажәоз.– Ҳара ҳазҭаз аӷба Самсун иааҽпынгылеит, иара абраҟа акәын ҳаӡхытцрангьы ҳахьыҟаз, аха Асулҭан иахьтә хаҭала иаашьҭыз ауаꙩы дипцылан ҳпыза: «Унапатцаҟа иҟоу ажәлар уманы Сҭампылҟа уаала, уа дузыпшуп авизир ду ихаҭа» ҳәа иеиҳәеит. Аӷба днаҳацҭалан, Сҭампылҟа ҳдәықәлеит. Аҵьаама акә иатцәҟаҟараӡа изхыҳәҳәоз аҟалаҟь аҿы ҳаннеи, аӡәгьы аӷба дтырмыжьит, иара Ҳаҵьы Кьаринтыхә ихаҭа ида. Авизир ихан ахь сцоит ҳәа иҽанеибиҭа, ҳарҭ ибзыцәашьцәа ахꙩык аишьцәа, ҳахәпҳа аибашьра, ма даҽа ус дук ахь дандәықәлоз ишыҟаҳҭалоз еипш, уахь ҳиццеит.

– Ҳаҵьы Кьаринтыхә иахьа ипсадгьыл аҿы дыҟам умҳәозар, еицырдыруа уаꙩуп, жәларык дырпызан, ус ҳаҭырла дахьрыдыркылаз сеигәырӷьоит! – ныбжьазгалеит сара, аха исҳәаз зынӡак имаҳаӡазшәа, Саид деиҭаналагеит:

– «Арз адасы»* ҳәа изышьҭоу, зпенцьырқәа хыгьежьааз аꙩны хазына ҳнадгылт. Аканууеи ҳаурышьҭит. Ауада ҭбааҭыцә ҳаныныꙩнала, мацәа-мацәа еилапсаз ауарҳал еилыграа ҳнылагылт. Апсаатә мꙩас амтцәыжәꙩа ашьҭыбжь уаҳараҳа, ҳшьапқәа рышьҭыбжь уаҟа ианымꙩит, иалаӡуан ауарҳал хәбаба.

*«Арз адасы» – Сҭампыл авизир ду идкыларҭа.

Хылԥа еиҵыхәхәак иханы, игәышԥы зегьы хызҩоз ижакьа еиқәатцәҳаҳараӡа, ауада акәакь аҿы ишьа-пқәа иҵаԥсаны адиуан тата дантәалан ҭаҳмадак, уи авизир ду иакәын. Абарҭ иааҩналаз уааума ҳәа дагьҳхамыҵгылеит, иара ус илапш неиҵыхынгьы дҳахәампшит, дызлааиз узымдырӡо, агага еипш ааҩналаз аматцуҩы иапхьа иныққәиргылаз ахраҿ аашьҭыхны днаҿыхәа-ааҿыхәеит. Аҵәа хаа дҭана-галан алҵра ицәыхьанҭазшәа, деиқәыраҳаҭха дтәан иара. Ҳаҵьы Кьарантыхә ҳапхьа дгылан, иӡара ҭгәы-хаа, ишыҟаиҵалац еипш, иҟама амҳасҭа кны.

– Аллаҳҭаала изаӡәу, амсылман дин ззылпха-ны адәы иқәу зегьы раб асулҭан ду даара гәахәас иҟаиҵеит ужәлари уареи агьаауркәа џьаҳаным амца шәалтцны, ари адгьыл пшьа ахьалшәхыз, иара идуӡӡара шәхы ахьимажәдаз! – дналагеит авизир, иажәақәа мчыла иҿы иҭихуазшәа, хрыжь-хрыжь даатгылон, ибла ҳхыпшыларц иҭахымызшәа ганха дыпшуан. – Аурысқәа ҳара ҳахь аҳәара ҟарҵоит, урҭ рҿы уҽызлапсоутәыз уара иаҳа иудыруазар акә-хап, лымкаала, уара, Ҳаҵьы Кьарантыхә, хылапшра угымхарц. Убарҭқәа зегьы ихаҟны иааганы, лып-хала дузныҟәеит адунеи азбжак зымпыҵаку асул-ҭан ду; уара иуанеишьеит аҧашьара, иара иақәна-го ауалафахәы азыпҭцәаны, нхарҭа ҭыпсгьы иуза-лихит уаҩ дахьухарам, џьанаҭ иаҩызоу адгьылб-жьаха Родост. Азингьы уиҭоит унапаҵаҟа иҟоу пшьышә ҭӡы уманы уахь ацара. Егьырҭ аублаақәа, Ҭырқәтәыла дгьыл ҭбааул, иахьыртаху инхааит, уи дара ирусуп.

Ҳаҵьы Кьарантыхә ууанӡа урҭ шидыргалоз иды-руазшәа, азхәыцрагьы даламлакәа, деигәырӷьаны, иара ишихәҭаз еипшгьы иаарпшӡаны иҭабуп ахи-ҳәааит. Аха ҳара ибзыцәашьцәа идгылаз иаҳцәы-мыгхеит, гәҩарасгьы иаҳкит ҳхы аҭкыс зыгәра аа-гоз ҳахәпҳа бзиахә маӡак шиҵаз.

– Зда дҳамам ҳахәпҳа! Ухы аҵьыка ыҟәуххьеит ужәлар гәакьа рзы. Урҭ реиҳа ашәарҭа ианҭагыла, уда ахатца дҟамлеит, убырфын бираҟха рапхьа унагылеит. Адунеи уҟәнатц шьҭралагьы хаҭалагьы уара уоуп изуалу, урцызан уцалароуп, аринахысгьы узыпсахуа даҽазә дыҟам! Иахьа аублаақәа апсреи аӡреи ианырҭагылоу аамҭазы, ҳцыза иҿы иҭшәарызеи ҳәа гәыгырҭала ианухәапшуа амшқәа рзы, азин умам уара, урҭ рлахьынтцацәгьа иамтцажьны унрылыгәгәа хныҟәгара мацара ацара! – дацраланы даацәажәеит сашьеиҳабы. Уи аҭыркәшәа бзиан идыруан, саргьы хар амамкәа исаҳауан, ҳашь еитцбы иакәын зынӡак иззымдыруаз. Убри аҟынтәи, сашьеиҳаб ибжьы ныцакны, еиҭаганы иҳаиҳәон авизир дуи ҳахәпҳаи еибырҳәоз.

Ҳаџьы Кьарантыхә, ишихьлац еипш, дааицрашәеит. Аха ииулак итцәахит сашьеиҳаби иареи агәынҷыхь ирыбжьалаз.

– Ҳаи, сыбзыцәашьа, наҟ ушаҟәытцра! Урҭ реипшқәа цәыргатәума ари аҭып аҿы. Ипсыз дузыргыло аиҳа, уажәшьҭа хнырҳәышьа амам уи сара саҳра. Уи, нахьхьи аублаақәа ҳусҳәарҭа анбылуаз иалаблит! Ижәдыруазааит, сашьцәа, ҳазҭааз апшәмацәа ишырҭаху ҳныҟәалароуп шәаргьы саргьы! – дақәымчны аҭак ҟаитцеит Ҳаџьы Кьарантыхә. – Ишьашуа, ижьышуа абжьас цыхлым иалахәмарырц иақәызкыз, ичҳар акәӡами џьара цәыбгысҭакгьы? – Аублаақәа рпыза шьаҿақәакгьы авизир иахь днаскьан, игәы инапы надтцаны даахырхәеит. – Адунеи азбжак зымпытцаку, амсылманцәа зегьы злыпха ҳаҵанакыз асулҭан ду сара сзын ияаирпшыз аҳалалра насып дуӡӡан исыпхьаӡоит! Агәра угарц сҭахуп, авизир ду, уххь згеит, сыпсы ҭанатцы асулҭани иара иеиҳабыреи шәыматц аура сшазхиоу!

Убасҟан затцәык авизир ду ибла хиқәатцәаа-камкамқәа наҳахәаирпшит ҳкылкааны, маҷк аҟарагьы длахҿыххазшәагьы збеит сахьгылаз.

– Асулҭан ду иҧашьарахьӡы ҳаракуп, уи занаршьаз иҽеаҧсеитәыроуп зегь рыла, аха зегь раҧхьаӡагьы инаигӡароуп – ԥба! – иҳәеит уи, нас дԥагылан, иаҳа иааскьаны игылаз аҟәардә тата дынкыдиаалеит.

Кьарантыхә иаҳаз дшазыхиоу ала ихы лаирҟәит, урҭ арбанқәоу ҳәа зҵаарак аҭира даламлакәа.

– Аллаҳҭаала ида нцәа дыҟам, еилеимгароуп Маҳмед ду иҧҟарақәа! Аҧашьара занаршьаз ауаԥы ихьӡ мсылман гәҭылса хьӡызароуп, ажәла ҳара ҳҟны ирҳәаӡом усгьы. Уара иахьарнахыс Ҳаҵьы Бырзықь Кьарантыхә аҭыҧан – Ҳаҵьы Шәлиман-ҧашьа уакәхоит, иара убасгьы хьы нбанла уҭаԥхоит ари асулҭан иҳәынҭқарра дуӡӡаҿы аҧашьацәа рсиа. Уи – акы. Аԥба: иахьаҭҵәҟьа иалыршаны у-Кавказ кәымжәы нышьҭаҭҵаны, иушәуҵароуп аҧашьа маҭәа! – адҵа ныҟаиҵеит авизир ду.

Ҳаҵьы Кьарантыхә иихәаша иҿамшәо даалакԥакит, ишызбоз аҧырқьҳәа мцабзк неиҿықәлан, иӡамԥақәа неилнашьааит. Ҳара аишьцәа ҳахьгылаз ҳлеиқәыҧсы ҳцеит.

– Иууазеи, абааҧсы, ушыбзоу уҽеушьуама, ужәла ухухыртә! – изымчҳакәа даатҵҟьеит сашьеиҳаб. – Кавказ нхыҵи-аахыҵи жәытәнатә аахыс еицырдыруа, аублаа аамсҭа жәлақәа раҧхьа идыргыло, аҳра мацара иазшаз ахьы Бырзықьаа рыжәла ухыхра злаулшарызеи? Иудызгалазгьы уи злаигәаҕьызеи? Иаархәаз, ма ирытҟәаз атәитәых иоуп зыжәла зхырхуа! Уара, уара Ҳаҵьы Бырзықь Кьарантыхә, ахатҵа-ихатҵа, аублаақәа иреиҕьу, аублаақәа рҧыза, умала, уаҕеимшхара, уҽеушьуама, чынк азыҳәан ухьыжәла шҧашьҭоуҵои? Аҳәынҭқар иеинралцәа зны аамҭала дара рхы уадырхәарц ачын иурҭаз ужәԥақәа ирықәхны амца иалоужьхьан! Еи, геди, сабиц, рацәа ҳпара баны дцәажәоит уи аҭаҳмада ҧатҵа баба!

– Уеааиқәк, цсыхәа амазар! – аарла иуаҳартә инцәытцеиҳәеит Ҳаҵьы Кьарантыхә, аха сашьеиҳаб иажәа изнымкылт:

– Мап, мап, зда дсымам сыхәпҳа Кьарантыхә, мап рыцәкы иудыргалаз зегьы! Жәлары зегьы ушырбац ушхатцоу уҟаз! Уҳазыртракәа калампсараха, уӡара кылыршәа узмоу умилаҭ маҭәа ушәыхны, упсы штоу аҭоубыҭ уеҭоутцома? Апҳәыс еипка еипш иҭбаау аиқәа ушьоутцома? Акы уацәымшәан, Кьарантыхә, ҳарҭ убзыцәашьцәа ҳапсы ҭанатцы млаки-хьҭаки уаҳаргом! – иеизеиқәкуамызт сашьеиҳаб.

– Адгьылбжьаха узалрымхыр, уаҳа ҭып ыҟаӡамзи Ҭырқәтәыла? Ари – ужәлар наунагӡа урыцәдырӡырц уахгароуп измааноу! Ҳапсадгьыл бзиахәгьы ҳцәызуа, ҳажәлақәагьы ҳхырхуа, ҳмилаҭ маҭәа аныҟәгарагьы ҳақәитымкәа, цәгьарас иҟаҳтцахьоузеи, ҳзыниазеи ҳара? – саацәажәеит сара, уи азал ҭбаа сыпсы ꚙнаҟәыкуа.

– Дуцәнымхо, гәыпҳәыхшла узааӡаз уанаӡӡеи лыпсы ҭоуп макьана, ана ағбаҿы дузыпшуп. Ужәытә жәла ухыхны, лнапала иузылӡахыз укәымжәы ушәыхны, сара Шәлиман-пашьа соуп ҳәа лапхьа уаагылар, лҽылшьып, амшын лҽалҭап аҷыдахаз уаҳа еиқәхашьа лымам! – ныбжьеигалеит ууанӡа ҿымҭкәа иаҳзыпшыз сашьеитцыбгьы.

Ҳаҵьы Кьарантыхә, уисыр шьа кәармак илымшәо, деихапсы-еитцапсы дгылан. Авизир ду аҟәардә тата ибға кыдтцаны, аӡырҟәанда еипш хәыцра хаак даланшьшьы, тцаҟа дышьҭапшуан. Абарҭ ацраланы еибырҳәо, еимаркуа закәызеи ҳәагьы дазтцаауамызт. Ҳара заҟа ҳаицралоз аҟара, иара аҭынчхара дтанаҳәахуан, ирҟатцымытцуаз ақаруа ҭеспыҳә аимхәыцкәатцәҟьагьы рышьҭыбжь уаҳауамызт.

– Нас, исоуҳәозеи, Ҳаҵьы Шәлиман-пашьа? – дтцаа ит авизир ду, ибжьы иаҳагьы иаармаҷны, иблақәа

ааркамкамны, ихы ырнааны Ҳаҵьы Кьарантыхә иахь илымҳа нкыдитцеит. Аублаақәа ҳцыза ҿимҭит.

– Маҳмед ду ипҟаракәа зну ашәҟәы пшьа иаҳәоит: «Лыпха узҭаз иашьапкра улырша!», – даацәажәеит авизир, – уара иалухроуп ҩба рахьтә акы: ма џьанаҭ иаҩызоу адгьылбжьаха, асулҭан ду ипашьара, уи иатцанакуа ахьӡ-апша, аулафахәы, ма... – кыраамҭа иҽааникылеит аҭаҳмада ицәажәоз, нас инацитцеит: – ма ԥаса иурҳаз ахьӡ ада акгьы умамкәан, уцәҳәыҟьынтазны ушыҟоу аанхара!

Ҳаҵьы Кьарантыхә апырпыл еипш деицрашәеит, ашырҳәа даақәтцәиаан, аҭӡамц ахь иҿы рханы даагылт, зназыҳәа ауадаҿы иааҭынчрахеит. Ҳахәпҳа шьаҿақәак аҭӡамц ахь днаскьан, даақәтцәиаахын, авизир иахь ихы наирхеит.

– Сыжәлари сареи ҳхы змаадаз асулҭан ду Абдул-Меџьыҭ хаҭала синиарц сҭахуп! – иҳәеит уи, аарла иҽынкылауа.

– Амсылман ныҳәа ду рамазан иаамҭоуп уажәы. Аллаҳҭаала изаӡәу асулҭан ду аӡәгьы дидикылаӡом, уи аныҳәара, аматанеира, агәнаҳақәа рахьтә аҿрыцқьара дамҽхакны дамоуп. Аурычра итцоуп зегьы. Ла илаҳа ила ллаҳи, Муҳамед ар-расулу-ллаҳи, – аҭак ҟаитцеит авизир.

– Асулҭан ду дзыхшаз иан, ишудыруа, аидыгьа ҭыпҳауп, шьала-дала ҳарҭ аублаақәа даҳзааигәоуп, иаҳа илзымариоуп ҳгәаҟрақәеи ҳагәҭыхақәеи реилкаара, иҟалозар, знызатцәык лылабара соуааит! – даҳәеит Ҳаҵьы Кьарантыхә.

– «Аныҳәарахь шәнеила, ныҳәарыла шәыҽшәыррахаҭла, иныҳәауа шәрыцныҳәала, шәрыцхырхәала!» Амсылманцәа зегь раб гәҭыгьҕьаала Аллаҳҭаала дуӡӡа данимтцаныҳәо, иара изааигәоу зегьы аныҳәара иалашыҩкны иамоуп, даҽа уск алацәажәаха рымам! – дматанеиуазшәа иажәақәа неитцых-неитцыхуа аҭак ҟаитцеит аҭаҳмада.

Ҳаҵьы Кьарантыхә идырит ари аҭаҳмада ииҳәаз дшахымҧо.

– Шәара шәца, аха аҕба шәҭамлакәа асқьалаҿы шәысзыпшыз! Иареи сареи ҳаицыншәыжь, џьара акаҿы ҳкылибагап! – иҳәеит ҳахәпҳа, иҿапшылара еицакны дахьгылаз.

– Уҟазшьа ҳгәапхом, џьара машәырк умпыҵҟьар ҳәа ҳшәоит! – иҳәеит ҳара.

– Акы шәысцәымшәан, уанӡа схы назгарым, сахьгылоу здыруеит!

– Ҳахәпҳа бзиахә, уара иузымдыруа ҳара иуаҳҳәозеи, – ҳналацәажәеит ҳарҭ аишьцәа, дааныжьны ҳамцар ада псыхәа шыҟамлоз анааба. – Ари адунеи уаароуп, иаҩнамхуа аӡәгьы дыҟам, хаҵа гәымшәарыла наҵьнатә ирҳаны иумоу ухьӡ-упша умырӡын!..

Ҳцеит ҳара. Асқьалаҿы ҳапшын аҽны хәлааанӡа. Нас дышпаныҟәаеи ҳәа угәы иаанагозеи, ҳажәлар акыршықәса дбырфын бираҟха ирпызоз, уара, Заурҟан, шықәсыла зышькыл укыз, згәатцәа уадҳәалаз, аублаа ҭцеи хәычык данилак, абри уеипшхааит ҳәа дыздырныҳәалоз, ахатца-ихатца ҳәа жәлар рҿы иҭамӡоз Ҳаҵьы Кьарантыхә? Агәыҕра уҽоумҭан, сылашара Заурҟан, уи аҽныҵәҟьа Ҳаҵьы Кьарантыхә ижәлагьы ихихит, имилаҭ маҭәагьы ишәихит! Уи амш сымбакәа сыпсыр, исыбаргәызыз.

Заанаҵ уи еилызкааз ҳарҭ аишьцәа, ҳан лгәы шыбзиаӡамызгьы аҕба дҭаагеит, Ҳаҵьы Кьарантыхә ихы иазиуз лаҳар, сара соуп изхароу, дысзымааӡазар акәхап ҳәа лхы машәыр азылур ҳәа ҳшәеит. Ҳаргьы – шәыхәпҳа бзиахә дыпсахыҩхеит ҳәа аҕба иҭаз аублаақәа зегьы нацәахыла ҳаибарбауа ҳашлапшықәыртцоз дырны, ҳеыпхьаҳкит.

Адырҩаҽны шьыбжьышьҭахь, ҳәсеи-хацәеи пшьышә ҭӡы зҭаз аҕба Сҭампыл асқьала инадтцны, адгьылбжьаха Родосҟа идәықәлеит. Амшын еиҩы-

цәуа уи аҕба иашьҭаланы инеиуан «Халич»* ҳәа изышьҭаз абаҕәаза аҟнытә идәықәлаз авизир ду ипраҕба шкәакәа. Иҭаацәа идкыланы уа иҭатәоу Ҳаџьы Кьарантыхә иакәу џьыршьоит, ҿааҳәыра ахьырмоушаз амҩа иқәу, егьи аҕба иҭатәаз аублаақәа. Усҟан, мышкы ала ииз, мышк ала изызҳаз Ҳаџьы Шәлиман-ҧашьа шиакәыз рыздыруамызт.

Ҳан рыцҳа, иҟалаз лазҳәагәышьодаз, лыҷкәынцәа уи ҳзыгәаҕьуамызт. Лааӡамҭа дизыпшын. Ҳаџьы Кьарантыхә идыруан ианаӡӡеи лгәы шыбзиамыз, дааин, бзиала сан, ҳәа ламҳәакәа, хыҵакырҭа лымамкәа агаҿа дықәыжьны, аҧашьамаҭәа ишәырҵаз датҵаҽырбо, Родостҟа ддәықәлеит. Лара дыгәжәажәон, лааӡамҭа дизыпшын.

– Нан, шәыхәҧҳа бзиахә ихала дыншәыжьит, машәырк џьара имыхьааит. Уи дшәыманаҵ, шәарҭ абаа иҭоу шәиҩызоуп, уи даҽа шьак далҵит, инамыс ҳаракуп, ичҳара дууп, инаҧшааҧшырҭа ҭбааууп, ишәыбаргәузеи, ишәшьыра шәатҵанакит, насыҧла... Уи дшысхагылоу сара анцәа сшьы!.. – дцәажәон сан, лчымазара аҭҟыс лааӡамҭа хьаас дҟатҵаны...

Абарҭқәа рышьҭахь сыбла хтит: ма сҽысшьыр акәын, ма сышьҭахьҟа схынҳәыр акәын. Сашьцәа наскьаҧхьаны ирасҳәеит Аублаатәылаҟа, ҳаҩныжәқәа рахь ахынҳәра шысызбаз. Урҭ, ҳахьҧсуа ҳаицыҧсааит ҳәа, исхьынҳаланы сшыркыз, сҽаарымҟәыҵхны, Самсунҟа иааyаз аҕба сҭалеит. Аха ахынҳәра азин ыҟамзааӡ, ишубо еиҧш, Самсун сахырмыжьит...

Мшынуаҩык ила еилкааны исымоуп, ана иӡыхгылоу аҕба хыцҩыцк макьана инханы иҟоу асаӡқәеи ахчыҧсааи раагаразы ма уаха, ма уаҵәы ашацкыраз Рыдларҟа идәықәлараны ишыҟоу. Шахак ала аҕба сҽадысҳәалозаргьы, сдәықәлоит сара. Ара уаҳа

*Халис – (ҭыркә.) абаҕәаза хәыцы, даҽакалагьы «Ахьтәы тәыҩа».

аангылашьа сымам, саангыларгьы уахык схытцуам, сыпсуеит.

Амза гьагьаӡа, шьала аҽаркапшьызшәа, ахалара иаҿын. Ицәышкакараӡа агаҿа ақәыпшылара иаҳаиаҳа ихәашьуан. Аублаа рпыс Саид игәак ажәабжь иақәдыргызуазшәа, агаҿа иаваз ацәқәырпақәа гәрымуан. Уи исеиҳәаз – ихырзаманыз тцабыргын, аха изакәызаалак цәыкәбарк ацнамтцеит Ҳацьы Кьарантыхә иахь исымаз ацәымгра, уи сара сзы дыпсхьан.

– Баша уеҭаурхоит, узқәылаз амҩа узынагӡом, – сеыназыскит сара, арпыс изқәикыз иапрыкәкәаара, – уаала ҳара ҳахь, тцоуп, аҩны ҳәа акгьы ҳамагәышьам, маҕазак ҳатцоуп, еимгеимцарак аабаанӡа ҳҿатца еиҩаҳшалап!

– Уеҭаурхоит уҳәоу! Уиами зынӡак абзиа! Иаласхузеи, мамзаргьы, аӡәыр иҭахума аарла иҭакьышәу сыпсы? – даацәажәеит Саид, уажәраанӡа ихыхны ишьҭаз ихҭарпа ааитцыртланы, иркьақьаны ахатцара дналагеит.

– Акы еипшымкәа суҳәоит, уаала ҳара ҳашка, асӡа ицарым аамҭақәа, псгарак аныкала, зегь уахь ҳдәықәлоит! – сипыртцуамызт сара, аха исҳәоз иаҳаӡомызт, иара итәы даҿын.

– Ҳжьаны ҳапсадгьыл ҳацәдырӡзар, аублаақәа иҳаиҕыз ижәла ахыхра изымариахазар, ахәпҳа ианаӡӡеи дихаштҭыртә акынӡа ҳнеизар, ҳхы атцкыс иҳаракны иаҳкыз ҳанамыс цыгәтцыхәаахазар, нас иҳәеишь, изыстҳахузеи апстазаара? Е-е-х, анацьалбеит, зака ҳақла дныкәазеи Баракаи-ипа Аҳмеҭ! Ихраҭ бзиахааит, ибаргәузеи абарҭ зегьы дрыламсшыкәа, ипсадгьыл агәадура шимаз инарцәымҩа дахьықәлаз! Уи хатцала дныкәеит. Абзиараз Заурҟан, абзиараз! Иудыруазеи, мышкызны Аублаатәыла ҳаиқәшәаар?

Саид деихеигәо даагылан, асқьала шыкоу дгиуа иҿынеихеит, еипшын, иузеиҩдыраауамызт, ашьа

зҿыжжуаз амза иарҿиаз, ивахәхәа инеиуаз игагеи иареи.

Е-е-ҳ, Саид… Саид… сыԥсҭаазара иаҳагьы изырлашьцаз, иаҳагьы ирыцҳазтәыз, ианамухгьы ашьа ҳабжьаны, ҳаиғацәаны ҳаӄазар акәымзи еиғьыз. Ахаангьы сызҵымҵуа агәнаҳа хьанҭа саҵеиҵеит… Ашьҭахь зны, ишакәым џьара ҳаиҿаҳан, машәырла дсымӄәыҵаԥсит иара гәышьа… Уи шыӄалаз уажәы сналаԥалашәа исызҳәарым, ҳаԥхьаӄа, иара ианаамҭоу, акгьы мӡакәа иузцәырзгарц сыӄоуп.

АШЬХАҚӘА БЫЛУАН

Амшын Еиқәа агаҿа, Трабзон инаркны Сҭампылнӡа, қалақьи қыҭеи уахьнеилакгьы, ахьҭа иԥханаҵаз аԥсаатә реиԥш, ирыцҳахәха, ирхамкәа-иршәымкәа, ҭаацәаныла иуԥылон, «џьанаҭ дгьыл» ахь ҳцоит ҳәа инамӡашаз агәыґра ргәы иҭакны, еиуеиԥшым аамҭаныла иӡхыҵыз ашьхарыуаа. Абра иуԥылон ҳара аублаақәа ҳаԥхьа иӡхыҵыз аедыгьқәа, иаҳҳәап: наҭхәыжәаа, бжедухаа, ашаԥсыґқәа, пыҵәҵәа-пыҵәҵәа аӡхыҵра иаҿын аӄабардақәа, аԥсуаа рахьтә, амшын ахылара иахьымӡаз џьоук ракәымзар, усӄан иаахьан асаӡқәеи ахҷыԥсааи зегьы.

Ҭырқәтәылатәи аиҳабыра, иацы зны ишысҳәаз еиԥш, амҳаџьыр ирыхәашаз цхыраарак рҿазырымкит, иахьындырхашаз адгьылқәагьы алхны ирымамызт. Уимоу, шәнызқьҩыла еизыҵәаны ауаарсыра атәыла иқәнагало ианалага, аиҳабыра ирцәымыґхеит, ирҩашха еибарҵысыз ажәлар раанкылара цәгьа ирымбо аӄынӡагьы инаӡеит, аха уи аԥынгылара ауамызт уажәшьҭа.

Атәымтәылахь иӡхыҵыз амҳаџьыр рхы ианажьын, уаҩ дразҵаауамызт, иахьызхыҵыз инхозу,

ма даҿеацьара анхартә рыртәозу еилкааны ирымамызт, дара зыргәаӷуаз азтцаарақәа ртаккәа еилырфаҷа иразҳәашаз аӡәгьы дрықәшәомызт. Уртә зықәшәаз агәаӷра уаҩ ибла иамбакәа ҿыки-бзыки иазҳәашам. Амлеи ахьтәеи рызхымго ишыӷаз, ус апырқьҳәа амцабз еипш иҩытцӷьан, шатәарак амамкәа иаарылагьежьит азҩа ҿқы; итцысит амгәахьи аршреи. О, анацьалбеит, заӷа тәаацәара нтцәазеи, заӷа жәла аныӡаазеи уртә амзақәа рыла. Иӷан убри еипш мышқәак, зыпсы тәаз ратцкыс апсцәа анеихҳахоз, апсыжра уаҩ данахамшәалоз, мышкала ҩышәхышәҩык анышә ианартәоз.

Адунеи аҿы иины инкашәахьоу зегьы апсра рпеипшымзар, адгьылгьы иазкрымызт, аха апсрақәа зегь еипшым. Зҳәазтцам аиаша ухы ақәумтцар ада псыхәа амамкәа уаатәагылар, игәаҭьны уапылароуп апсра, уара утәахоит, аха адунеи иазынужьит ахьӡ. Дызгашаз ахы зықәшәаны иқәыз аублаа, баша ицәыригомызт ахацәа рашәа. Уиала иара дызпыхьашәаз апсра агәы еибаиркуан. Уажәы, азҩа злалаз арахә реипш, атәым тәылаҿы антцәара иаҿыз ашьхарыуаа, иатцашьыцны иргәаладыршәозар акәхарын рыпсадгьыл ианахыз апсра ишапылоз.

Апсра уаҩ дзацәцом усгьы, аха ианамуӡахгьы ауаҩы дахьиз, дахьааӡаз иҩнатәаҿы идунеи ипсахыр – насыпуп! Уазхәыц уара: апсхыхра уаҿуп, утәахцәа зегьы укәшан иухагылоуп, аттаҳәа икатәәоит гәыразыла ирпхоу алабжыш. Бзиала ҳәа роуҳәоит иузгәакьоу зегьы, урылабжьоит, умшра рзынужьуеит, адунеи шәықәнатц ӷыбаӡыба шәымамзааит ҳәа урықәныҳәоит. Ажәакала, уара ууасиатә – дара рзы еилагашьа зқәым успшьахоит. Еиҿытцуа апацәа умазар, тәызшәа ӷамтцакәа еиҿытцып, имаҷ-ирацәа, ирзынужьыз амазарагьы еимакеиҿакыда иршап, анкьа зны угәы нханы аӡәыр душәихьазаргьы, упсымтәазы дныҳәаныпхьаны дҿухып, уара

ухаҭа угәнаҳақәагьы нкаупсап. Уԥсы анаауахытцлак, напы ҳалалла уеиқәыркып, удырҿеип, уртцәыуап, урхьып. Уԥсыжра аҿҳәара анцыртцәалак, ашәацьҳәацәа ҿҟьаса ақытақәа инарылалап. Лада иҟа, ҩада иҟа, еизап уабацәа раштаҿы ауацәа-аҭахцәа, аҽны хәлаанӡа лаҕырӡыла уркәабап, урцьабап, урчгап. Амш антцәамтазы рнапы уқәыргыланы унаргап уабацәа рыԥсыжыртаҿы, цьара ужьык ухьыр ҳәа ишәозшәа, аҕәааса укәыршаны инауқәрыԥсап уара узқәиааз анышә гәакьа. «Уԥсаҭа бзиахааит, цьым, ҳаузыразуп!» ҳәа неибыҳәаны, уҭахцәа гәакьақәа ашьшьыҳәа рҿынархап рышьтахьҟа, уажәытцәҟьа анышә иамардаз игәыжьжьаганы ирзынужьыз ахьӡ бзиахә, уажәраанӡа ирызгәамтацыз, дара еиҳагьы еидызкылашаз мычхарак шрыԥнагало еибыҳәаауа. Ашәыцьангара ршәырхрым ушықәсцәымзанӡа. Усҟан, уԥсаҭа ныҳәаны иузхыртәалап аҩы, иргәаладыршәап даҽа зныкгьы ари адунеи иазынужьыз уламыс, уаҳатырбара, уҳалалра…

Рацәак мыртцыкәангьы, цкьа иацклапшны гәарак накәдыршап уҳатгәын бзиахә, леи-бгеи ма даҽа шәарахкгьы уи агәы изықәларым.

Амҳацьыр разҟыдақәа уи еиԥш аԥсра бзиа қәашьс ирызтодаз, рыԥсыбаҩ мыжда адәыишкәаҕьаз ицәымхалакәа, лаҳәеи-қәыцьмеи еимырххатәыс ирмоуа, нышәк аабгьатны ицәытцаҳәҳәазар насыԥс ирпхьаӡон.

* * *

Ҳара гбак еицтытцыз аублаақәа аҵьықәреи ҩнаԥсарта амаҕазақәа ирыҩназ, егьырт зегь рапхьа амгәахь ҳалалеит. Аҟәышцәа ашьтахь гәҩарас излароуз ала, уи еиҳарак изыхҟьаз аҵьықәреи ҟәкы, аҵьықәреи баа, арахәтцәҟьа ирымтцоуԥсар, итцкытцкьашьаны наҟ иназцыртцуаз чысс иахьышьтырхыз ауп. Ауаа млагақәа акы иацклапшуа иҟазма, аҳәынаԥ

уац златататаз аҵыхәарс, хахәла иасны ирдыдны, аӡаса шалататаз, алыхәҭа абаҟахыз, хрыгны ирсаны ианырфа, амгәахь амыртцысыр ҟалозма!

Макьана, машәыршәа, еибганы иааиуан сан, саб, сашьа, саҳәшьцәа ѡыцьа, аха изхәартагәышьоузеи, алпсаа дзауз реипш, сан ҿи-лаӷырӡи еиқәылхны иҟамлеит, лыфа ыҟамкәа, дхырқәақәо, дахпсаауама, анацьалбеит, ҳҳәо аҟынӡа днаӡеит. Уи лгәы дытцалеит хатца ирымаз саҳәшьеиҳаб Ааишьа.

– Уи лыбаѡлтәымызт, ари еипш агәаҟтцәаҟра лзыхгомызт, сыпхызқәагьы хәартам! – ҿанхьырас илкит.

Ааишьа лтаацәеи лареи ҳара ҳапхьа Самсун изхытцхьан. Мраҭашәарахь рхы рханы, агаҿа иавалан акыр ианынаскьа, цьара иаагылазшәа ҳаҳаит ҳәанҳәахла, аха иарбан тыптцәкьоу еилкааны иҳаздыруамызт. Еихсыӷьшьа змамыз сан лылабжышкәеи, аҭаацәа зегьы реилагәжәажәареи сыдмыргылт, игәаӷьны амѡа уаѡ дықәло ишыҟамызгьы, ишпазурыз, сеаайбыҭаны саҳәшьа слышьҭалеит. Ус ами ишыҟоу, ауаѡы ипсы ҭанатцы игәыӷрагьы апсы ҭоуп!

Ааишьа деибганы слыниар, лтаацәагьы ларгьы, иҟастцалакгьы, ҳара ҳахь, Самсунҟа иаазгараны акәын хаицәажәаны ҳшыҟаз.

Агаҿа саваланы сцон, мраҭашәарахь схы рханы. Ее, дад Шәарах, уи алмѡанык сара сызлапшыз еиҭаҳәашьак амоуп ҳәагьы сыҟам, убарҭ амшқәа рзы акәхап заанатцы сӡышӡа санышлаз, сыблақәа ахаан изымыччо алѡа анхылаз, ахаҳә еиларҭәах атцкыс иан-кьакьахаз сгәы…

Ҳара аҵыхәарс маӷазақәа ирытцаз ҳаҟны мацара акәымзаап ауаатәыѡса, ахәшә зфаз арахә реипш, антцәара иахьаҿыз. Ашьхатәыла згәы ҭганы иааӡаз аублаақәа, аӡиас цқьа иӡыхьым ҳәа изаҭәашьаны изымжәуаз, ашыла ѡынтә ихәым ҳәа быстас изымуаз, аҟабақтцәкьа ахәтцәы хжәар, ипсхапсит ҳәа иа-

ламкьысуаз, ирзымычҳаит атәым дгьыл аҿы амыҟәмабарақәа изҭашәаз.

Агаҿа саваланы сахьцоз издыруаз, исзымдыруаз иахьабалак ашьхарыуаа сԥаҳалон, аҳәсақәеи аӡгабцәеи рыхцәқәа еиқәкьлархa ршьапаҟынӡа инаӡо, еихьыжәеикәыжә, ирыцҳахәха, акәымжәы шыcшәыз анырбалак, ржьы ахьааԥшуаз иацәыпхашьаны рҿыртцәахуан. Ахәыҷы насыԥдақәа, ршьапқәа хырҟьаҟьа, алымтбаа ргәыҵыкәкәо, иаарбалак аӷуҳәа иааикәшан, амла, амла, чаҿатцак ҳәа рнапқәа наимтцаркуан.

Ҿнак, стцаауа-сыԥшаауа, сымаҳә ихабар збозар ҳәа сышнеиуаз, џьармыкьак сналалеит. Уа, арахә ратцкыс ауаатәыҩса марианы иахьыртҭиуаз ҭыпзаарын.

Аублаа пҳәысеибак, Ҟазырхан ҳәа издыруаз, ихбыц-хбыцӡа ҩыцьа лыҷкәынцәа рнапы кны аарлаҳәа дгәагәо аџьармыкьа далаланы днеиуан, аҷкәынцәа зҭахыда, аҷкәынцәа сҭиуеит ҳәа ҿытуа.

– Бажәымҭа цәгьахааит, Ҟазырхан, иҟабтцозеи, иааӡа-ихьча ибымоу быхшара шԥабҭиуеи! – сӷьатцәыгәатцәуа сналԥылеит сара.

– Ажәымҭа аҟынӡа инеиуада, уара абзиара збаша! Схәычқәа сара исыдыԥсылар атцкыс, аӡәы иааихәар, итәитәыххаргьы, рыпсы ҭазааԥ, амла иаганы иԥсрым! Даргьы саргьы ҳагәнаҳа Ҳацьы Кьарантыхә, жәларык ҳақәызхыз, изыгьашкып, дабацари, аԥсцәеирымга! – абас налҳәан, сылзымдыруазшәагьы наҟ днасаҩсит.

Ус, аџьармыкьа даалалт, афез хылԥа иатцәа зхаз ҭуџьарк дбаҟысаҟуа. Иҿы иҭшәарызеи ҳәа, агага еиԥш дзызымкуа дишьҭан иматцуҩы. Аԥҳәыс даанкылан дынлацәажәеит, аҷкәынцәагьы дынрыкәша-аарыкәшан, днарыхәаԥшит. Заҟа рыхҭнитцозгьы нацәала иналирбан, лаԥхьа ахьхьаҳәа инкеиԥсеит аԥара. Аԥҳәыс гәаҟ лнапы қыцькыцькәа рыла илыҟәшәеит

ацаракәа, зны азәы илымпытцицаар ҳәа дшәозшәа иааилалыцьгәон, нас иаатцыртланы днарыхәапшыхуан, дкьыпшәыпуа ажәакәакгьы нарыкәылҳәон... Знызатцәык дынхьаҳәны наӡаӡа илцәыӡуаз лыхшара днарзыпшит. О, анацьалбеит, изакә лапшузеи уахь иналыршәыз! Лгәырҩареи лгәаҟреи рыгәхьаа лкызма, лыхшара рыпсы ахьтахара убри акәӡан дзызхәыцуаз! Урт рнапы ианкны инеигон атуцьар иматцуҩы, ран лахь ахьаҳәхьачара иаҟәытцхьан насыпдакәа, ча-ҽытк, ча-ҽытк иркыз иаацҳауан...

Уиаамтазы аӡгабцәа хынҩажәа-пшьынҩажәа маат ҳәа иаахәаны Стампылҟа идәыкәыртцон. Жәеиза-жәаҩа шыкәса зхытцуаз аҷкәынцәа, ҩажәижәабаҩынҩажәа маат ҳәа иаархәон. Хырзаманкп уажә иуасҳәо, аха ус иҟан, дад Шәарах.

О, злыпха ҳаура, сызладагәамхазеи, уи абжьгәаҟ ансаҳаз?! Сыблакәа зламцазеи зан илтиуаз ахәыҷкәа санрыхәапшуаз? Аублаакәа! Ахатцарпыс данырзилак ҳажәла Анцәа азирҳааит ҳәа аҟәҟәа ихысуаз, ашәыртцәҟьа ацьармыкьахь икылганы атира пхашьароуп ҳәа изыпхьаӡоз, иабакылси, рыцҳакәа! Уажәы, рыҷкәынцәеи рызгабцәеи ацьармыкьа икәыргылаллаалалала ны иртиуеит! Уаҳа исзымычҳаит, сыблакәа снапы рпыракны ацьармыкьа сналҟьеит.

Сназыдгылалакгьы зегьы агәаҟра рыман, игәжәажәон, игәамтцхамтцуан, амтцтцәҟьа рыкәтәаар ирзычҳауамызт, бзиара убааит аҳәаратцәҟьагьы рцәыуадаҩын. Аӡәык-ҩыцьак сыздыруаны исыкәшәоз саанкыланы, дад, уара ухы ахьурхаз бзиара ыҟагәышьам, уҽтаурхарц утахымзар, ушьтахьҟа ухынҳәы ҳәа сабжьыргон.

Аха, ари еипш уаҩы иимбац, уаҩ имаҳац иалапшыз, саҳәшьа лхабарк еилымкаакәа хынҳәышьа сымамызт. Сахьнеиуаз цьара тцәыуаран, цьара цсыжран, бжаҩык аҩнкәа рызтодаз, апхынра анрыхьӡа, иааилышьыз акьалакәа ирытцан, ачымазцәа, апсхы-

хцәа амтц рхаабыцуа абӷьынтцә рытцапсаны ишьтан. Жәытәнатә аахыс инхоз дара аҭырқәцәагьы, ишымгәыӷӡоз ари еипш акаамеҭ излапшыз ргәы ҭӄьаны иаман, ишәапырҳапуан. Акыр зымпытцакыз аҭуцьарцәеи ашьерифцәеи* рыхәаахәҭра еитцырхырц иашьҭан, хәыдапсада мгәахәык азыҳәан зақаҩы рҭахыз ақьаранцьцәеи аусуцәеи роуан. Акаимакамцәа** ракәзар, аџьармыкьақәа ишрылаз ирылан, иреиӷьыз аублаа ҭыпҳацәа аархәон, руадалықьқәа рзыҳәан.

Хәылпазыла, нацьнатә ишыӄац еипш, аџьаамақәа рықәцәа ахәаџьа даақәгылан жәлары ириҭон азан: «О, Аллаҳ ду, шьарда зымчу! Ижәдыруазааит Аллаҳ ида уаҳа нцәа дшыӄам! Ижәдыруазааит, Аллаҳ изаӡәу Маҳмед шиакәу! Шәуалпшьа нашәыгӡа, шәааила ныҳәара. Шәааила хҿыхра, псҿыхра! О, Аллаҳ ду, шьарда зымчу! Аллаҳ ида уаҳа нцәа дыӄам!»

Хәылпазтәи аилашәшәра иалхәхәа инеиуаз ахәаџьа ибжьы иалаӡҩон ақьыбжьи, атцәыуабжьи, ашәипхьыӡи. «Убарҭ зегьы леилатцәаан ипстҳәа еиқәараха амшын иаахылар, аӷбақәа ахьцо рзымдыруа илашьцарын!» – схәыцуеит сара абас ахырзаман салапшуа сахьнеиуа.

Ҵабыргытцәӄьаны, наӄ санынаскьа зынӡак аумақәа срылапшит: избо дрымамкәа апсхыхцәа, урҭ шџьасшьоз, абар ахәа рылпыпуа, рбаафҩы уқәнамыргыло апсцәа снархагылеит, изжышаз ааигәасигәа уаҩ дыӄамкәа зегь нтцәахьазар акәхарын.

Убысӄан сцәа иалашәеит саҳәшьа рыцҳарак дшақәшәаз, аха егьа сҳәаргьы, лыпсахәага штоу слыхьӡап ҳәа сгәыгуан…

Цьоук неидаҳало, еибакеибашьтуа иааиуан, снарыдгылан санразтцаа, аарлаҳәа рҿы еихыпхьеит:

*Шьериф – (ҭырқә.) акыр зымпытцаку ауаа нагақәа.
**Каимакам – (ҭырқә.) адгьыл ҿацә ахылапшцәа.

– Уара узышьҭоу макьана рыҧсы ҭазар, абнаҟа ауп иахьыҟоу! – снарҧшны ҭыҧк сдырбеит.

Ахаҳәсса зҿыҩҩуаз ҿаҟьак снаҿысын, алаҟәрахь сналбааит, ачалеи зҭаҩҩы иҟаз аӡытҟәа снахыкәшан сышнеиуаз, ӡиаск сныҽепцынгылеит. Убасҟантцәҟьа аӡба сшамкуазгьы, сгәаҳәны сыҟамзи, аӡы анызбагәышьа, сҿи снапи ааӡәӡәаны, схы лӡаакылан снаҿыхәеит, иҟәандашьшьыраӡа, марҭх Аублаатәылатәи арҩашҟәа реипш, ухапыц ытнаршәаара иҟан, сарамыжда! Амҩан ча кәампак иаасхәаз сыхҭырпа илаҳәан сыбӷа икыдыз ааҭызган, аӡырҟәанда нашьҭатцо, снацҳаит.

Сҩагылан, анаара саныҩхала, наскьашәа исымариашаны адәҳәыпш аҿы аҧсыӡкцәа рқьалажә снагәыдпшылеит, иаарццакны уахь сҿынасхеит. Шьаҿақәак ныҟастцахьан, пҳәыск лысаби дылгәыдкылан, деизҟьа адәы дшықәжьыз сылапш налықәшәеит, аӡы таны днеиуазар акәхарын, илымпытцҟьаз леирыӡ лывараҿы ихынааны икажьын, ибааӡажжыраӡа. Сыххымшақә сналхаххызар, абар акаамеҭ, сыҽекынтцо сыззаауаз сахәшьеиҳаб Ааишьа!

– Аа, саҳәшьа, ибыхьзеи? – сыҳәҳәаны лхыжәҩабжь снапы натцатцаны сҩалыхеит, даақәсыртәоит ҳәа, аха усҟан дабаҟаху, дыҧсхьеит! Аха ааигәа акәхап ианыҟалаз, лыҧхаҧсы макьана илылымтцыцызт... Ларма напы асаби лгәыпҳәы дадырӷәӷәаланы дахьакыз, иҩанҭхьӡа ус иаанханы иҟан, асаби иҧсы ҭан, дтцәыуомызт, аҟатцәы-ҟатцәыхәа аҧсы гәыпҳәы дадҳәатцаланы ацәара даҿын.

Иҟастцара сзымдырауа снеилуа сцеит зназыҳәа, аха нас, сгәы ааҧсахны, асаби сҩаихеит, о, уамас иҟоу зегьы ирхаанхаз сара! Уиаахыс заҟа шықәса ниагәгәаахьоузеи, аха уажәыгь слымҳарҭа кылнатцәоит асаби мчыла аҧскыка аниҿыскәкәаауаз атцәаххәа абжьы игаз, сыбла ихытцуам, иқьышә хәычы иахьыжжуаз ан ҧсы лкыкахш... Ахәычӷьы дычмазаҩын, аҧырҧырҳәа амца ихҟьаны ицон, иҭачкәым хәычҟәа

рацәан, деитцақьны атцәыуара даҿын. Хымз раҟара акәхарын ихытцуаз иара, хлаҳәада, иабаидыруаз дигәыдырҕәҕәаланы дызкыз ианшьа гәакьатцәҟьа шиакәыз! Ари еипш аамҭа мыҟәмабара иқәымшәакәа иара ипсадгьыл аҿы диир, жәлары рзы дтцеимышхаргьы здырхуадаз, ианамуӡахгьы, ма дыхьчахарын, ишакәхалак иабацәа рхәыштаара ирӡрымызт. Нас, дызустада абас илахьынтца зыреиқәатцәаз?

Дад Шәарах, иахьазы сазхәыцуеит, абриаҟара аамҭа адгьыл сахьықәхаз – хәарҭарак алазаарын убама! Аӡәы иузеиҭеиҳәар акәымзи аублаақәа шықәӡааз.

Аҕба агаҿа иазцалароуп,
Аиаша жәлары ираҳалароуп!

Асаби дысгәыдырҕәҕәала, сыҭрысны ақьалажә ахь сҿынасхеит, уа аӡәыр уҟазар уаадәылтц ҳәа ҿыҭуа. Аха ахыбражә гылан иуааӡа.

– О, уара, зегь шәынтцәаӡама? – аҿытра саҿуп, саҿуп… Арахь амца ихҟьо исгәыдкылоу асаби тцәыуароуп, еышьроуп дызҿу. Иҟьаҟьаӡа иаартыз ашә саннадыххыла, иааузымычҳартә хатца қьыбжьык слымҳа иааҭаст. Санынышнашыла, сҿапхьа ахәыштаара аханы, арахь иҿы аархáны, аҭӡывара даджьылоуп сымаҳә Ҳарун, игра инапқәа ҭарҕәҕәаны. Аублаатәыла зыхьӡ адыруаз ашәарыцаш, дахьцалак Ажәеипшьаа лыпха зырҭоз, ашьабсҭа кәалаа шьапыла иахьӡаны изкуаз ахатца. Е-е, иаҳауеи, сзымпсуазеи, уажәы апсыӡкцәа зынытцхьаз ақьалажә аҭӡывараҿы аатцәажә еипш деизҟәыҿны дышпакҿажьу! Сара иабхәында еиҳабы сакәым, ҳажәлантәык иреитцыбӡаз даниқәшәалак дыпхашьапхатцо маҳәра изиуан. Уажәы санаагәеиҭа:

– Аа, Заурҟан, Заурҟан, уанацьалбеит, ҳшынтцәаз убама? – иҳәан, агылара иеыназикит, аха илым-

шакәа ишьҭахьҟа днеизҟәыҿеит, ахаҳә дацҳауазшәа ихаԥыц аҕырҿ-аҕырҿ ныҵгеит, иблацәагьы неимеирҕәҕәеит. Алаҳәа амцәыжәҩа еиԥш илахь аҽеныҟәнакхьан аԥсхыҵра агага.

– Зык аалгарц дындәылҵит уаҳәшьа, шьҭа дааиуазар акәхап! – иҳәеит иара, аха уи убриаҟара иблаҟәа амца рхылахьан, ахәыҷы дысгәыдырҕәҕәала дшыскызгьы изгәамҭеит зназы. Иааигәара саннеи, убасҟан ауп Ааишьагьы уаҳа дшыҟам анидыр. Усгьы дааҕызыҕызит:

– О, Зауркан, Зауркан, ҳҭынха ду, жәларык хьӡыда-цәада ҳашԥантцәеи уҳәарауазеи! Ҳаԥсадгьыл бзиахә, ҳашԥоушьи, ҳарчачатцәан ҳуааӡан, узыԥсаз ҳзымдырит! Зауркан, уара избац ахаҵа уакәзар, иҭкьо акы умамкәа уҟаларым, исгәыдтцан усылга! Зегьакоуп, ари азҩаҿкы сыргәаҟны хәыҷы-хәыҷла сафоит! Сацәынхаӡаргьы, адунеи иҟәысхгәышьозеи, смидагәидаха, сымацара! Усылга, абаапсы, усылга! – абас дшыҕьатцәыҕьатцәуаз дынхьашьшьын, иԥсы ааихытцит.

Гәынхәтцысҭала акәхап акәымзар, схы зҟәыскра ҳәа акы ҳасабны исымаӡам, иара ус сшьапкәа снарга-ааргоит. Асаби ацәардаҕәы дныҟәыршәны аԥсы снеихалан, снапала дааиҟәыскит. Афырҳәа сындәылтцын, адәы ицәыжьлаз саҳәшьа хлаҳәада даашьҭысхын, аҟьалажә ахь сҿаасхеит. Алаҳәахӡы иаԥшшәалаз лыхцәы кахәхәа сашьаҳауа исышьҭан, дааган лхатца днаивастцеит. Ссиршәа иубаша, аԥша зҿаҭәҳәаз ацәымза абз еиԥш, иԥсыахәага тцыстцысуа, иҕьазкны итцәыуоз асаби, иан данааҩназгала ибжьы ааиҟәтәеит, иҭаҷкәым хәыҷҟәа еидыкшало, ус дыҟәыршәын ацәардаҕәы. Ибжьы уаҳа иансмаҳа, ихьзеи, рыцҳа ҳәа санынеихаххы, маҿак иҟамыз аԥшҟа убас лаҟәак аасыхәаирԥшит, аиаша уасҳәар ами, адунеи сыҟәнатц исхашҭран сыҟаӡам, урҭ

рхыҧшылара цәгьаны, бырг бла ҳасабла исыхәапшуан, зны агәаҕ мца рхыҳәҳәылон, даҽазныхгьы исыҳәон: «Сумшьын, абааҧсы, усыцхраа, усыцхраа, саншьа!» Дтцәыуам, дыхьуам, икылкааны дсыхәапшуеит, иҭаҷкәымҟәа ратцәаны икуп... Ааишьа, разҟыцәгьа, илымпытцыҩрны икаҳаз аирыӡ ааҩназгалан, маҭәажәк аарбааӡаны асаби иҟьышә иныҟәсшьит, џьара иаасҧыхьашәаз акы ала аӡы неиҿасырхәхәеит, инап хәычҟәа нхьашьшьын, ацәа дынҭанагалазшәа збеит.

Ари ажәабжь, дад Шәарах, лакәушәа иубартә иҟоуп, ихоумтцаргьы ҟалап, аха сзыниаз ауп иуасҳәо, иҟаминым заҳҭахгәышьоузеи! Хатца дызнымиац акгьы ыҟам рҳәоит, саргьы убас разҟыс исымазар акәхарын. Аринахысгьы ухы умыргәыҕын, дад, иуаҳаран иҟоу сажәабжьҟәа, ак атҟыс ак еицәахоит. Ашьа зҿыжжуа ахәра ахәрыбҕьыц аҭыҧаны уаҧстцәык аҵьыка наҿарҧсар – ипсҿатцагахоит, убасшәоуп сҳәамҭаҟәагьы шыҟало, аха ҳабацәа ирҳәо умаҳахьеи – ахәшә иага иашаҩынтцәазаргьы – ихәшәуп!

«Уажәшьҭа схы зҟәыскрызеи?» – саахәыцит, саҳәшьеи сымаҳәи ихәхәа-хәхәаӡа еиватцаны сахьырхагылаз. Аҩныҟа сҭаацәа рахь аҧшҟа чымазаҩ дсыманы сдәыҟәлар, абар, хаха-хымш снып̆әахьеит, иҧсы сызнагогьы сеидру? Издыруада, агәыпҳәы змоу ааигәа џьара пҳәыск дыҟазар, аамҭала длымаздарын, нас уашьҭан хыхәашьак уаҩы иҟаитцарын. Аха дабаҟоу апҳәыс? Сабалышьҭалари апшҟа ихала даныжьны? Нас, арҭ апсцәа аҟьалажә итцажьны сцарыма? Ааишьа гәаҟцәгьа лаби лани, лаҳәшьцәеи, лашьеи дыдмыртцәыуакәаны, ҭынха дызмаӡам леипш дызлазжрызеи? Дабаҟоу ашәацьҳәаҩ, урҭ адырра рызҭаша?

«Мап, ара уаҩ дахьыҟәыршәым сакарам, зегь нымтцәаӡазар, ааигәасигәа еибгоу аӡә дышпаҟам-

лари!» ҳәа сгәы саатҳахәыцын, лак ҩналар ҳәа сшәаны ақьалажә ашә нкыдтцаны адәы сныкәлан, акыр санынаскьа, хынтә акәукәу-акәукәуҳәа сыҳәҳәаны, атцыкь-атцыкьҳәа схысит.

«Ҳоу!» ҳәа хатцак ибжьы аагеит, рацәак набжьамкәа. Иахьынӡасылшоз сеиханы уахь сҿынасхеит. Ақәыц кәыкәымдрақәа снараҩсуаны, хҩык ахацәа, пҳәыс быргк дрыцны, еибакеибашьҭуа, рыла-рҿы ахьҭоу умбо, аарлаҳәа игәагәо ишаауаз снарпылеит. Ахацәа – ажыгақәа ркуп, апҳәыс еиқәатцәаматәала деилаҳәоуп, лыхцәы цыртланы илықәыпсоуп. Издырит арҭ анцәа итцапшуаз цьоук шракәыз, иаазықәшәоз апсцәа анышә иаҭо иааиуазаарын. Иҟалаз арыцҳара – ҭаацәак шынтцәаз, аӡәызатцәык – асаби макьана ипсы шҭоу нарасҳәеит сара.

– Ее, нан, уара узықәшәаз зцеипшхаз ҳрацәаҩуп. Адунеи ҳара ҳзы иааҳәит, Анцәа ҳаицәымыгхеит, ишубо! Инҳажьыз ҳапсадгьыл агәырпса ҳақәшәазар акәхап! – даасыдашшылт апҳәыс.

– Ҳгәы иалсит ацәгьара узықәшәаз, здунеи зыпсахыз анышә иуцаҳҭап, уаҳа ҳазлаухәо ҳәа акгьы ыҟам! – рҳәеит дара, ржыгақәагьы аҽыҩсыҩҳәа инадырсит.

Снарапызан, ақьалахь иаазгеит. Акәукәуҳәа дыҳәҳәаны атцәыуара иалагахьаз асаби даашьҭыхны апҳәыс бырг днальсҭеит.

– Аа, нан, нан, аригьы инхо иакәзам! – даагьатцәыгьатцәит лара, нас длыжьжьарц, длыршәыкьарц, дылгәыдыхәҳәала дҟьо длыма адәы даақәлеит. Ахацәа ақьала иныҩналан, апсцәа дырҽеит.

Сыхҭарпа нкаршәны сгәы сҭасуа снархагылеит. Истцәыуон урҭ сара сыхьӡ ала, сани, саби, саҳәшьцәеи, сашьеи рыхьӡала. Иахьиз, иахьааӡаз уажәы еиҭымхаз Аублаатәыла ахьӡала…

Амра ҭлак ашәара илеиуа ианалага, анаара аҩхапаларахь инаагеит апсцәа. Урҭ рыжра ҳшаҿыз,

асаби хлаҳәадагьы ипсы ааихытцит, иани иаби дрышьҭамлар имуит. Уигьы днаган уа днарываҳтцеит.

– Дад Заурҟан, шьҭарнахыс ари ухазырштҭша цәгьара узыҟамлааит, ҳаҟазаргьы ҳабаухәарҭоу, уажәшьҭа ҳцоит! Ҳапсы шҭоугьы, ари анышә иаҳҭаз ратцкыс ҳрыцҳауп, ари азҩаҿкы изацәцо ҳакәӡам, ҳанпслак ҳазжуа дҟамлакәа, алеи абгеи рзы адәы ҳақәхозар акәхап! – рҳәан, Анцәа илпха роуратә, еикәантцәаз ҭаацәак иахьынӡалшоз ирпшӡаны, иҩагыланы ицеит.

Ҿыц еимаҳапсаз анышәынҭрақәа саарыдхалт сара. Исыӡбеит, Аублаатәыла ҳаныҟаз ҳабацәа апсы даныржлак ауха ишыҟартцало еипш, цьара гыгшәыгк рымпынҟа иқәымларц амца рыдеиқәтцаланы исҹапшьарц. Ианааилалашьца, агәгәаҳәа амца неиқәтцаны снеины апсцәа ахьжыз рханы снатәеит. Рацәак мыртцыкәа амзагьы ҩагылеит, ажәҩан цеицеи атцаҟа ахыз хҭәалазшәа еишьылҟаҟараӡа аапынтәи анаҟә иатцәахуан амшын. Адгьыл атцахьтә иаауазшәа иҭахәаҿын ацәқәырпақәа ирхыҩуаз агәрымбжьы. Егьирахьҟа, угәы аапнатцәартә, иахьабалак ҭынчран, сапхьа ихырқәақәон, изыргылах сеидру, атцыхәтәаны саҳәшьеи сымаҳәи амармалташь хан иааҩырхуаз, егьзыҩнантцәаз апсыӡкцәа рқьалажә.

Ариабжьарак ҕәҕәала сымгәаҟхьази, сахьынатәаз, сылацәа нҭааит. Пхыӡла сабду, ар ишьҭазшәа, дыццакыццакуа даасыдгылахит, уи ипсы анҭазгьы дсымбацызт, аха саб иҳәамҭақәа рыла уи шиакәыз здырхит, ихахәгьы, ижакьагьы, иматәа ишәугьы ҿыц иауз асы еипш иҟәашккараӡа иҟахуп, ирҟасҟасо қәаб еиқәатцәа дук азна аӡы икыхуп. «Ҳаи, Заурҟан, ус суқәгәыҕуамызт, жәлары зегьы еибартцысны иахьдәықәлаз уара урышьҭамлакәа ара ушпатәоу!» гәыбҕан ҳәа насиҭахит. «Иҟалазеи, цәгьарас?» ҳәа сиазтцаахит сара. «Улашәхама, амца ҳажәлан ҳахь-

былуа умбаӡои, абаапсы?» Инапы ахьирхаз снапшызар, ари ахьыҟало Аублаатәыла акәхуп, ҳашьха ӡышқәа рхы иаркны рҵыхәанӡа агәгәаҳәа амцапшь рыцралан абылра иаҿыхуп. Иблаҟыблатцәуа амцабз дуӡӡақәа убриаҟара рҿеитцҳәан ҭцәҩантцәыҟа ихалоит, ажәҩан аҭакар азымчҳазт, аҿеҩсеҩҳәа ишьшьаны, апҿеыхақәа алҩырны амца иалаҳахуеит, ҕбакыҕбакы иаҟароу ацыпхьқәа хәытцырдыдуа. «Иҟалазеи, ари зыхҟьазеи?» ҳәа снаиазтцаахит аҭаҳмада. «Анцәа ҳаицәымыҕхеит! Ари адгьыл ҳақәтцран ҳаҟазар акәхап. Иаха иҟьаҟьаӡа иаашаанӡа абамба сы иауа-иауа мацара, ҳашьхақәа, гәаҩеи пстеи узгәамҭо ихырҩапшьааны иаалгеит. Нас, иахьаанагаз сеидру, абамба иналашәеит кәицк жжаӡа, уиакәхеит, агәырқьҳәа амца еибакит. Зауркан, уеиха, абаапсы! Ҳашьхақәа анблы, ҳаргьы ҳаблит!» – дгьатцәыгьатцәуан аҭаҳмада. Ақәаб ду иикыз ааимтцпааны, амца арцәара сдәықәлоит ҳә саныҩатрыс, сцәырҳаны сыпхыӡ саалтцит. Сцәамхьаны сыҟамзи, зназыҳәа сахьыҟаз сзымдырит, аха ҿыц ипҟаз аҳатгәынкәа санаарыхәапш, сшьара саақәлеит. Амза санҩатцапш, агәы ихытцхьан. Ла ҟьалак, изтәу здырхуада, снаҩсшәа итәаны исыхәапшуан. «Ҭиҭ, уаапкааит, ара иуҭахузеи?» ҳәа саннатцаҟьа, инаскьаны, ашьҭахь нышьҭакны, аҟуура иналагеит. Уа исыршәан, уа инеит, уаҟа исыршәан, анаҟа инеит, егьазундазгьы уи ашҭа исзықәымцеит, абжьы ҭаҟыҟы, амла интцәозар акәхарын, иҟууан… иҟууан…

«Издыруада, ари ақьалажә зыргылаз апсызкцәа иртәызҭгьы уи ала? Ус анакәха, иара апшәымоуп, сара соуп асас, арахь иара ахьырааӡаз амӡырха иҭыс-царц саҿыхуп», – саахәыцит сара.

Ҭаацәарак анышә раҭареи, аухатәи сыпхыӡ баапси, ала ҟьала аҟубжьи еилаҩынт-еилахынҳәуа сыхшыҩ дыркшон. «Рыпсы ҭоугьы сеидру инсыжьыз!» – уи сыцрыхон хазы. Адунеи ду ахьынӡеи-

барку сара сеипш рыцҳа дыҟамзар ҟаларын убасҟан, сгәазҭагәышьодаз акәымзар!

Сдәықәлеит аҩныҟа, мап, аҩны сызҭахда, сдәықәлеит инсыжьыз сҭаацәа рышҟа, ашьхақәа ирыцралаз амца сырцәар сҭахызшәа сыццакны.

«...АЛЛАҲ ИДА, НЦӘА ДЫҞАМ...»

Ҳмаҕазақәа ахьықәгылаз адәы санаақәгыла, амҳаҵьыр еилаҭцәаҭцәан ишеилагылаз збеит. Иагхазгьы хьышәашәапышәашәа уахь анеира иаҿын.

– Иҟоузеи иахьа ара? – сиазҭцааит сназдгылаз ҭаҳмадак.

– Самсун ақалақьгьы, иара акәшамыкәшагьы знапаҭцаҟа иҟоу авали* Омер-ҵашьа дааиран дыҟоуп, амҳаҵьыр драцәажәарц! – иҳәан, иҿынеихеит, илабашьа иҭарсуа. Саргьы снаишьҭалт.

Ус ажәлар ҳнарылагылт. Ҳара ґбак еиҭнагаз ҳадагьы, исзымдырыуа егьырҭ ашьхарыуаа иреиуоугьы маҷҩымызт, ргәы пыжәжәо ицәажәоит, зычҳара хыҭцызгьы ҵьоук агьуеит, ицәҳауеит, рыблақәа амцабз хәыҭҟьоит, еиқәаҭцәа маҭәала еилаҳәоу аҳәса быргцәакгьы ахацәа ирывагылоуп, уажәыуажәы иқәыпсычҳауеит. Лаҵшыла сеимдо ажәлар сышрылаз, саб Ҳамырза снаихьыпшит, илабашьа иҿанҭцашәа дгылан. Уи сара заа сгәеиҭахьазаарын, илапш кыраамҭа иаасыдхалеит. «Иҟалаз схы-сҿы ианибаалома, анаҵьалбеит!» – аасгәахәит. Иара уаҳа иҭыпгьы дахымҭцысит, днаҳәын, иварахь игылаз хаҭцак иацәажәара дналагеит. Ус сашьа Мата даасыдхылеит.

– Уа, Анцәа иҵьшьоуп, уеибганы уахьызбаз, Заурҟан! – сыжәҩа днахьынҵашалеит.

---

*Вали - (ҭыркә.) агубернатор.

– Дубама, лыҧсы ҭоума Ааишьа?

– Дызбеит, ҭаацәаныла еибгоуп! – сгәы неиқәҳәаланы, амцқәа неиқәсыр̌еаа̌ееит сара. – Шәара шәышпаҟақәоу, Мата?

– Ҳаргьы ҳаибгоуп. Уанымааӡа, сан лгәы уаатцалан, хымшҟа дышьҭан, аха иахьа дꙍытцыгәгәеит, ушаауаз лдыруазшәа.

Сашьа уаҳа сҭитцаарц шысҭахымыз идырызшәа, ҳнаꙍстцәҟьа игылаз хатцак иахь днатцаҳәҳәаны, усгьы ҿааиҭит:

– Егьырҭ зегьы бзиоуп, аха дабаҟоу, иа̌еабеитцәахи, адин хада Саҳаҭқьери, ҳахтцәара ҟалааӈзагьы ари адгьыл ҳгәарпхара иашьҭаз? Ишәгәаламшәои иҳаиҳәақәоз: «Иахьшоурам, иахьыхьҭам, ныҳәарада шәиипшьира ахьырзымдыруа, ҳақымзар гәнаҳа ахьыҟам… цьанаҭ дгьыл… амсылман баҳча шәҭышра…» Иабаҟоу, нас, арҭ? Иаҳирбааит ҳапхьа днагыланы! Аах, иаргьысаргьханда! – иҭачкәым ҟәаз ду ааирмақарит, Саҳаҭқьери иапхьа дгылазар, ихәдацәа тцикааyан.

– Иузырбо дабаҟоу, аҕба ҳанааҭытц адырха̌ены нахыс иҭаацәагьы иаргьы нытцаҳа ицеит. Цьоукы Қьаабаҟа ныҳәара ихы ирхеит ҳәа иалацәажәоит! – аҭак ҟаитцеит зуапа зытцаршәны итәаз ҭаҳмадак.

– Дахьыҟазаалакгьы, ҳхәычқәа иеикәантцәаз рыгәнаҳа изымгароуп, сара сшамкәа сызшаз! – даашәипшьиит аҭакәажә Ҳамида, лкасы еиқәатцәала лылабжышқәа рыцқьауа.

– Ҭырқәтәыла дгьыл ҭбааyп, ҳара рапхьа ҳахьыӡхытцыз ауп иаадыруа, егьирахьҟа шьам дгьылк амазаргьы збахьада, уи апшаара дашьҭазаргьы шәыздыруам Саҳаҭқьери, ишыжәбо Алоу-иҧа Шьардынгьы дыхнымҳәыц! – даацәажәеит асаӡуа арҧыс Шьрын.

– Амазара иазрыцҳам ауаꙍы, цьаҳанымтцәҟьагьы цхала-хәшала дчалашт! Ҳауа-ҳдыхә ыҟамкәа ҳанынтцәалак, нас ишьам дгьыл ихалазатцәык даны-

заарц – ус аума ишеилкаатәу уара уажәақәа, Шьрын, ухҳь згеит! – днатцаҳәҳәеит рапҳьа Саҳатқьери избахә цәырызгаз ахатца.

Бараҟаи-ипа Запшь Ноурыз ауаа рыжәпара даалсын, ашьшьыҳәа, акы деиҩазозшәа, дынхьапшаахьапшуа дааскьан, зегь рыгәтa даагылт. Уи ахаангьы дуаҩеилаххын, дгылозар – адыххәа дҩатцкьон, азәы акы иҿаирхьырц анитцаххозгьы, аҿынкылара ицәмачын, ибжьы тцарыхәтцәаза иҩтигон. Ажәакала иуҳәозар, уи амацәа зтцаку атапанча харшала деипшын. Иахьа аиартa дылтцны дааит, аҿеитцыхра илымшо, ибҕагьы мачк ихәахьан, игын, ажә шарыла ачыргә еипш, еидкыцылаз изамҩа ажьышәқәа хьынҳалан, лабашьа кьаҿкгьы нытцакшо икын.

– Иахьоуп аиарта данылтц! – иааиуаз иахь ихы неиҟьеит Мата. Аиашаз, амцапшь иаҩызаз ахатца уажәы дубар даарыцҳаушьарын.

– Ҳара ҳзықәшәаз арыцҳара изхароу изхараму ҳәа аимакра изакәызаалак ак ҳнатo избом, сыхәтaахьала, – дналагеит уи, ихәламшәа ихьуазшәа ибжьы тaҟыҟы. – Ҩашьара ақәымкәа идыруп акы: ҳжьоуп, ҳтиуп ҳара! Сара дсыздыруам жәларык ҳахә ытцызхыз! Избахьеит, ауасақәа ҳәуа ишнеиуа, абга анаарылагьежьлак, рапҳьа игылоу атыгь рҳаны, ипан ахарпаста ианылтaлалак, егьыртгьы ҿаанкылашьа рыздырзом, аттаҳәа ипаны ахшьыра рҿартoит, ипсуоу, еиқәхауоу агәхьаа мкыкәа! Иҟалап ус ҳахьзаргьы. Аублаақәа реиҳабыра амшын ҳхылап ҳәа иангыла, ажәларгьы хытцны ирышьталеит. Дабаҟоу аублаақәа ҳпыза Ҳацьы Кьарантыхә? Ачыни аулафеи анирта, ижәлар рлахьынтца цәгьа ианажьны, иҿыпхьеикит. Сыгәра жәга, қьаф уа дтәоуп уажәы! Тәыми ҩнатәи еихтнитцоит! Сыбзыцәашьцәа, сыуацәа, стахцәа зегьы ирасҳәахьеит, еитарасҳәоит, сҳәатәы заҳауа азәыр дыҟазар, рапҳьа снагыланы сдәықәлоит сыпсадгьыл ахь. Хаала иамур, мчы-

лахь ҳаиасып! Аҟәҟәаҳәа иааҳгәыдыртцар, ҳаҩныҟа ҳхы рханы ҳкаҳап шәанацьалбеит, ара амла ҳаганы ҳапсыр атцкыс ҳазкәыӡызгьы жәлары ираҳап! Уатцәытцәҟьа амҩа ҳақәлоит, уатцәытцәҟьа! – Ноурыз иажәақәа зегь ӡыҩӡа иааҟанатцеит, еиҳаракгьы иаарылыжжит: «мҩа ҳақәлоит уатцәытцәҟьа!». Аха имариамызт шьтахьҟа адәықәлара, аӡә иан дыҟан, егьи ихәыҷқәа, урт рааныжьра зылшодаз. Уртқәа шьахәла идыруан Ноурызгьы, аха итахеит, ишырҳәо еипш, аҿпыхәшә атцәыць мца алаиршәырц. Иртцаулан даақәыпсычҳан, усгьы нацитцеит: – Уажәшьта иаҳҳәар изхәартагәышьозеи акәымзар, абри еипш ахамштыхә ҳшақәшәоз здыруазгьы ҳалагәышьан, аха ианаамтаз рыгәра ҳзымгеит!

– Ус ауп, дад Ноурыз, ус ауп! – ҿааитит атаҳмада Сит, ихтарпа еиқәатцәа ижәҩахыр иқәыршәны дахьгылаз. – Дахьуашьаз аҟнытә избахә уҳәар утахым, Бараҟаи-ипа Аҳмет иакәымзи шәымцан ҳәа иаҳҿагылаз! Ҳагәлымҩра, ҳразҟыцәгьароуп ихы зхирҟьаз, ипсата бзиахааит!

– Ипсата бзиахааит, ҳара ҳзы аиаша иашьтаз! – агу ааилдыргеит ахацәа зегьы. Нас, рхылпақәеи рыхтарпақәеи аархыхны, ҳамтак еиқәышьшьы игылан, ицьабо. Пхәыскгьы ахәхәаҳәа лоунытә даақәыпсычҳаит.

Сыбла иаахгылеит Бараҟаи-ипа Аҳмет ичоуҳа кәымжәы еиқәатцәа акалтқәа имгытцратцан, иаҳәа тыхны, ави-авиҳәа иҟьо, сымшьыкәа шәсышьтуам – ҳәа амҩаду данангылаз, иаасгәалашәеит атцыхәтәанӡа амшын дхықәгыланы, шәымцан, абаапсы ҳәа инапқәа аниҟьоз, даныҳәҳәоз, слымҳа иаатаҩит, иҿанишьуаз ахысбжьы иарырҳаз иҿыхәаиатцәа акьыркьырбжьы…

– Апашьа даауеит, апашьа! – бжьык ааҳалаҩит. Жәаҩык роума асқьар еиқәных ицны дааиуан ҿырххыла, феиз хылпак ихан, ачыхә еиқәатцәа кал-

тыҧсуа. Ажәлар наскьа-аaскьан, амҩа наиртҿеит, дшаaиуаз ҳапхьа даагылт. Аиқәакы, уаҩы гаргалашь дук, иҧынтца иҿалакьын, иҵьымшь еимассқәа ирытцацырцыруан зышкәакәарақәа рацәаз ибла агәы самсалқәа, иқьышә тқәацә хацьгәыгәынра иныкәшәан уажәымзар-уажәы инкашәап уҳәарын, иҧатца еиқәатцәа ҧхьаҳәақәа. Дзықәтәаз иҽы нaӡаaӡак шакәызгьы, ишьапқәа тцаќа ишьтагылоума угәаxәрын.

Аублаақәа аӡәырҩы, иаҳҳәап, амулацәа, ахәаахәтцәа, аамстцәакгьы ртаацәеи дареи уҳәа атырқәашәа ибзианы ирҳәон. Аха аиҳараҩык ари абызшәа рыцәтәымын. Убри аќнытә, ҳахьнеилакгьы макьана атырцьман даҳтахын. Иахьатәи аизараҿы зегь реиҳа уи аус даманшәалан Гагратәи асаӡ-аҧсуа Мзоуҷ Абыхәба, уажәы еилақь игылаз даарылтцны аҧашьа иааигәара даагылт. Аҧашьа ииҳәоз аублаа бызшәахь еиҭеигон, аублаақәа ирҳәоз тыркәшәала еиҭеигон.

– Имсылманым аӡәыр уќоума ара? – дтцааит аҧашьа, ибла ќәазқәа рыла игылаз еимырќьо.

– Мап, дад, ҳарт зегьы ҳамсылманцәоуп! – иҳәеит Ситҭ.

– Нас, шәымсылманцәазар, аҵьаамахьы шәзымнеиуазеи? Шьарда зымчу Аллаҳтаала игәаӷ шәыҽзашәыргозеи? Амсылман иаша мышкала хәынтә анамаз икыроуп, шәара, изласаҳауа ала, уи зынӡак ишәхаштит!

– Уххь згеит, аҧашьа, уртҭ зегь ххамыштӡеит, иаадыруеит, аха аҵьаамаҿы амла иаго изы афатә ыќам, иҳалагьежьуа иҳалоу азҩаҿкы ахәшәгьы ыќам! – схатагьы иааҵьасшьартә еиҧш сыбжьы ҿацаӡа иаасыхәлќьеит. Сќама амҳастагьы снапы назыҩит. Сапхьа иҽыжәны игылаз аҧашьа ихаҿы инадызбалеит лыхцәы хьахәхәа, лгәышпы аартны адәы иқәжьыз Ааишьа, аќытцәыќытцәыҳәа апсы гәыпҳәы зцәоз асаби. Сыќазшьа иамхацәгьахазар акәхап,

Мата даасԥырагылеит. Аҭырцьман иихәыцх сеидру, – амла ҳагоит, иаҳфо ҳамам, – абас иаарҳәны еиҭеигеит сажәақәа рҵакы.

– Уатцәырнахыс иахьабалак афрынақәа рҿы ҭаацәацыԥхьаӡа чахык-чахык шәоуа иҟалоит! – ҿааиҭит Омер-ԥашьа, гәырҕьара дук ҳалеиҳәозшәа ибжьы ꚙҭганы.

– Ача мацарагьы абаҳахәарҭоу, хшыда, асабицәа ҳадынтцәалоит! – иаақәырццакны даацәажәеит аҭакәажә Ҳамида. Аԥашьа илаԥш даатцашәеит уи.

– Ариак зынӡак амсылманра иацанакуа иҟам, – дааилашәеит иара. – Ахацәа ахьеизо аҳәса ааишьас ирымоузеи, насгьы рхы-рҿы хтуп, паче* рҿаӡам! Ари агьааурқәа ишәдырҭцазар акәхап! Уажәытцәҟьа наҟ инаҳалтцааит аҳәсақәа.

– Дад, уххь згеит, аԥашьа, уи аӡәгьы иҳаимырҭцаӡеит, ҳабацәа рабацәа рхаан аахысгьы ус ауп ҳшааиуа, – дналагеит, еилагылаз даарылтцны Соулаҳ. – Ҳара аублаақәа иҳамоуп шьарда зымчу Быҭха, сара соуп уи иахьа ныхаԥааꚙыс иамоу, уи ҳәсеи хацәеи еилнахуам, ҳанатцаныҳәо ҳанацәеи, ҳаҳәсақәеи, ҳаӡгабцәеи уа иҳадгылоуп, ҳаицныҳәоит!

Аҭырцьман, ицәажәоз аныхаԥааꚙ шиакәыз аниҳәа, аԥашьа иҟамчы икәадыр амахаҿы инхишьын, инаԥқәа дырꚙахан, ажәꚙан датцаԥшуа, – ла илаҳа, ила-ллаҳи.** Аллаҳҭаала изаӡәу Маҳмед ду! Шәнеила ацьаамахьы, икашәԥсала ари адунеи аҿы ишәырҳаз агәнаҳақәа, ижәдыруазааит, ишәзыԥшуп егьи адунеи, шәхы азин азылшәх цьанаҭ аҭалара! Уа, ауасақәеи абгақәеи ахьеицыҳәуа, ахәыҷқәеи амаҭқәеи ахьеицыхәмаруа!

– Ари адунеи уаꚙтцас ҳақәлартә еиԥш азин ҳашәҭ, егьи адунеи шәара ишәымазааит, ҳара маԥ ацәаҳку-

*Паче – аҿаршә, ачабра.

**Ла илаҳа, ила-ллаҳи – (араб быз.) «Аллаҳ ида нцәа дыҟам».

еит! – иажәа алгаха имҭакәа, агьеҩ, аатсыргеит сара, рыцҳарас иҳахьхьоу зегьы ҳзызуз абри иҿыжәны игылоу агаргалашь ду иакәушәа сааҟалан, сыбла ашьа нхытцәалеит, сҟама ҭпааны снеизыҭрысырц ҩапхьа инакәскит.

Уеилагама? – нхәытцеиҳәан Мата, деиҭаасҧырагылахт. Сабгьы иблақәа аарцәгьаны даасҿапшит.

Омер-пашьа даахарахапшит, ас иажәа ныҳәара еиҧызҟьаз дибарц иҭахны, усҟан иааигәара игылаз асқьар иҟамчы ахәы насықәкны аԥашьа снеиирбеит.

– Шаиҭан! – ихаԥыцқәа инарытцгеит аԥашьа, нас даахьаҳәын, ибжьы иаҳагьы иҩыҭганы: – Аллаҳҭаала изаӡәу Асулҭан ду ихьӡала ишәыласҳәарц сҭахуп: арра иатцанакуа арԥарцәа асиа ианаҳтцоит, изгәапхангьы ҳар ирылалаз заанатцы аԥара раҳҭоит, ҷыдалагьы рҭаацәара ацхыраара роуеит!

Иааҭынчрахеит зназы.

– Аԥсра иаԥыхьамшәаз ҳарҭ жәымҭа ҟыргәқәа, ҳабла аапшыра ҳачкәынцәа иаххыҟәшәаны иргарц ауп ргәы иҭоу! – ҿааиҭит саб Ҳамырза, днаҳәыааҳәуа.

– Иахьа хаала, уатцәы – мчыла! Амчра змоу иаҳәа цҳафыр – иахьиҭаху инаӡоит! – нацитцеит, дарбан сгәалашәом, даҿаӡәы.

Ауу нархылҩит ҳәсеи-хацәеи еилагылаз зегьы.

Убасҟан дааскьан, аԥашьа иапхьа даагылеит Ноурыз.

– Абри еизаз ашьхарыуаа рыхьӡала ажәак улымҳа аҟынӡа инасыгӡоит, уххь згеит аԥашьа! – дналагеит уи ҭыркә бызшәала, аҿыҩҳәагьы илабашьа кьаҿ наирсын, ихылԥарчгьы нахаирԥеит. – Ҳаԥсадгьыл ахь ҳхынҳәуеит, ҳаҳәоит амҩа ҳашәҭарц! Цьанаҭ еиԥшуп ҳәа ҳаздышәыпхьалоз, ари адгьыл иаҳмаабит, ҳабжаҩык нтцәахьеит, иаанхазгьы ҳзеигәыҕуа акгьы ыҟам! Ҳаӡхызгаз аҕбақәа шьҭахьҟа ҳаргартә иҟашәтца, иамуазар гаҿала ҳдәықәлоит, иаҳза-

ашәырт аҳәаа! Абри еипш аус анаҳзыӄашәтца, амҩа ҳахьықәугьы, асултан ду даҳныҳәалап!

– Уи зыӄалом, шәагьақәымгәыгын! – иаразнак атак ӄаитцеит Омер-пашьа, ари еипш азтцаара шиоуаз заанатц идыруазшәа. – Ҩ-ҳәынтқар дуқәак – Тыркәтәылеи Урыстәылеи еиқәшаҳатны ирызбаз аус апыргара сара снапы ианым! Ижәдыруазааит, шәышшыбгьыцқәа асултан ихата иӄынза иназеит. Рхала еигьашьаны сара сыдгьыл иқәнагалаз, игәыгәтажьны иӄамлароуп ҳәа шәыгәцаракны дшәыхцәажәоит, зеипш тазам адгьыл пшаахқәа нхартас ишәзалихуеит. Акыр зычҳаз, акыр ибеит! Ари амсылман дгьыл аҳақ дууп, шәықәгьацараны шәыӄоуп, зны шәаагәаӄзаргьы, шәгәы кашәмыжьын! Ла илаҳа ила-ллаҳи! Аллаҳтаала изазәу Маҳмед ду илпха шәитап, есхәаша аџьаамахьы шәнеила, шәыпсы шәырраҳатла!

Иеы ахы ааиртцәиин, еырххыла иџынеихеит апашьа, асқьар ицырпсса.

Ажәлар еипыртцит рхы рымагәыхьха...

Ҳааизынхеит саби, сашьеи, сареи. Саб Ҳамырза, икылкаан даасыхәапшын:

– Улактала сымҩашьо избоит бзиара шыӄам, иаахтны иҳәа, ахацәа ҳауп ара игылоу, уара унапала дужу, уара унеиаанза дыпсхьазу Ааишьа хлаҳәада? – дтцаант иара.

Истцәахыргьы иабанзастцәахуаз, иӄалаз арыцҳара имзакәа акакала зегь нарасҳәеит. Саб дахьгылаз дҳашҳатәаарахеит, ишызбоз ицламҳәа аақәацқәацит, уаҳа изакәызаалак акы инимырпшит. Мата насыпда, ичкәынра ихьзазар акәхап, иааизнымкылакәа акьыжыҳәа атцәыуара дналагеит. Изхара дтцәыуан данааихсыгь, саб ус дааҳабжьеит ҳҩыцьагьы:

– О, дадраа сычкәынцәа! Шәхацәазар, иаалырӄьаны ишәықәҳаз агәырҩацәгьа шәгәы атцахь шәнаханы ишәтцәахы, идышәмырбан, иаарыцҳашәшьа шәани шәаҳәшьцәеи, уи анраҳа, ирзыхгом анасып-

дақәа! Заурҟан, дад, уани уаҳәшьцәеи ргәыӷрамца хәычҷы еиқәу ҩартцәк нарзақәыпса, уеизгьы гәыӷрала ауп зегьы адәы ҳазлақәу, шәнымхакәа аҩныҟа шәца, лассы снашәыхьӡоит саргьы.

Днаҳцыртцын, уаҩ дахьыҟамыз, ақыцәмыцәқәа ахьгылаз адәы ахахьы иҿынеихеит. Саб зегь рапхьаӡа ихшаз Ааишьа далкаан мыцхә бзиа дибон, уаҩы дахьимбо даннеилак, изхара дитцәыуарын, дхәыцрын, дныҳәарын. Сашьа дыргәыбзыӷуа, ашьшьыҳәа дсыманы аҩныҟа ҳҿааҳхеит. Аха сара сыҟамижьтәеи, Мата иҟазшьақәа акыр рҿыпсахны ишыҟаз ҩашьомызт. Ичҳара маҷын, уажәы-уажәы игәы еилаххуан, зшьа зылтцәраауа иҟаз арцыс, уахьихәапшуазгьы игын, чмазарак дыцнашәазшәа акәын дшыҟаз. «Цабыргытцәҟьан, зегь ҳаипш иаргьы дычмазаҩын, аха цәала-жьыла акәым – гәыла. Ицсадгьыл ачымазара дҳәахны даман. Иҿы ааихихыр: «ҳаҩныжәқәа», «ҳанхарҭа», «Аублаатәыла» зламыз ажәак иҳәаӡомызт.

– Ариабжьарак уахынла сзыцәом, сылацәа неихьысшьыргьы сыпхызқәа хәартам. Ааишьа рыцҳа цәгьала дшиасыз ахьсоуҳәашаз акәу! – дцәажәон иара. – Иахатәи атцх пхызла Аублаатәыла ҳқыҭаҿы сыҟахуп, аӡлагарахь снеихит аҵьықәреи сыманы, аӡлагара ашә ҟьаҟьаӡа иаартуп, лаӷрак ылагыланы, аақ-ааққәа исеишуеит, аха иҵьоушьаша, аҿы еихнахуеит акәымзар, абжьы ахылтцуам, уи насҟәцаны аӡлагара санынҩнала, абарбал аффаҳәа игьежьуеит, арахь алуқәа лагаӡом, ашыла ахьҭапсо алуҭаҩ иҭагылахуп еиқәатцәҳаҳараӡа кәыба дук. Иаасцәымыӷхан, сышьҭахьҟа санаадәылтц, санааиуаз амра кажжы ипхон, уажәы илашьцоуп, убла атцәыршы ҭакызар иумбо, ажәҩан санҩатцапш ашәхаҩа еипш амра сылапш наахеит, арахь лашарак ахылтцуам! Сҟымҿымуа сыбжьы цәгьахазаарын апхыӡ баапс сахьалаз, саб ибжьы анаасықәирга, сааҿыхеит.

– Уара умацара уакәзам, Мата, зегь убас аԥхызцәгьақәа ҳрылоуп, ҳаԥсҭазаара уадаҩуп! – игәшәымшә сҳәауан, аха схы азынгьы ус саахәыцхит: «Аидыслараҿы зарҕьа нап ҿырхыз, макьанагьы аҳәа изалаҭԥаауаз џьишьон!» Усшәа сыҟаӡами саргьы?

– Зауҟан, иуасҳәарц исҭаху, ҳаԥсадгьыл ахь сыхнымҳәыр акгьы сзыҟаҵом, лассы сыԥсуеит!

Иаразнак ахьҭа сааимнадеит, издырит, ари баша ажәа гәаҩамызт.

– Ухаҵоуп ҳәа суқәгәыҕуеит, закәызеи аҭакәажәцәа реиԥш иуцәажәашьоу! – инеиҿасырхьит сара, мачҷк аҟара игәы сызҭгозар ҳәа ҳасабс икны.

– Ноурызраа дәықәлоит Аублаатәылаҟа, аҿырхиара иаҿуп, иуцәызӡом, саргьы сҿеиқәсыршәеит срыццарц. Саби сани ираҳар рҿаԥсра арҭашт, ирушам, уара уҳабжьаҟаза, Зауҟан! Усыцхрааны амҩа сықәҵа! Ишәарҭоуп рҳәоит, сҭахаргьы сҭахааит, уара уаанхап арахь. Иудыруазеи, сеибганы аҳәаа сызхыҵыр, ҳаҩныжәқәа рышә аасыртып, сабацәа рхәыштәаараҿы агәгәаҳәа амца еиқәысҵап, анхара-анҵыра уажәы исымбеит, сыԥшьмахак еибгоуп, сцәаҕәап, слаҵап, саарыхып, нас схы сҭиуазаргьы, шәара шәызхызгаша зандалк сыԥшаап!..

Деицраланы ацәажәара даҿын Мата, уажәыуажәы дысҿагьежьны саанкылауа. Уи деиԥшын зымҵәыжәҩақәа рԥахыз ашьауардын, аха усгьы аԥырра згәаҳәоз. Аԥсаатә амҵәыжәҩақәа уртлар, иууаӡа ажәҩан иналаӡ ишцо еиԥш, уца ҳәа наиасҳәар Мата, иара убраҵәҟьа даахынҳәны, дыҿҟьаса Кавказҟа ддәықәларашәа акәын игәаҳәаара шыҟаз.

– Иахьа ишуаҳаз еиԥш, уахь ахынҳәра азин ыҟам, аҳәаа мчыла уаҩ дхыҵыргьы, ҳаҩныжәқәа рхылара уаҩ дақәиҭхауоу сеидру? Цқьа ҳазхәыцып, Мата. Иамуӡакәа Ноурызраа дәықәлозар, урыццартә иҟасҵоит, уацәымшәан! – абас гәыҕра дук сызимҭазаргьы, имҵәыжәҩақәа зынӡак инҿакны ихысмырҟәыдааит.

«Адəыкəлара... Уи заҟантə исхəыцхьоузеи ариабжьарак, аха аҷкəын игəы иаҳагьы амца ацрасымҵарц ӡбаны, имҳəакəа сҿааныскылеит акəымзар, Ноурызраа срылазар сҭахын саргьы. Уажəнатə сыбла ихгылон ҳамӡырха, асасцəа рзы иаартыз ҳгəашə, агəгəаҳəа еиқəыз ҳхəышҭаара... Исаҳауан акисиҳəа ҳарбагьқəа рҿыҭыбжьы... Ариабжьарак сзықəшəақəаз ари анрыцла, зынӡаск схы тыԥтыԥуа иаршаҟəеит. Ҳара ҳахҵəара, жəытəаахыс еиҕацəаз ԥ-ҳəынҭқарк еибыҳəаны иҟарцазар, ҳара мчыс ҳəа иҳамоузеи! Аҳəынҭқари асулҭани знык ирыӡбаз, инарыгӡаз, ҳашрыцҳахаз гəаҭан, иаарҳəны еиҭарыӡбартə еипш ҳара ҳаиҭазҳəаахуада, ладагьы-ԥадагьы ҭынха дызмаӡам!» – абас сынкахəыцуа сшааиуаз, Мата снапы кны саахьеирҳəит.

– Изакəызеи? – сҵааит сара.

– Анахь уаала, абан Сакəыт! – иҳəеит сашьа, амшын апаԥ ихықəгылаз аҵла хəыч ахь ихы нарханы. Аҵлазаҵə зыбҕа надҵаны итəаз алашə пхьарцарҳəаԥы снеигəыдыпшылеит, ижакьа ҵар ӡышӡа, аизарахьтə иааиуаз ракəхап, џьоукгьы икəаҕҕаша игылан.

– Ҳаи, Мата, апхьарца азыӡырԥыха ҳазҭада, ҳашьны ҳашьҭоупеи, ҳаҳəшьа ҭаацəаныла дыҵабгеит! – саацəажəеит, уахь анеира мап ацəыскырц.

– Иаҳзыпшу ҳани ҳаҳəшьеи амц-лакə раҳəара уахьымӡар ҳəа ушəома, Зоурҟан? Мап, апхьарца затцəык ауп уажəы ҳара ҳагəқəа зыхəшəтəраны иҟоу! – дсықəшаҳаҭхомызт сашьа. – Иара иаҳəалап агəыҿкаага, ҳара ҳалаҕырӡқəа неилап еимаҵəаны, ҳаҳəшьа хлаҳəада, лҭаацəеи лареи, абра дҳамҵəыуозар, даҿаџьара аҵəыуарҭа ҳамам! Уаала, Заурҟан, уаала!

Мчылаҵəҟьа снымԥахигеит. Сакəыт, ес уажəааны, дыргəагəо дааганы, абри аҵла хачахь ашəшьыраҿы днаиртəон имаҭа Асҭан. Уи здыруаз ажəлар

агәырқьҳәа иааикәшон, ргәымыждақәа пхьарцала ирҟажон. Иахьа ииҳәоз ашәа – уатцәы иҳәомызт, зны к аӡә иуҭаз ҳамҭас иара уи ахаҭатцәҟьа ԥынтә иуҭар ҟалома? Есымша ҿыцк-ҿыцк апитцон...

«Иахьа иаҳзаирҳәарызеишь, анацьалбеит!» – аасгәахәит сара, ҳанаарыдгыла. Сакәыт имаҭа аҷкәынжыцә ишьҭахьтцәҟьа дгылан, егьи усгьы ааигәа дыпсхьан, алашә-ҭаҳмада иахь иааиуаз зегьы, рыхьӡирыжәлеи ҳәаны, иирдыруан.

– Арҭ, Ҳамырза иҷкәынцәа Зауркани Матеи роуп! – ҿааиҭит Асҭан.

– О, Заурҟан, Заурҟан! – даацәажәеит алашә, атцла дадҟацалазшәа дымтцысӡо дахьадиалаз. – Ухьӡ смаҳаргьы, ушьаҿашьҭыбжьқәа рыла уара шуакәыз здырхьан. Анцәа дуқәныҳәааит, дад, иацназго аамҭа уоугәышьар, егьызеиҕьым хатцаны угылеит! Убжьы ансаҳауа, ҳабацәа бзиа ирбоз афырхацәа Нарҭаа сгәалашәоит. Смаҭа сабик иоуп, ҭынха димам, унапы даныз, сара санпслак, дад, иацы зынгьы абра иааиднагалаз ирасҳәеит уасиаҭны, абри атцла хәычы амтцан сыжәжы, схы Аублаатәылаҟа инарханы. Ари жәбома, дадраа, – иҳәан, иварахь имаҟа иадҳәалаз ҭаҭынҭрак атцкыс инеиҳаз қьасак ааҳирбеит дԥахан. – Ари сыпсадгьыл аҿы ишьҭысхыз уапстцәык анышә ауп, сахьцалак исыцуп, мла санаркуам, хьҭа санаргом. Дадраа, санпслак, сгәы иныкәпсаны сыжәжы, сыпхьарцагьы абри амахә аҿы инхышәшь. Агапша иааӡхытцуа арахәыцқәа ианаархьыслак, аккаҳәа абжьы снарҳалап, сгәы икәыԥлап сыпсадгьыл ашәақәа зегьы... напы қыцьқыцьла, атцла хачахь ашьапы ааишьышьит.

– Уеитцбы дабаҟоу, Заурҟан? – дтцааит нас.

– Ара сыҟами, даду! – иҳәеит Мата, ибжьы мырдуцәакәа.

– Да, уааскьеишь сара сахь, ухы ааларҟәишь, дад, убас!

Мата ихы лаирҟәит. Аҭаҳмада инапы ꙩышьҭихын, аҷкәын ихы-иҿы ааипхьишьшьааит.

– Утцәыуон ҳәа сыҟоуп, дад?

– Ааи, стцәыуон…

– Уацәпхамшьаӡан, алаҕырӡ уаꙩы игәы ардоит. Икауҧсаз алабжыш цыраҟәа, игәышьҭыхган иуҧылааит уаҧхьаҟа! – нас Сакәыт иварахь даанапыршьшьын, ахыц аҟәыршәны иахьышьҭаз иҧхьарца аашьҭихын, инапҟәа ҵыстцысуа иааигәыдикылеит. Ахыц наҿишь-ааҿишьит, иааирхиеит, аха иаразнак арҳәара даламгеит, акыраамҭа изнапык ала ижакьа ҵарыхәтцәа хәыҷ ишьышьуан. Нас ихы иаҳагьы днахан, атҵла инадитцан, егьзымбаӡоз иблаҟәа ажәꙩан иꙩатцаирпшит, урҭ игәартоз џьушьарын атцамтцамра иаҿибаҳәа инеиуаз аҧҭаҟәа, еилаҧыруаз аҧсаатәҟәа. Иҧхьарца игәышҧы инадирҕәҕәалеит. – Иахьатәи амшгьы ашәак азынхароуп! – иҳәеит алашә, нас ашьшьыҳәа ӡҿынаирхаз ахыц хдаҟәа зегь ҭырхәхәааны ахаҿера акәыршара иналагеит:

Уа, раида гәышьа, иркьыкь, сыҧхьарца!
Блас уара усоугәышьеит, сыблаҟәа анца!
Гәыҕырҭа змам, дад, иразҟы шәышәуп,
Атцх лашьца далахеит – имꙩа лашәуп!
Ан длымтцоуп лычҟәынзатцә, даҿуп аҧсра,
Дыргәыҕуа даалгоит, жәымҭацәгьа лара…

– Сан, сан, аӡы сыҭ, сҿажәкит, абаапсы,
Аӡҟәа зегь ҭабама цас сара сзы?
– Нан, нан, уаҳәшьа дцеит лыхьтәы гәыгәым кны,
Ҳаҧсадгьыл иамоу аӡыхьҟәа еимданы,
Реиҳа ихьшәашәоу уара узы итаны,
Ҳамҭак дынхаргьы, даауеит деиханы!

Сан, уамак сыцралан сагоит сбылны,
Хәшәы ҳәа кыр бымазар џьара итцәахны?

– Уашьа дцеит шьханхытӄа иац уажәааны.
Уа иҳәуаз ашьабсҭа никылт дахьӡаны.
Ихәшәуп, нан, уи ахш! Ныгала ихьаны,
Ҳамҭак дынхаргьы, дааиуеит деиханы!

– Сан, сыԥсуама, нас, амла саганы?
Сан, баасыдтәала, фатәык рхианы!
– Уаб ҳаӡлагараҿ алу ҿыц кәаны,
Ахәыӡ шыла ҳзааигоит, сақәшәа илаганы,
Ачамықәа узызуеит, ашә иарганы,
Ҳамҭак даанхаргьы, дааиуеит деиханы!

– Сан, ак шкәакәаӡа избоит иааигәаны,
Аԥсцәаҳа дмаизааит, сигарц иҭахны?
– Убла зжьаз тамоуп, нан, ҳуҭра аханы,
Иӄәашкакараӡа игылоуп ишәҭны,
Уара иузыԥшуп, нан, амахәқәа ларӄәны,
Ашәыргьы ҿухлап ҭынч уҩаӡаны!

– Сан, сан, бжьык саҳазшәа саaӄалеит, сишь!
Рыуа ихынҳәыда, агәашәахь бнаԥшишь?! –
Ан гәаӄ илдыруеит, дылзааyам аӡәгьы,
Аха дындәылҵуеит адәныӄа уеизгьы,
Х-нышәынҭрак роуп илбо, амра зхашу,
Лыԥҳаи, нас лыҷкәыни, лхаҵеи ахьжу!

Уа, раида, гәышьа, иркьыкь сыԥхьарца!
Блас уара усоугәышьеит, сыблақәа анца!
Гәыԥгырҭа змам, дад, иразӄы шәышәуп,
Атҳ лашьца далахеит, имҩа лашәуп!..

Ариабжьарак гәырҩеи гәаӄрақәеи исхызгахьаз сгәы дырҭәхьан шьаӄәаӄәала, убри рӄьаны дҭаԥшуазшәа акәын аҭаҳмада иажәақәа шсаҳауаз. Уаҳа аагылара сылшомызт. Мата иахь санынаԥш, иблақәа лаҕырӡыла иҭәын. Сара сыблакыҵа, аӡы злабаз

aҟәараш еипш иҩантҳьӡа иҟан, Аублаатәыла сыҟәтц аахыс сылаӷырӡ цәыкәбаркгьы адәныҟа икаҭәомызт, сыҩнутҟа џьара иҭапсозшәа избон. Еиҟәыӡырҩуа игылаз снарыдтцны сҿынасхеит. Матагьы даасышьҭалеит, ихы кажькажьуа, ихҭарпа аҿацә ала илабжышқәа ирыцқьон.

Алашә ибжьы хәыҷы-хәыҷла еихсыӷьуан.

... ШЬҬАХЬҞА, АУБЛААТӘЫЛАҞА! ..

Сара санаҿу аамҭазы, Трабзон дтәан Мошнин ҳәа аурыс консул. Ҳарҭ излаадыруаз ала, уи аханатәгьы ашьхарыуаа Ҭырқәтәылаҟа раашьҭра иацхраауаз уаҩын. Мошнин заманалатцәҟьа еилкааны иман аурыс ҳәынҭқар шьақаҭәарада Кавказ зегьы инапахьы аагара шарласуаз, ишарманшәалоз абџьар зкыз ашьхарыуаа рыхтцәара. Убри аҟнытә ауп амҳацьырқәа зҭалашаз аӷбақәа рзымхо ианалага, уи аконсул аҭыпантәи аиҳабыра драцәажәан Кавказҟа издәықәитцаз имаҷымкәа аҭырқә праӷбақәа. Ҳара ҳаӡхызгазгьы иара ибзоурала инеиз аӷбақәа иреиуан.

Мошнин аӡә иеиҳәозгьы дазыӡырҩуан, аха ҵсыхәа ахьамаз иҟалаз шыҟалаз иблала ибар иаҳа еиӷьишьон. Тцыхәаптцәа рымаӡамкәа ажәлар еихыҩаӡәаа шәнызқьҩыла Ҭырқәтәыла агаҿа иқәнагалаз, арыцҳара иҭагылт ҳәа иарҳәеит. Изыниаз аиашатцәҟьа еилсыргап ҳәа, Мошнин иҩызцәа аашьҭыхны, деимдо иҿааихеит. Уи ибеит амҳацьыр хытцакырҭа рымамкәа адәы ишыҟәхаз, ирфо рымамкәа амла ишагоз, ачымазара баапс рылалан антцәара ишаҿыз, мышкала ҩышәҩык, хышәҩык шыржуаз, аџьармыкьа иҟәыргыланы аҳәсақәеи ахәыҷқәеи рыҭира ишаҿыз. Иагаумҳәан, ашьхарыуаа Урыстәыла аҳәынтқарра ианытцыз ҳакәымзи, хрыцҳаишьа-

зар акәхап, Анцәа илпха иаургә, иҿынеихан, вали Омер-ԥашьа иҿы днеит. Игәы иалырсны даҳҳашшааит аконсул.

– Иҟалазеи, ҳаҭыр зқәу аԥашьа, шәара азин зышәҭаны изхытцыз ашьхарыуаа анцәара иаҿуп. Убри арыцҳара рхы иархәаны, ара акыр зымпытцаку ауаа, мариала иаархәоит амҳацьыраа рыхшара, еиҳаракгьы рыҳәсахәыҷқәа. Асулҭан сыдгьыл ахь шәааи ҳәа реиҳәазар, уи иихәо закәануп, нас шәысасцәа шәхьаԥшынгьы шәрыхәаԥшуам, иҟалазеи?

– Сара сеилахоуп, уххь згеит аконсул, ашьхарыуаа раха сымам, знык аҟара снеиныi срацәажәахьеит, арра ацарагьы иаҟәшаҳаҭым, аҕьычреи арҳәреи роуп ирдырруа. Уажәы рышьҭахьҟа ихынҳәырц рҭахуп, шәара шәеиҳабыра шахәаԥшуа сыздыруам. Ҳгәы иаанаго уазтцаауазар, ҳадгьыл анылара азин раҭҭеит, уажәшьҭа рхы иахәааит! – абри адагьы уаҳа цсышәа имҳәеит.

Усҟан, аҕьычреи арҳәреи рыда акгьы рыздырруам ҳәа зқьышә ҳақәызтцоз Омер-ԥашьа, иаахәааны иҩны иман хынҩажәижәаҩык ашьхарыуаа ҳҭыԥҳацәа, џьоук маҭцуцәас, џьоукгьы – иуадалыҟь азы. Тцабыргытцәҟьаны, уи ауаҩ, ҳара ҳахь иҟаитцаз агәлымҩрақәа ирыхҟьаны, заҟаҩы амла иаганы иԥсыз, заҟаҩы азҩа иннартцәаз, заҟаҩы аархәаз, заҟаҩы рҭииз, зегьы леиқәыԥхьаӡаны иус ӡбазар, хымпада, икнаҳан ашьра зықәнаго уаҩын, аха, изхәарҭоузеи, уи иҟынӡа ҳара ҳзыҩаӡомызт, дҳаракын!

Абас, дад Шәарах, аурыс консул Мошнин, ҳара ҳзы агәцаракреи ацхыраареи иҟаитцаз, ҳаԥсадгьыл ахь ахынҳәразы гәыӷрақәак ҳнаҭеит. Убри аҟнытә, амҳацьырқәа ҳахьӡала асаӡ-аԥсуа Мзауҷ Абыхәба ҷыдала Трабзонҟа ҩынтә-хынтә дцахьан, диқәшәахьан, диацәажәахьан аконсул. Иахьагьы убрахьынтәи дхынҳәит, аизараҿы ирылеиҳәааратны дыҟоуп ҳаԥсадгьыл ахь ахынҳәразы аконсул иабжьеигаз ажәа.

Уажәшьҭа уара уазхәыц ари аизара заҟа аҵанакуаз ҳара ҳзы.

Ҳаизахит ҳара ҳахьеизац, асаба каԥԥы, амра ҳхацеиуа, адәыцәҳәыраҿы. Аублаатәыла ҳаныҟаз акәзар, Быҭха амҵан, аҵь дуқәа рышәшьыраҿы, ауарҳал хәбаба шьҭаршәызшәа, ашьац иатцәа татаӡа, апша хаа ахәхәаҳәа иҳасуа, аӡба ҳакыр, зеипш ыҟаӡам аӡыхь ҳнахәо... Еи, дад, урҭқәа уажәшьҭа пхызк иаҳзаԥызан.

Аизараҿы иааин иҟан, аублаақәа рыдагьы, егьырҭ ашьхарыуаа, иаҳҳәап, наҭхәажәаа, абазехқәа, ашапсыгқәа, апсуаа рахьтәгьы асаӡқәеи ахҷыпсааи рхаҭарнакцәа. Рацәак мырҵыкәа иара Мзауҷ ихаҭагьы ажәлар даарыдгылт.

Дад Шәарах, ауаԥы данажәлак, ихигахьоу иаҳа иааигәаны ибоит ҳәа сыҟоуп... Изхысҳәааз Мзауҷ Абыхәба иоуп. Уи, иахьа дызбо цьысшьоит, ҳаракык, жәԥахыр ҭбаак, ипатҵақәа цыԥцыԥуа иҿарҳәын. Самсун ҳаныӡхыҵ, ҳара аҭаацәа ҳзыԥназ амаґаза азмԥатәирахь ипҳәыси иареи ԥнан. Убасҟан, рацәак мырҵыкәа ахатцарпысгьы диоуит. Мзауҷ Аублаатәыла ҳаныҟазгьы даадыруан, шьҭрала дынхаԥын, Гагра, Абааҭа ҳәа иахьашьҭаз, дынхон. Ахтцәара аныҟала, иашьцәа ахԥыкгьы раҳәақәа ҭыхны, ҳахьпсуа ҳаицыпсып ҳәа Мзауҷ иҿагылт дырмышьҭырц, аха иара, агьааурқәа рхәура сҭалом ҳәа, зыбаԥзтәымыз ипҳәыс даашьҭыхны, амшын дхылоит.

Уажәы апсадгьыл ахь ахынҳәра зҭахқәаз рахь дыҟан, аха Бараҟаи-ипа Ноурыз иеипш, иаур иауит, иамургьы – мчыла ҳәа акәымкәа, ԥ-ҳәынтқаррак аларцәажәаны азин ылхра дашьҭан.

– Сҭампыл дтәазаап аурыс цҳаражәҳәаԥ, иара змаҵ иуа аҳәынтҟаргьы акыр изызырԥуа, араҟагьы – ҳаҭыр зқәу, Игнатов ҳәа аӡәы, – даацәажәеит асаӡапсуа Мзауҷ. – «Шәара шәлатәаны, шәзықәшәаз ары-

цҳаракәа зегьы анҵаны, ашәҟәы жәҩы иара идуӡӡара ҳәынҭқар ихьӡала. Хҩык ауаа алышәх убри ашәҟәы рыманы Игнатов иахь ицаша. Уа шәышнеилак шәидикылартә ашәҟәы ҩны ишәыцыстцоит сара». – Абри ауп, дадраа, мҩас сызқәитцаз аконсул Мошнин. Ҵабыргытцәҟьангьы, ашәҟәы ҩны иситеит, абра сцьыба иҭоуп. Уи адагьы ԥсыхәа ҳамам, дадраа, ҳаҽекажьны ҳиашьапкып аҳәынҭқар, издыруада ҳрыцҳаишьар?

Дасу ихәыцракәа дыргәылахазар акәхап, аӡәгьы ҽиҭуамызт, еиқәышьшьы ипшын.

– Ажәак сҳәон, иҟалозар? – дҩагылеит асаӡуа ҭауад, пыхьа Аублаатәылатәи аиҳабыра иалахәыз Рыд Уахсиҭ. Ҭшәарак ибжьаҟыҟыз арҩаш лбааҟьа еипш ижакьа паны икахәхәа иахьлеиуаз иаҳагьы дароуун. Уи, шьҭахьҟа, Кавказҟа, ахынҳәра иадымгылоз ауаа дышреиуаз уажәраанӡагьы идырын, иҟалап иара хыс дрымазҭгьы…

– Иацы акәын ҳара ҳабцьар шьҭыхны агьааурқәа ҳәа аҳәынҭқар ир ҳарҿагыланы ҳанрабашьуаз. Аинаалара аныҟамла, урҭ алаԥшыра ҳарҭеит. Ҳара шәара шәаҳҭахым ҳәа ҳашьҭахь реиаҳархеит, ҳхала иалаҳхын Ҭырқәтәылаҟа ҳааит. Уажәы ҳлатәаны, асулҭан дгәымбылцьбароуп, уара аҳәынҭқар уакәзаарын ахазына, ҳуашьапкуеит, ҳудкыл ҳәа ашәҟәы изааҩуеит, аха ижәдыруазааит уи ихахьы ишааимго. Убри акы. Иҩбахаз, цьара хаарбышьак ҳзыҟамтцеитеи иара ҳаргьы. Уигьы дҳаргәаахьан. Уажәы, излазбо ала, асулҭангьы дҳаргәааауеит. Нас ауп зынӡак ҳаныӡ! Ахԥа, ишәасҳәарц исҭаху, ахынҳәышьақәа иҩбоуп, ихԥоуп, зинс иҳауазеи убра хахьнеиуа? Убри шәазхәыцхьоу, дадраа? Аҭауад дшыҭауаду дынхауоу, аамсҭа – иаамсҭара изынхауоу, анхаҩы дшынхаҩу идырyа, ҳадгьылқәеи ҳабнақәеи ҳара ишҳамац иҳаманы… Мап, мап, уахь ала уаҩ дзықәгәыԍша акгьы ыҟам! Уажәааигәа изхытцыз аӡәы исеиҳәон, Рыдлар акәшамыкәша сыдгьыл ду икажьыз аҳәынҭқар

длахан аказакцәа нирхеит. Сара схынҳәыргьы урҭ уажәшьҭа ихдыртцәом, нас, изиндоу, ималдоу сара, скәырмахьц кны аказак ҟызқәа срыцларыма? Мап, дадраа, урҭ ирҭахыз иршанхагаз ҳадгьыл бзиахә акәын, уи егьыргеит. Ҳара, дара аурысқәа ишырҳәо еипш, «абна цырҟоит, атцәаҟьа – капсоит!»

– Арахь уахьааиз, уххь згеит Уахсит, зхатцкы каумыршәуа асулҭан иуиҭазеи? Убри умҳәои, – изымчҳакәа иажәа днапыԥлеит Ноурыз.

– Ара егьсымамзаргьы, сабцьар кны сеибашьуам! – аҭак ҟаитцеит Уахсиҭ.

– Мап, мап, араҟоуп зынӡак уаԥ иимбац аибашьра ҳахьаҿу. Амлеи ачымазареи ҳрабашьуеит, есымша ԥышәԥык, хышәԥык анышә иаҳҭоит. Нас, ари убарц зуҭахымзеи, уххь згеит Уахсиҭ? – ҭынчхашьа имамызт Бараҟаи-ипа Ноурыз.

– Еҳ, Ноурыз, хьчарада акгьы ззымдыруаз анхацәа иахьа ҳажәлар русқәа рызбарц иашьҭалт. Ҳарҭ ҭауади-аамсҭеи ҳашпсыз убри алагьы иԥашьом, – иҳәеит Уахсиҭ, ишиҭахӡамыз даачханы. Мзауҷ, иара иахь ихаз арҭ ажәақәа игәы шындырхаз мԥашьо, кыраамҭа иблақәа еихамырҟәыс Уахсиҭ дихәапшуан, аха аҭак аҳәара дахьымӡеит.

Аҳәсақәа ахьеилагылаз ашырҳәа даарылтцит апҳәыс бырг Ҳамида, лоуразоуроу ашәыцьангара даганы. Лкасы еиқәатцәа анаалхылх, ашәыб лықәҳазшәа иҟәашӡа иналықәпсеит лыхцәы.

– Ишәыхьзеи, абаапсы, зынӡак шәыпсӡама? – датцаҳәҳәаны ҿаалтҭит лара. – Шәлашәхама, антцәаара ҳшаҿу шәымбаӡои? Ишәыпхьаӡа заҟа нышәынтра ылҳәыгәаахьоу ари агаҿаҿы! Шәара еимашәкуа – аԥны, адгьыл, абна, аамсҭара – уи аума иахьа аус злоу? Шәгәы иалымсын шәарҭ ҳаамсҭцәа, усҟангьы, ҳааӡамҭацәа, ҳахәпҳацәа шәҳамамкәа ҳазхәарҭоузеи ҳәа ҳнашәышьҭалан, амшын ҳарганы ҳахьаажәгаз жәбоит. Шәарҭ шәакәымзи иаҳа анапшыаапшырҭа

змаз, изышәымбазеи, нас, акаамет ҳапхьа ишышьҭаз? Ҳара ҳзықәшәаз арыцҳара шәара шәыхәда иқәуп, уи ахаангьы шәзатцытцраны иҟам! Иахьа зда царҭа амам цьаҳаным атцаҿы ҳанҭагылагьы, шәкәанызануеит, шәхатәы мацароуп шәзызхәыцуа! Дабаҟоу Ҳацьы Кьарантыхә, ҳапхьагыла? Дабаҟоу Алоу-ипа Шьардын? Дабаҟоу, есымша аашар, Ҭырқәтәыла цьанат дгьылуп ҳәа изныҳәоз Саҳатқьери? – абра лҿаанылкылеит аҭакәажә ҳамҭакы. Нас, заҟаҩы гылаз лыпхьаӡарц лҭахызшәа, блала еимырҟьаны днарылсит. Иҟалап уи лажәа цьбарақәа изырҩуаз ишырнырыз еилылкаарц лҭахызҭгьы. – Сара изҳәо, сахьыҟазаалакгьы уажәшьҭа анышә ада гәыҭыгырҭа сымам, – дналагеит иаҳа лҿырҭынчны. – Аублаатәыла ҳақәтцижьҭеи пшьҩык амаҭацәа сцәыпсхьеит, руаӡәк аҭбаҿы амҩа изхымгеит, амшынуаа дсымҟәытцкәкәааны амшын дарҭеит, егьырт, еихыкеитцыкны иара мчыбжьык ала изжит, рабдугьы дук мыртцыкәа уахь днарышьҭалеит. Сызкәыхшоу смаҭа Таҳир затцәык дысзынханы дсымоуп, уаҳа адунеи сыззықәу ҳәа акгьы ыҟам, салгеит! Уи сгәыҭыгырҭа затцә ипсадгьыл ахь, иҩныжәқәа рахь дышхынҳәуа здыруазар, иҟасымтцара ҳәа иҟоузеи? Сыҟазааит қьаранцьыс, шьапыӡәӡәаҩыс, амала, знызатцәык избааит сыҩныжәқәа. Знызатцәык ишьапы ықәиргылааит ипсадгьыл, аҭахызаргьы дҟызхьчахааит нас! Ишәыхьзеи, абаапсы, шәарт ахацәа? – лажәа инацылтцахт Ҳамида. – Пҳәыс илхымшаз аӡәгьы дыҟам, шәара ипхашәымшьозар, шәапхьа саагылап скасы сыхпаа, ҳдәықәлап ҳаҩныҟа! Ижәдыруазеи, ҳазҭытцыр цьаҳаным ҳазҭашәаз?! Ашәкәы ҩтәызар – ижәҩы! Рапхьа снапы аныстцоит! Аҳәынтқар иҳәатәызар – шәиҳәа! Аҿырхықәымтцара иаамҭам уажәы! Хара шәымазар – шәацәыпхамшьан, иаахтны ишәҳәа. Амала, ҳхынҳәыроуп, нанраа, аҩныҟа, ҳашьҭахьҟа. Аублаатәылаҟа!

Ҳамида лажәа гәыҿкаагақәа рышьҭахь, акыраамҭа аӡәгьы ацәажәара илымшеит. Рыд Уахсиҭ ихы пхеишьазар акәхап, днарылҭны, днаскьаны даагылт. Аимакрақәа рҵыхәа уа иааԥҵәеит. Еиқәшаҳаҭхеит рҿазыркит ашьапкра шәҟәы аҩра…

– Дад Мзауҷ, ҳгәаҟрақәа зегьы аныԥшыртә еиԥш, иаҳзызыҩуада ашәҟәы? – дазҵааит Сиҭ. – Уахь алагьы ҳабӷа ԥҵәаны ҳкажьуп, ҷышәк здыруа уаҩ дҳалаӡам, ҳдефҭарҭаҩҩы Мыса иакәын ҳзықәгәыӷуаз, уи, ишыжәдыруа, аршра даҳцәагеит! – нацитцеит нас.

– Уигьы дырхианы дсымоуп! – иҳәеит Мзауҷ. Нас днаскьан, инапы анааиҟьа, ажәлар даарылҵын, дааидгылеит ҭаҳмада хынҷыгәыгә хәычык. Кьаҿ маҭәа еиқәаҵәала деилаҳәан иара, ашлара зхыҩлоз ихахәы аушьҭызшәа, ижәҩа инықәыԥсон, игәышԥы иадубалон ицырцыруа исааҭ аҵӷа, иблақәа аланарԥшыгақәа рыман. Абри дбырзенуп, аҭуҵьар хәаахәҭцәа тырцьманс дрыцны Урыстәыла даара дныҟәахьеит, уажәы аконсул Мошнин иҿы аус иуеит. Ҳара ҭыркә бызшәала иҳазиаҳәар, иара ишақәнаго урыс бызшәала ианитцоит! – даҿын Мзауҷ.

Абырзен ҭаҳмада иҟәынҳәалаз ашәыра ҭбаа акалами, амиланҭреи, ақьаади ааҭиган, иаԥхьа иаадыргылаз аишәа лаҟә инықәитцеит, иаргьы дшьамхнышланы днадгылеит, иҩыга амиланҭра инҭишьын, қьаад пжәаахак даахан, инықәишь-аақәишьит, ачархь аҿы ихуазшәа. Нас иланарԥшыгақәа икьаҿ акалҭ ала иааирыцқьан, икылкаан Мзауҷ днеизыԥшит, сыхиоуп ҳәа акәхарын уи иаанагоз.

– Ҳарҭ амсылманцәа ҳгәаҟрақәа, ани ақьырсиан нап кьача иаӷәаԥсап ҳәа сыҟам! Ҳазшаз дуцәымыӷхазар, илԥхагьы уамыҳәан! – аҵәы налеитцеит Рыд Уахсиҭ.

– Абзиа умҳәои, уанацьалбеит! – инеиҿалырхьит Ҳамида.

Аҭаҳмадцәеи аҳәса быргцәеи агәыркђьҳәа абырзен иааикәшаны илатәеит, ҳарҭ арԥарцәа уа ҳашԥарылатәоз, ҳгылан ҳрыкәаҕҕаша. Асаӡуа ҭауад Рыд Уахсиҭ џьоуки иареи еицәажәо настха игылан, уи, дтәаргьы – дызтәомызт, дцаргьы – дызцомызт.

Сиҭ идырҵеит ажәа ахы акра. Уи цыҭрак даацәажәеит, нас аҭаҳмадцәа даарылаԥшын, ус аума, дадраа ҳәа дразҵааит.

– Ус ауп, ус, аха абарҭ ажәақәа ацзаргьы цәгьам! – иҳәеит даҽеаӡәы.

– Ибзиоуп, урҭгьы ацзааит! – дақәшаҳаҭхеит Сиҭ. Мзауҷ урҭ зегьы акакала еиҭаганы, ҭыркә бызшәала абырзен иеиҳәон, зны-зынла урыс ажәақәакгьы налаитцон, маҷк аҟара идыруан уи абызшәагьы. Абырзен ақьаад ихы адырԥсыланы антцара дналагон, ианитцашаз ақьаад ахь инеигаанӡа, иҳәон, еиҭеиҳәон, урҭ рыкапан гәеиҭарц иҭахызшәа, нас акәын, иԥыга анылаирҟәуаз. Усҟан иааҭынчрахон, хәыҭхәыҭлатцәҟьагьы ацәажәара ҟаломызт. Сиҭ деиҭаналагон, уи ииҳәоз аҭаҳмадцәа еиҭанеимтцаркуан, ашәақь иҭҟьаз ахы цаҳәцаҳә ацәҟьара ишаахаз ангәарҭо еиԥш, иахәаԥшуан, иршәон, иркапануан. Урҭ ԥапхьа абырзен ианитцон. Адәныҟала еиқәышьшьы игылаз, аха ԥныцҟала згәы хыҭхыҭуаз, зегьы рхы шьҭыхны, абни амра зныԥхалоз ақьаад кәамҟьа ианԥшылон. Арԥашқәа зегьы ӡиаск ишалатцәо еиԥш, дасу ргәыҕыргақәа зегьы абни абырзен ҭаҳмада еивтцаԥсаны инеиго ацәаҳәантцақәа ирнылаṇы, џьарак еилаҭәошәа ирбозар акәхарын…

«Ҳара, амҳацьырқәа ҳгәаҟрақәеи, ҳалаҕырӡи, ҳантцәареи шәҟәыла иԥны рышьҭыхразы, абри амшын ду иҳаважьу миланзаргьы – иазхашам, ашәаԥыцьаԥ зегьы ԥыгазаргьы – изантцашам, адгьыл зегьы қьаадзаргьы ианӡалашам… – схәыцуан саргьы, ақьаад кәамҟьа сахьанԥшылоз. – Зеиԥш ҟамло акгьы ыҟам рҳәоит адунеи аҿы, иудыруазеи, абни ҳқьаадбҕьыц

хәычҵы ҳәыхә мтҵәыжәҩа ласк еипш Сҭампылнтәи иҩышьҭыпрааны, амшын гәеиужьра ду инахыпрааны, Урыстәыла абнаракәеи ҳәаа змам акаршәракәеи шьҭахьҟа иааныжьны, уи нахьхьи Петербург ҳәа иахьашьҭоу аҳәынҭҟар итәарҭа ахан еихагыла ду инадпрылар. Еиқәных, зҿырхханы игылоу ахан кануеицәеи гәыбылра змам ачынуааи ирымбаӡакәа, аԥенцьыр инкылпрааны аҳәынҭҟар астол дахьахатәоу иапхьа инықәшәаахыр... Уи адунеи азбжак пшәымас иамоу, ауха ицәа ҭынчын, ашьыжьгьы агәаҳәара иманы дгылахит, иахьа ихшәаны дшыҟоу ари ахан аҿы зегьы ирнырхьеит, зегь ҿапхаҿаччоит... Даахан ҳҟьаадбгьыц ааимҭеитҵахын, хәычҵыкгьы дыццакуеит, пҳәыс пшӡак игәы дҭыхоит, длықәшәаран дыҟоуп, илапш нахигахит. Адиутант дааипхьан, ари абаанагеи, изакәызеи диазҭцааит.

– Аҳәынҭҟар, уххь згеит, уи аублаақәа зыҳәаз ауп, – аҭак ҟаитҵеит афицар дҿапхаҿаччо, иахьатәи аҳәынҭҟар игәаҳәара инырны дшыҟоу мҩашьо.

– Аа, аублаақәа... урҭ зусҭцәада, мшәан? – илахь ажьы еимарҕәгәа даахәыцит аҳәынҭҟар. – Исгәалашәоит, ахәыжәлацәгьақәа, Амшын Еиқәа агаҿаҿы инхоз, иҳабашьуаз, ашьҭахь, амҳацьырра Ҭырқәтәылаҟа ицаз...

– Уара удуӡӡара, ишуҳәатҵәҟьаз ауп! – ишьхәақәа неидикшалеит адиутант.

– Урҭ хатҵалатҵәҟьа иаҳҿагылан иқәԥон. Угәы ишпаанаго, аинрал, ас ифырхацәоу ажәлар раҳаҭыр батәӡами? – дҭцааит аҳәынҭҟар.

– Ҳәарас иаҭахузеи! – иҳәеит адиутант, игәышпаҿҕьы иаацырцырит «Кавказ амҟәыҭҵахалаказы» амедал.

«Ҳаи, насыпдақәа, асҭцәҟьа арыцҳара иҭагылоуп ҳәа сыҟамызт, уапсҭцәык азна иҟоу ракәзаргьы, урҭ уааупы, аҳәсақәа, ахәычқәа, ииашоуп, ирхароугьы ҟалашт, аха иҳақуп лыпха рысҭар!..» – абас мачӡак

даахәыцит аҳәынҭқар, анцәа ицьшьоуп, иакәым набжьызгаша ауадаҩы уаҩ дахьыҟам, ахәы зҵиааны иҟоу инапы неиргӡан, иаақәихит аҩыга, ҩ-ажәак, ҩ-ажәазатцәык: «Изыҳәаз нагӡазааит!», ақьаад инақәиҩит. Абри акәхоит ҳара ҳанасыпгьы, иҟалоит аґбақәагьы, иаарласны ҳхынҳәуеит Аублаатәылаҟа… Иаатуеит ҳаҩныжәқәа рышә, еиқәылоит ҳхәышҭаа-рақәа… Дырҩегь анхара, анцыра… Дырҩегь аччара, ахәмарра, дырҩегь «Радеда», ачара…

Ус акәымкәаны, изыхҟьазаалакгьы аҳәынҭқар игәы анамыҳәоз иақәшәахит, уи апҳәыс пшӡа дахь-иқәымшәаз иахҟьаны, ақьаадқәа змааны иааҩналаз аинралгьы уи гәаҭаны атцәы налатцаны ҳарзаҳал днахцәажәеит.

– Аҳәынҭқар, уххь згеит, урҭ абрагьцәа ры-цҳашьарак рыхәҭаӡам! Насгьы, Ҭырқәтәылеи ҳареи урҭ рҵыхәала аиқәшаҳатра ҳабжьаҳҵахьеит!

Зегь зымчу аҳәынҭқар инапы иаҩхит: «Урҭ рус ӡбоуп, аиҭахәапшра зыҟалом!» Иалгеит, интцәеит ҳара ҳразҟы! Дырҩегь агәаҟра, амлакра, апсра, аӡра, аныӡаара! Напык, напызатцәык иалшаӡозеи!.. Аӡәы иакәында, жәларык рыпсреи рнырхареи урҭ аҩтцка-ркгьы напык ауп еиҩызшо!

Уара уазхәыц, нас, жәларак ҳлахьынтца, аҳәын-ҭқар иҩыга апынтца затцәык акәын изҳасабуаз!»

Абарҭ реипш ахәыцрақәа пшатлакәха схы ишҭа-гьежьуаз, абырзен ҭаҳмада шәҟәыла иҩны ишьҭи-хит. Уиаахыс жәашықәсала аамҭа шцахьоугьы, сара схаҭагьы уаҩ имаҳац ахырзаман сышҭысхьогьы, лу-кәагала ахаҳә ианыртцаз аҩыра еипш, сыхшыҩ аҩы иаанхеит уи арзаҳал шәҟәы аҭцакы. Уи иаҳәон:

«…Абар уажәшьҭа шықәсыбжак инахысит Амшын Еиқәа Ҭырқәтәылатәи агаҩа ҳангәаҟло ҳанижьҭеи; ара иаҳзыпшын, адгьыл ршеижьҭеи аниара акәым, иара усгьы уаҩы имаҳац ахырзаман; амҩан интцәаз-гьы заҟаҩы ыҟада? Усгьы зыпсы змааны изхытцыз

иаҳмоуит ахыҵакырҭа, ҭаацәаныла амла анҵәаара ҳшаҿыз, иҵысит зыҟьѡыла ҳзырхыз ачымазара – азѡаҿкы. Ҭырқәтәыла аиҳабыра ҳара ҳшаҟәдыргәыӷуаз еипш иаҳҧымлеит, зынӡаск ҳрымбаӡошәа рҽыпхьаркит, изакәызаалак цхыраарак ҳара ҳзы иҟарҵом, иаҳзалрымхит нхарҭас адгьылқәа, ҳашшыпхьызқәа рыдыркылом; аҭыԥантәи аԥашьацәеи абеиацәеи дегьызмаха ҳаимҵәара иаҿуп, мчылаҵәҟьа иаҳцәыргоит ҳахшара; руадалыкьқәа дырҭәит ҳаҳәсахәычқәа рыла, қьаранцьцәас иҟарцеит ҳачкәынцәа, изакәызаалак ҳхы еиҭаҳҳәартә еипш зинк ҳаман ҳаҟам, уаас ҳаԥхьаӡам.

Абри еипш џьаҳаным еиқәатҵәа ҳанҭагылоу аамҭазы, гәыкала ҳҿы ҳақәшаҳаҭуп, зеипшыҟам алагьы еилаҳкаауеит уара зхьышьаргәыҵа ҳакәыхшоу аҳәынҭқар уҿаԥхьа ахара шҳаду. Хәычи-дуи ҳәсеихацәеи ҳшьамхнышгыланы ухьышьапы ҳкуеит жәа-нызқь ҭаацәа рыхьӡала, ахара иҳамоу ҳанажьны, иқьаԥҭажәхаз ҳаԥсадгьыл ахь ахынҳәра азин ҳауҭарц. Ҭоуба уны ажәа уаҳҭоит, уара ушәшьыра хаа ҳатцагыланы, уаѡтцас ҳтәыла ҳаныҟәла, ҳара ҳхаҭақәа ҳадагьы, ҳаԥхьаҟа игыларан иҟоу ҳахшарагьы, дунеиахаан уара узы ишыҟоу. Анцәа ҳазшаз уиҵапшны, иаҳзаарпш ауаатәыѡса рахь абзиабара иумоу, ҳаҭга ҳазҭашәаз џьаҳаным ҭылашьцара. Улапшхаа ҳара ҳашрыцҳау анамба, угәы ҭбаа ҳара ҳгәаҟра аназымдыр, иудыруазааит, акыр зымчу аҳәынҭқар ду, наунагӡа ари адгьыл ҳшаныӡаауа!»

Абри еипш ашәҟәы ажәлар зегьы ырӡырѡны ианрыларҳәа ашьҭахь:

– Шәааскьа, дадраа, анапанцарахьы! – ибжьы аарылаиргеит асаӡ-аԥсуа Мзауҷ. Раԥхьагьы иара ихаҭа инапы натцеиѡит. Уи ашьҭахь аҭакәажә Ҳамида даацҵакны аишәахьча днадгылт, аха уи еиҳараѡӡак зегь ҳаипш, нбан лыздырӡомызт, лнацәа ду, амилан инылшьны ақьаад инақәылтцеит, уи лышь-

ҭахь ҳныхапааҩ Соулаҳгьы убас ныҟаитцеит, урҭ днарышьҭагылт Сиҭ. Убас акатаҳәа иааиуан ауаа, рнапы ананыртцалак, илахҿыхӡа иааҟалон. Ус, саб Ҳамырза иааидгылт, – иҟоутцозеи, умааиуеи, – анырҳәа, даакәанызанит.

– Дадраа! – даацәажәеит ихы ларҟәны, илахь еиқәышьшьы, – ажәлар иӡбаны ишьҭырхыз садымгылакәа изуазеи, аха, ишыжәбо еипш, сыхәпҳа бзиахә Алоу-ипа Шьардын дыҟам, игәы иаанаго сыздыруам, уи сизымтцаакәа, снапы анысцарц сҭахым!

Сашьеи сареи ҳаб иихәаз ҳзымбатәбараха, ҳнеихәапшы-ааихәапшит, ари абжьаракгьы ус акы игәы иҭакны ишимаз ипсы иахимырӡааит, ҳаблақәа еибырҳәеит аишьцәа иаҳҭахыз: ҳаб иҭыпаны ҳара ҳҩыцьагьы ҳнеивас аишәахьча ҳнадыххылеит, ҳмацәа дуқәа амилан инылшьны, апхьа – сара, нас – Мата, ақьаад инақәаҳтцеит.

– Ноурыз, умааиуеи, уззыпшыда? – ибжьы наиргеит Мзауч.

Ноурыз ихы иқәыжьны дгылан, ишыҟаитцалац еипш, илабашьа кьаҿ ытцакшо.

Акы ишҳахәо здыруазар, ажәлар, шәыххьзгеит! – иҳәеит иара, ихы дымҩахакәа, – знык акәым, жәантәгьы снапы атцазыҩрын! Иаҳхаагахьоу зегьы еидаҳхәыцлар, уажәшьҭа иаҳуалуп ҳхы ҳамжьарц. Иазхоуп, дадраа, аҽыргәыгра! Ҳнапы ҩаҳмыркӡар – аматцә ахала иаҳзылаҟәуам! Шәаах арахь, снапы анысцоит, егьспырхагам, егьсыхәом! Соулаҳ уатцәы ҳныха ҳадныҳәаланы ҳхы ҳанақәыҭитәлак, сара изуша сара издыруеит!

Бараҟаи-ипа Ноурызгьы инапы нанитцеит.

Асаӡқәа рыҭауад Рыд Уахсиҭ иеипш, ашәҟәы знапы анызымтцаз егьмачҩымызт, аизара ааныжьны, ацаратцәҟьа рзымгәаӷьит, рҽеизакны игылан.

Уажәшьҭа ихиан ашәҟәы. Сҭампыл итәоу аҳәынҭқар ицҳаражәҳәаҩ Игнатов иахь изгашазгьы иара

убратцәҟьа иалырхит хҩык ауаа, Мзауҷ Абыхәба хыс днарытаны.

* * *

Ҳныхапшьа Бытха аҟәых, иара иахьақәнагоз, атцла зықәгылаз ахәы пшӡарак ааигәасигәа иахзымпшааит. Уиадагьы, знык аныха иақәныҳәаны иахьдыртәаз, ажәлар акәаггаша инхар акәын, арахь ҳара ҳразҟыцәгьа ҳахькыднаҟьоз ҳаздыруамызт. Ажәлар еилагьежьуан, хьаа дус ирыман ҳныха аҟәых шәарта амамкәа, Соулаҳ идхалан иахьыҟаз. Ачымазарацәгьа ҳалалан антцәаара ҳаналага, џьоукгьы, – ҳныха ҳзыцәгьахеит хәа еилагәжәажәон. Убри аҟнытә, ҳныхапааҩ Соулаҳ Бытха аҟәых игәы иадкыланы, ачымазцәа гәаҟцәа ахьышьтаз ҩныцыпхьаӡа дныдгыло, иахьахәлаанӡа урт ныҳәаныпхьо дгәаран. Дахьнеиуазгьы Анцәа ихата дыртаазшәа иеигәыргьаны ипылон, апсхых иқәызгьы – уажәшьта акгьы смыхьыр ҟалап ҳәа игәы аагәгәахон. Гәрагахатцарак ала рыпсы тазар ауп ауаа!

Аублаа зхылаҳәоу хәычҷи дуи, ҳәсеи хацәеи, ичмазаҩны аиарта илаз иакәымзар, аӡәгьы дагымкәа еизеит апхьарцарҳәааҩы Сакәыт дзымтцатәалоз, амшын апаҩ аҿы, атцла хачақь хәычҷы амтцан. Иахьатәи аныҳәара иаабац ныҳәарамызт. Рапхьаӡагьы иныҳәатәын Аублаатәылаҟа идәықәлоз рымҩа.

Соулаҳ, ишыҟаитцалац еипш, шкәакәа матәала иееилаҳәаны лассы даацәыртцит, дныҳәаныпхьаны, ҳныха аҟәых атра иаатыхны атцла ашьапы ианнадиргыла, агәырқьҳәа зегь, ҳнышьамхнышгылеит.

– Уа, шьарда зымчу ҳныха ду, улпха-угәыпха ҳат! Иахьада иумбац, уара узҿапшыз ари атәым жәҩан имшхааит ҳара ҳзыҳәан! – дналагеит иара. Шаҟа тцуазеи абас уи ибжьы ҳаламҩыцижьтеи! Амрахәаага хаа еипш иарпсасиит ҳагәқәа. Ҳадгьыл афҩы хаакәакәараӡа иахзаанагеит даҿазныкгьы. Лыпсаа

дызмамыз, шамахамзар, имаҷӡан: аӡә иан, аӡә иаб, иашьа, иаҳәшьа... урҭ зегьы ргәалашәазар акәхап, ахацәатцәҟьагьы, рылаӷырӡ рҿыкәкәаны икаҭәоит... Арахь, инапҟәа ажәҩан иатцакны Соулаҳ даҿын: – О, шьарда зымчу ҳныха ду! Иахьа ҳазбжаҩык Аублаатәылаҟа ҳапсадгьыл ахь амҩа иҟәлоит, суҳәоит амҩа алпха руҭарц! Иурӷәӷәарц ргәашьамх! Амшын ихылозар, апраӷбаҟәа лассы иарныҟәартә ирзасааит рымҩахь зхы хоу апша, аӡиас иеҧынгылар – ирызхылааит ацҳа, ацәгьамыцәгьа згәы иҭоу дырпцыларан иҟазар – хара-хара дрывга!

– Амин! Амин! – ааилдыргеит ишьамхнышлаз зегьы.

Агәырқьҳәа ажәлар ҩагылеит, Соулаҳгьы иныха напхьеикит. Ахацәа ҳнеит, ҳшәақьқәеи, ҳҟамақәеи, ҳаҳәақәеи, ҳтапанчақәеи ахьышьҭаз иаашьҭыхны иааҳаҟәнаҳтцеит, ус акәын, абџьар рҟәынтцаны, ҳныха атцаныҳәара ҟаломызт.

– Аҳы, дадраа, ахацәа, аҳәсақәа! – ибжьы аарылаиргеит Бараҟаи-ипа Ноурыз, хазы даарылсынгьы даагылеит. – Ҳныҳәаныпхьоуп уажәшьҭа! Ҳтытцуеит џьаҳаным еилашыра ҳазҭашәаз! Ҳхынҳәуеит шьҭахьҟа, Аублаатәылаҟа!

Ҳабжаҩык агәырқьҳәа уахь иниасны иаагылеит, инатцалеит заа иҿарҳәаахьаз реидарақәа. Ахәыҷы, аду, апҳәыс, ахатца еибартцысны агаҿа инавалеит амрагыларахь рхы рханы.

Ҳара аҭаацәа зегьы аныҳәараҿы ҳаҟан, Мата дныҳәаныпхьаны, дгәыдкыла-хыдкыла даауҳашьҭит. Имҩаныфақәа аашьҭыхны цытрак сицнаскьон сара. Агаҿа ықәырҭәааа инеиуаз рханы, лхы хтны абираҟ шкәакәа еипш, лыхцәы ҟәашӡа рапхьа дгылан днаскьон апҳәыс бырг Ҳамида, лмаҭа хәыҷы Таҳир инапы кны. Урҭ цон Трабзонҟа рхы рханы, уа иақәгәыӷуан аӷба, уи рмоукәа ианыҟала, избаны ирыман аҳәааҿынӡа шьапыла иназарц.

Сыбла иамбаӡо инаскьаанӡагьы, апаҩ ҳарак сықә-гыланы сырзыпшуан. Зашьа гәакьа итцашьыцуа дубахьоума, аха уажәы Мата сааитцашьыцит – уи дцоит ҳаҩныҟа, ҳапсадгьыл ахь, рышә ааиртуеит, дырхылоит ҳаҩныжәқәа! Ибаргәызеи, шьири, Мата! Сара? Саргьы сытрысны, ашьцәа сышьтоушәа сышрышьталарыз, сани, саби, саҳәшьцәеи арахь инымхозтгьы. Урт рымацарагьы роума? Сыбла иаахгылеит, ахаан исымбац, афы ахьықәмацәысыз адгьылбжьаха Родост... Уа дныжьны сызцозма сыпсыхаара Фелдышь? Ҳаи, уажәы араҟа дсыдгылазар, снеин стаацәагьы аашьтыхны, ҳдәықәымлози ҳаҩныҟа, ҳапсадгьыл ахь! Аха дабаҟоу лара!

* * *

Иааипмырҟьаӡакәа ахандеира иашьцылоу анхаҩы усдаҳәысда иаанхара – чмазарак изаҩызоуп. Ахандеира иалааӡаз ҳара ҳтаацәа, изакәызаалакгьы ҳнапы зҳаркуа ҳәа ак ҳамаӡамкәа, аҵықәреи магазажә ҳаатцахеит. Ишпаауырыз, адгьыл ахь – адгьыл ҳамамызт, аутратцәҟьа ҳзыламызт, игәараҳхуаз рахә ҳзанымызт, абна акәым, дара ус лабас ипаҳҟашазгьы ааигәасигәа быцак убомызт.

Саб иахьахәлаанӡа амшын даван, зны катала, зны тцәгәырла апсыӡ икуан, иара убри акәын цыфас иҳамаӡазгьы. Ибзиан иҟаитцеит, иқьаптажәхаз ҳаҩнқәа рҟынтәи аката ахьааигаз. Сызго, сга ҳәа стәамызт саргьы – атаацәа рзын псымышьтыга чахык ма зынчара ашыла абасоури ҳәа ақалақьи ақытеи еимырҟьо сдәықәын. Зны асқьалаҿы аидара шьтысхларын, зны атуцьар амҿы изысххларын, ма ақытахь сцаны, уаҩ беиак ирахә руац тызгаларын, изакәызаалак уск пыскуа сыҟамызт. Иахьеи-уахеи абас тәамҩахә шсымамызгьы, аҩныҟа исзаагомызт ҳтаацәа рызхара. Аҩны санааилак, саҳәшьцәеи сани иаҳзааигазеи ҳәа рыбла траа исыхәапшуан. Сан Наси илыгхеит, деихәлаҳаит,

лабадагьы дзымныҟәо далагеит, сахәшьцәа ракәзар, ффу уҳәар инкаҳаратәы рцәеи рыбаҩи еикәыршаны аҩны иҩнан. Еи, дад Шәарах, уара згәы ҭганы иааӡоу аӡә уоуп, излазбо ала, уаламцшыц, иуздыруам; ауаҩы хаҭалазатцәык амла дакуазар, даҽакы иамусуп, аха хҩык-пшьҩык ауаа иаҳзааигазеишь ҳәа рыбла ҭырхаха унапы ианаҥшыло, иҟаумтцашагьы унарҟатцоит. Уахь схы сырхеит саргьы.

Ҽнак, хынҩажәаҩык раҟара арҧарцәа бџьарла ҿеааикәыршәаны хцеит «шәарыцара», сҳәашьала угәы азымҩакәа уҟам, ҳара ҳзышьҭаз ашәарахҟәа шракәмыз, ҭцоуп, ашәарахтцәҟьа ҳҧыларгьы ҳаҩсуамызт. Амҳацьырҟәа убасҟан убриаҟара ҳаӡбахә цәгьаны Ҭырқәтәыла иалаҩхьан, ақыҭақәа ҳрылалан ҳахьнеиуаз акәымжәқәа шаҳшәыз анырбалак, ақыҭауаа рыҩнқәа ашә ытцарҟацаны рҽырӡон.

Ақалақьқәа рыҩнутцҟа арсҟаҩык ҳаицны арҳәрақәеи ақәыларақәеи ҳзыҟатцомызт. Аҭыҧантәи ахылапшцәа ҳлапшықәыртцахьан, жәпаҩык бџьарла ҳаиқәных ҳанеиднагалалак, азаптие* лаҳажәлан ҳаимдырпуан, зны-зынла ҳанеиҿахыслозгьы ыҟан. Иаҥаҭаххо азыҳәан, асқьар хәҭақәагьы ааигәа иргыланы ирыман. Убарҭқәа зегьы рҟнытә аҟәаҧаҿаҧа ҿеаҳҭон, ҳаӡбахә ахьырзымдыруаз ҳнаскьаны ҳқәылон, иҳарҳәуан. Анхацәа усгьы ҳрылакьысуамызт, ҳрықәларгьы ирцәаагагәышьозыз, ҳара ҳаипш ицәҳәыҟьантазқәан.

Ма адәқьанхьшьцәа ҳрықәлон, ма аҭуцьарцәа аниасуаз амҩақәа рызкны иҳарҳәуан. Ирцәаагон: аҧара, аба, ашьапымаҭәа; адәқьанқәа рҿы иандәылаагоз ыҟан: ашьақар, абрынць, ашьаҳариа, амакрина. Ахаангьы аублаақәа ҽыбгаҟазацәан, убри аҟнытә аҽқәагьы ҳрышьҭашәарыцон, ауахьад аабар, иҧаҳҭцәон.

*Азаптие – (ҭырқә.) аполициа.

Азаптиеқәеи ҳареи ханеиҿаҳалак, бзала ҳзеипырҵуамызт, абџьар ныҟәаҳцар акәхон. Наҟ-ааҟ иҭахоз рацәаҩын. Зыпсы ҭаны иаарпыхьашәоз, шықәсыла абахҭа дҭадырбаауан, ма иӡахьаамыҩра дахыргон.

Уажәы хынҩажәаҩык ҿеибаркны ҳахьцаз, ҳманшәаламхеит. Азаптиеқәа жәпаҩыла ҏеибаркны ишҳашьҭалаз анааба, ҳаицрыҵны, бнала, шьхала ахынҳәра ҳалагеит, аха лассаамҭа ҳазкылымсит агаҿахь.

Ҳара ҳашьҭахь Самсун акәшамыкәша агаҿа ианхалан иҟаз амҳацьыр рыгәҭа, уаазлацәажәашаз даҽа хҭыск ҟалеит. Саб Ҳамырза иеипш, аӡәырҩы ззыпшыз Алоу-ипа Шьардын дхынҳәызаап. Дхынҳәит, аха дышпахынҳәи уҳәарауазеи, ашьҭахь ҳанааи иҳарымҳәагәышьеи, акы змыхьӡаз иеипш, ихы-игәы дақәгәыргьо, пахьа аасҭа иаҳа иҽырпагьаны. Икәымжәы ишәыхны уажәы ҭырқә маҭәала деилаҳәан, ачыхә еиқәаҵәа змаз афеис хылпа ихан, ақаруа ҭеиспыҳә ирҟытцымытцуан, алабашьа аҭыпан, лабҷашь хәычык икын. Иныҟәашьагьы шьшьылаҳан, ицәажәарагьы иаҳа ихрыжь-хрыжьын.

– Шәышпаҟақәоу? – иааркьаҿӡаны дразҵааит Алоу-ипа Шьардын дшааз заҳаны агәырқьҳәа иааикәшаз ажәлар. Уи иарҳәеит акакала агәаҟрақәа ирхыргаз зегьы.

– Уара уҟамижьҭеи унапы ианпшылоз ужәлар аҕахеит, еибашьрак ҳақәшәаргьы, уиаҟара ҳацәҭахомызт! – иҳәеит аӡәы. Аха Алоу-ипа Шьардын иаҳаз апсӡы рацәак ихы-игәы иадимкылт. Нас инацырҵеит ахырзаман иақәшәаз аублаақәа иааидтәаланы аурыс ҳәынҭқар иахь ашәҟәы шырҩыз, азин роуп ҳәа агәыҕра ду шрымоу рыпсадгьыл ахь ахынҳәра... Уанӡа ачҳара злымшаз ажәлар рыбжаҩык, рыпсадгьыл ахь амҩа ишықәлаз, рыхабар ҳәагьы макьана егьшыҟам...

Алоу-ипа Шьардын игәы иалсит арҭ ажәақәа иаҳаз:

– Шәзырццакызеи, азы шәытцалама? Схабар жәбаанӡа абри еипш аусқәа шәышпарылалеи? – даҿын иара даара иҽыргәааны, – аццакыреи аидымгылареи ҳара ҳаниуаз иҳациит, иара убри акәӡоуп ҳусқәа змырманшәалауагьы! Аӡәы илаба ҟьаны дтцәыуон ҳәа, знык ҳапсы ҳаман уи аҳәынтҟар гәымбыл ир иҳажәыртцаз амцабз ҳалтцхьан, уажәы уда ҳхәартәам ҳәа ишьапы ҳагәӡуеит, дырҩегь агьааурқәа рҭыҩра хҭаларц. Шәҽышәшьит, ахьымӡг шәхы иашәыргеит! Рапхьаӡагьы, ҳара ҳамсылманцәоуп, амсылман гәҭылсақәа рыдгьыл аҿы ҳаҟоуп. Асулҭан гәыҳалал ду иҳәынтҟарра ҳатәуп! Ари еипш агәцаракра иҳарҭаз иара ус азхәыцра мацарагьы, угәы ахьшьыцба еипш угәышпцы интҧрааны ажәҩан ахь ицарашәа уҟанатцоит! Сара сахьыҟаз баша сыҟамызт, насыпла мҩамш сықәлеит! Ишәцәызӡом, асулҭан ду Абдул Азиз иан, ажәра шкәакәа, схы лсырдырит, уи аедыгьа ҭыпхаауп, лареи сареи ҳазхылтцқәаз еиуацәан, егьаумҳәан ҳшьа лылагәышьами, ҭахык иеипш слыдылкылт, инагаз ҳәынтҟар уаҩык инапы санылтцеит, убри схы дархәаны сгьежьуа сҿаасхан, исыпшааит адгьыл, аха ачашә иаҩызоу, сара хаҭала сызхара акәым, ишырҭаху гәатабгата амҳацьыркәа зегь анӡалоит. Аӡқәа, абна, адәқәа, мшәан, ишәасымҳәеи, ачашә дгьыл! Шәымпшыкәа шәҽеидышәкыл, хьшәашәарак ҳахьӡаанӡа ҳдәықәлароуп уахь!

Ишымгәыгӡоз ари еипш заҳаз ажәлар, зхы ҭырҟьаз акәҷарақәа реипш, ирҳәо, ируа иақәымшәо иааилахеит, аха иага рҳәаргьы, макьана рыпсадгьыл ахь ахынҳәра азин иақәгәыгуан.

Ҳара «шәарыцара» иҟаз ас акы ыҟоуп ҳәа ҳаҟаӡам, ҳааиуеит ҳашзахәо. Ус, агаҿа ҳазкылсырц рацәак ҳагымкәа, ханыпшы, мрагыларахьтә амшын иавалан иааиуеит ахәыҷы, аду, аҳәса, ахацәа, ахцәхәыц қызықызуа, хара-хара ирышьҭоуп асқьар, иаадыргәышьеит ҳара ҳтәқәа шракәыз.

Рацәак мыртцыкәа, дареи ҳареи ҳнеилатцәеит. Ирыцҳахәха, иршәым, ирхам, ҳаи уҳәар, иаарылҟьаша аӡәгьы улапш дытцашәом, ҳанырба, агәырҕьаратцәҟьагьы рылымшеит, амла иаганы игәамтцхамтцгәышьон. Изтцагыланы иаарго дубап, асакаса ианыз дубап, қьроуп, ҕызроуп. «Мата, уабаҟоу, Мата?!» – ҿытуа, сналалеит рыжәпара. Ус, рацәак сымцацкәа, кәрыжәаа ирықәлоу атаҳмада иеипш, изнапык ала илаба иҧышьтцыргәо, егьи ала хәычык дигәыдырҕәгәала дшааиуаз снеиҧаҳалеит. Ачкәын хәычы дыздырит, Ҳамида лмата Таҳир иакәын. Асқьар ишырымуазгьы, иаразнак ҳаеқәа аидарақәа ларықәхны, зламгәа таҿаҳәаны иааиуаз ажәлар лартәаны иҳамаз рҿаҳтцеит.

Ҳнибажьуа ҳаҟазма, уажәшьта зегьы ҳаицылт. Асқьар, арт апсеиталкыха рыртарц ргәы итамызт, аха ҳара еикәных иҟаз ианылаҳахәапш, ишәеит. Мачк ҳапсы ааитакны, ҩапхьа агаҿа хнавалеит, адгьыл ҟьаҟьа дуззаҿы цьара тыпк змоуз амҳацьырқәа! Рыпсадгьыл ахь рхы рханы ианцауаз, агәыҕра рыхон, зшьамхқәа кәадазгьы – ршьамхы арҕәҕәон, амла иакуазгьы ачҳара рылнаршон. Уажәшьта ирзыпшузеи рапхьаҟа, хыхь – ажәҩан, тцаҟа– адгьыл, уаҳа акагьы.

– Уажәшьта умыццакыкәа исоуҳәарц стахуп шәзыниаз! – снаиацәажәеит амҩан Мата.

– О, Зауркан, сашьа, уаҩы имыхьыц ауп ҳара ҳахьнеилак иҳахьуа. Анцәа ҳаицәымыҕхеит, ашәипхьыӡ иҳашьтеитцаз иахьабалак иҳашьтоуп! – дналагеит, сеы дақәтәаны дахьааиуаз сашьа. Таҳир хәычы ацәа данакы, дааиехьнихын, дырҩегь дааигәыдиҳәҳәалеит. Ахәычы дтахәхәа дыцәан. Мата исеиҳәон: арстәи ишнеиуаз Трыбзон ианнеи, аҕба иақәыргәыҕны измаз, атыпантәи аиҳабыра дрыцәшәаны, агаҿа дадтцны амшын дышрыцәхылаз, нас уантәи шьапыла мацара ицаларц шырӡбаз; амҩан иаарпылалак – баша аҵьабаа шәхы иашәырбоит, аҳәаа шәыхрыжьран

иҟам, шәхынҳәы ҳәа шрарҳәоз, аха арҭ аагылашьак шрыҟәмыз; ус-ус Чурук-Су ҳәа изышьҭаз аӡиас аҿы ишнеиз, иара уи акәын ҳәаасгьы иҟаз усҟан, аха аҭырҟә ҳәаахьшьцәа рымцынҟа ишыҟәырмыжьлаз, абџьар кны ишырцылаз; жәохә ухеи жәохә мши ладеи-ԥадеи еимдауа аӡиас ишаваз, аха иахьабалак ар еиҟәных ишгылаз, аԥсаатәҵәҟьа аҳәаа иахыԥраар шырымуаз. Нас, бџьармчла аҳәаа пжәаны иахыҵырц шырыӡбаз.

– Иҳаԥызаны инеиуаз Ноурыз, рапхьа иааҭҟьаз ахы игәы иҭашәеит. Рашьыҭ, Абас, Шугьан, Алдыз – ҳарԥарцәа иреиӷьыз заҟаԥы ҭахада! Заҟаԥгьы дырбаандаԥызеи! Арахә реиԥш шьҭахьҟа ҳаидцаланы ҳаижәыртцо ианалага, Ҳамида рыцҳа днаҳалтцын, лмаҭа хәычӷьы игәырԥа мкыкәа, ишаабоз аӡиас лҽалҭеит! Ԥынтәуп абар, абас сԥызцәа сывыршьааиужьҭеи! Сыԥсадгьыл амԥа сшыҟәыз сыршьыр акәымзи, Зауркан, уи аҭкыс еиӷьыз аԥсра уажәшьҭа исоуран сыҟаӡам!.. Цәала-жьыла сыҟазаара зхәарҭоузеи, гәыла сыԥсит, Зауркан, гәыла! – ацәажәара шицәыхьанҭазгьы, алмԥаник амыҭҳагәыс иҿытцҳәаацәон Мата. – Ҳара ԥыцьа аишьцәа ҳаҟан, уажәы даҽаӡәы дҳацлеит. Аҭакәажә Ҳамида амԥан ԥас сҟатцаны, снапы данылтцеит лмаҭа: «Ухатцазар, Зауркан, сара ак сыхьыргьы, Таҳир хәычы думырӡын!»

Ачкәын хәычы, зны дааԥшыргьы, аҽыбӷа дахьарҵысуаз деиҭацәон. Изыԥшузеишь иаԥхьаҟа уи? Иарбан џьармыкьоу уи дыҟәыргылан дахьырҭиуа? Дарбан уаԥ беиоу уи маҵуԥыс дзауша? Мамзаргьы: «Уара иушьуа Анцәа дишьуам» ҳәа, аамҭак изыҟалан, иразҟымԥа даҽацьара ахы архар?

Ҳаԥсадгьыл ахь идәыҟәлаз ажәлар аҳәаа ишызхымтцыз, еибгалагьы ишызхнымҳәыз, арахь бжаԥык аублааҟәа иаанхаз ирылаԥхьан. Ус ами, мшәан, зны-зынла агәырӷьара, ишьаҳаны ишьҭоушәа, ԥнарҭак издәылыԥуам, аԥсӡы – аԥша иаԥнагоит.

Хәычи-дуи еизаны, аҵла хачахь амҵаҿы ипшын. Ус шьыбжьонк агәазы дареи ҳареи ҳааилатцәеит. Ҳәҳәарахеит, ҟаарахеит, аӡәы иашьа димбеит, аӡәы лаб длымбеит, даҽеаӡәы иуа гәакьа дизымпшааит. Дырҩегь агәынқьра, аӷызыӷызра, ашәипшьира... Ажәлар зеилыҵуамызт: џьоук еидашшылон, џьоук ак еимаркуан, џьоук ус игылан, ацәажәара рылымшо рыхқәа рыкәаҽены.

– Ажәлар, шәыххь згеит, маҷӡак шәааӡырҩы! – иаарылаҩит хатҵак ибжьы. Абыхә Мзауҷ дкәаҩӡа апаҩ алқәацәаара дықәгылан, ажәлар дрылапшуан. – Шәызҭагылоугьы збагәышьоит, аха исымҳәаргьы псыхәа сымам, ҳаӷоу ицәгьа иапхьа ишьҭоуп! – ҿааиҭит иара. – Аконсул Мошнин дсыпхьан, убрантәи саауеит уажәы. Сҭампылҟа иаагаз ажәлар шәышьапкра шәҟәы иахьахәҭаз инеишьҭит Игнатов, аха акгьы алымтцгәышьеит. Аҳәынҭқар ҳзыҳәаз мап ацәикит, ҳарзаҳалгьы ус иақәиҩит: «Аублаақәа рус ӡбоуп, еиҭаҳәапшра залшом!».

* * *

– Убри акәын ишәасҳәоз саргьы! – иҳәеит Алоу-ипа Шьардын арҭ иҟалақәаз аниаҳа, Омер-пашьеи иареи амшын ихықәҟатцалаз акаҳуажәырҭаҿы иадибарпсыла анард асра иахьаҿыз. Ари ажәабжь баапс, Алоу-ипа Шьардын иҩнутцҟа амра нҭапхазшәа иаарлашеит, уажәшьҭа ажәлар, ирҭахы-ирҭахым, иара иҳәатәы харымтцар уаҳа псыхәа шрымамыз ибеит. Иаҳа иҽырпагьаны ицхәмаруаз апашьа днеиҿапшит, уажәраанӡа атцахара иаҿыз, уажәшьҭа акамаҭелқәа инапы иаххәыцуа рҿаархан, апашьа ипараҭра акыр илеидшәаҟьалеит. Амыждаразы апашьа Ҳацьы Кьарантыхә ихьӡ иҿытцашәон, Шьардын игәаҳәара еихәыдхашәеит, «псцәеирымга!» – неиҿытцҟьеит дахьтәаз. Аублаақәа уажәшьҭа сара сыда аҳ дрымам ҳәа акәын иаанагоз.

Иҟахҭцахуазыз, ҳаиҭахтцәар акәхеит. Алоу-ипа Шьардын иааипхьаз аґбақәа еишьҭагыланы Самсун асқьала иаадгылт. Иара иҭаацәа иманы рапхьа дынҭалеит. Хаха-хымш хәыҷи-дуи ҳәсеи-хацәеи аґбақәа рҭалара иаҿын. Уажәшьҭа, ҽыц ипҟаз аныҩшәынҭрақәа рыда, аублаақәа иртәыз ҳәа аарцәҟа акгьы аанымхеит.

Азаақьҳәа абжьы ныхтцаны ихәааит апхьа асқьала инадтцыз аґба, уи инашьҭалеит егьыртґгьы. Сара ажәлар еилақь иахьтәаз снарылтцын, схала аґба хыґәра сықәгыланы амшын схыпшылон. Аҭыґьқәа хыла ианеисуа еипш, сгәаҿы ꙩ-гәҭыхак наҟ-ааҟ аҿакҳәа рҿеиҿакшара иаҿын. Акы, сгәы снархьуан ҳапсадгьыл Аублаатәыла иаҳа-иаҳа хахьацәыхарахоз, ҳхәычаахыс ҳзышьцылаз Амшын Еиқәагьы ҳахьапырттуаз. Ꙩба – издыруан уи адгьылбжьаха мыжда ҳаҽшадаҳхалоз, ихаакәакәараӡа сгәы иныкәҭәон гәыґрак, издыруада Фелдышь дсықәшәаргьы цьара…

Ҳазпырттуаз агаҿахь сыблақәа аныꙩеитцысх, сылапш нақәшәеит сымариаша апаꙩ ҳарак иқәгылаз аттлаҿыс. Уи амтцан ҽыц илҳәыгәаан Сакәыт инышәынҭра. Аханы иарсын ахаҳә шкәакәа, ижыз иразҟы еиқәатцәара иаҳа ианыпшрызшәа. Аттла хәыҷы амахә аҿы икалкало икнаҳан, акырынтә ауаа ргәы ҽызкаахьаз Сакәыт ипхьарца. Анахь-арахь иаҟьон агаҿа иқәсуаз апша. Уи иаацәырнагазшәа аккаҳәа слымҳа иааҭаꙩит, ааигәа зны апхьарцарҳәаꙩы иихәаз иашәақәа руакы:

> Сҽы жәбазар ҳәа ҽуаꙩык зегьы дрызтцаауан,
> Иара дшақәтәаз ихаштҭын, иҽы ипшаауан.
> «Иабаҟоу цьанат дгьыл?» – Ҳапшаауеит ҳара.
> Ҳа ишҳамаз ҳапыртцит, инҳажьит хара!

Сҭампыл ҳнеиуа ҳаналага, аршреи амгәаахьи зыхьуа ауаа ҭоуп, иӡхытцыр ақалақь азꙩаҿкы алартцар ҟа-

лоит ҳәа агбақәа асқьалахьы иқәырмыжьлеит. Цьара фатәык азы аԥьармыкьа иналаххырц зҭахызгьы, иабацахуаз, уа иааҭахеит. Исгәалашәоит, ҳагбақәа Босфор ҭшәара ибжьалан ишнеиуаз, амца зҵаз ақәаб иаршуазшәа, амшын еилаҿео, еилаҩынтуа аҿаанахеит. Агбақәа зегь рахьтә амшынуаа еиқәҿырҭуан: «Шеиҭан ақынҭысы! Шеиҭан ақынҭысы!»* ҳәа. Ҳаргьы агба акыгәра ҳақәгыланы уи ҳазԥшуан. Аиашазы, уаҩы дацәшәартә иҟан, амҳаԥьыр иҳалаз ауаа ҟәыгақәа, – аԥьныш мышьҭацәгьа даҳԥылазар ҳапхьаҟа хаирк ҳақәшәом! ҳәа ирцәымыгхеит, рылахь еиқәнатцеит.

Устәи агбақәа дәықәлеит Езмыдҟа. Уаҟагьы иҳахьыц ҳахьит, ҳрыдрымкылеит. Аӡәызатцәык Алоу-иԥа Шьардын, агба дҭытцны акыраамҭа ақалақь ахь дыҟан, уи дхынҳәны данааи:

– Абраҟа ауп, дадраа, хаҭала сыуа бзиа, аублаақәа зегьгьы ҳамшхәыбзаза Селым ԥашьа дахьынхо, акы шәацәымшәан убри дахьҳамоу! – аҿхәара даҿын, ибла-иҿы ихаччо.

Ҳагбақәа аахынҳәын, Бандырмаҟа рхы дырхеит. Убри ақалақь асқьалаҿы хәычи-дуи, зыԥсы ҭаханы иҟаз амҳаԥьыр зегьы хаӡхытцит. Ҩымш ракәу, хымш ракәу, ҳнасыԥцәгьаха, ахаан иаҳамбацыз ақалақь ҳалан. Уантәи, аҿыуардын иҭаацәа аныртәалан, Алоу-иԥа Шьардын ҳапхьа днагылеит, ҳара шьапыла ҳаибарҳәага ҳишьҭан, ҳцон Баликасыр иҩацәхыкны, мрагыларахь ҳхы рханы.

Заҟа ҳныҟәаахьаз сгәалашәом, ҳаагылт ҳара Осман-Кои ҳәа иахьашьҭаз аҭыԥ аҿы. Иаҳҭахы-иаҳҭахым, даҿеак алхра азин ҳамамызт, уи ҳнахысыртә еиԥш ҳамчгьы ҳнанаго ҳаҟамызт.

Ашьҭахь лакәтцас аӡәырҩы ирҳәоны исаҳаит, ҳара хапхьа Осман захьӡыз аублаак абра дықәнагалахьаз-

*«Шеиҭан ақынҭысы!» – (ҭырқә.) «Аԥьныш иӡеилаҿеара». Босфор аҭаларҭа аҭшәаракәа рҿы зны-зынла ус аӡеилаҿеара ҟалалоит.

шәа, амҳацьырра злахьынтҵахарц иҟаз ижәлар рзыҳәа нхартәас иалиххьазшәа, ихьӡгьы уи атып иахылазшәа, рацәак днымхакәа иаргьы днытцаҳа дцазшәа. Уи атҵабыргреи амцреи атәы сзалалом, иҟалап Алоу-ипа Шьардын ихꙩашьалазаргьы.

ОСМАН-КОИ

Усҟан, иага умхәан, сычҷкәынамзи, сеилкаарақәагьы даҿакын. Апстазаара ӡеибафара баапс сналашәан, скыдҟьо сама аҿаанахеит: зны стцаанарҟәрылон атца тылашьцарахь, зны сханагалон издыҿеалоз ашьантца еилатәахра саннаҟьарц, уахь акгьы анысмыхьлак, сыршәны амцашыра саланажьуан, уа сбылуан, сҷычуан. Абартқәа ирыхҟьаны апстазаара исыднатцоз суалқәа сзынамыгӡаӡакәаны санаанхозгьы мачхәызма. Аха акызатцәык уасҳәар сылшоит, иага ҟымҟыра стагылазаргьы, схы мацара иазеиҕьыз гәтакыс исымамызт, исзааигәаз цьоук ргәаҟра армариара акәӡан сыпстазаара зықәсырӡуаз.

Апстазаара ҟадыць, амши атцхи реипш ꙩ-ганкны еиларсуп, цьоукы лашарамзар, лашьцара мбаӡакәа имꙩасуеит, сара сшычкәынӡаз инаркны, иахьа уажәраанӡагьы атцхлашә салыхәхәа саауеит. Иумбахьеи, Шәарах, дад, асакара атцла ҟата, афыртын баапс иааҟәымтцӡакәа зымꙩарак ихнархәо ианалагалак, иандухалакгьы ганкахьы ихынааны иаанхоит, уаҳа аҿазыриашаӡом. Сажәамтақәа рылагьы игәоумтар залшашам, саргьы ганкы мацара сшатәу, шьеи-лаҕырӡи злам акгьы сызуаҳәаӡом, уи машәырны иҟамлеит, ишубо.

…Аха, иудыруаз, угәы азыртынч, саншьа сызкәыхшоу, ахатцара цәгьазаргьы, иуасҳәо зегьы тцабыргуп, апсымтаз ауп ауасиат анырҳәо, нас дызустда мыцла зыпсата еилазго.

* * *

Алԥатцә ҭцәии-ҭцәиуа жәуацла ишьыхыз ҳаԥнызатцә ахыбра иахылтцуан. Хәылбыҽхан, аатцәак азна ашыла лаганы, аигәышә атцырҟьанта сыжәԥа иқәкны ҳамӡырха сааҭалт. Ҳла ҕра санаагәанаҭа, итцаруа иаасԥыххылан, исгәыдыззало, исԥыртцуамызт. Акәыттцараҿы аԥхьарылара иаҿыз акәытқәа, хьшьык гәарҭазар акәхап, иааибаркаркарит. Сан Наси, «шьшьоукареи», «шьшьоукареи!» ҳәа лыбжьы наргауа, уахь лҿыналхеит. Уи лыбжьы сгәы иныҟәҭәеит ацха еипш ихаакәакәараӡа. Саб Ҳамырза, ҳажә гыды датцатәаны ахьара даҿын, гәыжмыжхәа абжьы саҳауан аныга иҭаҭәоз ахш, Таҳир хәычы уи усгьы ҳара хҟны дыҟан, уаҳагьы гәыҕырҭа имамызт, аҳәыс ашьапы кны саб дидгылан. Қәына аутрахьынтәи шьытцәрак аҵьымшьҿа лыманы аԥныҟа дыццакуан, ахьурӡы хытцыр ҳәа дшәозар акәхарын. Цьуна, амра иамаз ацәарҭақәа лабала дрысны иршәшәаны, рыԥнагалара даҿын. «Пыхьа зны ҳшыҟаз хҟаларгьы здыруада» – аасгәахәит, ҳтаацәа еибгеизԥыда, дасу ҭынч русқәа ишырҿыз анызба.

Мата затцәык иакәын иҟамыз, убригь абысҭа антцара ишаҿыз дааҳахҭыгәлеит, аха игәы нханы дшыҟаз ԥашьомызт.

– Саб, ахҭныҟа уаҳа сызцом, санаауаз ус ажәа ныжьны саит! – иҳәеит Мата, уаххьа ыфаны ҳаныԥагыла.

– Избан, дад? – дтцааит Ҳамырза, ацәымза имтцаргыланы ажәцәеимаа аӡахра дахьаҿыз.

– Ҳамхы арашәара иахыцеит, аҳаскьын иафан, иԥежьӡа иҭагылоуп, ҳҭаҭын акәзар, абҕьы ҿабааны ацара иаҿуп, арҭ аӡҕабцәа рымацара аҿыхра иахьӡом! – аҭак ҟаитцеит Мата.

– Нас, уусқәа зегьы урылгаанӡа ахҭныҟа сцарым уҳәар, зынӡакгьы уахь умнеиӡар акәхеит, – даҿын саб, икәалаа асқам иныҟәтцаны, ҳәызбала ихырффо. – Ҭаа-

цәацыпхьаӡа рӡәаӡәа мчыбжьык ахь ҩымш-ҩымш аҭҭныҟа анеира уалс ишрыду уажәыгь иумаҳаӡаци, дадхеит, ари, ҳабацәа рхаан аахысгьы успҟаны ишьҭыхуп, уажәы уара иурбгома? Нас, Алоу-иҧа Шьардын дызусҭда? Уаҳа зда дҳамам ҳҭах гәакьа!

– Сара схала сакәӡам, иахьа иҟаз арҧарцәа зегьы еибыҳәаны ҳаипырҭцит! – нациҭцеит Мата.

– Ус еибышәҳәазаргьы, ибзианы иҟашәҭцеит! – наласҭцеит саргьы.

Саб аӡахра дааҟәыҭцын, икылкааны даасыхәапшит.

– Уара агаз амца аҟәҭәаразгьы уфраҭуп! – ҿааиҭит иара. – Ус аума ишиацәажәатәу макьана згаӡара иҟәу аҷкәын. Ишәхашҭма, уара, Алоу-иҧа Шьардын, шәанду лааӡамҭа, сара шәаб сыхәпҳа шиакәу? Ҳара аҭаацәа ҳакәым, абра Осман-Кои иҟәынхаз аублааҟәа зегьы ахаангьы ирызшәараны иҟам уи ирзиухьоу абзиара. Уи иакәымзар, ҳаҟла ҳцәажәап, ҩныда, гәарада Самсун агаҿа ҳаҟәынтцәахьазаарын, уажәы мачк ҳаҧсы анҭала, Алоу-иҧа Шьардын имаҭҵура ҳаҭәаҳшьом!

– Мап, саб, Алоу-иҧа Шьардын ҳаргьы ҳаиҭахым, даҿеаӡәгьы... Уи ихы мацара ауп дзышьҭоу! – акыр даацралеит Мата. – Еиҳараӡак иахьа сгәы пызжәаз, Селым-ҧашьа ҳәа сас дук диҭан иахеижьҭеи, чаразар, жәразар акәхарын, ашьыжь анард асра иалагеит, наҟ-ааҟ аҧара ыҟәҭцаны. Ҳахәпҳа ғәғәала аҧара ицәцеит. Сыбла ҭаа срыхәапшуан, акакала аҧараҟәа пхьаӡаны аҧашьа хылтыҿ иапхьа ианыҟәипсоз... Ҳара ҳапхӡаша инаҭаз ауп уи аҧара, уаҳа иабааигоз Алоу-иҧа Шьардын? Дара мышгашаҟә еимырдоит, ҳара аҵьыкатҵәҟьа злааҳхәо капеикылтцәак ҳамам. Уи адагьы, аублаа ҭыпҳацәа, акы иаргәаҟуазар акәхарын, иааит аҳкәажә лхәы рыманы, Шьардыни Селым-ҧашьеи урҭ ирыхәапшны еибарччо ирҳәаз уаҳар, уаҩ дыпхашьаны мацара дыпсыр ҟаларын!

– Ее, дад, уҷкәыноуп макьана, аԥсҭазаара ахышәҭ ауп иубахьоу, уи зҿалаз ақәыц ҵар уламлац, – иҳәеит Ҳамырза, Мата иажәақәа днарыхӡасшәа. – Унацәкьарақәа унрыхәапшишь, дад, ак хәыҷуп, ак дууп. Аԥсҭазаараӄынгьы ус ауп, иӄоуп ауаа дуқәа – аҳра иазшоу, иӄоуп ауаа хәыҷқәа – урҭ рныӄәгара мацара иазку. Уи аӡәгьы имхәыцӡеит, Аллаҳҭаала иаԥиҵаз ԥӄара ԥшьоуп! Ҳахәԥҳа, ҳҭынха ду игәы иалсша ак ӄашәымҵароуп, сыҷкәынцәа! Тәым тәылак аҿы ҳаӄоуп, зеиԥш ӄамло акгьы ыӄам, залымдарак ҳақәшәар, усӄан зшьапы ҳкуада? Исхашҭыз, уаҵәашьҭахь хәашоуп, ахәаҵьа ҩынтә ауаҩы дааишьҭхьеит, аҵьаамахьы ҳамцар ӄалаӡом!

– Ҳара ҳамнеиргьы уи аҵьаама ашә адыркуам!- насҿыҵӄьеит сара, Ҳамырза иажәақәа сгәы иныҵаххын.

– Аллаҳҭаала уаҭаимҵааит, ус ахьԥоуҳәо! – насҿалырхьит сан.

Аҿенынтәарак аус иаркаран иӄаз, ауха заанаҵ ҳашьҭалеит, аха сара кыраамҭа сызмыцәеит. Ахәылԥаз саби сашьеи реицәажәара сшазхәыцуаз, ҳазхагылаз ауадаҩрақәа рышӄа снианагеит. Ҵабыргытцәӄьаны, ҳара аҭаацәа ҳаиԥш, аублаақәа зегьы нхарҭақәак роун, ҩынқәак дыргылазаргьы, рыԥсҭазаара цәгьан. Аублаатәыла ҳаныӄаз ҳазхьыԥшыз ҳәа аӡә иакәын иаадыруаз, имаҭ ааургьы, ажьыӡа иаҳҭаргьы. Араӄа иҳауит ҩыцьа аҳцәа: аӡәы – усгьы Алоу-иԥа Шьардын, егьиҳазқәынхоз адгьыл зтәыз Селым-ԥашьа. Аҩыцьарагь иаҳшәар акәын ашар.* Шәарҭ аԥсуаа уи ашьара ҳәа шәашьҭоуп. Иҵьықәреиз, иҭаҭыныз, алшықәсанык иааҳрыхуаз, хыцьараны иаҳшон: хәык – аамсҭа Алоу-иԥа Шьардын игон, егьи – Селым-ԥашьа, хәык ҳара иаҳзынхон. Аҳәынҭқарра ашәахтә хазы иҳақәын,

---

*Ашар – аамсҭа ма аԥашьа иахь ԥарала акәымкәа, шьарала ашәахтә ашәара.

нас ҭаацәак ҳхы зланыҟәаагарыз? Изакәызаалак даҽа аагарҭак ҳамамызт. Абас, ҳшынҭаацәаз зегьы, Таҳир хәыцҳы ида, тәамҩахә ҳамамкәа ҳшыхандеиуазгьы, ҳамгәахәтцәҟьа ҳзаамрыхуа аамҭа ҳҭагылан. Псыхәас иамоузеи абри? Ашамҭазынӡа сызмыцәеит, сылацәа анынҭаагьы, пхыз хәашьқәак срылан.

Ианааша, саби сареи ҳеагақәа аашьҭыхны амхахьы ҳҿынаҳхеит. Мата, саҳәшьцәа аҩыцьагьы иманы, ҳгәылацәеи ҳареи иаҳзеилаз аҭаҭын казармахь дцеит, аӡгабцәа иацы ашьыбжьышьҭахь иҿырхыз аҭаҭын дрыпхразы. Таҳир хәычгьы уахь дыҩуа дрышьҭан, гәырк наиуҭар, аффаҳәа дрыпхуан.

Ахцысҭа ҳхыцны амхы ҳанааҭагылоз, Ҳамырза даахьаҳәын:

– Дад, иахьа анамаз уку? – даасазтцааит.

– Искит, саныҩагылатцәҟьа, сҿи-снапи ӡәӡәаны! – аҭак ҟастцеит сара, аха сцәажәашьала амц шысҳәаз идырзар акәхап:

– Ус умулан, дад, уара ус аныҟаутца, уеитцбацәагьы уҿыпшуеит. Аллаҳҭаала итцаныҳәара зегьы ируалуп! О, шьарда зымчу, улпха ҳаҭ! – иҳәан, иҽага ижәҩа иаақәхны арашәара дналагеит.

Саб дуаҩ иашан, дҳалалын, ахандеира ада, даҽак ипсы азыцәгьан исымбеит. Амҩан дышнеиуаз, дзыркьаҭашаз кашәарахк ибаргьы, изтәыз дибаанӡа игәы ҭынчхомызт – абас аӡәы итәы зҭахымыз уаҩын... Аҽыҟажара илшон, сара сеипш дгәеилаххымызт, аҭаацәа зегьы гәырҩацәгьак ҳахәаҽены ҳанааилатәозгьы, ҳгәы зырҿыхашаз ажәа ҟәандак ипшаауан. Ихшаз зегьы рмаршәа акышьа дақәшәон, дҳахӡыӡаауан. «Шәанацьалбеит, пcымышьтыгак ҳауа ҳҟалозар, иаашәызшәырха, тәым тәылак аҿы ҳаҟоуп, ҳагәхьаа зкыда, зынӡак ҳабжьахәаашар ҟалоит» – ҳәа дҳабжьауан. Ҳан ҳаҭыр лықәитцон.

Абарҭқәа рзы саб бзиа дызбон, сагьиххәыцуан. Тцоуп, гәалас исыман Алоу-ипа Шьардын иашьа-

хаҭак иеипш бзиа дахьибоз, иага цәгьара ҳзиургьы иахьианаижьуаз, аха аибааӡара ирыбжьаз саназхәыцлак, саб дрыцҳасшьон, улашәхеит ҳәа сзиҿагыломызт, ус ак сылсыршаргьы, баша игәы нсырхон акәымзар, ишизеилымкаауаз здыруан.

Насгьы, ипсы гәеигәеиуа изқәыз, мшыннырцә иаанижьыз идгьыл гәакьа гәхьааигауан, атәым тәылаҿы интцәаз иуацәа иҭахцәа дырзыгәырҩауан, аха ҳара ихшаз ҳгәы канажьыр ҳәа дшәаны ипшнитцомызт, хараӡа днаган игәы иҭеитцәахуан.

* * *

Ашьыбжьон акрыфара ҳәа аҩныҟа ҳхынҳәит. Ҳанааи, Матеи аӡҕабцәеи ааихьан, сан илыдгьежьыло, акрура иаҿын. Ҳарҭ ахацәа ҳапсы ааиҭаҳкырц, ашәшьыраҿы ҳнатәоны еипш, агәарабжьара асаба анырчыла дшааиуаз гәаҳҭеит ҳахәпҳа Алоу-ипҳа Шьардын. Агәашә дааҭалеит, Арабтәылатәи изааргаз аҽы иҟамчы нажәтцаны.

– Иарбан, уара Ҳамырза, уҷкәынцәеи уареи гәаҕшақә шәызсышьҭалаз!? – ҿааиҭит иара, аҽыжәтцра иақәымккәа, иблақәа нҭышәшәаны инкапсарызшәа икылцаны.

– Иҟалазеи, дад сыхәпҳа, иухьзеи? – ҿааиҭит Ҳамырза, аҽыуаҩ иҟазшьа цьашьо.

– Аҷкәын цәаҭачшәа уа игылоу, иахьа узымнеизеи аҳтныҟа? – дхәааит Алоу-ипҳа Шьардын. – Уара иуҿыпшны иахьа дызусҭазаалак аӡәгьы дкылымсит! Ас аума уҷкәынцәа шыуааӡо, Ҳамырза, абунт ҳалартцоит, абунт! Упши, дцәытцаччо дышгылоу, уцәа уҭысцап апачеипш! – иҟамчы рыхха Мата днаизыҭрысит.

– Аҿыларха, агәы умазар! – снеиқәҟааит сара, иҽы аҕәрагьы снамтцасны искит. Зны сара сахь дыкшарцгьы иҽааирххеит, аха сҿапшылара имхацәгьахазар акәхап, иҟамчы лхьашьшьит.

– Шәҵыхәа кны ҳашшәышьҭаз, шәарҭ ҳаҳцәа, ҳаԥсадгьыл хазына ҳцәырӡны џьаҳаным ахь ҳаажәгеит, араҟагьы ҳнапы шәыҟәыргыланы шәныҟәаагоит, аха урҭ зегьы шәхарштны, алажә еипш ҳаԥхьаӡаны ҟамчыла шәҳасуеит! М-а-ап, Алоу-иԥа Шьардын, уххь згеит, знык акәым, хәынтәгьы ухәԥхазааит, аҟамчы згәаҕьыз ауаӷы ҳашҭа аҟәлара азин имам! – абас неиҟәысҳәацәан, иаразнак аӷеы ахы агәашә ашҟа иаасыртцәиин, иласаӷсыжьын, агәчамах сасуа слашьҭалеит. Саб, ус умун, сажәымҭа умырцәгьан, зда дҳамам ҳахәԥҳа ду ашҭа дышԥаҭуцои ҳәа дысхьынҳало дышсышьҭаз, агәашә аартны аӷеы снатцаҟьан, инҭысцеит. Алоу-иԥа Шьардын знызатцәык даахьаҳәын:

– Ахьымӡҕ исургаз дунеи сыҟәнатц исхашҭрым! Ацкы сызургьы убап! – иҳәан, ӷырхыԥхыԥ ҟатцаны дызлааз имӷа дныҟәлеит.

– Ҳаи, рацәа сушьит! Рацәа, рацәа! Уанду лаӡамҭа алажә еипш уитцаҟьан ашҭа дҭуцеит! О, Ҳамырза, ари умбар акәымзи!.. – ицламҳәа итцыстцысуаз инапсыргәытцаҟәа рыла ихӷаны дҟутцәыуо днатәеит саб.

* * *

Аӡрыжәразы ирымаз ҳеагаҟәагьы аазгап, Дырсын дхынҳәхьазаргьы снаиацәажәап сҳәан, хәылбыӷехак ажьираҿы снеит. Уанӡа верск аҟарагьы бжьамызт, иаҳзааигәан. Аӷены амш цәгьан, анхацәа аус рызуамызт, пытӷыкгьы еиднагалан, ажьира абартца итцатәан. Ишыҟалах сеидру, аамсҭа Алоу-иԥа Шьардыни сареи иҳахьыз аҟыҭа зегьы иахытцәахьан. Жәпаӷык гәахәас ишыҟартцаз ӷашьомызт, аргама иаахтынгьы иалацәажәон. Уажәы ажьираҿы еиҟәшәазгьы, сара снеиаанӡа уи аиҿыхара иаҿызар акәхарын, санырба, исеигәырҕьан, агәырҟьҳәа иӷагыланы иаасԥылеит.

– Иқәнагозтцәҟьа изууит! – иҳәеит Омар агәыраз, снапы лҿарбаҕьа иаанкылауа.

– Апсымҭәра уҳәеит ҳәа, иааҟанатцаӡозеи! – даацәажәеит аҭаҳмада Рашьыҭ, иҽага ахәы ахатцара дахьаҿыз. – Ауара-аҭахра иханаршҭуеит уи, дышнеи-шнеиуа дқәыцьманатәуеит.

– Сара даҽакы сазхәыцуеит, – ныбжьеигалеит, зпатцапшьқәа аҭаҭын лҩа рылыжьуа итәаз Сааҭ. – «Апшәымак исасцәа еисуан, иара дтәаны дпышәырччо дрылапшуан» ҳәа, ҳара амҳацьыр ҳахьаанагаз, ҷанҷаны ҳаибафоит, ҳаблақәа ҭибахуеит, ҳаазыпхьаз алаҿыртуам!

– Иудыруазеи, дара ҳаазыпхьаз ҳәа узҿу ракәзар ҳаилакшара зҭаху, мшәан, ирымҳәои, аӡы аныхәашьу, апсыӡкра мариахоит ҳәа, – дналацәажәеит Уажәраанӡа изырҩуа итәаз, апшәма ажьи Дауҭ.

Сара, урҭ ирҳәақәоз сгәы ишахәазгьы, алацәажәара сҭахымызт, ҭынч сырзыӡырҩуа стәан, даҽа гәҭыхак сыман; уажәы-уашьҭан Дырсын ашә данбахытцуеи ҳәа сыпшын. Уи аӡәзатцәык иакәын сымаӡақәа ззаасыртхьаз, сыгәҭыхақәа ирылахәыз.

Ажьи Дауҭ – дқырҭуан, иабацәа амсылманрахь имиасыр анаму, рыжәлатцәҟьа – Арҭмелаӡе цсахны даҽакала дҭарҩит. Қырттәыла аладатәи аҿацәқәа аҭырқә султанцәа еибашьны ианрымпытцархала, иабацәа хдыртцәан, абрахь иааскьаганы индырхеит. Дауҭ араҟа ауп дахьиз. Ипҳәыс заанатц дыпсхьан, Дырсын захьӡыз ҷкәына затцәык дизныжьны. Уи дышқәыпшыз ажьишьа итцеит, иаби иареи еидгылаӡны еицжьиуан, уиадагьы хныҟәгага рымамызт. Ҳара аублаа мҳацьырқәа Осман-Кои ҳаныкәнагала, Дауҭ ипеи иареи ҭахцәа гәакьақәак реипш иаҳпылеит. Дунеи сықәнатц исхаштраны сыҟам урҭ ҷыдала ҳара ҳҭаацәа ацхыраара иҳарҭоз. Исгәалашәоит, ҿыц ҳанаатцәҟьаз, ҳҿы иҭаҳтцо хәашак ҳамамкәа ҳаныҟаз, есыуаха чахык-чахык ҳзаарҭиуан. Мчыбжьык ахь

зны аатцәак азна ашыла лаганы, Дырсын апҳӡы иҿашы датцаланы, иааганы ҳаҩны иааиргылон. Зны ахш хьаны ныгала ирҟьашҟьашо иаҳзааигаларын, даҽазных – аиха, аигәышә, аҽагақәа хәыда-псада иаҳзынрыжьларын. Уалк, ма шәахтәк ҳзымшәауа ҳапсы анкылахалак, ҟәрышьмрышьк апсахразы урҭ рахь акәын ҳахьнеиуаз.

Дырсыни сареи ҳаиқәлацәазар ҟаларын, ҳанеибадыр аҽны инаркны еихааӡалаз реипш бзиа ҳаибабеит, ҳаиҩызцәахеит. Лассы-лассы ҳахьыҟазаалак ҳаибапшаауан, ҳаибамбаргьы ҳзычҳауамызт. Дауҭ уи деигәырґьон, егьараангьы ҳаидыртәаланы иҳаиҳәахьан:

– Шәарҭ аҩыцьагьы, дадраа, акәымжәы ныҟәызго ажәларқәа шәырхылтцит, араҟа, атәым дгьыл аҿы ҩ-ҿык зырцҳауа ҟамак шакәу еипш, шәаӡәызароуп!

Ҳаргьы уи амҩа ҳақәын. Дырсын арпыс еилҟьан, амца дақәутцар дбылуам ззырҳәоз иакәын. Иара ишьарала акыргьы дныҟәахьан, Ҭырқәтәыла иахьабалак днеихьан, ҩба-хпа бызшәа ишиҭахыз дрылацәажәон. «Аҩсҭаа иҭәа ирхыз амца сзацрамтцац акәымзар, егьырахь схы цысшәахьеит!» – иҳәалон ихазы. Зны ҳаидтәалан ҳшеицәажәоз, изхыстит Фелдышь лзы исымаз агәҭыха. Ишызбоз апыр-пырҳәа амца наицралеит, издырит сгәыгырҭа тцаакәаларц ишыҟамыз.

– Родостҟа дыргеит ҳәа аума исоуҳәо? Уи адгьылбжьахахьы ҳашпазымцари, – инапы наирхеит амшын ахь. – Лыпсы ҭаны дыҟазар, псыхәак ҟаҳтцоит.

Санаҿу ахәылбыҽхазгьы, сара сус атцыхәала, Дырсын агаҿахь дцаны дыҟан, жәабжь ҿыцс исзааигарызеи ҳәа саргьы сгәаҟтцәаҟуа ихынҳәра сазыпшын…

Ажьираҿы еиднагалаз рызхара еицәажәеит, ақәагьы мачк ихкәашәа ианааҟала, иҩагыланы рыҩныҟақәа рахь ацара ргәы ишҭаз, ақалақь ахьтә ихынҳәыз агәыла нхаҩы Цьанҭемыр, аӡыпсы ихьыкәкәа,

абартә даатәалеит. Уи иҳаиҳәеит аррахь аапхьара шыҟалаз.

– Ақыҭа мухҭарцәа лассы рсиақәа кны иҳалалоит, бџьар иатәагылартә иҟоу азәгьы даанхараны иҟам! Асулҭан дааҟәымтџзакәа Балканҟа арқәа рдәықәтәара даҿуп! – дцәажәон анхаҩы.

Иаразнак иааҭынчрахеит, ираҳаз рцәымыгхеит зегьы, кыраамҭагьы уаҩ ҿиҭуамызт. Ахыбра иалыкәкәан ацәыкәбарқәа илеиуаз кәапсапҳәа аҩаршьҭра иахьҭашәозтәаҟьа уаҳауан.

– Псҭазаашьас иҳамоузеи, ҳачкәынцәа наҳҳыҟәшәаны ианырга? – даақәыпсычҳаит Сааҭ.

– Ҳара ҳзы ҭышәынтәаларак ҟамлеит! Ҳахьнеилак, амлеи антцәареи ааҳацрыхо ишҳашьҭаз, уажәы аибашьра акәын иҳагыз! – даацәажәеит Џьанҭемыр.

– Аҳәынтқаррақәа еисалап, адгьылқәа еимарклап, ҳара хачкәынцәа ныбжьахәаша ицалап! – иҳәеит даҽазәы.

– Ҳсулҭан, Балкан шиҳәо, араҟагьы ажәлар ицәеилалар ҟалап, ишыжәбо, псҭазаара ҳарҭом ашәахтәқәа, – дналацәажәеит ажьи Дауҭ.

Агылара сылымшо, сыбга аҿаҩҳәа иаапҵәеит сахьтәааз. «Арра ацара ансықәшәа, уаҳа дызбараны сыҟазам Фелдышь!» – абрахь мацара акәын схы ахьыҟаз. Заҟа исҭахызыз сҩыза Дырсын сиацәаажәарц, ауаҩы игәы каҳаны даныҟоу, иудыруеит аҩыза иҿцәажәара акырза ишапсоу, аха иара уи ауха дзыхнымҳәит.

Мзаҭәымҭан, аетцәақәа еибарлацәҟәуа ажәҩан кылрытцәтцәон. Атлақәа рыбгьы нарҳәы-аарҳәуа, пша ҟәандакгьы асуан. Сгәеигәеиуа аҩныҟа санаауаз, уажә иахьысҳәогьы ипхасшьоит, уи апша сацәажәон сара: «Уца, уара, адгьылгьы амшынгьы урхыпрааны Родостҟа! Уналхапыр дҭахәхәа дахьыцәоу Фелдышь, амала, апенцьыр кыдумҟьан, амарцьа, дарҿыхап! Улцрымтцын, ашоура дакуазар, уелындала, цәы-

кәбарк лылабжыш лыблакытца иахышәызар, уныҟәҭәҳәан ашьшьыҳәа иныҟәырба, ашьыжь данааҿыхалак, амрахәага еипш лыблаҟәа шамшамуа апсабара ианааҟәпшлак, ихьапшшәалоу лыхцәы ҟамыз лнацәа пшӡаҟәа рыла аилапара данналагалак, унлахәыҭхәыҭ абас: «Иареи бареи шәынасып иаграгылаз рцас аҟынтәгьы, ара бынижьуам, амҩа дыҟәуп Заурҟан, шьха ипырхагам, мшын дыннакылом, абар, бааигәара дааихьеит, бҽырхианы быҟаз!».

Ҩынтә-хынтә ҳгәашә садгылахьан, аха аҭалара сзыгәаҕьуамызт, аиарҭа сҽеастар, сшызмыцәоз здыруан. Ахагацәа реипш сгәеигәеиуа адәҟәа срыҟәын, шаанӡа ҳаицыҟазар сҭахын амзеи аеҵәаҟәеи зхаччоз аҭцх пшӡеи сареи…

* * *

Саб Ҳамырза ҽнак имҳәамырза ашьшьыҳәа иҿынеихан, аҭнынӡа дцеит. Ихәпҳа Алоу-ипа Шьардын иҽишьклажьны диҳәеит:

– Сыҷкәынцәа газаҟәак угәы ахьцыржәаз иаҭоумҵан! Уи иахырҟьаны аҟы иҭасыргылахьеит сара. Угәы иузаруазар, улпха ҳагумыжьын, суҳәоит…

– Урҭ иапсоу џьоук ракәым, аха уара уаҳаҭыр аҟынтәи рхара ранасыжьуеит! – иҳәеит Алоу-ипа Шьардын, иҽыртынчӡаны.

– Аублааҟәа зегь реипш, сыҷкәынцәа еибашьрак иацәшәо иҟаӡам, ажәыларахь инеиргьы, иудырруеит, рызҟәа уаҩы идырбом! Изхысҳәааз, ажәабжьны игәароуп аррахь аапхьара ҟалоит ҳәа, аублаа рыҷкәынцәагьы ираҩсран иҟам…

– Ахатца изоуп абџьар зыҟоу! Ҳаҷкәынцәа убраҟа ауп рҭып!..

– Аха иудыруеит, Шьардын, сара сзеипшраҟәоу: сыпшәма ачымазара хҭалкит, саргьы сымч сшәахьеит, арахь нхарала скәадоуп. Алеи абгеи рыда

гәыгырҭа сымамкәа адәы сықәумыжьын. Сыҷкәынцәа руаӡә дыжәгаргьы, егьи дысзынхартә исзыҟашәҭца, узааӡаз сан лыпсы сыман суҳәоит.

– Кьаброу асрак еипш имариоу џьушьоит уҷкәынцәа арра рацәгара!

– Сгаӡам, уи закә ус хьанҭоу сзымдыруа, аха, уара сыхәпҳа, иугәапхар…

– Ма иапсоу џьоук ракәында уҷкәынцәа…

– Амца газла иузырцәом, агәала умазар, наҟ иухаршҭ, гәеибакрыла иара узыхәаҽуам…

– Иазхоуп, иазха! Шәыцәгьа шәыбзиа шәсыуацәоуп, ишпаҟастцари. Арра ирго иалагаргьы, џьара псыхәак ҟаҳҭцап!

Ҳамырза игәы ишаанагоз акәымкәа, даара иҽырхааны, иҽырапсышәаны дипцылеит ихәпҳа. Дааипхьан, дидыртәаланы аҳҭны зал аҿы криҿеитцеит, нас анардгьы дицасит, ҳамҭас хылпарчкгьы иитеит. Саб аԥныҟа дааул даналага, абасгьы иеихәеит: – Сынтәа уҷкәынцәа рхы иақәиҭыстәит, рыԥны иҟаз, инхалааит, инцлааит. Амала, уара лассы-лассы аҳҭныҟа уааила, мҿык, мцак зҳәаз еипш, аматцуцәа уаархылапцшлап. Аҳкәажәгьы аҳәара ҟалцеит, мчыбжьык ахь ԥымш рҽеиԥыхны, аӡгабцәа аҳҭныҟа илзааларц, тәымуаԥык дадымпхьалакәа, лымаҭәа-лԥыҭәа, лызәзәатә-лыҳәҳәатә зҳәаз еипш, лгәакьацәа мацара рнапы ианызарц лҭахуп.

Ҳамырза мап ахиҳәаауазма, деигәырҕьаны дрықәшаҳаҭхеит. Абас ҳаб ҳапсҭазаара иазеиҕьхашаз ус дук наигӡазшәа, ихы-игәы дақәгәырҕьо дхынҳәит аԥныҟа, иабеидыргәышьоз, афрауаԥ қьиа, дзықәдыргәыгыз зегь гьангьашрыла ишеиҿкааз!

Уи аҽны инаркны, саҳәшьцәа мчыбжьык ахь ԥымш инеиҭанеиҭасуа аҳҭныҟа амԥа инықәлеит. Иахьнеиуазгьы хҭацәыха рымамызт, аҳкәажә лыматц руан. Ҳабгьы бжеиҳан аҳҭны дыҟан, ихәпҳа иҿы иҭшәарызеи ҳәа дгылан.

Саҳәшьцәа Қәынеи Цьунеи, зынасып мыждахаз, аӡә дубар, аӡә духаштуан, уахык ҭрак еицҭшааз шракәызгьы, дара-дара еипшымызт. Қәына – дапшьы-шкәакәан, лыхцәы ҩы-пшшәала саара ишьҭасуан, Цьуна – деиқәа-гәкын, алаҳәахӡы еипш лыхцәы еиқәатцәан, икьаҿын, аха ижәпан, иҳәын, еилачыҟьын, аӡытцәҟьа залаломызт. Қәына лыблаагә ҭран, амзатәы еипш иҭышеишеиуан. Цьуна – лыблақәа амаахыр еипш еиқәатцәан, еснагь амца рхыҳәҳәылан. Қәына – дҭынчын, дцәажәозаргьы – хрыжь-хрыжь, дныҟәозаргьы – ҭынч-ҭынч, аҟәараса еипш ирсса-рссаны. Есымша гәалак лымоушәа лыблақәа ахәыцра рхыҳәҳәылан, аччара лцәымҭын, дрыцҳашьаҩын, лгәы акы алсыргьы, атцәыуара лқьышә иқәыххуан, лымаӡа иаҳа наскьа иҭатцәахын. Цьуна – еиламгылак, ччаҩы-хәмарҩык, кәашарада лшьапы лыргыломызт, лыпсы лымхарацәан, маӡа лзытцәахӡомызт, лгәы иалсызгьы иаразнак лгәы иааҭыгьҭьааны иуалҳәон. Иззымдырыуаз, арҭ еиҳәшьцәоуп, уахык еициз роуп изҳәомызт, амала шәагаала еиҟаран, икахәхәа-кахәхәа иауқәан.

Урҭ ракәӡан ҳҭаацәа ргәырҭьара. Уахык иҟамлар, зегьы иаҳныпшуан, рыцҳарак ҳзыҟалазшәа ҳхы кны ҳааилатәон.

Ҽнак, Цьуна аҳҭнынтәи дааранa даныҟаз аҿҳәара иахыпеит. Уи еипш ара ҳааижьҭеи иҟамлацызт, аҭаацәа зегьы хьаас иҟаҳтцеит. Ҩымшҟа ус иаҳхаагеит, аха нас, цәалашәарак самырҭынчуа салагеит. Аҳҭны мыжда, ишудыруа, ацәа цәгьоуп, аӡҕаб, шәара апсуаа ишышәҳәало еипш, атцәца даҩызоуп, дноумпытцшәар, дпыххаа дцар ҟалоит. Слышьҭалоит ҳәа аҽеилаҳәара сшаҿыз, х-ҽык зтцаҳәаз фаетон пшӡак аххаҳәа ҳгәашә иаадгылт. Ари иаҳзаанагаз дызусҭада ҳәа агәашә ахь ҳҿынаҳхон еипш, Цьуна даақәтцны даахпылеит.

– Аҭны сасцәа дахьқәаак мҩахытцын, ари ахымшк чаран-жәран... Аматц-ашьатц утәын, аҳкәажә саанылкылт. Иахьа сымцар ҟалом ҳәа ианысмуӡа, асасцәа рфаетон ала саалышьҭит, – лҳәеит Цьуна, ҳара лызтцаара ҳалагаанӡа.

Ауха аҭаацәа зегьы ҳанааилатәа, ҳаӡҕаб, дымкәашакәа шьапы змыргылоз, акыркырҳәа зыччабжь ҳаҩны иҩныҩуаз, лылахь шеиқәыз гәаҳҭеит. Илыхьзеи, анаҵьалбеит, ҳәа дасу ҳагәқәа ааҭыхьшәашәааит, аха лазтцаара ҳаламгеит. «Ариабжьарак аматц зуаз, даапсазар акәхап, дызҕабуп, дыцәар илхашҭып» , – ақәаахҭеит ҳара.

Адырҩаҽны ашьыбжь агәазы, аҭаацәа зегьы аҩны ҳаныҟаз иақәыршәаны, ҳахәпҳа Алоу-ипа Шьардын ирабҽы итцакәашо дшааиуаз, ҳаҩны дааҽыжәтцит. Хьымӡҕыла ашҭа дҭысцеижьҭеи, уи иахьада ҳампынҟа дықәымлацызт. Дҽыжәтцит, аха дышпаҽыжәтци, ахаан ҳабжьара акгьы ҟамлацызшәа, иблақәа ихаччауа, даҳҿынтцәаауа дааҳалагьежьын, зегьы ҳаагәыдикылеит, саратцәҟьа сналатцан, уимоу, сыжәҩагьы днас-насит, «Аферым!» «Аферым!» ҳәа. «Ари иааишьа акалашәа иҟоуп!» – аасгәаахәит сара. Уи ихацәа дышныҟәпшыз, Цьуна иаразнак лыҽшылтцәахызгьы гәасҭеит.

– Аллаҳ дазылбаапшит, дад сыбзыцәашьа, уҭаацәара, – иҳәеит уи, сан инаган ацәыш хчы изықәылтцаз данныҟәтәа, – уӡҕаб хәычы Цьуна ҳазқәымгәыҕӡоз анасып лгәыдҳалт, лара, шәара лҭаацәа, ҳара лыуацәа-лҭахцәа ҳамацара ҳакәым, издыруада аублаақәа зегьы уи анасып ду ашәшьыра итцанакыр!

– Уара уҟынтә сара бзиарамзар акгьы сазыпшӡам! – иҳәеит саб.

– Ҳәашьас иасҭарызеи, мшәан! Арҭ ахымшк дысҭан ари адгьыл ҳазҭаз, уиалагьы ҳапсы ҿызхыз вали Селым-пашьа. Мшәан, уи асулҭан ду дидтәаланы анард дицасуеит, имал акәзар, гарҭа амам!

Сиеигәырҕьан сиҧылеит исылшоз ала, ишыҟалах сыздыруам, Џьуна илаҧш даатцашәан, длеилаҳаит. Селым-ҧашьа ажәа унитцоит, сыбзыцәашьа, – ҳахәоҳа ибжьы ҩеитцихит, иихәаран иҟаз иаҳа агәра аагарц итахны: – «Истахуп уҧҳа пшӡа, уҧҳа хьыршәыгә Езмыд игылоу смармалташь хан цәашьыда илырлашарц, уа итоу сыхәсакәа зегьы матцуцәас илымазарц, схьы зтоу сыхазынарта ацапха лара аӡәык лнапы ҟәымшәышә иакызарц, сажәымтыеха сыпстазаара амра аташәамтаз дшәапшь уаркалеиуа дысзыҟаларц! Лтаацәа ракәзар, уи ртахны иҟалозар, ихыртцәаны Езмыдҟа изгап, уи ртахымзаргьы иахьыҟоу иҟазааит, амала, қьафла рныҟәгара сара снапы иануп!» – абас узааицхаит уи.

Саб убри аены еиҧш иҿапшылара цәгьаны дсымбацызт. Ҿитуамызт, ихы икәыжьны дтәан.

– Закәызеи, Ҳамырза, ҿутуам, иаалырҟьаны иугәыдҳалаз анасыҧ уеихәланагәазар акәхап!

– Ҳаи, сыхәҧҳа, зда дсымам, ус сукәгәыҕуамызт! – даацәажәеит аеынкылара шицәыуадаҩыз мҩашьо, – иуцьысымшьеит иахьа иҳабжьугаз! Излаугәаҕызеи, уара, убзыцәашьа гәакьа иҧҳа уадалыҟь пҳәысс лытира! Угәы иалымсын, аха лыхә ытцхны дутир иаҳа еиҕьын! Узааӡаз сан лыпсы сыманы суҳәоит, сызҕаб лынасыҧ умырцәгьарц! Селым-ҧашьа иара ихангьы, ихазынартагьы иара имазааит, иҳәсакәеи иареи еигымзааит, сара нхаҩ цәытцахак сыҧҳа дыҟазааит лпацхаҿы.

Абас аҷыдахаз иара иапшьигаз аус аҿы уаҳа дзықәгәыҕшаз акгьы имаҳаит Алоу-иҧа Шьардын.

– О, сыбзыцәашьа Ҳамырза, уара угәы узырхьуа сара акгьы стахым, иахьа сыцҳаражәҳәаҩуп, ацҳаражәҳәаҩ дкым, дшьым, амала, узҕаб ианылтахха, атцәца бааш дтоукыргьы дуцәцоит! Уашьтан ус ак ҟалар, сара исхароумтәын! – иҳәан, ҳахәоҳа дыҩеыжәлан дцеит.

* * *

Адырҩаены, ҳан лыда егьырҭ зегьы усура ҳшыҟаз, уи мцала иблыша афаетон ҳгәашә иаадгылахт. Ҩыџьа ахацәа уи иаақәхны ҳаҩны иаадыргылеит шәындыҟәараки чыкьмаџьаки.

– Арҭ Селым-пашьа ишәзааиҭиит! – рҳәеит, сан иналеихырхәаны.

Сан илыдлымкылт афаетон иҭыргаз. Исышәмырбан, иахьаажәгаз ижәга ҳәа нарыдылтцеит. Аха урҭ ҩапхьа иналеихырхәан, афаетон инақәтәаны иныкәхәаша ицеит.

Аусура ҳахьаҿыз Таҳир хәычы дкылҟьа дынкылсит.

– Нанду ирласны аҩныҟа ихынҳәааит ҳәа саалышьҭит, – иҳәеит, ипшшәы ихыгга.

Бзиарак шыҟамыз ҳцәа иалашәеит. Ҳаибарыҩны аҩны ҳааизар, сан ашәындыҟәреи ачыкьмаџьеи дырхагылоуп, лылабжыш лҿаҳәҳәы. Ашәындыҟәра аартны ҳанҭапшызар: ачауҳа, акадифа, ахаан иҳамбацыз зыхә цәгьаӡаз абалыхқәа… Џьуна илзыбзиахашаз аҭцыкқәа, ахәыпшқа хамы… Ачыкьмаџьа ааҳартызар: ахьыараӡны еилыцьцьаауа, анапхаҭца, алымҳарыҩ, ахәдахаҭца… амацәазқәа… Урҭ амаҭәақәа иаазҭииз иахь архынҳәра акәын сара сыззхәыцуаз. Аха Џьуна урҭқәа шаалбаз еипш, аҭаацәа зегьы ҳаикәшаны ҳашгылазгьы, даҳцәыпхамшьакәа, ашәындыҟәра иҭаз лымаҭәақәа ааҭганы, ачыкьмаџьа аашьҭпааны, асура дныҩналаны ашә ныдылтцеит. «Ари змаанахарызеи» ҳәа аҭаацәа зегьы иџьашьаны ҳнеиҿапшит.

Ус, ҳгәыла Уазамаҭ ашҭа дааҭалеит, ууанӡа Џьунеи иареи еицәажәаны иҟазар акәхарын.

– Шәааи арахь! – иҳәан, аҭаацәа ҳлартәаны усгьы дааҳацәажәеит.

– Аублаа ӡҕабк дахьыжәбац, Џьуна уажәы лани лаби дырҿагыланы хаҭца сцоит ҳәа лызҳәом, дып-

хашьоит. Дсыҳәеит лҿахәы шәзеиҭасҳәарц. Бзиа дылбеит, дицҵоит Селым-ҧашьа, лдәылҵра аҿҳәарагьы уаҵәуха ауп!

Сахьгылаз схы инаркны сшьапаҟынӡа снеилыбзааит.

– Идылбалазеи, мшәан, ихы аарылмыҳәҳәо аҳәсақәа ирылатәоу абни аҭаҳмада? – сҳәеит сара, сыҽсызнымкылакәа.

– Ус умҳәан, дад! – сиргәыбзыӷырц иҭахызшәа, дналагеит Уазамаҭ. – Абзиабара злаауа уаҩы издырӡом. Ҳаҩны иҟоу сҭакәажә, шәыпату схы иқәуп уи лыӡбахә ахьысҳәо, бзиа данызба, сықәлацәа аҟырҟырҳәа исхыччон, – убла ҭыхума, уара хлаҳәада, дзеипшроу умбаӡои? – рҳәон. Убасҟан, сыблақәа наган дара инарысҭар, иҟалоз шәасҳәап, дадраа, дысцәыргон... Изхысҳәааз, дасу илахьынҵа изыпҵәоуп. Селым-ҧашьа ақәра имазаргьы, адунеи амаа зку уаҩуп, имал гарҭа амам! Шәара ишышәҭахытцәҟьаз иҟамлазаргьы, Цьуна дыҟанатц қьафла дахьныҟәнагаша дцоит. Лхы мацара дазымхәыцзаргьы ҟалоит, шәарҭ аҭаацәагьы шәызҭагылоу лбоит, дшәыцхраап, дахьнеиз дадбзиалахааит уи аублаа ҭыпҳа хәыҷы! – иҳәан ҳгәыла, дҩагылан дцеит.

Ҳшынҭаацәаз ҧеипш баапсык зцәа иалашәаз реипш, ҳгәы нҭыпсааит. Аҟәараҳәа аитцасра далагеит Мата дахьгылаз, сан аҳәҳәыҳәа дтцәыуон. Саб кыраамҭа дхәыцуа дтәан.

– Ҳахәпҳа Шьардынгьы деигәырӷьаны иҳабжьеигахьан, уи ҳара ҳзыҳәа бзиа иҭахгәышьоуп усгьы. Лара ианылҭахха, ҳара мчыс иҳамагәышьоузеи! – иҳәан, иҽаага аашьҭыхны амхахьы дцеит.

Аха сара сыгәҭыха еиқәтәомызт: «Аҧацхеи акәмызцәаматҿеи рыда акгьы зымбацыз апҳәызба, аҳҭны – ақьаф иарцәыцәыз, амаҳагьареи, агьангьашреи рныҟәцара мацара иаҿу ақәыцьмақәа ды-

ржьазар ма дхырхзар?» Схала сналацәажәарц сҭаххан, уи лҽыпхьакны дахьтәаз асура ашә саахеит. Абар ассир: Цьуна аԥашьа илзааиҭиз лытцкы ԥшӡа лышәтцаны, ллымҳарыҩқәа аҭаны, лнацәкьарақәа мацәазԥсараха, саркьа хәычык данԥшыло дгылан. Убриаҟара лхы данахан дыҟан, ашә шаасыртызгьы лмаҳаит.

Сара сзы еилкаахеит зегьы: Цьуна дазыԥшын лынасыԥ!

Уиакәхеит. Закәызеи, Аублаатәыла ҳаныҟаз еиԥш ҳаӡгаб чарак лзуны, ауаа ддырбаны дҳашьҭып ҳәа уҟазу, адырҩауха ҳгәыла Уазамаҭ дааин, Цьуна дындәылганы, аԥашьа иааишьҭыз афетонқәа руак днақәиртәеит.

Иҟаҳтцаран иҟази, аҭаацәа ҳхы кны ҳааилатәеит. Иага млакреи, чымазареи, хтцәареи, хыԥсаареи ҳрықәшәаахьазаргьы, ҳара абык ихшаз, цәгьаԥсышьа зауз саҳәшьа еиҳабы Ааишьа лыда, егьырҭ ҳаибгаты ҳаҟан. Уажәы ауаҩԥсы наӡаӡа днаҳалтцны дцеит, акысгьы ҳара ианаҳҭаху, ишаҳҭаху ҳахьзымнеиуаз. Иаҳзаанхан иҟаз ҳхәыштҭаара аԥхара хәычы Цьуна хлаҳәада инаҳалганы илгазшәа, ахьҭакреи агәыҭӡыӡаареи ҳԥацха иааҩнаҳаит.

Ҳгәылацәа, ҳҭахцәа, ҳауацәа ааины иҳадныҳәалон:

– Даара ҳаигәырҕьоит, насыԥ бзиа лзыԥшын шәызӡгаб!

– Цьуна дҟәыҕазаарын. Лхы иазеиҕьыз лдырит. Амазара дагәылаҳаит!

– Селым-ԥашьа дызмаҳәхаз шәарҭ ишәыбаргәузеи? Ихьӡ мацара шәшьырас ишәызхоит!

Урҭ рыдныҳәаларақәа саҳауамызт сара. «Илытцалазеи саҳәшьа? Иабалықәнагоз уи аҭаҳмада мбаримбах иуадалыкь ԥхәысхара!» – лгәаҕ кны сгәы еиҟәыҷҷон сара. Уи аамҭазы лассы-лассы исгәалашәон аԥсуаа рашәа иалаҭцаны ирҳәоз ажәақәа:

Ауарбажә ашәҭыц иазнауазеи.
Ахаԥыцқәа ирыбжьакны?

* * *

Убри аамҭазы, дыӡит-дыԥсит ҳәа иаҳаԥхьаӡоз Саҳаҭқьери, даалалеит Осман-Кои. Иԥсны ибзахаз аӡә иеиԥш, иара имацарагьы иакәында, иҭаацәагьы иманы, деихьыжә-еикәыжә акәымкәаны, хәаҵьа маҭәала деилаҳәеилаца, асарақь шкәакәа ихаргыланы.

– Сара, дадраа, Қьааба сыҟан, уи сатцаныҳәеит абарҭ шәыхьӡала, иҟалап уи акәзаргьы аҭышәынтәалара зегьы изшәоуз. Ишәыбаргәузеи, абар цьанаҭ дгьыл, аибашьра ыҟам, ҭынчроуп. Сара имам ҳәа аҳаҭыр хьызгьы сырҭеит. Ижәдыруазааит, Аллаҳҭаала ида нцәа дшыҟам!

Дааин, ҿыц иаадыртыз аԥьаама днахагылеит. Аха ԥахьа иаадыруаз Саҳаҭқьери дабаҟахыз, илацәажәараҵәҟьа уадаҩхеит, зегьы блаҵархәыла дҳашьклаԥшуан, гәрамгарҭас ҳакны. Аҳәынҭқаррахьтә аулафахәы шиауазгьы, аԥьаама ахьӡала ҭӡыцыԥхьаӡа иҳақәнамгаӡоз ашәахтә наҳақәитцеит.

Абарҭқәа инарыцлеит даҽа хҭыскгьы:

Ҩыцьа аублаақәа, аҩыцьагьы адин аматц азызуаз, ҳадгьыл аҿы ҳаныҟаз аахысгьы ҩ-нцәак реиԥш ҳазхәаԥшуаз, аӡәы – имам Саҳаҭқьери, егьи – ҳныхаԥааҩ Соулаҳ, ҳахьааиз адгьыл аҿы ааибышьа рымамкәа, ахҟа рыбжьалеит. Зны, урҭ реимак дара-дара рыбжьара еилашуан, уажәы – реимак аҵәымыӷрахь ииасит, атцықьсықьҳәа иааргәыдеибамтцар амуа аҟынӡа инаӡеит. Уара уазхәыц, дад Шәарах, адин иатцанакуам ҳәа ахаан абцьар ныҟәзымгацыз ауаа, уажәы маӡала атапанчақәа рыҟәныртцеит. Еиҳарак ишәарҭахаз, ари еиԥш аиӷара ҩыцьа рыбжьара инымхеит, ажәлар иԥланы ирылалеит.

Иҟалаз уи ауп: Осман-Кои ҳаныҟәнагала, ари аҭыԥ ҳгәы азкаршәны ақәынхара ҳаналага, аубла-

ақәа еизан, аныхапааҩ Соулах ҳапхьа дыргыланы, иҳапшааит ҳапсадгьыл аҟынтәи амшын ирганы, ҳзықәшәаз агәаҟрақәа ирылганы иаагоз Бытҳа аҟәыых азы атып – мардара хәычҷык, ахьаца затцә ахьықәгылаз. Бытҳа атцаныҳәарахь ҳгәырҕьатцәа ҳнеиуан, ҳҕьазкны акәын ҳшатцаныҳәозгьы, ҳалағырӡ ҳакәааша ҳазхара ҳаныматанеилак, ҳхьаабаақәа капсаны, ҳгәы раҳатны адәы ҳнықәлон. Иара убриак акәӡан ҳапсадгьыл ҳазааигәазтәуаз, иаҳхазмырштуаз, ҳара атәым дгьыл ианхалаз аублаақәагьы ҳаидызкыло иҳамаз. Уи ҳанатцаныҳәоз иҳақәпхозшәа аабон Аублаатәылатәи амра хаакәакәараӡа.

Ҽнак, имам Саҳатқьери ицьаамахьы дааипхьеит ҳныхапааҩ.

– Уара атаҳмада хаҿеилаҩашәа иҟоу, узҿқәоу уаарҟәатцыр еиҕьын! – иҳәеит уи, тәамбашақә иқьышә дныкәтцаны.

– Иарбан, уххь згеит имам, сызҟәатцраны иҟоу? – дтцаамт Соулах.

– Аллаҳтаала ида нцәа дыҟам, цьаамада ныҳәартa ыҟам! Уакәшаҳатми абри?

– Сышпакәшаҳатым, шьарда зымчу Аллаҳтаала илпха ҳагымзароуп.

– Ус анакәха, изакәызеи, нас, ажәлар еихьырпшны, ахьаца амтцан инаган иурныҳәоит, ианутахугьы тоуба дуруеит, сара хатала сырмыпхьакәа аҵьаамахьы уаҩ дааиӡом, иааиуагьы иапуп ҳәа намазк ркуеит акәымзар, ргәы Бытҳахь ауп иахьыҟоу. Иудыруама, уара, урт аныхақәа, ажьиракәа рытцаныҳәара мсылманра ишатцанамкуа! Ииарласны уи ахьшьыцба асахьа змоу ахаҳә уаҩы имбаратәы анышә иат, ахьацагьы унапала ихырпаны наҟ икажь!

– Иууазеи, Саҳатқьери, абаапсы, уҿы излатытцӡазеи урт ажәақәа? Ҳабацәа, урт рабацәа, урт рабацәа рныха пшьа, алахь умоуааит, иужыр ҟалома? Аублаақәа зегьы ргәы рҟьаны, рыгәқәа тыхны ика-

ужьыр иаҩызоуп уи злыпхa ҳаура ҳныха алакьысра! – дгачамкны дцәажәеит Соулаҳ.

– Узлажьу закәызеи, уара атаҳмадажә, ҳабацәа рабацәа иныҟәыргоз, дара рыбаҩқәа реипш иаанхеит наҟ амшыннырцә! Амсылман дгьыл гәҭылса ҳақәуп, хәыцк агмыжькәа уи адин ду атәы наҳагӡалароуп, – шьаҿакгьы ахьатцра иҭахымызт имам.

– Бытха аҟәых анышә иаҭ ҳәа ицәыругаз аублаақәа рлымҳа ианааҭас, ацәгьарахь икылсуеит, Саҳаҭқьери!

– Аҵьаама ныжьны, ахьшьыцба асахьа змоу ахаҳә атцаныҳәара атәы асулҭан ду, Аллаҳҭаала изаӡәу илымҳа ианааҭас, ацәгьарахь икылсуеит, Соулаҳ!

Абри амш инаркны, ҳәасапшь иқәатца итцеибаргыломызт арҭ аҩыцьа.

Имам Саҳаҭқьери аублаақәа рдинхатцараҿы иара ида пызаҩ дыҟамзарц избеит. Иҽыныбжьарӡны, ашьшьыҳәа Езмыдҟа, Селым-ҧашьа иахь, аныҟәара хҭеикит, дахьнеиуазгьы ацәгьаҳәара даҿын. Рапхьа аныхапааҩ днаргыланы, абарҭ знык ажәлар ирылыжәгар, нас аублаақәа рыбҕа пцәоит, ҳнапаҿы раагара мариахоит ҳәа, ауаа ззыӡырҩышаз, акыр зылшашаз Ситҭ, Дауҭ, Ҭаҭласҭан уҳәа, сара саб Ҳамырзагьы днарылатцаны, рсиа еиқәатцәа ҟатцаны ириҭеит. Алоу-ипа Шьардын абас ауп, имам иҳақәнамгоз ашәахтә ҳақәитцеит ҳәа аниарҳәа, иҽирдагәеит, егьараан инапатцаҟа иҟаз ажәлар иара иҿы иашшыргьы адин амаа зку, ииуа иара дақәиҭуп ҳәа ихы алиршәшәон. Аха ҳныхапааҩ Соулаҳгьы баша инапы еиқәыпсаны дтәамызт. Аублаақәа ираҳәауа днарылалт имам аныха ижырц шиҭахыз, ахьаца пиҟарц, ацқьа ҭып иҟьашьырц шақәикыз. Ари – аҽпыхәшә иалашәаз кәицын. Апыр-пырҳәа амца рыцранатцеит аублаақәа.

– Иҟалазеи, шәан лхы дааст, ари еипш уаҩы ибахьоума, ҳапсадгьыл ҳцәызуа, ҳабжаҩык ам-

леи ачымазареи иагауа, иаҳзаанханы иҳамаз ҳныхапшьа, иҳарамхаз аԥсы иеиԥш еиҩыжаан анышә иартәарц иақәыркит. Мап уи зыҟалом!

– Зылԥха ҳаура ҳныха дызусҭазаалак аӡә даналакьыс, аҵьаама амца ҩацраҵаны иаабылуеит! – ҳәа згәы еилаххуаз, макьана зыԥсадгьыл агәадура змаз аублаақәа аргама имақаруа, аҿагылара рҿазыҟартцон. Ус акы анаарымпытҟьалак, иҩашьомызт ажәлар зегьы лақәхәаша ишцоз.

– Еиқәырхашьас иҟоузеи шьҭа? – абри акәын сара сеиԥш зегьы хәыцыртәас ирымаз.

Имам Саҳаҭқьери игәаӷ сыкны сагон сара. «Ажәлар Аллаҳҭаала илыԥха иадзыԥхьалоз, аҵқьацәа рыцқьа ҳәа ишьаз ауаҩы, избан изныҟәигарыз дызлытцыз аублаақәа рзы аус еитцаҟәаҟәа?» Итцалазеи митәыс, абас дааҳәны дырҿагылартә еиԥш? – абарҭ ахәыцрақәа ракәын уахи-ҽени сызмыртынчуаз. Егьысызбеит Саҳаҭқьерии сареи ҳхалазатцәык ҳаблақәа еихәаԥшуа ҳааиҿагыларц.

* * *

Сашьеи сареи усгьы арра ҳцараны ҳаҟан, ианҳаԥхьо ҳәа ҳҽеырхианы ҳтәаан. Убри аламҭалазы ҽенак аҵьаамаҿы снеин саагылеит, аныҳәаҩцәа анамаз кны ианааҭытц, имам имацара дшыҟаз гәаҭаны, ашьшьыҳәа ашә аартны сныҩналт. Саҳаҭқьери, наҟ-ааҟ аԥәашьқәа иаркыз дрыбжьагыланы ԥаракәак рыԥхьаӡара даҿын. Аӡә дшааҩналаз аҟара ашьҭыбжьқәа анаага, иаразнак иԥарақәа натцәахны, иқьҭаԥ аақәхны, дагәылаԥшуа днатәеит. Иааигәараӡа саннеи, ихы ҩеитцыхны даасыхәаԥшит.

– Иууазеи, уара, қәылара уаама, бцьарла уеиқәныхла? Абцьар зыҟәну Аллаҳҭаала итцаныҳәаара аҩналара дшақәитым узымдырӡои? – иблақәа камкамуа даасыхәаԥшит, снеишьа шицәымыӷхаз мҩашьо.

– Абри абцьар шсыҟәну цьанаҭ аҭалара ауп сгәы иҭоу! – сҳәеит сара, итцегьы ааигәа снеидгыланы.

Ишызбоз ицламҳәа аақәаацқәацит

– Круҭахызма, нас? – иааркьаҿӡаны дтцааит.

– Абри ауп истаху! – сҳәан, ашырҳәа сҟама ааҭысхын, ацынтца атцарра игәатцаҕара инадсыргылеит.

– Иҟоутцозеи, уеилагама? Уа аӡәгьы уҟаӡами, шәсыцхраа! – ацьаама дныѡныҟааит иара.

– Хыхь Аллаҳҭаала иҟастцо ибоит, исҳәараны иҟоугьы иаҳашт, тцаҟа – уареи сареи, уаҳа аӡәгьы! – сҟама ацынтца ижьы инадсырҕәҕәалеит.

– Иҟаитцо шәымбо, уара, шәааськьа, наҟ дысҟәыжәга! Сишәмыршьын! – днапшы-аапшны, иҟаӡамыз шьоукы драшьапкуан, икьҭапгьы неимҟәытцыѡрны, ахәараҳәа адашьма иныҟәҳаит.

– Уара змаа укугьы агәра угаӡом! Аллаҳгьы ауаагьы ужьоит, умцҳәаѡуп! Ужәлар гәакьа упсахит!

– Иҟаитцо шәымбаӡои уара, шәабацеи? – иҳәахит иара, днапшы-аапшуа.

Шьаҿақәак шьҭахьҟа днаскьеит. Саргьы уиаҟара сыҽидсымхалеит.

– Уара аублаақәа ҳшьа уҕрагәоуп! Иахьа упсымҭаз уҿы укәшаҳаҭхароуп! Ҳапсадгьыл аҿы ҳаныҟаз уара уакәӡамзи зегь рапхьаӡагьы ахтцәара ҳадзыпхьалоз? Иабаҟоу уи ацьанаҭ дгьыл? «Иахьшоурам, иахьыхьҭам, ныҳәарада шәиипшьира ахьыҟам, иашамзар залымдара ахьуцымло, еиҕарада ауаа рнапы еибаркны илеиѡеиуа, хьаабаада амсылман баҳча иахьытцоу?» Иҳәа, иужьаз ажәлар Самсун агаҿаҿы антцәара ианаҿыз уара уезуӡаз! Усҟан уабаҟаз, ҳаҭира уаҿызма? – сҟама ацынтца итцегьы инадсырҕәҕәаалеит. Днеиҭатцуеит шьаҿақәак, убриаҟара – саргьы.

– Гаӡарак умун, Зауркан! Уаб Ҳамырзеи сареи амыцхәгьы ҳаҭыр еиқәаахтцоит! – ицхахә еихамгыло аҟәараҳәа деитцасуеит Саҳаҭқьери.

– Иҳәа, уара амцҳәаӷь, аублаа пҳәыс улыхшеит, лгәыпҳәы уатцатцан улааӡеит, нас, мап зылцәукзеи? Иҳәа, нас, ас иаалырҟьаны уоублаара ухазырштыз!

– Сара сымсылмануп, Аллаҳтаала ду иматц зуеит!

– Мап, уара дин умаӡам, ушеитануп, уцьнышуп!

Уажәшьта уаҳа наскьарта имаӡам, акәакь иҿнадиргәгәалеит. Сҟама цҳафыр иашахәтцәаӡа игәышпы иадгылоуп. Маҷк ижьы ицазар акәхап, иҿиреицьуеит.

– Уасиат умазар иаацәырга, маҷк ауп иузынхаз! Иҳәа, дарбану асиа еиқәатцәа еиҿызкааз?

– Сара!

– Изутада асиа?

– Селым-пашьа! Исыдыртцеит, иҟастцаран иҟази? Ашьхарыуаа изхытцыз цқьа иныҟәыргом амсылманра, ахақәитра бзиа ирбацәоит, ахымхәыцра, арҳәра, ақәылара ихагалан иамоуп, иаарласынгьы иртаслымтәуп ҳәа сарҳәеит. Адтца сыртеит, уи азыҳәан Стампылнӡа снарыпхьеит, имамра сытаны, исарҳәеит иҟастцаша акакала. Сара сушьыргьы, стыпан игылогьы уртқәа неимыгзар ҟалом! Асултан ҳәынтқарра иаусуп урт зегьы!

Абас, знызатцәык акәзаргьы, иҿы иқәшаҳатны, гәтыгьгьала даацәажәеит Саҳатқьери.

Ашырҳәа сҟама слахан, атра интастцеит. Даагány, егьҟамлаӡазшәа тынч итыпаҿ даасыртәеит, аха макьана иҿизеиқәкуам, аҟәараҳәа деитцасуеит, иқьтапгьы аашьтыхны, иапхьа иныкәыстцеит.

– Рацәак мыртцыкәа иҟаларaны иҟоуп ҳныха пшьа амтцаҿы аублаақәа реизара, – сналагеит сара, иахынӡасылшоз сҿыртынчны, – сгәы иаанагоит ауаӷьра ныҟәугап ҳәа. Унеиуоу умнеиуоу уи аизарахь?

– Уаҳа псыхәа ыҟамзар, снеигәышьап!

– Уаннеихгьы, ужәлар гәакьа ироуҳәозар акәхап: «Зеилымкаарақәак ҟалеит акәымзар, сара сыхәтаахь ала шьарда зымчу Бытха сапырхагам, шәатцаныҳәала, алпха-агәыпха шәыгымхааит!» ҳәа.

– Ишуҳәаз иҟалоит, Зауރкан!

– Ицәгьамызт ани усиа еиқәатцәагы шьҭахьҟа иургьежьыр!

– Урҭ зных ирымпытцашәаз уаҳа иурҭаӡом!

– Нас, рыгәра злазгарызеи, Саҳаҭқьери, уара исоуҳәақәаз? Издыруада ас еиҕьзар? – сҳәан, ашәҟәыпшьа иапхьаҟа снахеит, дахықәаарц сҭахын. Уи иаргьы еиликааит.

– Убриак сыдумтцан, суҳәоит! – илаҕырӡ хаҟәҟәала дꚋагылеит аҭаҳмада.

– Умш аабзиахааит, Саҳаҭқьери, ауаꚋра ҳәа уꚋнутцҟа акыр кыдҷаблазаргьы аабап! Цәыкәбарк иадамзаргьы аублаа шьа улан иҟазаргьы аабап! Амала, иухоумыршҭын, схала аҵьаама сыꚋнало ахаангьы сумбац, гәнаҳаракгьы уареи сареи иҳабжьамлац! – Ишибоз сҟама амҳасҭа снапы лақәсырҕәҕәеит, нас ашьшьыҳәа аҵьаама сындәылтцны ашә ныдыстцеит.

Уи ашьҭахь рацәак мыртцыкәа Саҳаҭқьери ихәацьара шьҭеитцеит, сгәы бзиам ҳәа ҿытцгас иҟатцаны, ақалақь Езмыдҟа диасит. Уинахыс цьаргьы сиқәымшәеит, ихабарҳәагьы акгьы смаҳаит агьангьаш!

* * *

Езмыдынтә иаашьҭыз афицар, ауаа реипцықәсыларҭақәа рҿы, аизарҭа адәқәа рҿы даатгыланы, иахьынӡаилшо ибжьы тцаны, асулҭан иҭижьыз ириде* дапхьо, ақыҭақәа дрылеижьҭеи абар хәымш тцуеит.

Уажәшьҭа қьаад мкыкәаны иҳәартә еипш ианыз ажәақәа итцахьан, аха уеизгьы дашьцылахьан, ақьаад икызар акәын.

– Адгьыл аҿы Аллаҳҭаала изаӡәу ҳ-сулҭан ду адунеи иахьабалак ихьчоит амсылманцәа рзин пшьа. Уи

---

*Ириде – (ҭырқә.) Асулҭан иуспҟа.

иаӷацәа агьааурқәа ирыхҟьаны, даламгар ҟамлеит џьихад*. Асулҭан ду инапатцаҟа иҟоу абџьар шьҭызхуа зегьы, Аллаҳҭаала шәитцапшны инашәыгӡароуп шәуалпшьа – агьааурқәа рабашьра! Амсылманцәа, шәгәышәҿаныз, агьааурқәа адунеи иқәнатц!

Афицар иҟырҟы ҭхаауан, ибжьы ихәлашәон, аха усгьы асиа дапхьон. Убра зызбахә аҳәо зегьы шьыжьымҭан ашацкыразы, рымаҭәа-рҩыҭәа, рымҩаныфа рҿеиқәыршәаны, ажьира апхьа адәаҿы икылсроуп! Мап ацәызкыз иқәшәоит дыкнаҳаны ашьра! Арра ицо рҭаацәа иалкааны ацхыраара рырҭоит, уажәнатәгьы ирықәырхуеит аҳәынтқарра ашәахтә! Амсылманцәа, шәгәышәҿаныз!.. Ишәыгымзааит Аллаҳ ду илпха!..

Абриакәын шьыжьы, шьыбжьон, хәылбыҿха иааиџмырҟьаӡакәа афицар ибжьы ималыҩуаз.

Ус иааит уи ашьыжьымҭангьы. Уи амш анацәа рылаӷырӡ иамшын. Еҳ, анацьалбеит, уаҩ иибо зегьы ихаштуеит акәымзар, изакә арпарцәоузеи псра-ӡра амҩа иқәлаз! Тцоуп, аублаақәа ахаангьы ҳаибашьцәан, аха ианакәзаалакгьы ҳаззеибашьуаз аадыруан – ҳапсадгьыл ҳахьчон. Ирхьчозеи, ашьа зызкарҭәода уажәы аублаа рычкәынцәа? Уа нахьхьи Дунаи апшаҳәаҿы акәзааит, ма Судан апслымӡраҿы, ма Арабсҭан асакараҿы иззеибашьуада? Акгьы рыздырӡом! Асулҭан иафицарцәа инарапцаны иргагәышьоит псра-ӡра!

Матеи сареи ҳеааибыҭаны рапхьаӡагьы ҳнеит ажьира апхьа адәаҿы. Ҳҭаацәа абзиала ҳәа раҳәаны ҳарпыртцхьан. Ус еизашаз еизеит. Афицар ҭаилым ҳныкәыргылан, ҳсиа дапхьеит. Аха сашьеи сареи ҳанымшәалт. Ҳгәы бзиа, ҳапшьмахак еибга, ҳара ҳааныжьны ҳҩызцәа арра иахьдәықәыртцоз, атцабырг азы – ихьымӡӷаҳшьеит сашьеи сареи.

– Иҟалазеи? – афицар ҳизтцааит.

*Џьихад – (ҭыркә.) аибашьра пшьа, ҟазауҭла аибашьра.

– Шәарҭ аишьцәа аамҭала шәныжьуп! – ихәеит иара.

Иҟаҳҵахуаз, ҳӡызцәа, ақырҭуа Дырсынгьы дыргон, рымӡаныфақәа аашьҭаххын, амӡаду аҟынӡа инаскьаагеит.

Ҳҭаацәа рымацара ракәмызт, ҳқыҭа зегьы џьашьатәшәа ирбон, цәажәатәысгьы ирыман ҳарҭ арра ҳахьацәынхаз. «Ирыбаргәузеи, аҭынхацәа дуқәа рымоуп: анахь – вали Селым-ԥашьа, арахь – рыхәԥҳа Алоу-иԥа Шьардын. Урҭ ирылымшо иҟоузеи, ԥсраӡра идәықәыртҵозма Заурҟани Матеи!» – абри иазкылсит аҵыхәтәаны.

Сара сыхәҭаахьала сӡызцәа-сықәлацәа ахьсывыргаз сгәы иаламкәа, ҳаӷоу драхәхааит, аха даҽагантахьалагьы, иуцәызӡом, амыргәырӷьара схы иҭан. Сылаԥш иааҵашәон, иаакәыршан иахьабалак амшын здыҽеалоз адгьылбжьаха Родост.

Егьарааны сҳәахьазаргьы, уажәшьҭа уахь сдәықәымлар ҟалашам. Уи амӡа исыцқәлараны иҟаз, абаа ду еиԥш сзықәгәыӷуаз, зегь рыла сзырманшәаларараны иҟаз ақырҭуа арԥыс еилҟьа Дырсын, арра дыргаанӡагьы, акыр ихы иалиршеит: дысирдырит аԥрашхәа змаз, адгьылбжьахагьы ихәмацәак реиԥш издыруаз аԥсыӡкӡы. Уии сареи ҳаиқәшәеит, хаицәажәеит, ҳаилаӡеит.

Абар ԥшьышықәса ниасит ҳаԥсадгьыл ҳақәҵиижьҭеи, ԥшьышықәса лареи сареи ҳаибамбацт. Фелдышь лхы-лҿы зеиԥшраз уажәшьҭа исцәеилагома сҳәо аҟынӡа снеихьан, аха лара лыда ԥсҭазаашьа сымамызт. Исыхьлакгьы, уи даасымгар ҟалом. Убриалагьы ҳаицәзырӡырц згәы иҭаз рҿы сшьа кәапеилатҵәҟьа истарц сҭахын.

Ахәыжәхәыжәҳәа аҵьықәреи срашәозаргьы, аҭаҭын срыԥхуазаргьы, иара ус амӡа сықәланы снеиуазаргьы, абарҭ ахәыцрақәа ракәын ҭаха сымҭо, схы зыршаҟәоз.

АШЬХА ҬЫԤҲАЦƏА РЛАХЬЫНҬА

Алоу-иԥа Шьардын шәызҕаб Анцәа ишиҳәара дыҟоуп ҳәа ҳаиҳәалон акәымзар, абар хымз нҭакәкәа инҵәеит Џьуна лхабар ҳәа акгьы ҳаздыруамызт. Уи, излаҳаҳауаз ала, дынхон Езмыд ақалақь, Селым-ԥашьа ихан аҿы. Уажәы даҳкәажәын, Зулиа-ҳаным ҳәа илышьҭан, есышьыжьымҭан хшла дыркәабон, аҳҭны зегьы, лхаҵа рапхьа днаргыланы, лҿы иҭшәарызеи ҳәа илыхәапшуан.

– Ее, дад, – ҿааиҭуан саб, абас Алоу-иԥа Шьардын ииҳәақәоз даарзызырҩны, – сызҕаб хәыҷы уи ахан лыԥсы ҩнаҟәыкуазар ҳәа сшәоит. Лразҟы ишԥанымыз лара илышьашәалаз анхаҩы ԥацха хәыҷы!

Ус ҳшааиуаз, аҭаацәа зегьы гәырҕьагас, гәынкылагас иҳамаз, Џуруксу зҽазҭаз аҭакәажә Ҳамида лмаҭа Таҳир хәыҷгьы даҳцәыргеит. Уи шыҟалазгьы усоуп: Алоу-иԥа Шьардын диман Таҳир иқәлаз хҭылҵ затцәык, Мансоу захьӡыз. Иаб, усгьы имал-ишьал зҳәаз еиԥш, илшартә дыҟан, Анцәа иҟынтә, избеит аҵара иирҵарц, аха имацара џьаргьы ишьҭра иҭахымызт.

– Таҳир ҷкәына ҟәыбҷак иоуп, Мансоу дицзар, дааихылаԥшлап, иаргьы ак иҵап, ак иаҳап, ижәдыруазеи, бзиак илҵыргьы, иныҟәгара сара хьаас ишәысҭом, ҳамаҳә Селым-ԥашьа илаԥш хаа адагьы иҭахым, – Алоу-иԥа Шьардын дааин, сани саби дрыҳәеит.

Сан Наси илыхшаз раҵкыс Таҳир деиҕьылшьон, инеимаҭәаны аҵәыуара далагеит дсышьҭуам ҳәа. Аха аҭаацәа зегьы ҳлеидтәалан ҳаназхәыц:

– Ҳара хҭаацәараҿы ахаангьы ҷышәк здыруаз аӡәгьы дҳаламгылацызт, Таҳир еилыҷҷак иоуп, хылаԥшра игымкәа ақалақь аҿы ҭарак дҭалар, џьара напынҵарак илшо дҟаларгьы зыԥсоузеи, – ҳҳәан, ҳақәшаҳаҭхеит.

Дук хара имгакәа, Алоу-ипҳа Шьардын Таҳири Мансоуи иманы Сҭампылӄа дцеит. Инаганы аҩыцьагьы мектебк[*] иеиҭеит. Уарлашәарла акәзаргьы, аҷкәын хәычҷы асалам шәӄәы ҳзиҩлон, аха ҳара ҳҭаацәа рҿы иапҳхьахуадаз, саб иманы Мзауҷ Абыхәба иахь, ма амула иахь дцалон.

* * *

Ишуасҳәаз еипш ҳара аублаақәа хахьынхоз Осман-Кои ақыҭаҿы, ирацәаҩымзаргьы, иҳалапсан асаӡ-апсуаагьы. Ҳара даҳзааигәан дынхон асаӡ-апсуа Абыхә Мзауҷ. Уи ахатца гәымшәа итәы уасҳәахьеит, Самсун ҳаныӡхытцызгьы даҳгәылан, ҳара аҭаацәара ҳзыҩназ амаҕаза азмҩатәирахь дыҩнан. Иара убраӄа ауп ипҳәысгьы ахатцарпҳыс дахьлоуз. Саб Ҳамырза убасӄан апшқа днеихагылан:

– Ахырзаман аамҭа узлиааз уаламӡааит, апшқа! Апсны ашьха ҳаракқәа руак ахьӡ Шьоудыд ухьӡыстцоит. Уи егьырҭ ашьхақәа ишрылыхәҳәо еипш, зегьы урылыхәҳәо, ужәлар рзы ухьӡырҳәаганы уӄалааит! – абас диныҳәеит, диныпхьеит. Усӄантәи ашықәсқәа раан, ашьхарыуаа шьҭахьӄа ҳапсадгьыл ахь ҳархынҳәра зинла иауаз цьшьа, Мзауҷ Абыхәба аума зегьы ихы иахҭихит, аха уи аныӄамла, зегь ҳаипш иаргьы игәы ирҭынчызшәа акәын ишаабоз.

Шьоудыд хәычҷы уажәы дытцурӄьар дузкуамызт, джыцәӡа даақалахьан, даӡәгәышьан, иашьеи иаҳәшьеи ҳәа аӡәгьы димамызт. Таҳир даныӄаз лассылассы аҩныӄа дааилон дицхәмарларц. Уи ақалақь ахь даныргa, Шьоудыд хәычҷы аҩныӄа иааира хьирыжьит, аха ма Қәына, ма ҳара аишьцәа ҳуаӡәы ҳцаны, аҩныӄа даагалон, Таҳир игәхьаагара ҳхеирштуан дыҩуа, дкәарчалеиуа ҳамӡырха даныкәаабалак, иага хьаа ҳамазаргьы иааҳхеирштуан.

---

[*]Мектеб – (ҭыркә.) ашкол.

Аурақәа ҭаагалт. Уи ашықәсан ҳамгәахә иазхашазгьы аџьықәреи ҳауит. Ашар иҳақәызгьы ҳшәеит. Ҳҭаҭынгьы хар амамкәа иаҳҭиит. Ҳуалқәеи аҳәынҭқарра ашәахтәқәеи ирхашәаланы, ҵара ҵыҭкгьы еидыскылеит. Ҽеиқәсыршәеит, уажәшьҭа Анцәа иҳәозар, сгәы ҿызырҩааз сыгәҭыха анагӡараз амҩа сықәлоит. Сыҧсы-сынха сазцароуп адгьылбжьаха Родост. Аха џьара машәыршәа Фелдышь даасҿаҳаргьы, уажәшьҭа дысзымдырыр ҟалап, аамҭа иҟанамҵо иҟоузеи? Избан, лареи сареи ҳзеинасыҧымхазеи? Ҩыџьа еиҿыгәҳәаауаз реицәыӡра иарҳаз агәнаҳа зқәысҵарыда? Ҳанасыҧ иаҧырхагахаз рцас аҟынтәгьы уи дсырхынҳәуеит сара. Идсырбап сара сышхаҵоу, идсырбап ҩыџьа рынасыҧ аиҧҟьара азин шрымам! Ҩызас дышьҭысхуеит, қәрала дсеиҳабызаргьы, сицәыҧхамшьакәа сгәы амаӡақәа зегьы засҳәаахьаз, аҧсуа хаҵа еибага Абыхә Мзауҷ.

* * *

Бандырма ақалақь аҿы ҳкылсын, кыр уахи-ҽни агаҿа ҳаваныҟәон Мзауҷи сареи. Адгьылбжьаха Родосҟа ҳазгаран иҟаз, аҧраҕба змаз аҧсыӡкҩы заанаҵ ҳилаӡахьан, аха уажәы, аҿҳәара ишәысҭаз азы шәзымааит ҳәа мап ҳцәикит. Длаҳархеит, дҩаҳархеит, ҳазлаилаӡаз иацҵаны аҧара иаҳҭарц ҳалагеит, аха ҳнапаҿы даҳзаамгеит. Егьырҭ аҧраҕба зманы иҟаз аҧсыӡкцәагьы, еибыҳәаан иҟазшәа, дызусҭазаалак аӡәгьы амшын ахылара изымгәаҕьит.

Уажәшьҭа ҳаргьы иаабеит ари бзиарак ишамаанам, аха еилаҳкаарц ҳҭахуп, агаҿа ҳаҧырҵуам. Аҧсыӡкцәагьы ҳааигәара илеиҩеиуеит, рыҕбақәа асқьалақәа ирыдҿаҳәалоуп. Ус аҧсыӡкцәа руаӡәк, ани жәбома ҳәа, амшын ахь инапы наирхеит. Ҳаныҩапш, хараӡа амшын агәы еиҩыцәуа, х-еибашьыга ҕба дуқәаак алада ишцоз аабеит.

– Абанҭ абзарбзан дуҟәа ирҭыхәхәо жәбома? Убарҭ сыґба хәыҷы иагәыдҵаны, шәаргьы саргьы ҳҵаадырҟәрыларц аума ишәҭахыз? – иҳәеит, ҳгара мап ацәызкыз аԥсыӡкәы. Нас иаахтны иҳаиҳәеит уи уажәыааигәа Родост еидыслара ҩәҩәак шыҟалаз, авизир ду идтҵала, адгьыл дуи адгьылбжьахеи реинҭанеиааира шаанкылахаз, аибашьыга ґбаҟәа Родост шырҷаԥшьоз…

Ааи, дад Шәарах, убарҭ аибашьыга ґбаҟәа ракәын Фелдышьи сареи иҳагыз! Убас ауп инамӡаша анасыԥ шыҟало, ауаагьы аԥсабарагьы аԥырхагахоит. Аиаша уасҳәап, асаӡ-аԥсуа Мзауҷ дсыцымзар, еибгала аҩныҟа сзыхнымҳәыргьы ҟаларын. Знык убрахь ацара шԥасылымшеи ҳәа схы сазгәааауан, зны, акгьы зхараӡамыз аԥсыӡкәы сизытҵҟьеит, даҽазных, шьапыла агаҿа иаваршәны сдәыҟәларц иаҟәыскит, иуасымҳәеи, ахагацәа реиԥш акәын сшыҟаз.

Аха аҩыза бзиа дсыцын, алмҩанык ҳмидагәидаха ҳахьаауаз, сыгәшәымшә аҳәара даҿӡан. Ааԥын шаилак ҳдәыҟәлоит ҳәа сиргәыґуан.

– Иуҳәо зегь саҳауеит, Мзауҷ, – саацәажәеит сара, Осман-Кои ҳанаалагыла, – ҳҟыҭа иаланхо зегьы ирдыруеит Фелдышь лаагара амҩа сшыҟәлаз, уажәы акгьы сылымшакәа сыхынҳәра – хьымӡґуп! Исеицәоугьы дысхымыччар аушам, ари ауп сыбґа ԥызтҵәо!

Ааи, дад, Зауркан, – иҳәеит Мзауҷ саанкыланы, – бзиа иибоз дызцәыӡыз быжьшыҟәса дтҵәыуон, аԥсадгьыл зцәыӡыз иԥсы ҭанацы дтҵәыуоит!

Ари ажәаԥҟа иаҿасыргылашаз акгьы сҿамшәеит, уамашәагьы сархәыцит, иахьагьы уатҵәгьы исхашҭуам.

* * *

Уахык хәылбыеха, аҭаацәа зегьы аҩны ҳаныҟаз иаҟәыршәаны даакылсит Мзауҷ Абыхәба. Шьоудыд хәыҷгьы икәырҷыжь ыркәыркәыруа уи дицын. Илахь

мпахьшьык акәыршаны иҿаҳәан, лаба кьаҿкгьы наитцыргәо икын. Дычмазаҩны аиарҭа днылтцызшәа акәын дшыҟаз.

– Иухьзеи, дад, ухы зҿаҳәоузеи? – дтцааит саб.

– Саазқәылаз хыхь баапсык сызтцысын, сагоит, арахь аиарҭа сзылагылом! – дналагеит иара, илаба иҩытцра иныцаргәгәаны. – Ҳамырза, изуцәызӡозеи, схы ишакәымшәа избоит, рацәак хара сзымцаргьы ҟалап. Ахацәымыҵра сҭагылеит. Изакәызаалак ак сгәы ацнеиуам, уахашаанӡа сбарцьеиуа аиарҭа сылоуп, сылацәа неихьысшьыргьы сашьцәа роуп пхыӡ избо, сааҿыхаргьы урҭ уажәы-уажәы сылапш итцашәоит, сааигәара игылан ицәажәошәа рыбжьы саҳауеит, саахьапшыр – аӡәгьы дыҟаӡам. Зны-зынла адәы сықәлан сышнеиуа сахьыҟоу аасхашҭлоит. Анкьа ҳахьынхоз Гагра Абааҭа сыҟоушәа сааҟалоит, ахьхьаҳәа Жәкәара аӡиас хәычҩы абжьы саҳауеит, уи иацдырҵызуеит ахьарчҳәа амшын ацәқәырпақәагьы... Пстҳәақәак лаҟәны ихызар, шәапыцьапла иҩычоу Мамзышьха саҿапшуа џьысшьоит, зны-зынла апша исзаанагоит псыуа мыткәмак, сан лыбжьы акәушәа ауп ишыҟоу, сашьцәа еибгамзар акәхап. Урҭ ракәымзи, – ҳапсуазаргьы, џьарак хаицыпсып, умцан ҳәа исҿагылаз! Схы ауп гәыбҕан зыстҩ, уаҳа аӡәгьы, ирымҳәои, нас, «ухы иазууа уаҕа иузиуам» ҳәа! Сара схала сынасыҧ сырцәгьазар, схы иавызбарым, аха имаскызыз исыхшаз сыхҭылтц хәычҩы? – абас акыраамҭа дцәажәон Мзауҷ, игәырҩацәгьа иҕражьыз ахьанҭара ибжьы ҿанаҳәон, аҭкаара ицәыхьанҭан. Шьоудыд хәычҷгьы, ахәмарра даҟәытцны, ибла ҭраа, иаб дихәапшуан, уи иажәақәа рҵакытцәҟьа изеилымкааауазаргьы, акы дамырҭынчуа дшамаз ибон.

– Ус угәы каумыжьын, дад! – иҳәеит Ҳамырза, – зегь ҳзықәшәааз ауп уаргьы узықәшәааз!

Аҭаацәа дасу иахьынӡаҳалшоз ҳгәыла игәы ҳзышьҭхыуазар ҳәа ҳаҿын. Сан уаххьа лун, ҳнеид-

тәалан акраҳфеит. Закәызеи, анкьа еипш арыжәтә цәыраагап ҳәа уҟазу! Уи цәыкәбарк ҳаԥны иԥнаршәымызт.

Аԥсҭазаара, ишудыруа, ҟыбаӡыба агхаӡом Мзауҷ иеипш згәы каҳан ииаҟалоз ауаԥы, агәылацәа днарыԥхьон, аԥы изхыртуан, икәаҕҕаша итәаны, арыжәтә идыржәылон, дырныҳәон, акаԥ-акаԥҳәа ашәак аатдырҟьон, игәы ихадырштуан, иаргьы аԥхыӡ баапс иалтцыз иеипш, игәаҳәара изыхынҳәуан, ихы-игәы даҟәгәырҕьо аԥныҟа дцон… Ус ҳабаҟаз ҳара! Кәына илыршыз каҳуа еиқәаҭцәак ааҳалалгалан, ҳнаҿыхәеит…

– Сахьынӡазнеиуа сыздыруам, иахьеи-уатцәи иcзалмыршаргьы, сышьҭахьҟа, сашьцәа рахь сыхнымҳәыр ҟалом… Сҭаацәа роуп снызкыло акәымзар, уахатцәҟьагьы сыԥшуамызт… Зинла ҳаԥсадгьыл ахь уаҳа ахынҳәра аныҟамла, сзыҟәшәаз схы амариашо саауан, аха уажәшьҭа схы сзаанкылом… Ус акы самхаургьы, схабарк ҟалаанӡа сҭаацәа агәытцәҟьа иҟәхарым шәара шәахьыҟоу! – иҳәеит Мзауҷ аҭцыхәтәаны.

– Угәы иҭоу Анцәа уахьигӡааит, дад! Асӡа ицарым, џьараеимгеимцаракубаанӡааӡеилашырауҿаумҭан!– диабжьеит саб Ҳамырза. Уаҳа гәаҳәарак имамкәа, Шьоудыд хәычҳы инапы данкны агәашә дынҭытцит ҳгәыла.

Убри аухан ахыс, ҳарҭ аҭаацәа иаҳагьы дрыцҳаҳшьо ҳалагеит Мзауҷ. Ԥаха, хаха ихабар ҳамбар, ҳгәы дытцалон, аҭаацәа ҳуаӡәк, еиҳаракгьы сара, иԥныҟа ҳнабжьыслон. Егьараан ҳнеиргьы, игәы ҭырхаха даҳҧылон, хәашак иадамзаргьы уҿы иҭамыршәкәа уауишьҭуамызт. Мыцхәы иалкаашәа бзиа сибон сара. Уаххьа ыфан ҳаналгалак, ӡнызар, ахәышҭаара ҳныҿеҳәатәон, пхнызар, абартцахь хнеидтәалон. Мзауҷ ашьшьыҳәа иаацәыригон аԥсуа ахәрашәа.

– Уа ради-и-и, ахәрашәа гәыжьжьагоуп! – дналагон иара, иҳәон уи ихаҭа деихырҳаны дкажьызшәа, ибжьы гәаӄгәаӄуа. Саргьы ицырӷызуа сҿынасхон, зынгьы иааимыздалон. Шьоудыд хәычҩы дтәаны, игәы хыҭхыҭуа даҳзыпшын, уи ашәа гәаӄрак ишахылтцыз гәҩарас иӄатцаны дазыӡырҩуан. Пыҭрак даныҩеидас, иаб иааимданы апа аацәыригон. Ахьы саркьал иахылтцызшәа аҷкәын ӄата ибжьы-пшқа ҵарыхәтцәаӡа, иҭатцәахыз хьаак иахылтцуазшәа ихьу-хьууа аҿыҩанахон. Еицаҳҳәон ҳахҩыкгьы даара ҳӷьазкаанӡа.

– Зауръан, дад, цьашьахәыс иумкын, сара ахәраашәа мацара ахьалсхыз. Ҳапсадгьыл бзиахә агәхьаагара иарҳаз аҳәаццышә ала ихәуп ҳгәы мыждақәа, ари ҳабацәа рашәа ада акы иазыжьжьом! – иҳәон Абыхәба хатцак, ашәаҳәара ҳанаӄәытцлак.

Атцх акыр иганы, ҳаҩныӄа санаадәықәлоз, агәашә саатыганы:

– Зауръан, Зауръан, сарӷьажәҩа! – даацәажәон иара, уи ҩынтә-хынтә ишсеиҳәахьазгьы агәхьаа мкыкәа. – Сара Аҧсныӄа сдәықәымлар уаҳа исзычҳауам, сҭаацәа сыманы сызцар – ахазына. Ус акәымкәа, схала ацара сықәшәар, абысгьы иашьасгьы уимазааит ани Шьоудыд хәычҩы. Ауаҩ шьа улазар, нап игумыжьын, дааудкыл, аҭынхадара инумырпшын, суҳәоит, уи даныҩеидаслак Аҧсныӄа сышьҭа дхылартә иӄатца!..

Абас амыҭҳагәыс анцәыригалак, иааҳхашҭуан атцх шеиҩнашахьаз, иаҳхашҭуан ҳаипцыртцраны ҳшыӄаз. Зтцыхәа пымтцәаӡоз ҳагәтыхақәа еибыҳәауа, ҳгәеигәеиуа адәқәа ҳашрықәыз, егьарааны иӄьаӄьаӡа иҳаршахьан.

* * *

Хымз инареиҳаны итцхьазар ӄаларын ҳаҳәшьа хатца дцеижьтеи, ҳахәпҳа Алоу-иҧа Шьардын иа-

аҳаиҳәалоз ада, лхабарк ҳаздыруамызт. Ус ҽнак Езмыднтәи иҳауит лысалам шәҟәы. Ларгьы аӡәы илзиҩызар акәхап, ҳаргьы уи иапҳхьоз, ҳгәыла асаӡ-аԥсуа Мзауҷ Абыхәба ида, ҳааигәасигәа уаҩ дыҟамызт. Уи, хәылбыҽхак дааин, аҭаацәа дааҳалатәан, даҳзапхьеит: «Хьаас сҟашәымҵан сара, уаҳа назҭахым аԥсҭазаара бзиахә сымоуп, шәара шәыгәхьаагара ада, сзынхьаауа даҽак сымаӡам, зегь шәеиҳагьы сгәы дыцҳаланы дыҟоуп саҳәшьа Қәына. Ибыхьзеи, Қәына, баҳәшьа дыбхашҭӡама? Иҟалозар, аанҿасра бааи, арахь сара сышҟа, сгәы быртынчып, баргьы маҷк иадамзаргьы бнапшы-аԥшып!..» Абас иааркьаҿны инҵәон аҭаацәа ҳгәы зырҟәандаз уи асалам.

Шьыбжьонк ҳгәашә иаадгылеит х-ҽык зцаҳәаз фаетонк. Уи иааҭытцны аҩныҟа рҿаархеит, еиқәатцәа маҭәала еилаҳәаз, ҿаршәла зхы-зҿы ҭаҳәҳәаз ҩыцьа аҳәсақәа.

– Ҳара, шәара шәызӡгаб – аҳкәажә Зулиа-ҳаным лматцуцәа ҳауп! – рҳәеит дара. – Уи ҳалашара бзиахә лоуп ҳаазышьҭызгьы, ҳаигәырҕьаны ишәаҳҳәарц ҳҭахуп, шәызӡгаб, Аллаҳҭаала имч ала, дыбзиахәха дшыҟоу, атцыс хшытцәҟьагьы шлыгым, цәашьыда, цәымзада аҳҭны зегьы лырлашоит, амала, зхатцкы ҳцаша лара, шәымбара хьаас ишьҭылхит, лылахь даара еиқәнатцоит, шәыгәхьаалгоит! «Иҟалозар, саҳәшьа, сыԥсыҩҭкаара Қәына жәамш раҟара аанҿасра дысзаашәышьҭ!» – абас шәзаалыцҳауеит аҳкәажә Зулиа-ҳаным.

Усҟан афатонхьча иааигеит чыҟьмацьа пшӡак:

– Абарҭгьы шәыдышәкыл, шәызӡгаб лҳамҭақәа роуп! – рҳәахит аҳәсақәа.

Аҭаацәа зегьы иааура ҳзымдыруа ҳааилахеит зназы. Ҳаӡгаб лхабар ахьҳаҳаз, ҳәара аҭахума, ҳаргәырҕьеит, лара лхаҭа афаетон даақәтцны ҳашҭа даақәлазшәа ҳҟалеит. Қәына лхаҭа лакәын, саҳәшьа дыгәхьаазгоит, уахык иадамзаргьы дсымбар схәарҭам,

сдәықәышәтца, иҟаларызеи ҳәа дгьатҵәыгьатҵәуа дҳадхалеит. Ҳаргьы лаҳәшьа дылбап, нас, илыхьрызеи ҳҳәан, дааилаҳәаны афаетон днақәҳартәеит. Усҟан, акгьы зқәымыз саҳәшьа, ларгьы, лҭаацәа зегьы ҳзынгьы мҩа мыжда дықәлозаарын, аха уи здыруадаз!

Ицеит ҩымчыбжьа, ицеит мызкгьы... лхабарк ҟамлаӡеит сасра ицаз саҳәшьа. Ари хьаас иҟаҳтцеит зегьы. Хәылбыеҿхала аҭаацәа ҳанааилатәоз, сан:

– Сыӡҕабцәа ҩыцьа усгьы иӡхьан, ииaнхазгьы иакәым ак лыхьзаргьы шәыздыруам, хҩык ахацәа ара шәеиқәбеиқәыпсы шәтәоуп! – дныӡбауа ахәыштаара дааеҳәатәалон.

Саб илаба аакыдхны аҳҭныҟа, ихәпҳа иахь дцеит, Қәына лхабарк цьара исзеилкаауазар ҳәа. Алоу-ипа Шьардын даатцҟьан, еиуацәазтәыз акыкахшгьы агәхьаа мкыкәа, саб алажә еипш диацәҳаит.

– Иузеилымкаац, уара рыцҳа, анасып ду шугәыдҳалаз! Абри ами изырҳәо, «аныха иашьцылацәаз нацәкьысла дагәҭасуан!» ҳәа. Адунеи амаа зку маҳәыс думоуп, нас иарбану уара узыцәшәо? Уӡҕабцәа абнатоура итцахама, амшын газга иххалама, ма асакара цәҳәыра иқәхама? Урҭ Езмыд амармалташь ханқәа руак аҿы аамҭа қьафла ирхыргоит, шәҩык аматцуцәа рҿы иҭшәарызеи ҳәа игылоуп. Уа уахгьы-еынгьы қьафуроуп, убри аҟнытә, амши атцхи реикәшара аӡәгьы игәеиҭаӡом. Нас, Қәына лыҿҳәаара дахыпазар, уамас иҟалазеи умҳәои, есымша аеыргәаҟра иашьцылоу уара сыбзыцәашьа? Уи атцкыс, есышьыжьымҭан уҿи унапи ӡәӡәаны Анцәа, ҟаҳ, Анцәа иӡбахә уажәшьҭа зынӡаскгьы иуҿоумыршәан, Аллаҳҭаала ду илпха игымхарц, Селым-пашьа иҭаацәа жәпаҩи иареи ныҳәала! Ееҳ, анаҵьалбеит, дзакәытә гәыҭбаауезеи уи ҳамаҳә! Ҳамаҳә анысҳәа, уареи сареи ҳакәым, аублаа жәлары зегьы ҳцьамагьар, ҳгәыгырҭа! Уаскьаны урыхәапшишь, саҳкәажә ҳамҭас илзааиҭикәаз: аа,

џьамтәылатәи ауарҳал хәбабақәа, ари ацыҕцәа хамы, арҭ ахьтәы лымҳарыӷқәа, араӡынтә напхатцақәа!.. Уца аӷныҟа, угәы рҭынчны, рацәак мыртцыкәа Селым-цашьа ситәааранысыҟоуп, санаауа аӡҕаб сара даазгоит, улцәымшәан! Амала, уҷкәынцәа ирдыруазааит, уи ҳҭынха ду схы дархәан арра ишацәынсырхаз!..

Уаҳа еилкаа имамкәа аӷныҟа дхынҳәит саб.

* * *

Алоу-ипа Шьардын затцәык имӡарыз, иаҳагьы далаҽырбон Селым-цашьа дахьизааигәахаз. Ииашатцәҟьаны, уи заманала ихы иаирхәон: џьоук ршәаны иара иааиҭахыз жәа ахымҳәаакәа иаладирҟатцон, даҽаџьоукыхгьы, џьара илпхак ҳаундаз ҳәа, инапкырҭа рибамҭо ишьҭеибатца ишьҭалартә дныҟәон. Уи еипш аҟазшьа тцызгаз акыр узиаҳәо дыҟоума, иара итәы дыкәлан дцалароуп. Ари, ҳахәпҳа дызкыдлаз ахаларҭа актәи амардуан акәзаарын. Селым-цашьа ихы дархәан, хәычы-хәычла зегь рыбла дхымҳаларҭә еипш, иҽырмашьцаны, наҟ Сҭампылҟа зегь зымпытцакыз иаҳҭныҟа анхара даҿызаарын, насгьы иара рцашьа иатцкысгьы дышьҭыпраазарцгьы дыҟазаарын. Ҳацьы Кьарантыхә ихьӡ иаҳа-иаҳа ашәшьы ахацо ианалага нахыс, аублаақәа рыхьӡала апхьа ажәа зтәыз Алоу-ипа Шьардын иакәын. Аха егьа умҳәан, мал дук импытцакымызт, вали Селым-цашьа иеипш ҳәынтҟарра мчыкгьы имамызт, хьызлапшалагьы деицырдыруа дыҟамызт. Амҳацьыр хтцәа-хыпсаа дызлахаларызыз, нас аҳәынтҟарра ахы ахьеиларсыз аҳаракырахь?

Уи ипшааит Кавказнтәи иаагаз, хаха акәымкәа, инартцәи-аартцәины уахь иаҿагалаз мӷахәастак. Уи дагьанылеит Алоу-ипа Шьардын иҽырхатцаны. Ҳаныӡхытцыз ашықәс азыҳәан уи днанагеит асулҭан иан лынхарҭа аҳҭынраҿы. Ишуасҳәахьоу еипш, лара

дедыгьа дыԥхан, ихы лирдырит, ҳарҭ аублаа мҳаҵьырқәа ҳаарыцҳалшьартә еиԥшгьы лацәажәашьа дақәшәеит. Лара даалԥхьеит лажәа иахымԥоз вали Селым-ԥашьа, даргәыбзыҕны инапы ҳанылҵеит, Осман-Кои ҳәа ҳазқәынхаз адгьылгьы уи аҳкәажә лыбзоурала ауп ишҳауз.

Зныкҟьара ари еиԥш аманшәала аниԥаҳала, игәы шьҭнахит амҳаҵьыр аамсҭа, амрахәага еиԥш иааизкылԥхеит гәыҕрақәакгьы ԥхьаҟазы. Иагьақәикит, рацәак џьабаа адымбалакәа, уанӡа дхазгалаз амꙩахәасҭа даанытцны, итцегьы иҭбаау мꙩакы даныларц, иауаны иҟалозар, асулҭан-аҳкәажәгьы дналаꙩсырц.

Алоу-иԥа Шьардын, хаҭала макьана дшалахәымызгьы, гәынхәтцысҭала даҵәымꙩашьартә еиликаауан, еилабаахьаз асулҭан иҳәынҭқарра ахадара ахьеиларсыз аҳҭынраҿы, адәныҟала иблахкыгаз аԥшӡарақәеи аҿаԥсшәеи ишрытцахꙩаз: агьангьашра, аитцашьыцра, агәреибамгара, аԥсахра, аҭыԥ ҳаракқәа рышҟа анеиразы аус еитцаҟәаҟәарақәа. Гәаҕшақә наҟ-ааҟ еинышәарыда амчқәа еиҿазыкшоз аҳәынҭқарра аматцуцәа ирҭахын агәаҕьра змаз, матцурак аанкылара азыҳәа зан гәакьатцәҟьа илмеигӡоз, абџьар еиԥш, дахьурхалак иҭҟьоз, аха адәныҟала аиꙩызареи, ауареи-аҭахреи ныха ԥшьак еиԥш иԥхьаӡозшәа зынзырԥшуаз ауаꙩы. Селым-ԥашьа ауаа рыграԥшраҟны аԥышәа ҕәҕәа змаз, абарҭ реиԥш аҟазшьақәа имоуп ҳәа диԥхьаӡеит Алоу-иԥа Шьардын, уи акәын иааигәара дыргылангьы дызимаз. Аха цынтцаҭарс бзиа змаз амҳаҵьыр аамсҭа ибон, асулҭан иаҳҭынраҿы ахаларақәеи албааҟьарақәеи иҟалоз тцатцҕәыс ирымаз: еизгәышуаз џьоукы ацәгьа рыбжьаҳәара шымариаз; еинааларц иҟазгьы салтцас реиҟәытҳара шауаз; абарҭ зегьы зықәманшәалахоз иакәӡан Селым-ԥашьа дныԥхьаҳәаны ивсра зылшозгьы.

Алоу-ипҵа Шьардын, нхарантцырала хар имамкәа иҽеанааибиҭа, лассы-лассы Сҭампылӄа анабжьыcра хҭеикит. Иӄан мызла уахь данаанхозгьы. Уи аедыгь ҭыпҳа асулҭан-аҳкәажә, макьанагьы зыпшӡара еицамкыцыз, дналыдтәалан, лмаршәа кны кавказтәи лафқәак налеиҳәауан, ма џьоук рцәажәашьа ӄатцауа, дирччауан. Уажәшьҭа иаамҭоуп анигәахә, аҳкәажә лапҳьа иааиргылт ипҳәыси иаҳәшьа пшӡа Шьандеи. Гәырҕьарыла ами зны-зынла рыцҳарақәакгьы рхы шыркуа. Абри аҽены инаркны асулҭан иаҳҭынраҿы чарак, хәмаррак, ма дкылара дук аныӄалоз, аҭацеи анхәыпҳаи уа иӄазар акәын. Ашьха ҭыпҳа Шьанда абас иаалырӄьаны асулҭан иаҳҭынраҿы лцәыртҵра иаргачамкыз рацәаҩхеит, уи лыпшӡара ихнаҩеит ууанӡа икыдшеишеилоз аетцәақәа жәпакы. Аҳкәажә рапҳьа данылба, ицьалшьеит апҳәызба лыпшреилсахьеи, леинаалашьеи. Алоу-ипҵа Шьардын иахь днаҳәын, – излаулшазеи, уара сашьа, иахьа уажәраанӡа абри илеипшыз ахазына лытцәахра ҳәа, гәыбҕан наилҭеит. Нас, апҳәызба лнапы ӄәымшәышәқәа кны даалыдылхалан, акырӡа иапсаз алмас гәлатца ҳамҭас иланалшьеит, ажәа ӄәандала даргәыбзыҕны, «Кавказ цагьа алмас пҵцәаха» ҳәа ахьӡгьы налылҭеит. Иҳәатәуп, лара Шьанда, иблахкыгаз лыпшӡара адагьы, агәеилгара ӄаимаҭ шлымаз: иахьаҭахыз дыпхашьапхатцо, аҽынкылашьагьы дақәшәон, иахьаҭахызгьы деиҿамсын. Урҭ зегьы еилызкааз асулҭан иан, длыдлыпхьалеит ашьхаҭыпҳа, дагьақәиҭылтәит уи лассы-лассы аҳҭныӄа дааиларц. Аҳкәажә пшак налҿалырсырц абаҳчара данныцалозгьы, иара ус агәҿыҕьра алалхылгарц кыдыршәылак ақәтцара данаҿызгьы, Шьанда лааигәара дыӄазар акәын. Ашьха ҭыпҳа зны-зынлагьы аҳкәажә лзы ихаакәакәараӡа иаацәырылгон аублаа рашәақәа.

Усӄан аҳра зуаз асулҭан Абдул-Азиз, иахгара еитцазӄәаӄәаз аҩнутцӄатәи иаҕацәа: «Осман ҿыцаа» еила-

цыххаа данрылга, аибашьрақәа еихсыӷь шрымамызгьы, ақьафура мацара иҿеиҭеит. Знарцәымҩа иқәлахьаз иаб иеипш, иахьахәлааӡа ашәҟәыпхьареи ма илабжьаҩцәа идыртәаланы апсабараҿы иҟалоинылақәо иаапымҵәаӡакәа рылацәажәареи дырҿымызт ҿыц ари атәыла иахагылаз анапхгаҩы. Ҳаи, ишпеиҭахыз уажәы, аҳәынтҟарра аус хьанҭарақәа зегьы авизир ду ижәҩахыр илықәыжьны, иара аҳәса пшӡақәа қьаф рылуаауа, арбаӷьқәа реиқәырпареи, ашәарыцарақәеи, аҽырыҩреи рыда уаҳа ус имамкәаны дыҟазарц!

Имазкуадаз, мшәан, иара ишиҭахыз убас мацара дааиуан. Ҽнак, Аравиатәи изааргаз иҽеиқәа цыҩцыҩ кыраамҭа иқәрыҩуа адәқәа дышрықәыз, дааҽыжәтцын, ашәшьыраҿы абақьмаз днаҿыхәо днатәеит. Даараӡа зыгәра игоз аӡәы, дааидгылан, илымҳа дынҭахәытхәыҭит:

«Уанду аедыгьа ҭыпҳа лхан аҿы ицәыртцит, зеипш ааигәа Ҭырқәтәыла жәҩан аҿы икыдымлац иатцәак! Иаарласны уналыхәапшыр цәгьамызт уи ашьхарыуа ҭыпҳа еиҭаҳәатә!»

Уиакәхеит, зегьы зымчу – зегь изымариоуп! Асулҭан ахпатәи ипҳәыс лакәхеит аублаа ҭыпҳа Шьанда.

Пхыӡны ибар ихаимҭцашаз лабҿаба изыҟалеит Алоу-ипа Шьардын. Адунеи азбжак зымпытцакыз асулҭан ду иабхәында аагылашьас имазеи қыҭа кҿахак аҿы. Насгьы, аус анагӡаразы ишпхоу нап арктәым. Дук мыртцыкәа Осман-Кои имаз анхара ақьаҳиа днахаргыланы, ичкәынзаҭцә усгьы Таҳир хәычы дицтцаны уахь дигахьан, ипҳәыси, аӡәыкҩыцьак игәатцәа иадҳәалаз иҭахцәа гәакьақәакгьы аашьҭыхны, нхара диасит Сҭампылҟа.

Абдул-Азиз ҿыц иднагалаз ипҳәыспшӡа убри аҟара игәы хылхит, шьаҿак дзылпыртцуамызт. Лҿы иааҭшәалак ҟаитцон, акы деигӡомызт. Ҿыц пҳәыс

даазгаз, зны-зынла абас ргәы цсысцәахоит, дад, Шәарах. «Уара, сашьазатцә итцегь хлапшра иутандаз» ҳәа Шьанда дыхәмаруашәа лхатца инаиалҳәаз азхеит, афицар чын, ауалафахәы ду нацтцаны Алоу-ипа Шьардын изпыртцәеит.

Абас, иимбарыз бауа дааиуан аублаа мҳацьыр. Авизир ду ихатәа аҳтныуаа даарылагылан дырзапхьеит асултан ириде, зымчала Алоу-ипа Шьардын афицар чын иауз. Мыцхәы ииашацәаз аублаагәышьақәа дабарылтци уҳәарауазеи абри иеипш ауаѡы гызмал, ауаѡы хпара? Алоу-ипа Шьардын згьы иахьырбартаз шыҟоу даасқьан, изнапык – илахь, – егьи – игәышпы инадкылауа, ҿааитит:

– Исанашәшьаз агәрагара ду сеапсастәырц стахуп, азин сымазааит аибашьра ацара!

– Иҟаутцо ҿырпшыгоуп! Иара убас уҳәап ҳәа ҳақәгәыгуан ҳаргьы! – атак ҟаитцеит авизир ду.

Итахы-итахым уаҳа даеа мѡак имамызт Алоуипа Шьардын. Абас иаалырҟьаны аҳаракырахь ихалара иаҳәшьа лцәа-лжьы ахаара ихнахыз ишибзоураз изеилымкаауа дгаӡамызт. Уи нтцыра дук шамоуазгьы идыруан, избанда, Абдул-Азиз мыжда ибзиабара цьарак шьақәхашьа амаӡамызт, аѡарӡ еипш иаахышхытцәаны, иаразнакгьы итыкәкәа ицон. Дзыцәшәаша иагьреицәан аҳтны ахәытцаҟәыкыра иаршыз абызҳәацәа иара изыҳәа идәықәыртцашаз аҳҿақәа ирхьыкәкәоз ашҳам. «Ари аублаа аамстә хатәлагьы иапсаз уаѡызаап» рҳәартә еипш, цьара тцатцгәык пшаатәын: уи арра дцеит. Усҟан Балкан атыркәцәеи аурысқәеи реибашьра иаҿын. Алоуипа Шьардын аибашьра мцабз дагьналагылеит, аурыс ры жәыло рҿаархан, атыркәцәа лыкәцаны, ахьыӡ сгәалашәом умбои уажәы, қалақь ҭәҭәартак рымпытцаркит. Ар рнапхгаѡцәа рацәак хыпҿыгас ирзыҟамлартә еипш иаарласны излеитархәарызеи абри иҟалаз Стампылҟа? Уаҳәа тгәыцәаа ага игәы-

длара иаҳа имариоуп, абри еипш ажәабжь хырзаман уманы асулҭан иапхьа уаагылар аҭкыс. Ажәа аҟнытә баша ирҳәоит, ацҳаражәҳәаҩ дкым, дшьым ҳәа, еибгала уи аҳҭны дыздәылтцуамызт аӡәгьы... Абри шеимдырххоз, аӡәы дааигәалашәеит Алоу-ипа Шьардын. Рыпсы ҿихыр ҟамлои асулҭан ихаҭаҭцәҟьа иабхәында! Иааипхьан иарҳәеит, макьана аибашьра мца иаламлацыз афицар. Дымцаргьы ҟамло, даагыларгьы амуа, дҿазза ацәҟьа дакит Алоу-ипа Шьардын. Ара саагыларгьы еибашьроуп, џьара сцәытцадырҟабыр аҭкыс, исыхьлакгьы сыхьааит, – иҳәан, иҽы даасны ҽырххыла ддәықәлеит. Аха, Сҭампыл, данкылс, дышиашаз асулҭан ихан ахь дымнеикәа, каҳуажәырҭак аҿы иҽаапхьеикит. Дзықәгәыгуаз ҭахык ила иаҳәшьа длыпхьеит. Урҭ еидтәаланы еицәажәеит, Шьанда ишеиҿылкааз адырра уадаҩуп, лашьа ихаҭыпаны асулҭан иахь даҽаӡә днальшьҭит, иагьизеиҭеиҳәеит Балкан иҟалаз арыцҳара. АбдулАзиз дхагахеит, дҿаҳәатәхеит. Игәагьны адырра еиқәатцәа иман уахь иҩналазгьы, ашьаҟәада илҩыруа ауп ахан дышдәылыргаз. Убри инашьҭарххны, ипатцақәа днарыха-аарыхо, ауарҳал ахәбаба дылагыланы асулҭан иахь дныҩналеит Алоу-ипа Шьардын. Зны, дидышшылоит иҟалаз арыцҳара игәы ишалсыз ала, нас ажәа гәыжькьжьагақәа шиҳәоз, ашьшьыҳәа диасуеит асулҭан игәы ихазыршҭышаз ажәабжьқәа рышҟа. Еитцашьыцрыла згәы еиҟәыҷҷоз аҳҭныуаа аӡәырҩы, уажәымзар-уажәы идәылыргоит ҳәа ипшын хызхагылаӡамыз ашьхарыуа аамсҭа ихәамц. Аха баша ргәы иажьеит, адунеи азбжак зымпытцакыз адгьыл аҿы Аллаҳҭаала изаӡәу, иабхәында диваргыланы, дҿапха-ҿаччо азал ду дааҩналеит, агәыркьҳәа инышьамхнышлаз аҳҭныуаа усгьы нарылеиҳәеит:

– Абри еипш аибашьра хьанҭа деибганы дахьалтцыз азыҳәа, Алоу-ипа Шьардын гәымшәа, ианашьазааит ихатцара иақәнагахаша аҳамҭа!

Ари еипш агәыҭбаара асулҭан идрымбалацызт, иаргачамкыз рацәаҩхеит. Уажәраанӡа Алоу-ипа Шьардын «ҟьала-ԥала», «иаалырҟьаны аӡы ихана-галаз» ҳәа ишишьҭаз, ицәшәо иалагеит. Азаптиеқәа рминистр даақәгьежьын, шькылкҩыс дааидикылеит.

Ари ажәабжь иуасзҳәаз, дад Шәарах, аҵабыргреи амцреи салалом, иара убасоуп аублаақәа ҳҟынӡа ишааҩыз. Кыраамҭагьы цәажәатәыс иҟан Алоу-ипа Шьардын дахытцны Сҭампылҟа ицара. «Аллаҳ иҵьшьоуп, наҟ даҳԥыртцит, издыруада, уажәшьҭа ҳуалқәа иаҳа ихыдахар?» – рҳәон цьоукы. «Ахыдахара акәым, ҩынтә ирызҳараны иҟоуп ҳуалқәа, ақьаҳиа ԥсымҭә ихәҭагьы наҳзацлоит, ижәдыруаз!» – нараҭаркуан егьырҭ. «Алоу-ипа Шьардын иаармарианы дхалацәеит, иара убастцәҟьа лассы дылбааҟьар ҳәа сшәоит!» – налаитцон даеаӡәы. «Уара шәарҭ хәыцырҭа шәымаӡам, ҳарҭ аублаақәа иҳаиуаз аӡәы аҳәынҭқарра ахадараҿы дгылазар, аитцашьыцра мыжда жәынгьы-ҿангьы иҳазкамыжьит акәымзар, ҳаигәырҕьар ахәҭамыз! Ҳандыртцәо иалагар, ҳхы еиҭаҳамҳәои ҳизнеины!» – иамаркуан иаанхаз цьоукы. «Баша шәгәы шәыргәыҕуеит, уахь ихалаз, шамахамзар, ишьҭахьҟа дхьаԥшуам, ҳгәеиҭарангьы дыҟаӡам, ҳшыжәлару зегьы ҳиқәымӡааит! Убриоуп шәзыҳәалаша!» – агәҿеаныӡаара аԥшьыргон даеацьоукыхгьы.

Ҳара ҳаб Ҳамырза ихәԥҳа лассы-лассы ибла дахьамбоз дыгәхьааигон, дахьыҟоу цьара машәырк ихьырҳәагьы дицәшәон… Хәҭаала сара, саб иахьиаҳауаз аҳәара сҭахымызт акәымзар, Алоу-ипа Шьардын ҳабла дамбо дахьынаскьаз сеигәырҕьон, сынцәазма, иабаздыргәышьоз ахырзаман ҳаԥхьаҟа ишышьҭаз.

* * *

Шьыжьымҭанла – аублаа бызшәа аҵара, шьыбжьышьҭахь инаркны – зхы икыз ажәабжь анагӡара,

аханатә абас ҳалагеит сызҭаз апшәмеи сареи аусеицура, аха рацәак мыртцыкәа еилагеит уи. Избанда, Заурҟан еиҳарак ажәабжьҳәара иҽеиҭеит, шьыжьы, шьыбжьон, хәылбыҽха, ианааиҭаххоз иаацәыригон.

Иахьа иаасзыманшәалахан, шьыжьы инаркны аублаа бызшәа аҵара напасыркит, сапхьа дтәоуп здаҟам артцаҩы. Санааи аҽны сназлагаз аублаа жәар хәыҵы, маҷ-маҷ ахарҭәаара саҿуп. Иаци жәаци аигәыцхәратә терминқәа аныстцон, иахьа – аҩнымаҭәақәа, ачыс маҭәахәқәа, анырхага маҭәахәқәа рыхьыӡқәа. Сара сгәы ишаанагоз акәымкәа, иаҳа ирацәаны избо салагеит, арҭ атерминқәа рҿы, аҩада-мраҭашәарахьтәи кавказтәи абызшәақәа еицырзеипшу ашьагәыҭқәа…

Иахьа рацәак гәаҳәара имамкәа дызбеит Заурҟан, дгәамтцхамтцуеит, амтцтцәҟьа иқәтәар изычҳауам, аҭаҭын дахоит, деиҭахоит, ацәажәара ицәыхьанҭоушәа ауп дшыҟоу, аҭакқәа иситҵо кьаҿ-кьаҿуп. Иҿапшыларагьы кыр еицакуп; иблақәа хәашьуп, иблакытца аҵшәаарақәа иаҳа иҭыгьагьоуп, ижакьа ӡыш иаҳа ихьанҭахазшәа, ицламҳәа хьнаҳәошәа збоит…

Шьыбжьхьа анаҳфоз, изыхҟьаз акгьы ыҟаӡамкәа, Бирам диацәҳаит, ихәгьы днацкласҩацкласны дҩагылт. Шьыбжьонла ипсы ааиҭеикырц днықәиалон, убригьы ныбжьажьны, амӡырха ҭшәараҿы алеиҩеира хҭеикит. «Афуҟаражә! Амри!» – днеизаҕьит Бирам, агәашә ахь дышнеиуаз аниба, аха уи акгьы имаҳаӡазшәа ҟатцаны, ҳхәы знаҳфалаз ачанахқәа ырхәархәаруа ахшьыра дынҭалеит, аҩныҟа ихы рханы.

Заурҟан макьана алеиҩеира даҿын. Нас даақәтцәиаан, дахьтәалац ашәшьыраҿы днатәеит. Издыруада, иахьа ҳаидтәалара аҭахымзар ҳәа слакҩакуа сышгылаз:

– Уааи, дад Шәарах, ҳус ҳалагап! – ҿааиҭит аҭаҳмада, сара сахь инапы ааҟьаны. Сеааиқәыршәаны

снаидтәалахт. Иаха иажәабжь ахьынирҵәазгьы неигәаласыршәеит. Аха лассаамҭа аҵәажәара дзаламгеит, акыҷҷыра ҭҵаулақәа зылдаз илахь ҳаракы уажәы-уажәы инапсыргәыҭҷа нықәишьуан, ииҳәаран игәы иҭаз ҵьарак еизирҵәарц иҭахызшәа.

Даналагагьы, абжьаапны еипш, иажәабжьқәа сиужетк еиднакыломызт, еипшьырак рымамкәа ипытҵәтҵәа-пытҵәтҵәан. Игәалашәара уаҳа алнамыршозу, ма иара зҳәара иҭахымыз бжьаижьырц даҿызу, аҳәара уадаҩуп. Ажәакала, уи ҩнутҟала акы даргәамҭцуан. Иҟалап, Бирамгьы аҟәнамга зиаахаз уи азы акәзар.

Аха уеизгьы, пытҷытк аныстцеит.

Уи исеиҳәон, аублаақәа рдин хада Саҳаҭқьери Осман-Кои даныкәтц, ирзаарышьҭыз амула дшаҭырқәаз, Орҳан шихьӡыз, зназыҳәа ажәлар дышрылатцәаз, Аллаҳҭаала диматцуҩытцәҟьоуп рҳәо аҟынӡа ихы шыдирбаз, аха нас хәычҷы-хәычла, маанала иара итәы анагӡара дшалагаз. Ачара ма апсыжра, жәытәнатә аахыс аублаақәа шашьцылаз акәымкәа, амсылман пҟарақәа рыла инармыгӡар шыҟамлоз. Ажәлар аҵьаамахьы дрыпхьан – «Аллаҳҭаала есқьынагьы иаҳауеит гәыҭыгьгьаала иҵаныҳәо ибжьы!» ҳәа, азқьыр* аҳәашьа шидыртҵаз. Асаби данилак, амула Орҳан изымтҵаакәа ахьӡ ирҭар шыҟамлоз, аҳәсақәа аҿаршә рҿаршәымкәа адәныҟа аҵәыртҵра ишақәитҭымыз, аҵьаамахьы имнеиз ҵьазие шидыршәоз, ашьхарыуа-мҳацьырқәа зҭалоз аҵьаамақәа рҿапхьа аҽхарпарҭақәа шарсыз, уа рыбҵьарқәа кнамҳакәа аҵьаама аҭалара ишақәитҭымыз…

Саҳаҭқьери ихьӡ аниҳәоз, Зауpҟан ицәа дҭаӡызон, убасҟак дицәымгын. Иара усгьы, амулацәа, аҵьаама, амсылман дин иадҳәалаз егьырҭ апҟарақәа ртәы иауазар наҟ дрывсуан акәымзар, игәы иаҭахны дрылацәажәомызт, цқьа еилкаангьы имамызт.

---

*Азқьыр – (ҭыркә.) амсылмантә гимн.

– Урҭ аӡәгьы игәра згаӡом, Аллаҳҭаала ихьӡала, цәыкәбарк апхӡы камҭәаӡакәа қьафла рхы ныҟәыргоит! Еи, дад Шәарах, аныҳәара аӡәыр акринаҭозар, саб Ҳамырза иаҟара иматанеихьадаз, аха акыр ихәама, иҵыхәтәа ахькылсыз убоит! – абасгьы неиҳәеит аҭаҳмада, ихы ларҟәны, иапхьа ак ицәкашәазшәа дышьҭапшуа.

Цыҭраамҭак деиқәбеиқәыпс дтәан, нас даасыхәапшын, – шәарҭ апсуаа «зашхәа уҭоу иашәа ҳәа» – шәҳәалоит, аублаа мҳаҵырқәа ҳзы мацара ауп ҳәа сыҟоуп изапҵышәҭца! – дналагеит иара. Аха инеипынкыланы акәымкәа, дналас-ааласуа, аублаақәа ҿыц иахьаанагаз рыбзазара шыхьанҭаз дналацәажәеит. Уи иҳәеит, араҟа адгьыл, Аублаатәыла аасҭа иаҳа ишыпсыдаз, аха абаҵь иақәыз шыҳаракыз, апхын ашоура шҕьыз, аӡын атцаа ишарҕьеҩуаз, убри иахҟьаны рыкәшамыкәша инхоз аҭырқә нхацәа реипш, аҩнқәа уацла ирымшьыхыр шыҟамлоз, Аублаатәыла ус уацла ашьыхра шыпхашьараз, аҳәырҭақәа ахьыҟамыз азыҳәан, дара зышьцылаз апсаса шырзанымҵаз, аӡын абна ахьыхараз аҟнытә, амҿаагара шрылымшоз, уи аҭыпантәи ма ауац, ма ачаз шырбылуаз, аӡиасқәа шмачыз, аӡлагаракәа рзыҳәа цьамыҕәа шырбауаз…

– Абас, дад Шәарах, ҳабзазараҟны ҳазланагалаз рпышәа ҳхы иаҳмырхәар ҟамлеит, – иҳәеит Заурҟан. – Аха аҭырқә нхацәагьы ҳарҭ амҳаҵырқәа иаҳҿыртцааз маҷӡам! Иаҳҳәап, ашәырбаҳча ааӡара, аҵыкәреилатцара, ауардынҟатцара уҳәа зегь уажәы исгәалашәом.

Нас акыр игәы иаланы далацәажәеит, ари адгьыл аҿы аӡахәа шанаалоз, аублаақәагьы имачымкәа ишеиҭарҳаз, аха ажь қьышьмышь мацарамзар, арыжәтә алырхыр шыҟамло, арыжәтә здырбалаз дызлоу ақыҭа дшалырцоз…

– Аҩы имамкәа аублаа дызбахьадаз, уи апхьа иргылоз ичеицьыка акәын! Атцла аӡахәа шаҟәну еипш,

аҩгьы аублаа ипсҭазаара иузаҟәымхуа иадҳәалан, – даҿын Заурҟан Золак. – Ахшара данилак, дпазар – цамш, дыпҳазар – пҳамш ҳәа иныҳәа-ныпхьаны аныҳәаҿақәа шьҭырхуан. Ҩыда ачара збахьадаз, ҩыда асас идтәалахьадаз! Ауаҩы даныпслакгьы, ухраҭ бзиахааит ҳәа ҵәыцак изхырҭәалон…

Ауаҩыжә ицәа иҭамӡаша убахьоу! Урҭ зегь наҟ иаххаҳарштҭит. Ихоутҵару, дад Шәарах, абыржәы абтәыҩа цаҭхьк, ҩы пхеипхеила ихыхәхәо иааган иаасуркыр, ус ӡышхәас снаҿыхәап акәымзар, иара ахаҭа агьама шысхаштҭыз еипш, аныҳәашьагьы схаштҭит!

Аҩгьы – ҿатцахәуп, ауаҩы игәы анамыҳәо, игәы абӷажә ықәнахуеит, деихыккеитцыкка дҟанатцоит! Ауаҩи ауаҩи еизааигәанатәуеит! Уи иацу аныҳәаҿа еинаалагьы зыпсоузеи! Исгәалашәоит, саншьа еиҳабы убриаҟара еиқәыршәаны, еинааланы дныҳәон, иатцәца иҭаз аҩы ачараҳәа ашра иалагап уҳәарын! Аха иабаҟоу, дад, урҭ зегьы? Иабаҟоу? Иабаҟоу? – ашьшьыҳәа ихы лаикәаҽеит Заурҟан. Абас ҳааипцыртцит уи ахәылпаз.

* * *

Хәашак аҽны, хацәа зхылаҳәо зегьы аџьаама апхьа ҳаизеит. Ҳабџьарқәа аҽхарпарҭа инхаҳшьын, аџьаама ҳныҩналан, аламазкра ҳналагеит. Орҳан ибжьы хтцаны даҿын:

– Аллаҳҭаала ида нцәа дыҟам! Уара ҳуеихырхәоит, иҳагумыжьын улпха-угәыпха! Ҳнагала амҩа иаша ҳақәтцаны!

– Амин! Амин! – ааилдыргон арахь. Иара деиҭаналагон:

– Уи ишеит дгьыли-жәҩани! Уи ус дук аниӡбо, ҳара иаххәоит: «Уҟаз, уҳагмыз!» Уара ишақәутцаз иҟалоит зегьы!

Иҟьаҟьаӡа иаартын аџьаама ашә. Убрахь сынапшымҭаз, сылапш даатцашәеит ндәылтц игыла-

ны иаҳзыпшуаз аӡәы. Ашьхарыуаа дышҳаиуазгәы ꙩашьом, ахылпарч ихоуп, ҳқыҭа деиуазар арахь дыꙩналон, мап, араҟатәым уи, аха дызусҭадашь? Абас агәҭыха шсымаз аныҳәара ҳалгеит. Абӷьаа-ҳәа зегь рапхьа сындәылтцит, сабцьар аҟәынтцара сшаҿыз, игәастаз ауаꙩы сара сахь иҿааихеит.

– Уа, мшыбзиа, Заурҟан! – иҳәеит, ахьхьаҳәа аидыгьа бызшәала. Даасыдгылан, сааигәыдиҳәҳәалеит.

– Уанацьалбеит, уабаанагеи, Магомеҭ? – ҿаастит сара сгачамкны; сапхьа дгылан санду, уи усгьы иуасҳәаахьеит, дедыгьа ҭыпҳан, лашьа ипацәа руаӡәы.

Магомеҭ иашьцәеи иареи Езмыд иацәыхарамкәа цьара ишынхоз аҟара ҳаҳахьан, аха абрахь ҳақәнагалеижьҭеи, хаҭала дареи ҳареи ҳаибамбацызт. Иасҳәара сзымдыруа, сиеигәырӷьатцәа ҳасас сышидгылаз, саби сашьеи аакылсит, урҭгьы уаꙩы ишимбац иеигәырӷьеит, дгәыдыркылт, дхыдыркылт.

– Нас, ара ҳазгылоузеи, ҳдәықәшәымтцои аꙩныҟа, асас дахь даҳҭоуп! – наҳабжьигеит саб. Аха Магомеҭ, ажәлар аимпра иаҿыз ҳнарылипхьан:

– Шәыꙩныҟагьы снеихьеит, Насигьы дызбахьеит, уи лоуп арахь шәшыҟазгьы сазҳәаз, – цьара ихәарҭамыз акы шҳаиҳәоз мꙩашьо, илахь еиқәышьшьы дналагеит уи: – Уахатцәҟьа сышьҭахьҟа сыхнымҳәыр ауам, иҟалап ахацәа шәымацара сахьшәыниаз еигьзаргьы. Иагараан ашәацьҳәацәа шәашҭа иҭалахьан, шәгәы ҿызкаашаз апсӡы рыманы, аха иахьа сара ишәзаазгаз ажәабжь баапсеипш аублаак иꙩны инаргахьеит ҳәагьы сыҟам.

– Иҟалазеи, анацьалбеит! – неиҿытцҟьеит саб.

– Саҳәшьа дызбоит ҳәа Езмыдҟа инеиз шәызӡгаб, лымаҳә Селым-пашьа хатә пҳәысыс дааихәеит!

Сашьеи сареи хҟамақәа рымҳастақәа лҭарбагьа икны, адыхсыххәа шьҭахьҟа ҳнеиҭапеит, ҳапхьа ак тҟәацыр ҳәа ҳшәозшәа. Магомеҭ илахь еиқәышьшьы деиҭаналагеит:

– Сара уи аԥашьа маҳагьа ихан зҭагылоу абаҳча зыхьчо аҟарулцәа среиуоуп. Игәаҟҵәаҟәуаз аиҳәшьцәа, аԥенџьыр икылԥшны сгәарҭазар акәхап, зны рыбжьы сыҵәыргаӡы маӡала рхы сдырбеит. «Ҳшыҭцабгаз ҳашьцәа рлымҳаҟынӡа иҳазнаг, уара ҳҭынха ду, ухы уҭиуазаргьы! Ҳзыҟәшәатцәҟьаз еилкааны ирдыруазар, имԥсӡазар, ҳабаҩ ҭарыжьрым! Аҟьаф ԥсҭазаара ҳамоушәа раҳахьазаргьы – мцуп! Араҟа гәаҟроуп, баша лаҟьалак иаҳа ҳаҭыр аҟәуп, ҳара ҳаҵкыс. Араҟа, ҷеаҳшьырц ҳҭахызаргьы, аҿшьырҭа ҳамам!»

– Шәызнеигәышьозар, ҳаицхыраап, уанӡагьы стәарым, исылшалак жәбап! – абас ахырзаман лага илаҳамҵаижьит уи аныҳәарҭа аԥхьа. Нас, Езмыд ҳазнеины ҳҟалозар, дахьҳаҟәшәашаз ҳацәхымҟьартә инаҳаҳәаны дцеит.

Хҩык ахацәа: саб, сара, сашьа, улаԥш хаа ҳагумыжьын ҳәа Аллаҳҭаала ҳиҵаныҳәаны ҳанаадәылҵ, амацәыс зысны иҵәнарбблыз аҵла хыжәжәарахҟәа реиԥш, ахлымӡаах иҳаҳаз ҳаргачамкын, ҳхы зҟәаҳкра ҳзымдырыуа ҳгылан. «Ибашоуп аныҳәаныԥхьараҟәа ҳазҿу! Ҳара ҳзы дыҟамзаап Аллаҳҭаала! – сгәеибакра сызнымкыло ахәыцра саҿын сара. – Знымзар-зны уи шьарда зымчу аҵыхәа изԥымҵәеитеи ҳара ҳрыцҳара! Аҩа ҳкын – иԥҵәеит, аӡа ҳкын – иԥҵәеит, нас иалаҳхузеи ари аџьаамагьы?!»

Ахыбра сахьагәыдыԥшылоз сыбла ашьа хыҵәалон, саҳәшьцәа гәыҟәхаҟәа ахьыҩнахәаҿуаз Селым-ԥашьа ихан акәызшәа збон, рыҵәаабжь дәылҩуазшәа саҳауан. Ашырҳәа снеиҭаԥаны амца нацрасҵаргьы цәгьа избомызт.

Саб днаҳаԥызан, аҩныҟа ҳхынҳәит, иааӡоз иҳамагәышьазеи, раԥхьаӡа ҳиԥхьеит Сиҭ, нас егьырҭ ҳҭахцәагьы, ираҳҳәеит ҳзыҟәшәаз арыцҳара. Сан, аккаҳәа даҟәҵәыуон саҳәшьцәа рымаҭәа кҿаҵаны. Ҩыцьа аиҳәшьцәа хаҵак дрыманы Аублаатәы-

ла иҟамлацызт. Иҟаларгьы, уи хьымӡгы баапсын. Сашьеи сареи ҳхы ақәаҳтцарц ҳаӡбеит Цьунеи Қәынеи рлахьынтца. Ма ҳапсыр акәын, ма иаҳхаҳхыр акәын, ԥыцьа ахьеидгылоу ҳзымнеиуа ахьымӡг катца иаҳхапаз!

Саб избеит, имоу зегьы итиуазаргьы, Стампылынӡа дцарц, уахь нхара иаасхьаз ҳахәпҳа илымҳаҟынӡа инеигарц ҳзықәшәаз арыцҳара.

– Адунеи амаа зку атынха дҳамоуп, ҳиаԥсыр қәнагам, – ихы иргәыгуан уи, – знык илымҳа итасны ианыҟала, сыпҳацәа рынасып зрыцәгьаз итып дықәитцап. Издыруада, Алоу-ипа Шьардын дсықәымшәакәа дҟалар, иаҳәшьа асултан-пҳәыс Шьанда, уажә ҳлымбеит, ҳрыцҳалшьап!

Ҳамырза иныққәыршәны Алоу-ипа Шьардын иаҳтныҟа дцеит. Аха изхәартагәышьаз, апстазааразы изхахәлаз итцх шаӡом, ҳаб деиқәымшәеит. Алоу-ипа Шьардын Стампыл дыҟамызт, Балкан аибашьра иаҿыз ар дрылазаарын, ипҳәыс аҳкәажә лакәзар, лыҷкәын Мансоу длыманы ныҟәара Францызтәылаҟа дыҟазаарын, асултанпҳәыс Шьанда лыхшараура аамта ааигәахахьазаап, ԥымзгьы ауаа рахь дцәыртцуа дыҟамызт.

Абас саб игәыгыртақәа зегь аҳәасабаа еипш инкапсаны дхынҳәит. Ишпаауриз ҳарт аишьцәа? Еибашьра ицаз, аибашьра ныртцәаны дхынҳәааанӡа, ныҟәара ицаз, атәылақәа еимданы дгьежьааанӡа, збаԥзтәымыз апҳәыс ахшара длоуааанӡа, ҳаҳәшьцәа зташәаз аҵьаҳаным иамажьны ҳнапы еиқәыпса ҳазтәомызт, ҳхы ҳақәгәыгны амԥа ҳақәлар акәын.

Ҽнак шьыжьымтанк аԥны ҳандәылтцит Матеи сареи. Сара сцәа иалашәаны сыҟан сызхылтцыз рылабара уаҳа ишысмоуаз. Убри акәын, амԥа архәараҿы ҳнеиааанӡагьы, агәашә итытцны иҳашьтапшуа игылаз сани саби рахь уажәы-уажәы сызхьапшуаз. Сан Наси, касы еиқәатцәала лхы-лҿы тахәҳәаны,

илыгхан, дматцәыхәахәаха алабкьаҿ илкыз лыҵарҕәҕәаны дгылан. Саб, имч дазнымкылакәа агәараанда днадҳалазшәа, инапҟәа игәыҵаԥсаны, агәашә ибҕа надтҵаны даҳзыԥшуан. Ҳаҩнызатцә, ҳматцурҭа ашьыжь иҩахылтцыз алҩатцә царҭа азымԥшаакәа ласахатцас еишьылӡа ахыбраҿы иқәчын. Дук хара имгакәа, ари ахәыштҭаара уаҳа лҩа ахылымтцуа, зынӡа еихәлацәарц ишыҟаз акәзар здыруада уи змааназ?

Ҳнеиуан сашьеи сареи, закәызеи, ҿеы ҭуҕанкәа ҳрықәтәаны, ирдыд-ырмацәысуа ҳцоз џьушьома, ҳныгәнысуан, асаба жәпа ҳашькларч. Еҳ, уаҳа сҭахымызт, снапала исырҭынчыз Бзоу хлаҳәада, ашьаԥхыц ахьакуаз адгьыл аҿы иара сытцпраауа сақәтәаны сықәзар, исылымшарыз иҟазеи? Селым-ԥашьа маҳагьа ибаҳча снадыххылан, «Бзоу уеитцамхан!» ҳәа сыбжьы нақәсыргар, ашьабсҭа еиԥш, иакьымсӡакәан аихатә гәара ҳарак инахыԥарын!

Анкьа ҳаԥсадгьыл ҳшьаԥы анықәгылагәышьаз, сашьеи сареи ҳаиԥш гәаҟрацәгьак зманы амҩа хара иқәлозгьы – ҽыла ддәықәлон, сасра ицозгьы – иара убас. Аҭаца, ҽыла ада шьаԥыла дааргар ҟалозма? Аҷкәын хәыҷы данилак, уҽыуаҩхатцаха ҳәа, аҽтцыс ихырааӡалон. Ахатца еибҕьаа данԥслак иҽеы ықәырғылан иабџьарматҭәа ахшьны иадтцәыуалон. Баша ирҳәомызт ҳабацәа, дад Шәарах, абас ашәаны:

Аҽы – ус баша ҳаиуанс иумшьан,
Уахәаԥш, игәаҭ иара аҟазшьа,
Ишалоу удыруеит ауаҩы ишьа!

Атәым дгьыл ҳанықәнагала, ҽыда, кәадырда ҳаилахеит. Ара ԥату зқәыз – аҽеада акәын. Уи змаз ауаҩы амал зымԥытцакыз рахь дыԥхьаӡан. Аидарамҩангара адагьы, иақәтәаан иныҟәон. Аублаатәылаҿы, – рацәа аҽеада уақәтәеит! – анырҳәоз, ахьымӡҕ

угеит акәын иаанагоз, убриаҟара аҳатәыр лаҟәын уи аԥстәы. Ажәакала, дад Шәарах, аххьа кәадырқәа нкажьны, ишьҭаҳхит акьахь! Зназыҳәа уи уамашәа иаабазаргьы, ишԥаҟаҳҵарыз, хәыҷы-хәыҷла ҳеаҳаршьцылеит.

* * *

Езмыд ақалақь. Аҵьармыкьа аҭыхәтәаахьшәа ҵьара еицырхәоуны иааган аԥсыӡкцәа ркәымра жәижәыхҳәа. Аедыгьа Магомеҭ нхарҭас имаз руак ҳаԝнатәан уажәы иара аԥшәмеи, Матеи, сареи. Мчыбжьык ниасит абра ҳаԥхьоижьҭеи. Заҟантә ҳадгәаҟлахьоузеи ҽмыршьагала уи амца зҵагьежьыша аԥашьа ибаҳча, аха илҭаршәны ирҵәахызшәа, изакәызаалак ҳаҳәшьцәа рхабар ҳәа акгьы ҳзеилымкааит. Ҳарҭ убрахь ҳанкылсуаз аламҭалаз, ауадалықь аԥнуҵҟа цәыӡк ҟалазаап, аԥашьа дгәаан, аҟарулцәа пыҭԥык псахны аҿыцқәа ныҟәиргылеит, аамҭалагьы аҳәсақәа абаҳчахь рҭыҵра ааникылеит. Рацәак ҵуам уажәгьы убрахьынтәи ҳхынҳәижьҭеи.

Мата игәаахы пыжәжәо ҿааиҭит ус:

– Ҳашиашоу аԥашьа иахь ҳныԥналап, ҳиҳәап, хаала ирхынҳәааит ҳаҳәшьцәа!

– Абҕаҵьыҟә адамра ада акы дазырҿеиуам! Ма ҳаиҳәҭахаа ҳҭеикуеит, ма дҳаҵаҟьан ҳдәылицоит! – гәырԥа ччаԥшьк неиҿықәлеит Магомеҭ.

Матеи сареи, ҳаҳәшьцәа зықәшәаҵәҟьаз арыцҳара уажәы ишаадыруа еиԥш, нахьхьи аԥны ҳаныҟаз еилкааны иҳамазар, дахьыҟазаалакгьы дыԥшааны, ма дԥырҳхуан, ма ҳхы иҳаршьуан, алаҕырӡи агәыԥҳәыхши еилазҭәааз, аҕа иаҳзимура ҳзызуз ҳахәԥҳа Алоу-иԥа Шьардын. Ҳҭахцәа гәакьақәа раԥхьа иҳаргылоз, ныхак еиԥш зыхьӡ ҳныҟәуаз, излаилшазеи, уи еихышәашәо игылаз иашьа иԥҳацәа рыҭира, рхыччара, рынасыԥ хәыҷы аҳәынтцәа алакәаҳара? Иабаҟоу аублаақәа жәытәнатә аахыс

ҳаидкыланы ҳазмаз ауара-аҭахра, ажьрацәаара, агәабылра, аламыс? Избоит, ҳара иҳазгәамҭаӡакәа, урҭ згьы хәыцы-хәычла иҳампытцыҩрны ацара ишаҿу. Избан? Аҳатцламахә атцәа ҿалом, издыруада, ҳапсадгьыл мацара акәызҭгьы урҭ рдацқәа тәырпсаны измаз? Атәым дгьыл аҿы урҭ адацқәа цсуазар? Ҳабакылсуеи, иаҳзыпшузеи уатцәы? Издыруада, адунеи ду иахьабалакгьы убас залымдара мацарала еибаркызар? Ҳарҭ аублаақәа шьхарцык ҳахькҿапсаз, урҭқәа ҳазгәамҭо кәалапк хҭахҩазшәа ҳаҟазҭгьы?

Ҳҭахы, адыгьа хатца Магомеҭи ҳареи аҵьаама апхьа ҳанеипырҵ ашьҭахь, машәыршәа, знызатцәык иоугәышьеит ҳаҳәшьцәа рылабара. «Шәымшәан, абаапсы, шәеырхианы шәыҟаз, шәашьцәа амҩа иқәлоит» ҳәа адырра риҭеит.

Уи иҳаиҳәеит Цьуна лыхьӡала асалам шәҟәы иҳауз лара ишылымҩыз, егьи ҳаҳәшьа илеижьаны дшааргаз, фаетонла Осман-Кои аҳәсақәа рнеирагьы ҳахәпҳа Алоу-ипа Шьардын еитцеиҟәаҟәаз акы шакәыз, уи, ҭцәҩантцәыҟа згьы зымчыз асулҭан иахь ишьҭыпраара иаҭахызар акәхарын ҳаҳәшьцәа насыпдақәа цсаҭатәыс рыҟатцара.

Абас, ишымгәыгӡоз ҳаҳәшьцәа аҩыцьа еиқәшәеит Селым-цашьа иуадалыҵь аҿы. Мчыбжьык хырқәаақәаран аҩыцьагьы зҿыз. Цьуна лаҳәшьа лынасыпцәгьара лара илхараны илыпхьаӡеит, сеысшьуеит ҳәа асаркьа цеыха лыхәда иаҿлырхеит, аха дымпсыкәа деиқәхеит. Қәына – апашьа маҳагьа сыеистом ҳәа уадак дыҩнатәан, лымпынҟа уаҩ дықәылмыжьларц кыраамҭа акәпара даҿын.

* * *

Аапынран. Уи ара лассы иаауеит, иаразнакгьы ишоурахоит. Аедыгьа Магомеҭ уатцәы ашьыбжьон аҳәсақәа абаҳчахь иштытцуаз еиликааит. Уатцәы ашьыжь инаркны хәылбыеханӡа, иара аедыгьа Ма-

гомеҭ ихаҭа абаҳча агәашә аҿы дҟарулуеит, илшоит аӡә илапш ҳатцамыршәкәа, убрахь ҳҭажьлара. Апшәма ихаҭагьы, аҩны дыҟазар, шьыбжьонла даауеит абаҳчахь, днатәоит аӡыршә* азааигәара, аҭәатцла ашәшьыраҿы, уахь иаарыпхьоит иҳәсақәагьы, иахәмарларц, игәы дырҿыхаларц.

Хҩык ашьхарыуа хацәа ҳхы неилаҳтцан, иҳаӡбеит: шьыбжьааира пытрак шагу Матеи сареи абаҳча агәашәахь ҳнеирц. Мата, зеипш ҟамло акгьы ыҟам, нҭытцҟа даагыларц, сара сҽеибытҭаны абаҳча сҭаларц. Иманшәаланы Цьунеи Қәынеи срыниозар, исыманы, ҳара ҳзын иаартыз аихатә гәашә сҭытцырц. Нас Магомеҭгьы дҳаманы, уи усгьы аанхашьа имамызт Езмыд, акәыкәымдрақәа ҳаҽрываӡо агаҿахь ҳкылсырц. Уа даҳзыпшшын ааанӡа ҳазлаӡахьаз аҭыркә цсызкҩы. Ишхәа ҳнақәтәаны, ҳарҭ зегь ажәҩаҟьара ҳазҟазан усгьы, алада ҳхы рханы агаҿа ҳаваларц, такәы ҳанынаскьалак, ҳаиҭаӡхытцырц, нас бнала, рхала, ашьхақәа рахь ҳнаскьаны цьара ҳеахтцәаахырц…

Амра акыр иҩхашлахьаны, Матеи сареи, Магомеҭ усгьы ашьыжь иус ахь дцахьан, агаҿа ҳақәлан ҳнеиуан, абаҳча иатцәарахь ҳхы рханы. Сыварахь, шьаҿақәак рнаҩс, ихызазо иҭажьыз амшын уажәы-уажәы сышхыпшылозгьы, сыблақәа ирбаӡомызт, ацәқәырпақәа рыбжьы мацара акәын сара сҟынӡа иааҩуаз, аха иара убригь, сыҩнутцҟа, аӡыршеипш агәараҳәа еилаҽео – сгәаҕ абжьы акәызшәа саҳауан. Схы цьасшьон сара, абра, Езмыд саанжьҭеи исаҳақәаз рышьҭахь, сабцьар ҭпаа шьоура сдәықәымлакәа, иахьанӡа ачҳара ахьсылшаз.

Ииатцәкаҟараӡа игылаз абаҳчара, цьара-цьара апсҭҳәа пжәаахақәа рыбжьатәазшәа, ибыбышӡа ишәҭыз атцлақәа улапш рықәшәон. Тцаҟа инеипынкылаз ашәшьыра жәпа тдырлашааауан аацын игәылнарпытыз,

---

*Аӡыршә – афонтан.

еиуеипшымыз атциаакәа. Избан, абас иагәарпханы изышәҭызеи абри абаҳча? Избан аҟарматцысгьы абра, аҳәсахәыҷқәа рыгәнаҳарҭаҿы, изаҳәарызеи ашәа хаа? Ус ауп, аҧсабара гәлымҩуп, ауаҩы игәаҟра азгәаҭом, алацәа хҩоуп. Ус иҟамзар, амш ааилахәаны, аҟәаршырпыҟҟара иалагаанӡа, атцыртцырҳәа иаамацәысын, адыд лаисны, ихы еиҟәжәа изканамыжьуазеи есышьыбжьон ара иааны итәало агәылшьап цәыршәага, аҧашьа!

Уажәы, аҟарул Магомеҭ, ауаа реимгеимцара ихы иархәаны, ивтцирааз аихатә гәашә сынҭижьын, абаҳчара снытцалеит, атцлакәа сыҽрываӡо сҽыпхьакны. Зышьҭахь уахь иҭахаланы игылаз ахангьы, псы зхоу дыҩнаӡамшәа, иууаӡа игылан. «Иарбан уадақәоу саҳәшьцәа гәықәхақәа ҭатцәахны измоу?» – аасгәахәит сара, хынтә еихагылаз ахан саннадыпшыла. Шьахәла санынаскьа, амҩахәасҭа нымҩахытц, тцлак аилабабара сыҽналакны саагылеит. Сымариаша сылапшуеит ахан ашьҭахь ала адәылтцырҭа. Сарґьарахь, рацәак бжьамкәа, ӡык аилаҽҽабжьы саҳауеит, ааигәа ишыҟоу ҩашьом аӡыршә.

Ашьыбжь агәы аныҩхашлоз, иаатит ахан ашә, зықәрахь инеихьаз ҩыцьа ахацәа аадәылтцит, руаӡәк иеилаҳәашьала кызлиар-аґа* шиакәыз ҩашьомызт. Аӡәы ибар ҳәа ишәозшәа, иахьаадәылтцтцәҟьаз иааипцыртцын, лассы абаҳчара инытцаӡит. «Урҭ пшьблак рымоуп, угәуҽаныз» ҳәа Магомеҭ исеиҳәахьазгьы саазхәыцит. Рацәак мыртцыкәа, аӡәаӡәала, ҩыцьа-ҩыцьала инеишьҭагыланы иаадәылтцит аҳәсахәыҷқәа жәпаҩык. Урҭ зегьы еиқәлацәамзаргьы, рацәак еиҩыргомызт, иқәыпшқәаан. Ҩыцьа уа иахьаадәылтцтцәҟьаз арымарахь игылаз асқам иныҟәтәеит, рхы еидкыланы, ак рымтцакны иахәапшуан. Егьырҭ, еицәажәо наҟ игаз амҩахәасҭақәа инарнылеит.

*Кызлиар-аґа – (ҭырқә.) ауадалықь хылапшҩы хада.

Ҩыцьа сара сахь иаагаз амҩахәаста ианыланы рҿаархеит. Акыр днарҟәытханы, даҿеаӡәгьы убартә дрышьҭан лымацара. Сылапш гәаҟ-гәаҟуа иаадәылҵыз зегьы инархызгеит, аха сахәшьцәа уртә ирыламызт. «Рыцҳақәа, изеипш ҳәсахәычҟәоузеи, рыпшра, рсахьа, анреи, аҭаацәареи наунагӡа иалхәдаахаз!..» – схәыцуан сара, уртә рыцҳашьаны сахьрыхәапшуаз. Ҩыцьа, сара сахь зхы рханы иааиуаз, ахаан исмаҳацыз бызшәак ала еицәажәо, инасаҩсит. Ирышьҭалан иааиуаз ахҩык сылапшгьы налхьысит, адырдырҳәа сцәа аасхыбзааит, зназы амра атыҩ иакызшәа, иаалашьцеит сыкәшамыкәша. Мап, сыбла самжьаӡеит, исывгаз амҩахәаста даныланы даауан Фелдышь.

– Фелдышь!.. – сыбжьы ныҵакны ҿаастәит, ашырҳәагьы аҭиаа иаҭцәара саалҵны лапхьа саагылеит. Ас иаалырҟьан сцәырҟьара даршәазар акәхап, дадырсызшәа даатәгылт, акы лҳәарц лҿы ахьааихылхыз, ус иаанхеит.

– Заурҟан уоума? – ҿаалтәит лара, сышлықәшәоз лдыруазшәа, сахьылбаз рацәакгьы иҵьамшьакәа. «Лыблақәа роуп иаанхаз, избахьаз дабаҟоу, рыцҳа! Исаҳацыз акәӡам лыбжьгьы!» – саахәыцит, сшанхаҵы сахьгылаз.

– Фелдышь, бымшәан, разҟыла, сбықәшәеит иахьа!

– Уажәшьҭа сзыцәшәо ҳәа исымоузеи, разҟылагьы сшеиқәшәаз убоит. Уаҳәшьцәа ракәхап узышьҭоу, уртә сареи, лахьеиқәатцәақәа, гәылшьапк ауп ҳазфаз. Иуцәызӡом, Заурҟан, Цьуна саркьа пҿыхала лҿылшьырц дшаҿыз дақәыркит, усҟак ибыргәым лыхәра, аха макьана дышьҭоуп, Қәына уи дзылпыртцуам.

– Фелдышь, исцәыбымӡан уртә рыпсы ҭамзар!

– Еигәырҕьан апсра иапыларц шырҭахугьы, макьана уи рымпынҟа иқәымлац!

– Фелдышь, банбаанагеи араҟа?

– Родос иҟаз аублаа ҭыԥхацәа рԥеиԥш сзацәымцеит саргьы, сырҭиит. Хԥаҟа шықәса ҵуеит абра саанагеижьҭеи. Ишԥазурыз, сзыниаз схы анс раалар акәхеит.

– Фелдышь, бааӡырҩы, урҭқәа раха ҳамам, саҳәшьцәагьы баргьы шәҭызгароуп ари аҵьаҳаным! – сеыналыдсхалеит иаҳагьы.

– Џьуна дгылааны урҭ арахь ҭыҵшьа рымам, ара абахҭа аҵкыс еицәоуп. Урҭ исарҳәаахьан уашьеи уареи шәааараны шәшыҟаз, аха сара аӡәгьы илабара сҭахӡам. Ушызбаз расҳәаагәышьап. Сара... сара исзууазеи, аԥсы, аиҭаԥсы! Реиҳа имлашьуа ақәыцьма самҵоуҵаргьы, сыҵкьыҵкьашьаны исылакьысуам! – абарҭ лҳәонаҵы, лхы ларҟәны дгылан.

– Ара бсызныжьуам, иахьаҵәҟьа баалароуп, Фелдышь!

– Цыхьатәи у-Фелдышь аӡи амцеи дрылсуан уара узы! Уажәшьҭа дзуҭахгәышьоузеи, анышә ада гәыгырҭа змам аԥсы!

– Хыцьара сызлымгара ахәрақәа снылеит, Фелдышь! – сҳәан, снаскьеит сара, лнапы ааныскыларц.

– Уеумҟьашьын, Зауркан, уеумҟьашьын! Алаапк ажәӡы схьыкәкәаны сцоит! – ашырҳәа даақәгьежьын, лнапқәа лҿы инаԥыракны, абаҳчара иҵаз аҳәсақәа рахь лҿыналхеит.

– Фелдышь, баагыл, Фелдышь! – налышьҭасҳәеит сыбжьы ныҵакны, аха знызаҵәыкгьы дхьамҳәит, ишызбоз, ҳара ҳшеиқәшәаз рызгәамҭакәа инеицәажәа-ааицәажәо абаҳчара иҵаз аҳәсақәа днарылалеит.

Снаскьан, нымҩахыҵ акәыкәымдра иахагылаз аҵла хачаҟь снаҵагылт, амахә аанкыланы. Уи сԥыхьамшәаргьы, снеизҟәыҿны снамҵаҳар ҟаларын, сыбаҩқәа еилаԥыххаан сцәа иҭаԥсазшәа снеилаҳаит иаразнак, схәыцрақәа џьарак исзеидкыломызт, сыхшыбаҩ аҭагьежьра иаҿын... Сыкәшамыкәша зны илашон, зны илашьцон... Сахьынаԥшуаз избон амаҵуцәа еиҩыҟьа-еивыҟьо ахани аӡыршәи

ишрыбжьаз. Зны инкадыршәит атәатцла ашәшыраҿы ауарҳал хәбаба, уа иныкәыртцеит амартаққәа, ахчқәа, џьаргьы инадыргылеит акыдиааларта змаз аҟәардә тата, уахь инаргеит аишәахьчаққәа, идырхиеит хаамыхаала, ана-ара аразны гәыгәымқәа ныкәыргыло, атцәцақәа нарываргыло инахысит.

Ус даацәыртцит ԝыцьа ахацәа наҟ-ааҟ извагылаз тахмадак. Уи Алоу-ипа Шьардын иахтны знык дызбахьан, дыздырит – Селым-пашьа! Кьаҿк, пылтыҟсак, ижакьа ҕарпшарӡа, ицьымшьқәа зынӡак илаӡны иахьыҟаз аҟнытә, илацәақәа иаҳагьы итчааны иҟазшәа убон. Аҟабақ еипш икәымпылыз ихы, хәыцрҳәы узықәбаауамызт, иҟьашын, аварахьшәа улапш итцашәон каканк иаҟараз атагә. Аха дмахәажә-шьахәажәӡа, дцыхӡа, макьана дыгәҕәан.

Шьамхсы ипуашәа, аԑыԝ-аԑыԝҳәа ишьапқәа арсуа дшааиуаз, ашьшьыҳәа иԑеныкәихалеит заа издыргылахьаз аҟәардә тата. Ицыз ахацәагьы наҟ-ааҟ иааивагылеит. Руаӡәк еикәарҳәны иикыз ақьаад неитцыртланы апхьара дналагеит. Апашьа иҟәардә дкыдиааланы дизызырԝуан, изнапык атеспыҳә икылданы илыззаз имгәацәа иақәын, егьи ала ижакьа ҕарпшар ибыҕуан… Сгәы еиҟәыҷҷо амишәан сихәапшуан. Анцәа игәарпханы иимшаз абни, иҟаитцалак дзақәитузеи? Азин изтада уи Фелдышь леипш, саҳәшьцәа реипш, аӡә дубар, аӡә духаштуа жәпаԝык аҳәсахәыҷқәа рынасып апыххаара?

Апхьара иаҿыз даалгеит, апашьа деиқәпата дахькыдиаалаз аарлаҳәа инапы неиҟьеит, – иазхоуп, наҟ успырцқьа!» – акәхарын иаанагоз, иаргьы днеиқәҟьашеит ахан ахь.

Егьи ахатца днаҳәын, аирыӡ даахан, атцәца ашьербет нтеитәеит, аха апашьа уи дазхьампшит, акы дазкылпшуазшәа изтынчраха дкыдиаалан…

Ара сԑытцәахны санбанӡагылазаарыз сара, сызвагылаз акәыкәымдра сышьтахьҟа иааныжьны, ахь-

хьаҳәа еихәлаччоз аӡыршә саахыкәшан, сышиашаз аԥашьа иаԥхьа сааин саагылеит. Игәиҿанӡамкәа сеиқәныхла саацәыртцра изымбатәбарахан, дааҳәыцымыцит аҟәардә дахьаниаалаз, нас деихеигәо агылара иҿыназикит.

– Сбаҳча аҭалара азин узҭада, уара абрагь? – неиҿыцҟьеит Селым-ԥашьа.

– Маԥ, сабрагьӡам сара! Ꙩыцьа аихәшьцәа, аублаа ҭыԥҳацәа зцәа пуҿыз рашьа соуп сара. Уԥсырц уҭахымзар, хаала саҳәшьцәа сзырхынҳә! – ҿаасҭуеит иаҳа-иаҳа сыҿидхалауа. Блала, схы инаркны сшьапаҟынӡа сааимидеит, сҟама амҳасҭа еиларҕәгәа ишыскыз ангәаеиҭа, ишызбоз иԥштәы ааиԥсахит, даахьаҳәхьачеит.

– Еи, аӡәгьы шәыҟаӡами уа! – дхәааит ишилшоз, инапқәагьы ꙩеитцихын, аҿеꙩ-ҿеꙩҳәа инеиниҟьеит. Инаꙩс ишанхан игылаз ахатцагьы, дцәырҳаны даҿыхазшәа днеиқәҟьашан, акәыкәыҳәа цьоук рыхьӡ ҳәаны ҿыҭуа, дыҭрысны ахан ахь иҿынеихеит.

Ишыцәгьарахоз здырит уажәшьҭа… Рацәак мыртцыкәа ахан зыхьчоз аҟарулцәа сыкәшоит… Сҟама ҭгәыцәаа ашырҳәа сҿынасхеит. Мцы амҳәеит Кавказ мца шыла изрыжәыз сгәакьиа ҟамагьы, ицеит амҳасҭа аҟынӡа. Аҭаҳмада маҳагьа даабалыбаҭан, аӡыршә зҭаҿеоз, ахьтәы ԥсызқәа зҭашьқьыруаз аӡыжь казказ дналаҳаит, зны дынтцаакәкәалеит, аха лассы дыꙩханагалеит.

Амармалташь зкәыршаз аӡыжь схыԥшыло схықәгылан. Уи хәыцҷы-хәыцҷла аҟаԥшьхара иалагахьан, ус-ус, иҟаԥшьыхәхәатцәараӡа, шьаршәы мацаран иҭатәазшәа иааҟалеит. Сышьҭахьҟа исаҳауан иццакы-ццакуа ашьапышьҭыбжьқәа, аиқәҿыҭбыжьқәа… атрышә, дырꙩегь атрышә, аха сара сахьгылаз сгылан, еидара хьанҭак саҭцыҭцызшәа сеиқәыраҳаҭха, сыбла сзаҟәгомызт зыԥсы зхыҭцыз аԥашьа дырԥеиԥеиуа дызхыз ашьа ӡыжь. Уи зны еиԥшыс-

тәуан, амҳаҵырҟәа рыбжаҩык зҭаӡыз ҳадгьыл ҳаҟәкәкәааны, мчыла иҳахан ҳаазгаз амшын... Даҿеазных, иржьаз, еиҭаржьаз амҳаҵырҟәа рхәыҷқәеи, ранацәеи, раҳәшьцәеи ҵыхәаптцәарада Ҭырқәтәыла иқәыртәаз алаҕырӡ еизыкәкәаны аӡыршә иланашьҭуазшәа збахуан. Сахьгылаз, убас сраҳаҭны сгылан, снапы неилышшан, ашьа зҿататаз сҟама насымпытцшәеит. Ашьҭыхрагьы сҿазысымкит. Саныкшатцәҟьаз сышзахәоз сдәықәлар, аҟарул Магомеҭ ицхыраарала, абаҳча срыцәҭытцыр ҟаларын, аха уи зынӡак схахьы имааиӡеит.

Ара есышьыбжьон ашәшьыра дытцатәан зҿызрыхьлоз апшәма иҭыпан сара псшьара сааизшәа, сгылан сеиқәыраҳаҭха... Ус аҟарулцәа аасыкәшан, снапқәа нҭарс ииаанырксылеит, изакәызаалак сыҿерысҭом ҳәагьы аҿҟьара саламгаӡеит. Шахала сырпахит иаразнак, ашәақьқәа насгәыдыргыланы снарапырцеит.

Абас ауп рапхьаӡа абахҭа ашәхымс сышхытцыз.

* * *

Иахьа хымшуп, сантцамҭақәа срыдтәалоуп, инеилых-ааилыхуа еиқәсыршәоит. Зауҟан мышқәак ихы данасыжьит, ипсы ишьарц сҭахуп, аха сахьихәапшуа уи апсшьара иашьҭоу иакәӡам, мшәан, иара диашаӡами? Дааиижьҭеи иицәажәаран иҟаз мҳәаӡакәа даауан, уажә далагеит, аха абжакгьы изымҳәац. Ҩымчыбжьа раахыс сидтәалоуп, иидырyа зегь иҳәаанӡа дыпсыр ҳәа дшәошәа збауа салагеит. Аҭоурых аҿы игәаҭоу ахҭысқәеи иара иажәабжьқәеи неиҿырпшуа уҿынаухар, иубоит, рыцхәқәак, ма наҟ днарыхоит, ма арахь даарыхоит, ахҭысқәа ахьыҟалаз аҭыпқәагьы ицәеилаҩашьоит, аха уеизгьы Зауҟан ҭацәышьа змам агәалашәара имоуп, шәышықәса рыла ихәарҿымхеит игәамч, икәадамхеит ихшыҩгьы, цәала-жьылагьы деилаҳаӡа дыҟоуп узҳәом.

Уамашәа ишоу уаҩуп сызҭоу аԥшәма: Бирам зацәык далаҳамҵозар, абар ҩымчыбжьа раахыс иҩны сыҟоуп, гәылак-злак Заурҟан иахь дааиуа збаӡом. Акраатҵуеит аҭаҳмада ихы данажьуижьҭеи. Уи аныԥшуеит иҿцәажәараҿгьы: изакәызаалак ҿатәрак иажәа иалаиршәуам, хьаасгьы имам, дагьазтҵаауам, егьиздыруам Заурҟан Золак, иара иҳәан еиԥш, хара ииасхьоу аамҭахь ауп дахьыҟоу, зыԥсы ҭоу ратҵкыс, иԥсхьоу роуп зҭарнакра иуа. Ихазы иҳәан еиԥш: «Аӡәызатҵәык зыԥсы ҭоу аԥсцәа рыгәҭаны», уи иами нас ацынтцәарахгьы!

Ҩызада, ҭахыда аԥсҭазаара зылшода? Мамзаргьы хаарас иатҵоузеи? Уажәытҵәҟьа иаахҩылааны саалгоит хҩык ашьха ҭыԥҳацәа ирлахьынтҵаз ҳазҳәо ажәабжь. Идысыз снацәкьаракәа аҳауаҿы ирхәмаруа стәоуп, арахь схәыцра, хараӡа аҩныҟа, Аԥсныҟа ицахьеит.

Сыбла иаахгылт хԥаны еихагылоу Уардатәи абжьаратә школ ахыбра ҿыц. Хәышәҩык инареиҳаны атҵаҩцәа ашкол баҳча ытҵырцәажәаауа иахьытҵоу дрылагылоушәа збоит адиректор Қарбеи Барчан. Иареи сареи раԥхьа ашкол ҳанҭала, ара ҩ-ҿык змаз ҩәтәы ҩны хәычык гылан, х-класск ракәӡан иҟаӡазгьы, атҵаҩцәагьы ҩажәижәаҩык ҳреиҳамызт.

Қарбеи Барчан Аҟәатәи артҵаҩратә институт даналга, дхынҳәит Уардаҟа. Уи иаԥшьгарала, тҵыԥх аԥхынразы ҳхатә қыҭаҿы ҳаиқәшәеит анкьатәи атҵаҩцәа, иазгәаҳҭеит ҳалгаз ахыс жәохә шықәса атҵра. Тҵоуп, изыхәҭаз зегьы зеиқәымшәеит, аха иҟазгьы мачҩымызт. Иаҳҳәап: ҩыцьа агрономцәа, хҩык артҵаҩцәа, Тҟәарчалнтәи анцьныр, сара – абызшәадырҩы. Абра иеақәиршәеит зегь ҳзеигәыргьаз, Аԥсны анҭытҵгьы еицырдыруа, жәлар рартист Мушьни Шларба.

Исгәалашәоит, шықәсқәак рышьҭахь Аҟәа аԥсуа театр апремиераҿы сыҟан, иаатит аԥарда... Дықә-

гыларaны дшыҟаз здыруан Уардатәи арԥыс Мушьни Шларба... Аха избахьоу дабаҟоу, асцена дықәын ахыбаареи агәыҩбареи еиларгаз амавр Отелло!

Жәохә шықәса уи аҽенынӡа аԥсуаа ирымамызт апрофессионалтәтеатр, уажәы – Шекспир иҩымҭақәа аԥсуа сценаҿы... Ари иаҳагьы ицьашьахәтәхоит, ажәлар рцынтцәарах иҩны утәаны, иара дызлытцыз аублаақәа ртрагедиа уаназхәыцуа...

Уардатәи ҳаиҩызаратә ныҳәаҿы дҳақәымшәеит Ната Лоуба. Сгәы ишԥалоу уҳәарауазеи... Атцыхәтәантәи лысалам шәҟәы излаҳәо ала, уи Киевтәи арратә округ аҿы дахысуан аистребителькәа рпышәара...

...Ната Лоуба – ҳарҭ Уарда иалтцыз аӡәгьы дҳаипшымшәа ауп ишызбо, иҟалап абри еипш ахатцарамҩа иқәлаз апҳәызба гәымшәа илымазар иҿәҿәаӡоу абзиабара... аха иаԥсахарыдашь, анацьалбеит, уи?

Лаб Ислами лареи ирыхьыз иара иахьагьы Уарда ақыҭан иргәаларшәан иахысамарҟәылуеит. Уардаа асамарҟәылхәаразы ируҭахуазеи, ажьа рбар, адомбеи алырхуеит.

Ната лаб Ислам, иабацәа ишидырбаз еипш, ҳқыҭа аханы ашьхараҿы итәаз Қьач ныха датцаныҳәон. Ныхаԥааҩыс ихы ипхьаӡон... Аха изҕабзатцә Ната дизымтцаакәа акомҿарра далалеит. Нас апилоттцәа рышкол ахь диасуеит. Ари ашьаҿа иҟалтцаз лаб Ислам ианиаҳа, зынӡак ихы ихнахӡеит, даара иҽазишәеит изҕаб «мбжьах» Уардаҟа лырхынҳәра, аха илымшеит. Дныхаԥааҩуп ҳәа уажәшьҭа дзыпхьаӡода, изҕаб дыԥсаатәха, аныхақәа драцлабны, дпыруа ажәҩан далалазар?! Агәырҩа баапс иман Ислам.

Уахык зны, Ната Лоуба дпырны дшаауаз, лара илҭаххaны иҟалоу, ус илымҩатәны дақәшәоу здырхуада, Қьач-ныха ахьҭоу ашьха ҳарак днахыпрааны дахьцашаз дцеит. Уи аамҭаз, ашьхарахь инапшуа итәаз Ислам ибеит, Қьач-ныха аҭра иааҭытцны, ам-

цабз ацырдды, мраҭашәарахь ахы шархаз... Улпха-угәыпҳа сыҭ ҳәа акыраамҭа дшьамхнышгыланы аныҳәара даҿын аҭаҳмада...

Адырҩаҽны агәылацәа-азлацәа ираҳәо днарылалеит иибаз ашана: «Шьарда зымчу ҳныха мраҭашәарахь ахы археит, ижәдыруазааит, бзиарак ишамаанам. Убриазоуп шьтәак шьны ҳаҵаныҳәарц аҿаҭахьагьы зыҟастҵаз!»

Адырҩаҽны аашар еизаран. Аусҳәарҭа апхьа ишьҭаз акаршәараҿы ҳәсеи-хацәеи, хәыҷи-дуи зегьы еизеит – Уардаа аҧылон ааҧынтәи аҵьажәлар рныҳәа Маи акы. Исламгьы дыҟан убра. Аҭаҳмадцәа дрылатәаны иибазгьы-иимбазгьы неихаргыланы рацәажәара дшаҿыз, иара убри акәӡан аизарахь дызкылсызгьы, ауухәа бжьык аарылаҩит. Изакәызеи ҳәа ианынапш, Қьач ашьхара иҩацәхыкны иаацәыртҵит амцабз ацрыддуа аныха... Аха уи атәарҭахь имнеикәа, ижжаӡа ашҭа еиужь ахь аҿаанахеит.

Аҭаҳмада ииҳәара изымдыруа, дхарахапшуа дгылан. «Аныха» адәеиужь иахагьежьуа, алаҟәра иаҿын... Ахәыҷқәа ашкол аанда иқәгыланы атрышә иасуан, рнапқәа еиныркьон, рхылпақәа ҵәҩанҵәыҟа идыршәуан. Ус, адәы агәҭа иаатәеит ҳаирплан хәыҷык. Иаҳзаанагаз дызусҭада ҳәа уахь инеизыҵәеит ажәлар. Цырҩы затҵәык иакәын иҭатәаз, дааҭытцын, ибласаркьа аамхны, ихылпа ааихихит, абар ассир – Ната Лоуба!

Уардаа гәырӷьатҵәа, рнапы дықәыргыланы даалбааргеит рқыҭа ахьшьыцба.

– Ислам дабаҟоу, шәипхь арахь! – ҵьоук рыбжьқәа аагеит, аха аҭаҳмада дубар даахә, днытҵаҳа дцеит... Ашьҭахь излархәоз ала, Ната леиҳабыра дырзымҵаакәа аҳаирплан лара иахьылҭахыз иахьлыртәаз иахҟьаны, гәыбӷан лырҭеит, аха лусураҿы даанхеит... Убри аҽны инаркны, Уардаа ҵьара ҳаирпланк анаахылалак, Абар, Ислам иныха ахьаауа! – рҳәон, иахысамарҟәылны...

Дызҿуузеишь, дабаҟоушь уажәы Ната? Илықәшәоу сеидру Ленинградынтәи асалам илзызҩыз? Арантәи асалам лзышьҭра уадаҩуп, ианлықәшәогьы сеидру?.. Схаҭагьы иҵьасшьоит, сабанӡаанагеи, уҳәараузеи, аублаақәа рыбызшәа?!

ԤСЛЫМЗ САКАРА МҨАЛА

Асаба рышьклач, еишьҭахәхәа асакара иқәлан инеиуан ҩажәижәаба махҽи ҽеы ҩажәеи. Ахьырхьыр, ахьырхьыр рымшын ирхаз аҵәҵәақәа. Сара сназлаз, ҩынҩажәижәаҩык ауааԥсыра адын уи ачаландар. Мызқәак ракәхарын иҵуаз, еилахынҳәуаз, еилашыкьуаз ақалақь ду Каир ҳашьҭахьҟа иааныжьны, инымҵәаӡоз амҩа ҳақәлеижьҭеи.

Иҽеиқәа цыҩцыҩ иҵакәашо, ачаландар даԥызон, абедуиндәа ирылҵыз, уи адгьыл наӡ-ааӡа дуӡӡа ладеи-ҩадеи акырынтә зышьҭа анызҵахьаз, уа ииз, иааӡаз, асакара цәҳәыра – абаҳча шәҭышрак еиԥш изыԥхьаӡоз Исмаил Сабах. Наҟ-ааҟ ивагылан, иҵьымшь еимарҵахәқәа рҵысрала, игәы иааҭашәоз зегьы еилызкааууаз ишькылкцәа. Дзықәтәаз иҽеы агәара ишаххәыцуаз аҵкысгьы урҭ изызырҩуан, ргәамчқәа рымиҟьахьан, итәитәхәан. Уажәы ачаландар ацныҟәаразы, зжьы ужәыр зтәан еиламгылоз жәпаҩык еидикылаз, иҿы иҭшәарызеи ҳәа, ибла ихыԥшыло рыҟаҵара акәӡан гәҭакыс имаз.

Капеикылтцәак иҵьыба иҭаршәӡамкәа, дшычкәынӡаз ачаландар дашьҭанагалеит Исмаил Сабах. Алагаҩага агьама хаа икызар акәхап, дацрымтцит. Ус-ус днаӡеит ачаландар аԥызара аҟынӡа. Уи ҳарҭ зегьы знапы ҳанԥшылоз аҳан, аха иаргьы диман зымаҵ иуаз аҳ. Уи, Каир ақалақь иаланхоз, амал ҩәҩәа зымпыҵакыз, Қерым-ефенди иакәын. Ҳара еицыз сара сыда егьырҭ наԥшыхақәгьы дрымбацызт.

Исмаил Сабах сара данызбаз иуаҩыбжара днахысуан; уаҩ ныրҳарак, хышәшәаакы, аҟаитан еиқәацәеипш ицыҩцыҩуа иӡамҩақәа хзырҷоз ижакьа, ицламҳәа хагьежьыраҿы хаӡьгәыгәынтцас иаанцәон, иблақәа абжьас блақәа реипш иҭыгҕрааӡа, иахьатәи амш ала, хынтә-пшьынтә рыпшшәы еиҭаркуан, иӡьбара-хьшәашәан, наҟ иугәҭасуан акәымзар, арахь урыдырхаломызт. Аашықәса уахи-ҽени сызцыз ахатца, знымзар-зны исмаҳаит ибжьы ҩҭганы аҟырҟырҳәа игәарпханы дыччауа, ус акы ианакәикуазгьы, абжьас аныҕыҕуа еипш, ицламҳәа ажьышәқәа неизытцәон, иҩежь-ҩежьӡа иаахтуан ихапыцқәа.

Мап, дад, алахьынтца ыҟам умҳәан, иҟоуп, агәра згоит. Сарак исыдаапкылаӡеит, исылахәмарит, аҟырҟырҳәа исхыччеит. Аублаатәыла сыцсадгьыл сшықәгылаз, слахьынтца, алаҳәа еиқәатцәа иаҩызаха, инышьҭасын, саашьҭпааны Ҭырқәтәыла саанагеит, уа гәаҟрас иҟаз згьы схызгаанӡа, исыламкьысит. Нас, ишуасҳәаз еипш, абахҭа сҭашәеит, сыкнаҳаны сыршьраны ишыҟаз иаакылҟьахт слахьынтца лаҳәа еиқәатцәа, саашьҭпааны, иахьынеипцырхуа саагаӈы асакара сныкәнаргылт. Аха, уаҟагьы исҟәатцыз цьумшьан, дад Шәарах, макьана угәы цнамтцәацзар, уӡырҩла, амала сыццакцәаны исҳәозар, антцара уахьӡарым, саанкылала…

Сабаагылаз, мшәа? Аиеи, дад, аиеи… Исмаил сабах – «асакара бжьас» знапы данцшылоз Қерымефенди иӡбахә акәын сызҿыз… Амшын саныӡхырга ашьамтлаҳәқәа аасышьхны, Каир налтц баҳчарак итцагылаз иҩны абартца дытцатәаны, акаҳуа шижәуаз иапхьа саадыргылеит. Уи аҭуӡьар беиа схы инаркны сшьапаҟынӡа блала сааимидан, даасацәажәеит ҭырқә бызшәала:

– Ухы-утцыхәа заманала издыруеит, узмысхәҳаз акапдан исеиҳәеит, уих, узҭииз абахҭа ахылапшҩы иҟынтәи иаҳаит. Уаҩы ишьра кәтык ашьра иузаҩы-

зоуп, цашьак уилгеит, ууанӡа зак̍аҩы лаушьҭхьаз – уара упсаҭа иамаз! Кавказ уалиааит, уабазоуп, ус ами? Абазақәа Мсыр* иадыруеит. Анкьа зны абаза тыпҳацәақәак, изларҳәо ала, жәаҩаҩык ык̍ан дара. Мсыртәи уаа нагақәак ҳәсақәас ирыднагалеит. Рхацәа амчра иркыз рхы иархәаны, аамҭала аҳәынҭқарра аус рнапаҿы иааргеит. Урҭ ирхылтцызгьы Абаза ҳәа ажәла шьҭырхит, иахьагьы уи ажәла упылоит џьара-џьара. – Нас дҩагылан, ишьҭахь инапқәа к̍атцаны, алеиҩеира далагеит. Сапҳьа данааи, иҭаҭын алҩа хаакәакәараӡа исҿарчуа: – абаза ҭыпҳацәа агәамч анаҩсгьы, аҳәынҭқарра нык̍әыргартә еипш агәеилгара рымазҭгьы, урҭ рашьа инапи ишьапи еиқәпах амшын далаужьыргьы, дыҩхатцәрылоит, ахьтәы пцыӡ ихапыц икылакны! Дад абаза, унасыԥ ахьырхьырҳәа иуҿаччеит! Ихыртцәаран ик̍ан ухы, аха спара иабзоураны макьана иухагылоуп! – иҳәан, снаган Исмаил Сабах снаииҭеит. Уи ашҭа санынҭига, саанкыланы ус даасацәажәеит:

– Иахьарнахыс ухы уақәиҭны уныкәлеит зегь реиҳа иҭбааҭыцәу адгьыл! Упсы ҭанатцы, уеиқәзырхаз аҳ Қерим-ефенди иматцура уалс иудуп! Изакәызаалак, мап-чап ҳәа ҽырххарак уанналагагьы, абар укнаҳага хызтцәаз, ухы ухагылаӡамшәа иааухнахуеит!.. – инапар шкәакәа ныпхьеиршәҭын, иаҳәалакьы цеицеиуа аҭра иааҭихын, сыблақәа иаархикылт.

Уи аҽны избахеит слахьынтца: ачаландар снацрагыла снацлеит. Рапҳьатәи ашықәсқәа раан уалс исыдын: амахҿқәа аидара рықәтцара, рықәхра, акрырҿатцара, аӡдыржәра, рхылапшра.

Иара ус абаза аасыхьӡхалт, уи зхи-зтцыхәеи еилкаашьа змамыз адгьыл сықәнатц. Уи ҭырқә бызшәалеи араб бызшәалеи аԥсуа ауп иаанаго. Аублаа

*Мсыр – Египет.

анырзымдырхгьы, сеигәырҕьон сара абаза ҳәа ахьсарҳәоз, сыбжа аԥсыуагәышьамзи!

Аублаақәа ҿӄазацәан наҵьнатә аахысгьы, аха, напшыхақә акәзаргьы, ирымбацызт амахҿ. Рапхьаҭәӄьа уи саннаддыргыла, иуцәызӡом, маҷкгьы иаасцәымыгхеит. Ус, хәычы-хәычла сашьцылеит, ауаҩы мыжда ус ами дшыӄоу, ицәымгугьы данышәалароуп.

Аашықәса амахҿи сареи ҳаицны адунеи зегь реиҳа ихароу амҩа ҳақәын, зегь реиҳа иҭбаау аԥслымӡ сакара ҳанысуан, реиҳа итоуроу абна ҳалсуан, реиҳа ицаҳәцаҳәуаз амра ҳцәын. Ак ԥсыр, даҿак аасырҭон, иагараан сыԥсраны сахдырпахьан урҭ аҳаиуан гәыҭбаақәа.

Ҿнак шьыжьымҭанк, амра аҩытцхахамҭаз, ҳәаа змаӡамыз сакарак ҳнықәгылт. Акык-ҩбак амшынқәа срыхныӄәалахьан, сылаԥш рышьцылахьан урҭ ргәы казказқәа. Убарҭ иреипшыстәит, уаҳа издыскылара сзымдырит уи адгьыл ҭацәы. Ауаҩытәыҩса илаԥш ахьӡомызт аҭбаара, иӄамызт улаԥш нызкылашаз бнарак, шьхарак. Улаԥш ааԥсара агәхьаа мкыкәа анаԥшра уаӄәымтцыр, иҩышьҭыззаз ацәқәырпақәа реипш, афырҭын бааԥсқәа еизырҳәҳәаз аԥслымӡ аҳауа еилыххара иалубаауан асифқәа*, урҭ аҭыԥантәи ажәлар аҳәа цҳафыр аҿы еипшыртәуан, напшыхақәгьы иара ус акәын ишыӄаз... Хараӡа, хараӡа ҵьара, амца қьоуқьад мпылны аҿеиланарҳәызшәа, аҭацәыра еиужь ду иаақәгылон амра...

Уахык иалыршаны ашьхақәагьы, аӄәаԥаҿаԥақәагьы, абнаршәырагьы ахаан уаҩ иимбацыз ԥшатлакә бааԥсык нарыжәланы, алаба ныхшьыланы еиӄаранатәызшәа, нас ажәҩан лыхәҭас иааӄаланы, шықәсыла инеиԥынкыланы абраӄа аԥслымӡ шыла ықәнауазшәа збеит асакара рапхьа саннықәыԥш. Заӄа

*Асиф – адиунақәа, аԥслымӡ шьхақәа.

дхәыҷузеи, заҟа дымчыдоузеи ауаҩытәыҩса абри ҳәаа змаӡам асакара даныланы даннеиуа!

Иаасуан акакала еишьҭагылла амзақәа… ашықә-сқәа… Ажьа шәыргәында ашьҭа анарӡуа еипш, ҳашьҭа уаҩ дхымларц ҳҭахызшәа, ҳчаландар гье-жьыхынҳәуа уи адгьыл ду иқәын. Аашықәса рыла акырынтә ҳхынҳәит Каирҟа, аха рацәак ҳанхомы-зт. Ҳчаландар иазышьҭыхуаз аидара нақәтцаны, ҳаиҭадәықәлон шьҭахьҟа.

Ҳаидара аума узызтцаауа? «Асакара бжьас» Ис-маил Сабах, уажәы ибазма, ихәмацәак реипш идыр-уан Африка аҿацәқәа рҿы иашьагәыҭны инхоз ҭи-тәыс ирыдигалашаз. Аха аба, ахәҷымыҷы, аихаҷа-маҷа лапшхырпаган, ҳчаландар иақәын имаӡаз аидарагьы: ашәақьхәшәи арҩышьыгеи* . Урҭ рыҭи-ра закәанла иапыхын, аха уи авсшьа Исмаил ожәы ибазма, даманшәалан, џьара ҳаҿашәаргьы, аҿыне-ирхон атцарҭыша, уиалагьы ҳакказа ҳаалигон. Аҳ, анаџьалбеит, урҭқәа раан ишпахиоз Исмаил Сабах инаршә! Иара иатцкыс амчра змаз, ма амал зым-пытцакыз данибалак, ма мариала акы зцәигашаз даникәшәалак, аӡартцәи еипш дракьҭон, убас ҩир-машьцон, аҳәыҳә пшқа еипш, укәа дҭаууртәарын, ибла цәыкшапақәа ачча рхылон, ацәҳареи-ашҳареи рҭып аҟны ихәшахон иажәақәа: «уххь згеит», «саҳ ду», «уара улашакаҷҷара», «уара удуӡӡара», – абарҭ ракәын рыхьӡқәа иҳәацыпхьаӡа инарываиргылоз. Ахьы, мамзаргьы алмас инапсыргәытца ианпсаланы данахәапшуаз, о, злыпха ҳаура, изакәытә гәырӷьа-разеи ихы-иҿы ианхалоз? Ицәпсхьаз зегьы гыланы иааиргьы усҟак дызгәырӷьарымызт.

Иара иатцкыс мчыла еитцаз иҿы, ҳара инапатцаҟа иҟаз ҳналатцаны, Исмаил есқьынгьы дсакара бжьа-сын.

---

*Арҩышьыга – опиум.

Зны, ишыҟалах сеидру, ачаландар иақәыз аидарақәа рахьтә, иҳамбеит акаҳуаршыга абҩатә кәманқәа зҭаз ҿаҳәарак, амҩан амахҿ иахьақәыз иалыҩрны цьара икаҳазар акәхап. Исмаил, иҳаиуаз аӡәы маӡала цьоукы идирхәҳазшәа гәҩарас дикит. Ҳазынтәыкгьы ҳаҿкажьны ҳиҳәеит ҳпыза, акгьы зхарамыз ҳҩыза диламкьысырц.

– Иабоугеи акәмаанқәа зҭаз? – дҭцааит ҳчаландар пыза, акрыфара даaҟәытцны.

– Акымзарак сыздырӡом, саҳ, уххь згеит!

– Акгьы шихарам аадырyeит, ҳуҳәоит, иҟалозар уиламкьысын! – ҳазынтәыкгьы ҳхылпақәа ааҳхыхны ҳлышьамхышлеит.

– Ҵәак, шә-ҵәак арбааyeит! – иҳәеит уи ихы дымҩахакәа. Нас: – аа, усҭ, иудкыл! – дҩатцҟьан, имаҟа иавтцаз абичақ аавтцпааны, ишилшоз аҿынаирхеит. Игәытцәҟьа иналаҟацеит аҳәызба шнеиуаз, нас дааҳәын, апслымӡра днылаҳаит, рацәак мыртцыкәа ипсгьы ааихытцит. Исмаил Сабах имтцаз ихәы згьы ныкәҳаҳан далгаанӡагьы, ибичақ илимхит. Ахьхьаҳәа апслымӡра илаҭәоз ауаҩытәыҩса ишьа дазыӡырҩуа, ауаса амаха хапыцла ацәыртцәара даҿын.

Нас дҩагылан, абичақ аалихын: – Ҳдәықәышәтца! – ибжьы ҿаца наҳалаҩит.

Иубахьоума, дад Шәарах, зыӡбахә лакәтцас ирҳәо аслан баҩыш? Е-е-ҳ, уи аслан хапыц иблыша, ауаатәыҩса ачалаа еипш изырхуа ачымазара апыхра азыҳәан хәшәны иҟазар, иага иуадаҩзаргьы иара апшаара мап ацәызкрыдаз? Аха аслан баҩ зызку арпшӡара мацара затцәык ауп. Уи амаҭәахә шьеи лаҕырӡи меигӡарах икаҭәаны иҳапшааyаз иарпшӡар акәын уиадагьы – ипшӡаз, ауаа беиақәа рыбзазара. Аслан хапыц махәарк иаҟароу инаркны, уаҩышәара инеиҳаугьы ҟалоит, иара хапыцс измаз заҟараз еипш. Ахы цаҳәцаҳә аламло икьакьоуп, ипҿеуам, ашьантца еипш игәҕәоуп, аха ахтцәара мариоуп,

ишуҭаху иуцәыр, иушьалашьыныр ҟалоит, итаруеит, иуҭаху шәыгас иаднамкыло акгьы ыҟам. Ахаҵыц азбжак гәаҩоуп, антҵәамҭа шәыгәуп.

Қерым-ефенди иеипш амал иарцәыцәыз, имтцагылоу аишәа хыгьежьаа ду аслан баҩыш аласазарц иҭаххеит, дзықәтәоу аҟәардәгьы иара убас. Иара иалхзар цәгьазма аҭаҭын дызлахо имышҭықәгьы. Иаҳагьы ипшӡами абаҳчараҿы данылеиҩеиуа алабашьа иикуа амҳасҭа баҩышпсаразар? Ишәарыцага шәақь ашьхәа аслан баҩыш аласазар? Изымҭода, мшәан, ишырҳәо еипш, акрызмоу иарбагьқәагьы ҭоит. Ирҳәоны исаҳаит, иуадақәа руак аҿы иҟьантазӡа пҳәыс пшӡак лбаҟа ҩнагылоуп ҳәа, уи ауразоуроу баҩышуп излыху, аҳ зны-знла уи данаҩсуа, дааҭгыланы днахәапшуеит, игәаланаршәоит умш аабзиахааит ҳәа иазҳәахьоу иҷкәынра.

Аҳ игьама ус ианыҟала, уи дитцахо дыҟоума аҳкәажәгьы, иаҳагьы илызцәыртцуеит арпшӡара азгәышьра. Есымша ҩынтә-хынтә дызныпшыло асаркьа, аслан баҩыш иҭасазар? Ицәгьоума, иаҳҳәап, абаҩыш мацара иалхзар лнапы ҟәымшәышәқәа есымша аҷараҳәа иаадыртуа лсақәҭра? Ма инарҳәаарҳәуа илку лыпшандага? Қәа цәыкәбарқәак лықәҭәар, ма мрахәага ҕьык налкьысыр ҳәа дшәаны, адыххәа иаалыртуа лҳаргь ахәы зегьы баҩышзар? Аха лышьҭаларҭа иҩнагылоу аҩнымаҭәа убарҭ ирышьашәаламзар, дгьамадоуп ҳәа лзырҳәаргьы ҟамлои?

Аслан баҩыш мацараҟны ҳаҟазма, алмасгьы ҳашьҭан. Уи, ишудырyуа, амаденқәа иреиҕьуп ҳәа ипхьаӡоуп. Арпшӡара адагьы, имаҭәахә дузар ҟалап ариаҟара ашкәакәақәа рыҽзадыршьылоз. Ашкәакәақәа ҳәа сзышьҭоу, атәымсасцәа ашьагәыҭ жәларқәа бҵьармцала ирҿагыланы иршьуаз шьны, иаанхазгьы наҟ хара-хара иахцаны, аҭыц беиақәа знапаҿы иаазгахьаз роуп.

Сара сыбла иабеит, дад Шәарах, адемаҭхан дуҟәа жны, зыҟьҩыла изхамыз, изшәымыз аиҟәаҵәаҟәа – атәҟәа мҟәыбала ишхаргалоз анышә, нас, аиаҳәаҟәа ирныжьланы аӡы шатҵдыршоз, ишыдраӡоз, ианбалак ишырхәуаз. Уаԥсҵәык азна ахьи алмаси риуразы, заҟа ԥсҭазаара уи адемаҭхан иҭаӡуаз здырхуада? Урҭ ажра ҭцаулаҟәа аихац рыкәыршан, уи иакәшан игылан аҟарулцәа, абџьар кны ирчаԥшьон. Атәҟәа аусура ашьҭахь агәашә иантытцуаз иаанкыланы еимырдон, рсасаҟәа аартны ирҭаԥшуан, аҳәсаҟәа, ахацәа рыхҟәа ддырҳәон, џьара цырак иадамзаргьы ахьы, ма алмас адәныҟа ирыцәҭыргар ҳәа ишәаны. Ус акы здырбалазгьы, иара уаҵәҟьа ирылгон…

Уажәшьҭа еилукааит ҳәа сыҟоуп, сысас, дад, Аублаатәылатәи арԥыс, цәаҕәареи рашәареи рыда акгьы ззымдырӡоз, днашьҭаҳауа дызцыз ачаландар хыҟәкыс иамаз!

Ачаландарҟәа абна тоураҟәа рааигәара ианнеилак, еизыԥшуан, хазы-хазы аҵалара рцәымҕын, ишәарҭан. Амахәҟәа еишьҭагыла ишнеиуаз иеыжәыз иԥсырҭа иналаҟацар ҟалон ашҳам зыхьшьыз ахҿаҟәа. Зыԥсы ҭахоз иаразнак иабџьар дахон, иалагон аибашьра. Ашкәакәаҟәа – шәаҟьмцала, егьырҭ – хыцлеи хәымпаллеи. Хаҭала зныҟ-ҩынтә раҟара срылаԥшхьан абарҭ реиԥш аидысларақәа. Аԥхьаҵәҟьа исзеилкааумызт ашьагәыҭ жәлари ашкәакәаҟәеи агәаҕ ирыбжьаз. «Арҭ ишырзырҳәо еиԥшҵәҟьа ибнауаауп!» сгәахәуан. Ахаа нас, иаҳҳәаҟәо ирзууазеи, сыблаҟәа хтит. Даеазныкгьы агәра згеит сара, адунеиажә иахьабалак залымдарыла иԥеиԥеиуа ишеитцаҭәыз, иахьабалак ииааидаиаҵахада ҳәа аҟәԥара шцоз, иахьабалак мчы змоу иҿаԥхьа мчы змам ахара шиду!

* * *

Лакәума абри аҭаҳмадажә исеиҳәо ҳәа угәы иаанагозаргьы ҟалап, дад Шәарах? Иџьоушьартә иҟами

нас, ишырҳәо еипш, атҵәатҵлаҩа сшыҟәыз аҳатҵлаҩа сахьыҟәлаз, Ҭырқәтәыла сшыҟаз Африка сышнанагаз, абахҭа еиҟәылашьцаҿы ашьра зҟәыз рҟарс сыштакыз, схы саҟәитны, адунеи зегь реиҳа иҭбааз асакара сахьыҟәнагалаз?

Ус иаҭаххеит слахьынҵа-лаҳәеиҟәатҵәа! Аублаатәыла саакәҵижьҭеигьы, сахьнеилак уаҩ дызҟәымшәац акәын исзыпшыз. Изиҭаххазеи, Анцәа злыпха ҳаура, ахаангьы цәгьара зымуц абасҟак иргәаҟра? Издыруада, сабацәа, урҭ рабацәа ирызхымхуа гәнаҳа дук рухьазҭгьы, рхы рызҿымхуа ашәипҟхьыӡ рышьҭазҭгьы?

Уажәшьҭа ишпазурыз, слахьынҵа еиҟәатҵәа сахькыднаҟьалакгьы, зехьынҵьара ачҳара сыҿнахлар акәын, сара сзын мацара иапҵаз џьушьарын ажәапҟа: «Ачҳара ззымхаз – нышәынҭрак изхеит».

Урҭ зегьы ирзаауазеи, еицырдыруаз амчра зымҟәытҵакыз вали Селым-пашьа ишьра баша усмызт, иаарласны сус иахәапшны, зегьы иахьырбарҭоу снаган, схы схагылаӡамызшәа ахтҵәара сыҟәрыӡбеит. Сҭакын сара, Ҟарабурун* ҳәа изышьҭаз амшын кыр иалахалаз ашытҵәараҿы, ҟәабџьангаратҵас еиҟәатҵәаҳаҳараӡа иҟәгылаз абахҭа аҟарс ҭылашьцаараҟәа руак аҿы.

Абар уажәшьҭа хәымз инархылеит сус рыӡбаахыс, аха, схаҭагьы иџьасшьоит, аҟарс ашә аатуам, сымпынҟа уаҩ дыҟәлом, сырхашҭзаргьы сеидру?!

Ицәгьагәышьоуп апсра ҟадыць азпшра! Ишар – ихәлаӡом, ихәлар – ишаӡом. «Иалгандаз, џьушьҭ, наҟ, сҭынчымхарызи» ҳәа сыгәжәажәон, егьырахьҟа изуз ацәгьара сахьхәны сыҟамызт, сшьа стеит кәапеилатҵәҟьа, апсы ахысхит Фелдышьи саҳәшьцәеи зыхәлабгаз агәылшьап!

Аха сара исыҟәӡызар сҭаацәа? Сашьа Мата Езмыд дзалымтҵыкәа дырпыхьашәазар, џьара бахҭак аҭа-

---

*Ҟарабурун – (ҭырқә.) ашытҵәара еиҟәатҵәа.

баара даҿуп. Рымч ршәахьеит ҳәа ираԥсуамызт сани саби, иахыргазар акәхап џьара, рыԥнгьы асқьар лажәҭцаны ирбылуан…

Сзазтцаарыда, исазҳәарыда сҭаацәа зықәшәаз? Аҟарс аҭӡамцқәа ҿаҳауп, идагәоуп, даара уӡырԥӡар, зны-зынла иуаҳауеит абахҭа зхықәгылоу аҿыбгара иатцажьу амшын агәрымбжьы – уаҳа акгьы.

Сналаԥалашәа исҳәозаргьы, баша иҟамлазаап сара сыкнаҳара аргәагәаара. Африкантәи саныхынҳә, дырԥегь абахҭа сызҭашәаз сҭыҵны аублаақәа санрыхьӡа, убасҟан ауп зегьы анеилсырга. Аублаақәа ҳтцеи бзиахә Ҭаҳир иоуп исазҳәа. Уи усҟан Сҭампыл атцара итцон, Алоу-иԥа Шьардын уаԥ нага иҭаацәа дырзааигәан, урҭ рыла даара имаӡаз аусгьы иаҳаратәы дыҟан. Аублаак итәы иаԥшәан иҟаломызт. Ҳара аҭаацәа ҳааӡамҭа иакәын, ҳаԥсырҭа, ҳаӡырҭа еилкааура дҳашьҭан… Уажәшьҭа урзызырԥла Ҭаҳир исеиҳәақәаз…

Аҳәынҭқар итәарҭа ахан акәшамыкәша есымшагьы иҟоуп амцҳәара, аитцашьыцра, агәреибамгара, агьангьашра, аԥсахра, ажәакала, лассы-лассы ашьаартцәыра усқәа рахь ауаа назгало аҟазшьақәа. Џьоукы рышьхәамышьхәа ыҟамкәа, урҭ аизыҟазаашьақәа ирықәӡуеит, даеашьоукыхгьы машәыршәа, сара сеиԥш, рыԥсы ҿнахуеит.

Абас ауп мҳацьыр шьхарыуак вали Селым-ԥашьа дишьит ҳәа авизир ду ианиарҳәа: «Ҳаи, иқәақәра згааит, уи ашьхарыуа арԥыс! Алажә, иқәнагозтцәкьа дақәшәеит!» – иҳәан, дгәырҕьатцәа дԥагылан, асулҭан адырра иитцеит. Уигьы дшеигәырҕьаз имӡаӡеит. Агәырҕьаҿҳәаша изназгази иареи шьыжьхьа еицырфеит, амш шыцәгьазгьы, шәарыцара еиццеит.

Иҟалаз уи ауп, Селым-ԥашьа рыгәҭатцәкьа дгылазаарын асулҭан Абдул Азиз иахгара еитцызхыз «Осман ҿыцқәа». Урҭ еилаԥыххаа ианықәыртцоз, Се-

лым-цашьа изиламкьысит, ирымамызт дызлаҿапырҿышаз рацәак, аха хәыҷы-хәыҷла, маӡала акы даҳзаҿаршәыр ҳәа азкылпшцәа ишьҭатцан ирыман.

Абас, сара дҭасырхазаап асулҭан зегь реиҳа ишәарҭаз ҳәа иипхьаӡоз иаҕа. Убри аҟнытә, сара сыкнаҳаразы ақьаад имтцаз шьҭихуан, ишьҭеитцон, иахьамзар-уатцәы ҳәа иргәагәон.

Усҟан асулҭан ихан аҿы аматцура иалаз ҳара ҳахәпҳа Алоу-ипа Шьардын, сызбахә цьара ианырҳәоз иара иҿирдагәон, машәыршәагьы иҿытцаиршәомызт ҳшеиуацәаз. Зеипш ҟамло егьыҟам ҳәа иапхьаҟа днапшуан, сара дагьсыцхраауамызт, дагьсыгәҭасуамызт, иара иматцура акәӡан дзызхәыцуаз. Аха уи дыззыпшыз аамҭа анааи, сахьырга-сахьаарга уаҩы изымдырyа, абахҭа сынҭганы сдырӡыртә еипш аусқәа еиҿикааит.

Абахҭа ахылапшҩы ауаа рыкнаҳареи рыргәаҟреи рзы апышәа ду змаз, нахьхьи Сҭампыл, зегь зымчу ихан аҿы сыкнаҳара здыргәагәоз еилкаатцәҟьаны имамзаргьы ҟаларын, аха Алоу-ипа Шьардыни асулҭанпҳәыс Шьандеи рыбҕа имамзар, ашьра зқәыз сара абахҭа сыҭганы сизыҭирымызт.

Уахык зны, атцх акыр инаскьахьан еипш, цхыӡла сеимдо Аублаатәыла сшалаз, аҕыҕьа-агәгәаҳәа иаадыртит аҟарс ашә хьанҭа. Иааҩнаҷҷеит цәашьқәакгьы. Абахҭа ахылапшҩы дааҩналеит, ахаан исымбацыз мшынуаҩык дицны. Уи дкапдануп уҳәаратәы дыҟан уахьихәаапшуаз.

– Абар, нас, иоура, иҭбаара, дзакә хатцоу! Дпелуанымкәа дыҟамызт ианиааз! Изхара иҿатцазар, иҭып аҟны дааиуеит лассы, аҵыр атцкыс алаӡара змоу уаҩуп, иудыруаз! – даацәажәеит абахҭа ахылапшҩы, ацәашьы сыдырҷҷало. Алҩа цытҳапытҳа ишьҭуа, аҭаҭынжәга лакьыта зҿытцакыз акапдан даасыдгылан, снарҳәаарҳәуа сыхәапшра дналагеит; зны

смахәар аиатцәа жьышәқәа днарықәгәгәа-нарықә-гәгәеит, нас сшьаргәацә ажьышәқәа, сыблақәа днар-хыпшылт, ауҕә хьанҭа ахашьа здыруа рахәык ааи-хәоз цьушьарын…

«Сыкнаҳага сазнымкылар ҳәа ишәома, ранацьа-лбеит, ариаќара сшәо, скапануа?» – схәыцуан, сы-бла ашьа хытцәало сахьрыхәапшуаз. Дара неицәа-жәан, уаҳа иаанымхакәа индәылтцит. Иќарулцәа сна-рацырцеит, сшьамҭлаҳәқәа ҕьарҕьаруа. Атцх еимаҳан илашьцан, ақәа кыдхаҽа илеиуан. Ианаамацәыс, сы-лапш наќәшәеит ацәқәырпа иарзазо аҿыбгарра иад-гылаз апраҕба. Иааспылаз еибарццакуа аҕба сынҭар-галеит, иаргьы иаразнак амшын инхылеит.

Еилыскааит иќалаз зегьы. Абахҭа ахылапшҩы, ихатә рахәык еипш сыхә ытцихит, сиҭиит, иҽыкнеи-ҳаит иҳәап, ма амшын иҽеиҭеит иҳәап, урҭ реипшқәа уажәы ибазма, иага ус баапсқәа еитцеиќәаќәахьан. Саазхәазгьы мариала сааихәазар акәхап… Ганкахьа-ла, анс-арс акәу, сгәырҕьалар акәымзи, акнаҳага сахьацәцаз, аха даҽаганкахьалагьы, иахьа уажәра-анӡа асултан иҳәынҭқарра азакәан сацанакуан, акнаҳага сыхәда иахашәаанӡа уи сахьчон, исхы-лапшуан, сбаандаҩызаргьы ауаҩы ҳәа сыпхьаӡан, уажәшьҭарнахыс сытәхеит… Саазхәаз иитаху сыле-игӡоит; сишьыр ќалоит, сиблыр ќалоит, аха ус зуузеи ҳәа аӡәгьы дахьирхәуам.

Абрагьра иазкыз апраҕба, ахы иацәшәон, ин-цәытцагыла-аацәытцагыло амшын ихын. Сара сы-дагьы аҕба абаандаҩцәа ҭан, уи атәцәа раахәареи рыҭиреи ишазкыз адырра уадаҩмызт. Ашьҭахь қа-лаҵь дук аҿы иааӡыхгылт, уи Каир акәын. Убас ауп сшаанагаз Исмаил Сабах инапахьы.

* * *

Ҳчаландар иаҳа-иаҳа инаскьон зны сакара мҩа-ла, даҽазных – абнатоуарақәа ирылсны, аӡиас дуқәа рыпшаҳәақәа ирныланы.

Срықәшәеит сара Африка агәҭаҿы имохарцәа[*] ҳәа жәларак. Уаа нырҳарақәак, рыжәҩақәа ԥцаҵаны, рӡарақәа паны, ахацәа неиҩымсрыда зегьы аҟама ныҟәыргоит, аҳәсақәа ҳаҭырла ирызныҟәоит, урҭ иадырҳәоит аԥхьарца еиԥшу амзад. Абарҭ збалак кавказаа игәаламшәар ҟалом. Избеит сара амаврцәа, имазеренцәа,[**] абамбарцәа, алмас аԥшаара иазҟазаз амханцәа уҳәа убас егьырҭгьы.

Избеит сара нышәаԥшьыла ишьыхыз аԥацхақәа, аҭаацәа рхәы ахьыруаз ахәышҭаара, исаҳаит иха-акәакәараӡа ахыбра иҩахылтцыз алҩатцә афҩы, аки-сиҳәа арбаӷьқәа рҿыҭбжьы, занацәа гәхьаазгаз аҳәа-рақәа рыҟаабжьы, амҟәыба иалхыз, калебас захьӡыз, ҳара ҳныга еиԥшыз рыҵакны ажәқәа ахьырхьоз, ркьаԥа ыргьало ауасақәа аԥыжәсыжәҳәа иҳәуа адәы иахьықәыз, аҵьмақәа атцлақәа иркыдыззалан аматцә ахьырфоз. Избеит аҵәматәа ныҵаркьакьо иахьыцәаӷәоз, аҵьықәреижәла ахьырҟьоз, аҭаҭын ахьеиҭарҳауаз, ҽагада даҽа мыругак ахьрымамыз аҭыԥқәа рҿгьы снанагеит.

Абарҭ зегь схатәык збазшәа сдыргәырӷьон, аҩан-ҭхьра зхыҵәахьаз сыԥсаҿы, хәычы-хәычла аҵәхәа-ҭара иалагон анхаҩра, мшәан, уажәы салхәдаан ум-ҳәозар, дара реиԥш саргьы саарыхҩымзи!

Џьоукы Аллаҳҭаала итцаныҳәон аҵьаамақәа рҿы, егьырҭ – ашкәакәақәа мчыла ирыдырцалон ақьыр-сианра, динс ишьҭырххьан, даҽаҵьоукыхгьы аҭла пшӡақәа рымтца амра нцәа итцаныҳәон.

Иагараан срылаԥшхьан урҭ рныҳәамҩаԥгашьа, рчараушьа. Еизибагон џьарак, агәырӷьара иханага-лоз аҳәса, ахацәа, ахәычқәа. Иаацәырыргон агәаҟреи алахьеиқәтцареи згәылыжжуаз ашәақәа. Иахьагьы

---

[*]Имохарцәа – туарегцәа, кавказтәи араса иаҵанакуа ус ауп рхы ишашьҭоу.

[**]Имазерен – аберберцәа.

сгәы иқәыҩуеит иааҧымҵәаӡакәа игоз там-там* абжьы, уажәраанӡагьы сыбла ихыҵуам ҳәсеи-хацәеи ржьы ҟьантазқәа еихыҩаӡо, шьаҧышьҭыбжьыла ирдыдуа ианыкәашоз.

* * *

Хәышәҩык инареиҳаны аиқәатҵәақәа еидцаланы, аҧслымӡ сакара иқәацаланы инарцон. Ҳчаландаргьы урҭ ирцәыхарамкәа ирышьҭан, аҧсыбаҩқәа иахьабалак иаабон, амҩацәгьа зызхымгаз анҵәара иаҿын.

Урҭ арыцҳақәеи сареи лахьынҵала ҳаиҧшын... Урҭ иҳәынҷан инарцоз реиҧш саргьы сымҳацьырын... сыҧсадгьыл сацәыӡхьан, стәитәыхын, лак аҟара ҳаҭыр сықәмызт, иаасгәыдтцан аӡәы сишьыргьы, срыцҳазшьоз ҳәа уаҩгьы дыҟамызт. Ҳазлеиҧшымыз, дара еиқәатцәақәан, сара сышкәақәан, аха разҟыла ҳаиҧшын, лахьынтцеиқәатцәараа ҳакәын!

Уахык зерибк** аҟны дареи ҳареи аицыҧхьара ҳақәшәеит. Итҟәаны инарцоз мҩанызгоз акануеицәа реиҳабы дааин, ҳчаландар аҧыза диҳәеит:

– Ҳахьаангылаз аҭыҧ сгәаҧхом, иааҳакәыршаны аиқәатцәақәа нхоит, насгьы аҧсҭҳәа ахчылара иаҿуп, ишубо, уи рхы иархәаны, иҳақәлар ҟалоит, аҷаҧшьара сырҕәҕәарц сҭахуп, учаландар иацу унарылаҧшны, жәаҩык раҟара сыҭ, амалагьы исҭахым, аҧара сшәоит сара...

Исмаил Сабах, аҧара аӡбахә аниаҳа, амыргәырҕьа ихы иҭалеит, сара сназлаз, фҩык ҳаалхны ҷаҧшьара ҳдәықәитцеит. Ҳееиҩхны аканиуеира ҳақәгылон, сара саамҭа анааи, снеины сҭыҧ аҿы снагылеит. Амзагьы ихәацыхәаҧшьха иҩагылан, асакара ҭбаа-ҭыцәра иаақәлашеит. Саҧхьа, иҿыбгаз амар-

*Там-там – адаул.
**Зериб – (араб быз.) ачаландар аагыларҭа.

малташь бахә аҧеыхаҟәа адәы иҟәжьызшәа, еиларaa еилажьын итҟәаны иргоз аиҟәатҵәаҟәа. Иџьоушьашаз, атҵх агәахьы ишнеихьазгьы, дызустзаалакгьы аӡәгьы дыцәамызт, амза ахьырҿалашоз рхаҿҟәа бҩа лыхызшәа, рыблаҟәа камкамуа, акы иазызӡырҩуазшәа иаапшуан. Саaигәаратҵәҟьа арҧыс наӡааӡак, имашьхәылтҵҟәа аҧслымӡра иларсны, инапсыргәытцаҟәа ицламҳәа рынтцаны, ибла аaихмырсыгъӡакәа, абра сааин саагылеижьтеи сыхәапшра даҿуп. Зназы, уи иблаҟәа сара сахь имаз аҵәымҕра рхызбалеит, аха цытрак ашьтахь, уртҭ даеак сарҳәо иалагеит:

«Ани аби умоума уара?» – итҵааит аблаҟәа.

«Исымоуп!» – нараҭаскит гәаныла.

«Аешьа?»

«Дсымоуп аешьагьы».

«Иабаҟоу, нас, уҭаацәа?» – итҵаахит дара.

«Иахьыҟоу сыздыруам, дареи сареи ҳаицәызхьеит!»

«Ҳара ҳаипш уҭаацәа тҟәаны џьоукы инарцозар, уртҭ ахьеилатәоу сара сашьа ҟарулс дрыдгылазар, – саҳәара иаҿуп араҧ иблаҟәа, – угәы рҭынч, сара сашьа иакәзар, уртҭ рыпсы ҿихуеит, уи идыруеит аҧсадгьыл зыпсоу. Уртҭ ҳара ҳаипш еидпахлазар, рҿаҳәагаҟәа злапцырҟаша ритҭоит, Уаргьы уҿаҳәам акәымзар, утәуп, узиндоуп. Уаха уара иулшаны ҳаушьтыр, уатҵәы, уара упсы дапшәмахап даеаӡәы. Апстҳәа псеиҟәырхага еилаҳанто асакара ианыланы иааиуеит, уццакы! Уццакы! Иуцәшар ҟалоит!..»

Абас бжьыда, ажәаада, гәтыхала исацәажәоит мгәацәха аҧсылмӡра илажьу араҧ иблаҟәа. Аиаша уасҳәарами, уртҭ рыцьбарара сзымчҳакәа ашатҵәышатҵәра салагеит. Мчыла сыҿерыҟәганы сахьынапшлакгьы дара сыпгылон. Уи шцьасшьоз, сҭаацәа рахь иниаҟьеит схәыцра, уртҭ рхаҿҟәа, ма хазы-хазы, ма џьарак рееизакны, сара сахь апслымӡра илууаа рҿаар-

хеит. Сышьҭахь иааины игылазшәа слымҳа иааҭаҩит исызгәакьаӡаз урҭ рыбжькәа. О, анаџьалбеит, заҟа ихьанҭарази, уи ауха сара сзы! Еилажьыз ауаапсыра сҩархыпшны ажәҩан аштцахь санынапш, атцармақьа еипш итцшәаахьан, рацәак ихарамкәаны, асакара пша иаманы иааиуан анаҟәа, дук мыртцыкәа иныбжьахәаша ицашт амзагьы... Лассы атцх лашьца нархатәашт зегьы. Урҭ ашьагәыҭуаа рҿаҳәагақәа пыҟҟазар, рышьҭыбжь мыргаӡакәа ацашьа иақәшәоит, апша итцысыз иаразнак еиманапсашт апслымӡ ианпыҟҟалаз рышьҭагьы... Қлыбки ҳәызбаки заҟаҩы еиқәнархарыда, анаџьалбеит!

Сгәазҭаз аблақәа шсыхәапшыц исыхәапшуеит скылкааны. Снаскьеит шьаҿақәак уи арпыс иахь. Иапхьа ашьшьыҳәа апслымӡра инылапсеит ақлыби абичақи... Лассы сара сҭыпҵ аҿы даҽа ҷапшьаҩык дааргеит.

Ауха шаанӡа, смахҽ ахьтәаз саваиан, сыцәазшәа ҟатцаны, уажәы-уашьҭан иҟаларызеи ҳәа сыпшын... Ацәылашамҭаз аҟәҟәаҳәа ахысбжьы геит, итцысит агьалпал... Ҳнеизар, аҟарулцәа хҩык шьны ишьҭан, итҟәан иргоз ауаа, анаҟә лашьца асакара ианхытцуаз иалагыланы, рыуа-ршәаџь зҳәара аӡәы даанымхакәа ицахьан...

* * *

Сзықәшәаз даҽакгьы уасҳәап, дад Шәарах. Сахара ҳәа изышьҭоу асакара ҳашьҭахьҟа иааныжьны, ҩбахпа мза алада ҳхы рханы ҳныҟәаахьан. Исгәалашәоит, амра ладантәи ҳатцапшуа ҳнеихьан. Рацәаӡак ихарамкәа, аргьарахь, игьазгьазуа иаацәыртцит иҟәашкакараӡа анаҟәа зықәжьыз шьхарак.

Аублаатәыла сықәтцижьҭеи убарҭ раҟара ҳара ҳашьхақәа иреипшыз џьаргьы исымбацызт. Амшын Еиқәа аҟәара сықәгыланы Кавказтәи ҳашьха ссирқәа сыргәыдыпшылозшәа сааҟалеит зназы. Исцәызхьаз

ҭах гәакьак абра дсыниазшәа, сгәы ҭыпрааит. Исызцәыртцит схала исызмыртәоз хьаацәгьак, исҭаххеит анкьа зны гәырҿыхагас исымаз – шәарыцара ацара, ашьхақәа сыпхьозар акәхарын… Сшәақь агәҭа кны, адыххәа сыпо, ахәырпхәа аӡыхь казказқәа снарҿыхәо, саапсар, хаҳәык снықәтәаны апхӡы сыларбо, шьабсҭак анбацәыртцуеи ҳәа сылапш ахраҟьаракәа ирыхго сдәықәымлар сзымчҳауа саатагылт, еитасҳәоит, ашьхақәа сыпхьозар акәхарын… Исмаил Сабах иасҳәар, сагьишьҭуам, алажә еипшгьы дсацәҳауеит, абџьаргьы сиҭашам, бџьарда снапы ыркало сабацахуаз, аха ҳпыза «асакара бжьас» илеишәацәгьарагьы схадырштит урҭ ашьхақәа!..

Цқьа ицәылашааӡа хра казказрак саҿаланы акыр сҩаскьахьан. Ус, амрагьы ҩагылан, аҳәитцәҳәа амрахәага аасықәнапсеит. Шьыжь ӡаӡашла рҽыркәабан, еилаарцыруа снарылапшит ашьхақәа. Ажәҩан цеицеира иадызбалон ашьха уарбақәа еилаҩеиласуа, сагьаарытцашьыцит… Еҳ, иаҳауеи, урҭ реипш сҳаракызар, сызхара исымбарызиз ашьхатәыла, издыруада, сылапш нахьысыргьы Аублаатәыла.

Аҿаҟьа анхытцҟа наҟ, рҩаш ҟәытцәак агәгәаҳәа абжьы саҳауан. Убрахь сынапшыртаны акәын ахалара сшаҿызгьы… Ус, сылапш нарықәшәеит ҩ-шьабсҭак еишьҭагыланы ашьшьыҳәа арҩаш ахь албаара ишаҿыз… Сеаарманшәаланы ахаҳә алгәыгәра сыенаваӡеит, аха макьана ашәарахқәа цқьа избарҭам, ицәырҟьацәырасуеит, рымариа сырҭом. Ус, иаҳа ижыцәыз руак, ахаҳә ҟьаҟьа ду иаақәгылт агәышпы сыҭаны… Атцықьҳәа иаатҟьеит сшәақь, ахысбжь хәаа-зааува, ахрақәа еимдо инарҿаҩит. Издыруада уи еипш абжьыцәгьа ари ашьхара кәазаҿы ахаан имгацзаргьы. Ашьабсҭа қәпақәсуа ишлеиуаз, арҩаш ахықә иныкәҳаит. Уахь сылбаауеит ҳәа ашәақь агәҭа кны аҿаҟьа санаахықәгыла, аиқәатцәақәа иреиуаз арпыск сымариаша нырцә, ихыц неитцыхны,

ихәымпал сара сзеихсыз ашәарах ахь идәықәитцарц игәы иштаз мҩашьо дышгылаз сылапш наиқәшәеит. Иаргьы икылкааны даасыхәапшит, ихыци ихәымпали ларҟәуа. Сналбааит тцаҟа. Ахаҳә дуқәа снарықәгыла-аарықәгыло арҩаш снырын, Ажәеипшьаа исанеишьаз снахагылан, ахәда аацысҟеит. Сыхтыгәлаҩ сихәапшын, дахьгылаз дгылоуп, сара сахь даапшуа.

«Уааи арахь!» ҳәа снапы насҟьеит, иаргьы истахыз еиликаан, дыкәкәаӡа дынталан, абри сҳәонатцы дааин дасыдгылеит, маҷкгьы даасеихырхәан, ажәақәакгьы иҳәеит иара ибызшәала, «удырҩатә еиҭьхааит!» ҳәа акәхарын иаанагоз.

Ашьабста ацәахыхра сахьаҿыз, ихыц нышьтатцаны дааин даасыцхрааит. Ҳабацәа шьхатәыла иныҟәыргоз рқьабз еилазгозма, акәац анеиҿысх, ҩыцьараны исшеит.

– Уахтыгәлаҩуп, уҿатцахәы алазаарын, Ажәеипшьаа иҳатәеишьаз, ҳалалс иуоуааит, абар уара ухәта! – сҳәан, акәац абжак иапхьа инаган инышьтастцеит. Иблақәа аразра рхыҳәҳәыла даасыхәапшын, исҳәаз еиликаазшәа, инапсыргәытцақәа неидыпсаланы, мрагылаарахь ихы рханы дааныҳәаныпхьан, акәац идикылеит. Нас, ихәда иахаз аимхәыц еиқәатцәақәа руак ааихихын, ияаган инапала сыхәда инахеитцеит.

– Нгәыги! Нгәыги! – ҿааитит уи, ихысгамацәа игәышцы иадкшало.

– Зауркан! Зауркан! – сҳәеит саргьы, иара иеипш смацәа ҟатцо.

– Зауркан! Зауркан! – ибжьы ҩтигеит сыхтыгәлаҩ, ахьырхьырҳәа дыччо.

Днеиқәҟьашан, абри сҳәонатцы, афархь нааган, амца еиқәитцеит. Акьапатра еипш имаҟа иаадҳәалаз ааиртын, ацьыка аатигеит, афасара днылаххын, афҩы хаа зхышәашәоз тцла ҿыск аапҟаны кәац ӡыга тцәык алихит. Иара ихәта акәац ҩ-жьыхәтак ламисан, атцәы илахатцаны амца илыеҳәеитцеит. Ианиӡ,

схәы ааган иаасиҭан, ҳнеидтәалан акраҳфеит. Напыла-шьапыла ҳшеицәажәозгьы, ҳаилибакааит, уимоу ҳагьеибарҽхәеит. Ҳнатәазар, ибла ҭаа сшәақь дахәапшуан, инаганы ианынеисыркы, ихы-иҿы ааихалашеит, апатрона нҭасыршәын, алахысшьа анисырба, игәырӷьара изыҵәахуамызт. Ахаан уи еипш абџьар инапаҿы имкыцзаргьы ҟаларын, иҩашьомызт уи еипш акы имазар шиҭахыз. Иадыруада ихы алеихьчарц иҭахызҭгьы? Мамзаргьы иԥсадгьыл ахақәиҭраз иҭахызҭгьы? Сандәықәла, иаргьы даасышьҭалт, иаҳа иааигәаз мҩахәасҭала архаҟа сылбааигеит. Ҳаицрыҵуа ҳаналага, сшәақь сыжәҩа иаахыхны, аҟанҭаруазгьы нацҵаны: – Иудкыл абри, зыԥсадгьыл иацәызхьоу мҳаџьырк имҭаны! Хьӡы алоугааит!» – сҳәан, аҵықьҳәа схысны инеисыркит. Иблақәа ччеит, саaигәыдиҳәҳәалт, иашьаҵас, исҳәаз еиликааит ҳәоуп иахьагьы сшыҟоу. Анаара иалкьыз ахаҳә дықәгылaны, дкалаӡа, ишәақь агәҭа кны, ицқәа ҟәаш-ҟәашӡа дпышәырччо дсышьҭапшуан, хараӡа сцаанӡагьы.

Цьашьатәшәа иубозаргьы ҟалап, дад, уи аҽны сгәы иааҭаххалак ҟаҵо сахьдәықәыз! Иуасымҳәеи, ашьхақәа сышьҭырхит сырцеипцеиуа, исхадырштҭит сыштәитәыхыз!

* * *

Ача кәамԥеи абанан шабеи згәы ԥнаҵәахьаз, сҩызцәа ари иназгоз ашәарахжьы рзымхаргьы, ахәырԥҳәа тәан цаҳәцаҳәак дсыржәып ҳәа сгәырӷьаҵәа саауан. Аха сгәы сажьозаарын, ашьха ҳараққәа анызба, исхашҭзаап сзакәыҵәҟьаз, исхашҭзаап хынтә сшырҭихьаз, хынтә сшаархәахьаз. Зегь зхароу, сыгәнаҳа зықәшәаз, ашьхақәа роуп, урҭ мыш заҵәык акәзаргьы, сышьҭырхит ажәҩан ахь, исыздырхынҳәит амҳаџьырра иафахьаз, аԥслымӡ сакара иқәызхьаз сгәамч.

Агəыԥ сышрыламыз изгəамҭо дыҟазма Исмаил Сабах, дахьыҟазаалак дшəыԥшаа ҳəа сҩызцəа еилацаланы дышрыдгылаз, саарыхҭыгəлеит.

– Ушəақьи уҟанҭаруази абаҟоу? – даасазҵааит иаразнак.

– Амҩан абрагьцəа сықəшəан, исцəыргеит! – аҭак ҟастцеит сара, сызҵаз ашəарах ажьгьы наган, иаԥхьа инышьҭастцеит.

– Ус гəабзиара уоуааит! – днасықəхəааит ачаландар цыза, – урҭ уҭиит, рыхə ыҵухит, уашьцəа абнауаа ракəхап изааурхəаз. Ҳчаландар шнеиуа, аҟəҟəаҳəа иааҳалатцаны ҳаландыртцəарц ауп иуӡбаз! Шəисны, деиқəԥах дҿашəҳəа! – нарыдитцеит аҟарулцəа. Жəаҩык ауаа ласықəеибаҳəан, сԥахны сҿаҳəаны иаԥхьа снаган снышьҭартцеит. Нас, акаҳуа еиқəатцəа ыжəны данаалга, иаашьҭихит иҟамчы, аԥтцатца ҟьаҟьа аҳауаҿы иртҟəацуа даасхагылеит.

– Иҳəа, ушəақьи уҟанҭаруази зааурхəаз зусҭцəоу, насгьы заҟа рыҭнухыз?

– Иуасҳəаз ауп, уаҳа акгьы сзацҭом! Амала, суҳəоит, алажə еиԥш ҟамчыла сумыԥҟан, ухаҵазар, исгəыдтцаны усылга! – сиашьапкуан дышсысуаз ангəаста, амаҭ еиԥш шьҭахьҟа сышьҭыҳəазаны анаскьара саҿын. Аха исҳəоз заҳауадаз, ашытцə-ашытцəҳəа сықəшəара иналагеит аҟамчы. Еех, анацьалбеит, аамҭақəа шԥеиҭасуеи! Аублаатəыла сшьапы аныкəгылаз, уажəы сжьы иалаԥо аҟамчы аԥтцатца Бзоу инахьысыр, уи зуз икьатеиқəа исырԥхьаӡара сыҟан. Маԥ, маԥ, стəитəыхзаргьы, суаҩуп, астцəкьа ҟамчыла аӡəгьы симыԥҟацызт.

– Уаҳа усыламкьысын, уҽесуршьуеит! – сиҳəон сара, аха иаҳа-иаҳа аҟамчы сыжəитцоит. Нас исыхьыз ҳəа акгьы сгəалашəом. Аддыҳəа иԥытцəтцəеит сҿаҳəагақəа, али-ԥси рыбжьара иҟамчы лаимԥытцпааны, иааԥытцəтцəаны, убриаҟара ирыгəӷəаны исыршəит,

иахькаҳазгьы уаҩы изгәамҭо. Сыцсы алагаҩагара сцәыхьанҭан иапхьа сгылан Сабах, иаразнак сшигәыдлара. Жәаҩык дырҩегь еиҭаласыҟәапапан, ҭәҭәала сырпахит. Сара изакәызаалакгьы аҽҟьара ҳәа саламгаӡеит, адырҩаҽны шьыжьымҭанынӡа аӡәгьы дсызхьампшит, иара ус апслымӡра сылажьын…

Адырҩаҽны, ииҳасабыз сеидру, Исмаил Сабах ихала даасхагылан, иаҳәызба ааҭыхны, сҿаҳәагаҟәа аапиҟҟеит.

– Уца, какал кы, нас уус ахь унеи! – иҳәан, гәалак имаӡамшәа днаспыртцит.

Убри аҽнынахыс, егьырҭ еицыз рааста, ҳпыза иаҳа смаршәа икуа далагеит, зны-зынла даасыпхьалон, дсазтцаауан, сабжьгараҟәагьы дырзыӡырҩуан, ак ансеиҳәозгьы иаҳа иҽрапсышәаны дсацәажәон, аха сара мҩашьарада издыруан, ҳчаландар пыза, исылоу сымч зегь анаасылицәцәаалак, уи сҿаҳәагаҟәа злапиҟаз ибичак сыбҕа ишалаирҟацоз.

* * *

Ҽнак, Бирам шьыбжьхьа ҳзааигараны даныҟаз дагхеит. Ҳшизыпшыз, ашьыбжь лхытцын, амра кыр илҭагьалеит.

– Ихьзеи, иҟалазеи, ари ас ҟаитцалаӡомызт, сара егьсурым, аха уара амла уаҳаркит, хәашамашак иумтцаҳтцозгьы ианаамҭаз иунымиеит! – иҳәон, Заурҟан хьаас иҟаитцеит. Дааиуазар акәхап ҳәа игәшәы-мшә исҳәозгьы дазмырҭынчит, џьара дызтәом, амӡырха дыҟәгьежьуеит, уажәы-уажәы агәашә днылагыланы дыпшуеит.

Ус, илабашьа аакыдихын:

– Дад, сара Бирамраа рҿынӡа снеиуеит, ирытцашәазгьы збап, лассы схынҳәуеит, – иҳәан, иҿынеихеит. Агәашә аартны данынҭытцуаз, Бирам дааипылеит. Ажәакгьы иамҳәаӡакәа даахынҳәын, илабашьа нкыдиргылан, днатәеит.

Бирам даасыдгылан:

– Гәыбӷан сумҭан, Шәарах, ухатцкы, – даацәажәеит иара, – апшәмапҳәыс лгәы рахәымкәа дышьҭоуп, афатә ианаамҭаз иаҳзахьымгӡеит!

– Илуазеи упшәма? – сҵааит сара.

– Иахатәиашара лхы лхытцны ицон, иахьа маҷк даапшит!

Еибаҳҳәоз Зауркангьы иаҳауан, аха изакәызаалак даламцәажәеит…

– Крыфан ҳаналга Бирам аҵьамҟәа, амҳаҵәҟәа имакәан инҭаҵаны дандәыҟәлоз, снаидгылан:

– Даҿа пыҭрак умааир, Зауркан уахь душьҭалан днеиуан! – ҳәа наиасҳәеит.

– Ҳаи, сшьапҟәа пҵәанда, издырыр, даҿа ҳамҭакы сҿаанысымкылози! – иҳәеит Бирам.

– Избан? – сиазтцааит сара.

– Жәашыҟәсаҟа тцуазар ҟалап саб аҭаҳмада сыҩны ашә дхымтцижьҭеи! – Зауркан имаҳартә еипш ибжьы аармаҷны даацәажәеит Бирам.

– Изыхҟьазеи уи?

– Даҿацьарагьы днеиӡом! Сара сахь иҿхьакра зыхҟьаз, сыпҳәыс длызгәааны дахьыҟоу акәзар ҟалап, ишудыруа, хшара дҳамагәышьам. «Саргьы сцынтцәарахын, сааӡамҭагьы, бара бхарала дцынтцәараххеит!» ҳәа зны-зынла дылзагьуеит. Иуасымҳәеи, ари аҭаҳмада имаршәа акра уадаҩуп! – абарҭҟәа насаҳәаны, Бирам дынҭаланы дцеит.

Аусура ҳналагахт Зауркани сареи. Амра нҭашәан, иааилалашьцеит. Аҩны сныҩналан, аҵәашьҟәа асыркит. Уахь ҳаниасгьы, иажәабжь цимтцәеит аҭаҳмада.

Исеиҳәон уи аки-аки еипшымкәа Африка даныҟәыз ихигаз, дзыҟәшәаз. Игәалеиршәарц иҭахын дахьнанагаз атәыла ҿацәҟәа, бызшәала, пшрала еиуеипшымыз ажәларҟәа, урҭ рыбзазашьа. Цҟьа еилыскаартә исеиҳәарц дашьҭалон, ашкәакәаҟәа аус баапсҟәа имҩапыргоз ирыхҟьаны, ашьагәыҭуаа уаӷеимшхара ишҭагылаз. Еиҳараӡак дырзааҭгы-

лон мра злымҧхацыз абнатоуракәа, аґбакәа зырӡсоз аӡиас дуқәа, ашьхақәа, асакаракәа…

Аха урҭ зегь ицәеилаҧсон, знык иихәахьоу изгәамҭаӡакәа еиҭеихәахуан. «Ҧса, ҧса, иаасараӡа!» ихәон, иихәашаз анааимтцәалак. «Иҭыкәкәаӡама, ажәлантцәеит!» ҳәа аҿеоҳәа илахьгьы напсыргәытцала днаслон.

Аашықәса инарықәгәыгуа, бжеихан шьапыла ачаландар днашьҭаҳауа, Африка асакаракәа дрықәын уи ахатца…

Аашықәса мачума, ҧсҭазаарак ыҟоуп, уиаҟара зхытцыз ачкәын хәычы дытцурҟьар дузкуам!

Уахыки-ени иҧсишьон Зауркан, адырҩаҽены деиҭаналагеит.

* * *

Исмаил Сабах иитҟиша ҭины, иааихәашаз аахәаны даналга, ҳчаландар Каирҟа ахы ирхеит. Уажәшьҭа ҳхы ҳақәитхоит, ҳцьабаапсагьы ҳауеит ҳәа еицыз зегь гәырґьон. Аҩны змаз, иҩныҟа ахынҳәра дахыццакуан, иҭаацәа рбара дахгәаҟуан… Сара сзыргәырґьоз исымази?! Ухы уақәиҭуп, уажәшьҭа уца ҳәа соурышьҭыргьы, схы абасырхарыз?! Сҭаацәа ахьынсыжьыз Ҭырқәтәылаҟа схынҳәыр, ҩапхьа иаацәыртцрын Селым-ҧашьа иҭахара, уи иуацәа-иҭахцәа инармыгӡар рурымызт ашьауга исықәыз – сыкнаҳан ашьра!

Мшәан, избан, адунеи аҿы цәгьарас иҟоу зегьы аӡәы имацара дақәшәаран изыҟоузеи? Анышәынтра агәытцәҟьагьы шәҭыцк ықәиаауеит рҳәоит, гәырґьара мрахәага затцәык цьара иаасызкылҧхар иауазеи? Аха иамуит, иамуӡеит, убама!

Ҳчаландар ҧыза цьара дыррак имазар ҟаларын, Каирҟа дыццакуан, уахи-ени аагылашьа имамызт, амахеқәа иахьынӡарылшоз рщьап дуқәа еихҳәаеихҳәауа асакара ианын. Сива ақалақь аҽадхалара ҳаҿын. Исмаил Сабах иаҳцәымӡакәа иҳаихәеит ҳаз-

ныз амҩа акырӡа ишшәартҭаз. Африка агәаахьынтәи ихәаахәҭны ихынҳәуаз ачаландаркәа, лассы-лассы абрагьцәа рҿаҳалон, иацыз шьны, ирымаз рцәыргон. Убри аҟнытә ҳара агәаҿанызаара ҳаман, бџьарла ҳаибыҭан зегьы.

Уахык, ишылашьцара иаалашьцахьаны, ӡыхьк ахьамаз ҳапхьара наагеит. Ҳара ҳадагьы уаҩ дмаацызт уи аагылартаҿы, Ҳашьҭахьҟа иаауаз ачаландаркәа ҳарзыпшырц ҳҭаххеит. Амахҿкәа аидаракәа рыкәаҳххьан, мцакгьы неихәлаҳҭцан, аҟарулцәа рыкәыргылара ҳшаҿыз, ашьшьыҳәа, ацәҳәыра пша ашьҭыбжь уаҳараҳа, излааз ҳәа ҳамбаӡакәа, иааҳакәшеит ҿыла иҟаз абрагьцәак. Аҟәҟәаҳәа ихысуа, афырҭын баапс анышьҭасуа еипш, ҳаидаракәа инарзыҩит. Еилаҩынтрахеит, арахь, мзаҭахамҭан, илашьцоуп, иушьуа дуздыруам, узшьуа дузгәатом. Аӡәы дыжжаӡа дшааиуаз ҿыхәтцәыла дсысит, сшьапы сыкәгылаӡамшәа апслымӡра адыжә аалсыргеит, агылаха сымҭакәа деиҭасысит, ицеицеиуа ажәҩан инадызбалеит исылиҳәарц иикыз аҟама, аха акшаха даламкӡакәа схысит, иҿы дахҟьаны апслымӡра дныламаит.

– Аа, сыршьит, сыршьит, ҭынхада сара! – даагьацәыгьатцәит иара аублаа бызшәала. Схәы-сжьы ааилагылт иаразнак, издыруаз бжьык акәызшәагьы саҟалеит. Сыххымшаҟә уахь сҿынасхеит.

– Уаублааума, узустда, уара, зхы сзыршьыз? – неиқәҿыстит. Абрагьцәагьы акгьы шрылымшоз анырба, ишаакылҟьаз еипш, иаразнак инеимбгьыжәаан ицеит. Снеихагылеит ахә дпаҭпаҭуа дахькажьыз, алашьцарагьы спырхагамхеит, дыздырит, уажәы дызбазма, аублаа рпыс, Ҳаџьы Кьарантыхә ибзыцәашьа.

– Саид уоума, уанаџьалбеит, Саид? – наиқәҿыстит сара, ишьапха сымҟәытцаш. Аарла, сара соуп ҳәа, издырыртә ихы ааиртцысит, ибла бзиахә ҭиатцәаақәа ҟәандаӡа иаасыхәапшызшәа збеит, аха иара уатцәҟьа дынхьыдышьшьын, ипсы ааихытцит. Усҟан

ацәашьқәа жжа-жжаӡа иаркны сҩызцәагьы аасыдеизалахьан, сҽьатцәыгьатцәуа апсы сахьихаз гәартахьан.

– Шәсыцхраа, абаапсы, шәсыцхраа, сымала сжьы сфеит, шәымбаӡои, дсамхашьит аублаа, исзааигәаз ауаҩы! – сҽьатцәыгьатцәуан, апсы сихагьежьуа, аха сҩызцәа рзы уи акгьы аҳәомызт, урт ақәылацәа рхымта иаҿамшәакәа иахьеиқәхаз еигәыргьон.

Убриаҟара сеилашны сыҟан, схы ахькыдсҟьара сыздыруамызт. Слышьтасын, снаҩс апслымӡра илажьыз сшәақь аашьтпааны, сгәы инатцаскит сеысшьуеит ҳәа, аха сааигәара игылаз Исмаил Сабах сшәақь аасымҟәытципаает. Смаҟа иавтцаз сбичақгьы сцәигеит.

– Дышәпах, абаапсы, ари деивысит! – дыҳәҳәеит ҳчаландар пыза. Сеимлагәа сшыркыз саарымпытцҟьан, схы ахьынахаз апслымӡ сакара снықәлеит, скаууа. Снеиуан, асакара пша сапысны, сҩыза бзиахә Саид ипсы ицаз сахьӡаны иааныскыларц стахызшәа. Напшыртак ыҟаӡам, атцх еимаҳан илашьцан, сышнеиуаз акы снанҟьаны, схы надхәашалан ицаргьы, ма тца змаӡам тыша дук сынтаҳаргьы иаҳагьы еиҽьасшьон. Абри Анцәа дзықәшәихьаз атып хара сапырызгашаз амч акәӡан исыхоз…

Саид хлаҳәаада, Ҳацьы Кьарантыхә ибзыцәашьа… Атцыхәтәаны Самсун агаҿаҿы ҳаипцыртцит иареи сареи, уи зшықәсан ҳаӡхытцыз акәын. Аублаатәылаҟа ахынҳәра акәын хәыцыртас имаӡаз, уи амҩа даныӡлеит ҳәа сыҟан… Африка данбақәнагалеи? Дыртима, даархәама, дтәитәыххама сара сеипш? Снапаҿы дыпсраны дышпаҟаз? Иарбан мчы еиқәатцәоу адунеи атцыхәан ҩыцьа аишьцәа ҳаиҿазыжьыз? Ҳуаӡәык дтамхакәа ҳашпазымки ари адгьыл тбаатыцә ду?

Заҟаамта апслымӡра еиҩыцәуа саханы ацара саҿыз сеидру, уаҳа сылымшо саннеи, сыблахатц аагьежьын, сыпсы сылышәашәаны уа снылаҳаит.

Ауха шаанӡа, асакара ԥша схашәышәуа, патора сымамкәа уа скажьын… Адырҩаҽены, асакара ҭацә амра анааҟәлаша, саалҵит, аҵәбара сыгралан анҵәара саҿын. Изулак, аухантәарак аԥша исыҟәнажьуаз аԥслымӡ насыҟәҳәаны сааҟәтәеит… Уи сажыр, сызбодаз, сгәаҟрақәа рҵыхәа цымҵәози, аха Сахара ианыжьлаз аԥслымӡрагьы сара сзы имаҷхеит… Сыблақәа ҭрыцқьааны, саанаԥшыааԥшит… Раҵәак набжьамкәаны, наҟ-ааҟ ҩ-сакара бгалаҵқәаак рҽышьҭакны, рыбла ашьа хыҵәало исыхәаԥшуан… Иаасыкәыршан ицхлымуа сывагьежьра иаҿызаарын, аха шьашәы иҭарблыша, исыламкьысит, убама! Агыгшәыгҵәҟьагьы, зашьа дызшьыз ижьыфара рзымгәаҕьит сыцкьыцкьашьаны… Урҭ ауаҩы ишьа рмоургьы макьана ирычҳауан, сара аӡы смоур – сыԥсуан. Сахьынаԥшуаз, хара, аҳаргь лакациақәа сырхыԥшны игәастон ҵиаа иаҵәарак, уа иҟан азериб, ус анакәха, иҟан аӡыхьгьы. Уахь сцоит ҳәа саныҩагыла, абгақәа шәан, инеиҭаҵит… Снеиуан сара скаҳабӷало, аӷәырџӷәырџ аргон аԥслымӡра сшьапы ахьыласуаз… Сызныз асакара дуӡӡа, амшын аҿы аӷба еиԥш, агазҽазра иаҿызшәа збон…

ИҬАБАХЬАЗ АЗХЬЫШЬҬРАЛА

Каирҟа иаауаз тәым чаландарк сахьыԥшит, Анцәа иҵаԥшуаз уаазар акәхарын, алмҩанык крысҿартҵон, крысдыржәуан, саахәара, сыҭира иашьҭамлеит. Нас излеилыскааз ала, ачаландар иаанагоз аидара ерманы ҭуџьарк итәызаарын, Каирнтәи Сҭампылҟа иааигарангьы дыҟазаарын.

Каир сааит, аха иалсхуазыз уи аҟалаҿь ду, сыуа дыҟамызт, сҭахы дыҟамызт, исхамызт, исшәымызт, амла сеиҟәыцәон. Сгәы сыхеит сҭаацәеи сыжәла-

ри ахьынсыжьыз Ҭырқәҭәылаҟа. Издыруан сара уа исзыпшыз, аха, уахызатцәык иадамзаргьы, сҭаацәа снарылапшында, ахра иалхәрааны иааиуа аӡыхь еипш ахьхьаҳәа аублаа бызшәак насаҳанда, нас сыкнаҳан ашьра акәым, хәынтә аиха цагәыла сеиҩыртцәтцәаргьы усс измадаз!

Сҭампылҟа игатәыз аидара аҕба ианақәыртцоз срыцхрааит исылшоз ала, аҭуцьар сипцырымтцит, сышкавказтәыз аниасҳәа, срыцҳаишьеит, Сҭампылнӡа сааигеит хәыдапсада. Ҳаипцыртцуа ҳаналага, иара ихарць ала сеилеиҳәеит, ҳамҭакы сыпсы змышьҭышазгьы ӷарақәак сиҭеит. Амазареи ауаҩреи еиналоит ҳәа сыҟамызт, акраатцуан уи агәрагара сцәыӡижьҭеи, аха урҭ аҩбагьы ауаҩы дрылаҟазар шауаз абра еилсыргеит.

Мамзаргьы изысҭахызи, сзахӡыӡаарызи, умҳәои, сыпсҭазаара? Ақәаб иага ишызаргьы ажьтцәы иапырхагаӡам, цьоук алаҭхацьырц акәац ҭнагоит. Саргьы усшәа ауп сшыҟалаз цьоукы рнапаҿы. Урҭ ркьафуразы, рмазара иазсырҳалап, изырҳәырц ирықәлаз, Саид хлаҳәацәгьа иеипш, иргәыдтцан исшьлап.

Уиаҟара ҳзалаларызеи, аерманы ҭуцьар ибзоурала сызхытцит Сҭампыл. Сҭампыл – ари ахьӡ саныхәычызгьы издыруан. Аублаақәа уи аҭкыс идууз, уи аҭкыс ипшӡаз, ибеиаз адунеи аҿы даҽа қалақьк ыҟоуп ҳәа иҟамызт. «Сҭампылҟа дцоит» анырҳәоз, реиҳа ихараз амҩа дықәлоит ҳәа дрыпхьаӡон. Егьызеиҕьым аҟама, ма пҳәысмаҭәа бзиак рбаргьы, Сҭампыл иҭнагаз цьыршьон. Уимоу, апҳәызба пшӡа лыблақәатцәҟьагьы Сҭампыл қаруа иадыркылон. Ишқалақьтцәҟьазгьы еилкааны ирымамызт, уи акәхап мҳацьырра ҳандәықәлозгьы, бжаҩык: – «Шьам дгьыл Сҭампылҟа ҳцоит», – зырҳәоз.

Абас, ахаан сахьнанамгацыз ақалақь саалахеит, сыхрааӡраауа, сшәапырҳапуа. Асқьалақәа рҿы аидарашьҭыхыҩцәа ркәымрақәа рҿы пхьарҭас измаз,

иахьахәлаанӡа псымшьҭыгак абасырҳари ҳәа апхӡы зҿашы аидаракәа ирыхоз, исызгәаҭарызма уи ақалаҷь ду апшӡареи абеиареи? Џоуп, напшыхақә сыбла иаахгылоз рацәан: абааш ханхьытцәцаракәа, амзаҿа сахьа зхагылаз аҵьаамақәа, урҭ рахьтә зегь реиҳа иссирыз – Аи-Софиа, асқьалақәа рҿы хыпхьаӡара змамыз аӷба мызгәыҭқәа, ашьхытцә гылазшәа иахьахәлаанӡа ауухәа еилашуаз, еилаҭыруаз аҵьармыкьақәа. Уа ирымҭиуаз, иаарымхәоз ҳәа иҟази – ахьымаҭәа инаркны аҟапҟапқәа рҟынӡа, зынӡакгьы игәыҭҟьагаз: арахә реипш ауаа рыҭира, еиҳаракгьы аӡӷабцәа. Ара иумаҳарыз ҳәа иҟази: аӷьбжьы, аҽхырцәажәара, амцкакара, аччиа иҳәара-чара... Апашьацәа, аматџура дуқәа змаз, иара ус ауаа беиақәа иршанхагаха рҽеилаҳәаны ианымҩасуаз, «Амҩа рышәҭ! Амҩа рышәҭ!» ҳәа аҿыҭбжьқәа, цәҳәи-ҟьантази иршәымкәа, ирхамкәа, рнапқәа амҩасцәа инарымтцакуа иахьнеиуаз...

Адамраҿы ауаа зегь еиҟароуп, адунеи иқәнатц хазы-хазы ҭыпк-ҭыпк рымоуп усгьы. Сара сҭып, тҩа змамыз аидарашьҭыхыҩцәа рыгәҭаны, асқьалаҿы акәын. Милаҭ хкыла еилапсаз, бызшәа хкы рацәала ицәажәоз, аха ҭырцьманда еилибакаауаз, урҭ срыдыркылеит анкьаахыс ирдыруаз аӡә сакәызшәа, аӡәгьы дазымтцааит схы-стцыхәа, сахьынтәааз. Ирымаз ахәыҷы еигӡомызт, рҿатца еиҩшаны исҿартцон.

Аидарашьҭыхыҩцәа сҩызцәа ахьеицәажәоз ирҳәоны исаҳаит, ашьхарыуаа жәпаҩны Сҭампыл ишаанагаз. Изустцәаада ҳәа санразтцаа, абазақәа роуп ҳәа сарҳәеит. «Аурысқәеи дареи анеибашь, дара атцахеит, нас уа аагылашьа рымамызт, Ҭырқәтәылаҟа иахытцит!» – абас акәын ишырдыруаз сҩызцәа.

«О, анацьалбеит, еиҭаҟалахма амҳацьырра? Ҳара ҳаипш апсуаагьы рҽыршьма, ҳаӷеиҭа?!» – саахәыцит сара. Хҭацәыхак шаасоулак, ақалаҷь сеимдо снала-лон. Издыруада тцабалаа саншьцәа срықәшәар, ма издыруаз апсыуак дысҿаҳар? Акаҳуажәырҭақәа рҿы,

аԥьаамаҟәа раштаҟәа рҿы, аԥьармыкьаҟәа ргәашәҟәа рҿы исҿаҳауа салагеит ԥытԥәтԥәа-ԥытԥәтԥәа еиԥныҟәоз, кәымжәыла еилаҳәаны, бԥьарла еиҟәных ашьхарыуаа. Рааигәара сгылан санырзызырҩы – аԥсышәоуп ирҳәо. Сан лыбызшәа саҳаландаз ҳәа сазыгәышьуа, дара цоит, сара срышьтоуп. Аха макьана ҳауацәа-ҳтахцәа, ма иара ус издыруаз аӡәгьы сылаԥш дытцашәом. Рылахь еиҟәуп, игәаҟтцәаҟуеит, ирфо иржәуа рымам. Зшыҟәсан ҳарт аублааҟәа Самсун ҳаныӡхытц ҳазтагылаз арыцҳара ҩаԥхьа сналаԥшыхит абра: аҳәсаҟәа лагырӡышуеит, ахәычы насыԥдаҟәа еибартцәыуоит, атаҳмадцәеи атакәажәцәеи уахьнеилак ихырҟәаҟәо еидтәалоуп, аԥсра, амлакра, ачымазара, аҳәсаҟәа аԥьармыкьа иҟәгыланы ирыхшаз рытира. О, Анцәа злыԥха ҳаура, абри еиԥш ахлымӡаах лахьынтцас ирымазма ашьхарыуаа зегьы?

Нымҩахытц, иуапа итцаршәны ахаҳәрыддыра дылатәан таҳмадак, изырӡкәымжәы ҟәыршәтцаршәын, иканеимааҟәа ԥжәан, ишьацәхыԥҟәа кылҳәҳәон. Хьаа змаӡамыз аҟалаҟьуаа ивсны инеиуан еижәхысла, атаҳмада урт ибаӡомызт, ихы еимлагәа икны, тцаҟа дышьтаԥшуан.

– Ишәыхьзеи, иҟалазеи, шәзыниазеи? – снаиазтцааит сара, снаидтәалан ԥсышәала сышцәажәоз аниаҳа, иԥьашьаны даасҿаԥшит, кәымжәылеи кабалеи еилаҳәамыз аӡәгьы аԥсышәак идыруеит ҳәа дыҟамзар акәхарын...

– Дад, тцаара ԥхашьарам, уара узустада? – иааргьежьны азтцаара наситеит.

– Заанатц иаанагаз амҳаԥьырҟәа среиуоуп, саублаауп!

– Аа-а! – иҳәан, лоунытә даақәыԥсычҳаит. – Шәара, дад, аублааҟәа, аума шәаҟәшәазаргьы, шәхы иавыжәбартә шәыҟоуп: избан уҳәар, шәхала еигьшьаны Тыркәтәылаҟа шәдәыҟәлеит, ҳара аԥсуаа ҳауп

ахамшҭыхә ианиаз, ҳандәылцаны ҳаҩнқәа рыблит, ҳадгьыл мчыла ҳахырцеит!

– Аурыс ҳәынҭқар иоума шәахызцаз?

– Мап, Аԥсныҟа иӡхыҵыз асулҭан ир роуп! Урҭ ирҭахын аурысқәа ныкәцаны ҳтәыла рымҟәыҵархаларц. Ақыҭақәа рблит, ашьарҩаш каҭәеит! – ишызбоз ибла аиқәатцәарақәа ацыԥхь нархыҷҷалеит.

– Зхатәгәаԥхарала идәықәлазгьы, мчыла иаарцазгьы еиҩырго акгьы ыҟам, џьаҳанымк еицҭашәеит, уи арахь уаҳа ҭыҵшьа амам, угәы иалымсын, дад, хараӡа еиҕьын, шәыԥсадгьыл шәшықәгылаз шәырҟәаҟәар! – сҳәеит сара, аҭаҳмада игәы акаҳара агәхьаа мкыкәа.

– Ус ирҟәаҟәазгьы заҟаҩы ыҟада, аха зегь уи ҳалымшеит, ҳанацәеи, ҳаҳәсақәеи, ҳхәычқәеи, деигьызмаха адәы иаҳзықәмыжьит! Иҭацәит, Аԥсны ҳәа акгьы ыҟам, дад, уажәшьҭа! – дцәажәон аҭаҳмада, ибжьгәаҩа ҵәыуабжьҵас игон.

– Ҵабалаа рхабар иудыруазеи, шәара ишәыцӡхыҵма? – сиазҵаахит сара, саншьцәа рҭәык саҳауазар ҳәа сгәыҕны.

– Ҵабалааи Далааи абаҟахыз, уара абзиара збаша! – иџьашьаны даасҿаԥшит аҭаҳмада – Асаӡқәеи ахҷыԥсааи шәара ишәыцаахьан усгьы, убри ашьҭахь хышықәса аатцуаны, иҟалеит аҩбатәи амҳаџьырра; инеиԥынкыланы Аԥсны иқәтцит Далаа, Ҵабалаа, Гәмаа, Абжьаҟәаа, Маҷараа, иаанхазгьы уажәы ахынтә раан иҳалгеит. Сара Абжьыуаатәуп, Тамшь ақыҭа сеиуоуп, с-Рацәбоуп. Ҳқыҭан, дад, лак иасуа аӡәгьы днымхеит, убас ауп егьырҭ ақыҭақәагьы. Бзыԥынҟагьы ҭацәит. Рацәа иқьаԥҭажәхеит, сабиц, Аԥсынтәыла рыцҳа! Дарбан харҭ аԥсуаа абаҩ еиԥш зыхәда ҳкылахаз? Наҟ ҳалбааидар, ҳаизылбаамдо, арахь ҳаиҿихыр амуа! Уажәшьҭа дҭынчхар здыруада? – абарҭ ажәақәа мыткәман иҳәозшәа акәын ишсаҳауаз. Уаҳа иацәажәаха смоуит, дыззыԥшыз џьоук

ракәхарын, ҩыцьа арԥарцәа ааҳадгылан, дҩадыргылан, дыргәагәо, агәарабжьара днынбжьаргалт.

Сара адунеи саҟәганы сыҟаз аахыс, еилыскааит ахҭыс дуқәа шыҟалахьаз. Уахь ҳхынҳәуеит ҳәа баша ҳгәыӷуан, ҭынчмҩак амоугәышьазаап Кавказ! Сара зшықәсан сҭаркыз ашықәсан, Ҭырқәтәылан иқәнагалазаап Ҵабалаа, саншьцәа. Ҳара аҭаацәа ҳаӡзаргьы, урҭ бзиахәха иҟоуп ҳәа срықәгәыӷуан, рыцҳақәа, изықәшәахызгьы сеидру? Арахь, жәышықәса раахыс зхабар сзымдырыуа сани саби, саҳәшьцәеи сашьеи, анирахь, быжьҩык аишьцәа ҵабалтәи саншьцәа, рыԥсы ҭагәышьазаргьы, иарбан ҿацәу Ҭырқәтәылан урҭ пхьакны измоу? Ча ҿаҵак соуеит ҳәа, атәымуаа рыгәҭа, аидарашьҭыхра мацара саҿума? Издыруада ааигәасигәа цьара саншьцәа лыԥсаа дрымамкәа анхара-анҵыра иаҿызаргьы? Издыруада, тәылак аҿы ауп иахьыҟоу, сҭаацәеи дареи еигәныҩхьазар, еиниахьазар? Схы абасырхари? Сзазҵаарыда?

Ҳааиқәшәеижьҭеи, дад Шәарах, убриаҟара, аки-аки еипшымкәа, ахлымӡаахқәа уасҳәахьеит, хыҭҳәаа мацаразаргьы, иауарацәоуп ҳәа угәы иаанагозаргьы ҟалап. Угәы рҭынч, дад, уара дуқәшәеит, уаҩы ихимгац зхызгахьоу! Сҿы иааҭшәалак анутҵоит усгьы, абри иуасҳәазгьы уахь инацҵала, дад!

Аӡиас ишьҭнахыз ақыдбажә еипш, уинахыс ҭышәынтәалаха сзыҟамҵеит, сгәы сыхеит саншьцәа аԥсуаа амҳацьырқәа рышҟа, урҭ срылагәаҟларц сҭаххеит. Еиҭамжьыжькит ӷьара зқәымыз сыхәрақәа. Исаҳазшәа сааҟалеит сыдгьыл гәакьа афҩы хаакәакәараӡа… Уи ауха пхызла еиҭазбахит еилаарцыруа ҳашьхақәа рсахьа еилыхха, инеиԥынкыланы даулк иасуазшәа рыбжьы саҳауан Бзыԥ аӡиас иалаҿеоз арҩашқәа, зны-зынла слымҳа иҭаҩуан, сара сапшаауазшәа, снапала иҭасырхаз Бзоу хлаҳәаада акьыркьырбжьы… Аублаақәа ҳусҳәарҭа анбылуаз алҩа еилахәашь иахылтҵуаз иалууа иааиуазшәа збо

салагеит, хьызда-цәада иҭахаз аублаа хацәа ӷьеҩқәа рхаҿқәа, лассы-лассы сылапш даатцашәон, мҳацьырра шәсышьҭуам ҳәа, иаҳәа цҳафыр ҟьо, иҳапгылаз Бараҟаи-ипа Аҳмеҭ. «Шьаҭанкыла шәыӡит! Абри акәын ишәасҳәоз!» – дыдрак еипш исаҳауеит уи ахатца ибжьы ҿаца. Схы ахьызгара сыздыруам, амца иалахаз иеипш сгьежьыхынҳәуеит. Сцәырҳаны сааҿыхеит.

– Убжьы цәгьоуп, иҟалазеи, угәы цәгьахама? – сыжәҩа рцысуа дысхагылан аидарашьҭыхҩык.

Рааигәара сыҟазар сҭахуп аԥсуаа мҳацьырқәа, рыбызшәа саҳалар сахәшәтәуашәа збоит. Снығәнысуа Сҭампыл аҟалаҟь салоуп. Аҵьармыкьа аилашыра агәашәқәа рҿы, ма аҵьаама аҭаларҭаҿы слымҳа нарзынархан снагылоит... Алҩа еилахәашь зыҩначу акаҳуажәырҭақәа рҿы, еиуеипшым ауаа ӷьалпал ахьрыхго, акәымжәы зшәу ахьтәоу гәаҭаны рааигәара снатәоит, ма аҟалаҟь гәарабжьара еихагыларҭақәа рҿы амҳацьыр реахьеизырго снеины снарылагылоит.

Урҭ зыҟәшәаз арыцҳара реандраалар рҭахым, игәамтцхамтцуеит, зегь ргәы нханы иҟоуп. Уи цьашьатәым, уаӷоу дзыниаша ианиеит, сара сеипш изхызгахьоу ида аӡәгьы изеилкаауам, аха избан, дара-дара рыбжьара агәаӷ зтцысызеи? Атәым дгьыл аҿы, антцәара ахьырпеипшыз, аидгылара, аицхыраара аҭыԥан, дара-дара ҷанҷаны изеибакызеи? Еиныршәашьа змаӡамыз аимак рыбжьалеит, наҟ-ааҟ еиҿагыланы, аӷьаца-аӷьацаҳәа ахацәа рыбжьы ҭганы еиҿашуеит, иаӷьуеит, ицәҳауеит. Зны-зынлагьы рҟамақәа ҭҭәыцәаа еизытцҟьоит. Аԥсшәа змаҳауаз атәымуаа, цьашьатәшәа ибаны, иаагылан ирыхәапшуан, ирыцәшәаны хара-хара ираҩсуазгьы дубарын... Сара исаҳауан зегьы. Аимак сырцәарц знык-ҩынтә сажәа наластцазаргьы, аӡәгьы дазхьампшит. Ажәала ирымҳәазаргьы:

«Уҵьам злам умҳатцә алоумтцан!» ҳәа рыблакқәа ирхызбаалон. Ус ауп, ауаҩы ишьапы бағьаӡа ипсадгьыл ианықәгылоу, ацәгьара баапсгьы рҿеишьак аиҭоит.

Урҭ еимаркуаз башамызт, шьаусын, аха уи зызбодаз, ахара зду дахьзырхәуадаз, ус иаанхеит иахьагьы-уатцәгьы. Издыруада мышкызны аамҭа иаӡбар? Ус анакәха, сыхшыҩ храӡага иҭахаз акрыҟазар, еизсыршәшәап, уара избо, уабацәа рҭоурых ҟәырҷахакгьы цьара икауршәырц угәы иҭам, акырсызҳәагәышьар, анцаразы уеизгьы уеиқәшәоуп.

Ишудыруа еипш, ҳарҭ аублаақәа иҳацзхытцит апсуаа рахьтә асаӡқәеи ахҷыпсааи, хышықәса аантцәоны уи ашьҭахь, Ҭыркәтәылан иқәнагалеит Далаа, Ҵабалаа, Гәмаа уҳәа апсуаа рацәаҩны. Егьызеиҕьым ахацәа знык асулҭан инапаҿы ианыҟала ихылапшцәеи иареи, урҭ абҵьар иатцамгылар псыхәа рымамкәа иааҭадыргылт. Ачашә дгьыл шәаҳҭоит ҳәа цьоук хырхит, шәара шәеипш еибашьҩы дыҟам ҳәа цьоук дыргәыбзыҕит, ашәара знаалозгьы цьоук дыршәеит. Ҭыркәтәылантәи аиҳабыра заманала ирдыруан, апсуаа рҿы ҭауади-аамсҭеи анхацәеи, уалаҭахыла, еибааӡарыла еилысны ишыҟаз, уи дара ишырҭахыз рхы иадырхәеит. Кыр зылшоны иҟаз ҭауади-аамсҭеи, Алоу-ипа Шьардын иеипш, ҳаҭыр рықәтцаны ирыдыркылт, ачынқәа рырҭеит, ауалафахәқәа нацтцаны. Убарҭ рыла анхацәа рырпар рнапаҿы иааганы аибашьра идәықәыртцеит. Заҟаҩгьы уаҟа иҭахада, хынкылашьа змамыз, акы ада акы ззымдыруаз ашьхарыуаа насыпдақәа, шәнеи ахьырҳәалак хакәыла иагәыдлозар акәхарын.

Аурыс еинрал чын змаз Маан Кац избахә уасҳәахьеит, иугәалашәозар, ҳапсадгьыл ҳанахытц ашьҭахь, рацәак мыртцыкәа дыпсит. Ичкәынцәа руаӡәы – Титу – иара имҩа дықәлеит, дфицарын, аурыс ры дрылан. Егьи – Ҟамлаҭ, даҽацьара ихы ирхеит. Апсны аҳра

атцыхәа анцыртцәа, аурыс усбартақәа аныҟартца, аҳратәра анеимырх, аурысқәа дырмаабкәан, итаацәа иманы Тырқәтәылаҟа дааит. Уи днаишьталеит иашьа ипа Уазбақьгьы. Асултан иеиҳабыра, аурысқәа рцас аҟынтәгьы, апсуаа рыгәта Ҟамлат хьӡи-пшеи шимаз еилкааны, ианатаххо аамтазы рхы дадырхәарц, мыцхә иацпыҳәаны дрыдыркылеит. Нхартас Стампыл агәтаны ханк изалырхит, ауалафахәгьы изпыртцәеит. Иаарласнгьы фицарс дҟартцеит, апсуаа мҳацьырцәа рыла ишьақәыргылаз архәта хыс датаны, Арабтәылаҟа ддәықәыртцеит, уа асултан дизымӡырҩуа, зхызкәачраз атыпантәи пашьак ир еилапыххаа иқәитцаразы, ахымхәыцыҩгьы диҳәынчаразы.

Апсуаа рацәаҩны имҟәытцантцәазаргьы, идтца неигӡеит Ҟамлат. Дук мыртцыкәа ипҳа пшӡа, Назифа захьӡыз, пхьаҟа асултанхара зеазыҟазтцоз Абдул Ҳамид пҳәысыс дигеит. Ус ишааиуаз, рынасып иакит Маанаа, ҕәҕәала реаладырсит шьарда зымчыз аҳәынтқарра ахы ахьыҟаз аҭынра, рымаҳә Абдул Ҳамид дсултанхеит. Аха уи «ашьаартцәыра» изымхеит зныкымкәа меигӡарах икаиршхьаз ажәлар ршьа. Иблақәа шьашуан, инапқәа жьышуан. Адунеи аҿы узыцәшәаша иреицәоуп хпа: асаби аҳәызба цҳафыр ипыхьашәар, амцҳәаҩ иеҳәапхьыӡ ҳартцо иалагар, зхы ада хы зтахӡам аҳәынтқар амчра имҟәытцеихалар. Пхыӡла Абдул Ҳамид, дныҟәо дышнеихуаз, абри уара иутәуп ҳәа Кавказ пшӡа аарган, уарҳалызшәа иапхьа инкадыршәхит. Итаххеит уи «ашьаартцәыра» ипхыӡ лабҿаба иҟаларц.

Асултан иҟаитцаз адтцала, лада иҟа, ҩада иҟа, цьарак еизыргеит архәтақәа ирылаз апсуаа зегьы. Урт инарылартцеит рыцҳашьара ззымдыруаз асқьар. Нас

асултан, иабхәа Маан Ҟамлаҭ амиралаи* чын наиҭаны, хыс дахаиргылеит уи адҵа ҷыда змаз архәаҭа.

Еиқәных зықьҩыла Аҧсныҟа еибашьра идәықәыртцоз ар аӷбақәа рықәтәаара ианналагоз, Маан Ҟамлаҭ дбаҟысаҟуа, иара хадас дзырҭаз аҧсуа архәаҭақәа даарылагылан, ибжьы неитцихит:

– Дадраа сашьцәа аибашьцәа! Асултан ду шәымҩа ныҳәаныпхьаны шәнапы иаиркит абџьар, агьааурқәа нықәцаны шәыпсадгьыл иазшәырхынҳәроуп ахақәитра. Иааит зегь ҳаззыпшыз ахатца иаамҭа! Ижәдыруазааит, Аҧсны ҳшьапы шнықәҳаргылалак, агәырқьҳәа аӡәк иеипш аҧсуаа зегьы шҳацгыло. Аиааира шәымазааит Ҟазауҭ бираҟ иатцагылан еибашьуа зегьы! Падишахим бин иаша!** – абас далгеит иажәа.

Аҭырқәа еибашьыга ӷбақәа иаҳа-иаҳа рҽадырхалон Аҧсны агаҿа. Аурысқәа, еилкааны исымам уи зыхҟьаз, Аҧсны игылаз рырхәаҭақәа еизакуа, Егрыҟа анаскьара иаҿын.

Ҟамлаҭи Уазбақьи Аҧсны ишнықәгылаз еипш, иаразнак ирпшааит, уахь инханы иҟаз, изықәгәыӷуаз рыбзыцәашьцәеи, рыуацәа-рҭахцәеи.

– Шәзыдтәалоузеи, агәырқьҳәа шәеееидышәкыл, – драцәажәеит Ҟамлаҭ Аҟәа абааҿы икылганы, – иааит ҳа ҳаззыпшыз аамҭа! Аҳәҳәацәа рылашәтца иахьабалак ақыҭақәа, икылсааит агаҿахь, заҟа рҭаху абџьар ҳара ираҳҭоит. Агьааурқәа уаҳа ихнымҳәароуп! Егрыҟа! Егрыҟа! Гьааур шьала ихышхытцәароуп уи аӡиас!..

Аха Ҟамлаҭ дшақәгәыӷуаз, пыҭҩык Маанаа руацәеи рҭахыреи алаҳамтцозар, ажәлар ицымгылт. Аҧсуаа ирыдыркылахьан аурыс ҳәынҭқар изакәан, еилыркаахьан уи иалпсаартә ишыҟамыз, насгьы,

*Амиралаи (ҭырқә.) – аполковник.
**Падишахим бин иаша! – (ҭырқә.) Нагӡара иқәзааит асултан.

урҭ ипыршәахьан аҭыркә султан ашьамдгьыл ҳәа изықәиргәыҵыз шеижьагаз, знықымкәа, амҳаџьырра иагаз, иахьнеиз џьаҳанымтҵәҟьа иштәашәаз... Уимоу, Ҟамлаҭ абџьар иатцаргыланы Апсныҟа изхигаз апсуаагьы дрыпсахит. Рыпсадгьыл ршьапы шаақәдыргылаз еипш: «Ҳаҭоумтцан, Апсны!» ҳәа рҿынкажьны, адгьыл иагәӡит, нас еихеит дасу рқьапҭажәқәа рахь, иарпылоз ргәылацәа-рызлацәа усгьы ргәырҿаныртцон: «Џьанаҭ ара ауп иахьыҟоу, акы шәамжьааит, амарџьа! Маан Ҟамлаҭи Уазбақьи рыпсадгьыл рыпсаххьеит, рхы мацара ауп изышьҭоу, бзиарақә изхымтцит!»

Абас Ҟамлаҭ иусқәа ишакәым еилахәеит, аха дмеибашьыр псыхәа имамызт, апсуаа ицәеимпзаргьы, аҭыркә асқьар иманы Егрыҟа ддәықәлеит, апсыуак данибоз ибла ашьа хытцәалон, «Ишәсырбап сара!» – ҳәа дрықәмақаруан. Нас, убригьы дапсыуан ҳәала уара! Дмиӡар акәымзи ахазына, аха ишпаҟаутцари, зегь зқәыӡуа кьаҳәк дрылиаалоит ажәлар.

Дук мыртцыкәа иҟалеит аибашьра, аха аҭыркәцәа акгьы рылымшеит, иатцахеит. Иаанхаз ар гьежьит Апсны агаҿа изыхгылаз рыҵбақәа рышҟа.

Нас, Ҟамлаҭ ишпеипсыхәо уажәшьҭа? Гәыргьаҿҳәашас изнеигарызеи, адгьыл-нцәас иипхьаӡоз имаҳә хазына Абдул Ҳамид? Аибашьра хьымӡҵыда акгьы изалымгеит: амҳаџьыр изхигаз ицәеимпит, апсуаа иҳәатәы харымтцеит, идымгылт, абарҭ зегь анааиаҳа, афра агәыжәлацәгьа асултан, Ҟамлаҭ ихы ихагылаӡамшәа наҟ ихицҟьаар ҟалоит.

Ҟамлаҭ гызмал иҭаххеит аҳҿыхга, ишьаартцәыраздргьы, ишьаҭарӡгазаргьы, аҳҿыхга! Ишьҭрақәлаз асқьар, Ҟамлаҭ иуацәеи иҭахцәеи нарапгыланы, пытцәтцәа-пытцәтцәа рыԑшаны, ага иаркны ашьханӡа, Егры иаркны Бзыпынӡа, ирылалеит апсуа қыҭақәа. Аҳәҳәацәа ҳәҳәон: «Изахәалак! Изахәалак! Аурыс гьааурқәа ҳашьҭалан иааиуеит, иаазықәшәалак ндыртцәоит, ахәыцқәа апса иахартцоит, ꙩны-гәаара иеи-

гӡом, ирбылуеит! Изахәалак шәаала Ҭырқәтәылаҟа! Асулҭан ду ишәзалихит ашьамдгьыл, амсылман гәҭылса дгьыл аҿ ишәзыԥшуп ахақәитра, цьанаҭ ԥсҭазаара! Аҟәа изыхгылоуп, хаҭала шәара шәзын иааишьҭыз, аҕбақәа раҳ «Маҳмадиа!» Изахәалак! Изахәалак!»

Амц каҭа иалашәаз усгьы ддәықәлеит хыма-ԥсыма, иҭаацәа иманы, уахь изгоз цьшьа ирахәгьы иапцаны, егьырҭ еиҳараӡак: «Ҳазшьуа ҳара даабап, шәҳаламкьысын, шәара ижәшәхьоу ашьа шәызхоит, шәахьаз шәца!» ҳәа рыԥнқәа рҿы иаагылеит, аха асқьар ршәақьқәа харшаланы иаарыкәшеит. Мчыла индәылцаны амца нароурыжьуан рыԥнқәа. Заа зҿыԥхьазкызи, ма ашьха цәҳәыра иқәыз хьчаки ирзууази акәымзар, зегь неидцаланы, шәцала ҳәа аҟәҟәаҳәа ирывахысуа ирыман агаҿахь идәықәлеит. Иԥсуаз уа дыԥсуан, изхьаԥшуадаз, егьырҭ ирыхан аҕбақәа ирҭарыжьуан.

Иккаӡа иҭацәит Аԥсны! Гәымбылцьбара Ҟамлаҭ ихы аҿыхра мацаразы ԥсаҭатәыс иҟаитцеит ижәлар гәакьа! Ичынқәа рыцырцырра иахҭнитцеит иԥсадгьыл бырлаш! Уа, Сҭампыл, асулҭан иҿы даннеилак: «Аибашьраҿы ҳатцахазаргьы, уа иҭахаз асқьар рхыԥхьаӡара хынтә рыла еиҳаны, абцьар иатцагылаша ахацәарԥар узаазгеит» ҳәа ажьыӡ шәахтә еиԥш, асулҭан иаҿа ианитцозар акәхап ирпеипеиуа аҕбақәа рҭәны иааргоз ашьхарыуаа хлаҳәадақәа!..

Дад Шәарах, абыржәы иааркьаҿшәа иуасҳәаз ажәабжь хырзаман, мчыла зыԥсадгьыл иацәдырӡыз аԥсуаа, игәаҟтцәаҟуа Сҭампыл ианалаз, ана-ара слымҳа нарзышьҭуа санырзыӡырҩуаз, ма санразтцаалак исарҳәақәоз рыла еилыскааз акоуп. Убарҭ ашықәсқәа инадыркны ԥсыуа зхылаҳәоу Аԥсны данхалеит ҳәа сыҟамызт. Уара умааргьы, Аԥсни аԥсуааи еигымкәа ишыҟоу смаҳаӡакәа анышәаӡа сафагәышьозаарын. Аха Анцәа ҳазшаз ицьшьоуп, имыӡзаап аԥсуаа рыжәла, игьацазаап рдаракәац!

Зымҩарак – арахә реипш мчыла еидцаланы ииаарцаз ажәлар, егьирахьҟа – Мааназа рыуацәа, рҭахцәа, иара ус дара ирыдгылоз, убарҭ ракәын, еинышәашьа змамкәа, ҷанҷаны зыблақәа ҭибахуаз.

– Аӡәгьы дҳазхьаԥшуам, ахәшә зфаз арахә реипш, антцәаара ҳаҿуп, иабаҟоу аҵьанаҭ дгьыл иаҳзалырхыз? Дабаҟоу ҳара ҳазҭииз Маан Ҟамлаҭ, иҳаиҳәааит ҳазхирҟьаз! – рҳәон цьоукы.

– Ижәуазеи, уара, аурысгьааурқәа шәаадмырбызар, Мааназа ирхароузеи? Иҭабуп ҳәа рашәҳәаар шәнаалоит, шәыԥсы еиқәдырхеит, шәшьапы шәықәмыркьысӡакәа ґбала шәааргеит! – нараҭаркуан даҽа зымҩарак иатәыз.

– Уара узусҭада, Мааназа рхәаша икарԥсоз ииаӡаз арыцҳа, унапы ианузеи? Ҳара иаабарц хҭахуп Ҟамлаҭ иашьеи иареи! Рҿала иҳарҳәааит ҳзыхдырҟьаз! Ҳабла иадырбааит ҳара ҳҭины итцырхыз амазара! Маԥ анакәха, раҳҭны еихагыла ду амацәаз еипш ҳаакәшан, агаз лақәҭәаны амца ацраҳтцоит, иалаабылуеит ишынҭаацәоу зегьы!

– Уахь неишьа шәымам, асқьар акәшаны игылоуп, шәҟәаҟәан шәықәыртцоит!

– Иҟәаҟәан иҭартцаз ратцкыс ҳазлеиґьузеи, амлеи ачымазареи неилалан, шәҩыла антцәаара ҳаҿуп! Шәыԥсӡама, уара, ҳдәықәлап аҳҭныҟа, ҳшьа ҭаҳтцап кәапеила! – амца ацраҭцаны датцаҳәҳәон даҽаӡәых.

– Ижәуазеи, уара, аҵьмақәа реипш шәынкыдԥала-аакыдԥало, астцәҟьа ҽырхагара жәбахьоу! – аҭак ҟаитцон Мааназа ирзааигәаз аӡәы. – Шәара шәызхытцижьҭеи Ҟамлаҭи Уазбақьи ыцәам, итәам, Ҭырқәтәыла иалоуп, ишәзалырхырц иашьҭоуп нхарҭас иреиґьу адгьыл!

– Ҳара ҳашьҭахьҟа ҳхынҳәуеит, ара аагылашьа ҳамам, дара ирымазааит уи адгьыл! Ирылдыршааит, адунеи амаа зку маҳәыс дрымоуп усгьы, ҳара ҳшаргаз еипш ҳаԥсадгьыл ахь ҳархынҳәра!

– Ҩ-ҳəынҭқаррак рус Маанаа ирзызбом, аха усгьы шəажəа наагап дара рҟынӡа, шəыҽешəырҭынч! – иаҳа рыҽрапсшəан ицəажəон егьырҭ.

Аҵьармыкьа агəашə аҿы, акаҳуажəырҭақəа рҿы, аҵьаама зҭагылаз аштаҿы, иара ус ақалақь гəарабжьарақəа рҿы, аԥсуаа мҳаџьырқəа ахьааиқəшəоз иахьабалак абарҭқəа ракəын еимактəыс, ӡбатəыс ирымаз. Аха аимакра аизыҭҟьарахь иниасит, аҟəҟəаҳəа ана-ара аиҿахысрақəа, аҟамақəа ҭыхны аигəыдларақəа, ауаҩшьрақəа, – ацəгьара баапс ахь ииасит аусқəа.

Уи гəарҭазар акəхап аиҳабыра, дук мырҭцыкəа асулҭан иаҳҭнынтəи адырра ҟалеит, аԥсуаа мҳаџьырқəа, ақалақьқəа, иаҳҳəап, Сҭампыл, Езмыд, Самсун, Трабзон уҳəа иахьыҟазаалакгьы иалцаны, Иазқьышаҳери Адаԥазари ҳəа изышьҭоу аҭыԥқəа рышҟа идəықəырҵарц. Ари мчылаусхеит, мапчап уҳəаргьы ауамызт, ар ракəын ари анагӡара знапы ианыз, ашəақьқəа наушьҭакны унараԥырцон...

Еиҭадəықəлахт ҳəсеи-хацəеи, хəычи-дуи амҳаџьырқəа еицрыхəхəа. Абраҟа ҳаиԥырнагеит аԥсуааи сареи. Урҭ Сҭампыл ианалырца саргьы сзаламгылт уаҳа. Урҭ срыдхалт акəымзар, уиаҟара аамҭагьы сзаагыло сыҟамызт, сдəықəлар акəын сызлыҭцыз рышҟа... Саԥхьа ишьҭан амҩа гəҭыха!

* * *

Амҩа сықəуп, Осман-Коиҟа сцоит шьапыла, ҭагалантəи аԥшабаа сысуа. Сыԥсы иадгьылны иҟамызт уи аҭыԥ, аха, иагаумҳəан, шықəсқəак ракəзаргьы, аԥхӡы ныкəҭəо иқəаарыххьан сыжəлар гəакьа, ипицьҳаӡа, ажəҩан иатцахəхəа иҩеихьан аублаақəа рылҩатцə, ана-ара илҳəыгəаахьан рнышəынтрақəа, ацхеипш ихаакəакəараӡа убраатəи аҳауа иалан ҳабызшəа, ажəҩан иатцаҩуан ҳашəақəа... Уа инсыжьит: саб, сан, сгəылацəа, ҳашьцəа, ҳҭахцəа. Хьацак амтца

упхьахьазаргьы, уанаҩсуа уаагылан уахәапшуеит, усҟантәи аамҭа угәаларшәо.

Сҭампыл саныҟаз ишалацәажәоз саҳаит, асулҭан Абдул-Азиз данахыргоз, иара изааигәара игылаз шьхарыуак ацәгьара баапсы шимпыцҟьаз, ихаҭагьы цәгьапсышьа ширҭаз. Ҳәара аҭахымызт, ари ҳара ҳахәпҳа Алоу-ипа Шьардын иакәын. Ииузеи, дзықәшәазеи, мцахәыцәа? Иара ихала ихы ҭаирхазаргьы, жәларак зегь иара иқәӡуеит ҳәа сыҟамызт.

Ииаасцылоз аӡәы аублаақәа ахьынхо удыруазар ҳәа саниазҵаалак: «Ачерқьесқәа ракәхап узҿу! Урҭ Осман-Кои инхон, аха ианырмыхәа, шықәсқәак рышьҭахь иахырцеит, қәылацәан, цәгьоуцәан, уаҩшьцәан!» – аҭак ҟаитцон уи. Иазгәаҭ, дад Шәарах, Ҭырқәтәылан ашьхарыуаа мҳацьырқәа зегьы усҟангьы уажәгьы ачерқьесқәа ҳәа ирышьҭоуп.

Даҽаӡәых: «Урҭ зықәшәаз уаҩ дақәымшәац! Иахьнеилак хтцәароуп, хыпсаароуп ирзыпшу!» ҳәа аублаақәа рыцҳашьаны дрылацәажәон. Ианбацәгьауцәаз, ианбақәылацәаз, ауаҩы ибара ныҳәак еипш иеигәыргьоз, зчеицьыка знапы иқәтцан изкыз, ламысла иеибаркыз аублаа нхаҩыжәлар?

Амҩа сықәын уахи-ҽни.

Абар Осман-Кои аҟәапаҿапара аҽкыдкыланы иахьышьҭоу. Ахәлара рацәак агмызт, ажәҩан хәашь ицьыкацха иаҿышәшәон асы, слымҳа иҭашәышәуан апшатцәытцәы...

Сышнеиуаз, рапхьа снаҿагылеит ахьацазатцә зықәгылаз ахәы – злыпҳа ҳаура Быҭха атәарҭа. Сынхалазар, иабаҟоу, цахьа зны ашьац кашьшьы, жәларак ҳшьамхқәа нарсны ҳныҳәарҭа; амыги ажыци ахылиаахьеит, иҭацәуп, иҟам ҳныха, еималахьеит иара ахьгылаз аҭып, ишәыршәыруа иахагылаз ахьацагьы цырҟахьеит, атцабаара иаҿуп итцыҳәҳәоз ашьапы...

Уажәшьҭа гәыҩбарада еилкааув зегьы... Иқәтцит ари адгьыл аублаақәа шыжәларыз.

Сышнеиуаз, снадгылеит асаӡ-ԥсыуа Абыхәба Мзауҷ инхарҭа. Иқәӡаахьан ихыбрақәа, амӡырхаҵәҟьа ртаӷаны аҭаҭын шылаз ҩашьом, ахәҵәқәа кыдхаа асы илыҳәҳәоит, инапала иҿеиҵаз агәашәгьы нханы иҟагәышьоуп. Игәы амыҳәо, ихы амыҳәо дызлаҟаз ала, иҟалап уи анкьатәи ҳгәыла заанаҵгьы дыхҵәазар. Исгәалашәоит уасиаҭҵас исеиҳәақәоз. Издыруада дызхынҳәызар Аԥсныҟа! Дзаҟарахарыдашь иҷкәын хәыҷы Шьоудыд?

Сара сеиԥш агәаҟрақәа згәы ҭырблаахьаз изынгьы имариамзаап, убама, уаҳа уара иутәым ухатәы ҩны аԥхьа, уҭал ҳәа иумыԥхьо, уца ҳәагьы уарымҳәо, агәашә уанылахалак! Ауапа насхадырԥазшәа сыблақәа аалашьцакит знакзы, аха раҵәак мырҵыкәа инасхыҵит. Игылоуп ҳнапала иҟаҳҵаз ҳаҩны, кьыс амаӡам, рыцҳа! Амала, аҩаза цәа ахьыкәкәоит, ихырқәақәоит. Абарҵан ԥшьҩык-хәҩык роума ахәыҷқәа хәмаруеит, ахьҭагьы усс ирымам. Аҩныҵҟантә исаҳауеит ӡҟык иҵәыуабжьы, агәды-гәды ахгоит игара ахьҵысуа, инхагәышьазаап ҭынч ҭаацәак, изысшәирызеи, Анцәа рызирҳааит, аха иабаҟоу сара стәқәа: сан, саб, сашьа, саҳәшьцәа?.. Ала еиқәаҵәа сгәанаҭеит, ссадымҵуа агәашә сахьадгылаз... Аҿы ҩеихыхны ҟыԥ амҳәеит, иааскьан, садырызшәа сахьгылаз исыхәаԥшуа инатәеит.

Амш ахәларахь инеихьан, ахьҭа есааира аҽарыӷәӷәон... Сыҩнутҟа сыԥси сгәыӷырҭеи усгьы иҵааршәхахьан, уажәы – адәныҟагьы сцәа-сжьы ахьҭа азымчҳауа иалагеит.

Мчык насыхан, снаднагеит агәашә. Сахьцо ҳәа хыҟәкык сымаӡамкәа снаскьоит. Снавалеит аҟыҭа жьира, кеҩ-кеҩҳәа иаасаҳаит ажьаҳәа абжьгьы, сгәы ааҟәандахеит, уажәы избазма, издырит аҟырҭуа Дауҭ ижьирҭа. «Урҭгьы ахырцарызма? – саахәыцит сара. – Дауҭ дажәхьан, уажәраанӡа дзааирымызт, издыруада иҷкәын, анкьатәи сҩыза Дырсын, аибашьрахь-

тə деибганы дхынҳəызар?» Ашə аартны ажьира сныҩналеит. Хатҵак, изшьапык мҿтəны, аҟыгəҟыгəҳəа итҵарсуа, апсангьери давагьежьуа ажьира даҿын… Илымҳақəа ихьуан акəзу, баша алҩақ иҿацəихьчарц акəзу, ихы-иҿы хҭырпала иҭаҳəҳəан…

– Амцахь уааскьа, ахьҭа цəгьоуп иахьа! – ҿааиҭит уи, ижьаҳəа ныкəтҵаны, асқам сымтҵахалауа. Ацəымза аиркын, даахан, иххаӡа иаакəиргылт, иааҩналашеит ажьира. Апшəмеи сареи ҳаблақəа неиҿапшит.

– Заурҟан уоума, уанаҵьалбеит, Заурҟан! – дныҩнытҵəааны, имҿтəы шьапы итҵаргəо, иҿааихеит сара сахь.

– Сара соуп, убла уамжьаӡеит, Дырсын! – ҳҩыцьагьы ҳеынеигəыдҳажьлеит. Ипсхьеит, ихаҳəхахьеит ҳəа сыҟан сгəы, аха ибзахеит, иҭгəырҕьааит, исцəыӡхьаз зегьы хынҳəызшəа. Ҳҩыцьагь, ҳқьызқьызны ҳтцəыуон, аха ҳара ҳзыжьжьахуадаз, ҩыцьа затҵəык уада-ҭынхада апсангьери хьшəашəа ҳахагылан. Дырсын ҭынчхашьа имамызт, сазтҵаара дшаҿыц даҿын:

– Ажəҩан ахьтə улбаама, ма упсны убзахама, икнаҳан ашьра зқəыз уабаанагеи, Заурҟан сашьа? Ууацəеи уҭахцəеи еизаны уртҵəыуахьеит, сыблақəа сыржьазар ҳəа сшəоит, убжьы аасырҳала, убжьы сгəалашəоит, Заурҟан!..

– Сыкнаҳага сазнымкылт, иптҵəеит! Дырсын, иҟалазеи, иахьзеи ушьапы? Ухалазатҵəык уаххалама аҩны?

– Сшьапы ҳəа узҿу Тунис асакараҿы қəыцьма млашьк иазныжьны схынҳəит, саб ипсы шҭаз сихьӡеит, ҵыпх ауп даныпсы, уиаахыс ишубо, сшьапызатҵə еипш, саргьы сзатҵəуп!..

– Ипсаҭа бзиахааит Дауҭ! Иуаҩра хаакəакəараӡа сгəы иқəуп, адунеи сықəнатцгьы исхашҭуам! – саацəажəеит сара, сҩыза сизааигəаны, сиҿапшуа сахьтəаз. – Уара уаӡəгəышьоуп, избоит, аха иубаргəузеи,

уаби уани рнышәынҭракәа уахьрыхәапшуа мачҡ аӄара угәы рӄажалап, сара соуп, Дырсын, агәытцәӄьа иқәхаз, саби сани рыцсырҭагьы сыздыруам, саҳәшьцәа усгьы рылахь шәышәын, агәылшьап иахәлабгахьан, сашьазатцәгьы ихы урҭ ирықәитцазар акәхап!..

– Уара узықәшәаз, иӄалап еиҭаҳәашьагьы амамзар… Аха упсы ҭахеит, упшьмахак еибгоуп, уапхьаӄа иузылашааит амрахәага, ушьҭахьӄа инықьзааит агәаӄра еиқәатцәаракәа зегьы!.. Измыд, Селымпашьа уанилга, Мата деибганы дхынҳәит аԝныӄа, аха рацәак даанымхеит, саб Дауҭ излеиҳәоз ала, иаби иани иманы дықәтцит, уинахыс иахьанҳагьы урҭ рхабар-зхабару ҳәа акгьы ыӄам!.. Зауӄан, иумпытцӄьаз ацәгьара иахӄьаны, аублаак ак шимыхьыз удыруаз! Угәы рҭынч. Уи ашьҭахь ауп шәыхәпҳа Алоу-ипа Шьардын ихӄьаны ацәгьара баапс аныӄала, ажәлар анахырца… Урҭ зегь уасҳәап акакала… Саб Дауҭ иҳәамҭаны издыруеит. Уи ибла иабеит зегьы… Иагарааны иӄьаӄьаҳа иҳаршап атцхқәа… Уаргьы исоуҳәаша мачхәума! Уажәы, амԝа уашәаны уӄоуп, уаапсоуп, амлагьы уакуеит!

Дԝагылан, ишьапызатцә итцарсуа аишәахьча даахан иаасымтцаиргылан, акҿаԝра дныкҿалеит. Ипиӄӄеит амгьал, заа иҳны имаз апсыҳ навеитцеит, иххит ашә, ирссеит аҵьымшьы. Заа иҿҳәаиргылахьаз акаҳуаршыга абԝатәы гәыгәым хәыҷы ахәараҳәа ашра иаҿын. Адәныӄа атцх еимаҳан илашьцан, икыдҳан илеиуан асы, зны-зынла ауухәа аҭҳывара пшацәгьак аакыднаҳәалон, аҭуан ахьтә ахьхьаҳәа инкапсон алԝақ цыракәа. Акрыфара ҳшаҿу, дԝагыланы амца дԝатцхон, исымтцеитцаз дахашшаауан сызҭаз апшәма.

– Уара уеипш асас имтцартцаша сзымдыруа исмыхьит, Зауӄан, уаҳа змоу ишьҭахь итцәырыргааит! Агәылара снытдыххылан акы аазгап ҳәа уӄоума, ҳазлатәоу зегьы ҿыцкәоуп, ааигәа ҳзеибадыруам. Иаҳа-

уеи, сабиц, ҳапсадгьыл ҳшьапы ықәгылагәышьазар, уара уеипш знык ипсны игылаз изыҳәан, цәык ахәда хырпаны икарыжьуан, иреиҕьыз аҳапшьа хыртуан, агәыла-азла, ауа-аҭахы рҽеидгаланы, кәашаран, шәаҳәаран, мчыбжьыкгьы инеиуижьны чаран... Аха иабаҟоу ҳапсадгьыл, ҳабаҟоу ҳара?

– Идырны иумаз сҩыза, – инаиаҭаскуан сара, – абри еипш гәыкала ирхиоу аишәа, Аублаатәыла сықәҵижьҭеи сахамтәац. Апсадгьыл ануҳәа, Дырсын, убраҟагьы насыпла усеиҕьуп, уара упсадгьыл Қырҭтәыла, иара ишаҭаху хақәитрак амамзаргьы, иеиқәханы иҟоуп, ақырҭқәа рабацәа рыдгьыл аҿы инхоит, инҵуеит, рхәышҭаара дмырцәеит. Сара? Ҵабыргуп, иҟоуп Аублаатәыла, аха уи дгьылуп, шьхароуп, бнароуп, инеипынкыланы қьапҭажәуп, ҳапсцәа рыбаҩ аҷыдарахаз, аублаа зхылаҳәоу, ҭаҳмадак идамзаргьы, аӡәгьы данымхалт. Ауаҩпсы дызнымхалаз адгьыл – псадгьылума? Аублаақәа уаҳа ирымам апсадгьыл! Урҭ, ажәҩан иххалаз апҭа пжәаха еипш, афырҭын баапс иҟьо иаман идәықәуп, мышкызны, ажәларқәа зегьы рзын икаххаа амш еилгаргьы, уи апҭа хәычҷы ажәҩан ишхыӡыҭыло еипш, аублаақәа уи аҽнынӡа адгьыл ианыӡлар ҟалоит!..

Иҳазгәаамҭаӡеит амца шҿыцәаз, Дырсын дҩагылан, ҟыгә-ҟыгәҳәа имҿҭәы шьапы иҵарсуа, гәыдкылак амҿы нақәипсеит, нас алҩа жәпаҳаҳараӡа изхылҵуаз ацәымза аақәихын, иааирҟәатҟәатит, агаз ҭанҵәаахьазар ибарц акәхарын, нацәхыпла амцабз хылҵырҭа ааирыцқьеит. Ажьира ашә ааиртын, абартҵа днырҵагылан, ажәҩан днаҵапшит, аиаҵәақәа кәалыкәаҵьо, апшәма ижәҩахыр сахыпшны ажәҩан инадызбалеит, асы хкәаахьан, аҵаа адгьыл еиҩнажәон, анаатә асы шьҭыпссаауа ишааиуа, аҭӡывара инадсылон аҽрыҕьны, нас: зжьы зцаз ала еипш, ҵәаабжьык ахылҵуан... Амца хааӡа ис-

ныҧхон, хынтә иҭацәхьаз абҩатә гәыгәым хәычҷы еиқәыхьшәашәа игылан хазы…

Ҽыкәабага шанак насықәҭәан, сгәырҩақәеи, сгәаҟрақәеи, схәыцрақәеи насхыӡәӡәааны иагазшәа, сҩышьыраҳаҭны, хәажжаӡа иеиқәыз амца сыҽҳәатәан. Лассы уи инацлеит ацәа хаагьы…

* * *

Ааҧнынӡа ажьи Дырсын сиҭан. Жьаҳәа ҟыгәрала иааихашәалоз еиҩшаны иаҳфон. Саргьы баша стәамызт, алӡынрак ауаҩыбжа хьҭак дасмыркит, мҿаагаран сызҿыз. Заҟа ирыцҳау уазхәыц, ҧҳәыс дахьыҩнам аҩнаҭа, аха уи ансырҧшуамызт сара, афатә, ажәтә, аӡәӡәатә-аҳәҳәатә, ақәыршә-ҵаршәра инаркны, иареи сареи ҳаицхырааны зегь ҳҽырхьаҳагӡон… Зны-зынла санааҭацәуаз напы асыркит амарҵеира, аамҭа кьаҿк аҩнуҵҟала исылшо салагеит аиха, аигәышә, аҽеага, абаҳа уҳәа рҿыбаара, рыӡрыжәра. Амч сзынханы исымагәышьан усҟан, иага иҽ хагазаргьы, сымацара ишьаҳаны, инкажьны ашьапы счаҧон, ауардын агьежьқәа аиха рыкәсыршон. Дырсын сылшарақәа дреигәырӷьон: «Уара избо, ас шулоу асулҭан иаҳар, иаҳҭныҟа уигар ҳәа сшәоит хатә жьиҩыс, ирабҽы марқаҧақәа ршьаҧқәа изучаҧалап» ҳәа алаф сылихуан. Зны-зынла усутә ҳамамкәа ҳанааилахалак, џьара акы ҟәнысшьо сыҟазма, ақыҭа снарылалон сқьаранџьуа; аӡәы амҿы изҧысҟаларын, егьи ирахә рхәы изаазгаларын, ибоурақәа срыцқьаларын, ҟәрышьқәак насымҵарыҧсаларын, акрысҿаҵаны уца ҳәа насазҳәозгьы дубарын.

Газк, саҧынк, џьыкак анҳагхоз, ма маҭәаҩыҭәак анаҳҭаххоз, Езмыдҟа ма Бандырмаҟа снабжьысырц салагон, аха сҩыза Дырсын: – Арҭ аҭыҧқәа рҿы Селым ҧашьа ихаҭа дахьымаара дцазаргьы, дызҭахыз, иуацәа-иҭахцәа, идкылан имаз азкылҧш-

цәа пылыпылуеит, уздыруаз дуҿахар алшоит! – иҳәон, иеаҿишьааауан, амҩа сыҟәлар иуамызт. Абас Осман-Кои салан сара, аӡәгьы сизымдырратә спаҵа аушьҭны. Ажьира, ишудыруа, еипыҟәсларҭоуп, аӡә даиуеит, аӡәы дцоит, ус иахҭыгәлаз тәымуаҩык дансазтҵаауаз – сара Ҭоуфыкь сыхьӡын, Дырсын иаб иашьа иԥа сакәын, Ордунтәи дызбарц сахьааиз аӡын сҭанасын, ааныҿасра сыҟоуп. Абас ҳазланхоз зегьы Ҭоуфыкь ҳәа акәын сшырдыруаз. Ари еипш ацәырҟьацәырасра псҭазаарагәышьамызт, аха схы мацара сазхәыцуамызт, аҳәынҭҟарра цәгьауҩы ҳәа сыпхьаӡан, Дырсын снаидырбалар, афра ауаҩыбжа, дныбжьахәаша дцон.

Дырсыни сареи ҳаидтәалан ҳшеицәажәоз мацара, иҟьаҟьаӡа аӡын ҵхҟәа анҳаршоз ыҟан. Закәызеи, аҳәсахәыҷҟәа ҳавагьжьуа, абысҭа алҩаҵә ахылззуа иантҵаны, ашша алхәаҭо ажьтцаа ӡны инаваҵаны, аҩы пхеипхеиуа ҳапхьа икәыргыланы, аккаҳәа апхьарца бжьы ҳалаҩуа ҳтәап ҳәа уҟазу, ҳабҩагәыгәым ахәараҳәа ишуан, акаҳуа самсал ҳеаҳарбылуан. Иара даапсар, сара сналагон, сара скарахар – иара. Еибаҳҳәон дасу ҳхьаа-гәҭыхаҟәа, ҳрылацәажәон дасу иаҳхаагаз, ҳахьнеилак ҳзыҟәшәоз азалымдараҟәа, еимтцаҳкуан, аҵхлашә иатцәахыз амҩеипш, еилгара змамыз уатцәтәи ҳамш. Уажәшьҭа издыруан сара, аублааҟәа зҭашәаз аиҭарыцҳара – ари адгьыл ишанырцаз, хырхарҭасгьы ироуз.

* * *

Дад Шәарах, иацы уаҟәсыргәыҵит инеитцыхны иуасҳәарц Алоу-ипа Шьардын асулҭан иаҳҭынраҿы даныҟаз импытҟьаз. Атцла шшәырӡа ишгылоу ашьапы ацәымса аанахәо иалагар – рацәак азынтцуам, итцҩаауеит, рыцҳа. Ажәларгьы убас кьаҳәк дрылиааууеит, иара дапсаӡамкәа мчык наитцасны ҳасабрҭа ҩәгәарҭак аҟны дхагалан дныҟәнартәоит, ибла-

хатц гьежьуазар акәхап, далӷьар ҳәа дшәаны, лаӷәы игылоу ауаа лапшықәтцаны ґас ишьтихуеит, ршьа деигӡом, рыбаҩ аґырҿҳәа днаґрагыларц итаххоит, дышнеи-шнеиуа, убасгьы цәгьарак импытцӷьоит, иара ихатәгьы дазымхакәа, дызлытцыз ижәларгьы нақәхәаша ицоит.

Усӷан, уи акьаҳә дызлытцыз ижәлар изашшра рзыгәаґьӡаргьы, акгьы рымчым. Атцлақәа ирыхьыз умдыруеи Анцәа иӷны ианнеи? «Аиха ҳахнашьааӡоит, џьара еиқәырхашьак хат!» – рҳәеит дара. «Аиха зларӷьо аихахәы шәара ишәжьуп-ишәцәоуп, сара ишпаӷастцари?» – ацак ӷаитцеит Анцәа.

Убас акәымзи дшыӷаз шәарт апсуаа шәзы аамста Маан Ӷамлат! Убас аублаақәагьы даҳзыӷалеит санду гәакьа лааӡамта аамста Алоу-ипа Шьардын.

Ишуасҳәахьоу еипш, Алоу-ипа Шьардын, имаҳә асултан Абдул-Азиз иахтны аматцура далан. Аусқәа зегь раҳасабыртәҿы даныӷала, зегьы иара илшоз џьишьеит, дхамапагьахеит, иара знапаҿы дыӷаз аиҳабацәа дааҿаххуа мацара, даарзымчҳауа аӷынӡа ихы неигахьан. Знымзар-зны дызлытцыз аублаа жәлар, хтцәахыпсаақәак ракәын, рыпсы шпатоу ҳәа дазымтцааит. Идгьыл аҿы иқьаҳиа инижьыз ауалқәа анизылымхлак, усӷан игәалашәон аублаақәа, ма аррахь аапхьара аныӷаз ашьхарыуаа рхьырпар дреигӡо дыӷахызма, усӷангьы игәалашәон аублаақәа. Ихаштит уи дзааӡаз ианаӡӡеи лкыкахш, ипсы тоума рыцҳа ҳәа знызатцәыкгьы дизхьампшит, иахьабалак иарґьажәҩаны ивагылаз ибзыцәашьа – сара саб Ҳамырза. Даагылеижьтеи апсыцәгьара иман уи ҳахәпҳа, аха аҳаракырахь данҩеи, абеиареи апшӡареи еимгәҳәо ирылаз ауаа данрылапш, ҳәаак амоуа, итцысит ипсықымқымра. Дзыҩназ аҩны ханхьытцәцаразарц итаххеит, аматәа иҩнагылазгьы хьыразнылa иҩычарц дашьтан. Ирҳәоит, аҳәсақәа рахьгьы хынкылашьа имамызт ҳәа. Пхамшьарыда

аҽнышьыбжьон дахан игон атцартыша. Аӡәи-аӡәи реичырчара, уҳәансҳәан рыбжьгара иҽазикит, аиҳабыра аӡәи-аӡәи рыгәра еибамго, еицәшәо, ирҳәаша рзымҳәо рыԟатцара иара илиршеит. Даҽак игзаалакгьы, абарҭ реипш аԟазшьа хәымгақәа злаилалазеи, анаџьалбеит, аламыс дгьыл Аублаатәыла иааӡаз ахатца?

Уи сҳәеит ҳәа, иага гьангьашреи, иага маҳагьареи, еитцаԟәаԟәареи аршуеит ақьафуреи аҽырбареи рыда уаҳа ус змаӡам ахьныԟәнагоз уи аҳҭынра мцахәыцәа!

Авизир ду ихаҭа ҩынтә-хынтә иақәикхьан, ари ауаҩ дышшәарҭаз баны, аҳҭны дапырганы, еибашьуаз ар рышԟа деиҭадәықәыртцарц, уи азоуп иаалырԥьаны итцегьы еиҳаз афицар чынгьы зианеишьаз, акы даҳпырнагап игәахәзар акәхап, аха асулҭанпҳәыс Шьанда-Валиде лашьа анс аламала аӡә дилакьысыр ԟалозма!

Абдул-Азиз иҳәсақәеи жәпаҩык ихшареи рԟыбаӡыба дшалаз, иахьабалакытәи аҽыҩқәа изаарҭиуаз рыбаҩ џишәонатц, арҕьажәҩас имаз, дзықәыгәыгуаз анагақәа нарыдкыланы, иаҕацәа дықәзгашаз рыхәшьадит. Аапынрак азы, шәақь ҭмырԥьаӡакәа, асулҭан иҭыԥ даххәаны дылкарыжьит. Уаԟагьы ииаанымгылт. Череген ахан аҿы адәылтцра дақәиҭымкәа дтцәахны дахьыԟаз, целуанцәак назыркын, ԟамала дыршьит. Абарҭ зегьы зыбла иабоз асулҭанпҳәыс, ашьхарыуа ҭыпҳа, агәырҩацәгьа лызхымгакәаны, лҽылшьит, ус ауп ирҳәо, џьара дцәытцадырԥабзаргьы сеидру?

Алоу-ипа Шьардын ииаипхьан, иабџьар имырхит, ичынгьы – иара убас. Асқьар ааикәыршан ииаадыргылан, иан дышлыхшаз дԥьантазӡа дааилырхит, ашьамҭлаҳәқәа ишьан усгьы, инапқәагьы ишьҭахьԥа иааиаган аихац нахартцеит. Нас ҩыцьа апелуанцәа

ҟамчыла иааисуа ипҟара иналагеит. «Ари – узыхшаз уан лзы!» – иҿы иаанагоз ацәҳара нацҵаны аҿынаирхон аӡәы. «Ари – уаҳәшьа хамаҵагьа Шьанда лзы!» – иааимидон егьи. Абжьас еипш хакәыла дыргәыдларц иҿанынеихалак, ирҟәарҟәантәны ихәда иахаз ашаха, иртрысны ианахалак, дааҳәны игәы хаххала дылкаҳауан. Атрышә иасуан, аҟырҟырҳәа ркьатеиах птцәаны еилаҳауан асқьар. Урҭ рыччабжь иалыҩуан ашитцә-ашитцәҳәа аҟамчқәа рыкшабжьы…

Иага дуцәымыгзаргьы абас уизымныҟәан ауаҩы, хараӡа еигъуп атцыкьҳәа иааигәыдтцаны уилгар. Абартқәа рышьҭахь зынӡа длаапкхан урт ауаа дрылагьежьит ҳәа гәыбҕанс иуҭозеи?

Ҳәара аҭахума, илшозар, ишьа ҭирттар акәын.

Иоуразоуроу деиқәшьаршәха, ипсы илшәшәаны данкаҳа, ишьапы данкны дырҳәазаны днаган, абахҭа дынҭарыжьит. Осман-Кои имаз идгьылгьы имырхит, Сҭампыл инхарҭа казеныртәит, имаҭәаҩыҭәа избоз иргеит дегьызмаха. Асулҭан ҿыц Мурад – чмазаҩык, цқьа зхы еиқәшәамыз аӡә иакәын, иара итәык мҩапиго дыҟамызт, икәшан итәаз иаарҭаххалак илдыршон… Ашьхарыуа хамаҵагьа абас изутәуп анырҳәа, дагьазымтцааит – инапы нақәитцеит.

Адунеижә зеипшроузеи, анацьалбеит, ишырҳәатцәҟьо абарбал иануп, иахьа хыхьӡа ушыҟоу, уатцәы улеиуеит тцаҟа, иахьа умал гарҭа шамам, уатцәы уаақәхоит уцәҳәыҟьантазны, иахьа иукәшоз-иузӡатәуаз, ааигәара агылара насыпс измаз, уатцәы – рышьҭахь уеиадырхоит, зынӡакгьы урыздырӡом! Ус ауп, зхы ззымдырыз аублаа аамсҭагьы ихьыз. Абахҭа дахьҭаку дхәыцуеит: «Саҳәшьагьы лҿылдыршьуа, саргьы иаасысуа алажә еипш срыпҟауа, хара сымаӡамкәа сҭаркуа, исымаз, исыхӡыз зегьы казеныртәуа, иҟалазеи, сзыниазеи? Уажәшьҭа сыҟазаара зхәарҭоузеи, схы ақәыстцароуп ари!».

Ус рзынаицҳаит аиҳабыра: «Акызатцәык ауп сзыҳәо: сытҵшәыжь абахҭа, срылашәтца аибашьра иаҿу ар...». Доурышьҭит, зны ара дырзықәгар, итцаргалашаз мачхәызма!

Арра дышцара иеанааибиҭа, Алоу-ипа Шьардын иақәикит игәы иҭаз анагӡара. Иҟалап уи ауаҩ хыхьымӡҕшьаҩы шиакәыз здыруаз, асулҭан иахыхра згәы иалаз ауаа дырпцыхьашәазар, дазыҟартцазар шьауҩыс? Пцадгьылда адунеи ианхалаз ашьхарыуаамҳаџьырқәа, ҳаҟазаара зынӡа хьаас измаӡамыз џьоукы реизыҟазаашьа цәгьа ҳақәӡраны лахьынтцас ишпаҳамаз уҳәарауазеи, дад саншьа Шәарах?

Атцх агәаахьы инеиихьан еипш, Сҭампыл ақалақь агәҭаны Таушьан-Ташь ҳәа изышьҭаз аҭып аҿы игылаз Мидхаҭ-пашьа аминистр ихан агәашә даалагылт Алоу-ипа Шьардын. Уи заанатц еиликаахьан, абри ахан аҿы асрасқьыр ихаҭа днарылатцаны, хҩык, пшьҩык аминистрцәа еизаны аилацәажәара шрымаз. Ишәу имшьамба итцахҩан иабацәа рҕәакьиа ҟама, наҟааҟ икәа иҭан еитцарпапа еитцаз ҩ-тапанчак. Аҟарулцәа, уажәы дырбазма асулҭанпҳәыс лашьа, ҳаҭыр иқәтцаны амҩа ирҭеит. Ишымгәыҕӡоз иаатит аиҳабацәа зыҩнатәаз ауада ашә. Пшатлакәтцас даарылагьежьит ашьоура иаанацаз Алоу-ипа Шьардын. Рапхьа иҭкьаз асрасқьыр Хәсен Авни-пашьа ипсырҭа иҭашәеит, дахьтәаазгьы дзымгылеит. Аҩбатәи – акапдан-пашьа Ахмед-Каисарлы илахь аҿашара нкылнаблааит. Ахынтә раан итапанча еибамгеит, ҟамала деиҩырҳа дылкаижьит Рашьыҭ-пашьа. Егьырҭ ирулакгьы рыпсы ргеит: џьоук аҳәса руадалықь аҿы рҽырӡеит, иаанхазгьы егьырҭ ауадақәа ирыҩналан рҽыртцәахит. Алоу-ипа Шьардын алаапк еипш аҟарулцәа дрылагьежьуан. Ус ааигәа-сигәа иҟаз азаптиецәа еизеит, урҭ инарыцлеит асқьаргьы. Хысран, ҳәҳәаран, ҟааран, амардуан ианшылан инеиуан ашьаҟәадабаа. Дук мыртцыкәа

ашәақьпсақәа дырхатцаны дҩышьтырхит Алоу-ипа Шьардын еитамҳәа!..

Асултан мчыла иаххәареи ишьреи инашьтарххны Стампыл шьхарыуак ихҟьаз ашьаартцәыра ус баапс, ақалақь зегь хьтакызшәа еиланарӡыӡеит, Тырқәтәыла иахьабалак иалаҩит, игәытҟьагаха егьырт аҳәынтқарракәа рҿынӡагьы инаӡеит. Иахәапштәхеит, избатәхеит, аӡәымкәа-ҩыцьамкәа аҳәынтқарра апсҟыртаҿы игылаз ауаанагақәа рышьра.

Ишьтра ттцаауа инхылеит Алоу-ипа Шьардын... Иахыргаз асултан ихан аҿы даанагеижьтеи, цәгьамыцәгьас иааҟалахьаз зегьы, иаҳҳәап: ӡәыр дыкнаҳаны дыршьхьазаргьы, иакәымкәа дтахеит ҳәа даадыриашеит. Ма акгьы ихараӡам ҳәа аӡәы доурышьтхьазтгьы, уи ихаран, цхыраарыла доушьтын ҳәа длышьтагәа дыркит. Пҳәыск длыхнаҳәааит ҳәа аӡәыр изы ирҳәахьазтгьы, ма атцартыша игоит ҳәа аӡә длапшықәтцазаргьы, аиҳабыраҿы итәаз ауаа нагақәа наҟааҟ аиҕара ирыбжьаз инаркны, зегь еиқәзырҽаҽаз, еиҿызкааз Алоу-ипа Шьардын иакәын ҳәа, харас иҟаз зегьы ааизыркәкәаны, ихы илага илтадырпеит.

Лассы иаацәыртцит Селым-пашьа ишьрагьы. Уи зынӡаск дшыргәаламшәаӡоз, уажәы: «Ҳаи, дзакә уаҩ ҟәыҕази ҳҳәынтқарра иапхаз! – рҳәо иалагеит. «Уи дызшьызгьы даублааауп!» – нацыртцон дара. – Уи Заурҟан Золак ацәгьауҩы Алоу-ипа Шьардын ибзыцәашьа ипа иакәын, ус анакәха, ашьра ҟалеит Алоу-ипа Шьардын идтцала!» «Шәаагыл, шәаагыл, акаамет ахьыҟоу арааауп!» – рҳәеит урт ҷыдала аусхәапшцәа иалхыз сара ашьра шсықәыз пшааны ианахәапш. «Икнаҳара зыргәагәодаз Заурҟан Золак?» – еизтцаауан дара-дара. «Аӡәызатцәык – Алоу-ипа Шьардын!» – атакгьы ҟартцахуан дара. «Ашьра зқәыз ауаҩы абахта дытганы дызтцәахрыдаз, дыбназтцарыдаз, тынха дук димамзар? Уи зылшоз аӡәы-

затцәык иакәын – Алоу-ипҳа Шьардын!» – иааикәшаҳатхон дара. «Ус анакәха! – еиҭаналацәажәон сызбахә, – ацәгьауаҩы Зауркан Золак ихы дақәиҭны адәы дықәуп, иагьа цәгьара иухьеит уиаахыс, издыруада, иара абра Сҭампылтцәкьа далазаргьы калап! Дыпшаатәуп, иаарласнгьы илгатәуп!»

Уи еипш адтца азаптиеқәа инарыртеит, урт Ҭырқәтәылан иахьабалак еишьтеибатца сыпшаара инашьталт, аха сара ускан амахе чаландар снашьтаҳауа Сахара ҭбаатыцә апслымӡра сылан.

– Ҳаи, иаҳауеи, сара сеимлагәа сыкны, пшьынтә сеиҩыртцәтцәаргьы, абри идыртцысыз аус баапс атцыхәа уа иптцәанда! Аха уа иаанымгылт, убама! Ахара ниаргеит аублаақәа зегь рышка.

«Изустцәада убарт аублаақәа? – ҳарзымдырӡозшәа рыедыртцаауан дара. – Урт уаашьахәқәак ракәында, аурысқәа ус ишҳәыпкыз ртәыла иқәырцарымызт. Ианырмыхәаӡа, аурысқәа ишьтыршьит аҩымсаг! Урт иагьмсылманцәам, иагьқьырсианцәам, аҵьаама ртахым, ауахәамахь инеиуам, дин змаӡам бнауааупI Ақәылареи, ағьычреи, арҳәреи рчыдахаз акы иаманшәалам! Маӡала ҳҳәынтқарра агәыцә иағралан, атахаҳара иаеуп...» Даеаӡәы дахьтәаз изымчҳакәа дыҳәҳәеит: «Уапстцәык азна икоу ажәлар, убриакара ҳазрыхцәажәарызеи? Асултан итәарта, ҳҳәынтқарра апскырта Сҭампыл иахьазааигәоу инкылатәым, ишәартоуп, хәычгьы-дугьы абџьар ныкәыргоит! Нак иқәцатәуп Осман-Кои! Инаскьацатәуп мрагыларахь, иқәцалатәуп шәапыцьапла иғару, ӡыла имацьаноу адгьыл цәҳәыра!».

Урт рыгәтта дтәазаарын, афес хылпа хәхәа ихы таршьшьы таҳмадак, уи иакәхарын хадас ирымаз аублаа жәлар рразкызбацәа. «Уртқәагьы азхом, аҳцәа, шәыхх згеит! – иҳәазаап иара иҩнытцка итагьежьуаз игәагеилашыра уаҩы изгәамтартә еипш

ибжьы ларҟәны. – Уртҭ цытцәтцәа-цытцәтцәа ишаны ирыланырхатәуп ҳанхацәа, ҵьоукы аҳауацәгьа рызхымгакәан интцәап, егьыртҭ иаанхогьы ҳажәлар ирылаӡҩап! Абас ирылгатәуп иаарласны, мамзар уртҭ рхатәы рыманатц, ргәыжәлацәгьара рызкажьуам!».

Зегь неиқәшаҳатҳеит, шәҟәыла иаашьтырхын, асултҭан иахь инаргеит, уи ачымазаҩ дамыпхьаӡакәа инапы нанитцеит.

О, насыпдараа аублаақәа! Ргәы каршәны анхара-антцыра ишаҿыз, асқьар аарыкәшеит, рымаҭәеи рымҩаныфеи ашьтыхра иаламыгӡакәа, абџьарқәа нарышьтакны инарапырцеит. Дырҩегь мҳаџьырра, дырҩегь антцәара, дырҩегь амлакра! Аублаатәыла иқәтцны мҳаџьырра амшын ианхылоз уртҭ ирыман агәыҕра, рапхьаҟа ирзыпшыз џьыршьон аџьанатҭ дгьыл! Уажәы хәычи-дуи хацәеи-ҳәсеи, инасыпцәгьаха, еиқәаҳа-еитцаҳауа, ашьхақәа ирхытцны, асакарақәа ирықәсны, мрагылараҟа рхы рханы анаскьара иаҿын, изакәызаалак гәыҕыртҭак рымамкәа!

Абас ауп, дад Шәарах, сара џьоук рмазара азырҳаразы Африка еиужь ду сеимдо санықәыз, аублаақәа зҭашәаз арыцҳара шыҟалаз.

* * *

Иаха ҳанеипцыртцуаз, Зауркан цәгьа даапсаны дызлаҟаз ала, иахьатәи ҳаицәажәара маншәалахоит ҳәа сыҟамызт, аха шаанӡа, абжьаапны апхьагы дгылеит.

Есымша еипш иахьагы, «Шәит! Шәит!» ҳәа ала еиқәатцәа дапхьан, ибзианы акраҿеитцеит. Абҕа инапы нықәшьуа, инацәкьарақәа аҿархәмарны ирпо, амӡырхаҿы акыраамҭа иргәыбзыҕуан. Ауаҩыбызшәа адыруазшәа дацәажәон: «Амтцқәа ыҟамзар зынӡаск агәҿыгь уагон, уара рыцҳа! Аҳы, иазхоуп, шьҭа уҭыпахь уца! Ҳаи, уара узшаз ушкәакәаны

уишар, ари амӡырха лашарак ҭанагалар ҳәа дшәозма?..». Алагьы гәырӷьатцәа итцарытцаруан, изааӡаз ипыртцуамызт, ишьапқәа ирыдҳәазалон. «Еснагьгьы ас ҟаитцаломызт, акраҿатцаны, «Цу!» «Цу!» ҳәа датцаҟьалон, аха иахьа Заурҟан игәаҳәара бзиазаап!» – саахәыцит сара сахьгылаз.

Крыфан ҳаиҭанеидтәалеит. Ииашатцәҟьаны, Заурҟан иахьа, ишырҳәо еипш, ихшәаны дыҟан. Иӡамҩақәа иаҳа ашьа рылпхон, иблақәа цқьан, зны-зынлагьы кәицк нарыхшәалалон. Дцәажәо дышнеиуаз, лафқәакгьы, иажәабжь дааҟәытцны, иныбжьеигалон, иаргьы игәарпханы дычҹон, саргьы сирҹҹон.

Аҭаҳмада цынтцәарах абри еипш агәаҳәара иааихалаз схы иархәаны, изгәаӷьит есымша иахсырпоз зтцаарак.

– Знык ыр пҳәыс дуднагалахьазма, Заурҟан?

– Иҟан усгьы! – аҭак ҟаитцеит иара, – сыпсы иссалымхуаз, бзиа избоз лтәы уасҳәаахьеит, уи, заҟа ҟалалакгьы, лареи сареи ҳаинасыпымхеит! Уаҳа даҽеацьарагьы имхьаҳәит сыбзиабара! Лара лҟны интцәеит. Егьирахь, пҳәыск дсықәшәазаргьы, иудыруа ауп, иуасҳәарызеи, ус акгьы узымдыруазар иуасҳәарын, аха иудыруазар, иабаҭаху!..

Сара сатцкыс хынтә рыла еиҳабыз аҭаҳмада сиҿазза, абри еипш азтцаара исҭар игәы иалсыр ҳәа сшәон, уи акәын иахьанӡагьы сзылакҩакуаз, аха иара иҭыршәшәаауа дашьҭамлеит, ус баша лафк азирхеит.

Инап дуқәа, адгьыл иалнаҳәаз аражә адақәа реипш, адашқәа алпыҟҟа, ишьамхы иқәын. Дзықәтәаз аҟәардә даласазшәа, дымқәацо дтәан ҳамҭакы. Нас инацәкьарақәа рыла ижакьа ааирпытцы-ааирпытцит, ахәыцқәа шықәзоу ибозшәа, иблақәа рҽааиҭаркит, хәыцра шәшьырак нархыҳәҳәылеит – издырит жәабжьк ахац шикуаз…

* * *

Аацын пхатцәыпхатцәуа, ихаакәакәаӡа адгьыл ианаақәлалак, цсы зхоу зегьы ҿыхоит, агәырҕьара рнаҭоит, итцыԥрны икажьу ибажәхахьоу атцлатцәҟьагьы, цьара макьана зыпсы ҭоу дац хәычык амагәышьазар, ицәхәаҭоит, апсҭазааразы ақәпара иалагоит. Усшәа сҟалеит саргьы…

Ҽнак, аацын шьыжьымҭанк азы, ажьира апхьа ииагаз амԥаду атцәиртҭаҿы наӡаӡа ҳаипцыртцит аиашьара сзызуаз Дырсыни сареи. Схылоит сара, хара мрагыларахь икарцаз сыжәлар насыпдараа рышьҭра. Алӡынрак кырынтә еимтцаҳкхьан Дырсыни сареи уахь сызлацашаз амԥа. Атцыхәтәаны ҳаиқәшаҳаҭны, иаҳагьы ишәарҭам, иаҳагьы имариоуп ҳәа ҳазкылсит ҕбала адәықәлара. Убри аҟнытә избан: уахынла сҽадызгаларц ақалақь Езмыд, Дырсын дзықәгәыҕуаз цьоукы рҿы сыпхьарц, шаанӡа сыҽныбжьарӡны асқьалаҿы снеирц, аконтрабандақәа ныҟәызго ҕбакы сҭаларц. Уи цозар акәхон Измир иахысны, адыд ахьықәсыша, адгьылбжьаха Родос иаԥсны, ашытцәрақәа ирхыкәшаны Мерсиннӡа, уинахыс наҟ – шьапыла.

Шьыжьымҭанк, итцарҟаца иаркыз адәқьаншәқәа аҕьҕьа-гәгәаҳәа раартра ианналагоз, Езмыд салалан снеиуан, ацьармыкьахь схы рханы. Ачаӡырҭа саннавала, ачабаба афԥы лаҳалаҳауа ианаасҿаҳа, сҿаӡы аахажжылт, амламыжда сымгәа ҭнашьаауан. Иаҳа имарианы какалк абаскри ҳәа, акрыфарҭақәа рышә снылапшуа сышнеиуаз, сара сеипш ацәҳәыҟьантазқәа ахьыԥналоз цьара снымԥахытцит. Ауу рыхга акрыфара иалагахьаз снарылс-аарылсуа, акәакьҭаҿы иҭацәыз аҭып сыҽныкәскит. Иаасымтцадыргылаз псымышьҭыгак, ахпа-ахпаҳәа иналбааздан, акаҳуа еиқәатцәа сынхытәҳәало инасҿаскит. Ажьи Дырсыни сареи ҳаипцыртцра аасгәалашәан, ихьухьуа сгәы иаатцалеит, уи инацлеит сахькылнаго сзымдыруа

сызқәылаз сымҩа, сыкәшамыкәша итәаз ирҳәоз акәым, дара рхаҭақәагьы сызгәамҭо акы сынҭанагалт… Знык снаҿыхәаны ахраҿа ахьныкәсыргылаз, баша инеиқәыхьшәашәа ицеит… Ус, иззакәу сзымдырӡо, схәыцра саалнахт акы, санынаԥш, сымариаша, хатҵа еиқәаакы, иԥатҵеи ижакьеи еимассы, ибла цымцымқәа рыла скылблаара дшаҿыз гәасҭеит. «Дызусҭхарыдашь, ианаџьалбеит!» ҳәа сгәы сааҭахәыцит, избахьаз аӡә иакәзаргьы усҟан дысгәаламшәеит. Саатәеижьҭеигьы уи слаԥшықәтҵан симазаарын, аха сара исызгәаҭомызт. Уаҳа симбозшәа ныҟатҵаны, дҩагылан иҿынеихеит, ашә данынхытҵуаз, даахьаҳәны даҽазныкгьы блала сааимидеит. Илаԥш хьанҭақәа маҷк исцәымыӷхеит, аха рацәак хрыҩ рымҭакәа, иаарласны аџьармыкьахь сдәықәлеит, магәқәак аахәатәыс исыман, устәи асқьалахьы сыццакыр акәын, аӷба сыцәдәықәлар ҟалон… Ауаа срылагыланы сахьнеиуаз, аӡә иԥшаара саҿызшәа анаԥшааԥшра хҭаскит, иззакәу сыздыруам, ҩнутҵҟалагьы гәамтҵрак шатҵәышатҵәуа иаасыӷралахьан.

Аџьармыкьа агәашә саавацтҵәиин, амагәқәа ахьыкнаҳаз дәқьан лаҟәык снытҵалеит. Магә хацлакык аақәысхын, инарҳәаарҳәуа сшахәаԥшуаз, наҟ-ааҟ ҩыџьа снапқәа лҿарбаӷьа сааныркылеит. Ишәҭахузеи, шәарбанқәоу ҳәа санаақәгьежь, даҽа ҩыџьа ршәақьқәа харшаланы инасыӷраркит. Насҭхашәа саԥхьа дгыланы дсыхәаԥшуан, ани ауаҩеиқәа, абла цымцым. «Дыжәбома Селым-ԥашьа дызшьыз, дыжәбома?» – инацәа сықәырххо сыдирбон, аидгәыԥлара иаҿыз ажәлар. Усҟан аҳаҷаҳәа даасгәалашәеит, аԥашьа данысшь, аӡыршә аԥхьа снапы ҿазҳәаз аҟарул шиакәыз, аха, иабаҟаз, аамҭа иахыԥахьан, сшьаԥқәа ашьамҭлаҳә рышьартҵахьан, снапқәа инархадыршәахьан аихаҵ!

Аҩынтә раангьы абас ауп сышхытҵыз абахҭа ашәхымс!

АХӘРАШӘА

Уажәы сызҭашәаз абахҭа, шәапыцьапла иҕарпшарыз ҟәапаҿапарак иҩахыҳәҳәо иқәгылаз баажәын. Уи аҭып Мрагыларахьтәи Ҭырқәтәыла ҿацәк иатәын. Иаакәыршан ахцьаракгьы харпастан, апшьыцьара – ацҳа еипш абахә ика иқәдаз амҩа ада, уахь неишьа амамызт. Ари абахҭа знык инҭашәаз, арахь шамахамзар, еибгала дызҭыҵуамызт. Уи акәын «ҿааҳәыра змам» ҳәагьы изашьҭаз.

Сҭакын сара, абахәҭакнаҳарахь иҭапшуаз абаажә архәараҿы, иаагәаҟрахаргьы ҩыцьа рышьҭаларҭа злаӡоз, уахгьы-ҽынгьы иҭылашьцаз ҟарск аҿы. Аҭӡамцқәа хаҳә еиларҭәахны иҩаган, насып затцәык исымаз, урҭ еснагь ишыхьшәашәазгьы, аӡы рылыжжуа ицәаакымызт, ауаҩ нырҳа иҽыҩеиҵихыр, дынкылпшыртә еипш, аарла уҭаҷкәым нкылшәо, кылҳара хәыҷыкгьы азныжьын уи аҟарс.

Абра исхызгаран сыҟан исзаанхаз сыпсҭазаара зегьы.... Езмыд сандырбаандаҩы, рацәак хара имгакәа, сус рызбеит, ацәгьара иуижьҭеи акыршықәса цахьеит рҳәоу сеидру, рхазлантцәаара, ашьра сықәрымтцеит, наунагӡа сыпсы ҭанатцы аҭакра аздырхеит.

Зназы, амшқәеи аҭцхқәеи усгьы изгәалашәодаз, аӡынқәеи аапынқәеи рыпхьаӡара салагеит, аха урҭгьы ашьҭахь исцәеилаҩынтит.

Сгәы иаанагом, абахҭа аиҳабырагьы сҭакра шықәсқәа рыпхьаӡон ҳәа, урҭ акызатцәык иазпшын, сватцкьара хахақәа ирыдҷаблаз сгәы мыжда аисра ианаҟәытцлак, абри аҽны, абри асааҭ азы иус далгеит ҳәа, игәырҕьаны, ашәҟәы сааныхны «ахақәиҭра» сырҭон, аиеи, уара умсит, нарцәыҟа ахақәиҭра!.. Сара сеипш иагаҩ ҭагәаҟхьан уи аҟарс ҭылашьцара, иагаҩ рыпсы рхытцхьан, иагаҩ рқьыбжьы, рыгызбжьы аҭцаҩхьан уи аҭуан лаҟәы. Аха урҭ рыпсы ҭанатцы, макьана адунеи ишану, псы зхоу ишрыларпхьаӡоу

рзырдыруаз, гәыргьаҿҳәаша хәычҷык аҭыԥра ҭаҟәыкырахь ирызназгоз, ианыхәлоз, ианшоз разҳәоз, рымш шәиипхьызҟәа зларпхьаӡоз, абни акылҳара ҭшәа акәӡан…

Агәаҟҟәа! Уаҳа нарылымшо рыпсы анҭахәаҽлак, минуҭҟәак ракәзаргьы, алашьцара рыбла иаахыҵырц, адгьыл аиуа, ҽыҭк иадамзаргьы, рылапш нахыргарц, мрахәага кахәхәак рқьышә шьадақәа инарықәпхарц, пшашәшәк цқьакәакәараӡа инарҿасырц инеины, ршьапқәа ҵаркьакьаны рхы акылҳара иныбжьаркуан, раргәҵыстақәеи рыцламҳәақәеи уи аҵкарқәа иахьрыдгылоз иҭыфааны иҟалахьан, рнапқәа наҟ-ааҟ аҭӡамц иахьадыгәгәалоз, иҭаԥаҿахахьан…

Саргьы, уаҳа изласыркьаҿрызыз ашықәсқәа, убри саҿын… Амш каххаа ианеилгаз, апхын шьыбжьышьҭахь, амра ҵлак ашәара ианлеиуаз, аҳәа цҳафыр аҿеипш, мрахәагак лаша-лашо сҭыԥра иааԥначҷон… Зны акәакь ҭылашьцаара инадпхалон ихааӡа, нас хәычы-хәычла, аҭӡывара ахаҳә ҭыҿҿаракәа еипхьышьшьаауа аҿыԥанахон. Ҭах гәакьак схәы датцаланы ари атымҭшәарҭа дааҭалазшәа, сеигәыргьаны сапылон ари сысасзатцә. Лассы исыцәцар ҳәа сшәаны, сеаласырпхозшәа снаҳәы-аҳәуа снамтцагылон. Сгәы аласҟажон, уаԥсык дааԥналазшәа сацәажәон, аха лассы ахабар зхабару ҳәа акгьы сымбаӡо, алашьцара иналаӡыҭ ицон. Нас акылҳара снадгыланы сазыпшуан амра аҭашәашьа. Алашьцара иаасымнахааӊза, уа садпсылазшәа садгылан… Зны-зынла адунеи ҽыҭ сызхәапшуаз убриаҟара сгәы арпшааауан, сылаӷырӡ хаҟәҟәала снеины ашьҭаларҭа сыҽнықәсыжьуан, иҟьаҟьаӡа ишаанӡа, сшыбарцьеиуаз, сшыгәжәажәоз исхызгон… Мшәан, адунеи ахьҵәыуаразы, гәеибаркыгас, абахҭа ҟазҵоз цас иазынрыжьит ҳәа сыҟоуп уи акылҳара! Ҵхыбжьонк, зных, сыбла ҭаа, аетцәақәа срыхәапшларын, даҽаз-

ных, амшцәгьа баапс ари ашьхарпы ианахапоз, атцыртцырҳәа амацәыс лакьылакьуа уа ианкаҷҷоз, аурт баапс атәыла анарбгоз, аҟәа ансҿанаҳәоз – сара сзы игәырҕьарахон... Ус аматанеирагьы сналагон: «Уа, шьарда зымчу Анцәа ду! Суҳәоит сгәаҟраҟәа ртцыхәа ԥутцәарц! Џьаракыр дгьылк тцысраны иҟазар, ма ажәҩан мца – афы џьара иасырц иҟазар, ахәыҷы маалыҟьцәа итахәхәа ицәоу рынасыԥ иаԥумҟьан, урт аанылжьны иртцысы ари «ҿааҳәыра змам» абахта зыҟәгылоу ашьхарпы! Еилаҟәыбаса италааит хлантцы, ара итагәаҟуагьы ҳаманы, тцҩа змам ауаа рылаҕырӡ иарцәаакхьоу, рышәипшьира зыҩныҩхьоу абаажә еилатәахра!» Аха сара сыгәжәажәара заҳауадаз, ауаа сшырхаштыз еипш, Анцәагьы сихаштхьан...

Ҿыц саннанагазтцәҟьа акәын. Акылҳара схы нылакны анапшра сшаҿыз, игәастеит, сымариаша, аиҩхаа тцамтцамра нырцәҟа, бнара ҽытк илатцакны ишыҟаз мӡырхак. Уацлеи нышәапшьлеи ишьыхыз ҩнык тагылан, аварахь – аца, уи ашьтахьҟа – абоура! Снарылапшит индәылтцуаз, иныҩналоз атаацәагьы: ҩынҩажәаҟа зхытцуаз хатцак, аӡә еиҳа деитцыбны – ҩыцьа аҳәсаҟәа, ҷкәына хәыҷыкгьы. Амш анбзиаз, иагараны снапшыргьы, уи ахәыҷы дкәаҷалеиуа аштаҿы дыхәмаруан.

Ашьыжь иҩагылаз, ацәа иаарымнахаанӡа, ахатцеи аҳәсаҟәеи еикәшон, тәамҩахә рымамызт, убас апхӡы шкартәозгьы, рыхныҟәгара шыцәгьаз еилыскаартә избон сахьынапшуаз.

Мышкала заҟантә уахь снапшуаз сеидру, уатцәы ус, уатцәашьтахьгьы ус, иниасуан игәыптцәагаха ашыҟәсҟәа. Ахаан исымбацыз абри атырҟә нхаҩы итаацәа рҿы аанҿасра саагылазшәа, срышьцылт, сышнеи-шнеиуаз, изны ихынҳәыз рашьак иеипш, атаацәа срылахәхеит. Руаӡәк иахьа ашта дыҟәсымбаар, иҟалазеи дычмазаҩхама ҳәа агәжәажәара салагон... Аусура иаркаран иҟаз атаацәа, шаанӡа иан-

зымҿыхоз ыҟан, ирыхьзеи ҳәа сгәаҟуа сшынапшуаз, аҩны ахыбра алҩатцә хәхәаӡа ианыҩахылтцлак, сгәы аатынчхагәышьон... Ажәакала, урҭ аҭаацәа абас разҟыла сырнымиар, сыцсахәага уи абахҭа изҭытцран иҟамызт, есымша схәы рыманы абахҭа ашә илагылазшәа, амла садмыркит, умшәан, аҳаҳаи, ара ҳаҟоуп рҳәозшәа сгәы дырҕәҕәон.

...Аублаатәыла ҳаныҟаз, арыгьарахь иҳаванхоз ҳгәылацәа рцәа рхызбо салагеит. Шьмаҭ ихьӡыстцеит уи ахатца – ус акәын ҳгәылагьы ишишьҭаз. Аҭаацәа рыхҭылтц хәычҕьы Наҩеи ихьӡыстцеит, ҳгәыла Шьмаҭ иҷкәынгьы уи акәын ихьӡыз. Аҳәсақәа ракәын уажәы хьӡыда иаанханы иҟаз. Кыраамҭа срышьҭапшуан дара, ахатца данааиуаз ишипылоз, иматц шыруаз, ртәашьа, ргылашьа, дасу аҩнусқәа изҿыз уҳәа, самжьартә еилыскааит урҭ аҩыцьагьы апшәма ишиҳәсақәаз. Пахьа зны, ҩыцьа аҳәсақәа ныҟәигартә еипш малк импытцакызар акәхарын, иахьа хапсыра баны зхы ныҟәызгоз ҭаацәаран. Аублаатәыла ари еипш ҟалашьа амамызт, пхәыск дышимоу даҽеаӡәы лаагара – шьаусын. Апхьатәи апҳәыс уахык аҩны даагыломызт, лашьцәа ааин, еибархьусууа илыхшаз нкапсаны, лҭаацәа рахь дыргон, насгьы пахьатәи рымаҳә ҳаҳәшьа ахьымӡҕ лзыргаз ҳәа ҕас дыпхьаӡаны, амҩа ааизкны данырҳьуазгьы мачхәызма. Убри аҟнытә, урҭ аҳәсақәа рыхьӡқәа, схы иҭысҳәаар акәхеит. Руаӡәк аукы, абаакы, дагьеиҳабын – Шьамсиа лыхьӡыстцеит, егьи – кьаҿк шәпа-жәпак – Рафида ҳәа слышьҭалеит. Аҷкәын хәычы иангьы уи лакәын.

Наҩеи рапхьа данызбаз ихытцуазар ҟаларын хәбаҟа шықәса, хәычы еиламгылак, иласба еиқәатцәа ишьҭарпало, дыҩуа акәытқәа пхатцо адәы даақәлон, зны цьара дтәаны қьалак ҟаитцаларын, даҽазны, иан ӡаагара дандәықәлалак, длыхьтцәыуо длышьҭаларын... Иаб иатцкысгьы ианпса Шьамсиа длыцә-

шәон, лыбжьы наиқәлыргар, атцәыуара дааҟәытцны ашьшьыхәа днатәон.

Исгәалашәоит, зны сылапш хьахәхәа ишрышьҭаз Наӷеи хәычы иани иареи рҿеилаҳәаны ашҭа инҭытцит, уарҭанык ахь аанҿасра ицозар акәхарын. Ихаутцару сыздыруам, дад Шәарах, аӷны ирзыпшыз, раб иатцкыс сара сазгәаҟуазар ҟаларын убарҭ рыхынҳәра. Сахьынапшуаз, дызлазбоз ала, Шьамсиа есқьынагьы лылахь еиқәын, издыруада ахшара дахьылмоуз акәзар, ма лықәра иахҟьозтҭгьы, бзиа илбоз лхатца апҳәыс данааига ашьҭахь, лара лахь иаҳа дыхьшәашәахазар, аха уеизгьы тәымуаӷыс лхы лбомызт, аӷнаҭа амаа лара илкызар лҭахын, убарҭқәа ирыхҟьаны, есымша аҭызшәа рыбжьазаргьы ҟаларын.

Шьмаҭ дуаӷызатцәын. Зны-зынла агәылацәа – ҭаҳмадаки ҭакәажәыки амӡырха иааҭалалон, џьара акы аныртахыз, ма иара ус цәажәара... Уаҳа ауаҭахы ҳәа уаӷ дидсымбалеит. Апшәма ҿымҭк (ус ауп сара схаҟны дшаазгаз), дынҭаҳа-ааҭаҳауа иныҟәашьа, амҿы анпиҟозгьы иеиха амӷантцашьа, ипсы анишьозгьы аҭаҭын абырқьҳәа дахо, кыраамҭа итәанхалашьа уҳәа, есқьынагьы хьанҭарак ихьынҳалазшәа шьшьылаҳак иакәын. Аха усгьы, шаанӡа иӷагылаз ацәа ииаимнахаанӡа, иутәы даҿын.

Ашьхарцы зегьы ииатцәкаҟараӡа иҭалаҳа аапын анаақәлалак, Шьмаҭ лассаамҭа ацәаҭәара дзалагомызт. Аныҟәара хҭеикуан, игәоуҭартә иҟан акы дшаргәамтцуаз, аха уи еилыскаанӡа алатцара аамҭа уцәцоит, уанаџьалбеит, узыдтәалоузеи ҳәа сизаҕьуан. Егьи, атцактәы имаӡамзаарын, ҭынхада. Агәылацәа илартцаша латцаны иалгаанӡа, иара дыпшын. Икьасацәан зыжәла кеипсоз аџьықәреи, џьара аамҭа бзиак ахьымӡар, имгәахә азаашьҭуамызт. Ус аӡынра анааилак, Шьмаҭ иеиха ачархь инықәтцан ихуан, имӷаныфа зҭаз ахәырџьан ижәӷа иаахшьны, иеиха леиӷытцрышь, иҭаацәа днарпыртцуан. Аапнынӡа

ихабар ыҟамызт, амала, зны-зынла, асымҟәыл анкаҳалак, дхынҳәлон, ахыц ҟатцаны ихыбрақәа асы рықәихуан, итҭаацәа амҿы рыдгаланы, ижәзатцә азы ҟашәак ырмазеины деитҭацон... Ашьхарпы атцыхәахь цьара абна пырҟозар акәхарын, иаргьы қьырала аус иуан. Убри иааихашәалоз ала, иааихәон аҵьықәреи, ма ачарыц – итҭаацәа рымгәахә. Ичкәыни иҳәсақәеи идыргыла амхы анирашәоз, атҭатын анеитҭарҳауаз, ма ианҿырхуаз, уа сыҟан, дара срыцын, сынхаф шьа исызцәырнагон гәырҕьарак, сыпсы тҭанатцы сызтҭымтра абахтҭа сыштҭакыз схаштҭуан... Апхӡыфы хаакәакәараӡа исаҳауан...

Иисуан тцыхәаптцәара змамыз ашықәсқәа. Сгәышпы илықәсуаз сжакьа, санааиз хәыц шкәакәак аларшәымызт, уажәы иаанкыланы саннахәапшлак, ашыла алапсазшәа иҕрахахьан.

Иахьа зныкфынтә дсымбар исзымычҳауаз Нафеи, уажәшьтҭа ихәы ааинышәшәылахьан. Уи изҳарала акәын, мфашьарада сара сышықәсқәа зласыпхьаӡозгьы. Среигәырҕьон Шьматҭ итҭаацәа, абас ахатцарпыс дахьрытцагылаз. Нафеи иаби иареи иақәыркит, жәохә шьаҟак атцеибаҳәа изтцарсыз, атҭакәажә мбарымбах леипш ихырқәақәоз рыфныжәк нықәхны аҿыц дыргыларц. Тҭагалан рурақәа адәы ишаақәыргылак, реиҳақәа аашьтҭыхны абнахь ицон. Аматҭәахә жәфала мацара аагара иаҿын. Уажәшьтҭа аргылара нап адыркыртә еипш реааидыргалахьан, аха идыргәагәон, изалагомызт, дыртҭахызар акәхарын ауастҭа. «Иаҳауеи, сабиц, схы сақәитҭны уа сшәывагылазар, мыш фажәа рыла шәыфны абаф еибытҭаны ишәысимтҭози! Аха иабаҟоу!» – схәыцуан сара, акылҳара сахьадгылаз.

* * *

Иахак аҟарулцәа атрышә асран изҿзаз, зных аҟарагьы ахысбжьы геит, ӡәыр дыбналама? Ӡәыр дыршьыма?

Ус, ашьыжь агәылацәа аҳәса, ахацәа ааира хҭаркит Шьмаҭ иҩныҟа. «Измааноузеи, иҟоузеи? – схәыцуан сара. – Егьырҭ збоит, аха Рафида адәы дықәызбааӡом, лгәы бзиамзар ҟалап», – ақәыстцеит аҭыхәтәаны. Ус ахәаҵьа дрыманы хәылбыҽхак ашҭа ааҭалеит, издыргәышьеит ишыцәгьараз, аухаҵәҟьа дыпсит Рафида. Схы-сгәы далысхит ахаҳә хьшәашәа аиҩпара сахьыбжьаршәыз, лыҷкәынзаҵә ибзиарак лымбаӡакәа дышпаниаси, рыцҳа. Наҩеи иакәын аҽенынтәарак алаҕырӡ цаҳәцаҳә дазыркәабоз, ишпасҭахыз иааигәа сгылазар, дад, умҵәыуан, ан лыпсра зегьы иаҳхаагахьоу акоуп ҳәа дсыргәыбзыҕрын.

Аҩны ҳаргылоит ҳәа амаҭәахә икылыргаз, адәы ишықәжьыз иаанхеит. Шьмаҭ иааразнак иныпшит, игәы иадҳәалаз ипҳәыс лыпсра. Илаба кны ашәшьыраҿы дахьынатәоз, уааин акрыф ҳәа ипхьаанӡа, гылашьа имамызт.

«Изыпшузеишь Наҩеи иапхьаҟа? Иаби сареи ҳахьӡарушь, анаҵьалбеит, уи инасып? Сықәгьежьаа сзымкәашаргьы, иага сгәырҕьап уи ичара аҽены!» – абри акәӡан гәынкылагас исымаӡаз, иахьеи-уахеи атымитыша аҭа ҭылашьцара сахьҭаршәыз.

Саазқәылаз блахатцгьежьрак сызцәырҵит, аҳауа цқьа сзымхозар акәхарын, агылараҵәҟьа сылшомызт, сҿажәкуан. Аха уеизгьы сеихеигәо сеиҭанадгылахуан сынапшырҭа… Аҭакәажәи алыгажәи рыда Наҩеи адәы дықәызбааӡом. Цьара дышцаз ҩашьом, аха данцоз шпасызгәамҭеи! Иара даныҟамыз дырны дааизшәа, ҽыуаҩык амӡырха дааҭалеит. Аҭакәажәи алыгажәи неипылеит, дышҽыжәыз кыраамҭа ак реиҳәон, инапқәа рыххо, дшаҕьуаз ҩашьомызт. Нас, знапы згәытцапса иуауаӡа игылаз Шьмаҭ днеизыҭрысын, ҽыҳәтцәыла дисит, аҭаҳмада ишьапы дықәгылаӡамызшәа дынкаҳаит. Шьамсиа, арҵәааҳәа дыҳәҳәазар акәхап, изаҳауадаз акәымзар, дне-

ихагылан, аҭахмада иргылара дналагеит. Аҿыуаҩ иҿы даасны ашҭа дынҭҟьеит. «Уаргьы саргьы ҳаицыпсыхгьы, уа судгыландаз, алаӡахша, ус узцозар убарын!» – аасгәахәит, схапыцҟәа агырҿ нарыцгеит, сҭаҷкәымҟәа адыжә-дыжәҳәа ахаҳә ашәыгәра инанҟьеит.

Аҳаҷаҳәа иаасгәалашәеит, Осман-Кои ҳанынхоз зны, Алоу-ипа Шьардын ҟамчыла дисырц сашьа Мата данизыцҟьаз, исзымчҳакәа ҳахәпҳа даанкылаӡы ҳамӡырха данҭысцаз... Шьмаҭ икәлазгьы џьара амал зымпыцакыз, ма аҟыҭа знапы ианыз ефендик иҟьаҳиа иакәхап. Ашәахтә изымшәазар? Изҭодаз, рыцҳа, уажәааигәа апсра иаҟәшәаз! Иухьыз сгәы иалсит ҳәа адашшылара аҭыпан, ҿыҳәтцәыла дисит! Иипҟо дызусҭада уҳәарауазеи, ауаҩы разы, амса еиҟәырдыд зҵоу инапҟәа адгьыл иҟәаадрыхуа акәӡами иара уи ефенди ихаҭа ҟьаф злеиуа?

Даҿазныхгьы снадгылахт акылҳара. Нырцә сахьаҿапшуаз, аҵлаҟәа рышәшьыра иаҳа-иаҳа акьаҿхара излаҿыз ала, амра кыр иҩхашлахьан. Шьмаҭ иҿеада акьахь наҟәитцан, џьыҟәреихап ирҭаз, наҟааҟ аатцәаҟәа нахишьын, днатцаҟьо, ашьшьыҳәа ашҭа дынҭытцит, иҩашьомызт, аӡлагарахь дышцоз. Уажәшьҭа ҿадала акәымзар, жәҩала еидарак изышьҭыхуа дыҟамызт, ибҕагьы акыр ихәаахьан, лабадагьы дызныҟәомызт. Аӡи аӡлагареи бҕапҵәаган арҭ аҭаацәа рзы, ахацәа аӡлагарахьынтәи ашыла аагара шьыбжьонынӡа иадхалон, аҳәсаҟәа ахарпасҭахьы илбааны, рыпҳалҟәа ирытцалан аҩадара рыпсы кыдыхәхәало ианкыдлоз, ирыцҳасшьон. Иҟалап, Рафида рыцҳа лгәы кыдызжәаз уи аӡаагара мацара акәызҭгьы!

Шьамсиа лымацара затцәык ашәшьыра дытцатәаны, лхы ларҟәны акы даҿын, лхатца имаҭәажәҟәа ҟәлыршәуазар акәхарын. Ус амӡырха иааҭалеит шьапыла иҟаз хәҩык ахацәа, зегьы ашәаҟьҟәа ирытцоуп.

Дыздырит, рапхьа дгылоуп Наҩеи. «Ҳаи, рыцҳа!» – саагәырґьеит данызба, аха иаргьы абџьар датцоуп. Ахаан уи идсымбалацызт, ахысшьатцәҟьагьы идыруеит ҳәа сыҟамызт.

Асасцәа амӡырха иқәымхакәа, Шьамсиа днарапгылан, аҩныҟа иныҩналеит, кыраамтагьы уахь иаанхеит, амла иакны иҟазтгьы акрыфара иадхалт. Издыруада, арт абрагьцәазар, рхәцәазар? Нас дышпарылашәаеи Наҩеи? Хатә џьабаа мацарала инхоз анхаҩ ипа, иарпысра даныкәла архәреи агьычреи нап аиркуама? Иҟалап, дычкәынамзи, ихагамта дықәын, уаацәгьақәак дрымпыхьашәазар? Ауаҩы иааӡара ауп иуадаҩу, ибжьыхра мариаӡоуп.

Ус асасцәа аадәылтцын, агәашә ахь имцакәа, ахтцыста инхытцын, абнарахь рхы дырхеит. Наҩеи акыраамта дрышьтапшуа дгылан, нас даахьаҳәын, Шьамсиа дналацәажәан, ишәақь ижәҩа инхшьны аҩны ашьтахьҟа игылаз абоурахь дцеит. «Излазбо ала, ари ихы дацәшәоит, измаанахарызеишь?» – схәыцуан, акылҳара сеадырпсыла сахьадгылаз. Шьыжьаахыс уахь апшра саҿуп, сышьхынпсылеит, сшьапқәа дысит, снапқәагьы хьашьшьуеит абар, аҟәыд ӡыҩарҩалеи, афаха умоуит ҳәа аҟарс ашә иаакылдырҳәҳәазгьы алакьысха сымам, ус анышәапшьтә џьам ианыхьшәашәалеит. Избоит сара, исзааигәаӡоу таацәарак арыцҳара ишаатагылаз! Абаажә сахьыҩнабаауаз, лахьынтцала исзалхыз схатә гәаҟрақәа сзымхозшәа, изацларызыз даеа џьоукы ртәгьы?

Абар, Шьмат еыҳәтцәыла исыз аеыуаҩ еырххыла амӡырха даатлахт, иҟамчы иеы инажәитцеит, гәамтцхамтцрак шимоу ҩашьом. Даатгылан Шьамсиа длацәажәоит, инапқәа иҟьоит, ишьапқәа иҟьоит, ацәҳашҳара даҿызар акәхап, «ахацәа абацеи?» ҳәа дтцаауазар акәхап, хылатцәҟьа дзышьтоу Наҩеи иакәзаргьы ҟалап... Зынгьы, ишыҟаитцалац еипш,

аҭакәажә ҽыхәҭцәыла длысырц длалыдыххылеит, аха изымгәаӷькәа даахынҳәын, ашҭа данынҭытц, ахкаара агәашә аҿы дааҽыжәтцит. Иҟаитцозеи, ижәла нтцәеит ҳәа сышихәапшуаз, аҭаацәа рыжәзатцә ахкаара иахьықәҿаҳәаз днадгылан, аҿаҳәага аапыртланы инаиапицеит. Шьамсиа рыцҳа лнапқәа лҟьоит, ҳумшьын, ҳажәзатцә шпоуго ҳәа агәжәажәара даҿызар акәхарын! Иара дыҩҽыжәлан, ажә наиапицон еипш, дышхысра ишәакь кны аҩны даавҟьеит Наҩеи. Зны амцабз аакаҷҷеит, нас алҩатцә еишьылӡа иҩахҟьеит ишәакь, дышхысыз ҩашьом. Аҽыуаҩ даахьаҳәхьачеит, ажә зланеигоз ашаха лкаршәны, иҽы даасын дыҩит... Деиҭаивахысит апшәма ҷкәын, аха аҽыуаҩ дцоит иапхьаҟа иҽхырнааны дышзахәоз, дцон уи уаҳа дунеихаан арахь ақәлара игәампхауа! Наҩеигьы акыраамҭа дишьҭан, нас даахынҳәын, ижә аҭыпаҿы инҿеиҳәан, игәыҭҟьапсыҭҟьаха игылаз ианпса дналацәажәеит, лгәы ирҕәҕәозар акәхарын. Нас иҩызцәа злацаз ахтцысҭа дынхытцын, ишәакь ихаргьежьуа, дыкәкәаӡа ахылаӷьара дынҭалеит. «Уқәақәра згааит, Наҩеи, уқәақәра! – сыбжьы ныҩныҩит аҟарс ҭылашьцаара, изаҳауадаз акәымзар. – Унаӡахааит, ухатцан угылазаап! Азалымдара уаҿагылеит уабџьар шьҭыхны! Саҭамзааит аӷьычреи арҳәреи ахьудыскылаз, насыпуп уҩызцәеи уареи ари еипш аус ду шәеиднакылазар! – абас ҭынчхашьа сымамызт, аҟарс ҭшәара сахьҭагьежьуаз. Ҳаӷоу дахьгәырӷьаша адгьыл аҿы сара агәырӷьара шьҭысхит, исызхьаҳәызшәа саа́ҟалеит хаҳа-џьшьада инысххьаз сыҷкәынра амчқәа, хараӡа ажәҩан иналыҷҷаз еԥцәак еипш иаакәеицеит наӡаӡа сгәы зыцәцахьаз апсҭазаараз агәыгра! Сеилаҳаит адунеи ҟьаҟьа ақәзаара!

Сақәныҳәеит уи акылҳара ҭшәара хәыҷы! Уи сықәнарпшит жәашықәсала сызпыргаз адунеи дуӡӡа, исаҳаит иаҳагьы иӷәӷәаны ауаҩытәыҩса игәеисбжьы, иснарбеит ишыҟаз аиаша иазықәпо ахацәа!

Уинахыс иагарааны снапшыргьы аҭахмадеи аҭакәажәи ракәын, акы ныҟаҵа-ааҟаҵо, амӡырха иқәызбаауаз.

Ашәалҟьамрак еипш дцәырҟьацәырасуан Наҩеи. Даакыдыххылан, ажәжәаҳәа аутәқәа ныҟаҵаны дныҵаҳа дцон. Уаҳа назҭахым арԥыс иакәын уажәшьҭа дҟатҟато. Аҵьықәреи анирашәозгьы ишәақь ааигәа икыдгылан, есқьынгьы игәиҽанын. Данцалак, лассаамҭа ихабар ҟаломызт, даныхынҳәуазгьы, ҩыцьа-хҩы аҩызцәа еиқәных ицны даауан. Хықәкыс ирымоузеишь урҭ аиҩызцәа? Изеибашьуада? Ирылшарызеи? Иаххәап, аҟәҟәааҳәа ихысуа иаакылсны, абахҭа акануеицәа лықәцҟьааны аҟарсқәа зегьы рышә аадыртыхыр? «Шәҭыҵ абахҭа, иааит шәарҭ шәзызхьуаз ахақәиҭра мшы!» ҳәа рыбжьы наҳақәдыргар, усҟан ишԥаҟастцарыз сара? Ҳәарас иаҭахузеи, раԥхьаӡа снаидгылан, исцәызыз сашьа Мата иеипш дыԥхьаӡаны, даасгәыдсыҳәҳәаларын. Нас: «Уара ухәыҷаахыс уздыруеит, шәҭаацәа ирылахәу уаҩуп!» ҳәа схы исырдыррын, аҩныҟа сиццарын, иани иаби исызгәакьаӡоу џьоук реипш аԥсшәа расҳәарын, насгьы ҳшеиуацәаахаз уҳәа акы рцәымӡакәа зегь рызхыстрын…

Аха Наҩеи иҩызцәеи иареи ҩагылан: «Зауркан, дад, уара уҳашьазар, уҳацаала еибашьра, ҳаға макьана адгьыл даныхым, усҭ абџьар!» ҳәа ашәақь насдыркыр ишԥаҟастцарыз? Жәаҳәарада, срыцдәықәлон. Уаҳа иззысҭахызеи иаанхаз сыԥсҭазаара? Аха иабаҟоу сани саби? Урҭ уажәрааӡа изааирымызт, нас, еилкаатәӡами, арыцхақәа анышә иахьамоу? Иабаҟоу сашьеи саҳәшьцәеи? Фелдышь лтәы сҳәаӡом, уи лареи сареи ҳанасыԥ џьоук амца ацратцаны ирбылхьан усгьы. Мата гәнаҳала дшьызар, нас сара ишьа сымур уаҳа изуада? Зашьа ишьа зымуз дхатцоума? «Закәызеи, Зауркан, уара аҵьажәлар рзеипш ус азы ақәԥара уҽазукит, арахь уашьа ишьатцәҟьа узымуит!» – ҳәа

цьоукы иаасаҿепныркылар, сыхәда хәеит ауп, уаҳа ирасҳәозеи?

Шәарах, дад, шәара аԥсуаа саншьцәа шәажәа иналашәҭцалоит шәанцәажәо: «Зны-зынла агәы амшын агәеиужьраҿы ицаны аҭәа архуеит» ҳәа. Усҟан усшәа акәымзи схәыцракәагьы шыҟаз: абахҭа нҭытц сыҟазшәа, сабџьар кны сгылазшәа сгәы иснаҭон...

Аҭҳарцәҳәа сҿыхазшәа урҭ ахәыцра хаакәа санаарылтцлак, дырԥегь саанахон аҟарс ҭылашьцара. Еишьҭагылан рҿынархон амзақәа... ашықәсқәа... Сармарахьгьы сарҕьарахьгьы сара сеиԥш ҿааҳәыра змамыз ауаа ҭакын, урҭи сареи ахаангьы напшыхақә акәзаргьы ҳаибамбацызт, мызқәак рахь зны шьапынеитцыхра ҳанҭыргозгьы, аигәылацәа ҳаиқәдыршәомызт. Бахҭақәак рҿы, аҭӡамцқәа ирысуа, напышьҭыбжьыла еибадыруеит, иалеицәажәоит, аха уи араҟа нагӡашьа амамызт, ахаҳә еиларҭәах иалхыз аҭӡамц аҿыгҳара нацәкьар шьҭыбжьык аныԥуа иҟамызт. Амала, уахынлатәи аҭынчра еиқәыхьанҭаха абаажә ианахаҳауаз, зны-зынла, сармарахьҭәи аҟарс ахьтә исаҳалон аҕызбжьы... Убригьы ҳамҭакы акәын, нас иааиԥхьбеит, дыԥсызар акәхап агәаҟ!

Амца зҭашәаз уи абахҭа сҭытцра рацәак агмызт, усгьы иақәгәыҕуадаз, аха ирымҳәои: «Ацьма имԥсыша, аматцә азылаҟәуеит!» ҳәа. Шьмаҭ иҭаацәа рхынҭаԥынҭара, уи исызнартцысыз агәеибафара уҳәа, саазқәылаз ахыхь баапс шьҭысхит. Мызкы аахыс сзымгыло, икҿачаԥаз ацәардаҕәы хьшәашәа сықәжьын. Ус зны, аҭх агәахьы инеихьазар ҟаларын, сыбла цәа хымло ацәардаҕәи сареи ацәибартцәара ҳшаҿыз, гәаҟ шәаҳәабжьык слымҳа иааҭасит. Зназы исызхамтцеит, аха цқьа саныӡырԥ, сармарахьҭәи аҟарс иштыԥуаз еилсыргеит. Игоз аԥсыуа ашәан – ахәрашәа, агәаҟашәа!

Ишԥа? Дабаанагеи аԥсуа ара? Аҭӡамц хьшәашәа слымҳа надкыланы аӡырԥра салагеит, маԥ, имцым,

иара ахаҭоуп, уажәы исаҳазма! Изҳәогьы ибжьы мыжда қыцьқыцьуеит, рацәак изҭгом, ахәра баапс дшаргәаҭеиуа ԥашьом, Зны-зынлагьы аҕәызҕәызҳәа аимҳәара иаапнатцәоит иашәа. Цыҭраамҭак иааҭынчрахоит, ма қьыбжьык, ма уазбжьык уаҳаӡом. Нас деиҭаналагоит, уаз ажәақәакгьы налеитцоит, аха урҭ сара сҟынӡа иааԥуам. «Дызусҭахарыдашь, ианаџьалбеит, ари аԥсуа? Дзықәшәазеи, дзыниазеи иара гәаҟ?» Аухантәарак сышхәыцуаз, сшыгәаҭеиуаз иҟьаҟьаӡа иаашеит. Аҽнынтәаракгьы слымҳақәа кыдтцан аӡырԥра саҿын, аха иууаӡа иҭынчран.

Адырԥауха, атцх агәахьы инеиуа ианналага, дырԥегь ахаҳә шәыгәра иалсны аҿаанахеит ашәа. Издырит уи ауаԥ ахәра ҕәҕәа имаз уахынла иаҳа дшаргәаҟуаз.

Абарҭ амшқәа инадыркны, хьаацәгьаха исызцәыртцит, пхыз избаргьы ихасымтцашаз, даҽа гәҭыхақәак. Шьаҿақәак набжьамкәа сывараҿы агәаҟра даҿуп зжьы салтцыз саншьцәа иреиуоу хатцак. Сҿи снапи еиқәыпсаны сызлатәарызеи? Сызлаихәарҭахарызеи? Уажәшьҭа исмыхьыц уаҳа исыхьран иҟоузеи, исзаанхаз сыԥсҭазаара, баша абахҭа иҭаӡыҭран иҟоу, џьара акы ишихәо здыруазар, сеигӡаран сыҟаӡам. Аха, изла? Сзазтцаарыда? Акануеицәа сҽырзыскыр, агәаҟра иаҿуи сареи иаҳагьы ҳлапшықәтцан ҳаицәдырӡыр алшоит. Атцх шааиԥнашалак, еиҭагоит агәаҟашәа. Сгәалашәара ихнатит ахәрақәа. Сапхьа иаагылт Апсны, Тҗабал, саншьцәа рҭынхара... Убраҟоуп уи ахәрашәа ахьыстцазгьы. Саншьцәа руаӡәы дызгашаз ахы иқәшәан, аԥсра даҿын. Агәыла-азла, ауа-аҭахы, есыуаха идтәаланы ахәрашәа изырҳәон, иаргьы иаарымданы дналагон, убри шиҳәоз мацара ипсы ааихытцит. Убас, абри агәаҟгьы рацәак дзымнеирҳәагьы сшәоит, зныззатцәык ибла сынҭапшында, иуасиаҭ сзынижьыргьы здыруадаз!

Стәаны сышхәыцуаз, сгәы иаатәашәеит: агәаҟра иаҿу уи ачымазаҩ ижьы иалтцыз иаҳәшьаԥа иааигәараӡа дшыҟоу ирдыртәуп, зеипш ҟамло акгьы ыҟам, сара акгьы сылымшаӡаргьы, иара даманшәалахар ҳаиҟәшәаара?

Иашәаҳәара анаантцәоз иаҟәыршәаны, сара иацәырызгеит ахапа, иара иҟынӡа инаҩыртә еипш сыбжьы ҩтганы. Санаалга, иаҳамашь ҳәа сааӡырҩит, тынчран, еитасҳәеит даеазныкгьы, аха макьана тынчран… Ахынтә раан иаҳагьы сыбжьы тызгеит. «Узырхәаауазеи, уара абаандаҩы!» ҳәа аканууеи сҟарс ашә агьара-гьараҳәа днасит, аха игәхьаа мкыкәа сашәа иналасцеит исгәалашәоз ажәақәакгьы:

Уа, раидии, ахәрашәа – хатца ашәоуп…
Игәаҟуа изы гәыжьжьагоуп, хәырбгьыцуп…
Ахы цаҳәцаҳә иқәшәаз, пшыртҟәацыз цьишьеит…
Ашьа рҩаш илтцызгьы пхӡыз цьишьеит…
Уа, рааидии, ахәрашәа – хатцашәоуп!..

Салгаанӡа сыбжьы аанкыла-аанкыло сааӡырҩит. Иалсзаап, убама, ахаҳә еилатәаахра! Аргызра даҿуп! Агәыргьара саашьтнакәыцәааит иаразнак, ари еипш аӡәы иҳәонгьы уаҳахьоума, ахәрашәеи агәыргьареи! Ҳаигәныҩит уажәшьта, сара саалгар – иара дналагоит, иара даалгар – сара. Ҳаныгьазклак, хьаак змаӡам иеипш ҳҩыцьагьы ҳтахәхәа ҳацәон. Ари – уаха… уатцәуха… мчыбжьык, мызкы…

Цәала-жьыла сеибгагәышьан, аха гәыла-псыла схәын, ахәрашәа сҳәо саналага, изакәу сыздыруам, иаҳа сраҳатхазшәа, сҟарс тшәара устцәҟьа илашьцамызшәа, сцәардаҕәгьы устцәҟьа икьакьамызшәа, схатагьы устцәҟьа сзатцәымшәа збо салагеит…

* * *

Уахынлақәаак иааихсыгьит сгәыла игәаҟашәа. Сара исҳәеит, еитасҳәеит, аха атӡамц хьшәашәа да-

гәан, иҿаҳан. Ихьзеи насыпда, дыҵсыма? Ма даҽаҵьара дахыргама?

Ҽнак, шьапынеитцыхра ҳдәылыргеит, аигәылацәа ҳаиҩга-еивганы. Абахҭа ахылапшцәа, рыбжькәа неиқәырга-ааиқәырго, шьақәгылашьак рымамкәа ишеилагьежьуаз гәасҭеит. Баандаҩык данаасаҩсуаз: «Адгьыл ду ахь еилаҩеиласрак ҟалеит, асасцәа рацәаҩны иаҳзааргарц иҟоуп, – иҳәеит уи, ибжьы аармаҷны. – Ухала уҟазар, аҩыза дурҭоит, ачара уҽазырхиа!» – нацитцан, днасаҩсит…

Наҩеи иусқәа рылагьы адәныҟа еилаҩеиласрак шыҟаз агәҩара сыман. Шьыжьымҭанк зны акылҳара сеиҭанылагылеит, аха аӡәгьы дықәсымбааит аҭыркә нхаҩ имӡырха. «Дабаҟаларишь Наҩеи? Иаҕацәа дырпцыхьамшәонда?» ҳәа сышхәыцуаз, аҕьҕьа-агәгәаҳәа, ажьакца зхьыкәкәоз сҭыҩра еихатәны иҿаз ашә аатит.

Игәҭасын, дааҩнарыжьлеит аарлаҳәа зшьапы иқәгылаз, зцәеи зыбаҩи еикәыршаз, макьана зуаҩыбжарахь имнеицыз хатцак. Хыла аҭуан датцакьысуан уи, макьана шлацк зларшәмыз ихахәы иатцубаауан маҷк иқәкәымпылыз илахь пшӡа, иҿачыз ижакьа иӡамҩа агәқәа рҭаҳара азытцәахуамызт. Ашьха цәҳәыраҿы анаҟә иатцажьу аӡыжь еипш, иблақәа ҭиатцәаан, амцеи агәыбзыҕреи рҽеинраалаӡы урҭ ирхыҳәҳәылан. Имч илӡааны дшыҟазгьы, диашахәтцәаӡа дгылан, изнапык ала иӡара ҭарбаҕьа икны.

– Мшыбзиа аҳәара сыхәҭоуп сара, аха иабаҟоу уи амш бзиа, адәныҟа хараӡа инҳажьхьеит, ара уахгьы-ҽынгьы лашьцоуп! – даацәажәеит иара апсышәала ахьхьаҳәа. – Уара уоума схьаацәгьа сыцеиҩызшоз, ахәрашәа сыцызҳәоз? Уапсыуоума, узусҭада?

Сахьгылаз снеилууа сцеит, аҭӡамц садгыламзар, скаҳаргьы ҟаларын.

– Бзиала уаабеит ҳәа злауасҳәарызеи, ара бзиара шыҟам усгьы иубоит. Аха уара уааира хаҟәитрак исзаҩызоуп, ԥсеиқәырхагас иара убри амацара сызхоит!.. Сара саԥсыуамзаргьы, аԥсуаа ржьы салҵит! – саацәажәеит сара, цқьа исҳәо сҿамшәауа, сҿагәаҿасуа. Снеиԥылан, даасгәыдсыхәхәалеит. Агылара шицәыуадаҩыз збон, днаганы ацәардагәы хьшәашәа дныкәсыртәеит. Аҟарулцәа иршәны иааҩнарыжьыз аилаҳәара аашьҭыхны дахьтәаз инаивасҵеит.

Иблақәа ааихмырсыгъзакәа дсыхәаԥшуан, дсыхәаԥшуан...

– Зауҟан Золак ҳәа аӡә дыздыруан саныхәычҳыз, заҟа уиеиԥшузеи? Издыруада, уи уара уакәзар? – ҿааиҭит иара.

– Ииашоуп, сара соуп Зауҟан, аха уара усзымдырит, узусҭада? – сҵааит саргьы, сгачамкны.

– О, Анцәа злыԥха ҳаура, уԥсы шԥаҭахеи, укнаҳаны уршьит ҳәа акәын ирҳәоз. Селым-ԥашьа душьаахысгьы абра уҭакума? Сара усҟан смаҷӡан, аха ублақәа схамшҭит, убарҭ рыла усмырҩашьеит, Зауҟан!

Уаҳа изымҳәеит, аимҳәа изҵысит, деимҳәоит, аха дышԥеимҳәо, ибжьы аҭуан ҵнахуеит, иоуразоуроу дышьҭҟьаны дцоит, иԥсы шилшәашәоз анызба, иматәажәқәа наиҵаҵаны дныкәсыриеит. Схәыцуеит, сеиҭахәыцуеит, аха дахьызбахьаз сгәалашәом, арахь иара сидыруеит. Аимҳәара маҷк аҟара ианааихсыгъ, деихеигәо даақәтәан, скылкааны даасыхәаԥшит.

– Иугәаларшәа, Зауҟан, Осман-Кои акыҭа! – дналагеит уи аимҳәара дакыр ҳәа дшәаны, игәышԥы инапы адырҕәҕәаланы. – Шәааигәара дынхон саӡ-аԥсыуак, Мзауҷ ҳәа Абыхәбак, уара амцхәгьы бзиа уибон, шәагьеицныҟәалон, шәеиҩызцәан, убри диман Шьоудыд ҳәа ԥа заҵәык, дышԥаугәаламшәои, иагараан ахәмаргақәа изыҟаутцахьан, дуварԥало

шәыҩныҟа дугалон, иара иҩны атцкыс шәара шәҿы дааӡахьан. Иугәаларшәа, саби уареи шәнеидтәаланы ахәрашәа анышәҳәалоз, саргьы ишәыцысҳәалон, убасҟан ауп ианыстца, уи апсуа ашәа ҳаигәнарҩит акәымзар, ас ҳзеиқәымшәаргьы ҟаларын... Нас, сузымдырӡеи уажәшьтагьы, Шьоудыд соуп сара, Шьоудыд!

Ҳәара атахума исгәалашәоит урт зегьы, Самсун ақалақь аҿы дҳацзхытцит асаз-апсуа, Абыхә Мзауч, иара убраҟа ауп ахтылтцгьы дахьиоуз, саб Ҳамырза иоуп уи Апсны ашьхақәа руак ахьз Шьоудыд ихьӡызтцазгьы. Нас, гәаҟрас иҟаз зегьы еицаҳҳыгаӈы Осман-Кои ҳаннеигьы ҳаигәылацәахеит. Абыхә Мзауч иакәымзи Фелдышь хлаҳәада лыпшаараӡы адгьылбжьаха Родосҟа исыцдәықәлахьаз. Дышпасгәаламшәои Шьоудыд хәычгьы, ҳара иаҳааӡоз, аублаа атакәажә Ҳамида лмата Тахир хәычы, Алоу-ипа Шьардын данаҳцәига, Шьоудыд хәычы иакәымзи ҳара атаацәа гәырҿыхагас иҳамаӡаз. Иагараан ашәыршәыркәа изыҟастцахьан...

Жәашықәсала аамта шцахьоугьы, урт зегьы сгәалашәоит, аха сапхьа итәоу ахатца, сара издыруаз Шьоудыд хәычы дызлаиеипшыстәра ҳәа акгьы идызбалом. Ишакәхалакгьы, ашьха бгьыци ага бгьыци реипш хазы-хазы зымҩақәа еипыргаз ҳаиқәшәеит зегьы иахьреицәаз аҟымҟыртаҿы. Дычмазаҩ гәаҟын зеигьа дмачыз апсуа арпыс Шьоудыд. Игәатцагара иалҟьаз ахыцаҳәцахә иахҟьаны, ирпҳақәа акыдбаалара иаҿын, иааихымсыгъзоз ашоура-мца дтаршәын, дбылуан. Шьоудыд сара сааста дычкәынан, имгәыгкәа ипсхьада рымҳәои, ари аҟымҟыртаҿы сара исызхымгаргьы, иара адунеи ақәыпшылара мышкызны ишпеимоури ҳәа, схы иагыжьны сицхраауан, аха уи ауаҩ иҿҳәара птцәан... Уи иаргьы идыруан, уи азы акәхарын дзырхыццакуаз иуасиат ажәақәа...

– Уара Селым-ԥашьа данушь, рацәак мыртцыкәа саб, сани сареи ҳиманы Осман-Кои далтцит, – днала-геит уи ҽенак шьыжьымтӡанк иеимҳәарагьы агәхьаа мкыкәа. – Асаӡқәеи, ашьтахь изхытцыз Далааи, Ԥаба-лааи, Гәмааи уҳәа аԥсуаа рҽеизакны Адаԥазар аза-аигәара иахьынхаз рышҟа диасит. Уа ҳрықәшәеит Абыхәаа рацәаҩны, саб ицхраан ҩнык издыргыле-ит. Сара снаган ахәыҷқәа ахьадырпхьоз меқьҭебк сҭеитцеит. Саби сани иаархашәалоз зегьы ахәацьа ирҭон, цьара ҷышәрак сызтцар ҳәа игәыҕуан… Уи саналга, сгәыртҟәыл шьахә абзоурала, Сҭампыл медреск[*] сҭалеит, ҩышықәса рыдагьы уа сзамыԥ-хьеит, саб иусқәа анеилахәа исыцхраауадаз, сҭытцит. Аха усгьы ҩба-хԥа бызшәа рыла ишысҭаху саԥхьо-ит, сыҩуеит, агәаҟрацәгьа иҭагылоу сыжәлар рзын, цьара ак сылтцыргьы ҟаларын, абас ишубо еиԥш слахьынтца смеижьар. Сҭампыл исықәшәеит сара Ҳамида лмаҭа Таҳири, Шьардын-иԥа Мансоуи. Ман-соу иаб, ишудыруа, аматцура ду далан, иҷкәын уи-аҟара атцара дашьҭамызт, ақьафуреи аҳәсақәеи дха-галан дрыман.

Акыраамҭа, иҭаҷкәымқәа иҿакны, аимҳәара да-ҿын, маҷк данааҭынчха деиҭаналагеит:

– Таҳир зынӡак даҽаӡәуп, атцараҟынгьы иҩызцәа зегьы дреиҕьын. Иҟазшьа, идырра, игәаҕьра, ихатәы жәлар рахь игәблышьа уҳәа, иҟалап, ашьхарыуаа мҳацьырқәа убри еиԥш атцеи дрылымтцыцзаргьы. Аублаақәа Осман-Кои ишахырцаз анааиаҳа, уахы-кгьы даанымгылеит, ижәлар дрышьҭалан дцеит. Ҩынтә-хынтә шәҟәыла ҳаигәныҩит иареи сареи, уа дахьнеиз қыҭак аҿы ртцаҩыс даангылеит, аублаақәа рыхшарагьы даргьы цьара лашарак ахь икылигарц даҿуп… Убри ахатца дымшны дшәызгылеит шәарҭ гәаҟра згым аублаақәа…

[*]Медрес – аучилишьче.

Иааизцәырӄьахит аимҳәа, дзықәтәаз ацәардаҕәы дықәӄьан дцон, дахьеихоз, илагырӡ хаӄәӄәала иӡамҩа иаҿачыз ипаца иахьыжжын, аӄарс ҭаӄәкыраҿы аҳауа изхомызт. Аҵыхәтәаны – иуҭар пҳалк аӡы ҭаирцәуан, иҩныҵӄа еиҕрыблааны ицозар акәхарын. Ихала дынсыжьыр, здыруада, иаҳа изҭынчрахап ӄасҵан, акылҳара снадгылахт, ҩапхьа снықәпшыхит Шьмаҭ имӡырха. Аҭакәажәи алыгажәи рыда, Наҩеи ихабар ҳәа акгьы ыӄам. Шьоудыдгьы иасҳәахьеит уи аҭаацәеи сареи ҳшеиуацәахаз. Наҩеи ихаҵаракәа ртәы, сара сшазпшыз еипш, рацәакгьы ицьаимшьеит, изыхәҭаны иӄалаз акеипш ипхьаӡеит. Сара адгьыл ду саӄәыганы сыӄаз аахыс адунеи аҿы ахҭыс дуқәа амҩапысра иаҿызаап. Шьоудыд аҵара иман, шәӄәи газеҭи дрыпхьон, уи излеиҳәаз ала, ҭырқәтәылантәи анхацәа, зҵыхәа цымҵәаӡаз аибашьрақәеи ашәахтәқәеи зынӡак иқәырхуа иаҥалага, жәпацьара абцьар шьҭыхны иаҿагылеит асулҭан имчра. Урыстәылан иӄалаз аилаҩеиласра ду ахәылӄьаҿылӄьа акәзаап араатәи анхацәагьы рҕәы зырҕәҕәаз. Урыстәылатәи аҳәынҭқар дахьтәаз ихан ахь, ҳазҭашәаз арыцҳарақәа урыхәапш ҳәа, мҿышак аҿны ҳәсеи хацәеи бцьар зкымыз аҵьажәлар иҳәарц иаҥнеи, ар ҩарыжәитцан, иӄәаӄәеит, ашьарҩаш каиршит. Шьоудыд исеиҳәақәаз рахьтә убри «ашьаартцәыра мҿыша» аҭызшәа иахьагьы исхашҭуам. Макьана иара апсуа хаҵа ихаҭа дзықәшәаз зегьы цәыримгацызт, саргьы, имҳәамырза убри сазпшын…

Иаргьы ибагәышьон иаҳа-иаҳа игәаабзиара шеицәахоз, исеиҳәаша сеиҳәааҥӡа дыпсыр ҳәа дшәон. Ҿнак, иапхьа иныкәсыргылаз аҵьам азна аӡы аашьҭыхны уажәы-уажәы днаҿыхәо, ацәажәара дналагеит.

– Уааҥӡа Ҭырқәтәылан иаланагалахьаз апсуа мҳацьыркәа Апсныӄа еибашьра иандәықәыртцоз, саб-

гьы дрылалеит, уаҳа цашьа имамызт иԥсадгьыл ахь. Дандәықәлоз, сааиртәан, ус сеиҳәеит: «Дад, сара еибашьра сцо џьумшьан. Аԥсны сшьапы шнықәсыргылаз еиԥш, сыбналаны сабацәа рқьаԥҭажәқәа рахь сеихоит, иаасԥыло зегьы ирасҳәалап Ҟамлаҭ-гәымбыл амц каҭа рхаирԥарц дшашьҭоу, Аԥсны аҭқыс еиӷьу уаҳа дгьыл шыҟам. Уара схабарк џьара иуаҳаанӡа уан улԥырымҵын. Бзанҵык иухоумыршҭын, дад, сыҷкәын, угәы иаласа абарҭ ажәақәа – «аԥсадгьыл уацәыӡыр ауеит, аха иара уцәыӡыр ҟалом».

Ишиҳәаз иагьыҟаиҵеит. Ашьҭахь ихынҳәыз излархәоз ала, саб Аԥсны даныӡхыҵ, иҳәатәы хазҵаз хынҩажәаҩык аибашьцәа иманы, Ҟамлаҭ цәгьахәыц диҵәыбналт. Ашьҭахь иҟалақәаз удыруеит, Аԥсны еиҭаҭацәит, мчыла иахцаны иаарцеит аԥсуаа. Аха саб ихабар уаҳа иҟамлеит, ииасуан ашықәсқәа, саргьы Маанаа «абналаҩ иԥа» ҳәа ҭыԥ сырҭомызт, уи аламҭалазы сангьы дыԥсит, аха лҩаҵәк ҩасышьҭуан, ҳхәыштаара сырцәомызт…

Ус, сшымгәыӷӡоз, уажәааигәа исоуит саб иахьтә ашәҟәы, иԥсы ҭагәышьазаап аҭаҳмада. Иабацәа рҭыԥ, ишудыруа, Гагра акәын, аха иара дынхон абжьыуаа рҿы, Џьгьарда ақыҭан. Аԥсныҟа, сыԥсадгьыл ахь, дсыԥхьон саб. Саргьы, уи сацԥыҳәан, аҽазыҟаҵара салагеит. Аха уи аус аҽаԥнашьит даҽа хҭыскгьы. Аԥсуа мҳаџьырқәа, иамуит, рыбӷа рзеиҵымхит – иажәа наиӷӡон Шьоудыд, – адгьыл абаӡь ршәарызу, рыҭауадцәеи раамсҭцәеи рымаҵ рурызу, иара ус аҳәынҭқарра шәахтә ршәарызу, иахьынаҳәы-ааҳәлакгьы дара рзы ԥсеивгарак ҟамлеит. Рыԥсы ианақәыԥш, аҭырқә нхацәа реиԥш, даргьы абџьар шьҭырхит. Анхацәа ҭыԥ ахьримҭоз инахырҟьаны илеигәыдҵан дыршьит аҭауадцәа Маршьанаа рқьаҳиакгьы. Ҭӡышәк инареиҳаз хыжәла еибаркырак, Абыхәаагьы нарылаҵаны, Ҭырқәтәыла иқәымҵыр ԥсыхәа амамкәа иааҭагылт.

Сара сгәы иҭаз рдыруан усгьы, снаскьапхьан, Аԥсныҟа идәықәларц шырҭахыз сцәымӡакәа исарҳәеит. Баша ус ажәала акәымкәаны, ҳәсеи-хацәеи: «Дшәиизааит хаҭалагьы шьҭралагьы уи амҩа ада, даҿеа мҩак иқәларан иҟоу!» ҳәа илҭагылан ҭоуба руит. Уаҳагьы ԥсыхәа рымамызт, ма Аԥсныҟа, ма Арабтәылаҟа иахытцыр акәын. Жәларык Аԥсныҟа рдәықәлара шшәарҭаз збагәышьон. Аргама шьапыла жәларак ҳаибарҭысны ҳдәықәлар, аҳәаа аҿынӡагьы ҳнарышьҭуамызт, ҳандырҭцәон. Иалҳхит, ҭхылашәык азы ҳдәықәларц маӡала, ҕбала.

Меҳмет ҳәа аҕба змаз аӡәы ҳиацәажәан, дақәшаҳаҭхеит, уи ибзиан идыруан Аԥсны агаҿа, Кәыдры амшын иахьналало шәназгоит, абриаҟара сышәҭ ҳәа ҳаиҳәеит. «Абриаҟара» захьӡыз, хьанҭарахеит, иҳамаз зегьы ҳҭиргьы иаҳзыԥшаауамызт. Нас ауп ацәгьарахь ҳаниас. Сзықәгәыҕуаз хәҩык аҩызцәа сыманы, амҩа ҳкит, уа ишиаргоз аадыруан аказен ԥара. Аха ҳшақәгәыҕуаз иҟамлеит, жәпаҩык акануеицәа ҳрылаҳаит. Еиҿахысрахеит, сҩызцәа ҩыцьа ршьит, саргьы сгәатцаҕара ахы ақәшәан, скаҳаит. Сшычмазаҩызгьы сус рызбеит, жәашықәса сыҭаны, сахьаарԥаз убоит... Ашьҭахь излеилыскааз ала, урҭ ашәҭӡык Арабтәылаҟа иахытцит...

Иамуит, Зауркан, иацы зны иуҳәон еиԥш, акгьы зқәым, иқәӡам. Еилаҟәыбаса ицеит зеиԥш ыҟамыз аус ду! Уара, Зауркан, сара сатцкыс насыԥла уеиҕьуп, Анцәа иуҟәырхуп, аха ара уеибганы узҭымтцыргьы, иубаргәузеи, уԥсадгьыл узныҭцыз абырлашраҟәа зегьы убла иабахьеит!.. Сара... сара ӡбахәылоуп акәымзар, Аԥсны закәу сыздырӡом, уи мбаӡакәа сахьԥсуа, убриоуп аԥсраҟәа ратцкыс еицәоу аԥсра!

Сажәа агәра га, Зауркан, лассы ара уҭыҭцуеит Асулҭан Абдул Ҳамид шьаарҭцәыра имшынҭәагшуараха ихытцит гәнаҳала адгьыл иқәиршхьаз шьеи лаҕырӡи. Анхаҩыжәлар рықәгылара рхы иархәаны

«Осман ҿыцқәа» игылаз, даҽа бзиарак иҟартцо сыздыруам, аха уи «ашьаартцәыра» дахырҳәоит. Усҟан иҟалар алшоит аманифест. Уоурышьҭуеит, уара, Заурҟан, аҳаҳаи, угәы каумыжьын! Нас уцозар акәхап ужәлар аублаақәа рышҟа. Амҩа бзиа узеиҕьасшьоит, Заурҟан. Уахьнеиуа жәлар ртцеи бзиахә Ҭаҳир хәҭаала иалкааны асалам сызиҭ, иблақәа еимданы исызгәыдкыл! Ҳаи, ажәлантцәеит, зынӡак схәаҽӡома, уааскьеишь, абаапсы, даҽазныкгьы иаҳҳәап агәаҟашәа...

Уа, раидии, ахәрашәа – хатцашәоуп!..

Уаҳа ибжьы изҭымкааит, аимҳәа ихәлатцәан, иҽизнымкылакәа ацәардаҕәы дныҟәҳаит. Дыҟәын, ахаҳә еизада цәны далырхызшәа, деихаҕәҕәа-еитцаҕәҕәа, дышшәырӡа, ддауапшьха... Амала, игәышпы мыжда, амшын цәқәырпа еипш, аҭҳара-аҭҳараҳәа аисрак иаҿӡан...

Адырҩауха, ацәылашара адәы иаақәлахьазар ҟаларын, акылҳара шҭылашоз ала, ачымазаҩ дцәарҳазшәа даақәтәеит, уамага-цәыршәагак аҟарс иааҩналазшәа, ихы ҭыс-ҭысуа дынхьапш-аахьапшит, иблақәа ианахо.

– Схәаҽит, уара, схәаҽит! Шәуаазар, ашәқәа аашәырты! – даацәажәеит иара, иҭахцәа икәшан игылазшәа ибозар акәхарын. Нас иҽизнымкылакәа ахьашьшьра даналага, снапы наивакны ашьшьыҳәа дныҟәсырииеит. – Сан, сан, ус бымтцәыуан, абаапсы! Саб ак ихьыз цьыбымшьан, деибгоуп, абар ашәҟәы исзиҩыз, Апсны иашьцәа рҿы дынхоит! Ашә аашәыртырауазеи, схәаҽит! Аӡба! Аӡба! – аҭҳараҳәа иеисуаз игәы иаҳа-иаҳа аиқәаҳара иаҿын... Кьынтыжәк аарбааӡан иқьышә иныҟәсшьит, ӡыкгьы неиҿасырхәхәарц сналагеит, аха ихапыцқәа аихашәра иалагахьан...

– Ҳаи, абаапсы, ҳаи, абаапсы! Уажәыгь Аԥсны ҳамнеиӡаци, уара? – абарҭ аҵыхәтәантәи иажәақәа ракәын. Игәатцга акы иааҿнатцәазшәа, иаразнак данааҭынчха, снапала деиқәыскит…

* * *

Рацәак сҭамхеит саргьы уи амца зыԥнагьежьыша «ҿааҳәыра змам» абахҭа. Зыԥсаҭа бзиахаша Шьоудыд иихәаз ҵабыргхеит: Асулҭан Абдул Ҳамид шьаартцәыра дахыргеит, аҳәынҭқар мчра знапаҿы иаазгаз «Осман ҿыцқәа», зыԥсы аҟны инеиин иҟаз ажәлар аладыргәыбзыҕырц акәу здырхуада, ҳара ҳтәгьы днарылатцаны, акырҵьара абахҭа ахылапш-цәа рматцуракәа ирымырхит, имаҷԥымкәа абаан-даԥцәагьы ахақәиҭра рырҭеит, саргьы машәыршәа убарҭ срыланакит.

Ихоутцару, дад Шәарах, «Удәылтц, уажәшьҭа ухы уақәиҭуп!» ҳәа анырҳәа, сгәы аазыблит жәашықәсала сыԥсы ахьыԥнаҟәыкуаз аҟарс, убра имацаразатцәык дааныжьны сцозшәа сааҟалеит Шьоудыд еиҭамхәа. Сдәылтцымҭаз, иԥсы ахьихытцыз ацәардаҕәы снад-гылан, ԥапхьа дысшәит-дызцьабеит. Даҽазныкгьы акылҳара схы нкыласкит, иқьаԥҭажәхахьан Шьмаҭ инхарҭа, аԥныжә шкаҳара, ихырқәақәо игылан, икаԥсахьан амӡырха злахкааз аҵәԥанқәа… «Даҽа ҭыԥк ахь нхара иеиигазар акәхап Наԥеи ианԥсеи иаби», – аасгәахәит сара…

АХҬАТӘИ АШӘҞӘЫ

ААМҬА ИАМԤСАХУА ИҞОУЗЕИ

– Иаха ушԥацәаз, дад Шәарах? – дсазҵааит аҭаҳмада сыгәцаракны. Сахьнышьҭалаз, знызаҵәыкгьы сымнаҳәит сҳәарц инақәыскит, аха маҷк саацәыԥхашьан, сҿааныскылеит.

– Ааи, дад, ауаӡы игәы аныраҳаҭу, ицәагьы ҭынчуп! – дналагеит Зауҟан. – Исхызгахьоу санынаӡхьаҳәлак, иӡымшынха сырԥеиԥеиуа срыман рҿынархоит сгәалашәарақәа. Ҵхыбжьон зны сылацәа неиқәысыԥсаргьы, сыцәоушәа, сыцәамшәа, сызлоу ԥхыӡу лабҿабоу сзымдырыуа, акы сналаҳауеит. Егьҵьашьатәымзаргьы ҟалап уи, мшәан, сыԥсы ҭаҟьышәуп умҳәозар, иахьатәи адунеи сызлалахәу маҷӡоуп, наҟ ицахьоу рахь ами еиҳарак сахьыҟоу.

Иахагьы, аӡыхәашь еиԥш акы сҳанто салан, ԥхыӡк збазаргьы – санҿыха исхашҭит. Ашамҭазшәа сӡагылан, адәахьы сындәылҵит, уаасмырԥшыкәа сыҟам, ашә сыцәкыдҳалеит, ажәӡан снаҵаԥшырц сҭаххеит. Уи каххаа ианҵәцоу, схәыҷаахыс иӡдырyа аеҵәақәа кәалыкәаҵьо сыбла ианаахыҷҷалалак, агәырқьҳәа сҭахцәа исцәыӡхьоу зегьы аасыдтәалазшәа, дареи сареи ҳаилаҵәаны аицәажәара ҳшаҿу, ус рыԥшшәқәа нархыҭны ажәӡан иналабоит... Аха аеҵәақәеи сареи ҳзеиҿамԥшит иаха, ажәӡан хәашьын...

Снеин, ани аҵла хыжәжәарах амҵаҿы асаҟәа сныҟәтәеит. Сзызхәыцуаз удыруоу дад, Шәарах,

иахьа ашьыжь? «... Саншьа бзиахә, сысас дыстанатцы исыбаргәузеи, насып змоу среигьуп, сцынтцәарахупхәагьы схы сызшьом, аха данцалак, ишпасыпсыхәоу?» – абри ауп, дад, иахьа ашьыжь мацара акәым, сышә уаахытцижьтеигьы, изуцәызҙозеи, гәтыхас исымоу! «Иууазеи, Зауркан, ишпасыпсыхәоу захьҙузеи, хара хаками ара?!» – рыбжьы аасықәыргаеы, исыкәагҙаша итәазшәа саакалеит, ани уара уанааи ауха ачараҿы иудсыртәалаз Сит, Соулах, Даут, Татластан, Ноурыз, Мурат ухәа аублаа тахмадцәа. «Амала, узызхәыцша, дад, Зауркан, – нацыртцахит урт, – усас дцо даналагалак, гашьак изыкатцозар упсы имада, ари адәысакара игиуа икәхар атцкыс, хапсадгьыл бзиахә иазигап, харт хапскәагьы уахь ицахьеит, убаҩ хәарехахьеит, ара икагәышьаз, изтахыда усгьы!..» Уара умгылацызт, сузгәамтеит акәымзар, абас апсцәа срыдтәаланы гәтыхала сышрацәажәоз, амра ҩытцхахеит. Сыпсы сара иумасымдаргьы, иара уццараны икоуп, дад Шәарах! О-о-х, ажәра мцахәыцәа! Сеилаххаа акалашәа сыкоуп иахьа, уззыҙырҩыша акгьы сызуамхәаргьы калап! – абас даасацәажәеит Зауркан шьыжьымтанк зны. Ихы-иҿы такәаха, ауха дшызмыцәаз ҩашьомызт.

– Мачк акара саапсеит саргьы, хаицәажәара иахьа иаххарпаргьы цәгьамызт, – наиатаскит саргьы, убас итаххап хәа ҙбаны.

– Ибзиоуп, дад Шәарах, иахьа, нас, псшьараз! – дакәшахатхеит атахмада. Нас: – саргьы абра цьара неитәыс исымоуп, лассы схынхәуеит! – ихәан, Зауркан илабашьа аакыдхны, ахарпаста дналбааны, ишызбоз акаршәра дныкәлеит... Ихы абеирхеишь? Ажәытә нышәынтракәа дрызцазар? Сеидру.

Есымшааира еипш иахьагьы, лассы дааит Бирам. Зауркан дшыкамыз ауимбахуаз, аха дабацеи хәа дагьизымтцааит. Схәы насымтцаргылаңы шьыжьхьа ансееитца, рацәак дныммхакәа дцеит. Ашьтахь

санцамҭақәа аасымцацаны, акакала абӷьыцқәа еихыршәшәо сҿынасхеит.

Абар мышԥажәа нҭакәкәа инцәеит, зеипш адгьыл дықәым ажәабжьҳәаԥ ҟаза сидтәалеижьҭеи, исеиҳәоит дзықәшәаз, дзынпаз акакала. Зауրҟан Золак ихатәы биографиа ашьаркәасҭа еипш иагәылоуп аублаа жәлар рտрагедиа. Иажәабжьқәа ирылжжуеит ашьаартцәыратә ҵабырг, ахҭысқәа реишьҭагылашьагьы еиламырсӡакәа ириашаны ианааигогьы ыҟоуп. Иџьашьатәӡами, шәышықәса ирҭагылоу ауаԥы, адунеи аҿы иҟоу агәаҟрақәа хкы-хкыла згьы цызшәахьоу, абарҭқәа згьы ицқьакәакәараӡа игәалашәараҿы иахьынхаз?

Иазгәаҭазар сҭахуп, ажәабжьк ахы иаркны аҵыхәанӡа ишеибгоу ианиҳәалак, даанкыланы ианысцаз сизапхьоит, ицәыбжьахаз акрыҟазаргьы инацицоит, ирҽеитәугьы даԥсуам, ҵоуп, ажәабжьқәа хазы-хазы ахқәа рымам, ирықәнагахашагьы рызхәыцха сымам.

Ихатә биографиа згәылгоу ахҭысқәа аҭоурыхтә рыцхәқәа инарыдкыло сҿаасхан, џьара-џьара уаԥы иааџьеишьаратәы ирықәшәо иааиуеит. Иахҳәап нас: аублаақәа Кавказ агаҿа нрыжьит 1864 шықәса рзы. Усҟан, Зауրҟан Золак 24 шықәса ихыҵуазҭгьы, сынтәа иаарыцқьаны шәышықәса дырҭагылоуп, даҽакала иахҳәозар, уи диит 1840 шықәсазы. «Самсун ҳаныӡхыҵ инаркны, Осман-Кои ҳанынхозгьы налаҵаны, 5–6 шықәса рыда снымхеит аублаақәа рыгәҭаны» ҳәа дцәажәоит Зауրҟан. Уи уаԥы ихаиҵан ианыҟала, сзызҿлымҳау аҭаҳмада цәажәаԥ, иаҳәшьцәа зҭашәаз анасыпдара иахырҟьаны Селым-пашьа дишьит 1869 ма 1870 шықәсқәа руак азы. Ашьҭахь, абахҭа дыҭганы данырҭи, «...аашықәса инарықәгәыӷуа ачаландар снашьҭаҳауа Африка асакарақәа срықәын», – иажәабжьуп уи. Аашықәса... имырԥашьеит, убама, избан акәзар, уи аконтинент

ныжьны Сҭампылӄа даныхынҳә иақәшәоит аԥсуаа Ҭырқәтәылаӄа мчыла рахцара, уи ӄалеит, аҭоурых аҿы ишазгәаҭоу еиԥш, 1877 – 1878 шықәсқәа рзы. Уинахыс Зауӷкан Золак зны ҳамҭак ихы дақәиҭын, ашьҭахь деиҭаҭаркуеит, урҭ зегьы еилкааны шықәсыла рышьақәыргылара уадаҩуп, амала, идыруп акы – даноурышьҭыз. Ҭырқәтәылан «Аҭырқәа ҿарацәа» ҳәа изышьҭаз зхагылаз ареволиуциа ӄалеит, дагьахыргеит Асулҭан Абдул Ҳамид шьаартцәыра 1908 шықәсазы.

Аублаа хатҵа шықәсыла гәыӷрада «ҿааҳәыра змам» данҭагәаӄуаз, ахаҳә еилаҭәахра иалсны иара адунеи дацәызны аӄарс дахьҭаршәыз аӄынӡатҵәӄьагьы инаӡеит Урыстәылатәи актәи ареволиуциа ахәылӄьаҿылӄьа. Иаҳгәалаҳаршәап гәыӷрда уи абахҭа дышҭагәаӄуаз атәы ҳазҳәо, сара «Ахәраашәа» ҳәа хыс изысҭаз ажәабжь. Иабеидыруаз ашьхарыуа баандаҩы акылҳара ҭшәа ихы кылакны аҭырқә нхаҩы иҭаацәара ргәаӄра даналаԥшуаз, Наҩеи зыхьӡитцаз урҭ рычҷкәын, егьырҭ зықьҩыла аҭырқә нхацәа реиԥш, иабцьар кны асулҭан имчра хәаҽыга аҭарнакцәа даныҏҿагылоз, иара асулҭан гәыӷырҭас имаз ирмчқәа рыҩнутҵкагьы зычҳара хытцыз 28-ҩык аҭырқә фицарцәа ргәы ашьала ишырҩуаз икнаҳан иршьыз аурыс револиуционер, алеитенант гәымшәа Шмидт иаҳәшьа лахь асалам шәӄәы.

«Цәыкәбарк иадамхаргьы уаҩшьа ҳаланатц, – аҳәоит, сара санстудентыз аахысгьы ҿырҳәала издыруа уи ашәӄәы, – ҳазықәԥоит, ҳара ҳгылааӡагьы иреигҵьу аӡәырҩы рхы зқәыртцахьоу ауаҩытәыҩса ихақәиҭра ԥшьа. Убри инаваргыланы ҭоуба ааурит ҳара, ԥсыхәа ахьынӡамоу хеигӡарак ҳәа ӄамтцаӡакәа аҭырқә жәлар ирҳардырларц. Урыстәылан иӄалаз ахҭысқәа, наӄ-ааӄ ҳамчқәа еицырхыррааны ҳазықәԥаҩны иалҳхларц уаҩтцас аԥсҭазаашьазы зда ҳхәарҭам азинқәа».

Иабеидыруаз Заурҟан Золак абри ажәлар рҵысра ду иҟалаз 1908 шықәсазы абахҭа дышҭнагаз, ипсы шеиқәнархаз? Уи арыцхә аҿы инҵәоит макьана ицәырыгахьоу иажәабжьқәагьы, наҟ исеиҳәаран иҟоузеи? Уи инаркны иахьанӡа 30 шықәса инреиҳауп. Уи аамҭа аҩнуҵҟала, ауаатәыҩса ашьҭра ҿыц ианызҵашаз ахҭыс дуӡӡақәа ҟалеит. Имҩасит миллионла ауаапсыра рыпсҭазаара зыхәлабгаз актәи адунеизегьтәи аимпериалисттә еибашьра. Урыстәылан иҟалеит, адунеи уаҳа зда ҟамлацыз, Октиабртәи асоциалисттә револиуциа, зхы иақәиҭхаз аусуцәеи анхацәеи ишьақәдыргылеит Асовет мчра. Иҧыххааса, еилаҟәыбаса ицеит ацаризм – ажәларқәа рбахҭа. Октиабр ашәахәақәа цәымза дуӡӡак еипш иқәлашеит адунеи. Убри иҟанаҵаз анырра ҭәҭәа абзоурала, иара Ҭырқәтәылангьы 1919 – 1923 шықәсқәа раан имҩаҧысит амилаҭ-буржуазиатә револиуциа: дахыргеит Османтәи аимпериа 36-тәи асулҭан, атәылаҿы ишьақәгылоит абуржуазиатә республика.

Заурҟан Золак уажәшьҭарнахыс исеиҳәаран иҟоу ажәабжьқәа, изаҟаразаалак ирныҧшраны иҟоума хыхь ҳазлацәажәаз ахҭысқәа? Мамзаргьы ауаажәлар рыпсҭазаара даҟәганы ҩаҧхьа дҭашәахуама абахҭа? Знымзар-зны дрыниараны дыҟоума дзыцәдырӡыз ихатәы жәлар? Дрыниаргьы, дышҧарынио хҵәареи гәаҟреи лахьынҵас измаз аублаақәа? Ацынҵәарах ҳәа ихы иазиҳәартә еипш адгьыл ианызааӡама дара?

Рацәак нымхеит сыпсадгьыл ахь ахынҳәра аҿҳәарагьы. Избоит уи ажәабжьҳәаҩ ҟаза макьана исеиҳәаша рацәаны ишимоу, аха сахьӡару урҭ зегь ранҵара?

Иахьантәарак санҵамҭақәа снарыхәапш-аарыхәапшуа реилыргара санаҿыз, абарҭ реипш ахәыцрақәа ракәын ҭынчхашьа сызымҭоз.

Ашьыбжьышьҭахь уи данхынҳәгьы, дахьыҟаз даламцәажәеит, ҿымҭ ҳнеидтәааланы акраҳфеит.

Сапхьа дышьҭалеит, ауха дгылогьы сымбеит, даҽазныкгьы агәра згеит уи ииҳәалоз: «Цқьа уцәарц уҭахызар, ираапса ушьапқәа». Адырҩаҽены, сара сҳәара иҭахӡамызт усгьы, шьыжьнатцы аҭцла хачахь днамтцатәеит. Сҽааиқәыршәаны санааидтәала, акаршәра цәыҩҩажәра акы ықәибаауазшәа иблақәа џьара инкыдхалеит, нас деиҭанарылагеит иажәабжьқәа.

* * *

«Ҿаахәыра змам» абахҭа санҭытц, сышиашаз аублаақәа ахьынхоз саанагаз џьумшьан, дад Шәарах. Зны ақалақь, зны ақыҭа, сахьнанамгаз ҳәа иҟоузеи, шықәсыла сынкыдгәгәало, Ҭырқәтәыла салан. Зны ефендик иҿы апсаса срыцын, даҽазны Ерзарум ақалақь аҿы уаҩ беиак қьаранцьыс симан, зны Измир абаӷәазаҿы аидара шьҭысхуан, ашьҭахь аихамҩа ахьиаргоз усуҩыс сыҟан. Адапазар иацәыхарамкәа срықәшәеит апсуаа мҳацьырқәагьы. Сахьнеилакгьы амала ӡәыр акыр сиҭозма, иага исычҳап уҳәаргьы уӷра ҭацәны пстазаашьа ыҟам. Ашьҭахьшәа, Ҭабал иҭытцыз саншьцәа Шаҭаагьы сыпшааит, агәакьақәатцәҟьа уаҩ дыҟамызт, ипсхьан, аха рыжәланытә ыҟан усгьы. Ҩбаҟа шықәса инарықәгәыӷуа, Ҟансоу ҳәа Шаҭипак иҿы сыҟан. Абахҭа иафахьаз нап ансыдыркыла, сыпсы ҭалеит, сышуаҩыз здырит, убра снанамгаргьы, рацәак сзынтцуамызт. Даргьы, мҳацьырк дшубац, рыпстазаашьа цәгьагәышьан, аха иахьынӡарымчыз џьабаа смырбакәа сныҟәыргон... Сара санырпыртцуаз, агәаҟра иштагылазгьы, рхатцацара, ржәытә қьабзқәа, рыбызшәа шамахамзар цырхага рымамкәа иҟан. Уиаахыс адунеи ҩынтә-хынтә аҽеиҭанакхьеит, аамҭа ӡеибафара иалаӡҩахьазаргьы сыздыруам.

Шаҭаа рыпсыжырҭақәа рҿы Ҟансоу исирбеит ҩ-нышәынтрак. Цьарак сан джын, уи авараҿы – саб.

Хаҳәқәак рханы иарсын акәымзар, аҳатәгәынқәа аҳәира рхылиаахьан, аха иацы иҧырҟазшәа акәын сара сзы ишыҟаз. Амала, истцәыуоит ҳәа саламгеит сызхылтцыз арыцҳақәа, икастәоз алаҕырӡ абасымаз, зынӡа итабахьан, баша исрыцқьеит рнышәынтрақәа, рахәык ргәы иқәымло агәарагьы накәсыршеит. Сара еицәаз сақәгәыгуан, ианамуӡахгьы мачк сгәы ааб-ааит, саншьцәа рнышәынтрақәа рҿы сызхылтцыз рызқәатып ахьыҟалаз.

Ааи, дад Шәарах, урт уа ишаанагазгьы уасҳәап: Измыт Селым-ҧашьа данысшь, Мата дырҧыхьам-шәакәа иҩныҟа дхынҳәит, уи дгаӡазма, идыруан Осман-Кои уаҳа нхамҩа шимоуаз, иҟалатцәҟьаз зе-гьы ирылаҩаанӡа, иани иаби иманы дыбналеит. Тцабалаа хтцәаны Тырқәтәылан ишықәнагалаз еиликааит, убрахь ихы ирхеит, дызхылтцыз иманы. Шатаа рҿы ианааи иреигәырҕьеит, усҟан саншь-цәа гәакьақәагьы рыцсы тагәышьан, цьаргьы имы-шьтыкәа рыҩны иааныркылеит. Сан атцыхәтәа-ны ачымазара дыхтакны даман, саҳәшьцәеи сареи ҳгәырҩа анылзацла, шықәсыкгьы илызнамгеит, дыцсит, даҽа хәбаҟа шықәса рышьтахь сабгьы дна-лышьталт.

Даанханы дыҟан Мата... Есқьынагьы саншьцәа рҿы ссасуама иҳәазар акәхап, Шатаа дгьыл ҽытк аарымихын, ҩнык сыргылоит ҳәа аматәахәқәа шеидигалоз, арра иҧхьеит. Тцабалаа рычкәын-цәа рхыҟәшәаны ианыргоз, Матагьы дыргеит еи-башьра. Ашьтахь ихынҳәуаз изларҳәоз ала, уи дры-лашәеит Арабтәылаҟа идәықәыртцоз архәта. Убри иачыданы уаҳа ихабарк ҟамлеит сашьа, амшын данхыз дтцааҟәрылоу, асакара данықәыз ашоура-цәгьа изхымгакәа дыцсу, ма аибашьраҿы дҟәаҟәа-са дтартцоу, наунагӡа дыбжьаӡит насыҧда! Саҳәшь-цәа усгьы лахьынтцацәгьа рзыҧшын. Селым-ҧашьа дантаха, иуацәа иуадалықь адыркит, иҳәсақәа зегьы

ршеит, уинахыс саҳәшьцәа, aʒы иналашәаз ахаҳә еипш, ибжьаʒит. Иара убас акәхеит, Ҳаҵьы Кьарантыхә ихаҭагьы, уахь иццаз аублаақәагьы изықәнагалаз адгьылбжьаха ҵааќәрылазшәа, аʒәызатцәыкгьы ихабар ќамлеит.

Умбо, дад Шәарах, адунеи аҿы зегь реиҳа исызгәакьаз, рыԥсра-рыʒра заќа ирмариан иуасҳәо, избанда, аамҭа иамфо иќоузеи, сгәы сырҭынчхьеит урҭ рзы. Даргьы сара ссы ргәы рќычхьазар акәахарын, сыкнаҳан сыршьит ҳәа акәын ишырдыруаз. Иуасымҳәеи, аамҭа иҿанаќәќәоит агәыхь, иҭанарбоит алабжыш, ҿантцас иуԥнагалоит агәхашҭра. Аамҭа – есымшааирагьы иацуп агәхаршҭра. Уи ус иќамзар, ауаатәыωса рыбжаωык агәыҭќьа иагахьазаарын. Далазтцазеи абри аҭаҳмадажә, даќәымтцʒакәа артытра, аркшара даҿуп дзықәшәаз, дзынԥаз уҳәар ќалоит, дад Шәарах! Иудыруазеи, уи заҳаз аʒәы ма ωыцьа ашәарҭа мωа ианыганы анасыԥ ахь рхырхара иацхраар, ианамуʒахгьы, ахымдыр ихы инардырыр.

Саншьцәагьы саншьцәа ракәын, аха, иага умҳәан, сызлытцыз сыжәлар рыԥсы ҭан, урҭ рахь сгәы сыхеит. Амωа сықәлеит, адунеизегьтәи аибашьра иалагахьан, гәаќран, еилаωынтран, сышиашазгьы цашьа сымамызт, сынкыдгәгәало, цьара сусуωны, цьаргьы сқьаранцьуа иахьа иаасырҳауа уаха ифауа, амωа сықәын…

* * *

Зны, ҳәаа змаʒамыз сакара ҭацәык саннагалеит. Амра цаҳәцаҳә зыншылоз адгьыл цәыббылны, аҵьыкахыш алҳәаны ишьҭан… Уахьыԥшлакгьы улаԥшҳәаа антцәамҭаҿы дгьыли-жәωани неималон акәымзар, уаҳа улаԥш иааԥгылашаз акгьы ыќамызт, аԥслымʒра ҭацәыра, уажәымзар-уажәы аԥырқьҳәа амца нацралап уҳәаратәы, абылра иаҿын. Зны-зын-

ла асакара агәҭахьшәа цьара иқәсуаз афырҭын еилагьежь иаашьҭнахуан апслымӡ саба, алҩапшшәы змаз цәқәырпа дуқәаны иҩышьҭыззон, нас цыҭхацыҭха аҳауа еилыххара иналаӡыҭуан...

Адунеи аҿы усгьы сзаҭцәын сара, аха араҟа, уаҩпсык дахьықәыршәымыз, ҭла заҭцәыкгьы ахьықәгыламыз, сызаҭцәара аиҭазаҭцәара нацнаҭцон.

Ус сышнеиуаз, сапхьа наҟ хараӡа асакара иқәызбааит кәкәыбла еиқәаҭцәак. Сылахь снапы напыраскын, цқьа снапшыхит, зназы ҳәысҭа уарбажәыз цьысшьеит. Уи иаҳа-иаҳа ааскьара иаҿын, ус, асакарапша исзаанагеит ауаҩытәыҩса ибжьы. Игон агәаҟашәа, аха сара мыткәмаҭцас акәын ишсаҳауаз, ихалон, илаҟәуан, ҭагалантәи абҕьыц еипш иқыцьқыцьуан, изныҩуаз акгьы ыҟамызт, асакара иныкәӡуан... Ашәа зҳәоз даауан ҽадак дақәтәаны, аҳаиуан зны иаахысхысуан, нас аныҟәашәа нышьҭнахуан... Асакара еипш зхы-зҿы амра иабылхьаз ҭаҳмадак, игыргыруаз иҽада дақәтәаны даасывалеит... Апхӡиалаҕырӡи еимаҭцәаны ижакьа ҕарпшар иалыкәкәаны, имаҭәа хьыжәкәыжә иахьыкьасон. Ауаҩы данызба сгәы ааҟәандахан, снаиеихырхәаны саламк исҭеит, аха иара зынӡакгьы сгәеимҭеит, иблақәа ажәҩан иаҭцапшуан, иҿы аартын, дадҕьазкылан агәаҟашәа иҳәон, зны дҕызы-ҕызуан, ахәрацәгьа данхьааyазшәа, зны ажәҩан кылнаҭцәарц аҭахызшәа ибжьы ҩышьҭыҭцуан, нас ихьахәхәа, зымҭцәыжәҩақәа пҭцәаз апсаатә еипш, хлантцы инҭалон... Зны арахәыц еипш инахон, зны аӡхыҽҽеипш еилаҽҽон, аха есқьынгьы азаҭцәара мацара агәылшәашәон... Аҭаҳмада иҿыҭцҳәацәоз ҟутцәыуаразу, шәиипшьиразу аилкаара уадаҩын...

Знызаҭцәыкгьы дсызхьампшит абри аҭаҳмада, иаасыварҕәҕәаны днасаҩсит, – «уаха сымам амҩасҩы, самҽхакны самоуп ашәа, уи иуанаҳәап сыгәҭыха!» – иҳәозшәа.

Ибжьы смаҳауа днаскьаанӡа саатҕылан сишьҭапшуан игәаҟуаз аҭыркә ҭаҳмада, ибжьы цәырҟьацәырасуа, иаҳа-иаҳа исцәыӡуан, аха иажәақәа иԥсаатә мцәыжәҩаласха асакара ҭацәра иахагьежьуан. Урҭ исарҳәауан аҭаҳмада иааӡа-ихьча ԥшьҩык аԥацәа шимаз, аԥшьҩыкгьы асулҭан еибашьра ишдәықәитцаз, аха раб имацара дахьахыз аҩныҟа дышзыхнымҳәыз аӡәгьы...

Еилаҳаит аҭаҳмада инхара-инҵыра, ауалқәа дыдмыргылеит. Идгьыл иааигәара инхоз ауаҩ беиа ицәигеит. Иҿада затцәык ада уаҳа рахә изнымхеит, ҿнак акьахь нақәтцаны дынҿыжәлан, иашҭа дынҭыҵит. Уиаахыс дынкыдгәгәало, ҩныда-гәарада адунеи дануп, иҿада днатцаҟьо.

Ирццакла, уааԥсар – акакала
Адунеи аԥшьганк рахь снагала!

Сыҷкәынцәа дәықәыртцеит ԥшьыцьара,
Ихнымҳәит, иҭахеит тәымцьара.

Иахьшәарҭоу уаламган сыхьчара,
Идыр, џьаҳаным ауп сгәырҕьара!

Сылабжыш икаҭәаз – џьыкацуп,
Сашәа – асулҭан из шәиԥхьыӡуп!

Лымҳацадра сақәтәоуп имаашьо,
Чаҿатцак насиҭоит срыцҳазшьо!

Дысшәиуеит наӡаӡа сықәызхыз,
Сыхзыртцәаз, сычкәынцәа сымызхыз!..

Азатцәқәа абра ҳашԥеиқәшәеи, уҳәарауазеи? Аҭаҳмада рыцҳа, ибжьы мацара ауп шаҳаҭреи ҩызареи изызуа, аха убригьы ицзырҕызуа, дыҟам –

изатцәуп! Издыруада ари асакара ҭацәыра, уахьынапшлакгьы изатцәы-неибеипшны ишьҭоу, иара ианаалозар, иара иахшазар абри абжьызатцә? Ҵлак улапш итцашәаргьы – изатцәуп, ӡыхьк ытцхәраауазаргьы – ахала мацара апсы ҭоуп, амҩасҩы инеиуагьы – дзатцәуп!

Асгьы зҳәо дубахьоума, аха сааитцашьыцит аҭаҳмада, ипшааит, убама, агәҟычга – ашәа! Сара... ашәа сызҳәозар, исҳәара сымамкәа сауҟаху, адунеи аҳәҳәыҳәа исыртцәыуарын, сҭаацәа рымацара ракәында, исцәыӡит сызлытцыз сыуаажәлар! Аха сара уаҩы имыхьыц сыхьын сшыҟоугьы, сгәаҟрақәа шьҭызхыша адыдбжьы схазаргьы, мап, бжьызатцәла ашәа сызҳәом, сашьцылам!

Ма пхьарцак аккаҳәа ицәажәо искызар ауп, ма исыцзырҕызуа сыкәшан игылазар ауп! Мап, аублаақәа, иага гәаҟра ҳҭашәаргьы, азатцәра ҳаздырамызт, ҳапсадгьыл пшшәы рацәала ишеиласаз еипш, ҳашәақәагьы бжьы рацәала иаҳҳәон, иара иазшан, ианаалон, ҳашьхақәатцәҟьагьы акы убар, акы ухашҭуан, аки-аки еипшымызт, ҳазҿықәынхалоз амшынгьы цәаҩала ибеиан, мышкала ҩынтә-хынтә игәаауан, аҽаргәыбзыҕуан, пшшәылагьы аҽеиҭанакуан.

* * *

Сызцәыӡхьаз сыуаажәлар мрагыларахь рхы шдырхаз мацара акәӡан издыруаз, уахь ихтцәаны ицеижьҭеигьы уажәшьҭа акраатцуан, ишырҳәо еипш, рышьҭамышьҭа еималахьан, амҩа баапс зызхымгакәа иҭахазгьы, рыбаҩ анышә акәлахьан. Амра агыламҭа сазпшны амҩа сықәын, ҟәапаҿапеи, сакареи акыр сышьҭахьҟа инсыжьхьан, сзызтцаауаз цьоукых зынӡак аублаақәа рыздыруамызт, егьырҭ «узқәу амҩа ухымҟьакәа узцозар, дара рҿы унанагоит» ҳәа сарҳәон.

Хәылбыҽхак, қытак сналанагалеит, аха ҳара ашьхарыуаа ҳанхашьа еипшымызт, нымҩахытц-аамҩахытц аҩны шьҭасыҟәқәа еизааигәаны игылан, гәарабжьара затцәыкгьы рыбжьган.

Адәқәа рахь иҳәны, рқьышә хышқәа нышьҭышьуа, агәашәқәа ирызнеиуаз ажәқәа срышьҭагыланы анаскьара саҿын. Сахьынарышьтлак, сымҩахымтцыр цсыхәа сымамызт, уаҳа насылымшо саапсахьан, амлагьы сеиқәыцәон. Схы абадызгалари ҳәа агәашәқәа снарылапш-аарылапшуа снеиуан, сыштәымуаҩыз рапхьаӡа игәазтаз ақыҭа лақәа аасыцрыхо исышьҭан.

Рацәак набжьамкәа, ҭаҳмада кьаҿк, аатцәак датцаланы, наҟ ихы рханы дгәагәо дышнеиуаз снеицрапшит. Днымҩахытцын, ихы зқәикыз агәашә днадгылаанӡа, дызтцаз аидара лкаижьын, илаба рыхха, иааигәара игылаз ажә дназыҭрысит, уи агәара икылсыз аҳәыс атцагьежьны ацәара иаҿын.

– Абга уеимыртцәааит, уара аҳәыс, хшы мҳатцәк иҳауазгьы ҳҿыкәкәааны ишпоуфеи! – аҭаҳмада дгәамтцхамтцуа, аҳәыс ашьапы кны, ииулакгьы агәашә инҭаирпалеит.

Арҭ ажәақәа злеиҳәаз аублаа бызшәан. Уи самеигәырҕьеит ҳәа уасҳәар имцхоит, аха цахьа-цахьа еипш, сыблахатц мгьежьит, сыблақәагьы млашьцакит, сгәы мыжда зынӡак идысхьазар акәхарын, «издыруада уажәшьҭа сымҩа абраҟа интцәаргьы!» – аасгәахәит агәарабжьара сахьангылаз. Аҭаҳмада ҩапхьа илаба рыхха ажә дназытцҟьеит.

– Алақәа урыхәхааит, цьара уқьышә нышьҭушьыр, ахш ҳауршьыр ҳәа ушәома! Амш ахәлаха амҭакәа, ухьагәгәа уаауеит! – абас иара даҕьны дцәажәон, аха сара ацха еипш ихаакәакәараӡа исзааиуан жәашықәсала исмаҳацыз схатәы бызшәа.

Аҭаҳмада сара сгәеиҭаӡом, иаатцәа уаҳа ижәҩахыр иқәымтцаӡакәа, ус иааиҩытцракны агәашә дынтысын, амӡырха ҭшәа дныкәлеит. Ус ҭакәажәы шәпа-

жәпак, ацәажәабжьқәа лаҳазар акәхап, аҩны дааҩ-
ныҵны атаҳмада днеипылеит.

– Бара, банацьалбеит, аҩны быҩнахаӡеитеи, зны-
зынла баадәылыпшлар, ари аҳәыс кьача ҳамыхә-
еит, ан иатцагьежьны ацәара ишаҿыз саадгылт, уи
акәын сызраҕьуазгьы! – даацәажәеит иара, иеидара
абартцаҿы инышьтатцауа.

– Уи аҳәыс ҳара ҳамыхәеит, иацухагьы убас ҟана-
тцеит, аҟәҟәа азыҟаумтцар, гәарак иннакыларан
иҟам! – лыбжьы саҳауеит атакәажә, ахьхьаҳәа ау-
блаа бызшәала. Акамбашьцәа атцкыс ижәпахахьаз
сцәа адырдырҳәа иҩасыхҟьеит, издырит ари саб
иаҳәшьа Хымжәажә лыбжьы шакәыз, уи илыва-
гылоугьы лхатца Ситц иоуп... Саб, сан, саҳәшьцәа,
сашьазатцә, исцәыӡхьаз зегьы еибга-еизҩыда рнапы
еибаркны сара сахь рҿаархазшәа сылапш иаахгыле-
ит. ...Заҟаамҭа ус сышьхынпсыланы сгылаз сеидру,
лаҕра хәычык ачыгәчыгәҳәа абжьы тцарыхәтцәаӡа
агәашә иаакылкәраан, ианаасыдыххыла, саалтцит.

Алыгажәи атакәажәи рыҩнызатцә апхьа игыланы
сара сахь иаапшуан. Слаба наҟьа-ааҟьо, алаҕра ле-
ишәацәгьа сыҟәцауа, амӡырха саатҭалеит.

– Дызустада рыцҳа, деихьыжәеикәыжә арахь
иаҳзаауа? Заҟа дауузеи, анацьалбеит! – инцәытцак-
шәа илҳәаз саҳаит атакәажә.

– Аҳ ипа даҳзымҩахытцып ҳәа быҟоума, бара на-
сыпда? Агәаҟ, амҩа иашәаз, иара иҩыза гәаҟк иахь
ауп дахьымҩахытцуа, – иҳәеит атаҳмада, илахь ина-
пы напыракны, арахь, сара сахь даапшуа. Ус рааи-
гәараӡа саннеи:

– Уа мшыбзиақәа! – ҿаастҭит ҳабызшәала. Ишыз-
боз сцәажәашьа аарзымбатәбарахеит.

– Бзиара убааит, дад, бзиала уаабеит! – атак ҟаи-
тцеит атаҳмада. Аҩыцьагьы блала иааимыздеит, иш-
цажәи, рыешпарыпсахи, анацьалбеит! Даргьы сцьа-
шьаны рыбла траа исыхәапшуан, сшырзымдрыз ҩа-

шьом, аха изура сыздыруам, иаразнак сыҽсырзару, маҷк аҟара саапшрызу?

– Саб иаҳәшьа гәакьа Хымжәажә, бара мыжда, сышҧабзымдыри, Зауҟан сами! – ҿаастит, лара лахь снаскьауа.

– Ишҧа? – налыхәылҟьеит аҭакәажә, лыбжьы аарлаҳәа иҭкаауа, лнапқәа наздылкылаз лқьышә ишызбоз иааицапеит, дкаҳауазшәа лышьҭахьҟа даагарыгаҽеит. Аҭаҳмада уаҳа акгьы мҳәаӡакәа даасыдгылан, икылкааны сыблақәа днархыпшылеит.

– Уа, Аллаҳ, злыпҳа ҳаура, избо дызусҭада? – ахьҭа дакызшәагьы аҭысра дналагеит. – О, бара, насыпда. Зауҟан бапхьа дахьгылоу бымбаӡои, Зауҟан! – даағызы-ғызит Сиҭ, инапқәа аасыкәыршаны сааигәыдиҳәҳәалеит.

– Уара, цқьа исмаҳаит иуҳәаз, иаҳзааз дызусҭада, анышә зхырпсалаша сыблақәагьы уаҩ дырзеилыргом! – дгьатцәыгьатцәуан Хымжәажә.

– Бара насыпда, Зауҟан иоуп, Зауҟан! – ибжьы ҩҭицеит Сиҭ.

– Ишҧа, сашьа иҧа Зауҟан? – мчылатцәҟьа дахан лгәы иааҭылжәеит арҭ ажәақәа. Дгарыгаҽо сара сахь лҿаалхеит, аха шьаҿақәак рыда лзыҟамтцеит, ашьшьыҳәа днеизҟәыҿит. Акаҳаха лымҭакәа сналыдххылан, лшьапы дықәсыргылоит ҳәа сҩалыхиит, аха лыпсы лылышәшәахьан, тцаҟа днышьҭасымтцар амуит. Ахьышәҭҳәа аҩны сныҩнаххын, мыҿҭә цьамк иааспыхьашәаз ала аӡы сыманы сааин, лхы снатцатәаны иналҿасырхәхәеит, снапгьы аарбааӡаны лылахь акыҷыра иныкәысшьит.

– Ааи, бара хлаҳәада, быцсыхаҭозаргьы абыржәы беиғьым, башьа дааин дыбхагылоуп, гәакьа напыла анышә беиҭап! – дцәажәон Сиҭ, сҟәаҟәа шьышьуа дахьсыдгылаз. Аха аҭакәажә лыпсы лылаломызт. Луахҭа снапаҿы иҟалазшәа исцәымыгхеит, аиаша уасҳәап! Сиҭи сареи ҳаицхырааны, аҩныҟа дныҩна-

галаны, ацәардаҕәы дныҟәыриан амарҭаҟ лхы инаҵахҭцеит.

Сапхьа дыҟәын аарлаҳәа зыпсы леиҩеиуаз, шьала-дала исзааигәаз зегь рҵыхәтәа, ахҵәареи арыцҳареи згәы ҭыхны ирфахьаз, идраҗәхьаз, апсрада уаҳа адунеи аҿы гәыҕырҭа змамыз аҭакәажә...

– Улҟәатц, дад, уи акгьы лыхьуам, ус дҟалалоит, аха далтцуеит! – дцәажәон Сиҭ, длеиҩеиуа аҩны дахьыҩнагылаз. – Агәрахатцара сцәыуадаҩуп макьана, ҳапсцәа зегьы гыланы ҳашҭа иааҭалазшәа ауп сшыҟоу... Дыпсхьеит, дыӡхьеит ҳәа зеишәамаҭәа кҿатцаны иаҳтцәыуахьаз, иаҳауеи, сабиц, уаби уани знызатцәык убла аҭапшылара роуны рдунеи рыпсахыр, џьанаҭ шьапыла имцагәышьози! Дад, дад Зауркан, уааскьеишь арахь, цкьа сухәапшырц сҭахуп, уара уакәтцәкьоума, мшәан? Уажәгәышьазаап уаргьы... Узраҗәрыз мачхәызма! Уиами, мшәан, арибжьарак апхыӡҟәеи алапыҟәшәеи сыхҭакны срыман... Уара умацара уакәӡам ибзахаз, иаҳцәыпсхьаз, иаҳцәыӡхьаз зегьы ргыланы иуманы ҳгәашә уааҭалеит, абзиа зпеипшхаша Заурҟан!.. Баапшы, баапшы, бара насыпда, алабжыш иабылхьаз быблаҟәа гәырҕьацәар ҳәа бшәома? Агәырҕьара, агәырҕьара мцахәыцәа!.. Икыдшәаз аетцәа иаҳзаҩызахеит! Иара ажәа ахаҭагьы ҳхашҭырц егьҳагым! Ҳагәҟәа абнара илажьу абажә еипш, агәырҩа ирыҟәнажьхьан ашыцламшә, аха иҳазкапхараны иҟазаарын амрахәага!.. Дад, дад дукәыхшоуп, Заурҟан, уи уажәшьҭа далтцуеит, улцәымшәан, унатәеишь арахь, уаапсамкәа уҟам! – даҿын аҭаҳмада, ҭынчхашьа имамкәа.

Ҵабыргны, Хымжәажә лыпсы ааҭалашәа дааҟалан, дҩеихан, ацәардаҕәы даакәтәеит, лыбла ҭырхаха дсыхәапшуа.

– Нан, нан, зкәырбан сцаша, уааин ара сапхьа уаатәа!.. – дсыпхьеит аҭакәажә, еилажәжәа иҟаз лыхцәы касы еиҟәатцәала итцакуа.

Лапхьа аӄәардә наргыланы сныҟәтәеит, зны схахәы лнапы налылшьуан, зны сӄәаӄәа лнапы нкыдылшьылон, дамхатцәыуар ҳәа дшәаны лҿы лзеихыхуамызт, арахь лылабжышқәа лҿыкьаса ицон. Ситгы даaскьан дааҳадтәалеит. Ҳарт ахацәа зны Хымжәажә лыгәшәымшә шаҳҳәоз, нас ҳахѡыкгьы ҳгәаӄрақәа рахь ҳниасит. Дара инеимда-ааимда ишаҿу сара сналагон. Ишыхәлазгьы ҳазгәамтеит, нас Хымжәажә дѡагылан, фатәқәак аацәырган аишәа иныкәылтцеит, аха ихаутцару, дад Шәарах, уи азхьапшха ҳамамызт ҳара... Мазa баапсык еибызҳәоз реипш, ҳахѡыкгьы ҳахқәа неидкыланы ҳшеидашшылоз, ҳшеидтцәыуалоз мацара, ашара адәы иаақәлеит.

Ашамтазы ҳааипцыртцын, цьара-цьара ҳахқәа ныкәаахтцеит.

Ара акәшамыкәша инхоз анхацәа зегьы реипш, Ситгы ѡны затцәык изгылан, ахыб ықәсаӄьан, уацлеи нышәапшьылеи ишьыхын, агәта еиѡкаан, зымѡатәирахь акәын сара сахьышьтаз уажәы. Амѡа сашәан сыӄамзи, амра акыр иѡхашылааҵагьы ацәа сзалымтцит. Санааҿыха, адәныӄа жәпаѡык рцәажәабжь саҳаит, ишеицәажәозгьы аублаа бызшәалоуп. Иааилак, Сити Хымжәажәи ирыдныҳәалоит. «Заурӄан!» «Заурӄан!» – сыхьз еимдырӄьоит. Издырит арт сбара иaaиз агәылацәа шракәыз... Ажәжәаҳәа сеааилаҳәан сындәылтцит. Урт агәырқьҳәа иаасыкәшан, апсшәа сарҳәеит, сгәыдыркылт-схыдыркылт.. Абар сара сызхааныз аублаақәа.

– Даут уами уара, усзымдырыз цьушьома?

– Анкьа ҳазбахьаз аҵәы ҳаигәалашәо ҳаӄахума, ҳазлаудырзеи, Заурӄан?

– Шәыздырит, мап ус шәеицакны шәыӄам... Мурат уами, мшәа? Шәарт аишьцәа – Ҳатхәеи Ҳафизи...

Аѡны аварaҿы қәабк амца иахакнаҳан, кәацк ажәра иаҿын. Афѡала издырит шыцьмажьыз, Сит ауал иқәтцаны иaaихәазар акәхап цьмашьтәак.

Агәылацәеи сареи ҳшеицәажәоз, иаразнак ҳхәы дырхиеит, лассы ауадақәа руак аҿы ҳаикәшаны ахацәа ҳладыртәеит. Аҳәсақәа затқа иҳавамтәарыз, ҳахьтәоу ауадахь иааиӡом. Хымжәажә затҵәык, зны-зынла ашә даалагылан даасыхәапшуеит, егьырҭ ҳампынќа иқәлаӡом, афатә зну аҵьамқәа ашә иааларкуеит, ҷкәынак днеин иаарымхны аишәа иаақәиргылоит. Сара схаан ус иќагәышьамызт, аҳәсақәа паче ала рхы-рҿы хырꙩомызт, ӡгабцәақәак ҳхагыланы ҳаматҵ руазаргьы, егьырҭ ҳадтәаланы акырҳацырфон, ашәа ҳацырҳәон, иҳацкәашон… Сара схаан абыргцәа рааигәа аҿарацәа атәара иақәиҭымызт, азин ылымхыкәагьы аҵәажәарагьы ќаломызт. Уажәы ус избом сахьынапшуа, аханӡа итәоугьы дыҷкәыноуп, Дауҭи Мураҭи рыбжьара итәоугьы ҷкәына қәыпшк иоуп, аха ажәа уаара риҭомызт, апарпарра даҿӡан.

Аублаақәа ҳанеибгаз, ипсасаз, ишьамаќаз, асас имтҵаҳтҵоз жьыхәҭала еиҿаҳҳуан, акәац зшоз еиҳабы-еитцбыла, асасгьы дахьынӡасасыз гәаҭаны, иаҳҳәап, апылгыды, ажәꙩашәаќьа, ахыбжа – абас ҳаҭыр змаз ажьыхәҭақәа, дасу ирнаалашаз алпшааны ирымтцартцон. Уи абаќахыз ара, акәац жьыхәҭала еиҿымхкәа, иара ус иќәаќәаны саарак иантцаны ҳапхьа иқәгылан, изҭахыз инапы аалишьуан, ипыхьашәоз днахон… Абысҭа, егараан сыззгәышьхьаз, ара иќамызт, ача ꙩантхь пыќќаны иқәын. Арыжәтә усгьы аӡбахә зҳәодаз, ацхаӡꙩа ааҳаларгалеит.

Еи, дад, аамҭа мцахәыцәа иаратәы ќанатцоит, ишпааури!

Ҳнапы аҳаркаанӡа, Сит ҳааирӡырꙩит.

– Сгәылацәа, сашьцәа, шәыххь згеит! Иқәықәмашәызқәмаха аҭакәажәи сареи ҳзыꙩнаршәыз аꙩны, ҳшымгәыгӡоз, амрахәага азкылыпхеит. Ижәбоит, даҳзааит Заурќан. Ипсны ибзахах ҳәа аӡәыр дыќазар – иара иоуп! Иахьа сыꙩны иќоуп агәыргьа-

ра, сгәылацәеи сашьцәеи уи шәалагәыргьар сҭаххеит! Анцәа исиҭаз гәыкала сазыразны ишәымҵастцеит, шәнапы ашәыркы, шәыххь згеит!

Нас «анцәа улпха» ацымхәрас «ԥсымиллаҳ!» иҳәан, ацхаӡа дна̄ҿыхәан, ихәы инапы наиркит. Егьырҭгьы уи инаиҿыпшит. Аҭаҳмадацәа рааста, аҿар иаҳа рыбжьы гауан, лаф ҿҭамӡақәакгьы неигәыдыртҵон, аӄырӄырҳәа еибарччауа. Сиҭ, Мураҭ, Дауҭ уҳәа уажәы избазма, аха акәымжәқәа ахьыршәымыз акәу, избахьаз цьоук ракәӡамшәоуп ишеилатәоу. Агәылацәа аазыпхьаз апшәма Сиҭ, Аублаатәыла даныӄаз акәзар да̄еакала дцәажәон: ацә мажәрахә шьны ирзықәитҵаргьы, ишәымҵастцаз маҷӡоуп ҳәа ихы гәыбҕан аҭаны дахашшаауан, нас арыжәтә анаарыларгалалак, абчараҳ[*] далихуан. Уи ачара мԥапигон ҳаҭыр ақәҭцаны, зегьы еизыӡырԥуан, ачыс анаԥсангьы ажәа ӄәыҕақәа, ажәа пшӡақәа рыла итәааз ауаа ргәы ҭәуан. Аҕзааҳәа иаацәырыгаларын ачараашәа, зны-зынлагьы акәаашарагьы наладыршәуан, пҳәызбак дахьымкәашаз чароуп ҳәа ирыпхьаӡомызт.

Исгәалашәоит, Сиҭ Аублаатәыла даныӄаз ацәажәаԥ ҳәа далхын, ауаԥы деиҿыхны дышьҭазаргьы, ажәала деибиҭон, данцәажәоз иажәақәа заанаҵ ирхианы имазшәа, аимхәыццыраҟәа реипш, ахьхьа-хьхьаҳәа иҿы иҭибаҳәаны иаауан, абар уажәы – дҿагәаҿасуеит, ажәақәа иҿы аҭыҵра рцәыхьанҭан... Сиҭ анкьа акьанцьа еипш а̄еилаҳәара идыруан, избахьаз дабаӄаз, иқәыршәҭцаршәны ишәыз имаҭәақәа иара итәымшәа акәын ишинубаалоз...

Егьырҭ аҭаҳмадцәагьы сылапш нархызгеит, сара аӡәк сакәӡан урҭ рыпсадгьыл аҿы ианыӄаз изакә хацәаз здыруаз, егьырҭ ара Ҭырқәтәыла иизаҷкәынцәа, рабацәа рычапашьа мацара атәы роуҳәаргьы рхаҿы ирзаагомызт.

[*]Абчараҳ – атолбашь.

Ааи, урҭ атцыхәтәантәи аублаа ҭаҳмадцәа ракәгәышьан, аӡәык-ҩыцьак шәышықәса ирҭысхьазаргьы ҟаларын… Абан, Ҳаҭхәеи Ҳафизи ҩыцьа аишьцәа. Ҳатхәа деиҳабын. Иумбахьеи, ахра цаҕьцаҕь иаҿиаауа аастцла, асымҟәыл аҟәҳаргьы иачҳауа, афырҭын баапс асыргьы иазхымжәо, абасшәа акәын макьана уи ахатца дшыҟаз. Ҳафиз – деихыкка-еитцыкка даун, дфархьын, ашықәсқәа иқәрыжьыз ахьанҭара дазмырхәо, анышә иалакьакьаз аҟама еипш, диашахәтцәаӡа дубон, аха иаҳаидеи маҷӡан, дӡыҩӡа хәыцрак далахазшәа дыҟан.

– Шәааӡырҩишь, уара! – иаалырҟьаны ҿааитҭит Ҳафиз, ихы ҩеитцыхны итәаз днарылапш-аарылапшын, – зынӡак шәыпсӡама, арыжәтә усгьы иаҳхашҭхьеит, аха ашәак ааҭшәырҟьарауазеи! Дыпсхьеит ҳәа иаҳтцәыуахьаз ауаҩы иашьцәа ҳахь дхынҳәит, абахҭа иҭахәаҿеыз игәы ааҭҳаргәырҕьааргьы шәыздыруам!

Аӡәгьы дазымӡырҩит уи иажәа, цьоук рхы аҟәырпсны акрыфара мацара иаҿын, егьырҭ рцәажәара еихсыҕьуамызт, адгьыл рымазкуаз цьамҳасараа рпыза иӡбахә еимдырххон, уи ирахә аублааҟәа рымхҟәа шықәырхуаз уҳәа, игәаҕ ҕәҕәала ишрымаз рӡомызт ацәҳара аҟынӡагьы инеиуан.

– Ҳабацәа гәышьақәа ус ҟартцомызт, – ибжьы ҩеитцихит Ҳафиз, – асас даныртаалак, апсхых дырзықәзаргьы, гәырҩак шрымаз идырбомызт, шәаҳәарыла, кәашарыла, ипылон… Ҳара?..

– Ҳаи, ушаҟәытцра! «Ҳабацәа!» «Ҳабацәа!» шышәҳәоз ҳгәаахы аакыдышәхӡеит, шәарҭ иаҳшәырбаз ауп ҳарҭ аҿарацәа иаҳтцаз! – абас иаахжәаны, игәы иалсрыз ак иаҳазшәа, аҭаҳмада иажәа днапыххылеит арпыс Шьафкеҭ. «Иауеи, арҭ избахьаз ракәымзаап!» – аасгәахәит сахьтәаз Ҳафиз иаҳаз ажәақәа зынӡагьы хрыҩ рзымуӡакәа, иҿырҭынчны дтәан, нас икылкааны сара даасҿапшын, иаацәыригеит ажәытәтәи аублааҟәа ҳчарашәа:

Уа, раида гəырҕьара, раид ахацәқәа рҳәама?
Уа, абарҭ еидтәалоугьы еипымхаша!

Зынӡак сгәы иштаӡамыз, ицырҕызуа сҿынасхеит, аӡәык-ҩыцьакгьы иааҳацҩызахеит. Аҭаҳмада ахапа данаалга, сара иааимыздеит. Сшақәымгәыҕӡоз, акаҩ-акаҩҳәа сыбжьы ҩышьҭытцит.

Хьыз рыман иаауа, хьызрацара ицазгьы,
Дгәырҕьан дырпцыло ачара зырхиазгьы!..

О, иараби, хәрашәамзар, итцуазеи, даҽа шәак схәоит ҳәа сҿы ҩеихысымхижьҭеи! Мчык аасызцәыртцын, знызатцәык акәзаргьы, схьаабаақәа зегьы схарштны, иҩасытцасны саашьҭнахит. Аха изхәарҭагәышьазыз, ҳабжьқәа еиқәымшәеит, сара сыбжьы ҩарылкьит, егьырҭ уаанӡа изымнаӡеит, ихьырвырны идәықәлеит. Знытрыс акәхеит, уа иҿахтцәеит ҳашәа.

Иззакәу сыздыруам, зегьы ацәажәаракәа иаарҟәатцын, изыҩ-зыҩза иааилахеит... Убасҟак иуарлашәарлахама аублаақәа ҳаҩнытцҟа ашәаҳәара?

– Зауҟан, дад, адунеи гәаҟра хкыс иҟоу зегьы шухугахьоугьы, ҳара зхы иақәитны адгьыл ианыз ҳатцкыс уеиқәханы уҟазаап, имеицакзаап ухатца быжьгьы. Сналапшызшәагьы сааҟалеит ҳапсадгьыл бзиахә Аублаатәыла! Уажәра шкәакәахааит, дад! – даацәажәеит Ситҭ, илаҕырӡ хаҟәҟәало.

– Уқәақәра згааит, дад, ҳгәы шпауреыхеи, ҳабацәа гәышьақәа рыбжьы ҳурҳаит! – иблақәа ҭгәырҕьаауа даасҿапшит Мураҭ.

– Ҳара агәаҟқәа реиҳа ҳаилаҳамҭазы, уара умшны уҳаланагалазаргьы здыруада? – нацитцеит Шьмаҭ. Аҿарацәа ирҳәара рҿашәомызт, џьашьатәшәа сбаны исыхәапшуан, ҳашәаҳәабжьы заҳаз аҳәсақәагьы ашә илаибамырӡо арахь иаапшуан.

Уи цытҭраамҭак акәын, нас хәыҷы-хәыҷы излацәажәоз рыҽеналаргалеит ԥапхьа.

Абри аҽены инаркны, саб иаҳәшьа лхатца Сиҭ иԥны саанхеит, уаҳа хыдкыларҭа абасымагәышьаз, даргьы даҽа ҭынхак дрымамызт, Осман-Кои ианыҟаз рычҝәынцәа арра иахьцаз изыхнымҳәит. Ирзаанхан иҟаз рҭацеи рмаҭацәа ԥыцьеи ара иахьааиз аҳауа рызхымгакәа иԥсхьан.

* * *

Қарынцьь-Овасы* – ҳқыҭа ахьзҵәҟьагьы шыҟоу умбои, – ашышкамсқәа ркаршәра, иҟалап аублаақәа уахь инанагаанӡа, ԥсы зхаз ашышкамсқәа рыда даҽак ыҟамызҭгьы. Уи – шәаԥыцьап змам каршәроуп, лаҟәыроуп. Алабз еипш ихәхәаӡа аԥада иԥашьҭуп. Аҵыхәахь ԥслымӡроуп, цьара-цьара апҟызи ачалеи зхықәиааз, аҭуҳәа ашыз кәыбырқәа зхаԥырya аӡытҟәақәа ҭатәоуп. Ахахьы – хаҳәырддыра мардараха ашьхарахь ихалоит. Аԥхын ашоура баапсуп, аарԥара ианхнарҟьалак, алаҵара: ичарыцыз, ибамбаз, ибрынцьыз аӡы рыцамҭәакәа иаақәхар, амцабз рхысызшәа иныкәыҷҷаа ицоит... Аӡын ахьҭа цәгьоуп, еиԥжәаны итҵааyeит, уи азмырхакәа мрагыларахьтә, аҿаанахоит ԥсы зхоу зегьы еилазырӡызо аԥшатцәытцәы. Аԥхын дызусҭзаалак аӡәгьы дықәломызт арахь, избанда, араҟа, ашыз адагьы, абла чмазареи адәарԥшӡеи цыхлымуан.

Арахә еизцаны, адәышкәаҕьаз ианықәырцало еипш, асулҭан гәымбыл имчра аҭарнакцәа, ааԥынрак азы, аублааӄәа рапцаны иаарцеит ари акаршәра аԥәҳәыраҿы.

«Шәзынхозаргьы – шәынха! Шәынтцәозаргьы – шәынтцәа!» ҳәа рлахьынтца цәгьа инамтцажьны, иахьааз ицеит. Иааизынхеит шьхатәыла аԥсабара

---

*Қарынцьь-Овасы – (ҭырқә.) ашышкамс каршәра.

беиала згәы ҭганы иааӡаз аублаа мҳацьырқәеи акаршәра ҳарами.

Афырҭын баапс еиланаргьежьыз амшын уххалар, сыетцәахә анбацәыртцуеи ҳәа ажәѡан уатцапшуа узтәома, ажәѡақәа ҟьа, издыруада узықәтәоу аканџьа агаҿахь изынаскьар? Анхара нап адыркит аублаақәа асакара аганқәа рахь, адгьыл иаҳа апсы ахьалаз гәаҭаны, ѡажәи жәааха қыҭакны рҽыршеит.

Ахьхьаҳәа абахә иалхәрааны иаауаз аӡыхьқәа рыда, егьырҭ цқьа изѡыдам ҳәа изаҭәазымшьоз аублаақәа, дара рнапала иржыз, акәыбрқәа зхаабыцуаз атцеиць ҭылашьцаарақәа инархагылеит. Сара сзыниаз аҭаҳмадцәа Сиҭ, Мураҭ, Ҳаҭхәа, Соулаҳ, Ҭаҭласҭан уҳәа инеиҭанеиҭасуа, ахәхәаҳәа иқәыпсычҳауа, исарҳәон ара ианықәнагала рапхьатәи ашықәсқәа раан ирхыргаз арыцҳарақәа. Ара иит, ара ииааӡеит урҭ аҭаҳмадцәа рмаҭацәа, аха реиҳараѡык ҿааҳәырада аибашьра иагахьан. Ашәышәбжьы ѡныѡуа игылан аѡныжәқәа, иҭацәын аҳаблақәа, наунагӡа иӡӡахьан жәлақәакгьы... Уахьнеилакгьы аҳәсақәа ашәы рхьыкәкәон, акаршәра иқәыѡуан амыткәма, ахацәагьы рхахәырпатца аурыжьуан, иџьабон...

«Аҿар иҳатцагылаз ирхарагәышьоузеи ашәаҳәареи акәашареи рзымтцазар, аҽырхәмаршьа рзымдыруазар, ҳанацәа ртцәыуабжьи рыгызбжьи акәын иахьабалак ираҳауаз!» – еидашшылон аҭаҳмадцәа.

Ее, дад, ҳарпагьаны ҳашпамаз, уҳәарауазеи, зыхәзыпса ҳзымдыруаз ҳапсадгьыл хазына. Уа ҳаныҟаз, баша қәацәк ҳаргылозаргьы, арасатә быца ҳаҭәаҳшьозма, иаҳҿон ма ахәажә, ма абжьынтц быца, масарс алтәгьы ҟаҳтцозма, иаҳцәуан ахьа гәылыршәа. Ахыбрахь ҳаннеилак, рыцҳак изууазеи акәымзар, арас ақәаҳтцозма, иаҳхыбуан есырла ма ҟауарла!

Еҳ, сабиц, уаҳа акгьы сҭахымызт, уахызатцәык иадамзаргьы, апацхаҿы сыпхьазшәа сыҟазар! Пхнызар, аҳауа иага ицәытцаҟәкызаргьы, ашоура уакы-

хуа уҟоума, ашыш ҭӡывара аԥша кылишәшәоит, уахьынтәи икылыҷҷаз амза уҿахәмаруеит, ааҵраҿы ашьац иатцәа рҿыларӡны «шәыр-шәыр» ҳәа нанҳәахыӡқәа агарашәа узырҳәоит.

Уажәы сызҿу, дад, – хараӡа ицахьоу ԥхыӡуп, алабҿаба, аублаақәа зҭагылаз, даҿакын. Ахаҳәқәа неиқәтцо, анышәаԥшьи ауаци еиларшьшьны инарбыжьшьуа рыԥнқәа рыгыдра ԥаргон. Ахыбра ахаҳәтцәаҳә кыдрыԥсаломызт, иқәырсаҟьан иҟартцон, ма нышәаԥшьыла ишьыхны анышә ықәрыԥсон, ма ҩәыла ирхыбуан. Ахьҭа иацәшәаны, шамахамзар, аԥенцьыркәа ҿартцомызт. Шәы затцәык азныжьын, иара убрахьынтә акәӡан аҳауа злаԥналоз, алԥагьы злацоз…

Хәыштәаара змамыз ԥнык, дызусҭазаалакгьы аублаак ихаҟны изаагомызт. Уи ихәыштәаара ахаангьы мца агхомызт, аныхаԥшьа еиԥш ирыԥхьаӡон, иахӡыӡаауан, «ухәыштәаара ҭабгаа ит!» рҳәон ҳабацәа анкьа ианышәиуаз. Уи ашәиԥхьыӡ ҳақәшәо здырхуада, уажәы аублаақәа рыԥнаргәы агәҭатцәҟьа ҭыжааны ҭандыр* ҳәа изышьҭаз ачаӡырҭа ҟатцан.

Аублаа нхаԥы дарбанзаалакгьы, аԥсаса, раԥхьаӡагьы аџьма изанымкәа даақәхар, уахыкгьы изынтцуам, – абас ргәы иаанагон ҳабацәа. Уахык аума, мшәан, жәашықәсақәа ниасны ицахьеит, аублаақәа ԥсасада иааиуеит, ишԥарурыз, аҳәырҭақәа рымамызт. Дара зышьцылаз аџьықәреи акәгәышьан, ианааитцәҟьа иаразнак нападыркит уи алатцара, аха убригь башахеит – аџьықәреишьап аххәатцә аланаршәааанӡа, аӡыршы ақәҭәаазшәа, иныҟәҷыҷ ицон.

Ачарыц аарыхра мацара рхы рзаланыҟәгомызт. Аублаақәа рзы зынӡа иҿыцбарахын абамбаарыхра, аха мраҭашәаратәи ргәылацәа рҿадцаланы убри иаҿын, ԥсеивгагасгьы ирыман, аублаақәагьы урҭ ирҿыԥшит.

---

*Ҭандыр – (ҭыркә.) аԥнаргәы жны иҟатцоу ачаӡырҭа.

АБӶАТӘ БЫКЬ

Ақыҭа сналалан сҿынасхеит зны… Уаанӡа сахьнеилакгьы ссасын, издыруада апшәыматцас схы збо сҟаларгьы абраҟа? Гәарабжьара затцәык ақыҭа иагәылган, наҟ-ааҟ харабгьара анышә иқәсаҟьан анышәпшшәы змаз аӷнқәа… Ана-ара асаба ӷытцбыблоит, иҟьо иаман иаақәлоит апша, агәарақәа ашәыб еипш асаба нарықәҳауеит, гәашәк ааууртырц унапы ахьындәықәутцалакгьы, итатаӡа асаба инылашәоит. Махеқәак, рыбӷақәа гәардӡа, улапш нарықәшәоит, еишьҭагыланы иахьнеиуа, нахьхьи, аҭлазатцә ашәшьыраҿы, тцәабаақәак рыхқәа неидкыланы еидгылоуп… Амӡырха, шамахамзар, аӡәы дықәубааууам, ашоура иацәшәазар акәхап, ҟызқәак ма акәытқәа ҟарҟаруам, иахьцәытцатәо, иҳаҭхаҭоит, рпынтцақәа еихагылаӡом, иаартуп, алақәатцәҟьагьы шуам. Ашоура анхелак, ахәылбыеха, џьоук аацәыртцуеит, ахәышәтәырҭа иҭытцыз реипш, игиуа… Еидгылан еицәажәозаргьы, рыбжьы уаҳаӡом… Еҳ, иабаакылси уҳәарауазеи аублаақәа! Иабаҟоу, рҿы ҭуӷанқәа ирықәтәаны, амӷаду ианибамырӡало, апҟацаҳәа рҟамчышьҭыбжьы иардыдуа иныҟәалоз? Иабаҟоу, рӡарақәа еиӷаҳаҳа, хәылбыехала цәажәара агәылара инеиуаз абыргцәа? Уахьынаӡырӷолакгьы иуаҳауам: «Бзиала уаабеит! Умӷахытц, ҳапшәымаз!»

Шәаҳәабжьык усгьы иааӷуам, аха хәыҷык итцәыуабжьгьы уаҳаӡомеи, мшәан!

Ақыҭа агәҭаны игылоуп аҵьаама, иара убриак акәӡоуп ӷынтцас иҟатцоугьы. Шьыжьла, хәылбыехала амула аҳаракырҭахь дхалан ириҭоит азан. Ибжьызатцә кьаукьаууа иныҟәыӷуеит акаршәра: «Аллаҳҭаала ида нцәа дыҟам!..»

Сныҟәоит, еимыздоит аублаа қыҭақәа, исыпшаауа саргьы исыздыруам, зегь зцәызхьоу иибаран иҟоузеи? Насыпуп, џахьа аахыс издыруаз ҭаҳмад-

цәақәак срықәшәар. Егьырҭ аҿарацәа, уаҳа царҭа шсымам ззымдыруа, тәымуаԥыс срыԥхьаӡоит. «Даазар, дахьааз дцап!» – неибырҳәоит санырбалак.

* * *

Қарынць-Овасы инаркны амрагыларахь инхон цьамҳасараа, изларҳәоз ала, урҭ уаракаа[*] ирыжәлан. Цагьақәак, хжәақәак, тәымуаԥыкгьы дрыларыжьломызт, рылахәаахәҭрагьы уадаҩын, ҵабыргны, ҭеиҭыԥшла есымша амҩа иқәыз, акәадырррҭа иааӡаз, еихыкка-еиҵыкка уаанырҳарақәан. Аԥсаса мацара рзанын, еиҭаҵуаз нхацәан. Ҭагалан, излааз ҳзымдырӡо, мрагыларахь иҳаваз адәеиужь ду, алаҳәа еиқәатцәа ныкәҳазшәа, акачадырқәа[**] еиқәатцәаеиқәатцәаӡа иаразнак иаахырԥон.

Март мза аныԥагылалак, рырахә рапцаны аҟәаԥаҿаԥа инаҿалон. Ацәыббра аныԥагылоз, рышьҭахьҟа ихынҳәуан. Урҭ дрыман цызас Цьауад-беи ҳәа ҭаҳмадак. Гәыжәлацәгьак, иуадалыкь аҿы ԥыцьа аублаа ҭыԥхацәа шыҟазгьы, ҳара ҳажәлар хҭакны иман. Ҳшымгәыгӡоз архәцәа наҳажәитцаларын, ҳаӡгабцәа мтцарсны цьара иҭиларын, ма ҳарахә пҵәаны игаларын. Урҭ ззымчҳауаз аублаақәа абцьар шьҭырхуан, икаҭәон ашьа.

Шьаруалаа, амраҭашәарахьтәи аублаақәа ргәылацәа, зынӡак даԑа уаан, хыԥхьаӡаралагьы ижәпаԥын, рцәажәашьа хазын, ақыҭа мацара акәымкәаны, ақалақьқәа рҿгьы инхон, аҿаԥсшәа рҿан, рнаалашьа бзиан, баша ирзырҳәомызт: «Шьаруалаа иузгәамҭаӡакәа уҟырҟы иҭиааауеит» ҳәа. Урҭ хәаахәҭцәан, ҳқыҭа акәшамыкәша аҵьармыкьақәа дара иркын. Шьаруал пҳәыс лысаби дырцәо, агарашәа иақәылҳәоит ҳәа лафны ирҳәон:

[*]Уаракаа, ииашаны, иурукаа – аҭырқә жәларқәа иреиуоуп.
[**]Качадыр – апалатка, кәымзцәа лыхуп, исуп.

Уцәа, сыцшка, иага уцәгьахаргьы,
Дәқьанк ушпазытцамгылари!

Ҳарҭ аублаақәа ҳаипш, ашәыр, аутраҭых, ашә, ахш, акәты, акәтагъ уҳәа рыҭира иацәыпхашьомызт, урҭ, ишԥыҭшәоз еипш, ахәаахәҭра рҽазыркуан, иагьаманшәалан.

Аублаақәа ари асакара ианықәнагала ашьҭахь, дук мыртцыкәа излааз ҳәа рзымдырӡо, шьаруалаа аарылапсеит. Аӡәы адәқьан ааиртит, даҽаӡәы акаҳуажәырҭа, ахԥык – ахәыҷымыҷы иманы ақыҭа днарылалт, апшьԥык қьаранцьыс џьара даагылеит, ахәԥык – дуасҭон. Ҿыц иаадыртыз аҵьаамаҿы хәаҵьас иҳамазгьы, ақыҭа знапы ианпшылоз амухтаргьы*, акаимакамгьы, шьаруалаа ирылтцыз ракәын. Уимоу, изларҳәоз ала, авали ихаҭагьы дара дреиуан.

Шықәсқәак рыԥнутҟа Қарынць-Овасы адгьыл псыларақәа аанкыланы, инхеит-интцит шьаруалаа, иреиҕьызгьы аԥнқәа дыргылт. Аублаақәа – шәахыц, ари адгьыл ҳара иаҳтәуп ҳәа рзымҳәеит, избанда, амчра шьаруалаа иркын, насгьы ахәаахәҭра, алагаԥага, аҧарапсахра уҳәа апсҭазаараҿы рыда псыхәа ҟамлеит. Шьаруалаа, егьырҭ ҳгәылацәа реипш, рыҽхьакны иҳавамгылт, хәыҷы-хәыҷла имырхьаакәа инаҳалатцәеит. Дук мыртцыкәа еиуарақәакгьы наҳабжьалеит, дара еигәырҕьаны ҳҭыпҳацәа ҳәсақәас иргон, ҳаргьы рҭыпҳацәа ҳаарыхон ҭацацәас. Урҭ ирхылтцыз милаҭс изеиуоу узымдыруа рызҳауан.

Урҭгьы дрыман знапы ианпшылоз аҳ. Уи – ипхьатәахьаз апашьа Али Ҳазреҭ-пашьа иакәын. Еиҳаразак Сҭампыл дынхон, зны-зынла инапатцаҟа иҟаз ашәахтә анырзымшәалак, ма игәҿыгҵьра иха-

---

*Мухтар – асҭаршын.

иршҭырц аҟалаҟь даналтцуаз, шьаруалаа рахь даа-ҟәлалон. Изларҳәоз ала, адунеизегьтәи аибашьра ианалга, Ҭырқәтәылан уахасахаҳәа ианеилала, Али Ҳазреҭ-ԥашьа иԥхьатәарагьы агәхьаа мкы-кәа, аҳәынҭқарра аусқәа иҽрылаихалеит, аилаҳара иаҿыз асулҭан имчра аиқәырхара дашьҭалт.

Хәарҭа змамыз аԥашьа иқьаҳиа Хәсеин-ефенди иакәын. Ауаа реичырчара маҵаразы дшан, дҟыр-лышын, асулҭан ихазынарҭа иҭаз ахьи араӡни на-ган инаирҭаргьы, иԥсы ҭәуамызт. Аублаақәа тәам-башақә, лахәлахәы дрышьҭаԥшуан, аха иаахтны хықәкыла дрыжәломызт, ирзымдырӡакәа ҵаҟа-ҵаҟа еилеикшон, иахьабалакгьы аҵәҟьақәа ҳаны иман, маанала инаҵәахы иакәиршарц иҭахын.

Шьаруалааи ҳареи иҳабжьысны инеиуан ӡиаск, убри мыжданы, иқәибахганы иаарыбжьалеит наҟ-ааҟ ѡ-жәларык. Аарцәтәи ҟәыҵәак аҟны аублаақәа аӡлагарақәа ҭарҵарц шықәсыла иазашшуа иашьҭан, аҵыхәтәаны Хәсеин-ефенди дақәшаҳаҭхеит, аха ӡлагараҵыԥхьаӡа абаҵь диршәон. Ишуасҳәаз еиԥш, ара аарѡара мцахәыцәа адыруан. Уи – аҵеицьқәеи, аӡытҟәақәеи ҭарбо, абнара илагьежьыз амцаиԥш ау-рақәа зегьы былуа аҿанаанахалак, шьаруалаа, ари аӡиас ҳара иаҳтәуп ҳәа ирыԥхьаӡон усгьы, имѡах-ганы рымхқәа инарыҵарҵон. Ҳара иҳадыз аҟәыҵәа цәыкәбарк ҭамыршәкәа иѡашӡа иҟәарашха ҳаадха-лауан. Итәон ҳаӡлагарақәа, ӡыда иааилахон ҳарахә, иныҟәҷыҷаа иҵон ҳаурақәа.

«Аллаҳҭаала иишаз аӡиас ауаатәыѡса зегьы ирзеиԥшуп, ҳара иаҳзыжәуз закәандароуп!» ҳәа хар змамыз аублаа быргцәа Хәсеин-ефенди иҟны инеиуан.

– Ииашоуп, Аллаҳҭаала ишеит аӡиас, аха ад-гьыл аҿы Аллаҳҭаала изаҵәу асулҭан ду, ҳара ҳаҳ Али Ҳазреҭ-ԥашьа аибашьрақәа рҿы иааирԥшыз ахаҵаракәа ихаҟны иааганы, ари адгьыли аӡиаси

шеизаку, хәыдапсада ҳамҭас ииҭахьеит. Исҳәо хашәымҵозар, абар шәаҧхьа асулҭан ираде*, – рқьышә иныҟәикуан қьаадк.

Ихьагәгәа ихынҳәуан аҵҳаражәҳәацәа. Хаала ишамуаз анырбалак, уажәы ирбазма, абџьар шьҭырхуан аублаақәа. Иӷашәа иҭацәыз аӡыршьҭра иашылон ашьарӷаш, наҟ-ааҟгьы иҭахон акгьы зхараӡамыз анхацәа.

Абри еиҧш аҵәгьара ашьҭахь, Хәсеин-ефенди аублаа рахь ауаа неишьҭуан аинаалараӡы, уи дзакәыз еилызкаахьаз игәы иҭаз рдыруан: ҳара ҳмухтар, уи имҵақьақьаӷ, ҭӡыцыпхьаӡа днарылалан алаӷырӡ зыхьшыз аҧара еизигон, инаган ақьаҳиа ҧсымҭә ианихәлаижьлак, ахьхьаҳәа ҳара ҳахь аҿаанахон аӡиас аҟәытцәа.

* * *

Дахьынхоз еилыскаахьан, Чарыхә аӡиас зҽазҭаз аублаа ҭакәажә Ҳамида лмаҭа Таҳир. Уи ҳанеибгаз ҳаӷнаҭа дааӡахьан, иашьа хаҭак дысзиӷызан, ӷынтә-хынтә иӷныҟа сымӷахыҵхьан. Иҧҳәыс Гулизар, ҭахык леиҧш слыдылкылон, лхаҵа илеиҳәахьазар акәхарын ҳаизыҟазаашьа, аха иара Таҳир ихаҭа синиомызт.

Уи аӡәзаҵәык иакәын ҵарак зманы аублаақәа ирылаӡазгьы. «Ҿааҳәыра змам» абахҭа санҭагәаҟуазгьы, Шьоудыд Абыхәба исеиҳәахьан – Таҳир иӡбахә, Қарынць-Овасыҟа ижәлар ахырцеит ҳәа аниаҳа, Сҭампыл дызҿыз иусқәа кажьны иҽырхьигӡеит. Зегь рапхьаӡагьы – дашшуа даашьҭалан, ақыҭаҿы идыргылаз аҵьаамаҿы, аублаақәа рыхшара рзы иааиртит амектеб. Таҳир ахәыҷқәа хәыдапсада дырзапхьон аҭоурых, нас хәыҷы-хәычла днaлагеит, иара еиқәиршәаз анбан ала аублаа бызшәа дыртцара. Ани

---

*Ираде – асулҭан иҭижьыз ауспҟа.

анбан аублаакәа хҭоурых аҿы рапхьаӡатәи ашәҟәы акәхарын. Амула ихы ааихнахит Таҳир иапшьигаз. «Изакәызеи дызҿқәоу, ачарқьас хымхәыц! – дгәааны дцәажәон уи, – аӡәы идыртцо шәаҳахьоума аҵыс бызшәа, аҭыркәшәа уи даҽакуп, арра иҧхьаргьы, уаҟа иара изы ихәарҭоуп, аҵьаамаҿгьы, Аллаҳҭаала ҳазлаитцаныҳәо – ҭыркәшәала ауп. Араб бызшәа – убригь тцатәуп, избанда, уи ала ауп аҟәырҟан злаҩу! Мап, уи ачарқьас хымхәыц, абрагьцәа ирылтцыз, дызҿу дахьырхәымзар, уи аҵыс бызшәала азҩаҿкы рылеитцар ҟалоит ижәлар».

Аублаакәа мсылман ҳасабла рынамӡара ахарҭәаара уалпшьас иҧхьаӡон амула. Абри даназхәыцуаз, Таҳир гәрамгарҭас дышьҭихуан. «Дабаанагеи абри тцарала зхы пжәо Таҳир?» – «Сҭампылнтә!» «Аҳа, уи бзиоуп, аха уа зыҟны дыҟадаз?» «Алоу-иҧа Шьардын, ачарҳәаҩ иҩны драаӡон!» «Нас Таҳир цәгьамзар бзиа иураны дыҟоума?» – абра дазкылсуан амула. Нас аиҳабыра рахь длатәаны иҩуан: «Шәлымҳа аҟынӡа иназгоит, Таҳир, азакәан зынӡа иатцанамкуа аҵыс бызшәа дыртцараҟны даанымгылт, ацәгьауцәа дырзықәгылт цхаражәҳәааҩыс, асулҭан ирада агәхьаа мкыкәа анхацәа ашәахтә шәымшәан ҳәа реиҳәоит, ажәлар рыхьӡала ашшыпхьызқәа еиҿикааует..!».

Шьыжьы, шьыбжьон, хәылбыҽха агәашә инадгылон аублаакәа иреиуаз аӡәырҩы.

– Таҳир ихабар ҳәа ибдыруазеи, Гулизар? – илазтцаауан дара. – О, Аллаҳҭаала, ирманшәал жәларак ҳус иашьҭоу имҩа! – иныҳәаныпхьан ицон.

Сымацара сакәызма, жәларак зегьы амраҭашәарахьтә иаагаз амҩа рыбла ҭырхаха ианыпшылон, шьаҟауаҩык ма ҽуаҩык кәкәыблак даҟараны асакареи ажәҩани ахьеивтцалоз данаацәыртцлак, еибартцысны уахь рҿынархон. Аха макьана иҟамызт Таҳир ихабар. Абар ҩынтәуп уи ажәлар рышшыпхьыз

иманы Сҭампылҟа амҩа дыҟәлоижьҭеи. Рапхьа данца, ихы-игәы дақәгәырӷьо дхынҳәит. «Сызцшрак шәгәы кыднахызаргьы, мҩамш санылеит ҳәа сыҟоуп! – нареиҳәеит усҟан, дышхынҳәыз заҳаны идеизалаз ажәлар. – Иага џьа збазаргьы, авизир ду ихаҭа сидикылт, сышшыпхьыӡ дахәапшит, ажәалагьы даара сҭитцааит». «Узыҟәгәыӷша акыр уеиҳәама, ижәла нтцәеит!» – ацәажәаха рибамҭо иааилалеит арахь игылаз. Убасҟан ииацәырган иреиҳәеит Сҭампылтәи аиҳаб ду иажәа: «Аҳаҳаи, акы шәацәымшәан, ашьхарыуаа! Асулҭан ду ипиҟаз азакәан иара иҳәынҭқарра иқәынхо жәлары зегьы ирзеипшуп. Уи еилазгаз ашьауас изыпҭцәоуп. Шәарҭ аублаақәа шәымҳаџьырқәоуп, адгьыл абаџьгьы уиаҟара шәыҟәтцатәым! Атәыла аҩнутҟа аилаҩеиласрақәа мачк иаапхьатәашәа иҟалар, амеқьҭебқәагьы шәзааҳартуеит!»

Аӡбахә баапс нкылашьа шамам еипш, агәырӷьаҿҳәаша бзиахәгьы апша иаамтцанарсуеит, унхьапшаахьапшаанӡа жәлары зегьы ирыхьнагӡоит. Ус иҟалеит, абраҟагьы, уахьынаӡырҩлакгьы иуаҳауан:

«Абаџьшәаара атцыхәа пҭцәоит!»

«Али Ҳазреҭ-пашьа азалымдарақәа иаҳзиуз иахырҟьаны, ипашьара имырхуеит!»

«Ақьаҳиа Хәсеин-ефенди дҭаркыргьы ҟалап!»

«Ҳашшыпхьыӡ агәаҭаразы џьоук ааулеит ҳәа аниаҳа, Џьауад-беи ирахә дрышьҭалан ашьхара иҿеиҭеит!»

«Афырхатца Таҳир!»

Аха инамӡеит, ихәашхәашаны ицеит усҟантәи ргәырӷьарақәа. Таҳир зыҟны дыҟаз аиҳаб ду иматцура нижьит. Иҭыпаҿы дгылеит, иара дызҭахымыз, иусқәа еилазырҩынтуаз даҿеаӡәы! Еиҳараӡак аублаақәа рыбӷа пызтцәоз, уахь ихалаз аиҳабы, Али Ҳазреҭ-пашьа изааигәаз уаҩызаарын. Ашшыпхьыӡ данапхьа: «Ишпа? Аублаақәа? Уажәыгь инымтцәацкәа

иҟоума? Аҭырҟәцәа ирыларҩашьатәуп ҳамҳәахьази, мшәан?!» – дыцәҳашҳауан иара.

* * *

Аарҩара иқәнакит аурақәа. Уиакәын Хәсеин-ефендигьы дыззыпшыз, длахан, аӡиас аҟәытцәа икит. Алаҳәа анҟыруа, иаҭахуп ажьабаа, ақьаҳиа Хәсеин дангәаау, иҭахуп аҵарҭыша! Аха уажәык уи рылшо иҟам аублаа мҳаҵьырқәа.

Рыпсы ианақәыпш, еиҭеизеит ажәлар.

– Аенышьыбжьон ҳацәирҳәит ақьаҳиа! Ҳаиҭа-ҳәам акәымзар, уи аҕьыч ашьаус дақәшәон!

– Ииашан, ҳаиҭаҳәамкәа ҳаанхеит!

– Таҳир, уда пҫыхәа ҳамам! Ҳашшыпхьыӡ уманы, даеазнык Сҭампылнӡа уҳазца!

– Ижәдыруеит, шәарҭ шәзы сара схы сеигӡом! Аха баша сцоит, акгьы алтцуам! Сҭампылтәи аиҳабыра ҳарҭ ҳаха рымам уажәы!

– Дад, Таҳир, убла узыхҩарыма, ҳанацәа рылаҕы-рӡ умбо? Улымҳа узыцьгәарыма, ҳасабицәа амла ҳәа рыхьусубжьы умаҳаратәы? Уршьыхаҭозаргьы, даеазнык ҳашшыпхьыӡ уманы удәықәла, Аллаҳҭаа-ла дақәныҳәап умҩа!

Ишпеиурыз Таҳир, даеазныкгьы жәлар рашшыпхьыӡ шьҭыхны Сҭампылҟа ихы ирхеит.

Абри ҟалеит сара Қарынць-Овасы саннеишаз аламҭалазы.

* * *

Ас мацара, акы му, акы мҳәа зҳәаз еипш, ҭакәажәыки лыгажәыки рнапы санпшыло сызлатәарызыз? Схы зланыҟәызгарызыз? Ажьира сымдыруази, мшәан? Хыбрак аргылара сылсыршаӡаргьы, излаасхәарызыз аҕа, апсангьари, ажьаҳәақәа, арыҭәақәа? Зегь реиҳа ибҕапцәагаз арацәа акәын, ҳааигәасигәа бна ыҟамзар иабасырцарыз уи? Мап, мап, уахь сымҩа ркуан!

Иаанхазеи, умҳәои, нас?

Сиҭи, сареи, Хымжәажәи зымч зшәахьаз ҳақәын усгьы, адгьыл хыҵәгьаԥыҵәгьаны, ачарыц затцәык лахҭцон, бжеиҳан ҳамгәахә ҳзаарыхуамызт, абамбарыхра ҳалшомызт, ҳаҟәытцхьан. Ашьҭахь, мҟәыба жәла бзиак ҳаднагалан, илахҭцон, амҟәыба рацәаны ианҳаулак, алҩаҿ, иҳарҩон, нас Сиҭ днадтәаланы иҟаитцон акәапеиқәа, ахәы пшӡақәа рыҭаны, ахраӡагақәа, ахраҿақәа, аматрақәа, агәыгәымқәа. Убас амҟәыба ҟәазқәа ирылихуан ахәыҷқәа рзы хәмаргас аҭысхәқәа рхаргыланы, аласа ԥатцас ирыҭаны асабрадақәа, акьанцьақәа... Саргьы, уахҳа иҟастцахуазыз, убри сҽазыскит.

Анцәа иҟнытә, ҽадахәак ҳамагәышьан, ҳнаплых нақәтцаны, ма Сиҭ, ма сара аҵьармыкьахь ҳдәықәлон... Ҟәрышьқәак ҳауеит ҳәа иахьахәлаанӡа амра ҳацәгылан...

Саб Ҳамырза, ахатцара усқәа рзы мацара ииааӡоз иҷкәын сара, сымҟәыбақәа ырхәархәаруа аҵьармыкьа сшықәгылаз идыруазар, хакәыла иԥҽны дҭытцыргьы ҟаларын идамра! Аха, ишԥаҟаутцари, ауаҩы зны длаԥсахоит, зны дхәапсахоит рхәоит...

Аҽенынтәарак сымҟәыбалыхқәа сапхьа ишьҭатцаны, амра схацеиуа, амтцқәа сықәпапа аҵьармыкьа сықәгылан. Абжьаапны еипшымкәа сманшәалахеит; икылызгаз зегьы сҭиит. Аҵьармыкьа сналалан, иахҭахқәаз: аҵьыка, агаз, асапын ухәа аасхәеит, урҭ моу, ачабабеи аҳалуеи раахәарагьы згәаҭьит...

Сеидара сҽадахәа инақәтцаны аҩныҟа схынҳәит, аха иахьа абга шысԥылазгьы, гәаҳәара сымамызт, сылахь еиқәын... Акы, сара сызҿыз, аиаша ҳҳәозар, акәымжәы зшәыз аӡәгьы иусмызт. Ҩбагьы, – аҵьармыкьаҿы иумаҳара иҟоузеи, аибашьра еиҭаҟалеит ҳәа ажәабжь баапсы иалацәажәон зегьы... Урҭ ирҳәон: Измир ишызхытцыз абырзен ры, урҭ атәыла рымпытцахало амрагыларахь ишдәықәлаз, Мер-

син абағәаза рыҽшадырхалаз афранцыз еибашьыга ҕбақәа, ар аӡхытҵра иалагараны ишыҟоу. Сҭампыл, асулҭан итәарҭаҿы, англыз еибашьыга ҕбақәа шӡыхгылоу, асулҭан ихаҭагьы иҭааз атәым сасцәа ирҳәо ада даҽа мычхарак имамкәа дшаақәхаз. «Ари еипш аилаӷеиласра ахьыҟоу, Таҳир илшагәышьозеи? Ихаҭа деибганы дзыхынҳәуанда» ҳәа сшынкахәыцуаз аӷны сааит. Исаҳақәаз Сиҭи Хымжәаажәи ианрасҳәа, рылахь еиқәнатҵеит. Сара сеипш, даргьы Таҳир хьаас дҟартцеит: «Аҳи аҳкәаажәи ргәеизынхара аҭпҳәыс далаӡит» ҳәа, ари еипш аамҭа баапс аублаақәа шьаҭанкыла ҳалаӡӡаргьы ҟалоит!» – иҳәеит Сиҭ, ҳашьҭаларц ҳаныӷагылоз.

* * *

Ахацәа срылагыланы есхәаша аныҟәара салагеит аҵьаамахьы, ааи, дад, даҽаҵьара акәым, аҵьаамахьы! Амала, угәы иаанамган, Зауҟан Золак иааизцәыртцит ҳәа Аллаҳҭаала ихаҭцара! Мамоу, дад, сара сзы Аллаҳгьы дыҟам, Анцәагьы дыҟам. Уахь сцоит, зегь ируа зуеит ҳәа, сымкьыкьхан слапшшықәтцамхарц. Адунеи аҿы исзаанхан иҟоу Сиҭи Хымжәаажәи ргәы иасуа ак ҟастцарц сҭахым, дара санырбо, есымшааира хәынтә анамаз скуан, санырымбо иаабжьасыжьуан. Игәасҭеит, срыҟәҟьаны сыҟазаахыс, Хымжәаажәи Сиҭи рымацара ракәым, аублаақәа зегьы, дара ирыланхо шьаруалаа ратцкысгьы амсылманра рылаҽны ишыҟаз. Иаабжьамыжькәа есхәаша, еицырхашьшьы, аҿарацәагьы рыларгыланы, аҵьаама иҭалон, амсылман ныҳәақәагьы, излатәаз, шьаруалаа рааста, иаҳагьы иалырҳәцааны имӷапыргон. Арыжәтә аӡбахә усгьы изҳәаахуадаз, ахьӡтцәҟьагьы ражәа иалӡаахьан. Уажәы-уажәы: «Анцәа, улпха ҳаҭ!» ацынхәрас, «Аллаҳ, улпха ҳаҭ!» – зегьы ирҿакын.

Быҭха атәоума узызтцаауа, дад Шәарах? Уи ауп саргьы сыззаауа. Иҟан уи аныхапшьа, аӡәырӷгьы,

еиҳараӡак аҭаҳмадцәа агәра ргон, иаҵаныҳәон. Ақәра ҩәҩәа змаз аныхапааҩ Соулаҳгьы макьана ипсы ҭан. Есааԥынра ажәлар еизганы, «Аныха амҵа» зыхьӡыртҵаз ахәадаҿы, аныҳәара ҟаитҵон. Сара саныҷкәыназ сақәшәахьан ҳгәылацәа шаԥсыҕаа анныҳәоз. Урҭ аҵаныҳәон аҵьар сахьа зхагылаз аҳатҵла. Аедыгьақәагьы убас аҵаныҳәаракәа рдыруан. Шәарҭ аԥсуаа ишәымоуп ашьха рынцәа Анана-Гәында, дара – Мериси. Ӡынра цәгьак азы ашьхақәа зегьы ахьҭа иннарҵәеит акызатцәык ада, уи Мериси лмаҕра иахьҭашәаз, еиқәхеит. Убри иахылҵит ашьхыцқәа зегьы, ларгьы дара дрынцәахеит.

* * *

Ҿнак, Ситҭ иаҳаит Соулаҳ игәы бзиамкәа дшышьҭаз. Усҟантҵәҟьа иӡбеит ибара дцарацы.

– Уаала, дад Заурҟан, уаргьы уажәраанӡагьы дубар унаалон ҳныхапааҩ! – насыдитцеит уи. Мап ахысымҳәааит саргьы. Лассы ҳаиманы амҩа ҳнықәлеит. Ситҭ, еизара дук ахь дкылсуашәа, деилаҳәан кәымжәыла, кабала, иҟәнын аҟама, икын алабашьа, ус аԥәыртҵра аныхапааҩ игәы иахәоит ҳәа ипхьаӡозар акәхарын. Агәарабжьара ҭшәарала ҳнеиуан. Ситҭ дыздыруаз иааипылоз, – Салам алеиқәым! – ҳәа аԥсшәа иарҳәон. Иаргьы аҭак ҟаитҵон. – Алеиқәым салам! Знызатцәыкгьы исмаҳаит аублаа бызшәала: «Уа, мшыбзиа!» «Бзиара убааит!» Арахь ианааидгылалак, аублаа бызшәала аицәажәара иналагон.

– Ас изыҟалазеи? – сиазтцааит Ситҭ.

– Ҳашьцылт, дад, иамоузеи, уигь мшыбзиа ауп иааннаго! – аҭак ҟаитцеит иара, уаҳагьы хырҩ азымукәа.

Ҳамҩа аԥыхьа, аҵла қыцә ашәшьыра итцатәаны аҿарацәа «ҳәызбатцыркьакьа» ҟартцон. Аублаатәылан акәзар, агәырқьҳәа иҩагылан амҩа ҳарҭон, арҭ дызусҭазаалакгьы аӡәгьы даххамытцгылт, рхы адырԥсылан изҿыз иаҿын, ашьшьыҳәа ҳнархыкәшеит.

Зхыҧҷаҷар еилагылаз ҷкәына жыцәк, еиқәакы, дахьтәаз ихы нарнааны Сиҭ днаихәапшит:

– Еи, уара аҭаҳмадажә, ани акәмызцәа еидрыххала иушәу ааушәухыр, убаҩ хәарҿқәа ҧшак нарысыргьы уздыруам! – аҟырҟырҳәа даахыччеит Сиҭ икәымжәы. Егьырҭ ахәыҷқәагьы акьатеиҧҭцәара иалагеит. Аҭаҳмада дхьаҧшынгьы дрыхәамҧшит, ус уажәадагьы иаҳақәаахьазар акәхарын, амала – «е-еҳ, анаџьалбеит!» ҳәа зны даақәыҧсычҳаит, нас «смиӡар акәын абзиа...» ҳәагьы нацитцеит. Кыраамҭагьы ажәак ихәлымшәеит, днеиуан ус ихы иқәыжьны. Исҳәара сҿамшәо саргьы сишьҭан, аха сара сзы иуадаҩмызт аҭаҳмада игәынқьра змааназ адырра. Уажәы дхәыцуа дахьнеиуаз, ибла иаахгылозар акәхарын анкьа зны, нахьхьи Аублаатәыла ихигаз иҷкәынра...

«Аҿы уаах, аҿы!» – ибжьы наиргон еиқәышлаз ҭаҳмадак, аҷкәын Сиҭ иахь ихы нарханы. Аҷкәын Сиҭ днатцҟьон, аҿхарцарҭахь, иҧашашо аҿымарқаҧа аҭаҳмада иаҧхьа иааиргылон. Аҭаҳмада аҿыжәларахь иҿанынеихоз, иара илҭарс иааникылон ашькыл. Зны-зынлагьы, уи аҷкәын ианиқәшәоз ҟалон ацҿыжәлара. Инеиуеит абыргцәа еиқәҿыжә апыҟҟаҳәа, иара дрышьҭоуп армарахьтә аган иҿадкыланы. Ишнеиуаз, абар агәашә, армарахьала днаҧырҟьаны иааиртуеит, дара нҭытцаанӡа, дадырсызшәа дахьгылоу дгылоуп, агәашә кны. Иаҳҳәап, абыргцәа рҿадырхало иалагеит иахьҿыжәтцша аҭыҧ, иара днараҧысын, заанатц дылҿыжәҧоит, даадыххылоит аҭаҳмада иҿы, изнапык ала агәра ааникылоит, егьи ала – ашькыл. Аҿқәа днарыханы иҿеиҳәоит. Аҭаҳмадцәа еидтәаланы аҭаҭын иахо еицәажәонатц, иара дықәгьежьааны амца еиқәитцоит, рымҩаныфа цәырганы шьыбжьхьа рызирхиоит, ӡтагак ҧшааны рнапқәа дирӡәӡәоит, ампахьшьгьы нариҭоит. Дара ҭынч рхәы инахатәон. Иара дрытцагылоуп, иага-

раангьы имгыларгьы рымаҵ уа. Дара изымтцаакәа иара драцәажәар ҟалозма!

Хараӡа инаскьеит уи аамҭа, иара Сиҭгьы – иахьа неихыркәа змам ҭаҳмадоуп. Аҿар игылаз иара иибахьаз ракәӡам. Иара ихаан еипш, абырг ҳаҭыр иқәызҵо урҭ аӡәгьы дрылаӡам. «Ҳәызбаҵыркьакьа» иасуаз аҟырҟырҳәа икәымжәы иахыччеит. Ирымҳәои, мшәан, «Ахьапарч зхылтцыз иахәлацьацьон» ҳәа. Ахаҵгыларатцәҟьа шаҭахызгьы рхашҭит... Изусҭцәада умҳәои дара? Шьҭрала аублаа гәҭылсақәа, Сиҭ игәылацәа, иашьцәа ирхылтцыз. Аублаақәоуп ҳәа баша ирзырҳәоит акәымзар, иахьа урҭ зеиуатцәҟьоу аилкаара уадаҩуп...

* * *

Ашҭа ҳанныкәла, ныҳәара дцошәа, шкәакәа маҭәала деилаҳәаны, алаҳа ашәшьыраҿы снеигәыдыпшылеит, илабашьа ипышьтцыргәа аҟәардә лаҟә дахьықәтәаз Соулаҳ. Ижакьа ӡыш жәпаҳаҳараӡа имаҟәҿаҳәара иахысуан. Ицәыхарамкәа икәшаны итәан Дауҭ, Шьмаҭ, Ҭаҭласҭан, Мураҭ уҳәа аҭаҳмадцәа.

Сидырит, дҩагыланы сааигәыдиҳәҳәалеит.

– Узгаз рымшра ааугааит, дад Зaурҟан! – иҳәан еиҳаб дук иватәаара шызымуазгьы, мчыла иааигәара аҟәардә наргыланы снаиртәеит. Ахыхь баапс имазгьы ихашҭит, ихы злаҿаҳәазгьы наҟ иамихит, дсацәажәон, сҭитцаауан, сажәақәа игәы шеибадырфоз ҩашьомызт.

– Дадраа сашьцәа! – иҳәеит Соулаҳ зегьы дааҳалапшны, – исҭахқәаз абас иахьа шәеинымиаргьы, ҷыдала шәеизызгарц сгәы иҭан. Заурҟан дахьҳақәшәазгьы – зынӡа абзиа. Снызапаара шьҭасҭарц сгәы иҭоуп, иахышәҳәааауазеи?

Абри еипш заҳап ҳәа имгәыҕуаз аҭаҳмадцәа, ирҳәо рҿамшәо иааилахеит.

– Ари цәырызгарц сгәы иҭеижьҭеи акраатцуан, аха исзыгәагьуамызт, шәарҭ аҭыхәтәантәи аублаа ҭаҳмадцәа шәгәы ишасуаз здыруан – аҭынчра ааилеигахит Соулаҳ.

– Ҳныхапааҩ, ҳапхьагыла, ахаангьы хшыҩи-гәамчи згымыз, анцәеи ажәлари иуаҭәаршьаз мап ацәукыртә еипш цәгьарас узҭапшызеи? Зныха амаа уку, аублаақәа реиҳа ргәы анҭцагаз, реиҳа рыбҕа анкәадаз, аӡреи апсреи ианрыбжьагылоу аамҭазы, уепхьоукырц зуҭаххазеи? – акыр дацраланы даацәажәеит Сиҭ.

– Апыза ар имамзар дызпызарыда? Атцла злагыларызеи, дац амамзар? Аныха аӡәгьы ихаимтцозар, аӡәгьы датцамныҳәозар, дзаҭахузеи аныхапааҩ? – даацәажәеит Соулаҳ, ихы иқәыжьны тцаҟа дышьтапшуа.

– Ҳара нцәак уаҳзиҩызоуп, Соулаҳ, иаҳа ҳанеицәазгьы агәышьтыхга ҳауҳәон, иахьатәи уцәажәара, иҟалап угәамбзиара иахҟьазар. Уара уажәбааны утәам, уц, ушә иҳагымхаша, укаҿкаҿуа уҳамоуп! – иажәа налеитцеит аҭаҳмадцәа руаӡәы.

– Агәы анеицак, ашьамхы акгьы алшом. Уара угәы – еицакуа гәым – дҩагыланы дцәажәеит Ҭаҭласҭан.

– Ҳныха шыҟоу еипш, ҳныхапааҩгьы дыҟазаруп! – ҿаарҭит аҭаҳмадцәа еицҿакны.

– Уи зҳәо Аублаатәыла агәыҭгара ишәнаҭаз макьана изцәнымтцәац шәоуп. Ус ихәыцуеит ҳәа сгәы иаанагом аублаақәа зегьы – ҿааиҭит Соулаҳ, ихы ҩеитцыхны дхалапшуа.

– Мап, уи еипш шәарҭа ыҟаны иаабом, ҳныхапааҩ, угәы рҭынч.

Илабашьа иаҳагьы иҩытцра иныттцарҕәҕәаны, ҳамҭакы дхәыцуа дтәан. Анкьа избахьаз дабаҟаз, деихәлаҳахьан Соулаҳ, Илахь ҿаша ианыҩҩылаз акаҷырақәа зны инеизытцәон, зны иааитцытцуан, ипынтца

агәы ахьылхыз, асыпса зҿыбгаз абахә еипш, абаҩ аапшуама ухәартә ацәа тҵагахахьан, хәытхәытла дцәажәозшәа, иқьышәқәа мач-мач итцыс-тцыс-уан, ҟыҳы – ҟыҳы ҳәа данеимҳәоз, даацгызы-ґы-зуан, иблакытца тахара итыгьагьон ибла ґра дукәа, аха алҩа еишьыл хтәалазшәа, изакәызаалак цьара кәицк узхыбааломызт, баша саркьа хьшәашәатцас ухыпшылон. Анкьа, Соулаҳ данныҳәоз акәым, иара ус данцәажәозгьы, ибжьы абҩа бык итыҩуазшәа агьаца-ґьацаҳәа иуаҳауан, уажәы аҳапы цәаак атцахьынтә иааҩуазшәа итахәаҿын...

– Ус анакәха, ҳныха амтца еизыжәга аублаақәа зегьы! – ҿааитит иара, илабашьагьы ивараҿы иҟәардә инкыдтцаны агылара итахызшәа инапқәа аҩбагьы ишьамхы инақәикит, – иҟахтцап ажәлар реизара, ҿыхтыла ҳаиҿапшып, гәтыґьґьаала ҳаицәажәап, иауазар ҳеилҳаргап саси-апшәымеи. Ҳбызшәа казыжьыз ауаҩы иҳаиҳәааит уи зыхирҟьаз, ҳабацәа рқьабзқәа ирхыччо – иҳаиҳәааит ирыдибалаз. Ақьаҳиа Хәсеин-ефенди ихәы назго, ихьӡ зныкәуа, уи игәы иахәоит ҳәа ҳара ҳжьы иаґрагыло, ҳаҩнутҟа ацәгьа зыршуа, ацәгьаҳәара занаатс ишьтызхыз, убартгьы цәыраагап. Ҳеаҳрыцкьап, дадраа. Цьауад-беи ида псыхәа змам – иҳалтцааит, ицааит, уи ҿыц идырҳаз рыуа ишҟа. Ацьаама итамлааит сҳәом сара аублаақәа, аха имцхәхама, нас, шьарда зымчу Бытха? Ижәдыруазааит, цьоукы-цьоукы ҳныха ампынҟа иқәымло ианалага ауп, ҳара ақәӡаарахь ҳхы анҳарха, чанчаны ҳанеибакы. Ҳныха ада ҳҿызхуа даҿак збом, дадраа, ижәдыруаз!

– Зеипшыҟам усуп, уххьзгеит, Соулаҳ иапшьугаз, акыртцуеит абас аублаақәа ҳмеизеижьтеи! – даақәшаҳатхеит Сит.

– Даҿак ҳзеибымҳәаргьы, ма ҳхатақәа ҳаибабап! – нацитцеит даҿаӡәы.

– Еҳ, дадраа, ҳаблақәа аапшуеит умҳәозар, ҳара ҳапсхьеит! Ҳапсадгьыл аҿы ҳаныҟаз акәзар, Бытха

амҵахь ажәлар реизгара аӡә имацара дазхон, ахәы ҳарак дныҟәгылан, абыкь днасыр, уаҳа аҭахӡамызт, – даацәажәеит Дауҭ.

– Абыкьгьы ҳасроуп, сара сҟны иҟоуп иара ахаҭагьы, аха уи азҳархарым, шәарҭ абыргцәа ҟәыҕақәа, шәыҽешаны шәнарылал ҳқыҭақәа, ҭӡыцыпхьаӡа шәныдгыло, аизара шыҟало зегьы адырра рышәҭ – иаҳа длахҿыхны дцәажәон ҳныхапааҩ.

Абас иааидтәалаз аҭыхәтәантәи аублаа быргцәа аизара аҿҳәара цыртцәеит, мшысгьы иалырхит уи аҽны иацааиуаз апшьаша. Бзиала ҳәа иаҳәаны, ҳцоит ҳәа агылара ҿеанынаӡаҳк, Соулаҳ ҳааникылеит. Иҭаца усгьы ахацәа ахьтәаз дцәыртцуамызт, имаҭа анапызатцә, иара уи аӡәк иакәӡан дызхәапшуазгьы, дааипхьан, акы наиеиҳәеит. Уи аҩны дныҩналан, алаҳа ашәшьырахь иман дааин дааҭгылеит: иҟәынапсараха аублаа маҟа зытцдаз аҕәакьиа ҟамеи абҩатә быкьпшьеи.

Соулаҳ дҩагылан, махәҿа ҕәҕәак змаз иеипш, аҽыҩҳәа илабашьа нытцаирсит, ижакьа еилач аӡы алхны ирҩарц иҭахызшәа инацәкьарақәа накәыршаны илахьиҳәеит.

– Дадраа, сашьцәа, сгәылацәа, аублаақәа рапхьагылацәа, даҽа знызаҭцәыкгьы шәаасзыӡырҩырц сҭахуп! – иҳәеит иара, икәаҕҕа игылаз днарыхәапшны. – Абарҭ ижәбо, аҟамеи абыкьи машәырны иахьеииаци исыднамгалт, сабшьҭра иаҟәыхуп дара. Аҟама – анкьа зны аублаа мца иаӡрыжәыз, аублаа псангьари иқәырчапаз, аублаа мақьа иахыз, кырынтә аҕа ишьа зҿататахьаз, кырынтә аублаа ӡара зырпшӡахьаз абцьаруп. Абыкь – аублаа зегьы еицырдыруа, ипшьоу маҭәахәуп, аублаа мца иарҭәаз абҩа иалхуп, уи зҿакны иасуа адауапшь хатца даныҟала, аублаа жәлары зегьы рыбжьы ахылтцуеит, жәларак зегьы рҿахәы аҳәоит, ҳара ҳгәаҟрақәеи, ҳгәырҕьареи уи иамбац, иахҭнамгац иҟоузеи? Зны игәырҕьаҿҳәа-

шан, зны ишәацьҳәаӷьын, шьаартцәыралеи лаӷырӡылеи итәу ҳҭоурых иашаҳаҭуп!

Анышәынҭра ихықәгылоу сара, ахҭылтц ҳәа исзынхазгьы, ишыжәбо, дыбжоуп, дычмазаӷьуп, исҭахым сара жәларак ҳҳәатҳа изыхәтам ипыхьашәарц, хәмаргас еигәыдыртцо иҟаларц. Дад Зауркан Золак, абра иааилагылоу абыргцәа зегьы рааста уеитцбуп, зегь реиҳа ушгәаҟхьоугьы, зегь реиҳа алаӡара умоуп. Уара иухугахьоу, абра уаақәгылоны аҳәара уалагар, аӡытцәкьа агәара-гәараҳәа иаршып, ахаҳәтцәкьа ахьышьҭоу аҿырҳәа апхӡы акәнатәап, аха урт ҵӷьа змам агәаҟракәа ирзымхәаҿеит угәамч, уаанхеит абарт зегь ҳааста ушаублаа хатцаз! Нас, ус анакәха, уара уоуп изатәоу, иахьауажәраанӡа сара имырззакәа иаазгаз ҳабацәа рҟәых!

Абарт ажәақәа ҳәаны, Соулаҳ иааганы атцгала сыжәӷьа иаахишьит абыкь, инапала иаасымгеитцеит аҟама зыдҳәалаз амаҟагьы.

– Ҳаи, абзиара згымхаша ҳныхапааӷь, абас сурпхашьоит ҳәа сыҟамызт, сара ауаӷьы ишьа зымҟәытцататоу, абахҭа иҭабаахьоу, уи афӷьы макьана изхымтцыц, иабасыкәнаго аҭоурых иатәу аҟәыхпшьа! Ус сзумур акәын, сара сызтцоу агәнаҳа хьанҭа аарлаҳәа иныҟәызгоит, итцегьы ихьанҭоу атцалара зсыдутцазеи? Акгьы зхараӡамыз Саид дсымҟәытцапсхьеит!.. – ҳәа саагьатцәыгьатцәит.

– Иамаумкын, дад, ақәнага сара иаҳа избарҭоуп! – иҳәеит Соулаҳ. Егьырт аҭаҳмадцәагьы аасыкәшан, снапы аанкылауа, исыдырныҳәалеит исоуз аҳамҭа.

– Зауркан, дад, – деиҭаацәажәеит ҳныхапааӷь, инапы сыжәӷьахыр иныкәтцаны, – унеи, хатцак дышнеиц еипш, апшьаша ашьыжьымтан ҳныха амтцаҿы, уныкәгыл ахәы акәапра, абыкь ноуҿытцакны ухатца бжьы нарыларга аублаа жәлар! Иргәаланаршәап хараӡа инҳажьыз адгьыл гәакьа! Згәы каҳаз игәы шьҭнахып, зхы зхашҭыз ихы инардырп, ҿыц игылаз

абипара изакәызеи ҳәа иазҭаап, иаланарцәажәап, иаднапхьалап шьарда зымчу Быҭха!

Згәы каҳан иҟаз аҭаҳмадцәагьы, иаҳа иаалахәыххеит. Збара инеиз ачымазаҩ ихьаақәа шихаштҭыз еипш, даргьы, аамҭа кьаҿк акәзаргьы, ирхаштҭит рыгәҭыхагәырҩақәа. Уамак зылшоз аӡәы сакәызшәа, гәыгыртала исыхәапшуан абыргцәа, сара стҵәыуарызу сгәырҕьарызу сыздыруамызт сахьгылаз.

ҲНЫХАПААҨ ИУАХҬА

Иааит харҭ абыргцәа хгәы хыҭхыҭуа ҳаззыпшыз апшьаша. Ҭагалан ахь инеихьан, ажәҩан аглҩа атцачызшәа, апсҭҳәа еиқәатцәақәа идырлашьцон, ақәоура азыгәаҕьуамызт, ичкәаҳауан. Апслагаҩагара хьанҭан, ицәытцаҟәыкыран. Иҳаваз адәы еитцых ду аҿы цьамҳасараа ркачадыр еиқәатцәақәа еивтцарыпхаа иқәдыргылахьан. Есуажәааны, ишыҟалац еипш, руасақәа хытцны иқәырхуан ҳамхқәа, ирыцҟьон хҭәарҭақәа. Убри аҟнытә, аублаа рпарцәа рееиҩыхны уахи-ени, бцьарла еиқәных ҳҳәаақәа рчапшьон, уажәы-уашьҭан хгәылацәеи дареи аҟәҟәаҳәа ишааиларҭцара еиҿагылан.

Адтца шсымаз еипш, шьыжьнатцы снеихьан «Аныха амтцахь». Ахәы акәапрахь сынхалеит, агәҭатцәҟьа иқәгылан, зшықәсан аныха дыртәаз ашықәсазы иеиҭарҳаз ахьаца қәыпш. Адгьыл цқьа ианымаалозар акәхарын, изымгьацеит, ҳара аублаақәа ҳхаҭақәа ари акаршәра хшықәчычиахаз еипш, еилҩааны, ирыцҳахәха, иааҟәымтцзакәа есӡынра мрагыларахьтәи апшагьы иасуаз иахҟьаны, зымҩацьара ихынааны игылан. Уи ашьапаҿы ихыргьежьааны иҟатцаз ахаҳәгәаара иҭагылан Быҭха.

Аныха апхьа амрагыларахь схы рханы саагылеит. Заҟа тцуазеи, анацьалбеит, абыкь сасуеит ҳәа

саламгеижьҭеи! Сара сеипш зымч зшәахьоу ауаҩы илшарыма, жәлары зегьы ирылаҩыртә еипш, ари абыкь асра! Саалакҩакит зназы, аха сгәы аапсахны инасҿаскит.

Мрагыларахь сҿы рханы сшасуа, сықәтцәиаауан мраҭашәарахь, цытрак ашьҭахь – алада схы сырхон, нас – аҩада. Абыкь абжьы хтцаны игауан, аха иџьасшьартә еипш избеит, Аублаатәыла уи абжьы дыдрак еипш ашьхақәа ирҿаҩуан, нас иааҳәны амшын агәы инхыҩлауан, уахьгьы хара иамшьҭуазар акәхарын агапша, иаатцәины ақыҭақәа инархалон игәышьҭыхгаха. Мап, уажәы ус аҿазышьҭыхуамызт уи. Иага иргәгәаны сасыргьы, акаршәра ҭбааҭыцә изахьӡомызт, ажәҩан ахьгьы изыҩаӡомызт, апстҳәа жәпақәа ирынцауан, нас иааҳәны, апслымӡ цыра еипш, иҿыпны асакара ҩанҭхьра илапсозшәа збауан. Уи гәаҭаны, иаҳагьы садаапкыланы, ожәыожәы сыпсы ааиҭакны сасуан, сеиҭасуан, ақәа сҿанауазшәа, апхӡбаа сҿыкәкәаны икаҭәон. Итцааҟәрыло аҕба ацхыраара азыҳәан аҿҭра ианаҿу еипш, абыкь хәаазаауан. Изаҳашаз ираҳаит ҳәа сгәы ианаанага, асра саакәытцны, атцлаҿыс амтцан иҟатцаз атәарҭаҿы сбыкь насыватцаны снатәеит.

Ақәашырпҟҟара ишаҿыз иааҟәытцны иаакылпхеит жәхьан еипш иҩеихьаз амра. Шьыбжьон акәын ажәлар еизараны ианыҟаз, аҩныҟа сцаны саргьы иалаӡартә иҟан, аха иззакәу сыздыруам, абри ахәы пшӡа акәапраҿы, жәлар еизаанӡа схы сазныжьзар сҭаххеит.

Иназама аублаақәа рлымҳаҟынӡа абыкь абжьы? Иахырҳәаарызеишь, еизарушь аӡә дагымкәа? Еизаргьы, анкьа еипш, изызырҩрыма ҳныхапааҩ Соулаҳ? Ожәааигәа ҿыц иҩытцҟьаз цьамҳасарааи ҳареи ҳаигара, ҳарҭ ҳаҩнутцҟа иахьа уажәраанӡа иҳазмырцәаз, ҩ-жәлак ашьаус ирыбжьалаз уҳәа мачхәызма сара сзызхәыцшаз, аха уахь ахы амырхеит сыгәҭы-

ха. Изыхҟьа, излаа сзымдырӡо, ихаакәакәараӡа даҿа хәыцрак сналанагалеит…

Сапхьа ишьҭаз ҳәаа змамыз акаршәра ҟьантаз сшықәпшуаз, иаразнак иааиҭаҟьан, еилаарцыруа шьхарак сыблақәа иаарыхгылеит: шьыжьыхуп, џьара-џьара анаҟә пжәахақәа акатцәарақәа реиҩпарақәа ирыбжьаӡсаны ицахуеит. Ашьха аика ҵарқәа сыла иҭаҳәҳәаахуп, арахь лбааҟа ашәапыцьап бзарыбзаруеит, ишәахпсараха убарҭ ирылҟьаны, ҩнык-ҩнык ираҟароу ахаҳә дуқәа ирхыҩрны, ахылҩапсылҩа хыртәало илеихуеит анкьа ҳзыҿпынхалоз Шәача аӡиас. Аҟәапаҿапа ианылкылшәалак, аҿырҭынчны, иказказуа, алаӷырӡ еипш ицқьаӡа, амра хыҷҷало ицахуеит. Аиҩхаақәа реимакыраҿы амаакыра аманы цҳатцәрык хуп… Агәҭа иахьазеиҟароу сықәгылахуп, аӡыжь ҵамтцамуа схыпшыло, уа схы-сҿы анызбаалоит, сеиқәышлара абаҟаху, ахш цәа схьыкәкәо, сыҷкәынахуп…

Ус, аҩадахьыҟа џьара аҿеҩҳәа матцәык аапҵәахит. Саныҩапш, ашьабсҭақәа хпа еицрагыланы, ишәапырҳапуа аӡиас иаахықәгылан, рпышә пшӡақәа аӡы инӡааркылеит. Инаҿыхәаны рыхқәа ирҩахан, иаанапшыаапшит. О, изакәытә блақәоузеи рыцьымшь кахәхәақәа иаарытцпхоз! Убарҭ реипш аблақәа зхаз пҳәызбак дызбахьан Аублаатәылан ҳаныҟаз џьара қыҭак аҿы. Сшьантца шәақь аҭаҳәҭеи иҭаны сыбӷа икыдызшәа сгәы иаанагеит, снапы аҿынасырхеит, аҭра иааҭыртцәрааны, снапы иныкәырсны ашәарахқәа среихсырц… Ашәақь абаҟаз… иааспыхьашәеит сывараҿы атәарҭа иқәыз абҩатә бықь… Аҭҳарцәҳәа саалтцит сызлаз… Ахьацаҿыс сатцатәоуп, сапхьа ишьҭоуп акаршәра цәыҩҩажәӡа… Шәарак сааиланарӡыӡеит. «Сыжәҩа ҭҟьама, сабаҟоу, мшәан? Сыцәазма? Мап, мап, лацәеихшьгьы сымуит, нас, ауаҩы дмыцәакәангьы пхыӡ ибозаап», – аасгәахәит. Ари алапштцашәара избаз џьашьо, илакәшьо иш-

сымаз, санынапш, дыбӷьаауа акаршәра дыҟәланы «Аныха амцахь» дшааиуаз гәастеит аӡәы... «Сбыкь абжьы заҳаз аӡә иакәзаргьы, макьана шьыбжь хамлац, дзырццакызеи?» – саахәыцит сара.

Ашьаҟауаҩ иаҳа-иаҳа иҽесыдхалара даҿын, избахьаз иакәзар, уажәшьҭа деилсыргартә дааихьеит. Кьаҿ маҭәала деилаҳәоуп, адгьыл шыӷәӷәоу гәеиҭошәа, аҽыҩ-ҽыҩҳәа ишьапқәа аирсуеит, ихы хтуп, ихахәы жәпа ихагәҭахь иқәҳәоуп, ашла иарыӷрахьеит, даууп, дфархьуп, иӡара ҭӷәыцәаа амаҟа ҟьаҟьа имӷоуп, амарда данкыдлагьы, дласкәантраӡа ашыжә-шыжәҳәа дыҩхалеит.

– Уа мшыбзиа, уа рахә узпшуп, Зауркан! Иахьатәи амш азы, адунеи ҟьаҟьа ахьынӡанаӡааӡо, сара сеипш игәырӷьо дҟаларым, уара улабара ахьсоуз! – ҿааиҭит ахьхьаҳәа аублаа бызшәала. Нас, дшааиуаз, даанымгылакәа, инапқәа аасыкәыршан сааигәыдиҳәҳәалеит.

– Бзиара убааит, дад, ҭах гәакьак иеипш сара исеигәырӷьаз, аха зны узбахьазаргьы, иахьа усзымдырит! – саацәажәеит сара, иблақәа сырхыпшыло.

– Уара санудыруаз, шәыҩны, шәчеицьыка санааӡоз, ахәмарга шәыршәырқәа ансзыҟаутцоз, быжьба-нааба шықәса рыда схытцуамызт, уажәы хынҩажәа сырҭысхьеит! Таҳир соуп, Заурҟан, Таҳир!

– Ҳаи, Заурҟан дукәыхшааит! – аасыхәылҟьан, сгәырӷьатцәа даасгәыдсыҳәҳәалеит. Сахьа еибаркыраха иаразнак сапхьа иниаҟьеит Таҳир изкыз сгәалашәаракәа: Самсун агаҿала сашьа Мата дигәыдырӷәӷәала данааигоз, уинахыс ҳара ҳҿы дшыҟаз, Осман-Кои ҳанынхозгьы, ҳамӡырхаҿы дкәаҷалеиуа дшыхәмаруаз, ҳахәпҳа Алоу-ипа Шьардын иҷкәын Мансоу дицтцаны Сҭампылҟа данишьҭуаз, сани сахәшьцәа насыпдақәеи иара ишихьтцәыуоз.

Сашьа гәакьа Мата даасыдгыларгьы, абри иацтцан уаҳа сызгәырӷьомызт, мшәан, анык ҳалхым-

шеит умҳәозар, сашьа иакәымзи Таҳиргьы. Нақ-аақ ҳнеиҿатәеит ҳәыцьагьы, ҳаиҿгәҳәааны ҳаиҿапшуа. Цқьа санихәапш идызбалеит даныхәыҷҷызтәи иҳаҿы артәашьақәа, зегь рапхьаӡагьы, ииашахәтцәаӡа илашьҭыз ипынтца, ибла ҭиатцәаақәа.

– Ҳахьеиқәшәазгьы зеипшра дгьылу убоит, ацқьа тып, аублаақәа ҳныха ду амтцан! – сҳәеит сара, сыбла ааихмырсыҕьӡақәа сиҿапшуа сахьтәаз.

– Аублаақәа уаҳа ирымам изтцаныҳәо аныха, ирымам ацқьа тып! Апсадгьыл зцәызыз зегь ицәызит! – иҳәеит Таҳир, илапш сара иаасыдганы акаршәрахь инаршәуа. Усқан ауп ибла тцаулақәа аҽыпҽыпҳәа ацыпхь шырхәытцқьозгьы ангәаста. – Иаха ақыта санҩалалатцәқьа, иаасықәшәаз рапхьа исеиҳәаз уара ушхынҳәыз ауп, – даҿын уи, дыццакны дахьаауаз иҿашыз апҳӡы чабрала ирбауа, – исызхамтцеит, аиаша уасҳәап, зназы. Уара рапхьаӡа уантаркыз, иудыруеит, Сҭампыл атцара стцон, изулакгьы Алоу-ипа Шьардын ила еилыскааит укнаҳаны ашьра шуқәымшәаз, аха уинахыс, аумеиқәатцәа схы иахҭысхзаргьы, ухырхарта сзеилымкааит. Уиаахыс аибашьреи, аилаҩынтреи, ахтцәареи-ахыпсаареи упсы таны урылтцит ҳәа аӡәы исеиҳәаргьы ихастцомызт. Шаанӡа Ситраа рқны санааи, арахь, «Аныха амтцахь» ушаахьаз сарҳәеит. Ситснаиртәаан, иаацәырганы узықәшәаз, митәыс иқоу зегьы шухугаз дшалацәажәоз ауп убыкь абжьы агара ишалагаз, нас исзымычҳаит, сеихеит уара уахь!

Тцабыргуп, Сит уара дутахгәакьоуп, уаб иаҳәшьатцәқьа иҩны дыҩнагылоуп, аха саргьы стәымуаҩым, – даҿын Таҳир. – Уаби уани рыпсата бзиахааит, ирыхшаз рапхьа сыргыланы сраазон, сапсазар, уашьеитцбы соуп, ухы схумбаан, уаала аҩныќа, сара исоуҳәаша рацәаны ишумоу еипш, саргьы иуасҳәаша сымоуп, ҳапсы танатцы ҳаицықазааит цьарак. Сит диашоуп: Ипсны ибзахаз ҳәа аӡәыр дыќа-

зар, уара уоуп, Заурҟан! Уцәа иҭаӡаз, уԥсы иачҳаз, ушьамхқәа ирылшаз ицәырган зегьы ирдыруазар, ахаҵа-ихаҵа ҳәа аԥхьарца уанҵаны ашәа ухырҳәаарын, аха иабаҟоу, иара аԥхьарцагьы ҳцәыӡит, ашәаҳәаашьагьы ҳхашҭит!.. Уара ухынҳәра аублаа жәлар зегьы рзыҳәа хәы змам ҳамҭа дууп. Урҭ уара ирзаауген зегь реиҳа иҵаулоу ауаҩытәыҩса игәырҩа аҵа ҭылашьцарахьтә ихоугалаз ахаҵара. Уи еиҳа згәы каҳаз дарыҕәҕәалап, ашәарҭа иҭагылаз ахыхьчашьа инарҵалап! Зымч еилышшаз ахачҳара иланаҵалап!

Ных, урҭқәа уаҳа сыҽрылазгалом, ианаҳҳәаша иага аамҭа ҟалап, зҿы еимамлац ахәрацәгьа уаламкьысроуп, ихтыр, имжьыжькыр ҟалоит... – абас даҿын Таҳир, иажәақәа сара сахь ирханы... Ибжьы маҷк иҭахәаҽуама уҳәартә ауп ишуаҳауа, аха мчык аҵоуп, уазымӡырҩыр ԥсыхәа амамкәа уааҟәнархоит, иажәақәа мчыла акы иаджәаны иааигошәа, ираҵәа-раҵәаны иҿы иҭыҵуеит, нас ҕәҕәала иадырсыз аҵәҩанқәа реиԥш, ицых-цыхӡа, угәаҿы иара иуеиҳәо ахшыҩҵак арыԥхра иналагоит. Сыблақәа рызхара дрымбац макьана, игәыдшәаҟьалоит, иааидшәаны иҟалом. Ижәҩа ԥцаҵақәа рыбжьара, агәыгәым еиԥш ихәда ԥшӡа акыр иҩылгоуп, ицламҳәа иазылгәыгә-хагьежьаауп, наҟ-ааҟ иҿырҟьара анҵәамҭақәа рҿы ахыц еиԥш ианубаалоит арҕыз кыҷыракәа. Ашла зхыҩлахьоу иԥаҵа иаазыркьаҿны иҵырффоуп – илаԥықәшәарҭа маҵара хнаҩоит, илахь ҳаракуп, ицқьоуп, макьана ашлара зхымсыц иҵьымшьқәа ахьааиԥылаҵәҟьо иҩаркны, аушәақә илахь иалдоуп рҕаз кыҷыра заҵәык, иблақәа ҭбаауп, рышьҭахьҟала амрахәага рылԥхошәа, лашарак угәыддырԥхалоит...

– Иҭабуп, Таҳир, уҩны схы ахызбаауам, уахьгьы снеиԥ, снашәылаԥхьап, амала, угәы иалымсын, Сиҭ иҩны сызныжьуам, уа дтәоуп аҭакәажә, саб иаҳәшьа

гәакьа, уи латцкыс исзааигәоу уаҳа уаҩ дсымам. Дсызгәаӄуеит, лнапы сыкәыршаны дтәоуп, агәыларатцәӄьа саннеилак, саахынҳәааныа агәашә дылагылоуп! Сеигәырӷьоит, Таҳир, утцеимшны гәаӄра згым ужәлар уахьрызгылаз! Абра сааижьҭеи сызбалак «Таҳир дубахьоума?» ҳәа исазтцаауеит. Хәыҷи-дуи зегьы бзиа урбоит, ҳажәлар уара ухшыҩ злам ак рыӡбарц рҭахым. Кыр улшан ухынҳәыма? Кыраамҭагьы унхеит уахьцаз, иаҳзааугазеи уаҩ дзыргәырӷьаша ажәабжьс? – сиазтцааит сара.

– Иаахтцәаны иуҳәозар, акгьы сылымшеит, сманшәаламхеит, избан акәзар, убри еипш аамҭацәгьа ҳҭагылоуп. Ҭыркәтәыла аибашьраҿы иатцахеижьҭеи, ицәгьа-ибзиа закәанк ыӄам. Аиааира згаз аидгылаҩцәа, хәҭа-хәҭала атәыла пытцәтцәаны ирымӄәытцархаларц иашьҭоуп. Сҭампыл иӡыхгылоуп англыз еибашьыга ӷбақәа, урҭ рҳәатәы хазымтцо аиҳабыра уажәы-уажәы ирыпсахуеит. Асулҭантцәӄьагьы дара рнапаҿы дыӄоуп, ирҭаху идырӄатцоит. Измир ақалақь аҿы шә-нызқь иреитцамкәа иӡхытцит абырзен ир, атәыла иақәланы амрагыларахь ааскьара иаҿуп, Ҭыркәтәыла амрагылара аҿацәқәа рахь, атәыла амӄәытцахалаҩцәа рықәцара азыҳәан Қьамал-пашьа ар реидкылара далагеит. Уахьнеилакгьы ҭынчра ыӄам, еилаҩеиласроуп, дасу ирҭаху руеит, аилаҳара иаҿуп асулҭан иҳәынҭқарра амчра! Уара уазхәыц, Сҭампыл ацара-ара заӄа садхалаз. Мызнаӄьак сашшыпхьыӡ сыман аиҳабыра раҳҭны садтәалан. Есымчыбжьа аиҳабыра рыпсахуан, санамыхәааӡа, сышьҭахьӄа схынҳәит!..

Таҳир дацралан ииҳәауаз зегьы шысзеилымкаауазгьы, сцәа иалашәеит аублаақәа ҩапхьа бзиарак шаҳпеипшымыз. Амшгьы шьыбжьхалара иаҿын, иӄаларань иӄаз аизарагьы хьаас исыман, Таҳир уи апшьгара дшахәапшуазгьы сыздырамызт.

– Иахьа ажәлар еизару? – сиазтцааит сара.

– Аҭаҳмадцәа ҭӡыцыпхьаӡа иныдгыло идәықәын ҳәа иалацәажәоит, абыкь абжьгы рылаҩит, ҳабацәа рхаан еипш зегьытцәќьа меизаргы, цыҭҩык еиднагалоит иахьа, – аҭак ќаитцеит Таҳир, нас дышшәырӡа дҩагылан, дыццакы-ццакуа ахәы акәапраҿы анеиҩеира дналагеит. – Еиднагаларан иќоугьы аныхапааҩ изқәикыз азы акәӡам изеизо! – деиҭаналагеит уи. – Аублаақәа ари атәыла иқәнагалеижьҭеи мчылатцәќьа аҳәынҭқарра ирыланартцәоз амсылманра ишьҭнахит. Уажәшьҭа ихартцом Быҭха, уи аамҭа цеит. Иапхьан иуасҳәеит, иахьа аублаақәа ирымам аныха, уи иашоуп, аха ажәлар ныхада ихәартам, Зауркан! Сара сызҿу ари ахаҳәгәара иҭатцәаху ахьшьыцба сахьа змоу аныха акәӡам, сара сызҿу иахьӡуп – ахақәиҭра. Аха уи ишьамхнышлан иатцаныҳәаӡом, абџьар шьҭыхны, ашьа азкаҭәаны иааргоит!

– Дад Таҳир, арҭ «аныха», «ахақәиҭра» ҳәа иуҳәақәо цкьа исзеилкааауам! – саацәажәеит сара.

– Уи зегьы еилыркаауа иќазар, адунеи милаҭлеи мазаралеи ауаатәыҩса реиќарамра аџыхәа пџәахьазаарын уажәшьҭа. Иахьа иззеилымкааз уатцәы еиликаап, аус злоу, ажәлар уи амҩахь рхы рхатәуп! Зныздатцәык акәзаргьы ухаќны нааг, Зауркан, аублаақәа Қарынџь-Овасы ҳәа изқәынхо адгьыл, шәахтә ахырымшәаауа, аӡқәагьы, адәқәагьы, ашьхақәагьы дара иртәны, цашьеи беии рпырхагамкәа, ахәаахәҭцәа-ацәахыхцәа ыќамкәа, зхатә џьабаала инхо анхаҩы аҳәынҭқарра азакәан дахьчауа, шьаруалааи џьамҳасарааи ҳгәылацәа дареи ҳареи еишьцәатцас ҳнапы еикәыршаны ҳаицхыраауа, аублаа қыҭацыпхьаӡа амеқьҭебқәа аартны, ахьхьаҳәа рхатәы бызшәала атцара ртцауа, қыҭа напхгаҩцәас дара рычқәынцәа иахьабалакгьы игыланы... Нас ишцоубарыз, Зауркан, абри еипш аамҭа ҳзыќалар?

– Дад Таҳир, уара узлацәажәо ауаҩытәыҩса есқьынгьы дазхьуан, аха уи пхыз уаҩы ибоит акәымзар,

апҳстазаараҿы цьара иҟалахьеит ҳәа смаҳац! Адунеи ршеижьҭеи пҟарас иҟоуп: абеиа даныҟала, аӷаргьы дҟалоит, уахи-ҽени реипш азалымдареи аҳақи еиқәшәоит, џьоукы ангәаҟуа, даҽаџьоукы гәырӷьоит, џьоук анҵәыуо – даҽаџьоукы ашәа рҳәоит, џьоук анпсуа даҽаџьоукы ииуеит! Сара сзын, дад Таҳир, нцәагьы дыҟам, ныхагьы ыҟам! Сара сынцәа дыпсит. Сиҭ иуеиҳәазар акәхап. Африка асакараҿы аублаа рпыс Саид дансымҟәыҵапс аҽны!

– Урыстәылан аҳәынҭқар дшахырхыз уаҳахьоума, Заурҟан? – иаалырҟьаны дсазҵааит Таҳир.

– Исаҳахьеит, дад, измаҳацгьы аӡә дыҟоуп ҳәа сыҟам!

– Аҳәынҭқар иахгара мацараҟны иаанымгылеит.

– Урыстәылан иҟалаз инқьылаб*, – иҳәан Таҳир, алеифеира даақәыҵын, дааин сапхьа даатәеит. – Ҭауади-аамсҭеи амалуааи рымчра наххәаны, аусуцәеи анхацәеи ишьақәдыргылеит адунеи уаҳа зда ҟамлацыз дара рхатә закәан ҿыц. Урыстәыла иаланхоз амилаҭқәеи ажәларқәеи зегьы ироуит ахақәиҭра. Аублаазаҵәыкгьы дахьанымхалаз ҳ-Аублаатәылагьы иқәпхеит амрахәага, уара уаншьцәа апсуаагьы ироуит рхатәы ҳәынҭқарра, аиҳабыра хадас иамоугьы дапсыуоуп, ҵыпхцәа усқәак рзы Ҭырқәтәыла дыҟазаарын, сара сиқәымшәеит, аха ашьхарыуа-мҳацьырқәа дыздыруа рацәафуп.

– Дад, мамзаргьы апсуаа нханы иҟоума Апсынтәыла? – иџьашьаны сҵааит сара.

– Урҭ ҳара ҳаипш ишҳәыпыз амҳацьырра рҽарымҭеит. Рыбжафык, ахырзаман иштагылазгьы, рыпсадгьыл иапырымҵит, рнапы аларпсны иркит. Азакәан ҿыц рыпсы ҿнахит, уажәшьҭа ирыбаргузеи, насып рымоуп! – иҳәан, дфагылеит Таҳир, сапхьа алеифеира деиҭаналагеит.

---

*Инқьылаб – (ҭырқә.) ареволиуциа.

Уара уазхәыц, дад Шәарах, аныха атцаныҳәара иааиз ауаҩы абартҭ ажәақәа рышьҭахь сшыҟаларыз. Ихастцар сҭахын Таҳир иажәақәа, уи гәҭыгьгьала ишиҳәозгьы збон, аха сыхшыҩ, ҩада иҳаразымкышаз атыҩ еипш акы нацыраҳауан, сыблақәа итцегьы инапшырц рҭахын, аха акаршәра цәыҩҩажә изахыпшуамызт. Схаҿы иаазгарц сҭахын зхы иақәитҭхаз Аԥсынтәыла, аха иага сыхшыҩ еиласыртцәаргьы, сара санхәычҷыз избаз Аԥсны асахьа акәын сыбла иаахгылоз.

– Ҭыркәтәылан асулҭан иаҳра агазҽеазра иаҿуп, иахьа ма уатцәы еилаҳарц иҟоуп! – анагӡара даҿын Таҳир иажәа. – Уи иаҳра ихәаҽены иамаз амилатҟәа: аерманцәа, акәырдқәа, ашьхарыуаа уҳәа тцысит. Уртҭ уара убыкь абжьы атцкыс еиҳаны рлымҳаҟынӡа иааҩит Урыстәылан иҟалаз ахҭыс ду. Артҭ исҳәақәо уаҳауама, Зауркан? Ажәларқәа зегьы ахақәитра ианашьҭоу, аублаақәа ҳнапы еиқәыԥсаны ҳтәазаарыма?

– Дад Таҳир, уара иуҳәақәо лакә ссирк исзаҩызоуп!

– О, Заурҟан, алакә лабҿабахаргьы ҟалоит! Аныхацааҩ иахьа дныҳәаан даналгалак, ажәлар саарылагылан абартҟәа срылацәажәарц сҭахуп, угәы ишпаанагои?

– Иуасҳәо издыргәышьозеи, абахҭа иҭабаахьоу, зыбла-зҿы ҭахҩоу ауаҩы. Аублаақәа ҳлацшықәтцоуп, ҳгәылацәа ҳаиҕоит, ҳаҩнутцҟагьы еидгылара ҳамам, ҳаҕацәа иакәым акы уақәдыршәар ҳәа сшәоит!

– Сара ак сыхьыр, даҽаӡә дҩагылап, ажәлар тцеида инхарым!

– Иахьа уара узыԥсахуа уаҩгьы дҳамам, Таҳир!– абас акыраамҭа сцәажәон, уиаахыс заҟа тцуа удырруеит, исҳәақәоз зегьытцәҟьа сгәалашәом, аха уеизгьы Таҳир игәы зырҭынчшаз акгьы сзымҳәеит.

Ус, ажәлар еихьышәашәапышәшәа «Аныха амтцахь» рҿаархеит, иааӯан аӡәаӡәала, ҩыцьа-ҩыцьа-

ла, хҩы-хҩыла, аладантә, аҩадантә. Аублаа ҳтәылан еипш, иаауаз аҳәсақәа рыламызт, зегь ҳацәан. Хәыц еиқәатцәа зламыз аҵьмашьтәа иахо иааргон ҩыцьа ачкәынцәа, урҭ хара-хара ирышьҭан ҳныхапааҩ дзапгылаз Сиҭ, Мураҭ, Дауҭ, Ҭаҭласҭан уҳәа аҭаҳмадцәа. Иааиуаз зегьы «Аныха амтцаҿы» иаагылон, ахәы акәапрахь аныҳәара амш аҽны аныхапааҩ ида ахалара уаҩ дақәиҭмызт, ҳаргьы ҳалбааны уахь ҳрылагылан.

Ашьтәа Соулаҳ данахныҳәа, иаразнак инапала ахәда циҟеит, аха ачкәынцәа ацәа ахыхшьа иақәымшәеит, аҭаҳмадцәа рыҟнытә, ишихәҭамызгьы, Ҭаҭласҭан дадгылеит, уажәы ибазма, абырсаатк еиҿыҟьҟьа ақәаб илҭеитцеит. Аублаатәыла ҳаныҟаз, жәла еибаркырацыпхьаӡа шьтәак-шьтәак ааргон, урҭқәа абаҟахыз, уи ашьтәак ахьроузгьы еигәырҕьон зегьы… Акәац иадыркылашаз ачысгьы аӡәыкҩыцьак роуп иаазгаз. Сара схаан абҕьынтцә аӡа акәын афатә зқәыртцоз, уи абаҟахыз, ашәапыцьап гылаӡамызт, цьоукы неин, аӡбаарра иҭиааз абацьар ҿаны иааргеит.

Схынҳәижьҭеи уи аҽны ада ариаҟара аублаақәа еизганы исымбацызт, блала сеимдауа срылоуп, аха иабаҟоу урҭ анкьа избахьаз ахацәа хатәрақәа, рыпсуа кәымжәқәа атцәаҟьа еипш ирыдшәаҟьалан, рҳазырҭрақәа хьашапаша каламсараха, рӡарақәа каткато, раҳәа хәышқәа рҟәынтцаны, рхылпарчқәа цыҩцыҩуа абыргцәа еидтәаланы ҭынч еицәажәауа, арпарцәа цьоукы урҭ ирыкәыҕҕааша игыланы еизыӡырҩуа, егьырҭ иаанхаз иқәгьежьааны ахәы дырхиауа! Иабаҟоу, мшәан, аныҳәара ашьҭахь идырыҩуаз, идырхәмаруаз рҽы ҭуҕанқәа, сахьынапшуа цьаргьы еиқәхарпаӡамеи?! Насҭхашәа иҳәуеит аидара злааргаз амахҽ бҕеимҿапа. Иабаҟоу, мшәан, аныҳәара ашьҭахь ашәаҳәареи акәашареи еиҿызкаауаз арпарцәа, реимааи реимси ахьеивтцапаху

узымдыруа ашьацәхыртәцәа? Иабаӄоу, мшәан, урҭ ирывагьежьуа ирыцкәашоз аҳәсахәыҷқәа, рыхцәы цаны илакьылакьуа саара ишьҭасуа?

Сахьрылапшуа, аӡәык-ҩыцьак аҭаҳмадцәа рыда, аӡәгьы акәымжәы ишәӡам, уаҩ нырҳаракгьы шамаха улапш дыҵашәом, уаҳа нарылымшо иаапсаны-икарахаз реипш ауп ишеилагылоу, игәамҵхамҵуеит, еизыӡырҩны цәажәара ыӄаӡам, ҩыцьа ахьеидгылоугьы аимак-аиҿак рыбжьоуп, џьаргьы иуаҳаӡом уажәы дара зымҵагылоу шьарда зымчу Быҭха аҭыӡшәа. Таҳир данаагәарҭа, ҳныхапааҩ иара иакәызшәа, агәырқьҳәа иааикәшеит, дыхҭакны иазҵаауеит. Иаргьы иреиҳәон жәлар рхашшааразы дахьцаз илшаз, иибаз, иаҳаз.

Ус, ахәы акәапра даақәгылеит ҳныхапааҩ, ихы инаркны ишьапаӄынӡа, ихахәы, ипаҵа усгьы ишлан, дӄәашкакараӡа деилаҳәаны. Иҩаҳаракны иарҕьа нап иакын аҵәы иахаҵаны аџьмашьтәа агәи-агәаҵәеи, алҩаҵә рхылззуа. Апхьа игылаз аҭаҳмадцәа, рхылпақәа аархыхны, агәырқьҳәа инышьамхнышлеит. Саргьы урҭ снарҿыпшит. «Уашьҭан ииҳәаран иӄоуи, уажәы иӄаиҵои зынӡак еиқәшәаӡом!» – аасгәахәит, снаҩс игылаз Таҳиргьы ус шыӄаиҵаз анызба. Ҳладахьыӄа џьоук қәацәқәацәӡа ус игылан, аҭаҭын иахозгьы дубарын. Амала, зназы згьы ааиқәызӡырҩит, ажьабаа иаргәаӄуа ажәҩан иалаз ӄәараанқәак рыда, ашьацра илатәаз арҵуҵәӄьагьы абжьы уаҳауамызт.

– Уа, Анцәа ду, шьарда зымчу! Уа, жәларак ҳапсы хаа знапы цқьа иану, ҳлахьынҵа аныршоз иацыршаз иаҳхылапшхәу, Быҭха! Улпха ҳаҭ, угәыпха ҳаҭ! Ажәлар рыгәҭыхақәа умардарц ухәы рымань иааин, еиқәызӡырҩуа уапхьа ишьамхнышлоуп! Ирыгхаз, ирыпхаз иаҭоумҵан, умаҵ аура иахумбаан! – абас аҕьаца-ҕьацаҳәа ибжьы ааҳалаҩит Соулаҳ. Ихаакәакәараӡа акы сдақәа инарҭалан, иаразнак саа-

имнадеит. «Ҳабацәа шьарда зымчу иадымкылакәа Бытҳа рҳәомызт, акы ыҟатцәҟьазаргьы сеидру?» – аасгәахәит сара.

Ус, атцыхәахьшәа ататын иахо игылаз, асқьар матәа ҩаза зшәыз арпыск, итцарыхәтцәаӡа, улымҳа тцнахыртә еипш, имацәақәа леиҿытцакны ироуӡан атрышә дасит. «Ҳаи, иҟалазеи?» – ааилдырган, ишьамхнышлазгьы ҩеибаргылан, уахь инапшит.

– Ҳныҳәеит, ҳаитаныҳәеит, шьарда зымчу ҳҳәеит, еитаҳҳәеит, аха иахьҳахәаз ҳәа акгьы сымбеит! – ҿааитит уи арпыс, итатын ацыблааха иварахь инаршәны. – Сабдугьы убри даҿын, сабгьы убри ашьтра дықәын, саргьы убарт исдырбаз еиламырскәа саауан, аха иабасыхәеи ҳәа сшәазтцаауеит, ажәлар, шәхатцкы? Ахтцәара, аитахтцәара, апсра, амлакра, ақәӡаара! Хышықәса аибашьра саҿын, сара исыхьчон асултан имҟәытцакыз адгьылқәа, зны Арабтәыла, даҽазны – Балкан. Хышықәса ашьаҟәада сылагылан, саныхынҳә, исымаз нтцәахьан, иқәӡаахьан сабатынха, снапы сгәыдкыла адәышкәагьаз сақәхеит! Нас, ҳныхапааҩ суазтцааиуеит, изысмоузеи сара Бытҳа алпха? Зегь башоуп, еижьагоуп! – иааҿахитцәеит уи асолдат инапы ҟьаны.

– «Шьарда зымчу!» «Шьарда зымчу!» умшуп уҿы ааихухцыпхьаӡа, Соулаҳ, – ҿааитит зыматәа қәыршәтцаршәыз ҷкәына асакы, аныхапааҩ дгәеитартә еипш амарда дҩаҿагылан, – уиаҟара амч амазар, уара уами изҳәало ҳныха жәҩангәыла иныҟәоит ацыпхь ацрыдды, адыд еипш атцықьҳәа ихысуеит ҳәа, нас ишнеиуа, цьамҳасараа рпыза, ҳшьа зыграгәоу Цьауад-беи ашәшьыра дытцатәаны анард дахьасуа аагәатаны, ихы иласны ияаҩнажәар, ҳтынчымхози?!

– Уара, ишәыхьзеи, абаапсқәа, ҳныхапааҩ агәатцәа кны дгылоуп, шәгәалақәа зегьы уажәы ишәымҳәар ҟамло иҟоума? – даарылабжьеит Сит, аилахәара иҟалаз даара ицәымгханы.

– Аҵьаама ҳантәало ацәажәара ҳақәитцымзар, ҳмухтәар цьарак ҳаизгара дацәшәозар, нас ианбыкәу ҳгәалақәа ҳҳәараны ҳаныҟоу? – датцаҳәҳәеит даҽазәы.

– Есышықәса аарԥара ҳчычоуп, иаақәнахуеит ҳаура-ҳҳәара, абри цсыхәак шоуа здыруазар, сшьамхнышгылан сатцаныҳәоит Бытха!

– Аллаҳтәаала ҳитцаныҳәозар, нас даҽа нцәак дзатәаххазеи?

– Абра иҳавыԥрны илеиуа аӡиас ду амԥахгаратцәҟьагьы ҳақәитцым! Ҳара уаас цьаргьы ҳапхьаӡаӡам, ҳара ҳазшәииз дыпсхьеит, иабеибагәышьо агәи-агәатцәеи!

– Агәи-агәатцәеи шыхаау узымдыруашәа уцәажәашьоузеи, аныха уҿасааит! – атцәы налеитцеит атрышә иасыз асолдатә.

Ахҿақәа реипш иааиларпсеит ажәа цҳафырқәа.

– Уара, иахьа еибыҳәаны шәыҟоума ҳныҳәара хшәырбгаларц! – ибжьы тцарыхәтцәаӡа днарылаҳәҳәеит атәаҳмада Тәатластәан. Уажәрааӡа ҿымтӡакәа игылаз Таҳир дцәажәарц итаххазар акәхап, амарда дԥаҿалеит. Уи данаагәартәа, агьалпалгьы мачк иааиқәтәеит. Аха убри аамтәазы зыбжьы ҿахтцәаны, ишанханы игылаз аныхапааԥ Соулаҳ агәи-агәатцәеи зхатцаны иикыз атцәы леимпытцҟьан, ахәараҳәа асаба инылаҳаит, иаргьы, апша ицәнаршәаз ашьаршьаф еипш, даабырбырын, ахәы акәапраҿы анышә ԥара дныкәҳаит.

Уиакәхеит, абырсаатк асакаса аархианы днанаҳтцеит, цытԥык дҳаманы аԥныҟа ҳдәықәлеит, егьыртә ажәлар, изтцагылаз ахәы мшынк аахыҽеаны ирылалар ҳәа иацәшәазшәа, еимпны, хамахама асакара иныкәлеит. Аӡәгьы дазхьампшит акәаци афатәи, ақытәа лақәа еимыжәжәо инархалеит.

Аухатцәҟьа идунеи ипсахит ҳныхапааԥ Соулаҳ.

ШЬАРДЫН-ИԤА МАНСОУ

О, дад саншьа, сызкәыхшоу Шәарах, зынӡак ухы ҭысымҟьаӡазар, ҳцалап ҳажәабжь аракәа цымтцәакәан, ҵьара шәыр кьачак зҿалагәышьаргьы иааҿухлап!

Иугәалашәозар, аханатәгьы акырынтә иуасхәаахьеит санду гәакьа лааӡамҭа аамсҭа Алоу-иԥа Шьардын избахә. Уи иакәымзи зегь рапхьаӡагьы ҵьанаҭ адгьыл ахь ахыҵра ҳадзыпхьалоз, Осман-Кои ҭыԥс иаҳзалызхызгьы. Иугәалашәома убра иареи сареи ҳшеиҿаххыз, иаҳауеи, сабиц, убасҟан наҟ силгар, издыруада ҳара ҭаацәак астцәҟьа ҳашьхәамышьхәа мыӡыргьы. О, амаҳагьа, саҳәшьцәа рынасыԥ арцәгьара иара ихаҭа иоуп еитцызхыз, урҭ ршьа зуеит ҳәа сандәықәла, сызқәшәаққаз зегь акакала иуасхәаахьеит. Ихьӡ мацара ҵьара аӡәы иҿытцшәаны исаҳаргьы, адырдырҳәа сцәа схыбзаауеит, убриаҟара дысцәымӷын уи аҵьныш. Акызатцәык сгәы збааyа, санду лгәыпҳәыхши хҭаацәа рылаӷырӡи изыӷьашкызар акәхап, иуасхәахьеит атцыхәтәаны иаргьы ԥсышьацәгьа ширҭаз.

Уажәы Қарынць-Овасы санааи, исаҳаит ҳахәпҳа Алоу-иԥа Шьардын иԥазатцә Мансоу даҳҭынрашха дшынхоз, аублаақәа аҳас дышрымаз, анкьа ҳабацәа рхаан ишаԥыз еипш, ҭӡы иҭаз зегьы иара иҿы аусура шрықәыз, ихәы шнаргоз. Мансоу сара саниԥыртцуаз дқәыԥшӡан, иаб ихҟьаз ацәгьарақәа рышьҭахь дыбжьаӡит ҳәа сыҟан, уажәы ара даҳны дахьаақәгылаз омашәа избеит.

Ее, дад, урҭ, знапы ахәы ытциаау, рхатә закәанқәа рымазаап, ацәгьа рургьы акгьы амаӡам. Сара сеипш нанамгак ус цәгьарак имҟәытцҟьар, иара ихаҭагьы иҭаацәагьы зегь лақәхәаша ицоит. Мансоу урҭ зегь хара-хара ивсит, уажәы қьафура ада ус имаӡам адунеи аҿы.

Иҟалаз уи акәзаап: Алоу-ипа Шьардын данырщь, Мансоу иан, илулак, лыҷкәын Ҭырқәтәыла далган Франциаҟа ддәықәылтцеит, ихы зланыҟәигашаз аҧара иҭаны, ларгьы ҩышықәса рыда дзымнеит, дыпсит. Мансоу уахь даанхеит, зны аҭцара иҭцон, зны дхәахәҭуан, аха рацәак дманшәаламызт, иреиҕьыз аресторанқәеи аказиноқәеи даарыҭцыҭцуамызт, есқьынагьы ауал иқәын. Ашьҭахь, аублаақәа џьара ишынхаз анеиликаа, маӡала акәымкәа, зинла дхынҳәит дара рахь. «Шәаҳ соуп сара!» ҳәа даарылагылт… «Уаб ҳаамсҭа пхьагыла иакәын, уаргьы уаҳгәалашәоит, мап утцәаҳкуам, ҳаҳ уоуп, бзиала уаабеит!» ҳәа ипылеит даргьы. Аублаақәа ҿыц ианнеиз акәымзи, астцәҟьа ахырзаман рапхьа ишьҭоуп ҳәа иҟамызт, раҳ мыжда дзакәытцәҟьазгьы абардыргәышьоз. Мансоу аҭцара имоуп, днапшыаапшхьеит, иагаумҳәан, ҳжьы далтцит, залымдарак ҳақәшәаргьы днаҳапгылап ҳәа иқәгәыҕны, аҳтцас дрыдыркылеит.

Иахьреиҕьыз анхарҭа изалырхит. Мансоугьы баша дтәамызт, абамба хәаахәҭра дналаган, рацәак мырҭцыкәа, ицәҳәыҟьантазны ихынҳәыз амазара ҕәҕәа ааидикылт, зеипшыҟам ахангьы иргылеит.

Аха аублаақәа, иахьабалак еипш, раҳ Мансоу иҟынгьы ргәы иажьеит, дара ишиқәгәыҕуаз дзыҟамлеит, знызатцәыкгьы дрызхьампшит ижәлар зыргәаҟуаз русқәа. Амала, иара иахь усура имнеиз, ма ашәахтә зымшәаз иаразнак дгәеиҭон, ақәыцьма амгәарҭаҟынгьы ацҳара аҭцоит ҳәа, иаб итәқәа иламзи, ибла ашьа хытцәало, иҟамчы кны дааидгылон.

Амалагьы иаб ицәа ихазбон, урҭқәа ансаҳа, зынӡакгьы импынҟа сықәымларц сҳасабит. Ҭцоуп, Сиҭ уажәшьҭа ус изуа дыҟамызт, уи иҭыпаны мчыбжьык ахь ҩынтә аҳ Мансоу имхырҭахьы, ма ирахә рыхьчаразы сҭытцуан.

«Ахҭныҟа унеи, ухы ирдыр аҳ Мансоу, шәеиуацәа гәакьоуп, иудыруазеи, ҳаҭыр уқәҵаны уидикылар, имал-ишьал, инагара уҳәа уи дахьҳахәаша мачхәума!» – абас исыҳәахьан ҩынтә-хынтә Сиҭи Хымжәажәи сыдтәаланы, аха, аиаша уасҳәар ами, уахь сшьапы сазнагомызт.

Ус ҳшаауаз, ҳгәылацәа џьамҳасараа ҳареи ус баапсык ҳабжьалеит. Иҟалаз уи ауп, рпыза Џьауадбеи рахәқәак ицәыӡит. Агьычра зуз аублаақәа роуп ҳәа авали иҿы дашшит, хҩык аублаа ҷкәынцәа аус иарҭеит, аха акгьы шырхарамыз анырба, иаурышьҭит. Ари – ихы ааихнахит Џьауад-беи. «Арахә ыӡзар, агьычцәа шпаҟам!» – имахҿ уахьад дларысын, ҳамхқәа иларыжәитҵеит. Уи рылаӡо иҟазма аублаақәа, аҟәҟәаахәа ирышьҭахысуа аҿеыхьшьцәа напҳартҵеит, урҭгьы ажрақәа рыҿеҭажьны аҭак ҟарҵо рҿаархеит. Ари мышк акәымхеит, ҩымш ракәымхеит, ажәлар еидынтцәалоит абар, арахь ҳапшын, Џьауад-беи аҿецәа жәпаҩ ицрыпсса сасра дизааиуеит аҳ Шьардын-ипа Мансоу, ачара иахатәоуп, қьаф руеит, зынӡак акгьы ҟамлаӡазшәа.

Уахык, хар змамыз аублаа ҭаҳмадцәа Дауҭ, Мураҭ, Ҭаҭласҭан уҳәа рҿааидыргалеит хықәкыла Сиҭ иҿы. Урҭ еицҿакны егьсыдыртцеит аҳ Мансоу иахь сцарц, схы-стцыхәа ирдырны сиҳәарц ҩ-жәларык аиҭара ирыбжьалаз ихаҿы иааганы, Џьауад-беи диацәажәарц, атцыхәа ҵитцәарц. «Шәара иансыдышәтца, сахьнеиуа сшеиҩыртцәо здыруазаргьы, сцоит, иаб жәлары дшырзыҟаз жәдыруеит, апагьы уи имҩа дықәлазар, акгьы алтцуам, иҟалозар, шәаҟәытц» ҳәа даара сыҿесырххеит, аха исыдгәаало ианалага, сақәшаҳаҭхеит.

Уажәшьҭа уазыӡырҩы, дад Шәарах, заҟа исықәҿиаз уасҳәап ажәлар снап ианыртцаз аус. Уара атцеи мшы, иуқәшәира ӡәыр дыҟазар, убас дахьнеилакгьы дманшәалахалааит.

* * *

Пштәы рацәала еилшәааз аихатә гәашә аартны ашҭа санҭалоз, ҟарулк абџьар иҟәныззала сааникылан:

– Уабатәида, иуҭахыдаз уара? – дсазҵааит.

– Сара Зауրҟан сыхьӡуп, Золак сыжәлоуп, аҳ Мансоу изааигәаӡоу ҭахуп, дсымбаргьы схәарҭам!

– Изакә жәлоузеи, изакә хьӡузеи, исҳәоит ҳәа уалагаргьы уԥы цнажәап, аҳ Мансоу ус ҭах диманы сыздыруам, иахьа уаха имам, асасцәа дахьқәа иҭоуп! – иҳәан, гәрамгарҭас сҟаԥаны, схы инаркны сшьапаҟынӡа илапш ласхьиҳәеит. – Ублақәа ҭыхума, анҭ аҽқәа еиқәхарԥоуи афаетонқәеи умбаӡои? Али Ҳазреҭ-ԥашьа, афранцыз еинрал, Џьауад-беи... Е-ее, уара агаӡажә, урҭ закә сасцәа дахьқәоу удыруама! Агәашә наҟ уҭыԥ, агәашә! – акакеиҳәа днасыԥаҟьеит аҟарул.

Ишԥаҟасҵоз, смагамаго сышьҭахьҟа саахынҳәит. Агәараанда саннавалоз, асасцәа шьыжьхьа ыфан иҩагылазар акәхап, агәырқьҳәа амардуан илалбаан, заа ртәарҭақәа ҟаԥаны иахьыҟаз ашәшьырахь рԥынархеит. Издырит ара ланарԥшырак шыҟалоз, аихатә ҵәҩан хьшәашәақәа схы нарыдысҵан, ашәшьырахь снаԥшуа саагылт. Саси пшәымеи сзеиҩдырааууам акәымзар, цқьа избарҭаны сгылоуп, аҟарул сгәеиҭар уажәшьҭа алақәа сышьҭеиҵахьазаарын. Раԥхьа дгыланы, аԥшәмара иҽазкны инеиуа аҳ Мансоу иакәын, имдыршьас исымази, иаб ихы аахҵәаны ихагылазҭгьы. Арымарахь дивагылоуп ауалыр еиԥш, шәпакы, ихахәда аласыҟәны, шьахәар кьаԥк, ичынқәа цырцыруа, уи – иакәзаргьы иакәуп гәымбылџьбара ҳәа иԥхьаӡоу Али Ҳазреҭ-ԥашьа, арґьарахь дивагыланы днеиуан, уигьы ичынқәа цырцыруа, аукы, абаакы, лабчашь хәычык ыркәаталеиуа икын, насгьы ибжьы ихарззала, исзымдыруа бызшәак ала дцәажәон,

– уи афранцыз еинрал иакәхап, наҟтәирахь ирывагылоу, уи напшыхаҟә дызбахьан, агаргалашь ду Цьауад-беи иакәын…

Агәырқьҳәа зегьы леибартәеит, рапхьа астол гьежьқәа инарықәдыргылт ашәыр, ашьербеҭ, ахаамыхаа. «Е-е-е, дад, ақьафуаа раамҭа злархыргара рыздыруам, арбаӷьқәа ракәын аисра иаладмыргацыз!» – аасгәахәит, ҩыцьа наҟ-ааҟ арбаӷьқәа рыманы ианаацәырҵ.

Ус, инеиурыжьит апсаатәқәа. Арбаӷьқәа ак шкәакәан, егьи ҟапшьын. Ишьҭыпрааны ишааиуаз, хакәыла инеиҿасит, рыхәцәқәа неибакын, иааивагьежьит, нас иааипырҟьахын, шьҭахьҟа инаскьаны, рыхәдақәа ркьакьаны, рыхәқәа еиларгыланы еиҭанеигәыдыххылеит, кәтыцла иааибакын, еивагьежьны аиқәпара иналагеит, аҟаҿыхәа иахьеицҳауаз ашьаҟәада рыхьшын, аҳауахьгьы ишьҭытцуеит, ҵаҟагьы икататоуп атцысхә.

Арахь асасцәа ркьатеиах пҵәаны икаҳауеит, аҟырҟырҳәа рыччабжь улымҳа ҵнахуеит… Аӡә датцаҳәҳәалап, аӡә атрышә даслап. Аҟәада зыхьшу апсаатәқәа еидибарпсылоит!

Аиашами иуҳәара, заҟа игәырмаҷгоузеи сызхәапшуаз уи ашьаартцәыратә сахьа. Аихатә гәара снадтцны, схы сымагәхьха сышьҭахьҟа сҿынасхеит. «Арҭ аҳцәа, арбаӷьқәа реипш ауп ҳгәылацәеи ҳареи ҳшеибадырфо, – сынкахәыцуа снеиуан сара. – Апсаатәқәа еибарпсуеит, дара ркьатеиах пҵәоит, адгьылқәаарыхыҩцәа, амца еимыздо, ачеицьыка ззеилоу аигәылацәа наҟ-ааҟ ҳаигәыдтцаны, дара рмазара аздырҳауеит, иалачоит! Абри еипш атцәхәықәхга еицгәартартә рыблақәа анбахтуеи ажәлар?»

* * *

Асасцәа шықәтцыз ансаҳа, адырхаҽены сеиҭаадгылахт уи амца зхыдыдша аихатә гәашә. Избахьаз

иакәымкәа, сааникылеит даҽа матҵуҩык. Иаацәырызгеит Мансоу дызбарц шыстахыз.

– Аҽы кәадырны иахьгылоу убома, аҳ уажәытҵәҟьа дҽыжәлоит, шәарыцара дцоит!

– Рацәак дынсырхом, ҩ-ажәак роуп иасҳәо!

– Мап, азин сымам! – иҽирцәгьеит аматҵуҩы, аха саргьы сипырҵуам. Ус ишеимҳарххоз, амардуан даалбаан амӡырха даақәлеит Шьардын-иҧа Мансоу. Шәарыцара дышцоз ҩашьомызт, ичаз хылҧа, ишьаҧыматәа уҳәа, шәақь еимҿаҧакгьы ижәҩа ихшьын.

Кәымжәылеи кабалеи сеилаҳәан, аҟамагьы сыҟәнын, урҭ гәеиҭоу здырхуада, сара сышҟа ихы рханы иҿааихеит, саргьы снеиҧылеит.

– Уа мшыбзиа! – ҿаастит иаргьы саргьы ҳабацәа рыбызшәала.

– Усзымдырит, узустада уара? – дцәажәеит ҭырқә бызшәала.

– Ухәыцыр, сугәалашәаргьы ҟалап, Заурҟан Золак соуп сара... Уаб Алоу-иҧа Шьардын, зыҧсаҭа бзиахаша, санду гәакьа лоуп гәыҧҳәыхшла дзааӡаз, ухәыҷын, аха иугәалашәар ҟалоит ҳара ҳҭаацәа заҟа бзиа шәырбоз...

– Аа, амухтар исеиҳәон уӡбахә! – даацәажәеит, иҟамчы ишьаргәацә иакәырҟьашо. – Укнарҳаит ҳәа акәын сара ишыздыруаз, ибашоума цашьа дук ишьра, нас узлацәцазеи? Абахҭахьынтә убналама?

– Зны сырҭиит, зны саархәеит, сара сзықәшәаз ҳаҕоу дақәшәеит, иаанхазгьы бахҭала мацара исхызгеит. Ашьҭахь манифестла сшоурышьҭыз ашәҟәы амухтар иҟны ишьҭоуп. Мансоу, уххь згеит, исхарамкәан ауп сшақәшәаз!..

– Иухароу иухараму уажәы ара иаҳзыӡбарым, зегьакоуп – ауаҩы душьит, унапқәа шьаартцәыроуп, агыгшәыг узлеиҕьу акгьы ыҟам! – итҵкьытҵкьеишьашаз акы изнарган, наҟ исҧырыжәга иҳәарызшәа, инапқәа наиҟьеит.

– Сара схазы агәаҟ, аиҭагәаҟ шсакәугьы, акгьы сашьҭаӡам! – иақәыскит сара иаразнак сыззааиз цәырызгарц.

– Мшәан, уареи сареи ҳазлеиуацәазеи зуҳәаз? – иаалырҟьаны дсазҵаахт иара.

– Уаб, Алоу-иԥа Шьардын, ибзыцәашьа саб гәышьа Ҳамырза иакәын.

– Уи еиуароуп ҳәа сара исзыԥхьаӡом, ажәытәра иагаӡахьоу акы уалацәажәоит, уи еиԥш иагаџьара еитцахан аублаақәа!.. Нас, иуҭахузеи уара сара сҟнытә? – дҵааит аҳ Мансоу.

– Гәыбҕан сымамзааит, адәы уқәыргыланы иахьуасҳәо. Аублаа жәлар зегьы уҳәоит, сара сыцҳаражәҳәаҩуп, ҳгәылацәа џьамҳасарааи ҳареи ҳшықәибахра ҳаидтәалоуп, Џьауад-беи уиацәажәаны, ҳаилшәырга, уара удагьы ԥсыхәа уаҩы изаҭом!

– Сара сзаҭахузеи, уи ԥсыхәа амоуп: аублаақәа агьычра ианаҟәытлак – шәеинаалоит! Уаазышьҭыз агьычра шәаҟәытц ҳәа сызраҳәа! – иааҿахитцәеит Шьардын-иԥа Мансоу. Шьаҿақәакгьы ныҟаитцахьан, даахьаҳәын: – Иарбан мшқәоу сара сҿы аус ануа? – даасазтцаат иара.

– Ашәахьеи аҩашеи!

– Саб ихьӡ угәалауршәеит. Убри аҳаҭыр азы мышкы ухы уақәиҭыстәуеит, аҩаша мацара уус ахь унеила. Амала, иахьа уанааих, баша умцан, арҭ ахымш асасцәа дахьқәа сҭан, аматцуцәа русқәа ирыхьӡом, мачк уаарыцхраа. Еи, Ҳасан, абри иҟатцатәу ишәырба!

Иааҳадыххылаз Ҳасан инапы снантцаны, саб ихәԥҳа иԥа дыҩеыжәлан, ҿырххыла амҩаду длыбжьахәаша дцеит.

«Сшьапқәа ԥтцәар акәымзи абри ашҭа санҭалоз!» – аасгәахәит ԥсым-бзам сахьгылаз. Ҳасан захьӡыз иблақәа ҭиқәатцәааӡа, уаҩы еиқәыззa дук, илахьи иԥынтцеи рыда ихы-иҿы еимасабаха аԥатца иҿа-

чын... Рапхьа симан амҿырҟәара днадгылеит. Еихак аасыҭаны, ипҟатәыз, иршьшьатәыз насирбеит. Апхӡы сылхәаҭа, изулак уи насыгӡеит. Деиҭаахит Ҳасан. Абаҳчара симан дынҭалан, ирхны ишьҭаз аҭәа аиқәҵара насыдитцеит. Шьыбжьнхыҳәҳәаанӡа убри саҿын, сагьалгеит. Амлагьы сакит, сгәы ахәыц еиԥнаҵәоит, аха хьаас измада, уажәшьҭа агәашә сыҭганы сыҟазар ауп исҭаху, аха деиҭаакылсхит Ҳасан гәаҵәажәпа. Сааиган, аматцуаркәа ҵаруа иахьҭакыз алаҭра саадиргылт.

– Алақәа кәабатәуп, умаґра пхьарҵәа, сара аӡы узынасышьҭуеит! – насыдитцеит уи, ибжьы гәаԥаӡа. Сшанханы сгылоуп сара. Адунеи аҿы исхызымгац ҳәа иҟазыз, аха алатцәҟьа сыдмыркәабацызт. Скәымжәы, сҟама, џьара инеиуа дшеилаҳәоу сеибыҭоуп, уажәы алакәабара сызлалагарызеи?.. Алышькьантыр иагаша, зныкыр снапы рхьысхьоума, рыкәабашьагьы здыруама?

– Удагәахама уара ашьхарыуа, исҳәо умаҳаӡои? Умаґрақәа пхьарҵәа! – днасықәхәааит уи ауаԥеиқәызза.

– Исылшом, исзыҟатцом! – ҿаасҭит сара.

– Ишпа? Зԥа уоуааит иҟоутцара аҟара!.. – деиҭаԥасықәхәаан, иҭаҷкәымкәа ратцәан сара сахь иҿааихеит. Ашырҳәа сҟама ԥҭыспаит, уиакәхеит, ауаԥеиқәызза ду ахчпапыр атцкыс дласхеит, даақәтцәиааны, дыԥны аматцурҭа иҿеыныԥнаижьит.

Иааргәгәаны, ахысцәа зҭалаша ашҭа сынҭытцын, амԥаду ианыршәланы сҿынасхеит. Џьашьатәшәа иубаргьы, еиҳараӡак сгәы ззеибакуаз Аублаатәыла ижыз санду лакәын. «Быпсаҭа аӡахәа ахартцааит, – гәаныла сшәиипшьиуа снеиуан, – данычкәабауаз абԥа лагьан цырцыр данбыриалар, ижьы ихьыр ҳәа бацәшәаны, анармапшкқа зтцабыршәуаз, иреиґьыз Аублаатәылатәи арԥаш казказ иаҭәамшьакәан, хшла ибкәабоз бааӡамҭа Алоу-ипа Шьардын, иаргьы

дмыждеикәатцәаны дазгылахьан хҭаацәара, уажәы иара ихҭылтцыз Мансоу, рапхьа иҩны ашә санхытцыз аҽены, алақәа шысиркәабоз бдыруазар, аҳатгәын ҭылашьцаараҿы иҭапсоу быбаҩ хәарҽеқәа бгәаӷмца нарыцралан иҭнаблаарын».

Сламгәа ҭаҿаҳәа, иаҳа-иаҳа аҳҭны сацәыхарахон, иаҳа-иаҳа аҭәра иаҿын аҳ Мансоуи сареи уаҳа ҳаиқәымшәартә нырцә-аарцә ҳзыргылоз амшын.

ЗОЛАК АСҬАН

– Золакаа ҳажәланытә аӡәыр дынханы дыҟагәышьоума? – слазтцааит санааи адырҩаҽены саб иаҳәшьа Хымжәажә.

– Аӡәызатцәык иоуп иҟоу, иара убри дызбалакгьы игәаламшәар ҟалашам, ҳабацәа гәыжьк азыҳәа ирҳәалоз: «Уаб дызусҭада? – иазтцааит агәыжь. – «Сара сзыхшаз ҽануп, аб захьӡузеи!» – аҭак ҟанатцеит аҳаиуан», – лылаӷырӡ лыкәаашо ҿаалҭит аҭакәажә.

– Дызусҭада иара?

– Уаргьы дудыруеит, нан, апхьарцарҳәаҩы Сакәыт имаҭа Асҭан.

Уажәы дызбазма, дысгәалашәон Асҭан. Дад Шәарах, уаргьы иуасҳәахьеит уи избахә. Алашә Сакәыт ижәҩа иатцагыланы дназгаазгоз имаҭацәа руаӡәк, Самсун ҳаныӡхытц амгәахь дагахьан, егьи иаанхаз иакәын Асҭан.

– Е-е-ҳ анацьалбеит, изакәытә ҭаацәарази ианеибгаз, иахьа изатцәхаз Асҭан иабацәа! Сакәыт илашәра амгәарҭа иҭимгаӡеит, шәарыцара дахьцаз, шьабсҭак ишьырц ишьантца шәақь анааиқәикша, иҟалах сеидру, иабџьар иҿапжәан, иблақәа аабыжьнахит. Хҩык апацәа иман Сакәыт, урҭ рысас-рыцәас, рыуара-рҭахыра, рчеицьыка, рныҟәаракәа, рыламыс уҳәа, ирмаӡеит акәымзар, ианрааз хьӡи-пшеи зырҳахьаз

ҭаацәаран. Асҭан иаб еизарак аҿы башак иахырҟьаны аӡәы дишьит, иашьцәа еитцбацәа заа аибашьраҿы иҭахахьан. Аҭаҳмада имаҭацәеи иареи рымацара иҭынхадаха рыҩныжә ишахыз ауп амҳацьырра шыҟалаз... Сакәыт даныцҳкәыназ апхьарца икуа уаҩы димбацызт, абас агәаҟрақәа данрықәшәа игәы алеиҟычырц иаашьҭихит, аха убриаҟара дазҟазахеит, иара итәы мацара акәым, жәлары зегьы ргәаҟра иҿыцхәацәон. Имаҭацәа рхы иананҟәышлаха, еидыртәаланы «Золакаа ҳажәла шәмырпхашьан, дадраа, ашьажә бааyам ипсуам, иагарааны шәыҟазаргьы, шәшьа кәапеилатцәҟьа ишәтароуп» ҳәа иазыҟаитцон.

Уажәы ҩыцьа затцәык адгьыл ианхалан иҟаз Золакаа ҳаибамбар ҟалозма? Иӡбахә анаасаҳа инаркны, сара сыхәҭаахь ала, илабара сахыццакуан... Сышхынҳәыз заҳаз сызгәалашәоны иҟаз зегьы Сиҭ иҩны иааины сырбон, Анцәа иџьшьоуп, узгаз рымшра ааугеит ҳәа исыдныҳәалон. Аха амшқәа цон, Асҭан иеиртцысуамызт. Иара инымаалаӡози, дад Шәарах, ҳақла ҳцәажәозар, қәралагьы дсеитцбын, дааин, сашьазатцә ухынҳәра сеигәырҕьеит ҳәа сеиҳәар? Уимоу, иара иакәымзи изуалыз, Сиҭ, иага дсыуазаргьы, даеа жәлак ихын, иҩны саадәылганы, ҳахьыпсуа ҳаицыпсып ҳәа иара иахь сигар? Иаҳҳәап, сылкаҳан сыпсыргьы, Золак ҩнаҭак шыҟоу тәымцьара сыртцәыуар, иара изы псрамзи!

Еиҭнак, Сиҭ амҩа снықәитцан, сдәықәлеит Асҭан иахь. Исгәалашәоит, пхынран, амра рацәак ихамлацызт, уҭраҭыпк аҟара иҟаз Асҭан имӡырха санныкәлоз. Агәара иахагылаз атаматцлақәа ирҿаз ашәыр иҩежь-ҩежьӡа иҟаланы абҕьы иалыпшуан. Амӡырха иҭагылан зхыбра ықәсаҟьаз ҩны хәычык, алҩа ахылббуа, уи анаҩс – ауац зышьҭахь икажьыз жәытра затцәык.

Ҭаҳмада абаакы иџьымшь хышлаақәа еимассы, атама ашәшьыра мач иеытцакны, иапхьа ишьҭаз

амақьа иқәтцаны еикәаҕак ахра даҿын. «Астан иакәзар, арсҟак дышпажәи, сара сатҵкыс акырӡа деитҵбын!» – саахәыцит сара, аҭаҳмада сыҿидхалауа.

– Уа мшыбзиа, Золак Астан, сашьа, дызбозар ҳәа ауп сгәыҕны сзымҩахытцыз! – ҿаастит сара, ҳабацәа рыбызшәала. Аҭаҳмада илахь инапы надкыланы ҳамтак дсыхәапшуан, агылара иҿазымкуа.

– Бзиала уаабеит! Зызбахә уҳәаз соуп сара! – аҭак ҟаитцеит уи, нас ҭырқәшәалагьы инацитцеит:

– Усзымдырит, узустада уара?

– Сузымдырзаргьы цьашьатәӡам, ипсны игылаз соуп сара… Цқьа ухәыцишь, Астан: дыҟазма Золакаа рыгәҭа Зауркан захьӡыз аӡәыр?

Аикәаҕа наҟ инышьтеитцан, дшанханы дсыхәапшуа даатәеит.

– Ааи, дыҟан ус аӡәы, дагьхәыдамызт, аха иаҳәшьцәа ирхырҟьаны Езмыдтәи апашьа дишьит, иаргьы дыкнарҳаит. Уи ахҭыс аҵыхәала Золакаагьы лапшықәыртцеит… – ҭырқәшәала ауп ишиҳәо абарҭ Астан.

– Усҟан сыкнаҳан ашьра сахдырпеит, аҟәада исықәыз картоҕала исхызгеит, сузымдыри, Зауркан соуп, уашьа?

– Мап, дад, сара иашьагьы дсымам, иаҳәшьагьы дсымам, сыжәланытә зегь нтцәахьеит. Изуҭахузеи, уара аҭаҳмада, ҳәынтқараа иршьхьоу аӡә ихьӡ ухьӡтцаны сымӡырха аҭалара? Цәгьарак уны ахыҭцәахра уашьҭазар акәхап, утцәахра сылшом, аамҭа цәгьоуп, еилаҩеиласроуп, уара сухҟьаны сналахәаша сцар ҟалоит, харада, барада!.. – даҿуп Астан Золак ацәажәара, ихы ҩеитцыхынгьы дсыхәапшуам, утәа ҳәагьы сеиҳәом, агыларагьы иҿазикуам.

– Иухьзеи, уанацьалбеит, ухы ҩеитцыхынгьы усыхәапшуам, Зауркан сами, сышпаузымдыри?

– Апсцәа гылеит ҳәа макьана уаҩы имаҳац! – Ани, Иса Қрыстa дыпсны дыбзахеит ҳәа гәаразтцаз

агьааурқәа роуп! Уи мцыла еиқәыреаеоуп! – иҳәеит Астан, уаҳа еыртцысра имам.

– Утахызаргьы маанафестла абахта сыштрыжьыз ашәҟәы усырбап. Саб иаҳәшьа лхатца Сит иеы саангылеит, уаҳа царта сымамызт. Упсы штаз ансаҳа, сеигәыргьеит, иахьеи-уахеи сыпшын, унеины уаныҟа сааугоз цьысшьон… Анкы ҳалхымшазаргьы, ҳаишьцәами, уара уеы ами аангылара ахьсыхәтоу! Ухы аеитцыхны уаасыхәапш, уашьа соуп, абаапсы! Уи агәра угарц азы, уаасзызырфы, иугәаласыршәап хара ицахьоу аамтақәак: Аублаатәыла ҳаныкәтцуаз аены, уашьа разҟыцәгьеи уареи шәабду Сакәыт ижәаахырқәа шәрытцагыланы данаажәгоз, абри акәзамзи ашәас ииҳәоз:

О, раид, ҳапсадгьыл! Афыртын баапс иасыз
Ҳамч мырхакәа ҳахьымаара ҳашьтуеит!
Угәнаҳа ҳамазааит, абас ҳахьымаасыз,
Ҳабаа аагаргьы, ҳапсы узынҳажьуеит!

Самсун агаеаеы ахьаца хәычы амтцан ами уабду дахьжу?

Ишызбоз Астан илапш аееитанакит. Даатцҟьан сааигәыдиҳәҳәалома аасгәахәит.

– Сгәы узаеит, иҟалап Заурҟан уакәзаргьы, – даацәажәеит иара, дыштәац еыртцысра имамкәа, – ацәгьара ануу, уабрагьзар акәхап, мамзар, ианбаҟалахьеи асултан знык ашьра зқәитцаз ипсы таны дынхауа. Удкылара сылшом, суқәзуеит… – сышидгылоу азәы ҳаибар ҳәа дшәаны, уажәы-уажәы дхьапшкәапшуан Астан…

– Иухьзеи, абаапсы, зынзак уиасзама? Ацәгьара уны сыҟазаргьы, уара уами сыздызкылаша, сшьа утәызаргьы, уара уами изуша!

– Уара моу, саб ишьа сзымухит! Уажәы саазқәылаз пхызла саб ашьа игәытцатата дызбалоит. Сшьа

сзымуӡакәа сыҧсыр, џьанаҭ гыларҭас ишсмоуа здыруеит, аха уажәытцәҟьа ҟыбаӡыбада аҧсҭазаара ауп сзыҳәо. Аӡәгьы акгьы исымҭац, аӡәгьы акгьы имсхуам! – иҳәеит Асҭан, кыр ибжьы ҩыҭганы.

«Зегь ихашҭзаргьы, ашьоура ихамышҭит, убама, баша ирымҳәазаап, ашьажә баауам, иҧсуам!» – схәыцуан сара, иажәақәа ссиршәа ибаны.

– Уареи сареи шьак ҳаицалтцит, узбарц, суеигәырґьарц ауп сзымҩахытцыз, уаҳа акгьы сҭахӡам уара уҟнытә.

– Уҧшьмахак еибгоуп, адгьылгьы урҭап, Аллаҳҭаала дузылпхар, унхап-унтцып!

– Уареи сареи ҳауп Золакаа ртцыхәтәа, иҳақым ҳкаибажьыр.

– Сара сыжәла схысххьеит, сыҳәсақәа руаӡәы лыжәла Казанџьы-оґлы шьҭысхит! – насеиҳәеит Асҭан.

– Заҟа ирмарианы уалацәажәазеи ажәла ахыхра! Ҳанеибгаз уи аҭкыс еицәаз ауаҩы рыцҳара дақәшәомызт. Иухьзеи, уара мыжда, ужәла бзиахә ухыхны уҧҳәыс лыжәла шҧашьҭухи, ишыхьымӡґу ухашҭма?

– Ажәла – ажәагәаҩоуп! Амҟәыбатцәҟьагьы ажәла амоуп, аха акәапеи аныҟартцо, ажәла ҭганы икарыжьуеит! – иаасымеикит Асҭан.

– Закәызеи иуҳәо?! – сгәы ҩеинпхеит сара.

– Ҳа-ҳа-ҳа! – дааччеит зыжәла зхызхыз аублаа. – Аублаақәа ирызкамыжьӡаз ҏеырхықәымтцара! Исгәалашәоит сабду иҟазшьақәа... Аҟабаҟ ахәтцәы хжәар, иҧсхаҧсит ҳәа ифаӡомызт... Уаха асасцәа ирымтцаҳтцоз акәац, уатцәы ианцо мҩаныфас ираҳҭар ҟаломызт, ахәыцха ҳәа иҧхьаӡон... Ҳажәлантәык зыжәла намӡаз ирылтцыз ҭыҧҳак дааигар, ма дикадрыжьуан, ма дрылырцон... Уахҭаҧса анҳамамызгьы, ҳара ҳхы иагыжьны асас ихәы ҳамтцәахыр иуамызт... Аублаақәа, ҳара ҳмачны, адунеи ианӡаломызт ҳхамаҧагьара, ҳахькылнагаз убоит аҭцыхәтәаны!..

– Аладара уеаутеит, Астан! Нас уажәы ҳшыҟоу иаҳа еиҕьума? – сгәы еибакны саацәажәеит сара. – Ипсны ибзахаз ужәлантәык дааины дудгылоуп, арахь уагьихатцгылом, утәа ҳәатцәҟьагьы иоуҳәом!

– Атәарта мачхәума, утахызар утәа!

– Атаматцәҟьа ҟаланы иҿоуп, иф ҳәа идугалом!

– Сеигӡом, иутахызар иҿых!

– Амӡырха дыҟәыргыланы думоуп, аҩныҟа уааи ҳәа иауҳәом!

– Уаҟа ашоура цәгьоуп, ашәшьыраҿы иаҳа ипсгартоуп!

– Ужәла ухуххьеит! Аҿар игылогьы уи инаҿыпшып, урт ирыхшогьы изеиуоу рзымдырруа адгьыл ианхалап!

– Урт иртаху ҟартцааит, сара исусым.

– Утаацәа сурдыруам, избан, абаапсы, Астан?

– Урт еилахоуп, уажәы ачаӡра иаҿуп, насгьы, ахатца иахь ицәыртцуам!

– Ҩыцьа аҳәса ныҟәугартә иумоузеи иахьа?

– Уажәы исымахузеи, ацәҳәыҟьантаз, урт анаазгоз кыр сымпытцакын, ашьтахь асы еипш изытит акәымзар!

– Рабхәындазатцә соуп сара, рнапы ыргьежьуа сгәыдыркылар рыхәтаӡами?

– Урт аҩыцьагьы шьаруал тыпҳацәоуп, тцыхәаптцәара змам ҳара ҳкәаматцама рыздырӡом. Еҳ, урт ҳагьызымгаз ҳагьаазымгаз ҳкәаматцамақәа! Насгьы, аиаша ҳҳәозар, ахаангьы урымбац, угәыблырас ҳәа ирымоузеи? Уара уахьтә бзиарас ирбахьоузеи? Иаацәыргеишь ҳамтақәас ирзааугаз, даба!

– Ҳамтақәас иҟоу иреиҕьӡами аиашьара, аибабара?

– Уи ҿерапшроуп, дәныҟаҿырбароуп!

– Сара сапсамзаргьы, уара иунаалон сашьа дааит ҳәа угәыла-узла еидугалар, сыдурдырыр, уаҳа акгьы улымшозаргьы, каҳуа еиқәатцәак надуржәыр! Уи

дәыпҵшәазаргәы, угәылацәа рҿапхьа уаҳатәыр шьҭнахрын.

– Мап, сгәылацәеи сареи уи еипш ҳзеилам. Ус акы иақәскыргьы, ҽынла ахацәа рыҩны иубаӡом, усура иҟоуп! Хәылбыҽханӡа узаагылозар, ааанӡа ачагьы шҧамӡри, акаҳуагьы ҳаршып, сгәыла Меҳмеҭ аҭаҳмадагьы сааипҳьап.

– Нас, ианакәым сымҩахыҵзаап, убама? – сҳәеит сара сааччашәа.

– Уара ишуҭаху! – исымаимкит Асҭан.

– Иуаҳахьоума ахьаҧарч згәылтцыз иахәлацьацьон ҳәа?

– Исаҳахьеит, уаҳа даҽак алшомызт ахьаҧарч!

– Ҳаи, анаҵьалбеит, ишпасҭахыз иахьа сдагәазарц! – сыбжьы ҩеитцысхит, аха Асҭан алаҿимҭит.

– Урҭқәа ҳарҟәатцып, уажәшьҭа ҳаилибакааит. Хшарас иумада, Асҭан? – стцаaит сара, уаҳа агылара сылымшо саналага, насҭхашәа ишьҭаз асаҟәа снықәтәан.

– Ҩыцьа аҳәса рахьтә ҩыцьа апацәа сымоуп.

– Урҭгьы рыжәла рхыхума? – стцааит сара, иаақәырццакны.

– Урҭ шә-Золакқәоуп ҳәа роуҳәар, иахыччаргьы ҟалап. Казанцьы... Казанцьы-оглы алымҳарҭагьы ипшӡаны иҭаҩуеит, уахьнеилакгьы узмилаҭда ҳәа улапшықәтцан иуазтцаауам, ачқәынцәа цьара маҭцурак иалалозаргьы, ирыхәоит.

– Уҷкәынцәа абаҟоу уажәы?

– Руаӡәк, абар, хәышықәса раахыс ихабар ыҟам, ағьычреи арҳәреи занаатс ишьҭихит, цьара дҭахазаргьы игәхьаа сымаӡам, цьаҳаным иҭыпхеит!..

– Иаууеи, уи хәарҭагәышьам, ианаамҭаз нап узидымкылазаап! Егьи дабаҟоу?

– Егьи зынӡак даҽауаҩуп, Кониа ақалақь аҿы дәқьанхьчак мартцеис димоуп, дтаацәароуп, маҷсаҷкгьы ихашәалоит, амала, ипҳәыси ихәыҷқәеи макьана исымбац!

– Излаучҳауазеи уматәацәа џьара икапсаны, абри амӡырха иҩуа, ихәмаруа иқәзар угәы дмырҿыхози, уажәымтәы ҽеха ууамбалха, уҳәсақәеи уареи шәхы ааидыкшалауа аҩны шәаахуп!

– Ҳаи, Зауркәанхеит, урҭ ахәыҷқәа рырххара, рныкәгара зылшода! Иахьыкәазаалакгьы импсааит, зегьакоуп рылахь иану иақәшәоит.

– Уара узҿузеи, занаатс иумоузеи? – стҵааит сара, лассы сҩагылан сышҵара сазхәыцуа.

– Скәызхьчоуп сара... Ақьаҳиа Хәсеин-ефенди икәызқәа срыцуп. Ахьшьцәа хҩык ҳакәоуп, есхымш ҳеейҩаҳҳуеит.

– Ҳаи, уанаџьалбеит, знықыр аублаа кәызхьча дубахьазма, ианамуӡа, ҽыхьчас ауахьад урыцлар! – сгәы иамыхәоз аасылыжжуа, саацәажәеит сара.

– Е-е-е, дад, иуздыруам азы ауп урҭ реипшқәа зуҳәо! – иаасымеикит Асҭан. – Мамзар, аҽы еипшума акәыз! Ажьы шыхааау ҳалацәажәарым, усгьы идыруп, аха ахәы... Акәыз ахәы мал дууп! Хәсеин-ефенди ахьыртәцәатәа наимҭапсан ауп, иадибарпсыланы ишаархәауа. Анышә иамахгьы, урҭ акәыз гәартәа сара срықәитәтында, закә малу исырҳауаз убарын! Амала, рыхьчарагьы ус имариам, удыруоу? Аӡытқәа анаагәартәа, ашаха рхатәаны иукызаргьы, иузынкылом, насгьы кәырмахьцала ипкәаны итәумцозар, уаҳа хынҳәышьа рымаӡам! Сгәы рзыбылуеит, мцахәыцәа, снапала исмааӡеи! Рпыцқәа ҩежь-ҩежьӡа, рыбжьы хтцаны кәаақ-кәаақ ҳәа ианыкәаркәаруа, сгәы кәанатәоит!..

Абас акыраамтәа акәызқәа рыӡбахә иман, ицьоушьаша, иреицәаз кәызкгьы аштәа иузықәбаауамызт, арахь ипсы рыҿҳәараны дрыхцәажәон...

Ус, аҩны ашә аалыртын, пҳәыск даадәылтцит, ҳамтәакы дгылан дҳахәапшуан, лыблақәа рыда лхылҿы убартә иқәамызт, аҿаршә лҿаршәын. Маҷк даасқьар, сҩагыланы сылпцылап шысҳәоз, абартца итца-

џсаз афархьқәа аашьҭыхны лышьҭахьҟа днагье-
жьит.

– Асҭан, – саацәажәеит сара, цыҭрак ашьҭахь, – абра ҳаидтәалоуп аублаа иашақәа, аха бызшәала ҳаибакуам: сара сцәажәоит ҳабацәа рбызшәала, уара – даҽа бызшәак ала. Иҟалазеи, иухашҭма зынӡак ухатәы бызшәа?

– Исхашҭыз акы иаҩызами, – аҭак ҟаитцеит Асҭан, – иуҳәо зегьы саҳауеит, аха уи ала ацәажәара цқьа сҿы азцом! Иҟастцарызеи, иаасыкәыршан инхо зегьы шьаруалаа ракәхеит, сыҳәсақәагьы урҭ ирылтцыз роуп, ҩынгьы, ндәылтцгьы исаҳауа урҭ рыбызшәа мацара акәхеит, нас ахагацәа реипш схы самацәажәозар, ҳабызшәала сзацәажәарыда? Уаҳа иабазгарыз ҳабызшәа, иааиларҳәны инаган алыҵәра иныкәыстцеит... Хәсеин ақьаҳиа ачҷара аниҭаху, снаганы ублаа бызшәала сирцәажәоит. «Атцыс бызшәа!» «Атцыс бызшәа!» ҳәа икьатеиах птцәаны дкаҳауеит. Мшәан, Заурҟан, сахьахәапшуа ажәытәтәи ҳабацәа рҟама уҟәнушәа збоит, уи аҭра изҭымтцуа иҭажьакцан иҟагәышьазар, баша уатцазза изныҟәугагәышьозеи?.. Убриоуп ҳбызшәагьы иахьыз!

Ашьшьыҳәа сҟама аҭра иааҭысхит. Амра наҿацырцырит иаразнак, Асҭан инхарҭагьы иаргьы асаркьа еипш инанызбаалеит сҟама аҿы. Сыкәшамыкәша иҟазгьы, сара схаҭагьы заҟа ҳмаҷузеи, уи цәҳәыра шьхак иқәжьу анаҟәа еипш ихьшәашәоу ажәытә ҟама аҿыцҳафыр атцкыс! Сгәы аинпхара иалагеит, ус сыхьхьан Африка асакараҿгьы, уажә сызҭагылаз амӡырха иаразнак иҭшәахеит, иҭшәахеит зны сызҭантцәоз аҟарс атцкыс! «Наҟ уҭытц!» «Уҭытц!» ҳәа мчык сыхон... Сыпсы ҭаҟәыкуан, аҳауа сызхомызт...

– Залымдарас иҟоу зегьы ҳхыганы иахьанӡа ҳанааи, ҳкеибажьрым, Асҭан, уареи сареи ҳабацәа архнышьна еиҟәызтцәаз роуп, шьак ауп ҳазлытцыз, – сҩагыланы саацәажәеит сара. – Ишубо еипш,

аамҭа бааԥс ҳҭагылоуп, акыразы суҭаххозар, Сиҭ иҿы сыҟоуп. Урҭ рахьгьы, зны аха анумоу ункыдгыл, ҳаб иаҳәшьа Хымжәажәгьы дузгәыкуеит, улымбари! Иахьазы уаҳа усыруадаҩуам! Абзиаразы!.. – сҳәан, сҿынасхеит.

– Абзиаразы! – иааҿахитцәеит Асҭан. Ирласны дысԥыртцында ҳәа дтәазшәа, ивараҿы ишьҭаз аиха аашьҭыхны, амаҟьа иныҟәтцаны ҩаԥхьа ахра дналагеит. Сара исыздыруам уи иеикәаҕа иалаԥиҟарц игәы иҭаз, аха уи ихы иакәыхшаны, сгәы дасны сгәатцга лкыдирффалазшәа ауп амӡырха сышҭытцыз.

Агәарабжьара снырбжьалеит, исзышьҭымхша аидара дук сатцазшәа, соумам-оумамуа. Дад Шәарах, уара уеиԥш ауаҩ ҟәыҕа изы рацәак иуадаҩхом реилкаара Асҭани сареи ҳаиҟәшәара иартцысыз ахәыцраҟәа зеиԥшрахарыз... Ҳаԥсадгьыл ҳахытциижьҭеи гәаҟра мацаралами сшааиуаз сара, аха уи аҽны сшьамхҟәа сытцаҟәалт, сгәы кыдыҩрны исыҕрахеит. О, анаџьалбеит, анаџьалбеит, зны Аублаатәыла зҽыжәлашьа џьаршьоз, зыламыс иатцашьыцуаз, зхатцара ҿырԥшыгаз Золакаа иахьа ртцыхәтәа абакылси уҳәарауазеи... Асҭан ишихьыз еиԥш хәычҷы-хәычҷла ирцәызырц иҟоуп рыбызшәа. Ааи, адунеи ршеижьҭеи адгьыл иҟәыҩуаз, излеибаныҳәоз, излеибашәиуаз, агара шәа зларҳәоз, ргәы зладырҭынчуаз, ргәы зладырхатцоз иӡуеит, иӡуеит аублаа бызшәа! Сара дызбеит зда цареҭа амамыз атцанӡа илеины игылаз ауаҩы. Агәра згеит, Аублаатәыла ҳаныҟаз ҟыҭацыԥхьаӡа иуԥылоз, ҳажәла бзиахә аракәа шыԥтцәаз! Антцәамҭаҿы ҩ-нашак ҿалеит, аҩбагьы хәахәаҟәоуп! Аӡәы – сара, егьи – Асҭан!

«Аниашьа хатцашьоуп!» рҳәоит, гәыбҕан сызиҭарыма Асҭан? Аҟымҟыраҟәа дырҭамшәакәа, уаҩ иибац ԥсҭазаарак иманы дааиуазар, ажәлантцәеит, абастцәҟьа диасрымызт! Уи иатцкыс сызлеиҕьузеи сара? Ҭаацәада, хҭылтцда, ҩныда, гәарада, ҭах быс-

ҭахьк снацҳауа адгьыл сануп. Цабыргуп, сыҟанаҵ уажәшьҭа сеысыҧсахуам. Асҭан иеиҧш аладара сеасҭарым, хра ҭакнаҳазаргьы, аҩадара скыдзаап, сабацәа ирҿыстцааз акгьы еиламырсҳакәа исыманы сцалап, аха анарха амам уатцәтәи сымҩа! Шәышықәса раахыс адәышкәагьаз хнаҩон тцлак. Ҽнак аурҭ баапс насын, шьаҭанкыла итцнажәеит, избаз насын, мҿыс, маҭәахәыс хьышьатцәыкгьы камыршәкәа иргеит. Ус-ус, атцла зықәгылаз адәышкәагьаз ашәахсҭатцәҟьагьы азнымхеит, еималеит. Ус ауп ҳажәлагьы адунеи ишанытцыз.

Иабатцәаху жәларак зегьы рықәӡаара зыхҟьаз амзыз? Издыруада, ҳара ҳхаҭақәа ҳакәзар изхароу? Аҧсыеера ҳахьӡазар? Заанатц ҳаиҧхныҩланы ҳаҧылазар ҳақәӡаара? Ҳазгоз аӡы маҷхар ҳәа ҳшәаны, иалаҳҭәазар ҳхатә шьа?

Даеакала ухәыцыргьы, Таҳир ҳара дҳалтцит, ҳаҧсадгьыл агәбылра ҳәа иидыруазеи, дшысабиӡаз дықәтцит, аха акгьы иҧырхагамхеит, дтцеимшны, дмилаҭ гәазырҳаганы дгылеит. Уи дызлаҟалазеи? Убри еиҧш агәаҕь ҳаманы, уи иеиҧш ҳхәыцуа ҳаҟазар аублаақәа зегьы, ҳабакылсрыз, анаџьалбеит! Алахтра ҳагхазар акәхап! Уи сҳәеит ҳәа, дызусҭада ҳаамсҭа Мансоу алахтра ицәмаҷуп зҳәара? Атцара имоуп, атәылақәа жәпакы еимидахьеит, днаҧшааҧшхьеит, аха ихәыцшьа зынӡак аеакуп, уи имилаҭ ҟазшьақәа ахьицәыӡыз деигәырҕьоит, насыҧс иҧхьаӡоит.

Амҩа сахьықәыз абри еиҧш абнатоура хәыцрақәа срылахалан сыҟан, сахьынаҧшуаз џьаразатцәык икылҧхон амрахәага лашарак. Уахь схы сырхеит. Ашьыбжьышьҭахь снадгылеит мӡырха ҧшӡак агәашә. Уи аамҭазы сара сзы нцәасгьы, џьаамасгьы, ныхасгьы иҟаз, сызлааиуаз агәарабжьара ахьаантцәоз игылаз, жәлар ртцеи бзиахә Таҳир инапала иҟаитцаз, аҩны хәычҷы акәын.

АԤСНЫ АԞƏЫРҶАХА

Таҳир иԥны уаатәи анхацәа рыԥнқәа излареиԥшымыз ҳәа акгьы ыԟамызт, ишьыхын нышәаԥшьыла, еихыхеитцыхмызт, иҭшәан, аха иагарааны умԥахытцыргьы, аԥшәамацәа рхала урықәшәомызт, ҳусҳәарҭа аҭкыс анеиааи рацәан. Ара иаамԥахытцлакгьы гәаартыла иԥылон, ажәа ԟәанда иаҳауазгьы, игәыхь инақәҭәон ихьаахеыгаха. «Бзиала шәаабеит!» – игәы ҭырхаха дырԥылон аԥшәма; аӡәы арзаҳал изыԥҭәын, егьи – ашшыԥхьыӡ, даеаӡәы гәалак имазҭгьы, Таҳир исабжьигарызеи ҳәа, уи аены сара сшымԥахытцыз еиԥш, дааиуан. Игәы зырҭынчшазгьы иаҳауан. Чмазаԥык дызмазгьы хәшәык-быгьшәык азыҳәан Таҳир иахь иҿааихон. Ишԥаԟаитцарыз, ада ԥсыхәа шыԟамыз гәаҭаны, жәытә шәԟәқәак днарыԥхьа-аарыԥхьан, еиликаахьан ихәшәыз аҳаскьынқәеи аҭиаақәеи рыхьыӡқәа, насгьы реитцарԥхьашьақәагьы.

Абарҭ реиԥшқәа ҳмухтар издыртцысуан ахыбаара, хәыцы-хәыцы уи ниасуан агәаҕ ахь. Уажәы, Таҳир дибар иблахаҭц гьежьуан, длаԥшықәтцаны диман, дизкылԥшуан. «Закәызеи, мшәан, аҭлагәаԥа иҭиааз аублаак, акымзарак знапы ианӡам аӡәы, амҳацьырқәа нцәас дрыԥхьаӡоит, иара ииҳәо ада акы ныԟәыргом! Иабаԟоу аџьаама? Дабаԟоу, нас, амула?» – абарҭ реиԥшқәа зныз ашәԟәы еиқәатцәақәа Али Ҳазреҭ-ԥашьа изиҭиуан, урҭқәа Таҳир ишидыруазгьы, агәхьаа икымызт, иахьынӡаилшоз ажәлар дрыцхраауан.

Уи аеынгьы Таҳир хԥык роума, ԥшьԥык роума ауаа иҭан, еицырзеиԥшу уск рымазар акәхарын, аԥныԟа иԥнагаланы рацәажәара даҿын. Агәашә сышҭалаз аниба, исасцәа ныжьны даасԥылеит.

– Абзиара збаша, Зауриԟан, ашәшьыраҿы уаатәа, лассы сҭацәуеит! – иҳәан, ишьҭахьԟа днахынҳәит.

Атәаха сымҭакәа, Гулизар акаҳуа еиқәатцәа алҩатцә ахҟьо сапхьа иаақәлыргылеит. Уи саҳәшьцәа насыпдақәа рцәа лхазбон, ҳаҭыр лықәыстцон. Уахьлыхәапшуазгьы, лыблақәа ччаччо, еиқәакы, еинаалак, Сҭампылтәи ҭырқәа ҭыпхан, ҵара хәычыкгьы лыман, ҳабызшәа лаҳауан, аха илызҳәомызт. Аҿаршә ныҟәылгомызт, ахацәа рахьгьы дцәыртцуан. Таҳир кыр иқәра ифахьан ауп пҳәыс дшааигаз, аха иразҟы иалашәеит ҩыцьа апацәа. Уртгьы уажәшьҭа ижыцә-жыцәӡа, еихымҟьеипымҟьо, ацәмаа ркыртә иҟалахьан. Уажәы аҩны авараҿы ихәмаруан, санаагәарҭа исеигәырҕьаны иаасыдеибаҳәалеит. Акәымжәы исшәыз аҳазырҭрақәеи, смаҟеи, сжәытә ҟамеи цьашьахәыс ибаны иахәапшуан, сара сахь ааскьара рзыгәагьуамызт...

Сҩагылан, иаасыдыскылан, еимданы рыхқәа снарыгәӡит.

– Шәабипара шәықәымӡааит, дадраа, – схәеит сара гәык-псыкала, ачкәынцәа рыхқәа снапы ныкәшьуа.

– Рабипара шрықәымӡуа иахьанатәгьы иҩашьом, иуҳәаз рзеилымкааӡеит, аублаа бызшәа рыздырӡом, уахьала сҭаханы сыҟоуп макьана! – ҿааиҭит Таҳир сышьҭахьҟа, исасцәа наскьаганы данаахынҳәуаз.

– Уи саргьы избагәышьоит, Таҳир, – схәан, сҩеихаҭцгылеит. Уа сааҿахеит, наҟ иацыстцарыз сзымдырт.

– Гәыбҕан сумҭан адәы уцәыртәаланы уахьсымаз, уааи аҩныҟа, Заурҟан! – ихәан, апшәма иапхьа сыргыланы аҩныҟа ҳҿынаххеит. Акы ҳныҩнысны егьи иаха иҭшәаз ауадаҿы ҳнеит. Уи аҽны ада уахь сыҩнамлацызт, ашәхымс санаахытц сгачамкны саатгылт: адашьма инаркны аҭуан аҟынӡа аҭӡамцқәа шәҟәыла еивтцарыпхаа иҭәын. Абриаҟара ашәҟәы аублаак иҩны избеит ҳәа аӡәы исеиҳәаргьы ихастцомызт. Закәызеи, снеины шәҟәык аарылхны,

абгьыцқәа еихыршәшәо сапхьап ҳәа уқазу, асаркьа ианпшылаз аҵьма еипш, сылапш ҟьало сырзыпшуан. Уи гәеиҭеит Таҳиргьы.

– Ара иҟоуп ус аламала уаҩы ипыхьамшәо ажәытә шәҟәқәа, – инапқәа нарықәкуа даацәажәеит Таҳир, – аҵыхәтәаны иаҳзамугәышьеит акәымзар, Зауркан, ҳара аҭоурых беиа змаз жәытә жәларгәышьан. Ара еизганы исымоуп ажәытәӡатәи бырзен бызшәала, араб бызшәала, ҭырқә бызшәала уҳәа Аублаатәыла иазкны аҭоурыхдырҩцәа рҳәамҭақәа.

– Излеидугалазеи ариаҟара шәҟәы? – сҵааит сара.

– Иудырууеит, зны Шьардын-ипа Мансоуи сареи Сҭампыл аҵара еицаҳҵон, уадак ҳанеицыҩназгьы ыҟан. Уи иаб амаҵура дуқәа дрылан, иҷкәын затҵә ҵарак-шьарак азы дрыцҳан ҟалозма? Аха Мансоу ашәҟәы дахәапшыр иблахатҵ гьежьуан, уи ахагьы изҭодаз иахьахәлаанӡа амшгара иаҿыз. Иара изынгьы сара сзынгьы аҵара сҵалар акәын, уи азыҳәангьы ҟәрышьқәак насымҵеипсон. Абас исырҳаз апарақәа рыла еидыскылеит абарҭ ашәҟәқәа...

Аҟәардә даахан, иҩырҭа астол азаагәара снаирҭәеит. Ицнапык иазышьҭымхуа напҩыракгьы даахан, сапхьа иаақәитцеит.

– Ари уара иуцәызӡом, Зауркан, – даацәажәеит апшәма, – ажәытәӡа инаркны, амҳацьыррагьы налатҵаны, аублаақәа хҭоурых ауп, саҿижьҭеигьы акраатҵуеит, акы сахнамгозар, рацәак мыртцыкәа салгоит! Исызкьыпхьны иҟалозар, иапхьап ауаа, зыпсы ҭоу рҿырпсахуеит, аха зҿызыпсахызгьы ипсы ҭами, ҵахьа дзеипшраз ибароуп. Ус акәымкәа, ари адгьыл ҳаныӡааӡаргьы, асҵәкьа сгәыгракәагьы кәадам, аха ари адунеи гәымбыл аҿы иҟамлаша убахьоу, аублаа ҳәа Кавказ иашьагәыҭыз, аҭоурых наскьа змаз жәларык ыҟан рҳәап, ҳара ҳаипш аҭоурых ӡеибафара изалымҵыз ажәларкәа хрылакны

уанҳахәапшуа, адунеи иадырып мчыла ҳшындыр-ҵәаз…

– Угәы иҭоукыз ҳақ усуп, Анцәа уахьигӡааит, дад Таҳир! Забацәа ртәы змырӡуа, рышьҭа ихылаз, бзиарак дазкылымсыр ҟалом. Схаҭала сақәшәахьеит, ҳабацәа аибашьраҿы ианаҵахозгьы, ахаҵара ашәа рҳәон… Уи иаанхаз рзыҳәан гәырыҕәҕәаган, раҕацәа рзыҳәангьы гәыҭҟьаган… Убас уара ушәҟәгьы ахаҵашәа иаҩызоуп, ҳапхьаҟа аублаа рпар игыло ргәы арыҕәҕәалап, иапхьалак ҳара ҳахь ихьанарпшлап, ҳрыцҳазшьашагьы аӡә дҟалап, иамуӡакәангьы адгьыл ҳаныҵыргьы, иҟанаҵ иҟан рҳәалап! – ҿаасҭит сара иаалырҟьашәа, абас хар змамыз ажәақәак ахьысҿашәаз уамашәа ибауа.

Таҳир анапҩыра аақәихын, ахәыҷы дандыргәыбзыҕуа еипш иааишьшьы-ааишьшьын, наҟ инапхьеикит. Сааҭқәак рышьҭахь Асҭан иҟны избази исаҳази, ара сызлапшуеи исаҳауеи анеидыскыла, зынӡак ааибышьа змоу ракәӡамызт, ирхысҳәаара сзымдыруа, схы ҭуа стәан.

Таҳир дҩахан иаасирбеит аҩыга.

– Ари закәу удыруама, Заурҟан?

– Аҩыга ами, дад, акалам!

– Ихаҵаны иумаз, Заурҟан, абри аҵкыс ииааиуа даҽа бџьарк ыҟам адунеи аҿы. Ҳарҭ аублаақәа, анкьа зны апсуааи ҳареи ақьырсианра анҳадаҳкылоз ашәышықәсқәа инадыркны, ақырҭқәа реипш ҳхатә шәҟәҩыра ҳамазар, ари еипш алахьынтца цәгьа аҟны ҳкылымсыргьы ҟаларын, иаҳа ҳхы ҳнардыррын, аланарпшыга еипш, иаҳа ираaигәан иаҳнарбарын адунеи иҟаз-иныз… Аха уи аамҭа цеит, ҳахьтцәыуеит ҳәа иаҳнаҭагәышьозеи! Уи злымшаз ҳабацәа, урҭ рабацәа ирымазааит ҳагәнаҳа!

Нас, макьана жәларак ҳапсы шҭоу ҳхы амыткәма азаҳҳәарыма? Мап, Заурҟан, издыруада аублаа жәлар иахьа иаҳагьы иазгәаҟуазар ашәҟәҩы-

ра! Ауаҩы данычмазаҩу ауп ахәшә аниҭаху. Иуаҳахьоума, уара Заурҟан, Ҭырқәтәылан иқәнагалаз ашьхарыуаа, аҵыхәтәаны ари атәылаҿы иҟалаз ахҭысқәа рыбла хнатит, рхы иашьҭалеит, апсуаа иҟартцеит анбан, рхатә меқьҭебқәа аадыртырц иашьҭоуп, адыгьақәагьы иара убас. Абар уахәапш, саргьы иапыстцеит аублаа нбанқәа! – иҳәан, Таҳир қьаад ҟьаҟьак ааитциртлан, сапхьа иаақәитцеиг. Инацәа нақәкуа акакала иҳәоит «А, Б, В» ҳәа анбанқәа. рыхьызқәа.

– Ҳаи, дад Таҳир, ари ақьаад шкәакәа иалпыҟҟо аҵәагәақәа ракәым, урҭ руак аслан ҿаша иаҟараны сапхьа иааургыларгьы иаҳәо сзеилкаауа сыҟаӡам. Апхьара ззымдыруа дрыцҳауп, ддагәоуп, длашәуп, дҿаҳауп!..

– Уара умацара уакәында, аусқәа мариан, аха аублаа жәлары зегь убас ауп ишлашәу, ишдагәоу, ишҿаҳау! Уажәшьҭа абри уахәапш! – иҳәан, акыр иааҟәазны, асахьақәа аныҩҩыла напҩырак аасирхит. – Ари, – даҿын иара, – ҳахшара рхатәы бызшәа злартцаша рапхьатәи «Аублаа нбан» ауп. Ажәлар шәыхьӡала изҩыз арзаҳалқәа иахьабалак ишьҭоуп, азин шааҳарҭалак, абра сыҩнытцәкьа еиҭаасыртуеит амеқьҭеб. Хәыда-псада салагоит аублаақәа ҳахшара еизганы аҷҷаҳәа ҳабацәа рыбызшәа дыртцара. Убри аены акәхоит ишеишеиуа ианыҩагыло сара сразҟымш!

Искуп анапҩыра нарҳәаарҳәуа, сгәы исанаҳәоит аублаақәа рыпсҭазаараҿы идууз ак шыҟалаз, аха уи зегьы еилыскаартә еипш сазыҟатцам, сара сзын иаалырҟьацәахеит…

– Уара иапутцаз ашәҟәы агәра згоит, ибашахарым, аха, дад Таҳир, исзымдыруа саҭамзааит, ҳабызшәа изаҳалак иуадаҩуп рҳәоит, цьоукгьы, Хәсеин ақьаҳиа иеипш, «аҵыс бызшәа» ҳәа иахыччоит, нас ус иҟоу ашәҟәы иузаарбрызма?

Таҳир дпышәырччоит, сызтцаара лафшақә истҵииз џьишьозар?

– Хәсеин-ефенди ҳәа узҿу хым ихагылоу – мҟәыбоуп. Уара Заурҟан, уртқәа хьаас иҟоумҵан, – иччара неиҿабан, даацәажәеит иара, – шәҟәꙇыра знымаало бызшәа ҟалаӡом! Урҭ, ҳабызшәа иахыччо аҽхарззалақәа, изхылҵыз ажәлар ари атәыла иқәнагалаанӡа ҳабацәа абааш ханқәа дыргылахьан, изыпшаахьада акәымзар, нбанқәак рымазаргьы ҟаларын…

Абарҭ иусырбақәаз кьыпхьны ианыҟала, иудыруазааит, Заурҟан, аублаа жәлар русқәа рыбжак шыҟаҵоу! Аха акьыпхьра ус мариам, аиҿкаара адагьы, аҧара аҭахуп, ҳәынтқараа акгьы ҳарҭом, хаҭала сара исымоу ахәыцҳы сҭииргьы иазхом. Аха иабаҟоу, ҳхы ҳашьҭам, Заурҟан! Жәынгьы-ҿангьы иҳазкамыжьит жәлантәыла аиҭара! Џьоукы зыҿҳәара цаз Быҭха хашәымҵар ҟалом ҳәа рҽаҿыршьаауеит, џьоукы Аллаҳҭаала иҵаныҳәара мацара иагеит рымчи рылшареи, даҽаџьоукыхгьы шьаруалаа рахь ишхырхәоз, рыбҕақәа пҵәеит. Иҟоуп даҽаџьоукыхгьы – Мансоу иеипш иаахтны зыжәлар мап рцәызкыз. Аха, хьысҳа дызмам жәлантәык ҟалаӡом рҳәоит, угәы каумыжьын, Заурҟан, иҟоуп ҳабызшәа, иҟоуп ҳажәлар!

Саҧхьа иқәыз ашәҟәқәа ааидкыланы инаган акәакь икҿагылаз ачықьмацьа цәыш инҭеитцеит, акәалаҧ ааиртын, аҭаҭын ирҳәын, ахара дналагеит. Абри иақәыршәаны Гәилизар храҿак-храҿак ҳаҧхьа ииаақәлыргылеит. Ахәырпҳәа снаҿыхәо маҷк сынкыдиаалеит, аꙇы иашьыз иеипш, сахьыҟоу сзымдыруа ауп сшыҟоу.

Саҧхьа дтәоуп Таҳир, ихы инапы аҵыргәаны дхәыцуеит, аҧенцьыр ахь днаҧшуа, зны-зынла иҧаҵашлақәа неипхьишьшь-ааипхьишьшьаауеит, иꙇашьаӡом гәҭыхак шимоу. Исҭахуп ацәажәара далагар, адәахьынтәи аџьџьаҳәа ииааꙇуеит ахәыҷқәа рыхәмарбжьы.

– Абыржәытцәҟьа, Зауркан, аԥхыӡ еипш аарлаҳәа исгәалашәо Аублаатәыла акәын сзызхәыцуаз, – дналагеит Таҳир, сара сахь даахьаҳәны. – Иуасҳәаахьеит уаҟа ишышьаҟәгылаз здаҟамлацыз аусуцәеи анхацәеи рымчра. Урыстәылатәи аҳәынҭқарра иаланхоз ажәларқәа, хыԥхьаӡарала имаҷзаргьы ирацәазаргьы, рхы иаҟәитхеит, зинла еиҟарахеит. Е-е-ҳ, анаџьалбеит, зразҟы еиқәымшәаз ҳарҭ аублаа ҟадыцьқәа, иахьа уажәрааиӡа ҳаԥсадгьыл аҿы ҳаҟазар, ахаҟәитра зауз ҳашьцәа ашьхарыуаа ҳнарывагыланы ҳаламгози аԥсҭазаара ҿыц ачаԥара?! Мансоу иҩызцәа аамсҭцәа-мучацәа нахцаны, рыдгьылқәеи рыбнақәеи шаны анхацәа ираҳҭарын… Рыҩнқәа рҿы амеқьҭебқәа, ахәшәтәырҭақәа ааҳартрын… Аха иабаҟоу! – лоунытә даақәыԥсычҳаит Таҳир, дыццакы-ццакуа ҩаԥхьа аҭаҭын ааирҳәын, инеиҿытцеикит, алҩа хәхәаӡа идәықәитцан, иаҳа изҭынчрахарц акәхап, аҟәардә ибҕа нкыдитцеит.

– Дад Таҳир, узлацәажәо сара сзы лакәтцас ауп ишыҟоу, ахатцара сцәыуадаҩуп! – гәҭыгьгьаала саацәажәеит: – Иаҳҳәап, ҳаамсҭа Мансоу, ма Али Ҳазреҭ-ԥашьа иакәзааит, рмазара хаала иурҭома?

– Ҳәара аҭахума, Зауркан, хаала иурҭом, аха иухоумырштын, амхылатцацәа, аидарашьҭыхцәа, ажьицәа, аҽыхьшьцәа, анышәжцәа зегь еибадырны ианеицықәгылалак, иахьа алым еипш иҳалагьежьуа Али Ҳазреҭ-ԥашьа ацгәы даҩызахоит!

– Ҳаи, дад Таҳир, сара абахҭа иҭабаахьоу, исоуҳәақәо зегьы сгәы иахәагәышьоит, аха ахатцара сылшом.

– Уажәааигәа Сҭампыл саныҟаз, абаҕәазаҿы машәыршәа дсықәшәеит аҕба иҭнагаз бырзенк, уи Аҟәантәи Афины дцон. Ашьхарыуаа сышреиуаз анидыр, ҭахык диԥылазшәа сгәыдикылт, исеиҳәеит аԥсуаа акралра шроуз, рхатәы бызшәалагьы амеқь-

ҭебқәа шаадыртыз. Ихоутцару, Аԥсны аӡбахә аниҳәоз, илаҕырӡ хаддылон, дшаҿгәҳәааауаз инимыжьыр амузар акәхап. Ҳанеиԥырҵуаз иҵьыба дынҭаԥшын, иааҭыганы иситеит абри! – иҳәан, инапы неиргӡан, еикәарҿы иқәыз агазеҭ даахан, саԥхьа иааитцихит…

– Ҭырқәтәылангьы иҟоуп агазеҭқәа! – сҳәеит сара.

– Ари, цқьа уахәапш, Заурҟан, ус башак акәым, уаншьцәа аԥсуаа ргазеҭ ауп, «Аԥсны Ҟапшь» ахьӡуп. Ажәа «аҟапшь» жәлар рыҷкәынцәа ахақәиҭраз икарҭәаз ашьа аанагозар акәхап. Асахьақәа урыхәапш, арҭ адгьыл зырҭаз нхацәоуп, уаншьцәа гәакьақәа ракәзаргьы уздыруам, рхаҿқәа ччоит, ргәы ҭганы ишыҟоу ͼашьом.

– Ари дызусҭхарыдашь? – сҳәеит сара, снацәа агазеҭ ианыз хаҵак инаиқәкуа.

– Аԥснытәи аиҳабыра рхада, ажәлар реизараҿы дықәгылан дцәажәоит.

– Дад, дад Таҳир, Аԥснытәитцәҟьоума абри? О, злыԥха ҳаура, сышԥарыцҳахоз иахьатәи амш сымбакәа сыԥсыр? – сныͼныҵәааит сара, илархаͼархо искыз агазеҭ, саншьцәа гәакьақәа руаӡәк даасыдгылашәа, иаасгәыдсыҳәҳәалеит.

– Заҟа тцуазеи, Таҳир, дад, Аԥсны иқәтцыз, изакәызаалак ҟәырҷахак снапы ахьымсижьҭеи, – сналагеит сара, – уажәы ари ақьаад гәырҕьаҿҳәаша снапы иакуп, ицәышҟаҟараӡа иҟаз анапқәа иубома ашьа шрылалаз, цәгьарада бзиарак зымбацыз сыблақәа, игәырҕьа-ччарц ишԥаҟаз иахьа! Ари иску ақьаад ианкьыԥхьлоу, иудыруеит, сзаԥхьагәышьаӡом, аха уажәы абра сахьтәоу иаасыкәыршан аҷҷаҳәа исаҳауеит аԥсшәа, исаҳауеит сашьа еитцбы изы сан илҳәоз агарашәа, ԥшак исзаанагазшәа, исаҳауеит саншьцәа рыдгьыл афͼы хаа. О, Таҳир, Таҳир, пҳәыс ушлыхшаз удыруазар, санԥслак абри иску Аԥсны аҟәырҷаха сгәы инықәтцаны анышә саҭ!

Абас сшыгьатцәыгьатцәуаз, аҽырхәа сылагырзкәа рҿылархеит, мшәан, иабаанагеи урт, зынза итабахьаз цьысымшьауази?! Жәашыкәсала ҳәагәыжьла иҿаҳәаны исымаз сычҳара хытцит, ахаҳә еипш еилашәхьаз сгәы псасиит... Изакә мчузеи иамаз ари акьаад бгьыц?! Нбанк шысзымдыруазгьы, сылабжыш анпыҟҟала уи сара стәала сапхьон, уи исанаҳәон Апсны азбахә.

Атцх акыр инаскьаанза Таҳири сареи ҳаидтәалан, нас уаха уаҳтаз ҳәа дышсхьынҳалаз, мчылатцәҟьа сдәықәлеит.

– Уатцәы ашьыжь уаргьы саргьы аамста Мансоу дҳапхьоит! – ҿааитит Таҳир, агәашә аартны сантижьуаз.

– Импынҟа сшықәымло ҳәа тоуба зухьеит!

– Сара изҳәогьы апсра еипш избоит аҳтныҟа амҩахытцра, аха ари баша усхарым, жәлары ирзеипшу уск азы дҳапхьоит ҳәа сыҟоуп, ҳнеироуп!

Уаҳа иасҳәози, сакәшаҳатхеит, ҳахьеикәшәашаз неибыҳәаны ҳаипыртцит.

Аухантәарак апсыгага еипш сгииуа асакара тацәыра санын, сшьапкәа снаргон акәымзар, сахьцоз ҳәа сыздыруамызт, Таҳир иситаз агазет еикәарҽны сгәы иадкылан. Апсны салалан снеиуазшәа сгәы иабон, мызла сахьаанҿасуаз саншьцәа рынхартахь снаскьозшәа, Тцабал аҟәапаҿапара саҿазшәа, Пианч ахәы ҳарак сықәгыланы Апсны зегьы салапшуазшәа... Сҩадахьыҟа Кәаначхьыр ахра казказра иатцҩырны Кәыдры леиуазшәа. Далҟа иҩтагалан исаҳауан хатцашәак, агәгәаҳәа аҽышьапхыцшьтыбжькәа... аҟамчышьтыбжькәа... ахысбыжькәа...

Уаҳа насыламкәа, скьыпаха сыпшәмарта – Сит иҩны абартца саатцалан, ацәардагәы икҿаҟатцаз оҳ, гәышьа ҳәа санаакәтәоз, арбагькәа аккаҳәа иааиларпсеит.

ҨЫЦЬА НЫРЦӘ-ААРЦӘ ИГЫЛАЗ

Аихатә гәашә аартны, Таҳири сареи аамсҭа Шьардын-ипа Мансоу иашҭа ҳаннықәла, иҟалах сеидру, аӡәгьы дықәҳамбааит, абжьаапны еипш амаҭуцәа еилагьежь-еилахынҳәуамызт, иҭынчран.

– Инҵәама, иабацеи? – илымҳа инҭасҳәеит Таҳир.

– Анцәа иуирбеит…

Ааигәа зны арбаҕьқәа рыхәцәқәа еибакны иахьеибарҧсуаз аҭып саннавала, сыбла иаахгылеит ашьаҟәада зыхьшыз аҧсаатәқәа, дыдраҵас слымҳа иааҭаҩит аҟырҟырҳәа зкьатеиах пҵәоз ахацәа рыччабжь… «Ҳахьнеиуа бзиарак ҳҧеипшым!» – аасгәахәит сара.

Ҩбаны еихагылаз аҳҭны амардуан ҳанынаҿагылоз, дызлааз ҳзымдырӡо, маҵуҩык даҳҧыххылт. Аҳ Мансоу дышҳапхьаз аниаҳҳәа:

– Дышәзыпшуп! – ҿааиҭит иара, амҩа наҳаҭауа. Азал ҭбааҭыцә ашәхымс ҳанынхыц, ауарҳал хәбаба ҳнылагылт. Ҳҿапхьа, каба еилыграак ишәҵаны, мышҭықә пшӡак ала аҭаҭын дахауа, ишьамхы еиқәыршәны, ибга кыдтцашәа адиуан дықәтәан Шьардын-ипа Мансоу.

– Шәааиасны арахь шәтәақәа! – наҳадитцеит апшәма. Аҳак иапхьа ахатцгылара шҳахәҭазгьы, агәхьаа мкыкәа ҳнеибартәеит. Уажәауп цқьа санихәапш аҳ Мансоу, усҟан данызбоз шәарыцага маҭәала деилаҳәан, амра иҟәнакырц чаз хылпа праал дук илахь хнаҩон. Хынҩажәа шықәса дшырҭысхьазгьы, шлацк иларшәмызт, икьаҿны иҵырҟәдааз ихахәы еиқәатцәан, амала, илахь иҩаркны ихагәҭа иқәтцан ишлаҕәаҕәаӡа шьытцәрак. Ихы-иҿы шкәакәа аазыхәхәан, илапықәшәарҭа мацара иазныжьын ипатца еиқәатцәақәа… Мачк итцчааз иблацәақәа ирытцубаауан изпшшәалаз ибла хәычқәа… Ихәычра бзианы издыруан, аха уахьтә акгьы азнымхеит ихы-

иҿы. Ишьамхы ахьеиқәыршәыз иқәкыз изнапык, ашәшьыра итцииааз аҵьықәреишьап еипш, ишьадан, инацәкьарақәагьы ҵицьҳа-ҵицьҳаӡа еивапсан, руак иахаз агәыргәыл мацәаз цырцыруан.

– Иҟоузеи, Таҳир, ажәабжьс? – даацәажәеит апшәма, аҭаҭын ахара данаалга, имыштықә ахьараҳәа астол инықәыршәуа.

– Иҟоу иалыздраагәышьозеи нхаҩык, уара уеипш ауаҩ нага, лассы-лассы апашьацәеи аҳәаанырцәтәи аинралцәеи зҭаауа иакәхап иҟоу-ину здырша! – аҭак ҟаитцеит Таҳир. Арҭ усгьы ҭыркә бызшәала акәын ишеицәажәоз.

– Унхаҩума уара, зегь илим* ҳәа иушьҭоуп, шәҟәыла уҩны ҭәуп, аҭоурыхқәа уҩуеит, анбанқәа еиқәуршәоит, аҳәынҭқарра ашьақәгылашьагьы угәы инаӡом, иулшозар арҿыцра уҭахуп! – иажәа анагӡара даҿын Мансоу.

– Ииашоуп, аҭоурыхгьы зыҩуеит, анбангьы еиқәсыршәоит, апсҭазаараҿы сгәы иамыхәақәогьы рацәоуп, рапхьаӡагьы, аублаақәа дара ирықәнаго азин ахьрымам... Аха схы зланыҟәызго, смахәҿала адгьыл иқәаасрыхуа акәгәышьоуп, ҵьоукы-ҵьоукы реипш, хьымӡгыс исшьом анхаҩра! – иаақәырццакны аҭак ҟаитцеит Таҳир.

– Анкьа зны уареи сареи Сҭампыл аҭцара еицахҭцон, усҟангьы агәыртцҟәыл шьахә шумаз ҩашьомызт, аха аҩсҭаацәа умҩахырҟьеит, Таҳир! Иутцаз иазуугәышьозеи, ухы узаланыҟәымгозар? Насгьы, аамҭа аӡиас уаҿагылар ҟалома?

– Сыччиаханы сылцәытцапс сцар иаҳа еиҕьуп, жәлар рыпхӡаша насыхәлатцәаны сахәаҿыр аҭкыс! – иаразнак ҿааиҭит Таҳир.

Аҳ Мансоу ипшшәы ааипсахит ишызбоз, ичабра ааҭиган, инеиҿишь-ааиҿишьит, акәалап аақәихит,

*Илим – (ҭыркә.) аҭара ду змоу.

аҭаҭын шәах ҳәа иааҳамтцеикит, ахара шаҳҭахызгьы, ҳаламкьысит. Иара, инаҩс иқәыз амарҭак ишьамхы инықәитцан, имашьхәылтцқәа нықәыргыланы, иҭаҭын неиҿеикит.

– Амазара змоуи измами реиҿагылара шьоук рхы ҭќьаны иамоуп! – дналагеит Мансоу, иахьынӡаилшоз иҽырҭынчны. – Аха уи башоуп, урҭ реиќаратәра залшом, уи еилагашьа змам пќароуп ауаатәыҩса рҭоурых аҿы, угәы уамжьааит, Таҳир! Абри ауп уареи сареи ҩыцьа аишьцәа гәакьақәа реипш еицыраазоз ҳамҩақәа еиќәызгаз. Ухы шҭаурхо здыруеит, Таҳир, аха харада-барада жәларакгьы уқәӡуеит! Нас, ари иахуҳәааауазеи, Заурќан, уара? – инкылкаан даасыхәапшит Шьардын-ипа Мансоу.

– Ҳарҭ аублаақәа ҳакәым, милаҭс дзеиуазаалакгьы, ламыс змоу зегьы Таҳир ҳаҭыр иқәыртцароуп, дкәалкәало дзышьҭоу жәлар рус аҿы игырмыжьроуп ацхыраара! – сналагеит сара, аҳ Мансоу схы наиқәкны. – Таҳир иахьа длашарбаган дҳамоуп насыпцәгьарыла иааиуа жәларак зегьы. Акы ишрыхәо идыруазар, ипсыцқьа рызҭихуеит ижәлар гәакьа. Уи дзыпсахуа дҳамам иахьа! Иухьзеи, аҳ Мансоу, улашәхама, уқәыртәан уныќәызго ужәлар зҭашәаз арыцҳара умбауа? Удагәахама, урҭ ргәынқьыбжьы умаҳауа?

Адыжәсыжәҳәа инапқәа амарҭақ илықәкшаны:

– Абар аџьашьахә! – ҿааиҭит Мансоу. – Уаргьы ашҳам уґралахьазаап! Ани иакәхап иулазтцаз! – ихы неиќьеит Таҳир иахь. Нас, – ма атца улпыпуа абахҭа уахьҭажьыз иутцазар?

– Уххь згеит, Мансоу, аша умбакәа, ахаа уздыруам! Харада абахҭа иҭашәаз инартцашагьы маҷӡам!

– Узҳапхьаз ҳауҳәар хҭахуп! – иныбжьеигалеит Таҳир.

Ҳамҭакы ихы ларќәны дхәыцуан Шьардын-ипа Мансоу. Сыварахьтәи аҭӡамц санынкыдыпшыла,

сылапш нақәшәеит иаацьасшьашаз сахьак. Пҳәыск, лан дшаалыхшаз дќьантаӡҩа, дықәианы дыцәоуп, илықәыршәыз ацәарҭаларшә лықәыҩрны еизытцәа-еизытцәаны арахь илыварш әуп, лҩытцра унытцапшуа лызмахәарк аҩада ишьҭыхны лхы иатцоуп, мачк илытцарҿылоу лшьаргәацә, ииашаӡа егьи лшьаргәацә ахдоуп... Сыпхашьан, сылапш асахьа инаќәызгеит. «Апҳәыс лхылҿытцәќьа ахтра ахьыќамло адгьыл аҿы абри еипш асахьа зкыдитцазеи, дуаҩбжьысымкәа дыќам!» – аасхәыцит сара. Иапхьан амардуан аҿы иаҳпылаз аматцуҩы чанахк ианыргылан иааигеит акаҳуа зҭаҭәаз ҳацыпхьаӡа ахраҿқәа, астол гьежь инықәыргыланы дындәылтцит. Аха аҭаҭын анҳадигала ишыќаҳтцаз еипш, ҳнапы нарг̧ӡаны ҳаламкьысит, уи гәазҭаз апшәмагьы иҽааникылт. Ахраҿқәа еиқәыхьшәашәа ус иқәгылан.

– Аублаақәа Ҭырқәтәылан иқәнагалаз аахыс ишахәҭаз рхы рзымҩапымгеит, асулҭан ибла аш еипш иххалеит дара! – дналагеит ашьшьыҳәа аҳ Мансоу. – Ишәцәызӡом, ахымхәыцрақәа ирыхќьаны, ақәӡаареи анхареи ирыбжьагылоуп! Сара ишәасҳәо схала исымҳасабит, хыхьынтә, Аллаҳҭаала изаӡәу Асулҭан ду иќнытә иааиуеит. Иахьа игәрагам, илапшықәтцоуп аублаақәа!

– Избан, ус цәгьарас иќартцазеи? – ҳаицҿакны ҿаахҭит ҳҩыцьагьы.

– Адунеи амсылманцәа зегьы раб аҭырқә сулҭан иҳәынҭқарра иаланхо зегьы мсылманцәа гәҭылсақәазарауп! Аублаақәа, амзаҿа зну амсылман бираќ ҳаракны изку ажәлар ду ирылатцәарц азы, уажәшьҭа иаамҭоуп рыжәла рхыхны османцәа ҳәа рҽаныртцарц!

– Аублаақәа иахьа амсылманра анаҩсан даҽа динк рыздырӡом, Бытха ҳәа изтцаныҳәоз уажәшьҭа ирхаштуа иалагеит. Нас рублаара зпырхагада? – иара-

знак азҵаара аҿынаирхеит Таҳир. Маҷк даапшыр акәымзи Мансоу ииҳәаша иҳәаанӡа, аха изымчҳаит, зны-зынла ахысҩы бзиагьы цқьа дкылпшаанӡа ишәақь ицәҭымҟьалои.

– Рапхьаӡагьы дара ажәлар рхаҭа ирҵырхагоуп.

– Ишҧеилкаатәу уи? – днацралеит Таҳир. – Иҭзыжьда ари еиҧш макьана уаҩы имаҳац азакәан? Аӡәи ҩыцьеи рыжәла рхыхра уажә иҳамбеит, аха жәытәза аахыс аҭоурых иадыруаз жәларак мчыла икагәаны рыжәла рхырхуа збахьада?

– Уеургаӡоит акәымзар, Таҳир, уажәы иуаҳама «Османҿыцаа» иаҧшьыргаз? Уи иахьа ҳәынҭқарра закәанны иҟалеит. Османтәи аҳәынҭқарра иаланхо неиҩымсрыда зегьы мсылманцәазароуп, амсылманцәа зегьы милаҭла османцәазарауп! Таҳир, ажәларгьы ҭоумырхан, ухгьы уаазхәыц! Уара ужәла анааухух аены, аублаақәа зегьы еимакыда-еиҿакыда уара инаушьҭагылоит!

Абри аамҭаз аҿеҩҳәа иаатит ауада аварахь иҿаз ашә. Ашырҳәа пҳәыс қәыпшк дааҩналеит, змаӷра ркьаҿыз, зыхәда ҭырҳаз, зкалҭ еилаҳауаз ҵкы шкәакәак лшәын, лыхцәы аҩада иқәҳәаны, апҳәаҟәа еиҧш, лхагәҭаҿы иқәчааны иҵакын, агәилфҩы хаак лаҳалаҳауа ауада иааҩнаҳаит, зсахьа кыдыз апҳәыс лоума ҳәагьы саахәыцит. Адыхсыххәа ҳҩалхаҵгылеит, аха зынӡакгьы ҳгәамҭакәаны, Mon cher* ҳәа лыбжьы рдуны лыбызшәала дцәажәауа, аҳ Мансоу днаидгылан, ижәҩахыр лнапы ныкәылтцеит, иаргьы дылҿаччауа ажәақәак налеиҳәеит, аха излеибырҳәоз рыбызшәа сара исаҳауамызт, ашьҭахь Таҳир исеиҳәон: «Сгәы ҩнапҵәеит ара, афаетон снақәтәаан пшак насҿасырсырц сҭахуп, Али Ҳазреҭ-пашьа иаҳҭныҟагьы снидгылоит, ахәылбыеха унеины саага» ҳәа иалҳәозаарын.

*Mon cher – (франц.) сара сҩыза.

«Асасцәа пцышәак рабхәарц ахәҭоуп» ихәазар акәхап, апхьыс қәыпш даахьахәын, зны Таҳир днаихәапшит, дылдыруазар акәхарын, лнапы наилҭеит, нас сара даасыдгылеит сцьашьаны дсыхәапшуа, зны сҟама дналакьысит, смаҟа, схазырҭракәа, скәымжәы апшьқәа лылапш нархылгеит... Лхаҭа иахь днахәын:

– О, лиа, лиа, Кавказ! – ҿаалҭит деихачча.

– Анцәа илпха лоуааит, сара сызҭахыз ари хҭаца хәычы лакәзаап! – нахысхәааит саргьы. Апшәмапхьыс, шәҭәақәа хәагьы хамхәақәа, дшааиз еипш, иаразнак дындәылҟьаны дцеит. Ҳарҭ ахҩык ҳаиҭааизынхеит ҩапхьа.

– Шәымсылман гәҭылсахароуп ҳәа ҳагҿацалан уҳадгылоуп, уххь згеит ах Мансоу, арахь уара ухаҭа убзазашьа злазбо ала, уи адин ампынҟагьы уҟаӡам, аҵьаама заҭцәык уахьҭало алахамҵозар! – акыр илақәыргәҭәаны даацәажәеит Таҳир.

– Аҵара анеицахҵоз лассы-лассы латын ажәапҟак соухәалон: «Иупитер зқәиҭу аҵә ақәиҭым». Сара сагьаҭырқәам, сагьаублаам, сара европауаҩуп! Иара убас сцаларoуп аринахысгьы! – ҩапхьа адиуан дныкәтәауа ҿааиҭит ах Мансоу. – Схы мацара иауршәаны сышәмацәажәеит сара. Избоит аублаақәа уаха даҽа мҩак шрымам! Ус ҳалагар, уххь згеит. Таҳир, саргьы исымоуп иуҿаскша: аублаақәа анбан рзыҟаупеит, рыбызшәа мыӡыр уҭахуп, арахь уара иухшаз рхаҭәы бызшәа рыздырӡом, ари иаанагозеи, Таҳир?

– Исыхшазгьы убас иҟаломызт ууанӡа ашәҟәҩыра ҳамазҭгьы, ахаҭәы мекьҭебқәа хзаартызҭгьы, – аҽеиқәкра ицәыуадаҩны дналагеит Таҳир. – Уара иулшон ухарць ала, Мансоу, уххь згеит, ужәлар амекьҭебқәа рзаауртырц, егьырҭ ажәларқәа рҿы, аамсҭцәа рахьтә уи еипш аус шьахәқәа зылшаз мачыҩӡам! Иулшон уара аублаақәа ранбангьы рҭоурыхгьы шәҟәқәаны рҭыжьра. Зынӡак ужәлар уцәыӡырц уҭа-

хымзар, макьанагьы аамҭа ахыҵам, убарҭ аҭоурых усҟәа рынагӡара уеазкы!

– Ииашоуп, салагатҵәҟьар, хымԥада, схарцьала амеқьҭебқәагьы аасыртуеит Сҭампыл, ма аҳәаанырцә, издыруа, сыздыруа схы иархәаны, урҭ ашәҟәқәа рҭыжьрагьы сылшоит. Аха, изаҳҭахгәышьоузеи нарха змам аус... Избангьы шәасҳәап: аԥсадгьыл ссир ҳананызгьы, аублаа жәлар ирҭынхаз ҳәа уаҩ дызлаеҳәаша аҭоурых акгьы азнымхеит. Усҟангьы, аидымгылара, агьычра, арҳәра, амаҷӡа иахырҟьаны ауаҩы атцықьҳәа илеигәыдтҵаны ишьра, нас уи иартцысуаз ашьоура, ажәлакәа наҟ-ааҟ рықәибахра, – абарҭ ракәӡан изҿыз, иахьагьы урҭқәа рызкамыжьит. Аублаақәа ҩыцьа еиҩызцәазар, ахҩык драгоуп. Шәгәы иаанамган урҭ еидгыланы ҿык еицҭацәажәо иҟалап ҳәа, иара убас ҷанҷаны еибакны рыла шҭибахуа адунеи ианыӡаараны иҟоуп. Аублаақәа рлахьынтца аҭоурых иаӡбахьеит, уара Таҳир уеипш згәы иажьо аӡәы, аҭоурых барбал ахынҳәра дапырагыларгьы, изынкыло иҟам! Аублаақәа заҟа ирласны Осман милаҭ иалатҵәо аҟара, убриаҟара ирласны ирыхшаз аҿар ауаатәыҩса рзеипш ус дуқәа ирылахәхоит! Осман милаҭ алатҵәаразы раԥхьаӡа аҭырқә бызшәа рдыруазаруп, ирхаштыр еигьуп аублаа бызшәа. Ари абызшәа рыцҳа уаҟәытц, ауаа латынла ацәажәара иаҟәытцхьеит...

– Уи амҩа ҳақәлозар, иаҳагьы имариахоит адунеи иқәу ауаатәыҩса рзы бызшәа затцәык, иаҳҳәап, афранцыз бызшәа алхзар, – даҿын ацәажәара Таҳир. – Алатын бызшәа ҳәа уара узҿу иӡуеит ҳәа уаҩ дшәартә иҟам, убиаҟара ибеиоуп уи ала иаԥтцоу аҩымҭақәа.

– Шәара ишышәҭаху шәазхәыц, сара схы здыруа сааҟалеижьҭеи аублаа ҳәа схы сыԥхьаӡом, абызшәагьы сыздыруам, ақьабзқәагьы ныҟәызгом, уи сеигәырӷьоит акәымзар, сылахь еиқәнатцом. Аҭоурых

шьҭра ду змоу милаҭ дук сеиуоуп, урҭ рабацәа иапыртцаз алахтра ду салахәуп. Аублаақәа акырӡа иагхаз жәаларуп, шәышықәсақәа рышьҭахь ажәаларқәа алахтра ҳаракырахь излахалаз амардуан ҭбаа актәи ашьаҿаҟны, уаҳа пхьаҟа изымцақәо иаҿахаз жәаларуп! Рхатәы лахтра рзыҟатцом, амала, уаапсыра ҳасабла арҭ реипш еитцахаз ажәлар еиқәзырхараны иҟоу асулҭан имчра затцәык ауп!

Ишыжәдыруа, асулҭан ашәарҭа дҭагылеит. «Исыдгылааит иахьа, уатцәгьы аамҭоуп, сахьынӡарзаапсогьы рбап!» – абас ажәа рнитцоит аублаақәа адунеи амсылманцәа зегьы раб. Ари адгьыл ҿацә знапы иану Али Ҳазреҭ-пашьа архәҭақәа идикылоит, идгылааит аублаа рхьырпаргьы, ижәбома Европатәи аҳәынҭқарракәа заҟа цхыраара ирҭо асулҭан! Шәарҭ аҩыцьа ианышәҭахха агәырқьҳәа абџьар шышьҭырхуа здыруеит аублаақәа рхьырпар!

– Ҳаи, абаапсы, астцәҟьа убахьоума, Мансоу?! Ҳажәлагьы ҳхаҳхуа, ҳарпаргьы аибашьра иалаӡуа! – ҿааиҭит Таҳир игәы дахапжәо. – Уажәраанӡагьы ужәлар рцәа-ржьы уаҟәпаны ушыҟаз здыруан, аха абастцәҟьа ушыбзоу уҽеушьуеит ҳәа сыҟамызт. Узхылтцыз рыхьӡ аҳәынтцәа илаукәаҳаит, рыбаҩқәагьы ахьытцаз итцхны алеи аҳәеи ирылаупсеит! Шьҭрада, жәлада, ҭынхада адгьыл анылара хьӡыс иушьеит! Анцәа иџьшьоуп ҳәынтқарра мчра ґәґәак ахьумпытцакым, иара уахык аублаақәа уҳалгон... Иудыруазааит, аублаак адунеи дықәнатц ушәира дшаҟәымтцуа, упсахыҩ цәыршәагаты игәаҿы ушаанхо!

– ЗаурҞани уареи ианышәҭахха, аублаақәа абџьар шьҭырхуеит, ажәлар – уаса гәарҭоуп, рхы ахьурхаз ицоит, – Таҳир иажәақәа имаҳаӡазшәа ҿааиҭит аҳ Мансоу.

– Абџьар иатцагыло дабаҟоу, уан абзиахә лбеит, ҳажәлар рыпсаҟны инеины иҟоуп! Уи еипш ашьаус ҳзадгылом! – сгәы еиҟәыҷҷо саацәажәеит сара.

– Ус анакәха, рапхьаӡагьы Али Ҳазрет-ԥашьа дшәыргәааауеит. Шәишаҭарангьы дыҟам, ар лашәыжәтцаны абри адгьыл шәахицап, шәынхарҭақәа бамбарҭас иҟаитцап, шәымхурсҭақәа рҿы абамбасырҭа фабрика иргылап.

– Усҟан уаргьы нхамҩа уоурым араҟа! – нацысҵеит сара.

– Сара стәы хьаас иҟашәымтцан! – ихәан аҳ Мансоу, дҩагылан, асаркьа хәхәа ахьыгҿагылаз днадгылеит, инацәа пицьҳақәа рыла ицьымшьқәа напхьеишь-аапхьеишьшьааит. – Уаҳа сзаагылом ари ацәҳәыраҿы, лассы сықәтцуеит! Хәсеин-ефенди ихәҳарц иҭахуп саҳҭынра, сара сцоит сабхәараахь, Францызтәылаҟа!.. Шампан ҳәа иахьашьҭоу иаасхәеит аҳҭынра ҿыц. Иреиҕьу афранцыз ҩқәа рыла исныҳәалап асулҭан имчра аиқәырхара зхы ақәызтцаз аублаа фырхацәа рыпсаҭа!..

– Атцеи иашатцәҟьа дышныҟәаашаз уныҟәеит уара, ужәлар қьаф рылууаауан, ианцәгьараха, рлахьынтца цәгьа иамтцажьны уқәтцуеит. Уа уахьнеиуа ажь ухәалап, араҟа асулҭан ир ршьапы аублаақәа ахәалап! – ичҳара хытцны ацәажәара даҿын Таҳир.

– Уахьцалакгьы, знымзар-зны, аублаа жәлар рыгәнаҳа утцаанарҟәрылап! Еҳ, анацьалбеит, иабакылси санду лааӡамҭа Алоу-ипҭа Шьардын итцыхәтәа! Абри сымбакәа заанатц сыпсыр шпабзиаз! – адыжәдыжәҳәа сгәы саатҳасит сара.

– Баша шәгәы ншәырхоит, баша! Сара сызӡаапшыло цқьа ижәбарц шәҭахым! – ҳахьеидгылаз иҽааҳадихалеит Шьардын-ипҭа Мансоу. – Ашьа сылапшуеит, ашьа! Аублаақәа ари еипш апышәара аамҭазы абцьар шьҭыхны асулҭан иаға Қьамал-пашьа ианиҿамгыла – асулҭан дзыпсахыз рахь ипхьаӡахоит. Асулҭан дзыпсахыз – ари адгьыл аҿы уаҳа нхашьа имам. Ари амчыбжь иахымгакәа, Али Ҳазрет-ԥашьа, шәгәы иҭоузеи, дадраа аублаақәа ҳәа ажәа шәнитца-

ран дыҟоуп, иашәҳәозеи усҟан? Аҽыргәаарақәа раха шәымам, ҭа змам атыша шәхыҵәгылеит! Пшыха ҟамҵакәа ажәлар шәрылал, иазыҟашәҭа! Амухтар исиа иану, абџьар зкыртә иҟоу зегьы кылыжәга! Ашьхарахь иабрагьызгьы абна илыжәга! Шәчеицыыка шәнапы иқәҵаны Али Ҳазреҭ-пашьа шәипыл! Аублаа рарҧаргьы, рабацәа ишыҟарҵалоз еипш, аӷзааҳәа рашәа ҳәо, «Уашасын Падишах!» ҳәа ҿыҭуа ипылааит. Мап анакәхагьы, иҟало шәасҳәахьеит, сара сыламыс цҟьоуп уажәшьҭа, жәларак рыгәнаҳа шәара аҩыцьа шәыхәда иқәлоит!

– Мшәан, уаб дызшьыз асулҭанцәа ракәымзи, уажәы ухы рыхҭнуҵоит, ари шпаҟалеи? – неиҿаскит сара.

– Ажәытәра иагаз зҳартытрызеи? Абзиаразы! Ҳаиқәшәара атцыхәа пҵәоит абра! – иҳәан, ҳҩыцьагь ҳааныжьны, ипҳәыс дызлацаз ашә аартны дындәылҵит.

Иҟаҳҵахуази, ҳхынҳәит ҳаргьы, амӡырха ҳҭыҵны хара ҳнаскьаанӡагьы, ахырзаман иҳаҳаз ҳаихәлагәаны ҳаман, ажәак ҳзеибымҳәеит.

– Ари бзиарақә иҭиуамызт иаҳҭынра, иудырҭуазеи, алаҳәақәа еицҟыруеит ҳәа, аҧашьа псымҭәи иареи џьара иазааибаганы хара ҳарҭиизар? – раҧхьа аҭынчра аилеигеит Таҳир.

– Зыжәлар ирыдҟьаз днызкыло ҳәа имоузеи! – саацәажәеит саргьы, сыпсы еихәлахо.

– Ахырзаман иҳаҳаз зегьы ирылаҳҵарым, зда ҳамам аҟәыҵақәа аалпхьаны ҳрацәажәап зны, – иҳәеит Таҳир, дышнеиуаз даатҭгыланы.

– Сгәы иҭуҳәааит, абри акәын саргьы сзызхәыцуаз!

– Акылпшкылӡырҩцәа усгьы ишаҟьо иҳалоуп, ҳаизарҭа абеиҵьхари? – дҵааит иара.

– Аҭаҳмада Дауҭ, иаргьы ҟәыҵара игым, иудырҭуеит, иҩнгьы пхьакырҭак аҿы игылоуп.

– Ишьахәуп! – дақәшаҳаҭхеит Таҳир.

Аизарахь адырра захҭашаз рызбахә неибыҳәаны ҳнеипцыртцит.

ҲАХӘРАҚӘА ЕИҬАХТИТ

Дад Шәарах, иудыруоу, уара, апҳәыси агәыртцқәылгәалашәареи злеипшым? Уҿапшылара злазбо, иуздыруам! Ус анакәха, да, уаасзыӡырҩишь! Апҳәыс дыгәрагамхар ҟалоит данқәыпшу, данҿоу. Агәыртцқәылгәалашәара акәзар, уи – уамажә анахытцлак! Изхысҳәааз умбои, дад саншьа бзиахә, ани сгәалашәара мыжда храӡагахеит, инкылкәкәаны ицаз азыҳәан гәыбӷан суҭарым усгьы!

Мысҭафа Қьамал аҧашьара мап анацәикыз ашықәсан, абамба ҽаҩра бзианы иҟалеит, ҳцьабаапса ҳауеит ҳәа ажәлар гәырӷьон, аха иааҳакәыршан аибашьрақәа ицоз ирыхҟьаны, аҵьармыкьақәа рахь амҩа кын, ажәлар рыҭитә уахь ирызнагомызт. Итцысит абжьахәаахәҭцәа, ишаҟьо ақыҭақәа ирылан, имариаӡаны иаархәон абамба, наҟ ибжьыганы хәдула ирҭиуан. Ажәлар рыбла шаапшуаз ишыржьоз рбон, аха иашшыр, иабашшуаз, Хәсеин-ефенди дара абжьахәаахәҭцәа дрылахәын, амухтар иакәын, ицәа дазымкуа дҭытцит. Ашәахтә иара ишиҭахыз иҳареикуан, илаирҟәуан. Знык изшәахьазгьы ҩынтә идиршәон, аргамаду ажәлар рцәа рхихуан.

Сҭампыл итәаз аиҳабыра аублаа ҳусқәа раха рызҭодаз, дара рхы ахьыргарыз рыздыруамызт. Уа, изларҳәоз ала, англызцәа, афранцызцәа уҳәа атәыла рымпытцархаларц иӡхытцыз, рнапы данпшылон асулҭан, урҭ ирҭоз ацхыраара ада ихала мычхарак имамызт. Егьирахь атәыла азбжарак, Мысҭафа Қьамал иҩызцәеи иареи апсадгьыл ахақәитраз ы ақәпара иаҿын. Анахь, асулҭан идгылаҩцәеи

иареи, арахь – атәыла ахақәитраз иқәԥоз Қьамал-ԥашьа, – иумаҳахьеи ҩ-хык зхагылоу ахәамц – усшәа акәын ишыҟаз еилагьежьуаз, еилахынҳәуаз атәыла. Иара Қьамал ихаҭа дыкнаҳан ашьра иқәитцахьан асултҭан, аха хатцарыла ажәлар дырԥызон. Мысҭафа Қьамал иҩызцәеи иареи ҟәаҟәааса иҭашәтц ҳәа асултҭан уахь идәықәитцоз асқьар, аԥашьа иахь ииасуан. Ааи, усҟан Сҭампылгьы ҭынчмызт: ана-ара аҩнқәа амца рыцралон, иԥжәон ашәақьхәшәы тцәахырҭақәа, Галаҭ-цха азааигәара ибылуан армаҭәа ӡхызгаз аҕбақәа, иара асултҭан итәарҭа Илдыз-Киоск ҳәа иахьашьҭаз лассы-лассы иҟалон аиҿахысрақәа...

Арахь, уахашааӡа аҭыԥантәи аҽцәа заптиеқәа шаҟьо ҳқыҭа иалан, амра анынҭашәа иаркны иҳалгаз агәарабжьара анылара ҟаломызт. Урҭ иаарбалак ҟартцон, арахә рԥыхьашәар иаҩсуамызт, ишьны ирфауан, аҳәсақәеи аӡгабцәеи ирышьҭаԥшуан, иарԥыхьашәар – иракәԥон аҟынтә, урҭ шәаны ҽынлатцәҟьа адәы изықәломызт.

Урҭ гәаҟрас ишҳамаз, афранцыз архәҭакгьы ҳқыҭа иацәыхарамкәа иаадыргылт. Ажәакала, ҳара инхоз ауаапсыра ҳатцкыс асолдаҭцәа еиҳазар ҟаларын, убарҭ зегь рныҟәгара ҳара ҳахәда ианықәла, уара уазхәыц нас ҳазҭагылаз агәаҟра зеипшрахарыз!

Убри еипш аамҭа баапс азы, зынӡа башаӡак иахҟьаны, аублаақәа хыла-гәыла иааилазтцашаз хҭыск ҟалеит. Хы-жәлак иреиуаз, макьана зхагамҭа иқәыз хҩык ачкәынцәа, шәшьырак итцатәаны анард ишасуаз, ҩыцьа ргәы ааибагеит. Ажәа баапсқәа шынеимырда-ааимырдоз, руаӡәк ҭачкәымла дыкшеит. Уи заахаз даақәгьежьын, иҩыза диҿаст, ашьа ҩеиҿашәит, лассаамҭа иааинымтцуа ашәахсҭагьы иӡамҩа ииаанхалт. Ари аидыслара аҭцыхәа цәгьахеит, иартцысит хы-жәлантәык рыбжьара аиҕара. Ирхәыз Наҕәацәаа дреиуан, урҭ хатцак дрылыршьаазшәа,

рхы иақәыртцеит. Ҳшьа ҳамукәаны, адамыҕ ҳныззала быстәафашьа ҳамам ҳәа, ипәашькны иаақәгылт. – Ҳаҷкәын ус аӡәы иҿы иаагылоз иакәмызт, хымпада, икшаз ацхыраағ диман!» – рҳәан, ахҩыктәигьы ҕас дрыпхьаӡеит. Уи заҳаз Тандарипацәа: «Агәара ахьылаҟәу ихытцуеит» ҳәа, ҳара ҳакәызма зхытцыртә лаҟәны ижәбаз!» – рҳәан, иаразнак абџьарла ҏееибыртәеит.

Икшаз Чызмаа дреиуан, уртә акыргьы рылшон, ахамапагьарагьы рыгмызт, аус ацәгьарахь ахы шархоз ангәартә, аинаалара иашьтамлакәа, иааицәажәан, рыҷкәын Ферҳатә дылбжьыганы, шьаруалаа рахь днаганы Хәсеин-ефенди димардеит. Уи, аублаақәа рыцәгьарак иаҳар, игәы ацхарпа ықәнатцон, дацпыҳәаны Ферҳатә дидикылт, днаганы Али Ҳазретә-пашьа имал зыхьчоз аҟарулцәа днарылеитцеит. Деиқәных, абџьарла деибитәеит, ҽаапкык итцакәашо днақәиртәеит. Уртә аҟарулцәа, иара Хәсеин-ефенди иеипш, иабрагьцәан, қәылаҩцәан, уаҩжьыфацәан, ауаҩы ишьра кәҷышьк ашьра ирзаҩызан. «Башибузук» ҳәа изышьтәаз иреипшын.

Наҕәацәаа рымацара ракәым, аублаақәа зегьы ҳзынгьы дыхәтцәықәхганы дааҳазкашәеит Ферҳатә: шьаруалаа рабрагьцәа иман лассы-лассы Қарынџь-Овасы дақәлаларын, ҳарахәқәа дрызгаган, нас убри аҟынӡагьы ихы неигеит, акәтытцәҟьа кәыттцара итәаижьуамызт. Наҕәацәаа зынӡак иахымтцыр псыхәа амамкәа ианаатәагыла, егьыртә ҳгәылацәа џьамҳасараа рахь рхы кыдыртцеит. Иааипхьан, дыҩнардеит уртә рпыза Џьауад-беи. Арахәтәиаа иртәеит, иматцура иадгылт: иаргьы даалаган, абџьарла еиқәиршәеит, сара сахьыҟоу акы шәацәымшәан ҳәа ргәы ирҕәҕәеит.

Ишубо, дад Шәарах, акәиц хәыҷы, ауаҩа баапсымзи, амца ду ахылтцит. Изырцәодаз, уи апша иасуаз иара иаҿатәәҳәон, иаҳагьы еибанаркуан…

* * *

Дауҭ иҩны еиқәшәаран иҟаз аӡәгьы дагымкәа ҳаизаны ҳаштәаз, дук мырҵыкәа ҳаззыпшыз Таҳиргьы дҳахьӡеит. Уи ицын ҩыџьа аублаа рԥарцәа еиқәных, иаргьы абџьар имаӡазаргьы адәныҟа иузидбаломызт.

– Абзиара зԥеипшхаша аублаа жәлар рҭарнакцәа, рацәак ара ҳаидхаларгьы сҭахым, – иаразнак ацәажәара дналагеит Таҳир. – Ҳазҭагылоу аамҭа зеипшроу жәбоит, ҳхы зқәаҳкрызеи? Али Ҳазреҭ-ԥашьа иҳәатәы хаҵаны абџьар шьҭаҳхрыма, ашьа азкаҳҭәарыма аилаҳара иаҿу асулҭан имчра? Ижәдыруазааит, афранцызцәеи англызцәеи иӡхыргаз рырмчқәа ракәымзар, аҭырқә жәлар ираӡар, арсҟаамҭагьы дзааиуамызт Сҭампылтәи аҳәынҭқар. Ҳаибашьуазаргьы, ҳзеибашьуада? Змилаҭ зинқәа ирзықәԥо ҳашьцәа аерманцәеи ақәырдқәеи ҳрабашьрыма? Ҭырқәтәыла пыҭцәҭцәа-пыҭцәҭцәа изымҟәыҭцазхало амҵарсыҩцәа ҳрыдгыланы зтәыла ахақәиҭраз иқәԥо ажәлар ҳрабашьрыма? Ишәҳәа, урҭ ҳашьцәа ракәӡами?

– Ҳазреҭ-ԥашьа ҳара ҳақәцаны Осман-Кои импыҭцеихаларц дашьҭоуп рҳәоит, ҵабыргума, дад Таҳир?

– Ҳара ҳадгьыл хәапса иазиуазеи, аужәрақәа зегь аанкылан имоуп! – ибжьы аагеит ҳашьҭахьҟа итәаз аӡәы.

– Ииашоуп, аԥашьа дыдгьылдам, – иҳәеит Таҳир, – аха иҭахуп иужәрақәа зегьы бамбалаҭҵарҭаны иаанижьырц, Осман-Кои афабрика иргыларц, арахь аихамҩа аагарагьы мариоуп. Аԥашьа гызмал хара дыԥшуеит. Асулҭан данеиқәха: «Аублаақәа уахгара иашьҭаз ирыдгылеит, убри азы рыдгьыл иахысцеит!» – иҳәап.

– Нас, ишԥаԥсыхәоу, дад Таҳир? – иааиларпсеит азҵаарақәа.

– Ааигәа Заурҟан Золаки сареи дҳапхьан Мансоу дҳацәажәеит. Абар, нас, уи иажәақәа: «Аублаа зхылаҳәоу уарбанзаалакгьы ухы уамеигӡан! Иахьа дшәықәгәыӷны шәсыдгыл ҳәа ажәа шәнитцоит ашәартәа иҭагылоу асулҭан. Цьоукы шәеиларымгааит, Ҭырқәтәылан есқьынгьы даман асулҭан, аринахысгьы сулҭанда иҟалаӡом, иахьа иара изыҳәан шәеапсашәтәыр, уаҭәы уи ихарҳага дуны ишәпылоит! Шәымсылман гәҭылсахаразы, уажәшьҭа иаамҭоуп шәыжәлақәа шәхыхрагьы...».

Абарҭ ажәақәа рышьҭахь, Таҳир илахь иақәпсаз ашла зхыӡлахьаз ихахәыжәпа инапала аӡада иӡыпхьаҳәан, ашьшьыҳәа иеикәыпсаны днатәеит.

Ибаӡқәа аҿҿа рылго, деихеигәо дӡагылеит Сиҭ.

– Иҟаҳамтцац иҟоузеи ҳарҭ аублаақәа асулҭанцәа рзыҳәа? Урҭ ирызкаҳҭәахьоу ашьа цьарак еизыкәкәар, аӷба зырӡсо мшынхар ҟаларын. Заҟацьара икапсоузеи ҳарпарцәа рыбаӡқәа. Аха арахь уаас ҳапхьаӡам, ҳзиндоуп, ҳаикәылашьца ҳшыҟаз ҳаанхеит. Уаӡы изеилкаауагьы иҟам ҳажәла ахыхра заҭаххаз! Иара Мансоу ижәла усгьы ихиххьеит, ицәалаӡуазеи? Мап, дад, ҳажәла шаҳху ҳапсыр еиҳа еиӷьуп, аӡәы игәапхоит ҳәа ҳеаҳтиир атцкыс!

– Уажәымҭа бзиахааит, хшыӡла уцәажәеит, зегь ҳгәы иҭаз ҭуҳәааит, абцьар ҳзышьҭыхуам, икаҭәаша ашьагьы ҳалам, ҳшьа зегьы тцыржәаахьеит! Ҳажәлагьы уаӡы ипырхагам! – еиқәшаҳаҭны иаагеит абжьқәа.

– Ибзиоуп аха, ҳаамсҭа Мансоу, ианацьалбеит, аублаақәа ҳами дызлытцыз, ҳааизганы дааҳацәажәар, иҳәатәы хаҳтцозаргьы издыруамызт, – даацәажәеит злабашьа зпышьтцаргәаны итәаз, зыӡны ҳаҟаз апшәма Дауҭ.

– Мансоу ичкәынра Францызтәыла ихигахьеит, –даацәажәеит Таҳир, – ипшәмагьы дыфранцыз ҭыпҳауп. Уи атәылаҿы анхара ҟаитцахьеит, уаҟатәи

абанкқәа рҿы ишьҭеитцахьеит ихшарагьы иаргьы рыпсы ҭаанатцы ирызхаша аҧара. Араҟа ицәгьарахаргьы, ицәалаӡуазеи, уахь ихы ирхоит!

– Анкьа ахьы-аамсҭа ҳәа ҳзышьҭаз, гәыпҳәыхшла иаҳааӡоз ҳаҧхьагылацәа рҭцыхәтәа абакылси уҳәарауазеи! – даақәыпсычҳаит Сиҭ, ҩ-напыкла ихы кны дахьтәаз.

– Уи, зхы ада хы зҭахым, ҳара дҳахәарҭам!

– Ашәахтәгьы ашәара ҳаҟәытцуеит, иматц аурагьы мап ацәаҳкуеит!

– Мансоу шәидхалацәеит, изыжәуазеи, џьаҳаным иҭыпхеит, уи иҟны ҳаҟоума, ҳаҧхьа ахтцәара шьҭазар! Адунеи аҿы ҳамцхәхама аублаақәа? Нцәак иеипш ҳухәапшуеит, дад Таҳир, нас иҳауҳәозеи?

Иҭынчрахеит, зегьы Таҳир изызырҩырц рҭахын, аха уи иаразнак даламгеит, иҭааӡа иакыз ацәымза дахәапшуа дтәан ҳамҭакы.

– Азин сышәҭозар, уахатцәҟьа мҩак сықәларц сҭахуп, – ҿааиҭит иара.

– Иаба, дад Таҳир? – инақәырццакны дтцааит Сиҭ…

– Срымбар, дабацеи ҳәа ишәазтцаашт. «Сҭампылҟа аиҳабыра рахь деиҭацеит ашшра», – ҳаҕацәа рыблахкыгас абри еипш ажәабжь гәаратцатәуп!

– Дад, ара итәоу ухы еипш узықәгәыҕша роуп. Лакҩакра умыхьын, угәы иҭоу цәырга.

– Шәақәшаҳаҭзар, наҟ-ааҟ ҩ-рык еибашьуа рҳәаа схытцны Анкаранӡа сцарц сҭахуп. Уаатәи Мысҭафа Қьамал дызхагылоу аиҳабыра ҿыци уажәтәи Урыстәылеи ааигәа аиҩызаратә еиқәшаҳаҭра анрыбжьартца ашьҭахь, Анкара дааит Урыстәылатәи аиҳабыра рхаҭарнак. Сиқәшәарц, сиацәажәарц сҭахуп.

– Иауҳәагәышьозеи, насгьы акыр дамаҭәоума уи ауаҩ иахьа ҳазҭашәаз арыцҳара? – иаагеит абжьқәа.

– Уи иасҳәоит: «Иахыжәгаз аҳәынҭқар ир ҳажәимтцар, аублаақәа ҳаҧсадгьыл нҳажьуамызт, уи ҳара

ҳаипш Урыстәылантәи аҵьажәларгьы драҕан. Гәыкала ҳаигәырҕьоит шәхы шәахьаҟәитҳаз. Ҳаичзырчоз дыҟам, иахьа шәареи ҳареи ҳаишьцәоуп. Аха аублаақәа ҳҟьалаҧалаха адунеи ҳанхалеит. Иахьа зынӡак амҟалатә ҳзыҟалеит, шәҳацхраа, ҳаԥсадгьыл ахь ҳхынҳәырц ҳҭахуп!».

Изыҩза иаанхеит ҳзыҩнатәаз ауада. Ишымгәыгзоз ираҳаз ажәа, хьанҭарак нарықәҳазшәа иахәаҿеит. Зшықәсан Самсун изхытцыз иааркны, аублаақәа рыгәҭа иаақәымгылаӡацызт аԥсадгьыл ахь ахынҳәра аус. Аԥсы дгылан даар аиҳа, уи аӡәгьы дақәгәыгуамызт, мчылатцәҟьа ргәы иҭаршьхьан. Ҭоуп, ирхаштны иҟамызт рыԥсадгьыл, ицәазар, рыԥхыз иалан, ицәажәозар, ражәа иацын, ан леипш игәхьааргон, аха ҳабжеиҳараҩык Ҭырқәтәылан ииз, иааӡаз ракәын, урҭ ирцәыуадаҩын, рабацәа Аублаатәылаз ирҳәоз рхаҿы аагара.

Макьана иҭынчроуп, зегь шанханы иԥшуп.

– Иҟалазеи, мшәан, исҳәаз аӡәгьы шәыбжьы ақәшәыргом! – иааҳалаҩит ҩаԥхьа Таҳир ибжьы.

– Ее, дад Таҳир, ишәцәыԥсхьоу зегьы гылан иааит ҳәа ҳауҳәозар иаҩызахеит, убасҟак иаҳцәыуадаҩхеит иҳабжьугаз алацәажәара! – раԥхьаӡа ибжьы аарлаҳәа иааҭикааит Сиҭ.

– Урыстәыла аҳәынҭқар дыҟам, аҵьажәлар рхы иақәитхеит ҳәа уцәажәоит, уи ҳаигәырҕьоит, аха уа иҟатцәҟьоу аиаша еилкааны иҳаздыруам, иҟалаԥ Аублаатәыла ауаа ндырхахьазар, насгьы ҳара ҳдин хазуп, иҟоумашь уа аҵьаамақәа?

– Аҵьаамақәа акыр иҳахәарҭазар, ара аҟара ҵьаргьы иҟаӡам! – ибжьы нытцакшәа даацәажәеит ар рымаҭәа ҩаза зшәыз арԥыс.

– Абра дҳалагылоуп аублаақәа иҳаиуоу, мызкы аҟарагьы ҭцуам Урыстәылантәи дхынҳәижьҭеи. Иара ихала ишәеиҳәааит ибла иабаз. Омар, уааскьа арахь, ари дышәзымдыри, Дашьан Мыса-иԥа?

Омар, Таҳир ицыԥналаҟәаз арԥарцәа руаӡәк иакәын, кьаҿк, пылтыҟсак, еиқәакы, иҟанҭаруазҟәа цырцыруа игәышпы ихдан, иарӷьарахь аҭра цәышӡа атапанча иҟәнын, иныҟәашьа, инапқәа рылагаԥаагашьа рыла, акыраамҭа арра дшыҟаз ԥашьомызт.

– Сара сызлаз архәҭа Кавказ афронт аҿы ианыртҟәа, уахь саанхеит… Снанагеит Аԥсны, иара убра сшыҟаз ауп азакәан ҿыцгьы шышьақәгылаз. Аиҭаҳәара сылшом аҵьажәлар уа ирымоу агәырӷьара! Амал змаз ауаа рмазара жәлары зегьы ирзеипшыртәит, аамсҭцәа рыдгьыл шаны анхацәа ирырҭеит, иахьабалак аартра иаҿын хатәыбызшәала амеқьҭебқәа, хәыдаԥсада ауаа ахьрыдыркыло ахәшәтәырҭақәа. Аԥсуаа ироуеит акралра. Аиҳабыра хадас иамоугьы даԥсыуоуп, анхацәа дрылтцит. Атҵыхәтәан, атҟәацәа арахь ҳандыргьежьуаз, Аҟәа ауп аӷба ҳахьҭалаз. Аԥсуаа, сшаублааз анырдыр, «Шәыжәла зынӡак ианызааӡеит Кавказ, ара уҟаз, иахьуҭаху анхарҭа уаҳҭоит!» ҳәа даара исыдгьежьылеит. Аха, ижәдыруеит, саби сани сыда дрымамызт, зымч зшәахьаз ҵьоукы ракәын даргьы, ирыцҳашьан амԥа сықәлеит. Изларгәаӷьызеи ҳабацәа насыԥдақәа уи еипш атәыла ааныжьра? Ҵьанаҭ ҳәа акрыҟазар уа иҟан, даҽа ҵьанаҭк изашьҭалазеи?! Жәларак рхаҭарнакцәа, шәыххь згеит, хәҭаала сара абраҟа, хәдацәаҟынӡа ахьы сыладыртәозаргьы, ара саагылом, уахь схынҳәуеит!

Исаҳауаз зегьы сдыргәырӷьеит саргьы, аха уи ацәыргара сылшом, акы сышьҭарӷәӷәаны сакуп… Иҟалап сгәырӷьацәазаргьы.

Таҳир, ҳипхьаӡошәа дҳалапшуа, иӡарақәа кны дышҳалагылаз, ашьшьыҳәа деиҭаналагеит. Уи ибозар акәхарын зегь ҳагәқәа рҿы аԥырԥырҳәа иаақәлаз агәыӷра мцабз.

– Аҭаҳмадцәа, аҭакәажәцәа, аҳәса, ахацәа, ахәыҷқәа… цәгьара згәы иҭам жәларак, аӡәк иеипш ҿык

еицҭацәажәаны амҩа иқәлоит рыԥсадгьыл ахь. Дызустада зыҩныҟа ихынҳәуа амҩа изымҭо? Иазхоуп, дадраа, ҳахьынӡаржьаз, ҳахьынӡагәаҟыз, ҳахьынӡантцәаз!

Абас зегь ҳаибганы знык аусуцәеи анхацәеи рҳәынҭқарра аҳәааҿынӡа ҳаԥсы ҳазнагагәышьар, аҳәынҭқар – ашьҩы иааимырбыз, асулҭангьы иижьаз аублаақәа, рыҩныҟа иааауеит ҳәа амҩа ҳарымҭар залшом! Абас жәларак зегь ҳаибарҳәага ҳаԥсадгьыл ссир Аублаатәыла ҳналалоит. Игәырҕьатцәа иаҳԥылоит иаргьы!

Агәыркьҳәа ҿеынкажьны игәыдаҳкылоит ҳабацәа рыбаҩ змадоу ҳадгьыл. «Ҳаҭоумтцан, уара абас аамҭала уахьгәыгәҭаҳажьыз, узыԥсаз дырны ҳхынҳәит, иҳагымхаша!» ҳәа ажәа гәлымтцәахқәа ҳәо, еиҭагәыдаҳкылоит. Зыԥсадгьыл ӡбахәыда блала изымбацыз, иаршанхап: агәгәаҳәа еилаҭәоит ишәахԥсараха арҩашқәа, ибзарыбзаруеит абнара...

«Шәааскьала, дадраа, сасцәатцас шәхы шәымпхьаӡан, шәаԥшәымацәоуп, ари адгьыл шәара ишәтәуп!» – абас аҿарацәа шәрабжьахуеит шәарҭ аҭаҳмадцәа. Нас ҳаԥхьа шәгыланы, жәлеибаркырала аублаақәа шаны рынхарҭақәа дшәырбоит.

Иуаҳахуеит иахьабалак ацәажәабжьқәа: «Уара, дад, абри иубо аԥацхажә, акгьы зқәымыз уабацәа рыҩныжә ауп, анҭ абнара иагаз атцәахаҳақәагьы дара еиҭарҳаит... Уқәгьацааит, унеины уахыл!», «Уарах, дад, абра акәын иахьықәынхоз уабацәа, аамҭа рызхымгеит, иқәӡаахьазаап рыҩнқәа, аха имыӡит, убама, урҭ рхәышҭаара, уахәаԥш, абар ахчныза, абар алҩақ зыхьтатоу ахаҳәқәа. Абратцәҟьа иргыл, дад, аԥацха, агәгәаҳәа еиҭеиқәтца ицәахьаз уабацәа рхәышҭаара!» Абас аӡәаӡәала иааныркылоит рабацәа инрыжьыз амӡырхақәа. Дук мыртцыкәа анаара унарықәԥшуеит аҩнқәа рхыбрақәа, еишьылӡа ажәҩан цқьа иналалоит аублаақәа рылҩатцә, игоит

ахухуҳәа алашбыжьқәа, акисиҳәа еиларԥсоит арбаӷьқәа…

Ашәышәбжьы аҭыԥаны, акаҩҳәа Аублаатәыла иныҟәҩуеит, араҟа иаҳҳаштхьаз, аха уаҟа аҳаҷаҳәа иаҳгәалашәаз ахацәа рашәақәа!.. Усҟан дыдрак еиԥш зегьы иаараҳауеит «О-о-ҳ, гәышьа!» ҳәа Аублаатәыла агәыраҳаҭбжьы!.. Ишәаҳауама, сашьцәа, ари ԥхызым, иҟалаша усуп ҳара ҳхацәахар!..

Абарҭ ажәақәа иҳәеит Таҳир убасҟак дацраланы, убасҟак игәыҿкааганы, амула бзиагьы убас аҟәырҟан дзаԥхьарымызт, аныҳәаҩ ԥшаахгьы убасҟак еиламырсҳакәа дызныҳәарымызт. Уажәрааӡа еихәлагәан иҟаз аҭынчрагьы аҵыхәа ԥҵәеит.

– Дад, абыржәытцәҟьа ҳабацәа рымӡырха снеиҩеиуа сықәгылан! – дааӷызы-ӷызит Сиҭ.

– О, анацьалбеит, сара исымоу зегь нцәахьеит, убарҭ зегь ҩагылан ашә илеибагәон, арахь иҩналарц! – изымчҳакәа, дааҟутцәыуеит Ҭаҭластан, иуаԥцәа хылԥа ратцәаны илаӷырӡқәа аларыцқьауа.

– Араҟа ауп сахьиз сара… Аублаатәыла абазбагәышьахьоу, аха, Таҳир, уара уанцәажәоз, тәыла ссирк салаԥшуан, саб гәышьа ииҳәалоз ашәагьы слымҳа иҭаҩуан… – нацитцеит иблақәа ҭытцны ицо, арԥыс еихатыр игылаз.

Сара акы сырҩашьны саман, амшын иалаҳаз иеиԥш смадаӷьмадашәон салтцырц, аха исылшомызт.

– Ҳахәрақәа хтит ҩаԥхьа, издыруада зынӡа иӷьаӡарц акәзаргьы! – даацәажәеит аҭаҳмада Дауҭ. – Аха, еиӷьу-еицәоу ҳәа алаԥшра ҳамамзар, ҳаԥсадгьыл ахь ҳхы ҳархароуп. Уара узқәылаз умҩа нагӡа, дад Таҳир! Еибашьроуп… еилаҩеиласроуп… угәуҽаныз, амарцьа! Арахь ҳара ҳажәлар ҳрызтцаап, ирҳәо ҳазызырҩып, ираҳҳәаша, анцәа иҟнытә, уажәшьҭа иаадыруеит!

Дауҭ иқәшаҳаҭхеит аизара иалахәыз зегьы…

Таҳир иҩызцәеи иареи иара убратцәҟьа инаҳалтцны рымҩа иныҟәлеит.

Ауха мзатәахамтҭан, илашьцан, атцхгьы агәы инахысхьан. Ситҭи сареи ҳабжьы нытцакны ҳаицәажәо, азә даҳҿаҳар ҳәа ҳшәаны, мҩахәастала аҩныҟа амҩа ҳақәын. Аизарахь ҳанаауаз аарлаҳәа игәагәоз атаҳмада, уажәы, анкьа итәымтә дантәгылаз еипш, агьараҳәа сапхьа дгыланы днеиуан. Амҩа ҳаныҟәызгьы, аҩны ҳанааигьы, иҟьаҟьаӡа иаашааныӡа зызбахә ҳамаӡаз Аублаатәыла акәын. Иаҳгәалаҳаршәон атыпхьыӡқәа, арҩашқәа, аӡиасқәа, аӡыхьқәа, ашьхақәа, апстақәа. Ҳалацәажәон, зынык ҳапсы ҳаманы уи адгьыл ҳзықәнагалагәышьар, ҳнапы зҳаркышаз…

Ҳабаҩқәа Қарынць-Овасы акаршәраҿы иҟан умҳәозар, ҳапсқәа Аублаатәылаҟа ицахьан…

* * *

Уахык Ҭатласҭан иҩны еизаагеит еиҕаз ахжәлантәык рхатарнакцәа. Цоуп, уи аизара Таҳир дақәымшәеит, дахьцаз дыхнымхәыцызт.

Аизара апшьызгаз апханагьлацәа рахьтә аҭахмада Ҭатласҭан даақәгылеит:

– Шәарҭ ахжәлантәыкгьы, нацьнатә аахыс еиуацәаз, еибаҭахыз шәакәын, ҷкәынцәақәак шыхәмаруаз шьак рылибахит ҳәа, абранӡа шәхы намгӡакәа, шәнибакылар шәылшон, аха иҳаҩсыз артытра ҳалагарым, аублаа жәлар рыхьӡала сшәыҳәоит, ҳтагылазаашьақәагьы зеипшроу жәбоит, уахарнахыс аиҕара атцыхәа пышәтцәа, шәеинаал, шәгәыдибакыл-шәхыдибакыл!..

Ашьа здыз, аиҕара ахы зыртцысыз Наҕәацәаа апхьа ацәажәара дара иртәын, реиҳабы Дацман дҩагылан, усгьы ҿааиҭит:

– Апханагьлацәа, шәыххь згеит, шәарҭ шәаҳатыр ҳазпцымҿеит акәымзар, ҳарҭ Наҕәацәаа цьара ҳабла ҳазцәырго ҳаҟаӡам, Чызмааи Цандараи еидгылаҭы иҳалахәмарит ишыртахыз, иаҳхычцеит иахьын-

ӡарылшоз! Лыԥсаак даҳмоузаргьы, ҳшьа катәеит, иҳахшаз иреиҕьыз арԥыск ашәахсҭа иныззала адәы дыҟәуп. Ма ҳахтцәап, ма ҳанхап, аха зхызкәачрахаз ихы иҳардырроуп, уаҳа нышәашьа ҳамам!

Дацман дгәааны игәы еиҟәыҷҷо, уажәымзар-уажәы иабцьар аатыхны аҵыҟьҳәа дхысып уҳәартә акәын дышцәажәоз.

– Дацман, уххь згеит, – ҿааиҭит Сиҭ дҩагылан. – Ишәыхьзеи, уара, аублаақәа аԥсреи анхареи ҳашрыбжьагылоу згәашәымҭозеи? Ар еибашьуан, Ҳабыць дцәаҕәон ҳәа, амаҷ еимакны ҳнибарҵәоит, уаҵә иаҳԥеиԥшу ҳазхәыцӡом!

– Уаҵәы иԥсуа дсыздыруам, иахьазы Наҕәацәаа ҳаԥсуп! – аҭак ҟаитцеит Дацман, Сиҭ иажәа ахы ахьцоз зынӡак дазымхәыцкәан.

Ашьҭахь, дарбан сгәалашәом, Ҵандараа иреиуаз ҭаҳмада хынҷыгәыгәк, илабашьа иԥышьтцаргәаны дҩагылеит, араҟа итәаз зегьы дагәацәазшәа даҵаҳәҳәаны ҿааиҭит:

– Ажәлар, абзиара шәыҟәзааит. Ҳара Ҵандараа, харада ахара зду ҳакәхеит. Ҩыцьа еисын, аӡәы ашьа илҵит, аха ҳара ҳаҷкәын дзыхҟьазеи? Уи дрыбжьагыламзар, издыруада, аҩыцьагьы еибгала изеиԥырымҵыргьы ҟаларын. Закәызеи, Наҕәацәаа, шәыххь згеит, аҽы иазымиааиз акәадыр дасуан ҳәа, иарбан ҳара ҳзыхҭашәкыз, акыр шәылшозар, абан шәаҕацәа еиԥхыҟәҟәа иахьтәоу!

Ари еиԥш аҵәы алатцан ацәажәара ауухәа иааиланатцеит Наҕәацәаа, арԥарцәаҟәакгьы рҟамаҟәа ирыхеит, иҳаибарбап ҳәагьы еиҟәмаҟарт, аха ажәлар еиурмыжьит. «Еиҕьу ҟаҳҵоит ҳәа ҳшашьҭаз еицәоу ахь икылсит», – аасгәахәит сара, еизыҵҟьаз еиҟәкуа сахьрыбжьагылаз. Уажәшьҭа уаҩы ибартә иҟан аинаалара акгьы шалымҵуаз.

Дҩагылеит Чызмаа Рашьыҭ, уи Хәсеин-ефенди дыҩнеидеижьҭеи мшыбзиа аҳәааратцәҟьа илымшо

дпагьахан дыҟан, ҽыла аныҟәаргагьы иатәамшьакәа, аамстцәа реипш агәыжь ааихәеит, мци-ҵабырги неиқәырҽаҽан, идгьыл аҳәаақәагьы кыр инаскьеигахьан.

– Апханагьлацәа, шәыххь згеит! Ҳаҷкәын ихарамкәа аус дақәшәеит, ипсы данақәпш, ихы аиқәырхаразы аҳәызба иҟьеит, еиҭасҳәахуеит, ихы аиқәырхаразы. Аха уи аӡәгьы деиҩырҳа дкаимыжьит, баша дитцкәеит, шьа кәармак иааилтцыз ҳақәӡран ҳаҟазаап ҳшыжәлантәу згьы! Ҳаҷкәын ҳауа бзиа Хәсеин-ефенди иҟны аматцура далоуп, аӡәгьы дихарам. Ҳара ҳеаҳтцәахуам, ҳабналом, ҳазшьуагьы даабарц ҳтахуп уажәшьҭа!

Абас, Чызмаа Рашьыҭ аҽыр-ҽырҳәа агаз амца лалеиҭәеит! Аӡәы акы иҳәо, акы иаҳауа изыҟамлеит, еилаҩынтрахеит, аха иааулакгьы еижәымтцакәа иаҳҟажеит. Ажәланытәқәа уажәшьҭа рҽеидкыланы, хазы-хазы ақәтцра иналагахьан, ара жәпаҩык еизаны ишыҟаз раҳазар акәхап, фицарк хыс дызмаз ақыҭа заптиецәа, ҳмухтаргьы днарылатцаны, ҽырххыла иааҳадгылт.

– Шәааскьа арахь! Закәызеи, шәеилытцны шәгылоуп! – ҿааиҭит афицар, иабеидыруаз, идыруазаргьы, усс иабеимаз арҭ ахжәлантәык иреиуаз хазхазы рыҽешаны изгылаз.

– Шәааскьа, уара, шәдагәаахама? – еиҭеиҳәеит иара, аха аӡәгьы иҭып дахымтцит, ҳара апханагьлацәа ҳнаскьан, иапхьа ҳаагылеит.

Афицар иҽы агәра нақәыршәны, иӡарақәа кны ажәлар даарылапшит, шәабаҟаз, шәеизызгазеи иҳәарц иҭахызшәа, нас ибжьы ҩеитцихит:

– Зегь зымчу асулҭан адтца иҟаитцаз амчала, ари апашьалыкь аҿы иҟалеит умуми саферберлик![*]

[*]Умуми саферберлик – (ҭырқә.) зегь рзеипштә аррахь анапхьара, азеипштә мобилизациа.

Дычмазаҩны иартәак иагроу ида, жәааи хынҩажәи жәабеи ашықәсқәа иаарыбжьанакыз ахацәа зегьы абџьар шьтырхроуп! Арра иацәыбналаз дарбанзаалакгьы апсадгьыл зыпсахыз азә иеипш иқәуп ашьра!

Ибжьы ҷахьаӡа, зны ииҳәаз азмырхакәа, деиҭашьтрақәлан еиҭеиҳәеит афицар. Иалгамҭаз, ибжьы хьырвыр иаҳагьы иҩҭигеит: «И-қәуп ашь-ра!».

Арҭ ахҭыгәлааанӡа ауу зыхгоз, иҳазмыршәыкьуаз, хыцьара рыҽешаны еиҕарыла еиҿапшуа игылаз ажәлар, ҟытҧсытк рыхәлымшәо, изыҩӡа иааилахеит.

– Абри акәын иҳагыз! – лоунытә даақәыпсычҳан, даагызы-гызит аҭахмада Дауҭ. Иҟалап зегь ргәы иҭиҳәаазар уи, аха азәгьы илаҿимҭит, еихапс-еитцапсы игылан...

Ситҳи Дауҭи аарлаҳәа игәагәо, иаалырҟьаны иахҵаҳалаз амитә иалацәажәо инеиуан... Урҭ срышьҭан саргьы, сгәы сҭахәыцуа:

«Хы-жәлантәык зеиҕьаҭамыз рхаҭарнакцәа еицәажәон иахьа, аха дасу рхы мацара, рыжәла мацара, адәныҟа аҽрапшра мацара акәӡан изызхәыцуаз, дызусҭазаалак азәгьы ибарц иҭахымызт урҭ реиҕара, хама-хама реихара, џьоук ргәы иахәоит ҳәа рхы ацәгьа аҳәара, зҭагылазаашьа амалагьы ибаапсыз аублаақәа раӡәыкра зынӡак ишаркәадоз. «Ҳара ҳтәы», «ҳажәлар рзеипш ус» аҭыпан, «сара стәы», «сара сыжәла» мацара акәӡан рыххатәыс иҟаз.

Абриаҟара агәаҟра мҩа ианысыз ажәлар, знымзар-зны рцәаҩа иарҿиар акәӡамзи аидгылара зыпсоу аилкаара? Ма уи гха-малырны иҟаӡазар аублаа игәы-ипсаҿы? Иахьа дышпаҳақәымшәеи Таҳир, уи зегь еилыффаҷа иҳаиҳәарын, иаҳзымӡбаз аинаалаӷагьы даҽа мҩак иқәитцара дыҟан, аха дааугараазеи?

Абар уажәы ҳапхьа иаашьҭалеит ажәлар ртцеицәа зыхәлабгараны иҟоу аибашьра... Убриоума, нас,

жәлантәыла аиӷацәа еинзрааларан иҟоу? Диаша-гәышьоуп аҭаҳмада Дауҭ: убри акәын аублаақәа ирыгыз уажәы!»

* * *

Атцх кыр инеихьан Зауриҟан иажәабжьҳәара даналгоз. Ус баша ҳаицәажәо ҳаштәаз аҭаҳмада игәаламшәеит ажәак. «Мшәан, акәтаӷь ма даҿеак зныҏцьыло, ахәтцәы змоу… абӷалых… Ҳаи, афы асааит, схы ишпаҭыкәкәеи!» – дгәаҭеиуан иара.

– Адырган! – инеигәаласыршәеит сара.

– Ииашоуп, сапхьа рахә уоухьеит, адырган! Аха аублаақәа ҳтәалагьы уи ахьӡ сгәалашәом, умбои, ма ажәа пшаахк акәында, ажәа баша! Ее, дад Шәарах, ари аҩнаҭаҿы, ма агәылара цьара уныдыххылаңы урызтцаар, иааугәаладыршәап ҳәа уҟоу уи ажәа! Анышәынтра цьара шьҭыбжьык ахылтцуа аиҳа, аублаа ажәак цьаргьы иуаҳараны иҟаӡам ара! – иртцаулаӡан даақәыпсычҳаит Зауриҟан. Ҩ-напыкла ихы еимлагәа икны, кыраамҭа ҿымҭӡо дтәан.

Сара ҭынч сихәапшуан, уажәы, исҭахы-исҭахым, сазымхәыцыр амуа саатагылт ари аҩнаҭаҿы сара сзыхҭыгәлаз атрагедиа.

Зауриҟани сареи ҳанеиқәшәа рапхьатәи амшқәа раан, аублаа бызшәа ыӡыр ҟалоит, издырууа зынӡа имаҷӡахеит ҳәа иасҳәо саналагалак, ихеимтцошәа сирбон. Уи, анкьатәи ипсадгьыл Аублаатәылаҿы ашьхақәа, аӡиасқәа, абнақәа, абаажәқәа шыҟоу еипш, ихатәы бызшәагьы еиқәханы иҟоушәа агәра сиргон. Имасымкит, аха абри еипш тцатцгәы змаӡамыз агәаанагара хаитцатцәҟьома ҳәа ицьасшьон.

Уаха еилкаахеит зегьы. Аҭаҳмада цынтцәарах хьаҳәрада ицәыӡхьаз, дзызхьуаз, апсҭазаараҿы иҟатцәҟьоушәа ибаларц иҭахызаарын, иара изы уи гәыжьжьагазаарын, рапхьаӡа иҩны саннеи ауха, апсцәа рчара исзиуз еипшызаарын…

Заурҟан Золак убри еипш аԥсҭазаара дҭанаргылеит, иҭахы-иҭахым, уаҳа цәцашьа имамкәа акырынтә иаԥхьа иаақәгылон абызшәа апроблема. Зны, жәашықәсала, ихы мацара дацәажәон акәымзар, ихатәы бызшәа ахьимаҳауаз даԥырган. Иԥсадгьыл еиԥш, изааигәаз иуацәа-иҭахцәа реиԥш, игәхьааигон ибызшәагьы. Иагарааны, џьоук еицәажәо инаиаҩсыр, аублаа бызшәа рҳәоз џьшьа, илымҳа нарыдкыло дрышьҭалахьан. Ашьҭахь, ижәлар рахь даныхынҳәгьы, изгәамҭар ҟаломызт, дхәыҷаахыс иидыруаз, ахьхьаҳәа хатәы бызшәала дзацәажәоз, дыззыӡырҩуаз, иаҳа-иаҳа амаҷхара ишаҿыз, аҿар игылозгьы, бжаҩык аублаа бызшәа цқьа ишырзымҳәоз, џьоукыхгьы зынӡа ишырзымдыруаз…

Абас, иара аԥсҭазаара ахаҭа практика усны иҿаԥхьа иқәнаргылон абызшәа азҵаара, Заурҟан Золак дынхо-дынтцуа иԥсадгьыл аҿы дыҟазҭгьы, уи апроблема зынӡакгьы ихахьы имааиргьы ҟаларын.

Сара стәы хазуп, сара даҽа аамҭак салиааит. Заурҟан Золак гәаҟрас имоу – сара сзы игәаҟрам. Иҟоуп схатәы бызшәала сзацәажәо сызлыҵыз сыжәлар, иҟоуп схатәы литература, схатәы бызшәала аҵара рҵоит ашколқәа рҿы, аинститутқәа рҿы.

Аха сара сызгьы филологк иаҳасабала саԥхьа иқәгылоуп уи апроблема. Сара сзанааҭ – анаука-аилкааратә усура иадҳәалоуп иара. Жәлар рыԥсҭазаара иадҳәалоуп, уи иаӡбароуп иара. Ус акәымкәа, бызшәак џьара залымдарак ацрасзар, жәларыс уи зтәылазаалакгьы, сара сгәы снархьуеит, убриазы акәӡоуп, амшын сышьҭахь иааныжьны, хара, тәым тәылак ахь сахо сзаазгьы…

Абас, џьара каршәрак аҵыхәан ҳаиқәшәеит ҩыџьа ахацәа, аӡәы – шәышықәса ирҭагылоу, егьи – ҩажәижәаба, дасу иара итәала дазхәыцуеит, иара итәалагьы хьаас имоуп абызшәа азҵаара.

ҲНЫХА ШЫЗЫЗ

Аамсҭа Мансоу имӡырхаҿы напшыхаҟә дсымбахьази, иаразнак дыздырит Али Ҳазреҭ-ҧашьа, дзыҟәҭәаз иҽееиҟәа ҳарак акәадырырҭа дахҟьар ҳәа дшәозшәа, аҭӡларкәыкә еипш дадпаҕьлан. Аҽыхәа иаҟәҭәаны ивагылаз афранцыз еинрал еихыккаеитцыкка, ауаҩ фархь ихылҧа абз ахьажь мҵәыжәҩа еипш иҕрачҟәынӡа дахьидубалоз, аҧашьа иаҳагьы дархәычҷуан... Урҭ рышьҭахьҟа еиҟәҽыжә игылан афицарцәа жәпаҩык.

Ҳмухтар, еилаҟь игылаз ажәлар даарылтцын, дшәаҧырҳаҧуа аҽцәа днарҧылан, ихылҧа ааихихын, илахь асаара инышьҭасуа дреихырхәеит. Аха уи зынӡакгьы дгәеиҭомызт аҧашьа, илаҧш абрахь игылаз аублаакәа иҳалаҟацан...

– Ҳаҭыр зкәу Қарынць-Овасы иаланхо аублаакәа! Шәҭоуба еилажәгазшәа, Аллаҳҭаала изаӡәу асулҭан ду шәидымгылошәа ажәабжь баапс игәарартцаз хастцом! Игәы шәасып ҳәа сыҟам дала-шьала шәара ишәгәакьоу, асулҭан иарҕьажәҩа Азнаур-ҧашьа! – ибжьы тцәытцәӡа иааҳалаҩит. – Ҭырҟәҭәыла адунеизегьтәи аибашьраҿы, изыхҟьазаалакгьы, иара ишахәҭаз еипш изалымтцит. Уи рхы иархәаны, цьоукы ажәлар рыҩнутцҟа ацәгьа дыршуеит. Аха ргәы иажьоит. Дызусҭада, Аллаҳҭаала изаӡәу, адунеи амсылманцәа зегь раб иахыхра зылшо? Аллаҳҭаала наӡаӡа дшыҟоу еипш, асулҭангьы дыҟоуп, аҳаҳаи, цьоукы шәрымжьааит! Асулҭан имчра еилаҳауеит ҳәа игәыҕны, хама-хама аихара иаҿу аерманцәа, акәырдкәа уҳәа лассы ирхацәарц иҟоуп. Асулҭан даӡәым, ижәбоит ари исыдгылоу дзакә хатцоу, ҳара ҳацхыраараз афранцыз ар драҧгыланы даҳзааит. Абас ар ӡхыргеит англызцәа, реибашьыга ҕбакәа ирчапшьоит асулҭан итәарҭа Сҭампыл. Абырзенкәа изхыргаз ар хьызла-ҧшала еибашьны мрагыларахь анаскьара иаҿуп. Мап, ихастцом, – даҿын иара, –

ахаангьы хатцара згымыз аублаақәа, шәарҭ агьаауркәа шәрымкәкәааны амсылман дгьыл шәаҭәазшьаз асулҭан имчра шәадымгылошәа ирҳәаз! Мап, уи абызҳәацәа идыршаз акоуп!

Сит днаҳалтцын, шьаҿақәак пхьаӷа днаскьеит ихылпа ааиҩытцракны, усгьы ҿааиҭит:

– Апашьа, уххь згеит, иуаҳаз иашоуп. Ҳарҭ асулҭан ҳиаҕам, аха аибашьра ҳалшо ҳаӷам, анкьа зны ҳхацәа-еибашьцәазаргьы, иахьа ҳапсаӷны ҳнеин ҳаӷоуп, ҳахьнеилакгьы антцәара ҿӷьаса иҳашьҭоуп, ҳгәы ҳамӷьеит, ҳапсы ахьҭоу ҳақәшәамырӡуазар, уаҩы ҳаипцырхагам. Аллаҳтаала дсыманы суҳәоит, уапстцәык азна иаанхаз ҳабашәыхәарҭоу, шәаҳӷәатц!

Али Ҳазрет-пашьа аҭаҳмада днеиҿапшит:

– Сужьарц иақәукит! Пхашьараӡами, узышӡа! Амухтар, уабацеи? Иаасырбеишь асиа!

Амухтар амаҭ ицҳазшәа дҩышьтпа-ҩышьтпеит, икәа иааҭихит ақьаадбӷьыцқәа, ирццакны апашьа иахь иҿанынеиха, урҭ иарпцырпцыруан апша.

– Упхамшьаӡои, аҭаҳмада, иубома ара заӷа хьӡи жәлеи ҭаҩу? Еи, ажәлар, шәааӡырҩы! Асулҭан ду ихьӡала ишәыдыстцоит! – ишькыл кьаҿқәа днарынгыланы, ибжьы иаҳагьы иҩеитцихит Ҳазрет-пашьа: – Абри ассир зызбахә аҳәо дарбанзаалакгьы аӡә дагымкәа, уатцәашьҭахь ашьыбжьон абри амеидан* аҿы еизароуп! Зеыпхьазкыз, абри ҳахьгылоутцәӷьа иқәшәоит дыкнаҳан ашьра, иҭаацәа – рӡы ахьаамыҩуа ахгара!.. Ашәахтә шәара шәаӷәытцит, уи змааноузеи? Жәамш рыҩнутӷала шәахтәыс ишәықәу згегьы ылхны, иааган абри амухтар ишәҭоит, ишәаҳама? Нас, акрыфара шырҭаху шәзымдыруеи ара шәқыҭаҿы игылоу асқьар? Есхымш қыҭацыпхьаӡа хәба-хәба хы ашьамаӷа, псасазар – ҩажәижәаба-ҩажәижәаба хы!.. Уи иадымгылаз,

*Меидан – (ҭырқә.) аизарҭа адәы.

асулҭан ду диҵсахит. Асулҭан дзыҵсахыз, идингьы иҵсадгьылгьы иҵсахит. Аҵсахә ы ари атәылаҿы аагылашьа имам!..

– Аҧашьа, уххь згеит, уҳазжьом, уажәнатәгьы иудырырц ҳҭахуп, иаҳзынхаз ҳаҷкәынцәа аибашьра иаҳзахәлажьуам, ишәаҳҭаша рахәгьы ҳамам, ҳажәзатцәқәа шәаҳҭар, ҳасабицәа амла иагоит!

– Уатцәашьҭахь аӡәгьы дкылсуам, ишәаҳҭаша арахәгьы ҳамам! – нархылҟьеит еиқәызырә уа игылаз аублаақәа, пыҭә ыкгьы ана-ара иааилаҩеиласит.

– Аа-а, исуанрахь* шәхы шәырхеит, излазбо ала! – иҿы ишьхәа наирбан, Сиҭ иҿааидихалеит аҧашьа, ҳаргьы агәырқьҳәа ҳшеимазакыз ҳнаскьеит пхьаҟа. – Азә аҿқы шәылазтцогьы даадырүеит! Дабаҟоу ани зтцара дула зхы тҟәацуа? Илим, ихьӡузеи? – ихы амухтар инаиқәикит Али Ҳазреҭ-ҧашьа.

– Таҳир! – иҳәеит амухтар ибжьы ә ыҭганы, ампыл датцаххны икуазшәа, инапқәа ә ышьҭыхны.

– Жәларак ҳусқәа дырхашшаарц Сҭампылҟа дцеит Таҳир! – аҭак ҟаитцеит Сиҭ.

– Дахьцалакгьы ҿеи згәы иҭоу уаә ым, шәаагыл, уи иҟынӡагьы ҳнапы наӡашт лассы! Шәара шәхаҭақәагьы цәгьамзар бзиа зымуа жәларуп! Амбжьахқәа! Ахәыжәлацәгьақәа! Анҭ ишәыҟәну шәҟамақәа рыҿқәа реипш шәыцҳауеит ә нутҟалагьы дәныҟалагьы! Шәарҭ ишәхымҟьац иҟоузеи? Ианышәҭаху аҧашьа дышәшьыр ҟалоит, ианышәҭаху, авекилцәа** шәшьыр ҟалоит, уажәы арра ацарагьы мап ацәышәкуеит! Шәызусҭцәада? Шәабатә уаа хамаҧагьақәоу? Ишәасҳәо шәаҳауама? – ахәаара даҿын Ҳазреҭ-ҧашьа: – Ахара ишәыду рацәоуп, иахьа ишәымоуп аамҭа, асулҭан иҿапхьа шәхы ҿышәх! Мап анакәха, ари адгьыл шәахытцроуп!

---

*Исуан – (ҭырқә.) абунт.

**Векил – (ҭырқә.) аминистр.

– Ари атәыла ҳақәнагалеижьҭеи хҵәароуп ҳазҿӡоу, шәара шәеипш ҳаргьы ҳамсылманцәоуп, Аллаҳҭаала шәитцапшны уажәшьҭа шәаҳҟәатц! – дцәажәеит Ҭаҭласҭан.

– Мап, шәара, аҳаиуан еипш, динда адәы иқәу жәларуп! Амсылман дгьыл аҿы уаҳа нхашьа шәымам!..

– Хәычи-дуи жәларак рыхҵәара закә рыцҳароу удыруеит, уххь згеит, апашьа, ҳхы абашәырхои, ҭыпс иаҳзалышәхуазеи? – дтцаамт Сиҭ ивагылаз аҭаҳмада Дауҭ.

– Мачхәума аҭып ҭацәқәа, Шьамтәыла… Арабсҭан…*

– Ҳлахьынтца хтцәарада уаҳа акгьы анымзар, амҩа ҳашәҭ, ҳхынҳәуеит Кавказҟа, ҳапсадгьыл ахь, Аублаатәылаҟа! Ҳара ҳаазмырбуаз аҳәынҭқар дахыргеит, ишьақәгылеит аҵьажәлар рзакәан ҿыц, амҩа ҳашәҭ, урҭ ҳрыдыркылоит! – абас аҳәара алеигалеит Сиҭ.

– Амҩа ҳашәҭ, ҳапсадгьыл ахь ҳхынҳәуеит! – ауу аилдыргеит арахь згәы цыжәжәо игылаз аублаақәа.

– Ишпа? – дхәааит апашьа, ашьа зхытцәалаз иблақәа нархигеит ажәлар, иҿы ахьааиртыз ус иаанханы иҟан… Нас, ашьшьыҳәа ихы наирҳәын, рапхьа днаихәапшит афранцыз еинрал, нас ишьҭахьҟа игылаз афицаргьы… – Ишәаҳама арҭ амбжьахқәа ргәы иҭаркыз? Азҩа еиқәатцәа ҳагәҭа итцәахны ҳадтәалазаарын! Амухҭар хҭыпшша, уцәазма арҭ аитцаҟәаҟәақәа андыршоз? – иахьынӡаилшоз дыҳәҳәеит Али Ҳазреҭ-пашьа.

– Апашьа, уххь згеит, амҽеиқәеи ахымхәыццәеи ртәы Хәсеин-ефенди иахь есымшагьы аҩра саҿӡан! – иҳәеит амухтар дшәапырҳапуа.

– Нас, Урыстәылаҟа шәхынҳәырц иақәышәкит,

*Арабстан – (ҭыркә.) Аравиа.

шәрыдгыларц шәҭаххеит дин змам, уеи ҭахи ззымдыруа аҟапшьқәа? – икәадырырҭа дахатәиуа аҳәҳәара, ацәҳара даҿын апашьа. – Аҭынчра зцәыӡны аилаҩынтра иаҿу Ҭыркәтәыла иалалазаап зегь реиҳа сзыцәшәоз булашьма...[*] булашьма... булашьма!

Абри ажәа шиҳәоз мацара иҿы аҟамчы нажәҵаны, дхыпхыпуа агәарабжьара дныбжьалт, ицәыжәызгьы агәырқьҳәа инаишьҭалеит.

* * *

– Ҳазреҭ-пашьеи шәареи шәышпеилгеи ҳәоума узызҵаауа дад, Шәарах? Ҳаилгеит ус, цәгьам-бзиам!

Абас даҳҵыртцит апашьа, аублаақәа ҳаипш, иага ус иман, аха хәҭак асқьар ҳагәҭаны иаанижьит. Уажәрааӡа ҕәарапара еихоз ҳарпарцәа, иаарбалак ҟаҵо иҳалаз асқьар ирҿагыло рҿаархеит. Уахык, атцх лашьца рхы иархәаны, аҵьапҳаны ахьытцәахыз илақәлан, абцьар рацәаӡаны иргеит, макиналт туфекгьы[**] налатцаны, аррахьтә ихынҳәыз аубла арпарцәа уи алахысшьа здыруаз мачҩымызт. Уажәы, аҵьапҳаны тцәахырҭақәеи уи мҩанызгоз аҿыуардынқәеи дырҳәуа мацара, аамҭа кьаҿк аҩнутҟала, абцьар мачымкәа еидыргалт. Есыуаха гәып-гәыпла рыҿашаны, абцьар зкыртә иҟаз реиҳараҩык ақыҭақәа аанрыжьит.

Уеизгьы ҳарпарцәа рахьтә пыҭҩыкгьы асулҭан ир ирылашәеит. Аха, ҳақла ҳцәажәозар, урҭ акгьы зламыз уаан. Акгьы злам – даҿаӡәы изы уаҟәытц, ихы азынгьы акгьы дапсам! Уи, ианыҩтәым иара дытрысуеит, иантрыстәу иара дшьахуеит!

Уара уазхәыц, нас, дад Шәарах, убри еипш ҳапсы кылаханы ҳаныҟаз аамҭазы, Таҳир дааҳалагылан, сахьцаз сманшәалахеит, ҳапсадгьыл ахь ҳамҩа аатит

---

[*]Булашьма – (ҭыркә.) азҩаҿкы.

[**]Макиналт туфек – (ҭыркә.) апулемиот.

ҳәа ҳаиҳәар, ҳшыҟалашаз! Аха уи еипш алахьынҵа ҳара иаҳҟәашьмызт, адгьыл ҳацәыхьанҭазар акәхарын.

* * *

Ҽнак шьыжьымҭан, амра кыр иҩхашлахьан, ҷкәынак ҽыкәбалла агәарабжьара дыбжьалан даауеит ҽырххыла: «Ҳныха ыӡит! Быҭха ыӡит!» ҳәа ҿыҭуа.

– Иҟалазеи? – иҵаауеит ари ажәабжь баапс заҳаз.

– «Аныха амҵахь!» «Аныха амҵахь» шәеиза! Ҳныха рӡеит! – ҿиҭуан аҷкәын, иҽы дасуа дахьцоз. Уаҳа еилкаак змоуз ажәлар еибарҵысит. Сиҭ игәы бзиамкәа дышьҭан, ари ажәабжь илымҳа ишааҭасыз еипш, ажәжәаҳәа иҽааилаҳәаны, илабашьа аакыдхны иҿынеихеит, аарла сҽихьыгӡауа саргьы сишьҭан. Еихьымӡеипҵымӡо, ҳгәылацәагьы уахь рхы хан.

«Аныха амҵа» ҳнеизар, анкьа Быҭха ианамҵаныҳәоз еипш, ажәлар еизаны еилагылан. Аҭаҳмадцәа ҳаихеигәо ахәы акәапрахь ҳаныҩхала, абар акаамеҭ, Быҭха зҭагылаз абаа ашьапы рбганы еилажьуп, иара ахаҭагьы ыҟаӡам, иахагылаз ахьаца, ҿысгьы, иршьыз аҟарул иеипш, ашьапы ыҵырҟааны икажьын. Ажәлар акәыҵҵааша, еихапсеитҵапса игылоуп, аӡәгьы аҿеихыхра илшом. Сиҭ днарылтҵны днеин, зны иҟәыбаса икажьыз ахаҳәгәаара днахәапшит, апҽыхақәа илабашьа нарыҟәыргылан:

– Ижәбома, арҭ зегьы ломла ирбгоуп, абар уи ашьҭақәа! – иҳәеит иара, ажәлар рахь даахьапшны. Нас, шьахәарк аҟара ашәпара змаз ахьаца хырҵаны иахькажьыз днадгылт. – Ари аихала ипҟоуп, аха иахатәи пҟараӡам, ижәбома, аҵла абҕьы канӡахьеит! – даацәажәеит ҩапхьа, илаба итҵшьуа аныха апхьа ижыз аҟәбар ахьыҵырхыз днахагылеит. Длаҟәын, аҟәбар аҵа иҭапсаз арацәа уапсҵәык нышьҭыхны днахәапшит. – Аублаатәыла идырцаз рацәоуп, ҳапс-

цәа рыбаҩ иаҳзаҩызан, излеигәаҵьызеи, ианацьалбеит, ари алакьысра! Ҳазшьыда, ҳахәда ҳәызба цагәыла ипызҟада? – нацитцеит Сиҭ, илаҵырӡ хаҟәҟәала.

– Ари адгьыл ҳақәцара иашьҭоу роуп жәлар рҭыц цқьа зҟьашьыз, аныха аӡарагьы згәаҵьыз! – сҳәеит саргьы, сгәы еибакны. Аиаша уасҳәап, уи ацәгьауаҩы сапхьа дгылазар, иара уатцәҟьа силгон.

– Абри еипш згәаҵьыз уарбанзаалакгьы, о, шьарда зымчу Быҭха, суҳәоит, удыды-мацәысха уааҟаланы, ихы уласны еиҟәырпа! Ишьхәамышьхәа дахьынӡанаӡааӡо наунагӡа ашәипхьыӡ изхымхуа ишьҭазааит! – ихылпа ааихыхны, инапқәа ажәҩан ахь иҩышьҭыхны, даашәиипшьиит ҿыц иааҳалагылаз аҭаҳмада Ҭаҭласҭан.

– Амин! – ааилдыргеит цьоукгьы.

Аӡәаӡәала инеин, цырак-цырак аашьҭырҟәшәеит арацәа, рнапсыргәытца иқәтцаны, рыбла ҭаа иахәапшуан, инеимырда-ааимырдон, убри ак акәын, ишрацәаххыразгьы, Аублаатәыла аҟәыхҳәа иҳамаӡаз уажәшьҭа.

– Тәымуаҩык дааин абри ҳзиуамызт, иара Быҭха иамаҿоуп ҳзырҳәыз ҳара иҳаиуоу аӡәы ишихгам. Егьырҭ зегь ҳарҟәатцып, ахьи аразни зҭапсаз аҟәбар ахьжыз ҳныхапаа ҩ ида уаҩы издыруамызт, нас атәымуаҩ иазҳәодаз? – даацәажәеит злаба зпышьтцаргәа игылаз ахпаш.

– Ибзиоуп, ҳара иҳаиуаз аӡәы ипсы цәгьахан аҟәбар ытцихзаргьы, изиҵьычрызи жәлар рныха пшьа, дацәшәаны мацарагьы дзалакьысрымызт. Зауркан диашоуп, ари еипш ахлымӡаах зуз ҳаҵацәа роуп! – даҿын Ҭаҭласҭан.

– Жәамш, жәохәымш рышьҭахь идырҳәыз, иахьа уажәраанӡа ишпаҳазгәамҭеи?

– Ҳныха зник ҳахыччан ҳапыртцхьан, ампынҟа иқәлодаз, аныхапааҩтцәҟьа дамамкәа игәыгәҭа-

жьын. Уажәы ианаҳцәыӡ, зегь ҳгәы иалсит, ари шҵеилкаатәу? – дҵааит даҿаӡәгьы.

– Уи убасҟак изцьашьатәузеи? – иажәа налеитцеит аҭаҳмада Дауҭ. – Аублаақәа уажәы иҳамбеит ҳхатәы кажьны цьоукы ртәы ахьынҳалара! Шьарда зымчу ҳабацәа рныха ду акажьра заҟа иаҳзымариахаз жәдыруеит, ааигәа зны ишаҳзырҳәатцәҟьаз, нцәа дызмам жәларуп ҳара!

– Шәцәажәашьа сгәы иахәом цьоукы! Ажәлар ирҳәо шәмаҳаӡацу, ма ҿырдагәа ҟашәтцауоу? – ибжьы акыр иѡҭыганы иааҳалаиргеит ани ахпаш. – Ҳныха зҕычыз дыздыруа, лабҿаба дызбаз ауаа ҳалагылоуп ара!

– Ишпа? Дызустада ари ахлымӡаах згәаҕьыз?

– Дыжәдыруазар, изышәымҳәозеи?

– Уи згәаҕьыз абри ахьаца ашьапаҟны дкыдтцаны дышьтәуп!

– Даҿаӡә ила акәым, ҳара ҳнапалатцәҟьа!

– Знык даҳшәырба, нас уи итәы мариоуп!

– Арҳәѡы дызбаз аӡәыр дыҟазар, рыбжьы зыдмыргозеи, нас, аҿапа рҿартцама?

Абас ажәа цҳафырқәа шынеимырда-ааимырдоз, ажәлар еилашыѡкын, аидтцәатцәалара иалагеит. Ицьашьо срыхәапшуеит, цахьа зынӡак аныха амцахь иқәымлоз, иахыччаргьы цәгьа изымбоз, уажәы рхы ақәыртцошәа ргәы цыжәжәо ицәажәоит.

Ус, «Амѡа рышәҭ! Амѡа рышәҭ!» ҳәа аӡәы ибжьы ааҳалаѡит.

Ажәлар реизытцәара иаалтцит зуаѡыбжара иҭагылаз аублаа Раҳман иҵеи иареи. Аб, ҳныхацааѡ иара иакәызшәа, апхын ишақәнагоз шкәакәа маҭәала деилаҳәаан, игәышцы иадубалоз исааҭ атцга цырцыруан, дхәаахәҭѡын, алагаѡага далан, дҭуцьархартә аҟынӡа амал имамызт, аха ҿеилаҳәашьала акәзаргьы, аҭуцьарцәа дреипшзар иҭахын. Ачаландарқәа имѡасуаз дрыцын, акы игаларын, акы ааигаларын, дахьцалак иҷқәынгьы дигон.

– Уа, шьарда зымчу Быҭха! – дааныҳәеит Раҳман, ичаз хылҵа ааихыхны днышьамхнышгло, иҷкәынгьы уи днеиҿыпшит, – Амцныха сфозар, схаҭа сымацара сакәым, ҭӡагәыла улахь соуааит! Абра сышхаҳәхатәаарахо здыруазаргьы, сыбла иабаз сымҳәар ҟалом! Ҳныха зӡаз Таҳир иоуп, Таҳир! Абаа ду еипш ҳзықәгәыҕуаз иҳаҭҵеикит!

– Ҳабла иабаз ауп иаҳҳәо! – нацитҵеит аҧагьы.

– Ишҧа? Таҳир уҳәама?

– Ари мцуп, хатҵашьас иамоузеи! Уара абгахәыҷы, иуҳәаз злаурҭҵабыргуа уҭҵыхәабаба затҵәык ауп, уаҳа акгьы умам! – акәыкәу дыҳәҳәеит Сиҭ.

– Аныха еипш ҳазхәапшуаз аныха шҧеиӡоз? – инацыстҵеит саргьы, исаҳаз уамашәа ибаны.

– Шәаангыл, уара, ишәыхьзеи, аби-ҧеи рыбла иабаз дҳарҳәап! – ибжьы ҩеитҵихит ахпаш.

– Ижәдыруазааит аби-ҧеи: «Аҵәыӡ змоу шәыгәнаҳарак ҟаитҵоит, изгаз гәнаҳак ауп иҟаитҵо». Жәлар рҿапхьа амцҳәара – ҧсахроуп! – иаҳаз хатҵашьа изаҭомызт Сиҭ.

Раҳман ажәҩан датҵапшуа инапқәа ҩышьҭихит.

– Ажәлар, шәыххь згеит, ирӡаз ҳныха ахьыҟазаалакгьы амч амоуп, исҳәо мцызар алахь соуааит! Жәамш раҟара ҭҵуазар ҟалап, ари аҷкәыни сареи, ҭитәқәак ҳаманы, ииасуаз чаландарк ҳацҵеит аҟалаҟь Конианӡа. Ҳусқәа ҳанрылга, аахәатәқәак ҳаман, аҟалаҟь ҳалалан ҳашнеиуаз, ахаҳә пшаахлыхқәеи, асаркьалыхқәеи, аслан баҩышқәеи ахьырҭиуаз дәқьанк ҳнавалеит, ишаабоз Таҳир даадәылтҵын, наҟ иҿынеихеит, ҳабжьгьы наиқәҳаргеит, аха имаҳаӡазшәа ҟатҵаны, ажәпаҩ днарылаӡит. Сҭампылҟа ажәлар рус ахашшааразы дцеит ҳәа акәын ишаадыруаз, иҵьаҳшьеит ара дахьаабаз, насгьы, днытҵаҳа ицашьа ҳгәампҳеит. Адәқьан ҳныҩналазар, ахәаахәҭҵәа еизаны иахәапшуеит, Соулаҳ имаҟа иадҳәаланы Аублаатәылантәи иааигоз, злыпҳа ҳа-

ура Бытҳа: ҳәыҳәк иаҟараны аҳацаҟьа иалхыз абла ҭыпхақәа ишаабац акәымкәа, ирцәгьаны, ашьа рхытцәало иааҳахәапшит, ашьапхыц хыҟапшьаақәа аҟәада рхьыкәкәозшәа ҳнарыхәапшит. «Аԥсра иоуҭндаз, ахә ҕәҕәа ҳцәигеит уи ашьхарыуа!» – иҳәеит адәқьанхьшьцәа руаӡәы. «Уацәымшәан, ари акырӡа иаԥсоу акәымзаргьы, ус аламала уаҩы иԥыхьашәо акы акәым, иаҳҭиуазар хынтә еиҳангьы ахә ытцаҳхуеит!» – иаҭеикит егьи.

Шьарда зымчу ҳныха ҳанынагәыдԥшыла, абар сыҷкәын дахьыҟоу, иаргьы саргьы ҳнышьамхнышгылеит. Иабаанагеи жәларак рныха? – стцааит сара. – Шәызустцәада? Шәусс иалоузеи? – акакеиҳәа инаҳатцаҟьеит адәқьанхьшьцәа! Сыҷкәыни сареи ҳабла иабаз шәасҳәеит, уажәшьҭа шәара ишышәҭаху шәныҟәа! – Раҳман абра иааникылеит ицәажәара.

Дызусҭзаалак аӡәгьы ҟыт ихәлымшәо иааҭынчрахеит.

– Ҳабла ҭраа шарԥыетцәа еиԥш ҳазхәапшуа, ҳаӡуазар ҳзырхынҳәуа, ҳарҭиуазар ҳҿызхуа, ҳажәлар рҭоурых аҟәыхк ибар, имоу зегьы ҭины иаҳзаазго, дҳамамзар дыԥшааны иҩнаадаша, дызустда, ҳазҭахым иакәымзар, ари еиԥш ахлымӡаах Таҳир ихы иҭазырԥаз! – ҿаастит, сыбжьы ҩҭыганы.

– Ҳаит, абааԥсы, аублаақәа! Гәаҟрас иҟоу зегьы пызшәахьоу, ҳнапала ҳеаҳшьрым! Ҳаԥсы ахьҭатцәҟьаз гәаҭаны ихысит! – датцаҳәҳәеит аҭаҳмада Дауҭгьы.

– Дызусҭзаалакгьы, аублаақәа иаҳнымтцуа адамыҕ ҳнитцеит! – иалыҩуеит аурурбжьы игоз.

– Шәызлацәажәо закәызеи? – даацәырҟьеит, зны аныҳәараан знацәа зҿытцакны ишәышәуаз арԥыс. – Лабҿаба дҿаԥеуп агьыч! Таҳир ирхынҳәааит ҳныха, мамзар абраҟа дкыдтцан дышьтәуп!

– Уара уакәымзи, мшәан, аҟырҟырҳәа аныха иахыччоз, иахьа уеазушьуеит, ари змааноузеи? Уара уеиԥш абас акгьы агәра зымго, зхатәы гәыблыра

зцәызхьоу, убарҭ роуп зегь реиҳа ишәарҭоу! – неиҿасырхьит сара.

– Ҳашшыпхьызқәа иманы Сҭампылҟа дцозшәа ҳирбон, арахь ҳаҭира даҿызаарын Таҳир! Рацәа ихтит игьангьашра! Ҳашшыпхьызқәа изыхәҭаз ирықәшәаар, абри еипш аҟымҟыра ҳҭагыломызт. Уаҳа дҳамбароуп Таҳир!

– Дҳамбароуп, дҳамбароуп! – иаагеит быжьқәак.

– Алажә еипш илеигәыдтцан дышьтәуп! – датцаҳәаҳәеит ахпаш.

Дахьцазтцәҟьа Анкараҟа шакәу здыруа ҳмачыӡам, аха иаахтны аҳәара шәарҭан. Ара дрыламкәа иҟаломызт Хәсеин-ефенди ичарҳәаӡык. Ефенди Таҳир дахьцазтцәҟьа анеиликаа, амӡа изикуан, иҭаацәагьы ирбаандаӡуан.

– Таҳир ажәлар ҳус дазықәԥоит, иҟалап ипсҭазара ахҭнитцазаргьы! – ҿаасҭит сара, ахпаш иахь снаскьаны.

– Ҳаи, цьушьҭ, егьырҭ шыҟазаалакгьы, уара уҽаанукылар ухәҭоуп, Заурҟан! – иаразнак даасҿапеит Раҳман. – Таҳир ухы ихҭнутцоит, ҽыхьшьырҭас думоуп, иҟалап убригь башамзар, уара ухаҭа узакәытцәҟьоугьы еилкаам! Иухашҭма, аԥашьа данушь, аублаа жәлар ҳуқәӡырц ачыык шҳагхаз! Таҳир дахьцатцәҟьаз удыруазар, дышгьычуазгьы удыруан.

– Ишԥа? – гыгшәыгк еипш схәааит сара.

– Иуаҳаз ауп исҳәаз!

– Ааит, уара алаӡахша, ачарҳәаӡ! – снаиқәҟаан, деиӡырҳа дкасыжьырц сҟама ҭгәыхаа Раҳман снеизытцҟьеит, заҟа тцуази уи амҳасҭахь снапы мнеижьҭеи! Оҳ, анацьалбеит, иахьагьы сгәы иалоуп, ишԥаҳақхоз ачарҳәаӡ убраҟа силгар! Аха ҳаиурмыжьит, ажәлар ҳабжьалеит, акыраамҭа сырзыҟажомызт, сықәԥон, иара иԥа дишьҭарԥало, абас ажәлар хыла-гәыла инеилатцаны, акаршәара дныққәхәааша дцеит.

* * *

Ишатцәышатцәуа, ахы нат̧аат̧о, абз т̧ҳәаны, ацҳарт̧ахь инеиуа амат̧ апшь еипш, Таҳир ихыртцаз ажәабжь баапс, ицәыршәагаха, еибарфагаха аублаа қыт̧ақәа еимырҟьо инарылалт. Ирҳәо иашоуп: «Арахә адәныҟала игроуп, ауаҩы – иҩнутцҟала». Цьоукы, иазыҟатцазар акәхарын, ираҳаз ҩба ахадыргылон, аҽыҩҳәа атцәы алартцон, ажәлар дырбыжкырц рт̧ахын. Иџьасшьон сара џьоукы-џьоукы иаразнак рықәтцәиаара: мшәан, иацы Таҳир нцәатцас дызбоз, иахьа, иҟоутцәҟьа еилымкааӡакәан, дҳагоуп, дҳамшьыр ҳхәарт̧ам ҳәа иаақәгылеит. Избан? Даҽацьоукых, ираҳаз амцреи атцареи анырзеилымкаа, ирура рзымдырүа, игәаҩҿыҩны иаанхеит. Уажәы-уашьт̧ан ҳанбахырцари ҳәа ажәлар шеилагьежьуазгьы, рыҩнутцҟа итцысит аимак-аиҿак, агәреибамгара, аизытцҟьара, уахьнеилак ҳныха аӡра ада ҳәатәык ыҟамызт.

Ҳарт̧, Таҳир иҩызцәа ааигәақәа ҳәа иҟаз, даара ҳалахь еиқәнатцеит ахлымӡаах иҳаҳаз, ҩынтә-хынтә ҳаидибагалахьан аитцаҟәаҟәа хаҳтырц, аха макьана ашьт̧ра ҳзықәломызт.

Ҽнак, Даут̧и сареи ҳҿынаҳҳеит аублаа Раҳман иҩныҟа, иҳаӡбеит, ҳнаидтәаланы цқьа дт̧аҳтцаарц. Сҟама т̧гәыцәаа сизымтцҟьахьази, аиашазы, хатцала иареи сареи цқьа ҳлеиҿапшырцгьы ст̧ахын. Игәашә ҳант̧алазар, абар ақьапт̧ажә: итцарҟацаны иаркуп иҩны ашәқәа, имӡырхагьы цсы зхоу акы ықәыршәым.

– Раҳман ихабар ижәдыруазеи? – ҳразтцааит агәылацәа.

– «Аныха амтца» аизара анҳамаз аухатцәҟьа, Раҳман имат̧әа-иҩыт̧әа ҿаҳәаны, т̧аацәаныла дықәтцит… – рҳәеит урт̧.

– Ихы абеирхеи?

– Аллаҳ идырып. Амала, Чызмаа Фарҳат̧ лассылассы абрахь дааилон…

Ҳгәы азҩеит аитцаҟәаҟәа иҟалаз амҩахәаста ахы ахьхаз. Ҳгәылацәа шьаруалаа анхацәа зегьы ҳара иҳагамызт, ҳрыцҳазшьоз, ҳазтагылаз збоз ыҟан. Убарт рыла еилаҳкааит Раҳман итаацәеи иареи ақьаҳиа Хәсеин иахь ишиасыз, анхартагьы шизалырхыз.

Уажәшьта идырын уи апашьа, ашьоура игәы итакны, ҩнутҟала ҳамч апыххаара дшашьтаз, илымшоз иҟази, аҳәахшажә, амчра иара импытцакын усгьы, иахьатаххоз апара-ашьарагьы деигӡомызт. Уажәшьта иҩашьомызт, ҳаҩнутҟа аидгылара шҳацәмачҳыз гәатаны, зда дҳамамыз Таҳир ицәа пнаҽырте еипш, аныха аӡра еиҿызкааз, Ҳазрет-пашьа иахьтә иаауаз амаӡа мчқәа шракәыз.

* * *

Аӡә дыҟан рҳәеит: аҽтра анимаз – аҽқәа имамызт, аҽқәа аниоу – иҽтра блит! Изхысҳәааз, Ҳазрет-пашьа дшақәгәыгуаз еипш, аублаақәа рарпарцәа еиқәных, агзааҳәа ар рашәа ҳәо, «Нагӡара иқәзааит асултан!» ҳәа ҿытуа, амеидан ахь дызустзаалак аӡәгьы дкылымсит. Урт, дад Шәарах, ишуасҳәааз еипш, абнара рҽартахьан. Уа иахьнеиз, асултан ирхәтақәа ирцәыбналан иҟаз атырқә рпарцәеи дареи еиқәшәеит, еиҩызцәахеит. Урти дареи рҽеиларханы, абырзен мҟәытцахалаҩцәеи Ҳазрет-пашьа ирхәтақәеи ирҿагыланы ирабашьуа рҿаархеит. Урт ипшатлакәха иаацәырҟьаны иҟартцоз ажәыларақәа Тыркәтәыла маха-маха изшарц иашьтаз рымч еитцанаҟьон...

Ари збаз Ҳазрет-пашьа даапкит, дҿаҳәатәхеит. Рапхьаӡагьы ипсы ҳаитарц иақәикит хыхьчашьа змамкәа ақытақәа ирыххалан иҟаз ҳәсеи хацәеи, хәычи дуи аублаақәа. Уи алажә еизганы иман; ақыта заптиеқәа рыхьзтцаны, рыцҳашьара зламыз, абрагь-

цәа-алажьыфацәа. Убарҭ леыжәтцаны илага ҳқыҭақәа иларыжәитцеит. Ииазыдгылаз аҩнқәа иҩназ лдәылцаны амца наурыжьуан, аҳәсақәа иракәпон, иаарпыхьашәаз арахә нарапырцон. Арпыс баша цьара даарпыхьашәаргьы арра уацәыбналеит ҳәа, жәлары иахьырбарҭаз илеигәыдтцаны дыршьуан.

«Ла-иллаҳа, ила-Аллаҳи!»

«Нагӡара иқәзааит асулҭан!»

Ус ауп; аа, Анцәа ихьӡала ацәгьа дыршуан, асулҭан ихьӡала азакәан еиларгон…

– Асҭафур, Аллаҳ! – иныҳәаныпхьон ауаа.

Аублаақәа иаадырит уаҳа нхашьа шҳамам Қарынџь-Овасы, ҳхымтцәар ада псыхәа ыҟамкәа ҳааҭагылт. Ахтцәара мцахәыцәа, аублаақәа ахьнеилакгьы уеизгьы қәашьс ирымагәышьан. Абарҭ амш уадаҩӡақәа руак ашамҭазы, ҳағацәа, ирулакгьы, дшынҭаацәаз цәгьапсышьа ирҭеит Таҳир.

Даҳзымхьчеит уи: ма агәлымыҩра ҳахьӡеит, ма дзыпсатцәҟьаз цқьа иаҳзеилымкааит. Абри, иара ихаҭа иҩызцәа ааигәақәа ҳадагьы, аублаа жәлар зегьы ирхымтцуа хьымӡгы баапсны ирыдхалт. Мшәан, абри ацәгьарагьы сашаҳаҭымхар ҟамло иҟазма зегьы ирхаанхаз сара хәашацәгьа?

Таҳир Анкаранӡа дзымнаӡакәа дхынҳәит, иҩызцәеи иареи иага цьабаа рбазаргьы, аибашьра аҳәаа изхымтцит. Ус еимгеимцарак аабозар ҳәа ипшыхәуа ишдәықәыз, цьоуки дареи ааилаҳаит, аҟәкәаҳәа иаанааилартца, Таҳир иҩызцәеи иареи хама-хама имцар ҟамлеит, уаҳагьы еиқәшәашьа рзыҟамтцеит. Таҳир, арахь ажәлар зҭагылазгьы идыруан, ишьҭахьҟа дхынҳәит.

Атцх ашамҭахь инеихьан аҩны данааи. Ипҳәыс Гулизар разҟыцәгьа лылаҕырӡ лыкәaаша иаразнак днеипыххылеит.

– Иҟалазеи? Ишәыхьзеи? – дтцааит Таҳир. Гулизар лыпси-лыпси еихьымӡо даҿын Бытха шыӡыз,

Таҳир иӡазшәагьы ахлымӡаах ихы иштадырҧаз... Ус, алгаха лымҭакәа:

– О, аҧшәма, уҟоума? – агәашә ахьынтә аублаа бызшәала бжьык аагеит.

– Шәарбанқәоу? Аҩныҟа шәмааиуеи? – ибжьы нарықәиргеит Таҳир, абарҵахь дындәылтцны.

– Агәашә аҟынӡа уааскьеишь, џьоукы урҭахуп!

– Удәылымтцын, уеытцәах! – дылмышьҭырц днеихьынҳалт иҧҳәыс.

– Мшәан, бзыцәшәозеи, исзыҧшыз сҩызцәақәак ракәхап, – иҳәан, зыбжьы зыргаз рахь иҿынеихеит дхахаӡа.

Агәашә аартыха имҭакәа, аҟәҟәаҳәа инеигәыдыртцеит, деизыхха данылкаҳа, ҳилгеит ҳәа уаҳа ихамлакәа, аҧшьҩыкгьы лҽыжәтцын, абгақәа реиҧш аҩны иааҩналан, артцәаа-артцәааҳәа аҳәҳәара иаҿыз Гулизар аҿаҧа налҿатцаны, дҧахны дҿарҳәеит, акәадырырҭа днақәыжьны аӡә дналҽхьнылеит. Аҷкәынцәа жыцәқәа ирылшахуаз, ахысбжьи аҳәҳәабжьи иарҿыхан, игәыҭҟьаҧсыҭҟьаха ишгылаз, ауада иааҩнадыргьжьын, иркит, урҭгьы рыҿқәа шәаҳаны аҽқәа инарықәыртцеит. Ацәгьауцәа имшәо-имырҳауа ауп ишааиз, ашьҭахь аҽышьҭақәа злаабаз ала, урҭ жәпаҩын, асқьаргьы рылазар акәхарын, аҩны иакәшаны игылан, гәылак иҿааихаргьы акгьы илдыршомызт. Аҩны амца лоужьны, ирҳәынчаз рыман асакара илықәхәаша ицеит.

Ситҵи сареи абри ацәгьара ҳанахҭыгәлоз, Таҳир иҩны еилаҳахьан, аха макьана ана-ара ихәытҟьон амцабз блаҟыблатцәқәа. Алҩақ убла ихаҳалон, абылфҩы аҳауа архьанҭон. Аҟәада ихьшы дкажьын Таҳир. Иҧсы ихытцхьаз џьысшьеит санынеихагылатцәҟьа, аха иҧсахәага ҭан.

– Сҭаацәа?.. – неиҿытцшәеит аарла, сара шсакәыз анеиликаа.

– Акгьы рмыхьит, еибгоуп! – схәеит сара, аҿе-

ихыхра сцәыуадаҩӡаны. Иблакытца зырцәаакыз илабжышқәа исарҳәеит сажәа шхеитцаз.

Зхатәы ҩны ныҟәццышәаа изгаз амца зҿалашоз Таҳир гәаҟ, иблақәа ҟьалон, аха уажәы икылкааны даасыхәапшит. Издыруада ак сеиҳәарц иҭахызар сҳәан, схы неиҿаскит.

– Сгәы иаанагомызт, сыҧсҭазаара зегьы ззысҭахыз аублаа жәлар иреиуоу аӡәы ихымҭала сыҧсып ҳәа! – мачҷк даалтцшәа абарҭ ажәақәа неиҳәеит.

– Иуеихсыда? Узшьыда? – стцааит сара, ихы ҩышьҭыхны сшьамхы иныҟәтцауа.

– Чызмаа Фархаҭ!

Таҳир дызҭахыз, игәра згоз аӡә дагымкәа еизахьан. Ахәы дгәаҟуан, еиқәхашьагьы имамызт, икәшан игылаз зегьы рыҧсыцҟьа изҭырхуан, аха акгьы рымчмызт. Аҧсра даҿын ҳтцеи бзиахә, иҩны иблыз иалаблит иҧсҭазаара зыҟәирӡхьаз зегьы: шәҟәны иҭытцны, макьана адунеи зымбацыз аублаақәа ранбан, жәашықәсала иџьабаа здитцахьаз аублаақәа рҭоурых шәҟәы… Адунеи аҿы уаҳа дгылаӡом урҭ реиҧшқәа ҳзызыҩуа!

– И-и-ҳ, анаџьалбеит, ихьаахеыгоу хәрашәак аасаҳанда! – ибжьы ихәлашәаӡошәа анааба, иҟьышә иныҟәаҳкыр ҳҭаххеит аӡы, аха инапала ачаҟәа днахеит. Атцыхәтәантәи имчқәа зегьы еизыркәкәаны, абасгьы неиҳәеит:

– Иҧсуа дыҧсып, зшьамхы инанагауа дцалап, мчылахаргьы, уеизгьы ҧсроуп ишәҧеиҧшу, шәхы шәамеигӡан, абџьар шьҭышәх! Шәцала! Шәцала! Кавказҟа! Аублаатәылаҟа! Иаашәырҧшы, ианаҭахӡамызгьы иаашәырҧшлоз, анкьатәи шәхатцара! Урыстәыла ҿыц аҳәааҿы шәызнеигәышьар, ижәдыруазааит, иҟьаҟьаӡа иаатуеит агәашәқәа! Иҟам, сашьцәа, аублаақәа ҳзыҳәан уаҳа даеа мҩак!..

Амра иааҟәлашаз иҧсы ахьымӡеит, ҳашидгьежьылоз дыҧсит Таҳир. Дабакҿаҳтцоз, иҩны былхьан

усгьы, шьапҟак неилахҿшьын, днаганы дныҵаҳаргылеит. Ҳарҭ аублаақәа ҳамацара ҳакәым, егьырҭ ажәлар иҳаланхозгьы, ҳәсеи-хацәеи еибарҵысны иааиуан атҵәыуарахь. Иааиуан, ацәгьахәыц Раҳман иҳәатәы хаҵаны, Таҳир иакәым изызҳәоз, уажәы ҳаҭоуҵан ҳәа апсы ихагылан иматанеиуеит, рылабжыш рыкәрааша. Итҵәыуаны ианааҟәтцлак: «Иара харак имаӡазаргьы, ирымаркызыз аҳәыҳә иаҩызаз Гулизари ихәыҷы-маалыҟьцәеи? Иахарази ицҵышәыртәыз иҩны?» ҳәа инеидашшылон.

Ацәгьауцәа аӡиас аҟынӡа рышьҭа ҭҕәыхаа инаагеит, нас иааҳәын, ӡыгәҭала алада идәыҟәлеит, рышьҭагьы уа иаанҵәеит, урҭ рышьҭалахагьы аамҭа змадаз, ицеит, ицаӡеит!

Ҳааидтәалан, апсыжра аҿҳәара пахҵәеит, амсылман дин апҟарақәа рыла адырҩаҿны даажыр акәын апсы, уигьы ҳахәапшуамызт, еиҵаҳхыр ҳҭахын зда дҳамамыз ҳгәлымтҵәах итҵәыуара, аха ҳазҭагылаз аамҭа иаҳнаҭомызт: аублаа қыҭақәа рылагалара далагеит Ҳазреҭ-пашьа ир. Урҭ хыма-псыма аҭабиақәа ржуан. Абзарбзанқәа ҳаҩҩала ана-ара идыргылахьан. Уӡырҩыр, аибашьра ахьцоз ахьынтәи ахысыбжьқәа ааҩуан. Иҟазтцәкьа еилкааны иҳамамызт, цьоукы, ҩ-рык еибашьуаз реидысларҭа Қарынць-Овасы иақәшәаран иҟоуп рҳәон, даеацьоукых, аеырхиара изаҿу аублаақәа рахгара мацаразы ауп рҳәон. Иҳаланхоз шьаруалаа рееитцаҳәан ақәтцра иалагахьан.

Абас ашәарҭа ҳашҭагылазгьы, тцыхәаптцәа рымамызт атцәыуарахь иааиуаз. Таҳир дгьааруп ҳәа дзыпхьаӡоз амулагьы иеагимырхеит. Уи цьашьатәыс ишҳамаз, ҳанынапш, пшь-еык зтцаҳәаз афаетон аадгылеит игәашә, даатытцит аҳ Шьардын-ипа Мансоу. Шықәсык еиҳагьы тцуан аублаақәа еизаны иахьыҟоу рымпынҟа дықәымлозижьтеи. Зегьы ирдыруан Таҳири Мансоуи ианакәзаалакгьы агәынчыхьа шрыб-

жьаз, убри акәын иахьа имҩахыҵра зегьы уамашәа изырбоз.

Апсы данихыҵ, дааин ажәлар даарылагылт.

– Сгәы иалсит, аҭцеи бзиа дшәыцәҭахеит! – даарыдашшылт иара. – Аамҭак иаугәышьар, акыр зылшоз уаҩын... Ҩынтә-хынтә иасҳәахьан амҩа ишьҭухыз шәарҭоуп ҳәа... Баша ихы ҭаирхеит, иҭаацәагьы иқәӡит... Абаа нацәкьысла иагәҭасыз диҩызахеит!..

Аӡәгьы алаҿимҭит. Аха цыҭрак анаабжьыс, аҳ Мансоу инацитцеит:

– Абзиара шәымазааит, аублаақәа, исхашҭуам аҵьабаа исыдыжәбалаз, иҭабуп! Уажәшьҭа уаҳа ҳзеибамбар ҟалап, исҭиит сынхара-сынтцыра, уаха амҩа сықәлоит Францызтәылаҟа, сабхәараахь... Ара иаҭыцымзаргьы уаҳа иабасҳәари, гәалазатцәык сымоуп ажәлар шәахь. Шәабацәа рныха ҳамҭас ақьаҳиа Хәсеин-ефенди инапала Али Ҳазреҭ-цашьа ианизынашәҭиуаз, сара сышәхашҭит... Избан? Иахьа саублаамзаргьы, шьҭрала шәара сшәылтцит... Сара сакәӡамзи иаҳа изықәнагоз! Еилыскаауеит сара, Али Ҳазреҭ-цашьа инапы шәануп иахьа, акы дҳахәап ҳәа акәхап ишәымаз иреигьыз аҳамҭа зишәҭаз. Аха мап, шәгәы шәажьеит, ани абрагь шәара шәыгәхьаа икырц дыҟаӡам! Шәхатә напалатцәҟьа шәзықәгылаз амахә шәҿаҟәеит, абцьар шьҭыхны асулҭан шәидымгылт!

Шәара сгәашәымҭазаргьы, Быҭха уажәы снапаҿы иҟоуп, ахьхьаҳәа ахь цара ныкәыпсаны апашьа имсыхәҳаит иацы. Исыман амҩа сыкәлоит. Ижәдырҩазааит, мызқәак ирхымгакәан, Европа агәҭа, Париж ақалақь аҿы иреиҕьу тцәахырҭак аҿы зегьы ирбарҭан иҟалоит Быҭха!.. Избо иранаҳәалап Шьардын-ипа Мансоу имҭаны убра ишнанагаз, иранаҳәалап аублаақәа ҳәа зны жәларык шыҟаз!.. Абзиаразы!..

Дызусҭзаалак аӡәы Мансоу днаскьазгоит ҳәа шьаҿак изыҟамтцеит. Иҳашҳатәараха ажәлар еилагылан... Афаетон наскьон лаҳәак еипш асакара иқә-

ланы, иаҳа-иаҳа ихәыҷӡахо, ихәыҷӡахо мацара, дук мырҵыкәа асаба иашьклачыз иналаӡит. Ашьхыҵә ашьхымӡа аҩнутіҟа рыбжьы ҭахәаҽены ишго еипш, ур-ур-ур аархылҩит аҵьар. Иҟьаҟьаӡа иаахтыз ацәгьара, изыжьхаз ашьаршәы еипш ихыпшылон, ихәрақәа рыда цәала-жьылагьы шәытарак имамкәа, дыцқьакәакәараӡа рапхьа дықәын Таҳир, ахлымӡаах ихыхын. Уи еиҳагьы иартҵаулауан иара усгьы тҵа змамыз ажәлар ргәырҩа!

Ус, «Уаа, нан Таҳир!» ҳәа аҭынчра баапс иҟаз ааилалгеит Хымжәажә, лыхцәы тҵаға лықәыпсаны апсы иханы дахьтәаз. Уаҳа амыткәма изызҳәашаз ҭынха ааигәа димамызт Таҳир. Уи, лхатца Сиҭ иеипш, ақәра ҩәҩәа шлымазгьы, макьана деиламҳацызт, аха иабаҟаз, еицакхьан лыбжьы хаа. Хымжәажә ианлааз, аккаҳәа иаацәырылгоз амыткәма, реиҳа ачҳара змаз ахацәатцәҟьагьы аддыҳәа рмаҟақәа пытцәтцәартә иаруазыруан…

Алаҕырӡ зқәыкәкәоз Хымжәажә лажәа гәыҿкаагақәа убриаҟара сгәатцахь инаскьеит, иахьагьы еилышшахьоу сгәалашәарақәа неизсыркәкәар, издыруада абжак аҟара сызцәыргаргьы, да, сналагапишь:

Нан, нан ҳтцеи лаша Таҳир…

Нан, саапсоуп ҳәа ҳауҳәар, иарҭак узыҟаҳтцон,
Нан, амҩа уашәазаап, знызатцәыкгьы узықәацом!

Пхашьароуп, уҩагыл, закәызеи иҟаутцо?
Унапшишь, нан, убацәа заҟаҩ ыҟаӡоу!

Ацәгьоуцәа мақаруан: «Лаапшыра иҭатәӡам,
Даҳшьыргьы, ишьа зуа ҳәа ҭынха димаӡам!»

Жәлар рыбзиабара ишьҭнахыз, иарҽырбаз,
Хы злымҟьо акәалӡ еипш, наӡаӡа иачапаз,

Ирбарҭам акәымзар, иаҕацәа ҟәаҟәасоуп,
Иара дыҟоуп, дыҟаӡоуп, жәлар ргәы даласоуп!

Уҷкәынцәа-маалыҟьцәа, уԥс атцкыс иуҭахыз,
Ужәлар гәакьа рынасыԥ иаутеит ԥсаҭатәыс,

Уԥҳәыс даутеит агәылшьап, ҳамԥын иқәымларц,
Уҩнызатцә амца ацроутцеит, хамҩа урлашарц!

Ишԥаҳаԥсыхәоу, нан, нан, ацәа узалымтцыр?
Иага илашьцазаргь, уара уакәын ацырцыр!

Реиҳа уанахҭахыз, аҽхьакра уаҭәаӡам,
Уара уеиԥш инаҳԥызо даҽаӡә дҳамаӡам!

Цхашьароуп, уҩагыл, закәызеи иҟаутцо?
Унаԥшишь, нан, убацәа заҟаҩ ыҟаӡоу!

Рацәак лыбжьы шыҭгамызгьы, Хымжәажә лмыткәма хәычи-дуи ҳәсеи-хацәеи абра еилагылаз ргәы ҭнашьааит, иԥнажәеит, ҽынкылашьа рзыҟамтцеит... Неиҩымсрада, ахацәа зегьы адыжә-дыжәҳәа ҳгәы ҳҭасны ҳаилаҕызҕызуан, аҳәсақәа рыӡҕы иахон, рыҳәҳәабжьы ажәҩан кылнатцәон, ақәаршыҩ еиԥш икаҭәон алабжыш. Асакара ҭбааҭыцә ианӡаломызт ҳтцәыуабжь...

Абыржәы ҩынтәуп исаҳауеижьҭеи, уаҕеимшхара, жәлары зегьы реицтцәыуабжьы... Раԥхьа уи саҳаит Аублаатәыла ҳанаԥыртцуаз аҽны... Усҟан џьанаҭ дгьыл ахь ҳцоит ҳәа агәыҕра дуқәа шҳамазгьы, ҳахьтцәыуон ҳаԥсадгьыл.

Иахьа Таҳир иҭаацәеи иареи ирыцаҳтцәыуон ҳара ҳлахьынтца еиқәатцәагьы... Аха ацәылашамҭаз Таҳир хәашабга иаҳзынижьыз ауасиаҭ анааҳгәалашәалак, ҳалаҕырӡ рҩашха ишлеиуазгьы, иҟәандаӡа иаҟалон ҳагәқәа... Ҳҿаԥхьа, асакара аханы, аԥсҭҳәа

еиқәатцәақәа иаарылтцызшәа еилаарцыруа иаацәыртцуан хараӡа, амшынныр цә ашьхақәа ирытцаршәыз Аублаатәыла... Ҳтцәыуара, ҳақьызқьызра ниасуан уи ҳадгьыл гәакьа атцаныҳәарахь...

* * *

Еибыҳәан ишҳамаз еипш, лаҕырӡыла дкәабаны Таҳир даажит «Аныха амтца», ахәы акәапраҿы. Ныхак еипш ҳазхәапшуаз ауаԥы, уа акәын иахьинаалоз, ипсы антазгьы дҳалыҳәҳәо дҳаракын, инышәынтрагьы убас ишьтыхзар ҳтаххеит...

Қарынць-Овасы инхоз аублаақәа аӡәгьы дагымкәа апсраҿы иҟан. Егьырт аублаақәа, иахьабалак Тыркәтәыла иалапсаз, иразҳәагәышьодаз, машәыршәа аӡәыр иаҳазаргьы, аамта цәгьаха дзаауа дыҟазма!

Атәашәарахьы илаҟәхьаз амра ашәахәақәа надпхалеит ахәы акәапраҿы итцчааз анышә аӡа – Таҳир иҳатгәын агәы... Ажәлар рышьтахьҟа бзиарак шыҟамызгьы, аилытцра рцәыуадаԥын, ихьаҳәхьачон... Убасҟан, анышәынтра затцә авараҿы, ахәы акәапра саақәгылахт сбыкь агәта кны. Дук мыртцыкәа асакара инахытцәеит рзаа-рзаа игоз абыкь ахәаабжьы... Уи ауаԥытәыԥса иеипш еилыкка изаҳауаз иранаҳәон:

«Ипсата бзиахааит иахьа анышә иаҳтаз ҳтцеи лаша!..»

«...Иахьыҟазаалакгьы шәипхьыӡ рыгымзаайт аублаа жәлар иҳаиуаны ҳгәыҕыртa Таҳир дызгәаҕьыз!..»

«...Ирзыҕьашкааит излараӡаз ранацәа ргәыпҳәыхш!..

«...Ишәаҳауама аҟәҟәаҳәа ахысбыжьқәа? Аублаа рарцарцәеи асқьари еиҿаҳаит! Асқьар ааскьоит, иаазыдгыло аԥнқәа рбылуеит, ирҿагыло дыршьуеит, иаанхаз ахыргоит!..»

«...Ипсы ҳаитарц избеит ашьаартцәыра – Али Ҳазрет-пашьа!..»

«...Ихиам, уеырхиа! Уажә улаба дадҳәал! Алҧсаа дызмоу, уидымхалан, уахатҵәҟьа джы! Учымазаҩ асакаса днантца! Усаби днылаҳәа амышәкәан!..»

«...Ҳәсеи-хацәеи бцьар иатцагылартә иҟоу, бцьарла шәеиибышәта! Еикәаға затцәык ада умамзаргьы, матәахәуп, ишьтых! Аҟама змоу, иуҟәынтца!..»

«...Ҳара ҳахаанхеит ҳабацәа рҳәахьа: «Аҧсадгьыл зцәызыз, зегь ицәызит!»

«...Иҳапхьоит зны иқьаптажәҳтәыз Аублаатәыла! Еилаарцыруа иаҳзыпшуп ахақәитра мра зқәыпхаз ҳаҧсадгьыл!..»

«...Ҳдәықәлоит уахатцәҟьа, уахатцәҟьа, уахатцәҟьа!..»

«...Шьамҩазаргьы, ҳцалароуп Аублаатәылаҟа! Аублаатәылаҟа! Аублаатәылаҟа!..»

Абас аҳәон саапсаны, сыблахатц гьежьаанʒа, ихәаазааауа исеакыз абыкь. Алашьцара еилаҳанто асакара зегь амехакы иааиуан. Алаґырʒ хьшәашәа рыбла ихыҳәҳәылазшәа, аарлаҳәа цьара икәалыкәацьон етцәақәак... Ари дара заадмырбыз адгьыл аеы атцыхәтәантәи аублаақәа рытцх акәын...

АТЦЫХӘТӘАНТӘИ АМҨА

Абар, мчыбжьык ҳхытцхьазаргьы ҟалап, ахацәа, аҳәса, ахәычқәа ҳеeитцаҳәаны амҩа ҳақәижьтеи. Цьара хыцҩыцк ирзуаазеи акәымзар, жәаха кытә ирықәынхоз аублаақәа ҳашҳәыпсыз ҳаицдәықәлеит, тʒыла уеизгьы хпаҟа нызқь ҳреитцамзар ҟаларын...

Уи аамтәаз Тырқәтәыла анапатцаҟа иҟамыз Шьамтәылеи Арабтәылеи рышҟа ҳхы рханы ҳцозар, Ҳазрет-пашьа иабрагьцәа-лажьыфацәа, ақәыцьма млашьқәа реипш, иааҳацрыхо иҳашьтеитцарымызт. «Шәʒы ахьымааҩра шәца!» ҳәа иаҳагьы деигәырҕьон.

Аха ҳара ҳхы ҳархеит ажәытәтәи ҳапсадгьыл ахь, Кавказќа. Абырзен мҵарсыѡцәеи Ҳазреҭ-пашьа иабрагьцәеи ҳрылсны, знык Қьамал-пашьа инапаҿы иааигахьоу Ҭырқәтәыла ҳақәнагалар, ҳусқәа маншәалахап ҳәа ҳгәыӷуан. Избанда, уи атәылабжеи Урыстәылеи аиѡызаратә еиқәшаҳатра рыбжьартҵахьан. Уа дҳақәшәап ҳәа ҳгәыӷуан Асовет ҳәынҭқарра аҭарнак...

Убрахь ҳхы ахьҳархаз ауп Ҳазреҭ-пашьа зынӡак деивызгаз, иабрагьцәа-лажьыфацәагьы иааҳацрыхо изҳашьҭаз, уиоуп ҳамѡагьы шьамѡан изыќалаз...

Сгәы иаанаго уасҳәап, дад Шәарах: иҵегь мчыла ҳаӷәӷәазар, абџьаргьы ҳамеигӡо ҳнапаҿы иќазар, агәаӷьра азыҳәа ҳмаџьанамызт усгьы, аманшәаларагьы абарҭ инарыцлар, Ҳазреҭ-пашьа иабрагьцәеи абырзенцәа рыри ҳнарылсны Кавказ агаҿахь ҳаӡхытцыр ќаларын...

Аха ҳамчгьы мачын, абџьаргьы ҳазхомызт, ус сҳәеит ҳәа, ҳшәапырҳапуа амѡа ҳақәмызт, шәақьпынтҵала ҳнеиуан, лассы ҳара ҳахь ихынҳәит шәѡыла ҳарпарцәа еиқәных. Урҭ анасыпдақәагьы зны анирахь иадгылан еибашьларын, зны арирахь иадгылан инибартцәаларын.

Ҳапхьаќа ицоит апшыхәцәа, шәарҭак шааќалаз адырра ҳарҭоит. Ҳара-ҳара иҳашьҭоу ҳџыхәахьшьцәагьы бџьармцала иаҳќәырцоит аќәќаҳәа иҳашьҭахысуа Али Ҳазреҭ-пашьа иматџуарқәа, арыӷьарахьгьы урҭ ҭаха ҳарҭом, ҳлапшықәтцаны иҳавасуеит. Ҳшымгәыӷӡоз иаацәырќьоит, џьоук ршьуеит, џьоук нарапырцоит.

Армарахь, наќ амраҭашәарахь рацәак ҳзынаскьо ҳаќам, еибашьуа иааскьоит Ҭырқәтәылан рымпытцархаларц иақәлаз абырзен мҵарсыѡцәа...

Апсабаратцәќьагьы ҳара иҳаӷоушәа, иреицәаз аарѡара ҳақәшәеит, ҽынла амра ухагәҭа кылнаҵәоит, уахынла иааузымычҳартә ихьҭахоит... Амѡа

ҳәа ҳазқәугьы закәызеи – Кониатәи апслымз сакара, уа иҟам тҵлазатҵәыкгьы ухы назтҵоукша, апхын, упсуазаргьы зы мҳатҵәк узыпшаауам... Баша ирҳәарымызт аҭыркәцәа уи акаршәра ҭацә азыҳәа: «Псаатәк захыпраауам, чаландарк захысуам!»

Ахәыҷқәеи, ачымазцәеи, ахәцәеи зыниалаз ауардынқәа ҿыжуеит, игәагәоит, аидара зқәу аҽқәагьы харҟәысуеит, апслымзраҿы ирфагәышьозеи, рыгра ꙩеит, рҿы ианаҳамкыр, изымцо иалагеит.

Иҳавыршьааз ҳидхалом, иаразнак анышә днаҳҭоит... Ажәлар еижәибатцоит, цьара еидтцәатцәалоит, умацәа узрыламтцо, ҳәҳәароуп, ҟаароуп, ахысбыжьқәа цьара иааикәтәар, даҽацьара иꙩытцҟьоит...

Али Ҳазреҭ-пашьа дмақарчақаруа иаҳнитцоит ацҳаражәҳәацәа: «Амсылман дин еилазгаз агьааурқәа! Шәынтцәазарц шәҭахымзар, хаала шәабцьарқәа шьҭашәтца! Иаашәыкәыршаны амꙩақәа куп!»

«Аллаҳҭаала уишазар, уаҳҟәатц, ҳарҭ азәгьы ҳаипцырхагам, ҳапсадгьыл ахь амꙩа ҳақәуп!» – аҭак ҟаҳтцон ҳара. Уи аҳәажә иабеидыруаз: азиас еижәхыслоит амшын ахь, ауаꙩы деихалароуп ипсадгьыл ахь!

Иаҳа-иаҳа ҳныҟәашәа иагхоит... Аидыслара ада псыхәа аныҟамлоз мчыбжьыла ҳтып ҳзахытцысуамызт. Зынзаск ажәлар ргәы цазар ҳәа ҳшәаны иаацәыраагоит ажәытәтәи аублаақәа ҳар рашәа. Ахапа ааҭсырҟьоит сара, иргызуа иаасыдгылоит Ситҭ, Мураҭ, Дауҭ, Ҭаҭластан...

Уа, раид, ахацәақәа, шәеитцамхан,
Шьамꙩазаргьы, пхьа ҳцалароуп.
Ҳашьхақәа ҳапхьоит, шәгәы камҳан,
Ҳашьхақәа рҟынза ҳназароуп!

Аҿарацәа рыбла ҭгәырҕьаауа иҳахәапшуеит, ргәы иахәагәышьозаап, аха аҳәашьа иақәшәом, ирыздыруам!

Амра ҳақәцеиуа, аԥслымӡ сакара абжара еиҩаҳшахьазар ҟаларын, Ситы сареи дааҳадгылт Хымжәажә.

– Ҳгәылацәа рымҩаныфа нҵәеит, асабицәа амла ҳәа еибархьусуеит, иҳамаз ахәыҷы рысҭеит! Уажәшьҭа ишԥаҟаҳҵои ҳара?

– Иахьрыбҭаз бзиан иҟабҵеит, бымшәан, ҳаргьы Анцәа ак ҳаиҭап! – лгәы ааиргәгәеит Ситы.

Абас, ҳшымгәыӷӡоз, амцабз еиԥш иҩыҭҟьеит амлакра. Рцәашьа ҳзамҭеит, Али Ҳазреҭ-ԥашьа иабрагьцәа рхымҭа аҭкыс еицәахеит. Раԥхьа ҳуардынқәа ирыҵаҳәаз ацәқәа наԥ дҳаркит. Аха акәац злаажәуаз ма излааӡуаз амҿы ҳазҭодаз, ҳуардынқәа ҟәаҟәаса илкажьны, амцақәа рылеиқәаҳҵеит, урҭ анынтцәа, мцеибаркыгас иаагәаӷьит амҿтәы гарақәа, иуаҳауоу, дад Шәарах, ахәыҷқәа згарҳхыз агарақәа!

Ажәлар еилагьежьуа, еилахынҳәуа, дара-дара еизыӷыӷуа ианааилахалак, сыбҩатә бықь аашьҭыхны, раԥхьа снагыланы сҿынасхон... Ашьаҟәада зыцрашу алым еиԥш уи хәаазааун:

«Уа, раид, ахацәақәа, шәеитцамхан!.. Фатәи-жәтәи гарҭа ахьрымам аҭыԥқәа ҳрызнеиуеит лассы! Уинахыс шьаҿак ауп иаанхо Амшын Еиқәа аҟынӡа! Уа иаҳзыԥшуп аӷба дуқәа, ҳаргоит Аублаатәылаҟа! Аублаатәылаҟа! Аублаатәылаҟа!»

Сбыкь хәаауазаргьы, абас акәын зегьы ишраҳауаз. Ишызбоз ажәлар лахҿыххон, сызцом ҳәа итәазгьы дҩагылон. О, агәыӷра мцахәыцәа, иабауԥшааауеи уара, абриаҟара мчхара?

Аха рцәашьа ҳзаҭом амцеиԥш иҳацралаз амлакра. Аҟәҟәаҳәа инаргәыдаҳҵоит Ҳазреҭ-ԥашьа ир ирыцраҳҟьаз, ҳаидарақәа назгоз ҳаҿқәа, рыԥсымҭаз угәатцанӡа иҭнашьаартә икьыркьыруеит. Маԥ, Аублаатәыла ишыҟаҳҵаз еиԥш, ҳаӷацәа ирымԥыхьашәоит ҳәа инҳартцәом ҳаҿқәа! Амла ҳаиқәыцәоит, фатәыс иаҳҭахуп! Игәаӷьны ҳшәақьқәа ирымоу

амҩы ҳзалакьысуам, ацслымӡ сакара иқәыршәым хьышьатцәык, нас излаажәрызеи? Иабаҟоу ҳачуанқәеи ҳқәабқәеи, рышьҭыхра ҳалымшазт, икаҳажьхьеит! Асакара иқәиааз ақыцәмыцәқәа ҟәшәаны ицәҳарббылуеит аҽжьы!

Уахынла ихьҭоуп, ҽынла ацсабара амца ацралап уҳәап, ҳшьапы мыждақәа ацслымӡ ца иахьнылашәо иабылхьеит, ичарыхәза иҕрахахьеит, ахы цаҳәцаҳә иапыхьашәаз реипш, амрацәгьа зысны заҟаҩы хышәҭны ацслымӡра илаҳауадаз!

Аҭаҳмадцәа ҳаикәагылаӈы еиҭах иаацәыраагон ар рашәа. «Шьамҩазаргьы, пхьа ҳцалароуп!» – иналаҳтцоит ҳашәа.

Амлакра шаҳҳәоз, иаацәырҟьеит асакара агәҭахьы инеиаанӡа ҳәа зыҽзауа иҳашьҭаз аӡышра. Иаабахьоу акы еипшымхеит уи, урҭ аҩқәыцьмакгьы еинаалеит, иаразнак рыбҕа еибырҭеит.

«Аӡба!» – еибартцәааауан ахәычқәа. «Аӡба!» – еилауазыруан ҳәсеи хацәеи. Макьана зшьамхы инанагоз игьежьыхынҳәуа еимырдон асакара, ҳаҕацәа рхымҩасгьы иацәшәомызт, ирзыпшаауа цьыршьон ӡы мҳатцәк. Заагара идәықәаҳтцаз гәыпҩык аӡәгьы дзыхнымҳәит. Урҭ ирышьҭаҳтцазгьы рхабар ыҟам.

Асакара иқәҳәазо инеиуаз ауаапсыратә рҩаш зымқәацо иалагеит. Игылоу реиҳа икажьу еиҳауп, ацәажәара зылшо дгәааны даҕьуеит. Рыкәақәа ирҭапшуеит, реилаҳәаракәа еимырдоит. Машәыршәа, хәашак анырбалак, зегь азыҩуеит, напышьашәалагьы иузеиҟәкуам. Згәаҕ еимоу ашәарахқәа реипш ауп урҭ шеиҿапшуа. Цьоукы рлабақәа рыҽрынтцаны иҩеибаргылоит, нас, аҩы иашьны иҟоушәа, икаҳабҕало асакара иныкәлоит, аҭиаақәа хытцәтцәаны ирҟаҟоит, сакара ҳәынапк рызкыргьы, азамана…

Ҳарҭ аҭаҳмадцәа-ашәаҳәацәа ҳаиҭаидгылаӈы иаацәыраагоит ашәа: «Ҳаит, амарцьа, шәгәы кашә-

мыжьын! Уаха икыдтцəан илеиран иҟоуп ақəа!». Уи уажəшьҭа иашəамызт, ғызығызран, изаҳауазгьы ус акəхарын ишеилыркаауаз… Аха иаҳҳəалар акəын ҳапсы ахьынӡаҭаз…

Сишь, дызусҭда асакара иқəланы иааиуа, имч шыҟам ҩашьом, дгылоит, дкаҳауеит, дгылоит… Акыр данааскьа, ибжьы ааҳалаҩит:

– Аӡытҟəа, абаапсы, аӡытҟəа!

О, анаџьалбеит, изакə мчузеи ирзапшааз уи иажəа апсхыцрахь инеихьаз жəлара! Игылаз уахь дыххымшақə ддəықəлеит, итəаз дакӡамшəа дҩатҟьоит, икажьыз пшьынапха дҳəазоит… Ан лхəыҷы дылхашҭит… Ахшара ранацəа ирапыҟьеит, ажəлар арахə реипш еижəибатцеит, асакара ҭбааҭыцə рызҭшəарахазшəа ацарҭа рибаҭомызт, еигəҭасуан… Урҭ ныз-кылашаз мчык ҟалашам игəахəрын ирыхəапшлакгьы. Аӡытҟəа аҟынӡа изымнеикəа, аӡы зцабаз ап-сыӡ еипш, ипаҭпаҭуа заҟаҩы апслымӡра илахада! Аха урҭ ирызхьапшуадаз! Уажəыгь слымҳа иҭаҩуеит апслымӡра инылашəоз ашьапы рацəа ағəырцағəырц ахьрымшыз.

Ачалеи жəпаҳаҳараӡа, алсра уадаҩны изхықəиааз аӡытҟəа, жəабаҟа десҭын аҵанакуазар ҟаларын, атҟьап еилығраа ихтаталаз аӡы унарбомызт, абаафҩы ҭышəшəон, аҟəара ацынхəрас аршьынк аҵкыс инеиҳаны аҿыгҳара аманы, иҩанҭхьӡа аҵьыкахыш цаҩ аҿыкəыршан…

«Шəаагыл, абаапсы, машəырк шəыхьуеит!» ҳəа абжьқəа шгозгьы, еибарҵысны инеиуаз ажəлар хакəыла иажəлеит аӡытҟəа. Аҵьыка цаҩ иахьҩырны заҟаҩы ӡааҟəрылада! Ипылыпылуа алахы ҭажьын. Аӡы ҟəандашьшьыран, ижəпан, ихəашьын, аха уи агəхьаа зкыдаз, Аублаатəылатəи арҩашқəа раҵкыс ицқьазшəа ҳаҵашьшь иаажəуан… иаажəуан…

– Шəеацəышəыхьча, абаапсы, абри аӡы хəарҭам, ишəымжəын! – дыҳəҳəон аӡəы, аха зызхара зжəыз-

гьы аӡытӄәа дзахыцуамызт, инцәар ҳәа дшәозшәа даҳӡыӡон, аха хәыҷы-хәычла ажәлар рыгәқәа дыртынчит, убасҟан ауп цқьа ианеиҿапш, аранӡа зшьамхы инанамгаз дангәарта, ахәыҷы иан дшыҟамыз баны атцәыуара даналага, ангьы илцәыӡыз лыхшара рыхьӡ ҳәаны ҿыҭуа асакара даныкәла...

Аӡышра анеикәтәа, иаразнак иаацәырҟьеит амла! Аха адырҩаҿены ҳшымгәыгӡоз насыпк ҳзыҟалеит. Амрагылараҳьтәи ҳган ахь ҳзыхьчоз ҳарпарцәа игәартеит ирҳашәҳауа асакара ишыкәыз ауахьад. Ирапцаны ҳара ҳахьтәаз аӡытӄәа шыҟоу рҿаархеит. Иуаҳахьоума знықыр, дад Шәарах, ауаи аҿқәеи анеибашьуаз ҳәа аамтак аӡбахә? Убасҟан абри аӡытӄәа ахықә аҿы иҟалеит иара. Абџьар змаз хысуан, аҿқәа каҳауан, аҟама змаз даазыдгылаз аҿы иналеитцон, аиха змазгьы, аҿы ахы иарбаны аҿынеирхон. Ауахьад еикәшон, ҳаргьы ҳаикәшон, икаҳауан аҿқәа, икаҳауан ауаагьы. Алҩа шьтачызшәа асаба хатәалан, аҿышьапхыц иагазгьы заҟаҩы ыҟада? Икаҳауаз аҳаиуан апсцаха амтакәа, ацәахыхра иналагон, уи иалгаанӡа, абгақәа реипш акәац еимыргәыцәуан... Реиҳа ачҳара змаз ачалеи дырхуан, амца лацратцаны, аҿжьы налажьны ирҟәион, уа икажьыз аџьыка лақәырҳәҳәны иаҳфауаеи, ҳанҿажәклак, аӡытӄәа ҳнахалон...

Иҳакәшауа ҳзыхьчоз ҳарпарцәагьы арахь ихынҳәит, уажәы ҳееидаҳкылеит зегьы, ишьтаҳхит џьыкала иҳәахны аҿжьы мҩаныфас. Ҳаныкәтцуаз ауха, аӡытӄәа иаҿыкәыршаз ачалеи амца ацраҳтцеит, аублаақәа макьана уа иҟоуп ҳәа ҳагацәа хәыцларц...

Уажәшьта ҳахьынапшуа хараӡа иаабоит ашәапыцьап иатцәара, уа ишыҟоу ҩашьом ақыта...

Аха зынӡак ицәгьахарц иҟазаарын ҳлахьынтца. Ҳаҩнутцҟа итцысит амгәахь. Рапхьаӡа дычмазаҩхеит хҩык ахәыҷқәа лыпсы рыхтынтцо иаазгоз пҳәыск. Лыгра ажәжәаҳәа дтыхо, дҳәытцәыхынҳәуа

аԥслымӡра дшылажьыз лыԥсы аалхыҵит. Анышә латаха ҳауаанӡа, илыхшазгьы каҟьҟьа анҵәара иналагеит. Нас уаҩ иимбац, уаҩ имаҳац ахырзамантҵәҟьа ҳҭагылт. «Аа, сыԥсит, сыԥсит!» ҳәа аӡә даныҳәҳәалак, уи иҟны ҳнеиаанӡа, даҽеаӡәы дынкаҳауан! Макьана сара сеибган, ачымазҵәа сгьежьыхынҳәуа сышрылаз: «Зауркан, сашьа, уааскьеишь аранӡа!» – лыбжьы аасыҟәлыргеит Хымжәаажә. Снеиаанӡа дхышәҭны аԥслымӡра дылаҳахьан... Сиҭи сареи ҳаицхыраны аԥслымӡра еиҩыжааны даҳҭеит. Аха Сиҭ ажәымҭацәгьа, анышәынҭра дахыҵуам... «Зауркан, схы ишакәым избоит, слыважызарц сҭахуп, асакараҿы лымацара дсызныжьуам!» – иҳәан, инапала ихатә нышәынҭра ажра далагеит. Уа, Анцәа злыԥхаҳаура, ари еиԥшгьы аӡәыр даниахьоума, аублаа гәыҟәхаҟәа зегь ҳахьырц ҳаҟан акәымзар! Сиҭ идырыуан иаҵьал ибҕа ишкыдгылаз, адырҩаҽены дыԥсит, днаган Хымжәаажә лывараҿы иара инапала иԥиҟаз анышәынҭраҿы дызжит.

Суауаӡа сырхагылан еизааигәаз ҩ-ҳаҭгәынк. Урҭ ирҵәахит наӡаӡа, зцәа-зжьы макьана имыхьшәашәацыз, адунеи аҿы исзынханы иҟаз сҭахцәа гәакьаҟәа! Алаҕырӡ ҟәандаӡа инасҿыкәкәоит, аха уи сыблаҟәа рахьынтә иаауамызт, уа иҭабахьан, сцәа акәын илаҕырӡышуаз... Иумбахьеи, дад Шәарах, ашоура аныцәгьоу, аҵаҟьа иалыҳәҳәо ахаҳәцәҟьагьы цәыкәбарҟәаак нахьыжжлоит, ихьшәашәаӡа...

Ус: – Ижәуазеи, уара, шәшыбзаз шәыԥсӡама? – Шәааскьа арахь! – ибжьы ҿацаӡа иааҳалаҩит зегьы иреиҳабыз аҭаҳмада еиҟәышла Ҭаҭласҭан.

Аҳаҳаира, ҳаира,
Аҳаҳаира, шәас, уара!

Иаацәырыгеит аркәашага, иеибгак еиԥш аҿеҩаҿеҩҳәа анапеинҟьарагьы дналагеит.

– Ишәымбахьеи, уара, ацәашьы анкьаҭаша апырқьҳәа ишꙩытҵ̆кьо? Ҳантцәамҭаз аҟ̆ама аҿы цеицеи еипш, ҳаҕацәа рыбла ҳхыҷҷалап! Амацәысеимҟ̆ьара еипш ҳаҕацәа рыблақәа хаҳкып! Аҳаҳаира, шәас, уара! – аҭаҳмада иаҳа-иаҳа ирццакны инапы еиниҟ̆ьоит, азәы днаидтцыр, даҽазәы иахь днеиуеит, лапшы цьбарала рыбла дхыпшылоит.

Цьашьатәшәа иҟ̆алеит ари. «Ухы еилагеит, аҭаҳмадажә ацымхәрас, аарлаҳәа зшьапы иқәгылазгьы, зымч зылзааны апслымзра илажьызгьы ашәа инақәдырҕызит, рнапқәагьы аинҟ̆ьара иналагеит. Ухаҿы иузаагару убарҭ уажәы зыпсы ааҭалаз рҿапшылара зеипшрахарыз… Адамра иҭоу апсы дыччауа збахьада? Рыгәҭагьы игьагьаза иааҭадырцәит аҭып.

– Адгьыл гәымбыл ҳара ҳзы идагәахеит, ҳасабицәа рҵәыуабжь аҳазом! Илашәхеит, жәларак шеиқәынтцәазгьы абазом! Кәашарала иҳардыдып! Ари адгьыл гәымбыл ҳшьапышьҭыбжьқәа рыла иаҳардырып макьана ҳапсы штоу, ҳашхацәоу! – даҿуп аҭаҳмада. – Уа, Ҭаҭластан, иулзаазама абаꙩҷыда иулаз? Аублаатәыла ачарақәа рҿы аишәахьча уқәгылан уаныкәашоз, ушьапқәа рыласышьа уаꙩ илапш ахьзомызт, – ихы дацәажәоит аҭаҳмада инапқәа еинҟ̆ьауа, – аха аишәахьча тцысуамызт, ꙩыла ихыхәхәо иқәгылаз атцәацақәа цәыкәбарк рыхшәомызт. Аҳы, Ҭаҭластан, уаꙩ данзымкәашазо укәаша!

Ҿыц еимарпсаз анышәынтра уажәоуп санаахытц, ашәак схәоит ҳәа сҿы злеихысхрызеи? Аха сара сгәаҿы гәырꙩа-цьабареи гәырҕьареи ҳәаа рымамкәа еилатцәахьан. Аҳаҳаира ҳәа снатцаҳәҳәеит саргьы. Сара сеипш аркәашага ашәа еибанаркыз шьардаꙩхеит. Иақәдырццакуеит анапеинҟ̆ьарақәагьы.

– Ҳаит, ахацәақәа, хәыци-бҕьыци ҭибажаароуп иахьа! – еиҭаагеит Ҭаҭластан ибжьы. Нас изарақәа лҭарбаҕьа икны, ишьацәхыпқәа дрықәгыланы дкәашо иҿынеихеит. Зны-зынла аҿеꙩ-аҿеꙩҳәа инапы

еиниҟьоит, даԑеазныхгьы шьамхыла дышьҭасырц иақәикуеит, аха изыгәаҕьуам. «Избо закәызеи, шәан лхы дааст! – схәыцуеит сшанханы. – Иабаимаз аҭаҳмада абриаҟара амч ҵәахны! Абри акәызма ҳабацәа иззырҳәоз «Аԥсцәа рчара уны, аԥсцәа зыркәашаз!» ҳәа? Урҭ ирдыруазма ари еиԥш ахырзаман ҳшазкылсуаз?»

Ус, Ҭаҭласҭан ажәлар рыжәпара гәаҭаны иҿынеихеит. Ауаа наскьааскьан, амҩа хәхәаӡа инаирҭеит, иара дцон уи даныланы, дкәашошәа ҟаҵауа, уаҳа илымшо днеихьазар акәхарын, зынгьы даақәгьежьны инапы еиниҟьон. Икәашозгьы, игылазгьы, итәазгьы, ашаха ҳхаҵаны дҳахозшәа Ҭаҭласҭан ҳнеишьҭалт ҳаиԥхьытта! Макьана зшьамхы инанагоз пхьаҟа ҳаихон, ҳаблақәа азхан ҳҿыздаҳҳалоз ақыҭа, ҳзынаӡагәышьар, убраҟа иҵәахызшәа иҳалагьежьыз ачымазараҿкы ахәшә.

* * *

Абринахыс иҟалаз Заурҟан цқьа еилкааны аҳәара илшомызт. Уи игәалашәомызт аублаақәа заҟаамҭа амҩа иқәыз, иахьынӡааихьаз аҭыԥ хьӡы, ауааԥсыра заҟаҩы аанханы иҟазгьы… Иахьа ииҳәоз, уаҵәы даԑеакала дахцәажәон, ицәеилаҩынтуан…

Урҭ амшқәа рзы ихаҭагьы ахолера илаԑехьан, издыруада, игәалашәара архәашьра убри иахҟьозҭгьы? Аха уеизгьы иҩашьомызт аҭаҳмада уаҩ дызнымиацыз ахырзаман дшалаԥшыз, ишихигаз… Данцәажәоз, ицәыршәагаз акы илаԥш нақәшәазшәа, уажәы-уажәы ицәа дҭаӡыӡон, иҿаԥшылара аамахәлон, ибжьы изҭымкаауа инаихәлашәон. Дҩагылан, дбырбыруа, мачқ даалеиҩеины деиҭанатәон…

Нас иабыкәхаришь уеизгьы аублаақәа зқәынтҵәаз аҭыԥ?

Ҭырқәтәыла ахсаала аацәырганы Заурҟан снаидтәалеит. Снацәа нақәкны исырбеит Кониатәи акар-

шәра, икәаԥ иатцәаха ахсаала ианыԥшуаз аӡытӗәагьы днахәасырԥшит... Ииҳәахьаз акәын, ҿыц акгьы изацымтцеит аҭаҳмада. Абраантәи рацәак ахьыбжьам иӗоуп аӡытӗәа, Зауръан иахь санааауаз, схықәгылан сҭаԥшуан... Анаҩсӗа акаршәра ишьҭазгьы сылаԥш нахызгеит... Ус анакәха, ааигәазааԥ, абрахь с҅еанадсхалоз, санысзааԥ аублаақәа рыбаҩ тцәахны измоу акаршәра.

Жәларак еибартцысны ианаауаз, кыраамҭа амҩа иқәхазшәа, иара амҩагьы инымтцәаӡоз акы акәызшәа Зауръан дахцәажәон, гәыбҕан изҭода ахырзаман иалаԥшыз, аха сара излазбо ала, урҭ ахьдәықәлаз аҭыԥ иаркны, даара иныӗәазар, хынҩажәа-ԥшьынҩажәа верс рыда рзыӗамтцеит.

Ҳаԥсы ааиҭакны ҳаиҭанеидтәалон, аца зымкыз ахш еиԥш, ԥытҳа-ԥытҳа иӗаз аҭаҳмада игәалашәаракәа мач-мач еизиркәкәон, сара, ишыӗастцац, иантцо сишьҭан...

* * *

Аублаақәа хатцеи-ԥҳәыси, хәычи-дуи наӗгьы ҳзымцо, арахьгьы ҳзымааауа, цьара ҳкыдхалан ҳаӗан. Уа инхоз бжаҩык, заанатц рҭаацәа рыманы, рырахәқәа раԥцаны ашьхара р҅еарҭахьан, уахь изымцакәаны иӗаз, ҳара ҳаиԥш азҩаҿкы рылалахьан. Урҭ колера[*] ҳалазтцаз ҳәа ҳгәаҕ ркит, изылшоз абцьар шьҭыхны иаҳҿагылеит. Урҭ ирыцхраауан аҭыԥантәи азаптиеқәа. Еилахынҳәран, еилагьежьран, еибаӗәаӗәаран, ҳәҳәаран, ӗааран.

Азаптиеқәа Сҭампылнтәи ироухьан адтца: «Аублаақәа азҩаҿкы рыманы ихалалт, дара зегьы еибаӗьашьны иӗоуп, ақыҭа иалашәмыжьлан, ачымазцәа ншәыртцәа, аԥсцәа жәблы!..».

Ҳаԥхьа игылаз аҩнқәа рахь еихоз гәыԥҩык даҳԥызон Ҭаҭласҭан, «Шәеиха, абаақәа!» ҳәа ибжьы ҳа-

[*]Колера – (ҭырқә.) амгәахь, ахолера.

қәырго. Ус, ҭырқәа нхаӷык аӷны даавҟьан, аҵықьҳәа дхысит, уахь ҳнеимышьҭырц иҭахызар акәхарын. Дкаҳаит ахымӷас згәы иҭашәаз Ҭаҭласҭан. Ипсы шҭаз сааихагылеит. «Аа, Зауркан, сыршьит, сыршьит, сагьырзымхеит, убама! Ухаҵазар, Аублаатәылаҟа схы рханы анышә саҭ!» – ҳәаны даалгеит, ипсгьы аaихыҵит. Аҟәараҳәа аиҵасра салагеит, иаасгәалашәеит жәытә ашәак алагамҭа: «Ахьҭацәгьа ҟамлар, ажәҵаракәа нҵәозма?» Ажәӷангьы снатҵапшит – жәҵыск улапш иҵашәомызт. Аублаатәыла ахьыҟаз здыруа сыҟамызт, ашьацраҿы дааиҵысхит, илацәа хызӷеит, ижра сылшозар, ас адәы дцәыжыланы сцозма, аха иабаҟоу! Снеиуан, уажәымзар-уажәы санбакаҳауеи ҳәа сгарыгаҿо, сыблақәа амца рхылан иҭыблааууан, сҿажәкуан, счымазара сышьҭанагәарц акгьы агӡамызт, сыкәшамыкәша аҕлӷа хчылазшәа ихәашьҟаҟаран, сахьынапшуаз, сапхьа аӷхапалараҿы ӷнык збауан, убрахь схы рханы сеихон, уа сзынаӡар, ҿамӷак аӡы шпасмоури ҳәа сгәыҕуан. Аҿывсывҳәа ахымӷасқәа сывсуан, аха сцәа-сжьы ҵкьыҵкьаршьон макьана.

Ҭаҭласҭан иашьа ипеи даҿа аублаа арпыски аддыҳәа инасаӷсит, рҟамақәа ҭгәыцәаа, ашьра зуз аҭырқә нхаӷ дрыпшааууан.

– Анышә дыҵамлазар, дабацарыз, абра сылапш неихьыпшит! – ҿааиҭит руаӡәык.

– Хымпада, ӷнык дыӷналан иҿиҵәахит! Арахь уеиха! – датҵаҳәҳәеит егьи. Гәараандак инхибаҳәеит, уаҳа иахьцаз ҳәа сымбеит.

Амӡырха снықәлахьаны ус, уи аӷны иааӷныӷит акәукәуҳәа пҳәыск лыҳәҳәабжь, лыгьаҵәыгьаҵәбжьы, убарҭ инарылаӡӷеит хатҵак иаҕьбжьгьы. Иахынӡасылшоз сшьаҿақәа инарыцыстцан, лассы аӷны ашә снылагылт. Иапхьан агәараанда ихибаҳәаз аублаа рпарцәа руаӡәы, апшәмапҳәыс агҿыӷра дыкҿацаланы, иҟама лгәышпы иҵакны икын.

– Иҳәа ара иҩналаз ашьҩы дахьыбтцәахыз! Иҳәа, мамзар бычҟәынгьы баргьы шәазхом! Иршьыз саб иашьа ишьа сыԥхьоит, ишьа алҩатцә ахылззуеит, макьана имыхьшәашәацт, уанӡа сшьа зуроуп! Балга, аԥшыха сымам! – длыҟәхәааауан иара.

Наҟтәирахь ацәардгәаҿы, амцашоура ихҟьо, аиартҭа дылан чкәынак. Егьи аублаа рԥыс иҟама атцарыра уи иґракын…

– Иҳәа, уԥсырц утахымзар, уаб иоума араҟа зҿызтцәахыз! – ҳәа диҟәымчуан.

– Арахь уаҩгьы дыҩнамлаӡеит! Аҩны еимыжәда, абаапсы, шәуаами, гәнаҳала ҳшәымшьын! Сычкәын ҭынха димаӡам, иаб ҩышыҟәса раԥхьа дыԥсит. Имашәкузеи амаалыҟь! Ихьыз азҩаҿкы дацәынхозаргьы жәуам! – Абас уи аԥҳәыс дыҩнытцәааауан, лаԥхьа игылаз аублаа рԥыс диԥырҟьаны лычкәын иахь анеира лтахын…

– Ижәуазеи, уара, шәеилагама зынӡас, ирымашәкузеи хыхьчашьа змам аԥҳәыси аҷкәын чымазаҩи! – сыбжьы нарыҟәсыргеит урт арԥарцәа ашә ахьынтә. – Аԥҳәыс алатцәҟьа леишуам рҳәон ҳабацәа, арахь аԥсхых длымтцоуп! Шәҿынашәыстха наҟ! – сыбжьы зыԥсы зхытцуаз ашәарах аҿыҩбжьы еиԥшзар акәхарын.

– Саб иашьа Ҭатласҭан рыцҳа дызшьыз абрахь ихы ирхеит. Хымԥада, абри аԥҳәыс дылтцәахит. Ишьа сыԥхьоит, силгароуп уажәытцәҟьа! – иҳәеит аԥҳәыс дыҟәҿацаланы дызмаз арԥыс.

– Ус аӡәыр дтцәахызар, аҩны еимыжәда, хатцатцас шәныҟәа, арт ирымашәкузеи?

Сажәа ҩбамтәкәа, аҩыцьагьы наскьаны иаагылт.

– Шьыхаҭа иҳамшьыргьы, ари аҩны ҭадырцәыроуп! Ара иааган иҩнаҳтцоит анаҟа агәаҩараҿы антцәара иаҿу ҳанацәеи, ҳаҳәшьцәеи, ҳхәычҟәеи! – аарлаҳәа иҿеиҟәкуа даацәажәеит аҩбатәи аублаа.

– Рыҩны идәылганы ишҧакашәыжьуеи, азин шәызҭада? – сиқәшаҳаҭымхеит сара.

– Уххь згеит, Заурҟан, анаҟа адәны антцәара иаҿу ҳара хҭаацәа хара рыманы ирыхьма! – иаасҿаирхьит уи арҧыс.

– Уиас, аҩны еимаадап, уиас! – наидитцеит актәи арҧыс иҩыза. Аҩыцьагьы ашырсырҳәа инеикәҟьашан, егьи ауада иныҩнапшын, наҟ-ааҟ аатҵра инавалеит.

Ҳарҭ ахацәа аублаа бызшәала еибаҳҳәаз шылзеилымкаазгьы, уи аҧҳәыс сара сыҩналара лыҷкәыни лареи рзы ҧсеиқәырхаган илыҧхьаӡеит. Агәаҧҳәа лҽаасышьклалыжьын, Аллаҳҭаала дузылҧхааит, уара ауаҩымш! Схәыҷи сареи ҳаҧсы еиқәурхеит ҳәа дсашьапкуан, скәымжәы аҧшь аанкыланы илгәӡуан.

– Бымшәан, абааҧсы, урҭ шәыршьытцәҟьарц ргәы иҭамызт! – сҳәан, сымч абаҟахыз, аха сҩалыхан, аарла дҩасыргылеит.

Ус, хысбыжьқәак адәныҟа иааигәаны иаагеит, зыҧсы зхытцуаз аӡәгьы даагызыхәааит. Аублаа арҧарцәа рҟама аҿқәа цеицеиуа ашҭа иныкәсны, еивас ахшьыра инҭалеит. Саргьы срышьҭалоит ҳәа сҿанынасха, аҧҳәыс лыҩнапыкгьы аасыкәыршан сеимлагәа сылкит.

– Аа, умцан, ҳныжьны умцан! Ҳамацара ҳанаанха, ушьҭахь иааҩнало ҳаршьуеит! Сара акгьы сурым, сыршьааит аҭаххаргьы, аха сыҷкәын затцә дрыцҳашьа, сара сыда дунеи ҭынха димаӡам, иаб усгьы дыҧсхьеит! Мап, мап, сумшьыкәа усзышьҭуам! – абас дыҩнытцәааует, лнапқәа сыкәыршаны сылкуп, дхьышьарххоит, ашә ахь снальшьҭуам. Аҷкәын чымазаҩ иан лыгъатцәыгъатцәбжьы иаҳауазар акәхарын, инапқәа ҩышьҭихуан сара сахь. Ҳныжьны умцан ҳәа акәхарын иаанагоз, аха изнымкылакәа наҟ инаиваҳауан.

Уи аҧҳәыс уца ҳәа сааулышьҭыргьы, харак сзымцозар акәхарын, азҩаҿкы исыгралаз сшьапқәа

насыҵнаҟьеит, сыблахаҵ аагьежьы-гьежьит, иаасықәлашьцан, сышьҭахь икҿаз ацәырдгәаахьы слеизҟәыҿит. Аӡы шызжәыз здыруеит, уаҳа акгьы сгәалашәаӡом.

* * *

Заҟа мши-ҵхи сымҧсуа-сыбзамхо аиарҭа сылахаз седру, схы здыруа саныҟала, избеит ахаан сахьнанамгацыз ҩнык аҿы сшышьҭаз. Ҩынҩажәаҟа шықәса зхыҵуаз пҳәыск дысхагылан сымаҵ луан. «Ара сабаанагеи? Бызусҭада бара?» – слазҵааит сара, сцәажәартә саныҟала. «Уҩны уҟоушәа пхьаӡа, цқьа усыхәапшыр, сугәалашәаргьы ҟалап!» – ҿаалҭит апҳәыс, нас, лҟәардә даахан, сапхьа даатәеит. Сыбла псыдақәа лыдсырхалоит, лхы-лҿы аазыгьежьны, лыбла ҭбаа еиқәаҵәақәа аразра рхыҳәҳәыла исыхәапшуеит, лхахәы ҷарыхәӡа, ашлара наланапсахьеит. «Дызусҭада, мшәан, абри?» – схәыцуеит сара, аха дызбахьеит ҳәа сыҟаӡам.

– Мшәан, сышпаугәаламшәои, – даацәажәеит лара, – ҩыцьа аублаа рпарцәа сычкәынгьы саргьы рҟамақәа ҳаӷрырхәарц ишаҿыз, ҳапсы ҿухит. Аха уаргьы учмазаҩхан, ара узахымсит. Абри узықәиоу ацәырдаӷәы уныкәҳаит, уааилыхны унышьҭасҵеит. Убри аҿены инаркны иахьанӡа хдырра умамызт, анышәынҭра ухықәгылан, аха аллаҳҭаала дузылпхеит, уеиқәхеит! – хәычы-хәычла исгәалашәо аҿаанахеит аублаақәа аҵыхәтәантәи ҳамҩа... Сыбла иаахгылон ахырзаман сахьақәа... Аҟәарамҿ еипш апсцәа еизыхаа... Аҭаҳмада Ҭаҭласҭан икәашара... Уи аҵыхәтәантаи аублаақәа ҳакәашара акәын усгьы.... Ус, ус, иаасгәалашәеит ара сшаанагазгьы... Зназы сызлаиаз аиарҭа иҵаакәкәалазшәа збеит, аха сгәы аапсахны сҩеихан, изулак сиарҭа саақәтәеит.

– Тәымуаҩык, сыбзиарас ибдыруазыз бара! Нас абарҭ роума анышәынҭра сҭазмыжьлаз, – сҳәан, сыжәҩахыр иқәкыз лнапы аасшьышьит.

– Умч маҷгәышьоуп макьана, атәара улшарым, – лҳәан апҳәыс, ашьшьыҳәа сныҟәлыриеит, апҳӡы сыҟәнаҭәазар акәхап, схы-сҿы иныҟәылшьит ачабра, мҳаҵәк алагьы аӡы сҟьышә иныҟәылкит. Маҷк санааҭынчха, лара даацәажәеит.

– Исуалыз насыгӡар акәымзи! Сеиқәзырхаз иаргьы деиқәырхатәын... Сара сымацара соума, сыҷкәын заҵә, адунеи сыззыҟәу слашарбага ипсы ҿухит. Уара данеиқәурха, Аллаҳҭаалагьы дизылпхеит! Аиашазы, уадаҩра сыгмызт, ҩыцьа ачымазцәа... Арахь сыҷкәын, анахь – уара! Аха уи усс измада! Шәҩыцьагьы шәеиқәхеит! Издыруада, уажәшьҭа мышлашарак аабар!

Дҩагылан, ашә лхы нылакны: «Бирам, нан, араанӡа уааишь!» ҳәа лыбжьы налыргеит. Рацәак мырҵыкәа, апсыгага еипш ишьҭыбжь мыргаӡо аҩны дааҩналеит жәохәҟа шықәса ирҭагылаз ҷкәынак, ачымазарацәгьа шихигаз ҩашьомызт, шьакәармак ихы-иҿы иузықәбаауамызт. «Иубома, нан Бирам, упсы ҿызхыз, уеиқәырхаҩ ичымазара дшалҵыз! Унеи, нан, иааигәара, апсшәа иаҳәа, уиацәажәа, амала рацәак думыргәамҵын!» – даҿын апҳәыс. Бирам данааҩналаз аахыс иблақәа хааӡа исыхәапшуан, дааскьан, имчыдаз инапала смахәар ааишьышьит. «Аллаҳ иҵьшьоуп, Аллаҳҭаала иҵьшьоуп!» ҳәа дхәыҭхәыҭуан. «Уажәшьҭа издыруада мышлашарак аабар!» – наҟәлырҕызуан иан.

– Дад Шәарах, абыржәы уареи сареи ҳахьтәоу амӡырхаҿы ауп усҟан сахьаанагаз. Ара, усҟан уажәеипш иҭацәымызт, аладахьҟагьы, аҩадахьҟагьы ауаа нхон, ашьҭахь аҟыҭа акалҭахь инаскьаны анхарҭаҟәа ҟарцеит. Абри аҩны ауп сахьыҩнанагалазгьы... Ожәы сиарҭа ахьыҟаҵоу ауп усҟангьы сахьышьҭаз, ларгьы абансшәа акәын дтәаны дахьсацәажәоз...

Ишсықәнамго здыруеит лыхьӡ аҳәара, аублаақәагьы, аԥсуаа шәеиԥш, ахацәа рыҳәса рыхьӡ рҳәаӡом, Салима лыхьӡын, хлаҳәада… Абри иубо анхара лара ишынлыжьыз иҟоуп, сара ҵәыанкгьы сзацымҵеит, амала, ишубо, макьана зынӡа иқьаԥҭажәҵәҟьан иҟам, лыатҵәк ыасышьҭуеит…

Ааи, дад Шәарах, ажәа уасыршьызар акәхап, сара сҟынтә шьеи, лаӷырӡи, ԥсреи, ӡреи, хҵәареи рыда даеакы умаҳаит, аха уи сара исхарам. Дад, аранӡа ҳанааих, иаачҳа, уажәшьҭа рацәак сыгым, сажәабжь зызку ажәлар шынҵәаз еиԥш, сҳәамҭагьы нҵәоит.

Саныагыла, еилыскааит: ари ақыҭа изахымсгәышьеит аублаақәа; реиҳараык, ҳаӷацәа рхымҭеи амгәахьи неилалан, идырхит, зыԥсы ҭаны иаанхаз цыҭыык, абырзен ры аныхынҳәуаз иҭҟәаны Бырзентәылаҟа иргеит, даеаԥыҭыыкгьы Шьамтәылаҟа рхы дырхеит. Ҳәанҳәахла излеилыскааз ала, урҭ ахьнеизгьы бзиарак ианымиеит. Егьырҭ, ара иаанхаз, Али Ҳазреҭ-ԥашьа, дара-дара уаҳа еибамбо, ҭаацәак-ҭаацәакла ишаны, Ҭырқәтәыла иахьигӡеит. Урҭ аӡәгьы иԥсы ҭоуп ҳәа сыҟаӡам иахьа, машәыршәа аӡәыр деиқәханы дыҟазаргьы, ибызшәа инаркны ихатәык имамкәа дыашьахахьеит, ддыԥшылоуп… Иумбо саргьы сшыҟоу? Ацынҵәарах! Уада-ҭынхада, ыныда-гәарада, жәларыда-цсадгьылда адунеи санхалеит!

Салима уҳәама? Ааи, насыԥда, уи лҵыхәтәгьы уасҳәап. Напышьашәалатцәҟьа аԥсра ахәлымшәа сахәлылхит. Сшьа ӷәӷәазар акәхарын, ԥшьыныажәа шықәса сшьрҭагылазгьы, лассы сшьара сықәлеит. Сабацахуаз, абра саамахеит. Ҳаҟан лареи сареи хатцеи ԥхәыси реиԥш. Мызқәак ниасхьан, ақыҭаҿы ачымазара аӡбахә аӡәгьы далацәажәомызт, еиқәтәаахьан, уи иацәшәаны ашьхара зеазҭаз анхацәагьы рыынқәа ирхылахьан, дычмазаыхеит Салима. Лгәаахы акы иааҿнакааит, хлаҳәада… Сеиқәзырхаз, ларгьы деиқә-

сырхарц с̒еазыскит, аха акгьы сымчмызт, аԥсрахьы лхы лырхеит. Уи лара ианылдыр, саалыртәан, луасиаҭ салҳәеит: «Ухаҵазар, сыҷкәын Бирам агәылацәа дрыдумыжьлан, уаргьы уаҳа царҭа уманы избом, шәеицынха, уда димаӡам, уизыҟала абыс!..».

Мышҟәак рышьҭахь дыԥсит лара. Абни аҵәардаҕәаҿы акәын дахьгҿаз, хлаҳәада. Агәылацәа иҟалаз рдыргәышьеит, аха аколера дагаз џьшьаны аԥсыжрахь уаҩ дкылымсит. Адырҩаҽны, Бирам дсыцырхыраны, изулак, днаганы дызжит. Абра уахьналбаауа рацәакгьы бжьам, аҩадахьшәа ауп лнышәынҭра ахьыҟоу… Зны-зынла ныҟәара ҳәа аҩны сандәылҵуа, уи анышәынҭрахь ауп сахьцало. Сара сзы Салима лымацара лакәӡам уа анышә иамоу, уа ижушәа ауп ишызбо еихәлацәаз сгәыҕрақәа, исцәыӡыз сҭаацәа зегьы… Анышә сазҭо дсоугәышьар, уа иҟалароуп сара сызқәаҭыԥгьы…

Бирам изҳаанӡа сара сҟны дыҟан, аби-цеи реиԥш ҳаибааӡон. Пхәыс данааига, аҟыҭа акалҭахь днаскьаны дынхеит, рацәак ззеилцо уаҩым, ишубо, аха джьиуеит, ҭаацәак ныҟәигоит, саргьы, Шәарах, дад, ушаҳаҭуп, наԥ сыгижьуам… Сара, аҭаҳмада жәымҭа ҟыргәгьы, уаҳа царҭа абасымаз, абраҟа атәым дгьыл аҿы, аӡә иргылаз тәым ҩнык аҿы сазԥшуп зааскьара уадаҩхаз суахҭа…

* * *

Абра инҵәеит акыр инеитцыху Заурҟан Золак иажәабжь. Абри анаԥҩымҭа иаԥхьалакгьы, ак аҵкыс ак еицәаны, ҵҩа змамыз агәаҟрақәа уаҩԥсык ицәа излаҭаӡазеи ҳәа иҵьеимшьар ҟалашам. Зыжәлар анеибгаз аҕьараҳәа ирылагылаз, урҭ рынҵәарагьы иашаҳаҭхаз Заурҟан дакәшан дабанӡаҭалеи, аиҭаҳәара мацаратҵәҟьагьы злаилшаӡазеи?

Ахәылбыҽхарахь инеихьан, уи иажәабжь анхиркәшоз.

– Дад Шәарах, гәыбӷан сумҭан, цәыкьа сышьҭалоит, изакәу сыздыруам, сыблахаҵ гьежьуашәа збоит! – иҳәан, дҩагылеит.

Цәамҭхаа уоуааит ҳәа наиаҳәаны суадахь сныҩналан, ацәашьы асыркит. Снапҩыра даҟьала еиқәыршәаны сапхьа инықәыстцан, схәыцуа саатәеит. Аублаақәа аҵыхәтәантәи рымҩа санпшылозшәа акәын макьана, ахҭыс хырзаманқәа, ак ниасыр, даҽакы сыбла иаахгылон, ахысбыжькқәа, аҳәҳәабжькқәа слымҳа иҭаҩуан, урҭ срылаҽены сыҟан. Урҭ зегь зынҩылаз сапхьа иқәыз анапҩыра сылапш ианаатцашәалак, ашьеи алаӷырӡи еилатцәаны иагәылкәкәошәа збон… Саргьы шаҳаҭс самазшәа акәын сшыҟаз жәларык рынтцәара…

Аҭоурых аҿы ирацәоуп аҿырпштәқәа, аублаақәа акырынтә хыпхьаӡарала иреиҳаз, аамҭала ахатәы ҳәынтқарракәа змаз ажәларқәагьы, рышьхәамышьхәа ҳәа акгьы ыҟаӡамкәа адунеи ианыӡаахьеит. Аха аублаақәа рынтцәара ҟалеит ҳазну ашәышықәсазы, уажәааигәа… Макьана рыбаҩгьы анышә иамфац, рыбызшәеи рашәақәеи макьана аҳауа иалоуп, еиҭарҳаз ашәыртцлақәа макьана ибыбышӡа ишәҭуеит есаапынра… Абри зегьы ҟалеит абжьаратә уаҩықәрак иатцанакуаз аамҭала.

Ҵабыргны, уи мышкы акәмызт, аублаақәа рыпсадгьыл ааныжьны «цьанаҭ дгьыл» ҳәа изықәгәыӷуаз Ҭырқәтәылаҟа хцоит ҳәа аӷбақәа ианырҭала аҽены инаркны антцәара иалагахьан… Ари атәыла анапхгаҩцәа акраатцуан, амсылман дин ацқьара хьӡыс иаҭаны, рҽадцаланы ассимилиаторратә политика амҩапгара иаҿижьҭеи. Уи официалтә ҳәынтқарра-политиканы иҟалеит, аублаақәа ахтцәара, аиҭахтцәара иақәзыршәаз, ашьаартцәыра ҳәа изышьҭаз асулҭан Абдул-Ҳамид ихаан. Уи иеипш аус еиқәатцәақәа рымҩапгара иаҿагылоз ажәлар ссақәа рырмашьцараз, иаҳа инҭкааны иуҳәозар, рныртцәа-

ра азыхәан, ҷыдала иапҵаны иҟан акавалериақәа. Дара ашьхарыуа-мҳаџьырқәа рхаҭақәагьы, егьырҭ ажәлар маҷқәа ирчырчаны ианрыжәыртҵалозгьы ыҟан.

Аублаақәа ҵсра-ӡра изгоз аӡиас хәашь уанхыҧшыло, улапш иаатҵашәоит уи иалаҭәоз ҟәытцәа баҧсқәакгьы. «Аҭырқә ҿарацәа» ридеологиа пантиуркизм шьаҭас иаҭаны ишьақәгылар акәын Османтә империа дуӡӡа. Аҭырқә ҿарацәа азыгәышьуан амсылманцәа зқәынхоз адгьылқәа реидкылара... Урҭ азыгәышьуан Кавказгьы. Уи аимпериаҿы: «Ҳәынҭқарра динс иҟоу – амсылманра затцәык ауп!» «Бызшәас иҟоугьы – аҭырқә бызшәа затцәык ауп!» «Ҭырқәтәыла амилаҭқәа зегьы еиҟароуп, зегьы – османцәоуп!» ҳәа акәын ишырҳәоз. Ажәлар маҷқәа, кәараҷҷак еипш, уи аӡиас хәашь ду иналаӡ-иналахәаша ицар акәын... Уи иаҿагылоз дарбанзаалакгьы ес-иааитцаргалалакгьы, Таҳир иеипш дпырырхуан.

Урыстәылан Октиабртәи асоциалисттә револиуциа аиааира рыбла хнатит, агәамч ғәғәа рнаҭеит, зин змамыз ажәларқәа зегь реипш, Ҭырқәтәылан иаланхоз ашьхарыуа-мҳаџьырқәагьы.

Урҭ ржәытә ҵсадгьыл абзиабара макьана ргәатца иҭатцәахын, ианааргәалашәалак рылабжыш хаҟәҟәалон. Уажәы ираҳаит Кавказ иқәынхоз рашьцәа ахақәитра шырнаҭаз Октиабртәи ареволиуциа, рабацәа рыдгьыл аҿы дара апшәымацәан ишыҟанатцаз. Уи агәырӷьаҿҳәааша ирнаҭеит амтцәыжәҩа, рацәаҩыкгьы иақәыркит рқьаптажәқәа рышҟа ахынҳәра... Сымацара абас схәыцуа сыштәаз, иаасгәалашәеит 1921 шықәса рзы Михаил Васили-иҧа Фрунзе Ҭырқәтәылан даныҟаз ашьхарыуа-мҳаџьырқәа дышрацәаажәоз, урҭ Урыстәыла ҿыц еигәырӷьаны аӡбахә шырҳәоз, рыпсадгьыл ахь ихынҳәырцгьы шырҭахыз.

Уажәшьҭа еилкаауп, аублаақәа рапхьагыла Таҳир, ишшәарҭазгьы агәхьаа мкыкәа, аибашьра аҳәаа дхытцны Анкараҟа ихы зирхаз, асовет ҭарнак дикәшәарцгьы зиҭахыз.

Архивтә матәарқәа шаҳатра руеит, усҟантәи аамҭазы ашьхарыуаа иреиуаз аӡәырҩы ареволиуциатә қәпареи, амилат хақәитра ҭысреи ишрылахәыз. Аха зны-зынлагьы урҭ аполитика еилапаҭарақәа иҟаз рзеилымкаакәаны, аца ишашьҭаз ахьшәашәа иалаҳауан, аарцә ишаҳәоз нырцәҟа иагон. Заурҟан иажәақәа цқьа урызхәыцыр, ихәыцшьеи ишьаҿақәеи зеипшрақәаз рыла, ареволиуциатә қәпара иалахәыз уаҩын уҳәаратәы дыҟоуп цәгьапсышьа зырҭаз Таҳиргьы... Згәыхәтәы иахьымӡаз аублаа Таҳир иеипш, Ҭыркәтәыла иаланхоз амҳаџьырқәа рапхьагылацәа еиҿыркаауа иалагеит ареволиуциатә организациақәа, апрогрессивтә уаажәларрақәа. Урҭ иреиуаз аӡәырҩы рыхшыҩи рымчи азыркит рхатә культура ашьҭыхра, атцаралашара итцарадаз ажәлар рылартцәара, еиқәдыршәон рхатәы нбанқәа, иҭрыжьуан рхатәы бызшәала агазеҭқәа, еиҿыркаауан аклубқәа...

1919 шықәса рзы аԥсуа мҳаџьырқәа ирхылтцыз Мысҭафа Быҭәба Сҭампыл иҭижьит, алатын шьаҭас иаҭаны, иара иапитцаз алфавит ала аԥсуа нбан шәҟәы. Цьара-цьарагьы иаадыртит уи анбан ала аԥсуаа рхатәы бызшәа ахьыртцоз ашколқәа...

Аха абас аҳаскьын ҿа еипш иқәыҳәҳә иҩагылаз амилаҭ ус ҟаимаҭқәа анарха рмоуит. Атәыла анапхгаҩцәа имҩапыргоз ассимилиациатә политика аӡхытцра еипш инарыжәлан, иныкәыӡәӡәаа иагеит. Ажәлар маҷқәа рапхьагылаҩцәа ргәаг шьҭыхны, иҿырҟьаса, Таҳир иеипш, инарышьҭалт, изыхьӡаз ршьуан, идырӡуан, егьырҭ атәыла иалтцны рхы ахьынахаз ицон... Уаҟагьы иаагыломызт ассимилиаторцәа. Ажәлар ссақәа рхы иадгыло анырбалак, ры-

цҳашьарада инарыжәланы, аублаақәа ишырзыруаз еипш, иркәаҟәон, ма зынӡак атәыла иалырцон.

Аибашьра аамҭа еилаҩынтраан, изыхҟьазаалакгьы, Ҭырқәтәыла иалырцаз аҧсуа мҳаҵьырқәа нанагеит Бырзентәыла. Ибзианы исгәалашәоит, урҭ рыҧсы ианақәыпш, Асоветтә Аҧсны аиҳабырахь иаарышьҭыз аҳәара шәҟәқәа. 1924 шықәса рзы Халис Хьрыпс-иҧа ҳәа мҳаҵьырк иҩуан аҭырқә ҳәынҭқарраӗы иаҭырқәамыз зегьы, раҧхьаӡагьы ашьхарыуаа ҭырқәцәартәырц ишашьҭаз, уажәы ҩышықәса раахыс Бырзентәыла инхо аҧсуаа Аҧсныҟа ахынҳәра шырҭаху, рышьҭахьҟа иаанхаз ашьхарыуаа хыртцәаны дара-дара еибабар ҟамло аҭырқә қыҭақәа ишырхьыргӡаз. Даӗа шәҟәык аӗы ҳаҧхьоит: «Хышықәсоуп, абар, абра Македониа ҳзышьцыламыз аҳауа ҳаҧнашәоижьҭеи, уаҩ иимбац агәаҟреи арыцҳареи ҳҭагылеижьҭеи. Ҭырқәтәыла ҳаныҟазгьы ҳаблақәа ҭырхаха ҳазпшуан Аҧсны, игәхьаагон ҳхатә қыҭақәа. Аха иҟамызт аамҭа. Пахьатәи аҳәынҭқарра шьақәгылашьа азин ҳнаҭомызт ҳашьхақәа рахь ахынҳәра. Уажәы Аҧсны ахы иақәиҭуп, иара ахатә пцҭазаара амоуп, аҧсуаа, злахьынҵацәгьа атәым ҭыҧқәа рахь иаҟьаз, даӗа аамҭанык еипшымкәа ҳгәы ҳахоит зхы иақәиҭхаз ҳашьхақәа рахь, ҳҭаацәа рахь. Ҳарҭ, ара иҟоу аҧсуаа, иаҳзеипшу идеиалеи хәыцралеи агәаҳәара ҳаманы, иаҳҭахуп зхы иақәиҭхаз аҧсуа жәлар рыматцура, абра Каилариа ҳәа иахьашьҭоу аҭыҧ аӗы, 28 сентиабр 1925 шықәсазы, еизаз ажәлар зегьы еиқәшаҳаҭны ирыдыркылеит Аҧсны Асовет Социалисттә Республика Жәлар ркомиссариат ашҟа аҳәара: Бырзентәылан иҟоу 700-ҩык аҧсуаа рҭаацәеи дареи азин роурц зхы иақәиҭхаз Аҧсныҟа, рхатә қыҭақәа рахь ахынҳәра».

Октиабр мра иарлашаз рыҧсадгьыл ахь абас зхы рханы идәықәлаз ашьхарыуаа мҳаҵьырқәа ргәахәтәы иахьымӡеит.

Е-е-ҳ, анацьалбаит, урҭ рыгәҭыха наӡаны иҟалар, изакәытә разҟы лашаз ирзыԥшыз!..

Абас сыгәҭыхақәа ранҵара саҿын, сымацара Зауҏкан Золак иҩны сахьыҩнатәаз. Атҵх агәаахьы инеихьазар ҟаларын, аԥенџьыр ҭшәа иаартыз аҟынтәи исҿаҷҷон етҵәак шамшамуа. Ус, изыхҟьа сзымдырӡо, саԥхьа иаацәыртҵит Аԥсны. Зны еилаарцыруа снарыхәаԥшит араӡны зхарҭәоу ҳашьха икақәа, нас ашәаԥыџьаԥ иатҵәара, арҩаш еилаҿҿеақәа. Ус атҵх лашьца иаалтҵны саԥхьа иаагылт сахьиз аҩны, уа дахуп сан лымацара. Иҟалап, абыржәытҵәҟьагьы, сара дышсызхәыцуаз дызмыцәакәа дтәазар!

Зауҏкан анысҳәа, атҵх акыр ищахьоугьы, егьи ауадахьтә ишьҭыбжь саҳауеит, деимҳәоит, инцәытҵакшәагьы дааӷызлоит, иҟалап игәы цәгьахазар. Иацаахысгьы цқьа дхырлымызт, дыԥхашьон акәымзар, атәаратҵәҟьагьы ицәыуадаҩын.

Сҿааилыхны снышьҭалеит саргьы, аха аккаҳәа арбаӷьқәа иааиларԥсаанӡа иамуит, сыбла ацәа хымлеит. Акинолентаҟны еиԥш, схәыцрақәа акы ниасыр даҿакы ааиуан. Шьаҿақәак ахьыбжьоу снаҩс дзыцәом, амшцәгьа еиԥш дхәарчаруеит Зауҏкангьы. Ашарԥаз маҷӡак сылацәа нҭааит.

Абриаҟара еитҵакәаҳа игәы иҭажьыз гәырҩеигәаҟреи анирҭыты, ихтызар акәхап иԥсы ианпыҟҟалаз ахәрақәа, адырҩаҿны Зауҏкан аиарҭа дзылымтҵит, игәы цәгьахеит. Џоуп, қьыбжьык ихәылшәомызт, иахьынӡаилшоз иҿиҟажон, аха ибла ҭаҳақәа рынаԥшышьеи иеимҳәашьеи рыла ихьаақәа шыӷәӷәаз ҩашьомызт. Зык налбааидон, ихҭакны аҭаҭын дахон акәымзар, афатә мап ацәикхьан.

Абар, иахьа хымшуп Бирами сареи ачымазаҩ ҳидгьежьылоит, аха ҳабаихәарҭагәышьаз, ааигәасигәа џьара уныдыххылан ҳақьымк дааугап ҳәа уҟазу, ус аӡә машәыршәа дҳаднагалаӡаргьы, Зауҏкан иҳаиҳәаахьан импынҟа дшықәимыжьлоз.

Саргьы уаҳа сзаагыломызт араҟа, аҳәаанырцәтәи спаспорт аҿҳәара ааихьан, сыԥсадгьыл ахь схынҳәыр акәын… Дшычмазаҩыз сиԥыртцыр акәхеит, мызкы инеиҳаны зчеицьыка сфоз, саншьа ҳәа исеигәыргьо исыдтәалаз, ҭахык иеиԥш исзааигәахаз, уаҩ ихимгац зхызгахьаз, зеиԥш дыҟам ажәабжьҳәаҩы Зауҟан Золак.

Зыҽны сдәықәлоз аҽны, шьыжьнатцы даасыԥхьан, иаԥхьа снаиртәан, даасацәажәеит.

– Дад, угәы рҭынчны умҩа уқәла, лассы сыбзиахоит, сара усцәымшәан… Иамуӡакәан сынарцәымҩа сықәларгьы, иаххәеит ҳәа, адунеи зынӡак ихысымфааӡозар, сгәы раҳаҭны сцоит уахь; сыԥсы шҭаз зжьы салтцыз аԥсыуак дызбеит, сыгәҭыхақәа зегьы иасҳәеит, агәра згартәгьы исаҳаит аԥсуааи Аԥсни еигымкәа ишыҟоу!

Нас Бирам дааиԥхьан, ажәақәак илымҳа инҭеиҳәеит, уи днеиқәҟьашан, иааган Зауҟан инаииҭоит абҩатә быкьи, амаҟа зытцдаз агәакьиа ҟамеи. Инапы кыцькыцькәа рыла акыраамҭа илархаҩархо икын, анцәа идырп урҭ аҭаҳмада игәаладыршәоз…

– Дад Шәарах, иқәӡааз аублаақәа рҳәаҭҳак ҳәа иахьа инханы иҟоу абарҭ аҩбазатцәык роуп! – даацәажәеит иара, иикыз игәы иныкәтцан сара дсыхәаԥшуа. – Урҭ сара ишсыднагалаз уасҳәахьеит, сыԥсанӡа срыхәаԥшларц сҭахын, аха, уаҿа ианыстцоит, дад Шәарах, ига уахь, Аԥсныҟа! Сара сыԥсыр, Бирам изы арҭ акгьы рытцаркӡом, дегьызмаха изыхәҭаӡам цьоукы еимдырххозар акәхап, уиатцкыс, ихынҳәаит рхьышьҭрахь!..

Ишԥаҟастцахуаз, гәыкала иҭабуп ҳәа наиаҳәаны, иааимсхит. Аҳамҭақәа наган сымаҭәақәа ахьҿаҳәаз инарыластцеит. Ишызымуаз мчыла дҩагылан, аҽеилаҳәара далагеит Зауҟан: ишәитцеит акырӡа иҩазахахьаз акәымжәи акабеи, ихеитцеит ахылԥарч, илабашьа аакыдхны иман аҩны дындәылтцын, снаскьеигеит агәашә аҟынӡа. Сгәыдкыла-хыдкыла, амҩа

бзиа уқәлааит ҳәа днасықәныҳәаны, снауижьит... Сыматәаҟәа рыбжак Бирам инеигон, снаскьеигон амҩаду аҟынӡа... Ашьшьыҳәа акаршәра ҳақәлан ҳашнеиуаз, сышьҭахьҟа санаахьапш, аҳаракыраҿы, диашахәтцәаӡа, чмазара имаӡамызшәа, абааш еипш деихаҕәҕәа-еитцаҕәҕәа, агәашә дылагыланы даҳзыпшуан Зауркан. «О, анацьалбеит, шьаҭанкыла итцҩааз аҭла, абриаҟара аидара хьанҭа шақәугьы, излакамҳауазеи?!» – аасгәахәит сылапш аниҟәызгоз...

Реиҳа исызгәакьаз, акыр исзапсаз аӡә дынсыжьуазшәа сгәы хьаауан, издыруан уи алахьынтца џьашьахә змаз аҭаҳмада ссири сареи даҽазны ҳшеибамбоз, аха уаҳа иара иахь ахьапшра сзымгәаҕьит, схы сыкәаҿ анаскьара саҿын, аҭыхәтәаны санигәыдпшыла дшызбаз, убас мацара исахьа сгәаҿы иаанхарц сҭаххеит наӡаӡа. Счамадан иҭатцәахыз анапҩыра анаасгәалашәалак, сгәы абаауан. Урҭ аҳәамҭақәа схы иархәаны, уеизгьы-уеизгьы Заурҟан Золак изыскырц сҭахуп шәҟәык, ажәытәра иазымгаз, бгара зқәым бааш ҟәыхны дгылоушәа исахьа рбалароуп сҩымҭа иапхьалак зегьы, аха уажәазы нап асыркыроуп сдиссертациа, уи шаасырмариалак, нас...

АШЬҬАХЬАЖӘА

Абра интцәеит хәылбыҽхак, сшымгәыгӡоз, абызшәадырҩы қәыпш Шәарах Кәаӡба иантцамҭан исыднагалаз анапҩыра. Антцәамҭа маҷк шагыз иҿахтцәоуп уҳәартә ауп ишыҟоу, аха иагазундазгьы уи ацәынха пшаашьа сзамҭеит, иҟалап автор зынӡагьы антцара дахьымӡазар. Анапҩыра иамамызт ахқәагьы, ахьыӡгьы. Аҭыжьра азырхиара саналага ауп, уи ахқәа рыла ианысша, иқәстцеит, иқәсхит, иахьӡыстцарызеи ҳәа акыраамҭа схәыцуан, ашьҭахь, апхьажәаҿы ишысҳәаз еипш, иалсхит «Ацынтцәарах».

1966–1973

АХҞӘА

Аԥхьажәа 3

Актәи ашәҟәы

Аԥсцәа рчара 13
Ҳаԥны ҳаныҟаз. 33
Ҳаҵьы Бырзыҟь Кьарантыхә 47
Аублаақәа рыхәԥҳа ишиԥылаз 66
Алоу-иԥа Шьардын 82
Атцыхәтәантәи аизара. 97
...Ҳнышәнапқәа шьҭыхны... 119

Аԥбатәи ашәҟәы

Иабаҟоу иара, аҵьанаҭ дгьыл? 148
Ашьхақәа былуан. 173
«...Аллаҳ ида нцәа дыҟам...» 187
...Шьҭахьҟа, Аублаатәылаҟа! 201
Осман-Кои 224
Ашьха ҭыԥҳацәа рлахьынҵа 251
Ԥслымӡ сакара мԥала .287
Иҭабахьаз аӡхьышьҭрала 312
Ахәра ашәа 343

Ахԥатәи ашәҟәы

Аамҭа иамԥсахуа иҟоузеи 366
Абԥатә быкь 389
Ҳныхаԥааԥ иуахҭа 406
Шьардын-иԥа Мансоу .420

Золак Асҭан 428
Аԥсны аҟәырҷаха 439
Ꙩыцьа нырцә-аарцә игылаз 448
Ҳахәрақәа еиҭахтит 458
Ҳныха шыӡыз 474
Атцыхәтәантәи амꙩа 495
Ашьҭахьажәа. 519

Баграт Уасил-ипҳа Шьынқәба

ИАЛКААУ

Ⅶ-томкны

Аҩбатәи атом

АЦЫНҬӘАРАХ

Аҭоурыхтә роман

Баграт Васильевич Шинкуба

ИЗБРАННОЕ

В двух томах

Том второй

ПОСЛЕДНИЙ ИЗ УШЕДШИХ

Исторический роман

Аредактор *Даур Начҟьебиа*
Акорректорцәа: *Нанули Шьаматәаа, Флора Бытәба, Емма Адлеиба, Ирма Цьениа, Кристина Қәтәелиа*
Асахьаҭыхҩы *Архип Лабахәуа*
Компиутерла еиқәиршәаеит *Адамыр Беренцьи*

Аформат 84х108/32. Атираж 500.
Иҟатцә. акь. бгь. 16,4. Инықә. акь. бгь. 28.
Аҿатцапҟа №